YOGA-TANTRA-GRANTHAMĀLĀ

Vol. 1

General Editor
Baladeva Upādhyāya
Director
Varanaseya Sanskrit Vishvavidyalaya,
Varanasi.

NITYĀṢOḌAŚIKĀRṆAVA

With two Commentaries

ṚJUVIMARŚINĪ

by

ŚIVĀNANDA

&

ARTHARATNĀVALĪ

by

VIDYĀNANDA

Edited by

Vrajavallabha Dviveda

Lecturer in Yoga-Tantra Dept.
Varanaseya Sanskrit Vishvavidyalaya, Varanasi.

VARANASI
1968

योगतन्त्रग्रन्थमाला

(१)

प्रधानसंपादकः

बलदेव उपाध्यायः

सञ्चालकः

वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालयः,

वाराणसी

नित्याषोडशिकार्णवः

शिवानन्दकृतया

ऋ जु वि म र्शि न्या

विद्यानन्दकृतया

अ र्थ र त्ना व ल्या

च

संवलितः

सम्पादकः

श्रीव्रजवल्लभद्विवेदः

व्याख्याता योगतन्त्रविभागः,

वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालयः, वाराणसी ।

वाराणस्याम्

१८९० तमे शकाब्दे

प्रास्ताविकम्

अथ व्याख्याद्वयोपेत नित्याषोडशिकार्णवाख्यतन्त्रमेतत् तान्त्रिकपूजारहस्यजिज्ञासूना भृशमुपकाराय प्रकाशयन् वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालयोऽयं कमपि महिमानमाधत्ते। शिवानन्देन रचिता 'ऋजुविमर्शिनी' विद्यानन्देन च निर्मिता 'अर्थरत्नावली' मूलस्थतान्त्रिकनिगूढार्थावगतये नून प्रमाणभूते विराजेते। एताभ्या समन्वितस्य प्रख्यातस्य तन्त्रस्यैतस्यैष प्रकाशनावतार प्रथम कस्य विपश्चित प्रमोदाय न कल्पेत। परिशिष्टभागे षण्णा लघुग्रन्थाना प्रकाशनमपि नितान्तमौचित्य भजते। तत्र श्रीदीपकनाथसिद्धविरचितम् (१) त्रिपुरसुन्दरीदण्डकम्, शिवानन्दमुनिविरचितानि (२) सुभगोदय, (३) सुभगोदयवासना, (४) सौभाग्यहृदयस्तोत्रश्चेति त्रीणि पूजादिपरिपोषकाणि ग्रन्थरत्नानि; अमृतानन्दयोगिविरचितौ (५) *सौभाग्यसुधोदय*, (६) *चिद्विलासस्तवश्चेति लघुग्रन्थषट्कस्य प्रकाशनेनास्य संस्करणस्य* माहात्म्य समधिकमुपबृंहितमित्यत्र न बहु चोदनीय वर्तते। गुणोत्कर्षमीमासापटव पण्डिता, विशेषतस्तन्त्रागमरहस्यकोविदा, नानादेशेभ्यो हस्तलेखान् सगृह्य वैज्ञानिकरीत्या सशोध्य समीक्षणात्मक संस्करणमेतत् पुरस्कुर्वता सम्पादकमहाभागाना भृशमुपकारततिमावहन्तीति ध्रुव जागर्ति मदीयो विश्वास। तन्त्रशास्त्रीयमैतिहासिक सकल दार्शनिक च तथ्यजातमेकत्र सगृह्य निपुण विविच्य च भृशमुपकृता विद्वास श्रीव्रजवल्लभद्विवेदमहाभागैरिति हेतोस्तेषामुपकारतति कैरपि स्वल्पै: शब्दैरत्र प्रकाशयाम।

नित्याषोडशिकार्णवे तावद् विराजन्ते पञ्च पटला, येषु भगवत्यास्त्रिपुरसुन्दर्या पूजा, प्रयोग, मुद्रा, विद्याऽर्थास्त्रिर्जपस्तुतिश्च विवेचिता वर्तन्ते। भारतीयेय संस्कृतिर्निगमागममूलिकैव विराजते इत्यत्र न किमपि चोदनीयं भवेत्। तत्र निगमो वेद, आगमश्च तन्त्रमिति। समग्रेऽस्मिन् भारते वर्षे तन्त्राणामाधिपत्य विद्यते। तत्र गौडपद्धति, काश्मीरपद्धति, केरलपद्धतिश्च *मूलदार्शनिकसिद्धान्तेषु किमपि वैशिष्ट्यं बिभ्रतीति पद्धतित्रयमेतत्। गौडाना* तान्त्रिक सम्प्रदायोऽन्यादृक्। काश्मीरकेरलयो परस्पर विचाराणामादानप्रदान ध्रुव सम्भाव्यते। काश्मीरसिद्धान्ताना केरलदेशे बहुलोपलम्भात् तथ्यमिद साक्षात्कर्तुं पार्यते तज्ज्ञै:। परन्तु केरलीयसम्प्रदायोऽपि स्ववैशिष्ट्येन काश्मीरतान्त्रिकमतमप्युपकृतवानिति नासम्भावनापदवीमाटीकते कथनमेतत्। अस्य ग्रन्थरत्नस्य प्रकाशितयोर्व्याख्ययोर्गाढानुशीलनमेतस्मिन् पथे विप्रमाणान्युपन्यसितु क्षमते इति नात्र किञ्चन द्वापरत्वम्।

अस्य ग्रन्थस्य सम्पादकवर्यो व्रजवल्लभद्विवेदो महता परिश्रमेण नानापुस्तकालयेभ्यो हस्तलेखान् संगृह्य तेषां च साहाय्येन ग्रन्थान् परिशोध्य समीक्षणात्मकं संस्करणमेतत् प्रस्तुतमकार्षीदिति तस्य परिश्रमस्य परिशोधनस्य च विषये के न प्रमोदन्ते विपश्चितः। तेन विरचिता निगूढार्थप्रकाशिनी प्रस्तावना न केवलमैतिहासिकं तथ्यं समुन्मिषति, प्रत्युत तान्त्रिकं पूजाप्रचयसवलितं दार्शनिकं सिद्धान्तमप्याविष्करोति। तत्र सर्वेऽपि विषयास्तर्कपाटवेन युक्तिनैपुण्येन च विवेचिताः परीक्षिताश्च तन्त्रतत्त्वसमुन्मेषचणानां पण्डितानां भृशमुपकाराय भवन्तीति निश्चप्रचमेव। शिवानन्दस्य विद्यानन्दस्यैतिहासिकं विवरणं साधूपन्यस्यति समीक्षकः। तान्त्रिकविषयाणां च विवेचने तन्त्राणां शाखाप्रशाखाकथनम्, मातृकास्वरूपविमर्शः, मन्त्रस्वरूपविमर्शः, मुद्रायाः पीठस्य च स्वरूपविमर्शः सम्पादकेन निपुणं व्यधायि। त्रिपुरादर्शनं नाम शास्त्राभिमतं षोडशिकापूजननिबन्धनं नानागूढतथ्योपबृंहितं विराजते दर्शनरत्नम्। तत्रत्या चक्रमयी सृष्टिः, जपध्यानयोगादयः प्रमाणोपन्यासपुरःसरा वर्णिता विवेचितास्तुलनात्मकदृष्ट्या च समीक्षिता विषयाः पण्डितानां दृष्टिपथं नूनमावर्जयन्ति। तान्त्रिकाणां मानसोल्लासाय श्रीव्रजवल्लभद्विवेदमहाभागैर्विरचितेयं प्रस्तावना नूनं कल्पिष्यते इति ध्रुवं विश्वसिमि। योगतन्त्रविभागस्याङ्गभूतमिदं प्रमाणमण्डितं प्रकाशनं महामहोपाध्याय-श्रीगोपीनाथकविराजमहाभागानामाशीर्वचनैरपि स्वजनुषः साफल्यं विधत्ते इति शम्।

वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालय, वाराणसी आश्विनकृष्णाष्टमी सं० २०२५ दि० १५-९-६८	बलदेव उपाध्यायः सञ्चालक अनुसन्धानसंस्थानस्य

FOREWORD

The present edition of Nitya Sodaśikarnava Tantra with two Commentaries, viz Rju Vimarśini by Sivananda and Artha Ratnavali by Śri Vidyananda was undertaken a few years ago and is now published in the following pages on behalf of the Yoga-Tantra Department of the Varanaseya Sanskrit University It is well known to the students of Śakta Culture that the work is a standard treatise on Śri Vidyā and is familiar to the Śakta School under different names, viz Chatuhśati, Vamakesvara Tantra, etc. The work consists of five chapters (Patalas) dealing with the Pūja, Prayoga, Mudra, Vidya-Vyapti and Japastuti of the Deity The intrinsic value of this highly important *work has been greatly increased by the publication in the appendices* (i) of a small poem entitled Tripura Sundari Dandaka by Dipakanatha Siddha, (ii iv) of 3 small works by Śivananda, viz Subhagodaya, its commentary and Saubhagya hrdaya Stotra as well as (v vi) of two small works by Amritananda Yogi, viz Saubhagya Sudhodaya and Chidvilasa

It is well known that in the esoteric culture of the Śaktas, which is usually hidden from both popular and philosophical scholarship there are many subtle points which are usually obscure and represent differences in outlook among Āgamic scholars It is well known that Bhaskara Raya and others in comparatively recent times expounded in different ways many secret doctrines of which the traditional view point is supposed to be maintained by the earlier scholars of the South It is very likely that the traditional standpoint, as far as it was maintained by the earlier southern scholars, might be partially discovered in the teachings of Śivananda, Punyananda and Amṛtananda, all belonging to the early mediaeval age and hailing from Kerala and the neighbouring countries The three cultural lines of Gauda, Kashmira and Kerala are familiar to students of the history of Āgamic lore Though the South Indian line was powerfully influenced by Kashmira, it is presumed that it had its natural reaction on the Kashmira school When a descriptive history of the Samvit Krama comes to be written much obscure ground will become clear

The Tantric studies of the present day are generally confined to the conventional details of outer worship, of course supported by the old

उपोद्घातः

नित्याषोडशिकार्णवं व्याख्याद्वयोपेतं तन्त्रशास्त्रानुशीलनरुचीनां मनीषिणां समक्षं समुपस्थापयतामस्माकं परमं प्रसीदति चेतः। इतः पञ्चवर्षेभ्यः पूर्वं वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालयेन प्रकाशितस्य दीपिकासेतुबन्धसहितस्य योगिनीहृदयस्य द्वितीयसंस्करणमुद्रणावसरे प्रकाशनविभागस्थैरस्माभिः पूर्वचतुश्शतीसेतुबन्धे शिवानन्दविद्यानन्दयोस्तत्प्रणीतयोर्ऋजुविमर्शिन्यर्थरत्नावल्योश्च भूयोभूयः समुल्लेखः समवालोकि। ततः सरस्वतीभवनपुस्तकालयस्थासु तन्त्रशास्त्रमातृकासु नाथानन्दान्तानां गुरूणां कृतीरनुसन्दधद्भिरस्माभिरधिगता ऋजुविमर्शिनीग्रन्थस्यापूर्णा मातृका। तदानीन्तनानामनुसन्धानसञ्चालकानां परमश्रद्धास्पदानां श्रीक्षेत्रेशचन्द्रचट्टोपाध्यायमहानुभावानां निदेशमनुसृत्य दीपिकासेतुबन्धोद्धृतवचनानां स्थलसंवादाय विविधतन्त्रशास्त्रग्रन्थावलोकने प्रवृत्तैरस्माभिर्महार्थमञ्जरीपरिमलतः ऋजुविमर्शिनी महेश्वरानन्दस्य परमगुरोः कृतिरिति परिज्ञातम्। तस्मिन्नेव प्रसङ्गे गायकवाडशोधसंस्थानसूचीषु कलकत्तासंस्कृतमहाविद्यालयसूचीषु चार्थरत्नावल्यधिगता, मद्रासराजकीयपुस्तकालयसूचीषु च व्याख्याद्वयमपि। विज्ञापितमेतत्सर्वं प्रातःस्मरणीयानां महामहोपाध्यायाद्यनेकविरुदालङ्कृतानामागमिकदर्शनोद्धारगृहीतदीक्षाणां गुरुवर्याणां पण्डितश्रीगोपीनाथकविराजमहोदयानां चरणकमलयोः, तेषामनुज्ञया चास्य सम्पादनं प्रारब्धम्।

योगिनीहृदयस्यानुप्रस्तावि केऽस्माभिश्चिद्विलाससौभाग्यसुधोदयादिग्रन्थविषये किमप्युक्तम्। ततो विभिन्नाभ्यः संस्थाभ्यः एतयोर्मातृकाणां प्रतिलिपिरस्माभिरासादिता। तदवलोकनेन सौभाग्यसुधोदयो योगिनीहृदयदीपिकोद्धृतामृतानन्दकृतसौभाग्यसुभगोदयादभिन्न इति विज्ञातम्। चिद्विलासकृतित्वविषयको विशयस्तावदवस्थित एवासीत्। तदपनोदनाय, तासु तासु संस्थासु संगृहीतानां मातृकाणां परिचयापादनाय, विद्वद्भिः सह तद्विषयकानुसन्धानसंवादाय च यात्रायां प्रवृत्तैरस्माभिर्गायकवाडशोधसंस्थायां वामकेश्वरतन्त्रस्य ज्ञानदीपविमर्शिन्याश्च प्राचीनतमा मातृकाऽधिगता, पुण्यपत्तने स्थितायामितिहाससंशोधनमण्डलसंस्थायां शिवानन्दस्य सौभाग्यहृदयमुपलब्धम्, जयपुरयात्रायां च ब्रह्मपुर्यां निवसतां पण्डितहरिदत्तशर्ममहोदयानां गृहेऽपि चिदानन्दरचितायाः स्वच्छन्दपद्धत्याः सौभाग्यहृदयमद्रश्यत। वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालयाधिकारिणामनुग्रहेण सर्वासां तासां मातृकाणां प्रतिलिपयो मातृका वाऽऽसादिता, यासां परिचयोऽत्र मातृकाविवरणे प्रदत्तः।

अर्थरत्नावल्यां स्थलद्वये दीपकाचार्यविरचितं त्रिपुरसुन्दरीदण्डकं स्मर्यते। भगवत्यास्त्रिपुरसुन्दर्या अनुग्रहेण तदासादितमस्माभिः केरलविश्वविद्यालयपुस्तकालयतः प्रेषितायां ज्ञानदीपविमर्शिनीमातृकाप्रतिलिप्याम्। शिवानन्दस्य सुभगोदय, सुभगोदयवासना, सौभाग्यहृदय-

स्तोत्र च सम्प्रदायविद्भिर्बहुशः स्मर्यन्ते, तथैवामृतानन्दस्य सौभाग्यसुधोदयश्चिद्विलासस्तवश्च। अतोऽत्र पश्चिमे ग्रन्था परिशिष्टभागे नियोजिताः। मन्येऽनेन विधानेन परितोष स्यादागमिकदर्शनजिज्ञासूना विदुषाम्। सर्वप्रथममत्र ग्रन्थसम्पादने प्रयुक्ताना मातृकाणा परिचयः समुपस्थाप्यते, ग्रन्थसपादनशैली च प्रदर्श्यते।

सस्करणे उपयुक्ताना मातृकाणा परिचयः

नित्याषोडशिकार्णव

वा.—वामकेश्वरीमतविवरण जयरथकृत नित्याषोडशिकार्णवव्याख्यानम्, कश्मीरग्रन्थमालाया प्रकाशितम्। मातृकात्रयाधारेणैतत्सस्करण सञ्जीकृतम्। आसा मातृकाणा मूलग्रन्थस्य पाठा अत्र वाक. ख. ग इति सकेतेन सगृहीताः।

से—सेतुबन्धाख्य भास्कररायकृत नित्याषोडशिकार्णवव्याख्यानम्, आनन्दाश्रमग्रन्थमालाया प्रकाशितम्। अनयो मूलग्रन्थपाठ. से. इति सकेतेन सगृहीत।

ऋ.—ऋजुविमर्शिनीस्थ पाठोऽनेन सकेतेन सूच्यते।

अ.—अर्थरत्नावलीस्थ पाठोऽनेन सूच्यते।

ब.—बडोदानगरस्थगायकवाडशोधसस्थानस्य मातृका, १०४३० सख्याका, १० पत्रात्मिका, सपूर्णा, १५९३ विक्रमसवत्सरे लिखिता, वामकेश्वरतन्त्रमिति नाम धारयन्ती सूच्यतेऽनेन सकेतेन। लिपिरत्र देवनागरी।

सर.—सरस्वतीभवनस्था २४०१० सख्याका, १–१९ पत्रात्मिका, सपूर्णा, १७७७ विक्रमसवत्सरे लिखिता।

सग.—सरस्वतीभवनस्था २४०११ सख्याका, १–१७ पत्रात्मिका, सपूर्णा।

सग.—सरस्वतीभवनस्था २४६६२ सख्याका, १–९ पत्रात्मिका, अपूर्णा।

सघ.—सरस्वतीभवनस्था २५४८३ सख्याका, २–१७ पत्रात्मिका, अपूर्णा।

ऋजुविमर्शिनी

क.—सरस्वतीभवनस्था २४८१७ सख्याका मातृका, १–२८ पत्रात्मिका, देवनागरीलिपिमयी, अपूर्णा।

ख.—मद्रासराजकीयपुस्तकालयस्था D ५६२३ सख्याका ६६ पत्रात्मिका, तेलुगुलिपिमयी, सपूर्णा। अस्या सरस्वतीभवनस्था प्रतिलिपि ८२६०६ सख्याका। अत्र प्रमाणवचनानि प्रायः परित्यक्तानि।

ग.—मद्रासराजकीयपुस्तकालयस्था R ४४४३ सख्याका, ५८ पत्रात्मिका, ग्रन्थलिपिमयी सपूर्णा। अस्या सरस्वतीभवनस्था प्रतिलिपि. १००११० सख्याका। अत्र मातृकान्तरापेक्षयाऽधिकाः पाठा विद्यन्ते।

घ.—त्रिवेन्द्रंस्थितकेरलविश्वविद्यालयस्था C ६९० संख्याका, ३२ पत्रात्मिका, मलयालमलिपिमयी, संपूर्णाऽपि मध्ये मध्ये खण्डिता। अस्याः सरस्वतीभवनस्था प्रतिलिपिः १००१०९ संख्याका।

ङ.—मद्रासराजकीयपुस्तकालयस्था D ५६२२ संख्याका, ३८ पत्रात्मिका, तेलुगुलिपिमयी, संपूर्णा। अस्याः सरस्वतीभवनस्था प्रतिलिपिः १०३९५६ संख्याका। प्राय एषा खमातृकामनुसरति।

अर्घरत्नावली

क.—गायकवाडशोधसंस्थानस्था ३४४३ संख्याका, १–४०, ४२–८४ पत्रात्मिका, मध्ये खण्डिता मातृका। लिपिरत्र देवनागरी। लिपिकालः—संवत् १६२३।

ख.—मद्रासराजकीयपुस्तकालयस्था D ५६१९ संख्याका, ८५ पत्रात्मिका, सम्पूर्णा, तेलुगुलिपिमयी। अस्याः सरस्वतीभवनस्था प्रतिलिपिः ८२६०५ संख्याका।

ग.—कलकत्तासंस्कृतमहाविद्यालयस्था, तन्त्रविभागे २० संख्याका, ३६ पत्रात्मिका, सम्पूर्णा, देवनागरीलिपिलिखिता। स्थले स्थलेऽत्र कमातृकानुसारी पाठः संक्षिप्य स्थापितः।

घ.—केरलविश्वविद्यालयस्था C ७२८ b संख्याका, १०४१ b संख्यया विवृता, ४३ पत्रात्मिका, मलयालमलिपिमयी, अपूर्णा मध्ये मध्ये खण्डिता च। अस्याः सरस्वतीभवनस्था प्रतिलिपिः १००१०७ संख्याका।

ङ.—मद्रासराजकीयपुस्तकालयस्था R ५६२० संख्याका, ४७ पत्रात्मिका, संपूर्णा, तेलुगुलिपिलिखिता। सरस्वतीभवनस्थाऽस्याः प्रतिलिपिः १००८१६ संख्याका। मध्ये मध्ये च्युताक्षरैषा मातृका।

च.—मद्रासराजकीयपुस्तकालयस्था R १५१७ r संख्याका, १७२–१८० पत्रात्मिका, अपूर्णा, ग्रन्थलिपिमयी। सरस्वतीभवनस्थाऽस्याः प्रतिलिपिः १०१३६८ संख्याका।

छ.—जोधपुरीयराजस्थानपुरातत्त्वमन्दिरस्था १६५० संख्याका, ७८ पत्रात्मिका, संपूर्णा, देवनागरीलिपिलिखिता। अस्याः सरस्वतीभवनस्था प्रतिलिपिः १०२१९२ संख्याका।

ज.—मद्रासराजकीयपुस्तकालयस्था D ५६२१ संख्याका, १०७ पत्रात्मिका, अपूर्णा, तेलुगुलिपिमयी। अस्याः सरस्वतीभवनस्था प्रतिलिपिः १०२१३० संख्याका।

त्रिपुरसुन्दरीदण्डकम्

न कापि स्वतन्त्रा मातृकाऽस्य दण्डकस्यास्माभिरुपलब्धा। विद्यानन्दकृतेर्ज्ञानदीपविमर्शिन्याः केरलविश्वविद्यालयमातृकायां स्तोत्रपद्धतौ लिखितमविकलमेतद्दण्डकं दृक्पथमायातमस्माकम्। तत्साहाय्येनैवास्य संस्करणं सज्जीकृतम्। तस्याः संख्या C. १२७८ b इति वर्तते। ५३ पत्रात्मिका मलयालमलिपिलिखिता सा ९१२ b संख्यया तत्रत्यायां सूच्यां विवृता। अस्याः सरस्वतीभवनस्था प्रतिलिपिः १०३९४३ संख्याका। अत्र ८९–९५ पृष्ठेष्वेतद्दण्डकं दृश्यते।

सुभगोदय

क.—मद्रासराजकीयपुस्तकालयस्था R ४४४५ a सख्याका, १५ पत्रात्मिका, सपूर्णा, ग्रन्थलिपिविलिखिता सुभगोदयवासनानामधेया। अस्या सरस्वतीभवनस्था प्रतिलिपि ८२०९५ सख्याका।

ख.—केरलविश्वविद्यालयस्था C ६९० b सख्याका, पत्रत्रयात्मिका, सपूर्णा, मलयालमलिपिमयी। अस्या सरस्वतीभवनस्था प्रतिलिपि १०३९४२ सख्याका।

सुभगोदयवासना

क.—एकैव मातृका मद्रासराजकीयपुस्तकालयस्था R.४४४५ a सख्याका विवृतोपरि। अत्र सुभगोदयानन्तर सुभगोदयवासना लिखिता। केरलविश्वविद्यालयमातृकायां तु सुभगोदयमात्र दृश्यते। योगिनीहृदयदीपिकाया कामकलाविलासटीकाया चिद्वल्ल्या महार्थमञ्जरीपरिमले चोद्धृतानामश्लानामाधारेण ग्रन्थ एष शोधित पूरितश्च। महार्थमञ्जरीपरिमले (पृ० ११५, ११७) क्रमवासनासमाख्यया ग्रन्थ एष स्मृत।

सौभाग्यहृदयस्तोत्रम्

क.—पुण्यपत्तनस्थ-इतिहाससशोधनमण्डलस्था ५८।४७ सख्याका, पत्रद्वयात्मिका, सम्पूर्णा, देवनागरीलिपिलिखिता।

ख.—चिदानन्दविरचितायां स्वच्छन्दपद्धत्यामुद्धृत सौभाग्यहृदयस्तोत्रम्। पाठभेदो जयपुरनगरे ब्रह्मपुर्यां निवसता श्रीहरिदत्तशुक्लमहोदयाना मातृकया सगृहीत।

ग.—विद्यानन्दविरचिताया ज्ञानदीपविमर्शिन्या केरलविश्वविद्यालयस्थमातृकाया त्रिपुरसुन्दरीदण्डकानन्तर सौभाग्यहृदयस्तोत्रमपि सम्पूर्णमुद्धृत वर्तते। अस्या मातृकाया परिचयस्त्रिपुरसुन्दरीदण्डक उपस्थापित।

सौभाग्यसुधोदय

क.—मद्रासनगरस्थ-अड्यारपुस्तकालयमातृका ६६५२६ सख्याका, २२ पत्रात्मिका, आन्ध्रलिपिमयी, अपूर्णा।

ख.—मद्रासनगरस्थ-अड्यारपुस्तकालयमातृका ६६५२५ सख्याका, १२ पत्रात्मिका, आन्ध्रलिपिमयी, अपूर्णा।

ग.—केरलविश्वविद्यालयमातृका C १८८१ i सख्याका, ११२७। सख्यया विवृता, ११ पत्रात्मिका, मलयालमलिपिलिखिता।

[illegible]

क.—सरस्वतीभवनस्था २३८९२ सख्याका, १-३ पत्रात्मिका, देवनागराक्षरा, सपूर्णा।

ख.—सरस्वतीभवनस्था २१९२० संख्याका, १९ पत्रात्मिका, देवनागराक्षरा, संपूर्णा।

ग.—'श्रीकृष्णमुद्रणालय, होसपेठ' इत्यतः १९२६ ई० वर्षे कन्नड़लिपिमुद्रितं पुस्तकम्। ग्रन्थकारोऽत्रामृतानन्द इति निरटङ्कि।

घ.—गायकवाड़शोधसंस्थानमातृका ९९८२ संख्याका, ५ पत्रात्मिका, देवनागराक्षरा, सम्पूर्णा। १९१४ वैक्रमे वर्षे काश्यां दुर्गाकुण्डसमीपे लिखिता। अत्र पुण्यानन्दः स्तवकर्तृत्वेन निर्दिशितः।

ङ.—तंजोरनगरस्थसरस्वतीमहलपुस्तकालयमातृका ८१७८ संख्याका, ९३८७ b संख्यया विवृता, २ (८–९) पत्रात्मिका, ग्रन्थतेलुगुलिपिमयी, सम्पूर्णा।

च.—तंजोरस्थसरस्वतीमहलपुस्तकालयमातृका ८१७९ संख्याका, १२१७४ b संख्यया विवृता, २ (१२–१३) पत्रात्मिका, तेलुगुलिपिमयी, सम्पूर्णा।

छ.—श्रीरङ्गनगरस्थवाणीविलासमुद्रणालयमुद्रितं पुस्तकम्।

ज.—सरस्वतीभवनस्था २६००५ संख्याका, २३ पत्रात्मिका, देवनागरलिपिलिखिता। मातृका यद्यप्यपूर्णा, तथाप्येष स्तवस्तत्र सम्पूर्ण उपलभ्यते।

अत्रत्यासु क. ख. ज.मातृकासु सरस्वतीभवनस्थासु चिद्विलासस्तवेन साकमन्येऽपि ग्रन्थाः सन्ति लिखिताः।

ग्रन्थसम्पादनशैली

सरस्वतीभवनग्रन्थमालाया प्रकाशितस्य तन्त्ररत्नस्य सम्पादने श्रीमद्भिः परमादरणीयचरणैः श्रीरामचन्द्रदीक्षितमहोदयैः समाश्रिता ग्रन्थसम्पादनशैली प्रायोऽत्रानुसृता। सन्दिग्धानि प्रायः सर्वाणि स्थलानि संशोध्यैवात्र स्थापितानि। मातृकासूपलब्धः सन्दिग्धः पाठः प्रश्नचिह्नेनाङ्कयित्वा *संशोध्य कोष्ठके स्थापितः। यत्र संशोधने नापारि, तत्र प्रश्नचिह्नेनाङ्कयित्वा* यथावदेव परित्यक्तः। उद्धरणाना स्थलनिर्देशे यथामत्यायस्तम्, मूलस्थलपरिशुद्धाः पाठाश्चात्र मूले स्थापिताः, मूलस्थलेपूपलब्धाः पाठभेदास्तु टिप्पणीषु संनिवेशिताः। पाठसंकलनात्मिका टिप्पणी देवनागराङ्कैः, विषयात्मिका च आङ्ग्लाङ्कैरङ्किता ऊर्ध्वाधरभावेन न्यवेशि।

नित्याषोडशिकार्णवे ऋजुविमर्शिन्यामुपलब्धः पाठ एव मूले स्थापितः, तत्रानुपलब्धः पाठस्तु वामकेश्वरीमतविवरणीयो न्ययोजि। ऋजुविमर्शिन्या गमातृकाया मातृकान्तरेभ्योऽधिकाः पाठा विद्यन्ते, ते च पाठा अत्र टिप्पणीषु संनिवेशिताः। अर्थरत्नावलीपाठे विधिद्वयमवलोक्यते—ख. ङ. च. ज. संज्ञकाना मद्रासमातृकाणामेकः प्रकारः, शिष्टाना चान्यः। अनयोः साधारणः पाठभेदष्टिप्पणीष्वेव न्ययोजि, नितान्त भिन्नः पाठान्तरस्तु भिन्नाक्षरेषु मुद्रितः। द्वादशश्लोक्यां (पृ० १४–१९) चतुर्थपञ्चमपटलयोश्च (पृ० १९३-२७४) स द्रष्टव्यः। सौभाग्यसुधोदयस्य अड्यारपुस्तकालयमातृकयोः पाठो नितान्तं त्रुटितो विद्यते। केरलमातृकाया योगिनीहृदयदीपिकाधृततद्वचनानां च साहाय्येन पाठपूर्तिरत्राकारि। सौभाग्यभास्कर-सेतुबन्ध-वरिवस्या-

रहस्यप्रकाशप्रभृतिभिर्भास्कररायग्रन्थैरपि पाठपूर्तिसंशोधनादिषु बहूपकृतम्। मातृकासु मध्ये मध्ये त्रुटित पाठो नात्र प्रदर्शित, द्विरावृत्तिक पाठोऽपि च नैव सकलित । अत्र संस्करणे उपयुक्ता काश्चन मातृका अपूर्णा सन्ति । यत्रैता अवसितास्तत्र टिप्पणीषु तत्प्रदर्शितम् ।

चिद्विलासस्तवे श्लोकाना संनिवेशे छसंज्ञकवाणीविलासमुद्रणालयमुद्रितपुस्तकक्रम एव मुख्यत्वेनादृत । त हि त्रम सरस्वतीभवनपुस्तकालयस्था. क. ख. ज. संज्ञका मातृकाः, बटोदरस्था घ.संज्ञका मातृका चानुसरन्ति । इयांस्तु विशेष —योगिनीहृदयदीपिकाया चिद्वल्ल्या च समुद्धृतौ तजोरस्य ङ च. मातृकयोः सप्तमैकादशसंख्याङ्कितौ, गसंज्ञके सन्याख्यकनड-लिपिमुद्रिते पुस्तके च एकादशदशसंख्याङ्कितौ श्लोकावत्र मूले स्थापितौ तजोरमातृकाक्रमा-नुसारम् । तेन मूलस्तवश्चत्वारिंशच्छ्लोकात्मकः संपद्यते । श्लोकयोरनयोरभावेन चतुर्षु पुस्तकेषु ३८ श्लोका सन्ति । घमातृकाया द्वात्रिंशतम श्लोकोऽपि नास्ति, तेन तत्र ३७ श्लोका एव विद्यन्ते ।

ङ. च. मातृकयोरेकत्रिंशच्छ्लोकपर्यन्तमानुपूर्वी समाना, तदनन्तरं श्लोकषट्केषु यथा संख्याव्युत्क्रमस्तथा चिद्विलासान्ते स्थापिताया सारण्या द्रष्टव्य. । अपि चात्र ३९ संख्याक श्लोको नास्ति, तत्स्थानेऽन्य एव श्लोको विद्यते । स चात्र ४१ संख्याया स्थापितः । तेनात्रापि श्लोकसंख्या चत्वारिंशत्परिमितैव ।

ग. पुस्तके तु वर्तते महदन्तरम् । अत्र पञ्चम श्लोक षष्ठत्वेन, षष्ठश्च पञ्चमत्वेन स्थापित । सप्तम श्लोक एकादशत्वेन, तदनन्तरस्थाश्चाष्टमाद्येकादशसंख्याकाः श्लोका सप्तमादिदशसंख्याङ्किता दृश्यन्ते । ततो द्वादशाद्येकोनत्रिंशश्लोकपर्यन्तमानुपूर्वी समाना । इत. पर पूर्ववत् संख्याव्युत्क्रमश्चिद्विलासान्ते स्थापितया सारण्याऽवगन्तव्य । अत्र ३०, ३३, ३६ संख्याका श्लोका न सन्ति । ङ. च. मातृकयो परिदृश्यमानोऽत्र ४१ संख्याक्रमे मुद्रित श्लोको ग. पुस्तकेऽपि दृश्यते । श्लोकाधिकानि च त्रीणि पद्यानि तत्र विद्यन्ते । तानि चात्र ४२–४४ संख्याक्रमेषु स्थापितानि । तेन गपुस्तके स्तवस्य श्लोकसंख्या ४१ संपद्यते । एतेषु ४२ संख्याकः श्लोकश्चिद्गगनचन्द्रिकाया इति चिद्विलासगपुस्तके तस्य समावेशो न समञ्जस इत्यवगन्तव्यम् ।

योगिनीहृदयदीपिकाया (पृ० ९२) समुद्धृत 'आत्मचत्रमनु' इत्यादिक श्लोकार्धंस्तु कस्यामपि मातृकाया नापलभ्यते । चिद्विलासस्तवस्यैवायमशोऽथवा कस्यचनान्यस्य ग्रन्थस्येति यद्यपि प्रमाणाभावान्न किमप्यधुना वक्तु पार्यते, तथापि प्रकरणानुरोधादत्रैव सर्वान्ते स्थापितः ।

भास्कररायेण सेतुबन्धे मतभेदप्रदर्शनाय खण्डनाय वा यत्र यत्र टीकाद्वयवचनान्यु-द्धृतानि, प्रायस्तानि सर्वाण्येव याथातथ्यविवेचनायात्र टिप्पणीषु संगृहीतानि समालोचितानि च । विषयोन्नयाद गूढार्थप्रकाशनाय चात्र संक्षिप्ततमाना टिप्पणीना निवेशनमक्रियत । अत्रोद्धृतानि वचनानि यदि सन्ति स्मृतानि ग्रन्थान्तरेष्वपि, तान्यपि टिप्पणीषु प्रदर्शितानि । 'प्राग्दर्शितम्', 'उत्तरत्र वक्ष्याम.' इत्यादिषु टीकाद्वयनिर्दिष्टेषु स्थलेष्वपि सन्निर्देशिकाष्टिप्पण्य. सन्निवेशिता. ।

विहाय नित्याषोडशिकार्णवस्य प्रकाशितानां सर्वेषां ग्रन्थानां संस्करणाय पुस्तकालयेषू-पलभ्याः सर्वा मातृका उपयुक्ताः । सरस्वतीभवनपुस्तकालयस्था R. १५८२ संख्याका चतु-र्विंशतितमीमातृका प्रतिलिपिरूपत्वेऽपि सा नास्माभिरुपयुक्ता । टीकाद्वयगतानि उद्धरणान्यपि नित्याषोडशिकार्णवमातृकास्वपि न समुपलभ्यन्ते । ग्रन्थस्यास्य टीकान्तरनिर्देशप्राचीन-हस्तलेखनिर्णयाय तु प्रयत्नः कृतः । सर्वथाप्यस्मिन्नुपायेऽपि कार्यान्तरा परतानि दृश्यन्त ।

एवमत्र ग्रन्थानामिदानीमुपलब्धमातृकाणां परिचयं तत्तद्ग्रन्थसंवन्धिनीं च प्रस्तावनां ग्रन्थ-ग्रन्थकारविषयकवहिरङ्गपरीक्षासहितां प्रस्तुमः ।

नित्याषोडशिकार्णवः

"परमकारुणिको भगवान् श्रीकण्ठः चतुःषष्टितन्त्राणि प्रणीय पुनरपि चतुर्विधपुरुषार्थप्रदं तन्त्रं वामकेश्वराख्यमुपदिदेश" (अर्थ० पृ० ४) इत्यनेन शिवानन्दवचनेन चतुःषष्टि-तन्त्रानन्तरं वामकेश्वरतन्त्रमाविर्भूतमित्यवगम्यते । अत्र च नाम विमर्शशक्तिभूतभगवतीयानेन तेन वामकेश्वरशास्त्रमित्यङ्गीकृतम्—

ग्रन्थसारकदम्बेन विमलज्ञानसम्भुना ।
क्रियते टिप्पणं सम्यक् वामकेश्वरशास्त्रगम् ॥

इत्यस्मिन्नुपोद्घातपद्ये । वामकेश्वरशास्त्रनाम्नैव प्रायोऽन्यस्मिन् ग्रन्थानुवर्तिभिरपि तेषु तेषु ग्रन्थेषु । योगिनीहृदयेऽपि वामकेश्वरतन्त्रनाम्ना स्मृतमेतत् । विवरणकारेण जयरथेन नेपालराजकीय-पुस्तकालयस्थमातृकाटिप्पणीकारेण च वामकेश्वरीमतनाम्ना स्मर्यते तत् । चतुःषष्टितन्त्रादि-भिर्ग्रन्थैर्बहुलागमानां सारोऽत्र संगृहीत इति कृत्वा चतुःषष्टितन्त्रसारभूतोऽयमिति मन्यते । शिवानन्दप्रवर्तितोऽमृतानन्दप्रभृतयः सर्वे आचार्याः प्रायोऽनयैव संज्ञया तत् बोधयन्ति । शिवानन्देन तु नित्याषोडशिकार्णवनाम्ना तत् संबोधितम्, एवं च तस्य विवरणमुपस्थापितम्—

श्रीवामकेश्वरं नाम शास्त्रं तत्र प्रकाशितम् ।
शिवेन सविदं देवीं हृदयीकृत्य निजात्मिकाम् ॥
मध्ये शास्त्रस्य तस्यास्ति नित्याषोडशिकार्णवः ।
सूत्रैश्चतुःशतैर्युक्तः षड्भिर्भागैः रसावहः ॥
स च पञ्चपटलात्मा सर्वसंपत्तिभासकः ।
पूजा प्रयोगो मुद्राः च विद्यास्तत्रिजपस्तुतिः ॥ (पृ० २–३)

विस्तृतं तद्वामकेश्वरशास्त्रं कीदृशं कियत्प्रमाणकं चासीद् यस्य मध्ये हि शिवानन्देन नित्याषोडशिकार्णवस्यावस्थितिः प्रादर्शि, तस्य विषये नास्माभिः किमपि ज्ञायते । वामकेश्वर-तन्त्रान्तर्गतनित्याषोडशिकार्णवपदेन पूर्वोत्तरचतुःशत्यात्मको ग्रन्थोऽभिप्रेतो भास्कररायस्य । नैतन्मतं शिवानन्दसंमतमिति प्रतिपादितमत्रैव भूमिकायां टिप्पणीषु च । शिवानन्देन पञ्चपट-लात्मा नित्याषोडशिकार्णवो योगिनीहृदयनैरपेक्ष्येण व्याख्यायीति कृत्वा तन्मतेन नित्या-षोडशिकार्णवस्यान्तरो भागो योगिनीहृदयमिति न वक्तुं शक्येत ।

"नित्याः षोडश देवेशि सूचिता न प्रकाशिताः" (१।२२) इति मूलग्रन्थप्रकरणादेतदवगम्यते, यदीश्वरेण ज्ञानयोगक्रियाचर्याप्रतिपादनपराणि चतुष्षष्टितन्त्राण्यन्यान्यपि च शास्त्राणि देव्यै पूर्वमुपदिष्टानि, तेषु कस्मिंश्चिच्छास्त्रे षोडश नित्याः केवलं सूचिताः । यत्र हि षोडश नित्याः सूचितास्तदेव शास्त्रं नित्याषोडशिकार्णवस्य पूर्वो भागोऽभ्युपगन्तुं शक्यते ।

"शृणु देवि प्रवक्ष्यामि नित्याषोडशिकार्णवम्" (१।२४) इति मूलवचनप्रामाण्याद् शिवानन्दपरिगृहीतत्वाच्च नित्याषोडशिकार्णव इत्यभिधानमेव परिगृहीतमत्र, सत्स्वपि ग्रन्थस्यास्य वामकेश्वरीमत-वामकेश्वरतन्त्र-चतुःशतीप्रभृतिषु नामधेयेषु । "तत्र बाह्या कराभ्यां बन्धनीया नित्याषोडशिकार्णवसमुद्धृतबीजे" (पृ० १८८) इत्यत्र भङ्ग्यन्तरेण नामनिर्देशं कुर्वता विद्यानन्देन तु नित्याषोडशिकार्णवस्य ग्रन्थान्तरत्वमेव ख्याप्यते, प्रस्तुते ग्रन्थे मुद्राबीजानामनुद्धारात् । अत्र हेतुरन्वेषणीयः ।

चतुष्षष्टितन्त्राणामत्र परिगणनात्तदुत्तरभावित्वमेवास्य शास्त्रस्याभ्युपगन्तव्यम् । वैष्णवानि, शैवानि, बौद्धानि च प्राचीनानि तन्त्राणि यथा समुद्धृतानि प्रकाशितानि च, न तथा प्रयतितं शाक्तानां प्राचीनानां तन्त्राणां समुद्धारे प्रकाशने च । चतुष्षष्टितन्त्रपरिगणनावसरे सन्ति प्रदर्शितास्तेषु बहूनां तन्त्राणां मातृकाः, येषां प्राचीनताविषये न कोऽपि सम्भाव्यते विसंवादः । तन्त्राणामेतेषां प्रकाशनोत्तरमेव शाक्तानां तन्त्राणां किमप्यभिनवं वैशिष्ट्यं भासेत ।

नित्याषोडशिकार्णवो जयरथेन व्याख्यातः । अभिनवगुप्तेन नित्यातन्त्रविद् स्मृतः । जयरथेन स्वकीये विवरणे श्रीमालीश्वरशिवो रसमहोदधिग्रन्थस्य प्रवर्तयिता, शास्त्रस्यास्य [illegible], शूरमठाधिपतिश्चोक्तः । डॉ० कान्तिचन्द्रपाण्डेयमहोदयैर्न ईशवीया नवमी शताब्दी तस्य समयो निश्चितः । रसमहोदधिर्हि नित्याषोडशिकार्णवस्य वार्तिकभूतो ग्रन्थः । अतो नित्याषोडशिकार्णवस्य तत्पूर्ववर्तित्वं सुवचम् । वसुगुप्तस्य शिष्यः कल्लटः, तच्छिष्यश्च भट्टप्रद्युम्नः । भट्टप्रद्युम्नेन प्रतिपादितः शक्तिपारम्यपक्षः शिवदृष्टौ सोमानन्देन समालोच्यते । नित्याषोडशिकार्णवे चतुर्थे पटले शक्तिपारम्यपक्षः प्रतिपाद्यते । वसुगुप्तादयो नवमशताब्दीभवा ऐतिहासिकैरङ्गीकृताः । सौन्दर्यलहर्या आद्यशङ्कराचार्यकर्तृत्वे विवदन्ते इतिवृत्तविदः, तथापि पूर्वोक्तं प्रमाणं नित्याषोडशिकार्णवाविर्भावकालो भगवत आद्यशङ्कराचार्यस्याविर्भावकालश्च समान एवेति तु साधयितुं सुकरमेव । भगवत्यास्त्रिपुरसुन्दर्या उपासना आद्येन शङ्कराचार्येण तत्परम्परया गौडपादेन च प्रवर्तितेति श्रूयते । इतिहासदृष्ट्या केषाञ्चन ग्रन्थानां प्राचीनतायां सन्दिग्धायामपि सम्प्रदायस्य प्रवृत्तिकालः स एवासीदिति निश्चयो नैव नाम बाधितो भवेत् ।

कौलिके मते वर्तते कामरूपपीठस्य प्राधान्यम्, श्रीत्रिपुराया अभिव्यक्तिस्थाने श्रीचक्रे च मध्यस्थानीयस्य बिन्दुतिलकस्य ओड्याणपीठस्यैव वैशिष्ट्यं किमपि राजते । अत-

---

१. द्रष्टव्यम्—'अभिनवगुप्त', द्वितीयं संस्करणम्, पृ० ५७८ ।

त्रिपुराया उपासना ओड्याणपीठतो विनिर्गतेति मन्तव्यम् । प्रथमं सा ईश्वरशिवादिभि कश्मीरेष्ववतारिता, तत शिवानन्दप्रभृतीना पूर्वगुरुभिः केरलेषु । शङ्करभगवत्पादाना जन्मभूमिश्चोलदेश एव । अतोऽत्र त्रिपुरसुन्दर्युपासनाप्रचारो नातिविस्मयकरः । शिवानन्दादयश्चोलदेशीया एवेति प्रतिपादयिष्यते परस्तात् । एवं च नित्याषोडशिकार्णवाविर्भावस्थलमोड्याणपीठमेव स्यात् । तत प्रथम कश्मीरेषु तदनन्तर च केरलेषु स प्रावर्तत । साम्प्रत तु वर्ततेऽस्य ग्रन्थस्य सार्वदेशिकः प्रचार प्रसारश्च । आसेतुहिमाचल परश्शता मातृका अस्य ग्रन्थस्य समुपलभ्यन्ते । उपलब्धेषु नित्यातन्त्रेषु प्राचीनतममेतत्तन्त्रमित्युक्तिर्नैव यथार्थतामतिजह्यात् ।

नित्याषोडशिकार्णवस्य चतुश्शतीत्वसमाख्या

"एवमध्यर्धाष्टोत्तराशीत्यधिकशतसंख्योपेतसूत्र प्रथम पटल विवृत्य सार्धनवाधिकसप्ततिसूत्रसमित…द्वितीय पटल विवृणुम" (पृ० १४३), "इदानीमष्टाविंशतिसूत्रसन्दर्भस्य…तृतीयस्य पटलस्य" (पृ० १७४), "एकसप्ततिसूत्रग्रथिते तुरीये पटले" (पृ० १९०), "त्रयस्त्रिंशसूत्रग्रथिते पञ्चमे पटले" (पृ० २६१) इत्येतैर्ऋजुविमर्शिनीस्थैर्वचनैरत्र चतुश्शतसंख्याका श्लोका सन्तीति शिवानन्दस्य मते चतुश्शतीत्वसमाख्या निर्विवादा । सेतुबन्धे तु—"एव प्रथमपटलेन चतुरधिकद्विशतश्लोकेन" (पृ० ९८), "एवमेकाशीतिश्लोकात्मकेन द्वितीयपटलेन" (पृ० १२४), 'एवं सार्धाष्टाविंशत्या श्लोकैर्घटितेन तृतीयपटलेन" (पृ० १३२), "एव त्रिसप्तत्या श्लोकैश्चतुर्थपटलेन" (पृ० १६२) इत्यादिभिर्वाक्यैरस्या पञ्चपटल्या सार्धत्रिंशदधिकचतुश्शतश्लोकघटितत्वमङ्गीकृतम् (पृ० १७६) । नित्याषोडशिकार्णवाद् द्वादशश्लोक्या बहिर्भावत्वे भास्कररायाङ्गीकृते (पृ० ८) स्वीकृतेऽपि चतुश्शतश्लोकसंख्यासपत्तिर्नोपपद्यते, अत एव समाख्याया एवाल्पन्यूनाधिकभावाविवक्षया गौणत्वेन निर्वाहोऽङ्गीकृतस्तत्र (पृ० १७६) ।

सर्वेष्वेव पटलेषु श्लोकसंख्याया वैभिन्न्ये जाग्रत्यपि, पञ्चमपटलस्य त्रयस्त्रिंशता श्लोकैरेव समाप्तौ सत्यामपि च सेतुबन्धकारस्य—"यत्प्राचीनैर्विमर्शिन्यादिटीकाकारैः सर्वैरेककण्ठेन मूलस्यपञ्चमपटलस्य चतुस्त्रिंशता श्लोकैरेव समाप्तिमन्यमानैरुत्तरत्र पठ्यमानान् दशश्लोकान् पुस्तकेषूपलभ्यमानान् सगतानपेक्षितानपि परित्यजद्भि किमभिप्रेतमिति त एव प्रष्टव्या." (पृ० १७५) इत्युक्तिर्न क्षोदक्षमा प्रतिभाति । नहीमे दशश्लोका विहाय सेतुबन्ध कस्यामपि

---

१. "महात्रिपुरसुन्दरीसज्ञा व्याचष्टे परमदेशिको महादेव" (ऋजु० पृ० ४), "महात्रिपुरसुन्दरीं महत्या भरत्या महादेव प्रणमति" (अर्थ० पृ० ४-५) इति च वदन्तो शिवानन्दविद्यानन्दौ द्वादशश्लोक्या ग्रन्थान्तर्भूतत्वमेवाङ्गीकुरुत. ।

मयाऽप्येतद्व्रतस्थेन क्रियतेऽद्यापि सुव्रते ।
जपस्त्रिसन्ध्यमेतस्यास्तद्देतत्पदसिद्धये ॥

इत्यग्रिमे ग्रन्थे त्रिपुरभैरवीसमुपासनाप्रख्यापनं कुर्वतो देशिकोत्तमस्य ग्रन्थारम्भे तस्या नमनमुचितमेव । अतो द्वादशश्लोक्या ग्रन्थान्तर्गतत्वमेवाङ्गीकर्तव्यम् ।

टीकाया व्याख्याताः, न चोपलब्धा सरस्वतीभवनस्थाया कस्यामपि मातृकायाम्, न च १५९२ वैक्रमे वर्षे लिखिताया बडौदास्थगायकवाडशोधसंस्थानस्थायां प्राचीनाया मातृकायाम्। नित्याषोडशिकार्णवो बहिर्यागपर, योगिनीहृदय चान्तरयागप्रतिपादकम्। नानयोरैकशास्त्र्य-मिति साधितमस्माभिरन्यत्र चात्र च। एव चान्तरजपहोमादिप्रतिपादकानामेषां श्लोकाना नात्र काचन सगतिर्न चैषोऽत्रापेक्षिता। भिन्नयोरेतयो शास्त्रयोरेकत्वकल्पनमेव सेतुबन्धकारस्य विचारवैभिन्न्योत्पादकम्।

यद्यपि "तन्त्रराजे तद्व्याख्यातृभि. पञ्चविंशे पटले यन्त्राणि मन्त्रा सर्वत्रेतिश्लोक-व्याख्यावसरे चक्रनवकवासनामित्रामेव कथयित्वा तत्सम्मरयर्थं नित्याषोडशिकार्णवे प्रोक्तमिति ग्रन्थेन कालो धामानि भूतानीत्यर्थमेव लिखितम्" (से० पृ० १७५) इत्यनेन तन्त्रराजव्याख्यातु सुभगानन्दनाथस्य मतेनापि श्लोका इमे नित्याषोडशिकार्णवस्येति सिद्धयति, तथापि विमर्शिनी-कारस्य प्राचीनत्व मनोरमाकारस्य चातिप्राचीनत्व यदुक्त (पृ० १७५-१७६) संदिग्धमेव। न ध्यानमित्यादिकोऽग्रत्य श्लोको विनैव नामनिर्देशमृजुविमर्शिन्या समुद्धृत। स्वयम्भ्येन्द्रियसंचार-मित्यादिकश्च श्लोको दीपिकायामभियुक्तवचनत्वेनोद्धृतो दृश्यते। अनयो श्लोकयोः सदृश एव

न पूजा बाह्यपुष्पादिद्रव्यैर्या प्रथिताऽनिशम्।
स्व महिम्न्यद्वये धाम्नि सा पूजा या परा स्थितिः॥

इति श्लोक संके[2]तपद्धतिस्थत्वमवलोक्यते। इमावपि श्लोकौ सङ्केतपद्धतेरेव स्याताम्।

१. काशुचन मातृकाविवरणसूचीषु मनोरमारचनाकाल १७३० प्रदर्शितः। स च प्रतिलिपिकालः स्यात्। यतो हि 'इण्डिया आफिस पुस्तकालय'-ग्रन्थसूच्या २५४० संख्याककादिमतमनो-रमामातृकाविवरणे—

व्योमाब्धिरसतर्केन्दुमितेऽब्दे कार्तिके सिते।
तन्त्रराजस्य टीकेय पूर्णायां पूर्णतामगात्॥

इति तत्रत्यश्लोकं प्रमाणीकृत्य ग्रन्थरचनाकालः संवत् १६६० (ई० १६०३) निर्धारित। एष श्लोकोऽपि ग्रन्थप्रतिलिपिकर्तुरेवेति समाजयामो वयम्। तथा हि—श्रीनिवासभट्टापर-नामधेयविद्यानन्दनाथेन १६३० वैक्रमे वत्सरे सौभाग्यरत्नाकरो विरचितः (योगिनीहृदय-स्यानुसन्धानिके पृष्ठे टिप्पण्या प्रमाणवचनानि द्रष्टव्यानि)। एष ग्रन्थस्तेन शिवार्चन-चन्द्रिकायां स्मृत. (ग्रन्थसमाप्तिस्था श्लोका द्रष्टव्या)। तत्र च—"तट्टीकाकृता मनोरमाकारेण" (२४१५१ संख्याका सरस्वतीभवनस्था मातृका, प० २९) इत्येव मनोरमाकार स्मृत। अस्य सौभाग्यरत्नाकररचनाकालपूर्ववर्तित्वमेव तस्योचितं प्रतिभाति। निश्चित. समयस्तु मनोरमाकारस्य नावबुध्यते साम्प्रतम्।

२. सङ्केतपद्धत्यादिषु दृष्टा अन्येऽपि श्लोका. सेतुबन्धकारेण मूले स्थापिताः। तद्यथा—अर्थरत्नावल्यां (पृ० १०७) सङ्केतपद्धतिनाम्नोद्धृत. "त्रिपुरा त्रिपुरेशी च" इत्यादिकः श्लोक सेतुबन्धे (पृ० ८२-८३) मूले स्थापित:। एवमन्यत्रापि।

स्वसंविदित्यादिकः श्लोकार्धो दीपिकाया स्थलद्वये (पृ० २५०, ३०९) प्रामाणिकवचनत्वेनाभियुक्तवचनत्वेन चोद्धृत । शब्दस्पर्शादय इति श्लोकार्धश्च विनैव नामनिर्देश तत्र दृश्यते, यदा ह्यमृतानन्देन चतुश्शतीश्लोकान् समुद्धरता सर्वत्र तन्नामनिर्देशोऽकारि । एतेन सभाव्यते गच्छता कालेन सकेतपद्धतिप्रभृतीना ग्रन्थाना विरले प्रचारे तत्रत्या श्लोका मनोरमाकारादीना समये मूले प्रक्षिप्ता इति तस्य नातिप्राचीनत्वम्, किन्तु शिवानन्दाद्यपेक्षयाऽर्वाचीनत्वमेवेति ।

"सार्धत्रिशदधिकचतुश्शतश्लोकघटिताया अस्या पञ्चपटल्याश्चतुश्शतीति समाख्यासमर्थनार्थं प्रथमचक्रोद्धारान्ते सार्धत्रयाणा द्वितीयचक्रोद्धाररूपाणा सप्तदशानामन्त्याना दशाना च श्लोकाना त्यागः" (पृ० १७६) इत्येष आक्षेपोऽपि सेतुबन्धकारस्य न ऋजुविमर्शिन्या घटते, तत्र द्वितीयचक्रोद्धाररूपाणा सप्तदशश्लोकानामुपलब्धे । न चापतत्यर्थरत्नावल्यादिषु, तैश्चतुश्शतीत्वसमाख्याया एवानङ्गीकारात् । वस्तुतस्तु चतुश्शतीसमाख्यासमर्थनार्थमेव शिवानन्देन द्वितीयचक्रोद्धाररूपा सप्तदशश्लोका मूले सनिवेशिता[1] । ऋजुविमर्शिनी सेतुबन्ध च विहाय न दृश्यन्त इमे श्लोका क्वापि मूले । वामकेश्वरीमतविवरणे (पृ० ३२) तु रसमहोदधिस्था इमे श्लोका इति स्पष्टमेवोक्तम् । एव च ग्रन्थस्यास्य चतुश्शतीति समाख्या न प्राचीना, यद्यप्यमृतानन्दादिभि शिवानन्दपरवर्तिभिस्तदङ्गीकृता ।

नित्याषोडशिकार्णवयोगिनीहृदययोर्भिन्नशास्त्रत्वम्

एतच्चास्माभिर्योगिनीहृदयस्यानुप्रास्ताविके साधितम् । अत्र तु किमपि नूतनमुच्यते । गणेशग्रहनक्षत्रेत्यादिकेऽत्रत्ये प्रथमसूत्रे स्थितानि गणेशग्रहनक्षत्रराशिपदानि शिवानन्दविद्यानन्दाभ्या प्रपञ्चसारमनुसृत्य व्याख्यातानि, न तु योगिनीहृदयम् । वामकेश्वरतन्त्रे कादिविद्यासमुद्धार , योगिनीहृदये तु मन्त्रसङ्केते सम्प्रदायार्थप्रकरणे हादिविद्या समुद्धृता । अत्र करशुद्धिकरीत्यादिका मूलविद्यया सहाष्टौ विद्या एव दृश्यन्ते, योगिनीहृदये तु सप्तमी मूर्तिविद्यामङ्गीकृत्य विद्याना नवक परिदृश्यते । प्रथमे स्वयम्भ्वादीनि त्रीणि लिङ्गानि, उत्तरषट्केऽप्येवमेव दृश्यते, द्वितीये तु परलिङ्गस्यापि समावेशाच्चत्वारि लिङ्गानि । एव च—"पूर्वोत्तरचतुश्शत्योरेकवाक्यता स्वविवादा, पूर्वोत्तरसमाख्याबलात् । पूर्वतन्त्रे कथिताना करशुद्ध्यादिन्यासानामुत्तर-

---

१. सौन्दर्यलहरीटीकाया लक्ष्मीधराया (पृ० १८८-१८९) "पाशाङ्कुशौ" इति, "करणेन्द्रिय" इति च श्लोकौ वामकेश्वरतन्त्रे आत्मपूजाया वर्तेते इत्युक्तम् । तेन तत्समयेऽपि श्लोका इमेऽत्रत्या एव परिज्ञाता आसन्निति निश्चीयते । म० म० हरप्रसादशास्त्रिसंदब्धाया सूच्या (भा० १, पृ० ७१) विवृते १३५४ ई० वर्षे लिखिते वामकेश्वरीमतटिप्पणे तु "कालमृत्युयमादिभिर्न बाध्यते" इति समाप्तिवाक्यदर्शनादधिका इमे श्लोकास्तत्र नासन्निति । लक्ष्मीधराया (पृ० १६३) कामकलाविलासश्लोका उद्धृता । तत्कर्ता पुण्यानन्दश्च शिवानन्दपराभव इति साधितमन्यत्र । अतोऽपि शिवानन्दादीना प्राचीनत्वमवगम्यते ।

तन्त्रेऽकथनेन तत्रोद्धृताया मूर्तिविद्याया पूर्वतन्त्रेऽनुद्धारादिना च ज्ञापकेन परस्परसाकाङ्क्षत्वाच्च" (पृ० ७) इति सेतुबन्धकारस्योक्तिर्न क्षोदक्षमा, पूर्वोक्तोदाहरणेऽस्मिन्नेकवाक्यताया अदर्शनात्, पूर्वोत्तरसमाख्यायाः सेतुबन्धकारेणान्यैर्वा कैश्चित् तदानीन्तनैर्ग्रन्थकारैः कल्पितत्वात्, अमृतानन्दनटनानन्दादीनां ग्रन्थेषु तददर्शनाच्च। योगिनीहृदयस्य वामकेश्वरतन्त्राज्ञातार्थप्रकाशकत्वात्तत्साकाङ्क्षत्वं स्यान्नाम, वामकेश्वरस्य तु न योगिनीहृदयाकाङ्क्षा, तत्र मूर्तिविद्याया सर्वथाऽनुपलम्भात्। एवं चानयोर्भिन्नत्वमवाङ्गीकर्तव्यम्[1]। भिन्नयोरेतयोः शास्त्रयोरभिन्नत्वमारोप्य सेतुबन्धकारः शिवानन्दविद्यानन्दामृतानन्दादिषु तत्र तत्र दोषानुद्भावयति। तत्परिहारश्च बाहुल्येनानयोर्भिन्नशास्त्रत्वेऽङ्गीकृतेऽनायासेन भवतीति स्वयमेव विचिन्वन्तु विपश्चिद्वर्याः। अस्माभिश्च तत्र तत्र टिप्पण्यादिष्वत्र च तत्प्रदर्शितमेव।

नित्याषोडशिकार्णवस्यैव पञ्चपष्टितमतन्त्रत्वम्

तच्च सेतुबन्धकारेणैव प्रदर्शितम्—

"सुन्दरीतन्त्रेष्वपि यानि कुलार्णवज्ञानार्णवस्वच्छन्दपरानन्दभैरवीदक्षिणामूर्तिप्रभृतीनि तेषु प्रायेण बहिर्यागस्यैव प्रपञ्चो भूयान्, आन्तरस्य स्वल्पः। वामकेश्वरतन्त्रे तु तद्वैपरीत्यमेवेति सर्वतन्त्रोत्तमत्वादान्तरोपास्तिशीलस्यैवोपासकमूर्धन्यस्यात्राधिकारः। तदेतदुक्तं श्रीमदाचार्यभगवत्पादैः—

चतुष्षष्ट्या तन्त्रैः सकलमतिसन्धाय भुवनं
स्थितस्तत्तत्सिद्धिप्रसवपरतन्त्रैः पशुपतिः।
पुनस्त्वन्निर्बन्धादखिलपुरुषार्थैकघटना-
स्वतन्त्रं ते तन्त्रं क्षितितलमवातीतरदिदम्॥ (सौ० ३१) इति।

---

१ शिवानन्देन गुरुपङ्क्तिसमाराधनस्थानं निर्णीतं प्रपञ्चसारप्रामाण्येन (पृ० २२५), यद्यपि दृश्यते योगिनीहृदयेऽपि तत्स्थाननिर्णयः। भास्करराय विहाय सर्वैरेव टीकाकारैः पञ्चपटलात्मको ग्रन्थ एव व्याख्यातः, अत एव योगिनीहृदयदीपिकारम्भेऽमृतानन्दः 'अनन्योद्घाटितम्', 'नेदं व्याकृतं पुरा' (पृ० २) इति वदति। किमेतेनैतत्सम्भावयितुं शक्यते यदेतेषां प्राचीनानां टीकाकाराणां समये योगिनीहृदयं नासीदिति। वामकेश्वरीमतविवरणसम्पादकेन केषाञ्चन श्लोकानां स्थलनिर्देशे योगिनीहृदयमङ्कितम्। वस्तुतस्तु न सन्ति तत्रत्या इमे श्लोकाः, उद्धरणानामेकांशस्यैव तत्रोपलब्धेः। योगिनीहृदये (२।७७) महाज्ञानार्णवः स्मृतः। तस्मिंस्तदनुसारिण्यन्यस्मिन् वा ग्रन्थे एते श्लोकाः स्युः। विद्यायाः सर्वस्वप्रतिपादनं ग्रन्थविस्तराधानमात्रफलमिति वदन् जयरथस्तत्र प्रमाणयति (पृ० १३६–१३७)। नित्याषोडशिकार्णवयोगिनीहृदययोरैक्येऽङ्गीकृते तत्कथं सम्भाव्येत। एवं सति डॉ० प्रबोधचन्द्रबागचीमहोदयेन 'स्टडीज इन दी तन्त्राज' इत्याख्ये ग्रन्थे ब्रह्मयामलविवरणावसरे (पृ० १०५) त्रिपुरापीठतन्त्रेषु परिगणितं योगिनीहृदयमितो भिन्नमेव स्यात्।

चतुष्षष्टितन्त्राणि नामनिर्देशेनानूद्य पुनर्देवीकृतप्रश्नस्यास्मिन्नेव तन्त्रे दर्शनाल्लिङ्गादिदमेव तन्त्रमस्मिन् श्लोके पञ्चषष्टितमत्वेनाभिप्रेतमित्युन्नीयते। ज्ञानार्णवपर स्वतन्त्रपदमिति तु गौरीकान्त। अन्ये तु—तन्त्रराजतन्त्रमेव पञ्चषष्टितमम्, स्वतन्त्रविशेषणस्येहोक्तस्य तत्रैव दर्शनाल्लिङ्गात्। तथा च स्मर्यते—

तेषामन्योन्यसापेक्ष्याज्जायते मतिविभ्रमः।
तस्मात्तु निरपेक्ष मे तन्त्रं ताश वद प्रभो॥ (त० १।३)

इतीत्याहु.। वस्तुतस्तु मोक्षस्य बहिरङ्गसाधने बहिर्यागे तस्य तन्त्रान्तरोक्तकर्मानपेक्षत्वेऽप्यन्तरङ्गसाधनेऽन्तर्यागेऽस्यैव नैरपेक्ष्यम्। तन्त्रान्तरेष्वेतावतोऽन्तर्यागप्रपञ्चस्याभावादेव। प्रत्युत तन्त्रराजस्याप्येतरसापेक्षतैव दृश्यते। यदुक्तं तत्रैव—"नित्याहृदयसप्रोक्तस्फुटोपायेन भावयेत्" (३६।१३) इति। नित्याहृदयमित्येतत्तन्त्रोत्तरार्धस्य योगिनीहृदयस्य सज्ञा" (पृ० ५-६) इति।

तदेतन्मत प्रमाणान्तरै• स्थूणानिखनन्यायेन सुदृढीक्रियते। "शिवः शक्त्या युक्तः" (श्लो० १), "हरिस्त्वामाराध्य" (श्लो० ५) इत्यादीना सौन्दर्यलहरीस्थाना श्लोकानामवलोकनेन स्पष्ट विज्ञायते यदेषा निर्माणवेलाया नित्याषोडशिकार्णवस्थाः "परो हि शक्तिरहित" (४।६), "एतामेव पुराराध्य" (४।६७) इत्यादय• श्लोका मनस्सुपारूढा आसन्निति। अत्रैव चतुष्षष्टितन्त्राणि परिगणितानि, अतः "इदमेव तन्त्रमस्मिन् श्लोके पञ्चषष्टितमत्वेनाभिप्रेतम्" इति सेतुबन्धकारस्योन्नयन युक्तिमदेव। "स्वतन्त्रमन्यनिरपेक्ष ज्ञानार्णवादिरूप कादिमतेतिप्रसिद्ध स्वतन्त्राख्यतन्त्र वा" इति सौन्दर्यलहरीव्याख्याया गौरीकान्तभट्टाचार्य आह। "स्वतन्त्र तन्त्र कादिमताख्यम्" इति सौभाग्यवर्धनीकारः। अन्ये त्वित्यादिनोद्धृत मत कस्येति साम्प्रत न ज्ञायते। इदमत्रावधेयम्—"अखिलपुरुषार्थैकघटनास्वतन्त्र ते तन्त्रम्" इत्यत्र ते तव त्रिपुरसुन्दर्यास्तन्त्रमखिलपुरुषार्थैकघटनासु स्वतन्त्रमित्येवान्वय उचितः प्रतिभाति। विशेषणमुखेनैवात्र स्वतन्त्रपद प्रवर्तते, न विशेष्यमुखेन। एव च ज्ञानार्णवादिरूपमिति वदन् गौरीकान्तः सर्वाणि त्रैपुरतन्त्राण्यत्र संगृह्णाति। त्रैपुरतन्त्रेषु च वामकेश्वरतन्त्र प्राचीनतमम्। अत्रत्या द्वादशश्लोकी कादिमते (२।८८-९९) समुद्धृता। कादिमते (१।२) दृश्यते यदितः पूर्वं नित्याना नव तन्त्राण्यासन्निति। किञ्च, योगिनीहृदयापरपर्यायं नित्याहृदय कादिमते स्मर्यते, योगिनीहृदये च वामकेश्वरतन्त्रमिति कादिमतापेक्षया पूर्वं क्षितितल वामकेश्वरतन्त्रमेवावातीतरदिति निश्चप्रचमङ्गीकर्तव्यम्। एव च 'इदम्' इति पदेन वामकेश्वरतन्त्रमेव सौन्दर्यलहरीकारस्याभिप्रेतमिति सेतुबन्धकारोक्तिरेवात्र ज्यायसी।

नित्याषोडशिकार्णवस्य व्याख्यानानि

वामकेश्वरीमतमिति नित्याषोडशिकार्णवस्यैव नामान्तरम्। अत्र जयरथकृत विवरण कश्मीरसस्कृतग्रन्थमालाया मुद्रितमुपलभ्यते। भास्कररायविरचितं सेतुबन्धव्याख्यानमानन्दाश्रमग्रन्थमालाया प्रकाशित सुप्रसिद्धमेव। ऋजुविमर्शिनी पार्थरत्नावली चेमे अधुना

तन्त्रेऽप्यनेन तत्रोद्धृताया मूर्तिविद्याया पूर्वतन्त्रेऽनुद्धारादिना च ज्ञापकेन परस्परसाकाङ्क्षत्वाच्च" (पृ० ७) इति सेतुबन्धकारस्योक्तिर्न क्षोदक्षमा, पूर्वोक्तोदाहरणेस्तत्रैकवाक्यताया अदर्शनात्, पूर्वोत्तरसमाख्याया. सेतुबन्धकारेणान्यैर्वा कैश्चित् तदानीन्तनैर्ग्रन्थकारै कल्पितत्वादमृतानन्दनटनानन्दादीना ग्रन्थेषु तददर्शनाच्च । योगिनीहृदयस्य वामकेश्वरतन्त्रान्तर्गतार्थप्रकाशत्वात्तत्साकाङ्क्षत्व स्यान्नाम, वामकेश्वरस्य तु न योगिनीहृदयाकाङ्क्षा, तत्र मूर्तिविद्याया सर्वथाऽनुपलम्भात् । एव चानयोभिन्नत्वमेवाङ्गीकर्तव्यम् । भिन्नयोरेतयो. शास्त्रयोरभिन्नत्वमारोप्य सेतुबन्धकार शिवानन्दविद्यानन्दामृतानन्दादिषु तत्र तत्र दोषानुद्भावयति । तत्परिहारश्च बाहुल्येनानयोर्भिन्नशास्त्रत्वेऽङ्गीकृतेऽनायासेन भवतीति स्वयमेव विचिन्वन्तु विपश्चिद्वर्या । अस्माभिश्च तत्र तत्र टिप्पण्यादिष्वत्र च तत्प्रदर्शितमेव ।

नित्याषोडशिकार्णवस्यैव पञ्चपञ्चिकान्तर्गततन्त्रत्वम्

तच्च सेतुबन्धकारेणैव प्रदर्शितम्—

"सुन्दरीतन्त्रेष्वपि यानि कुलार्णवज्ञानार्णवस्वच्छन्दपरानन्दभैरवीदक्षिणामूर्तिप्रभृतीनि तेषु प्रायेण बहिर्यागस्यैव प्रपञ्चो भूयान्, आन्तरस्य स्वल्प । वामकेश्वरतन्त्रे तु तद्वैपरीत्यमेवेति सर्वतन्त्रोत्तमत्वादान्तरोपास्तिशीलस्यैवोपासकमूर्धन्यस्यात्राधिकार । तदेतदुक्त श्रीमदाचार्यभगवत्पादै—

चतुष्षष्ट्या तन्त्रै सकलमभिसधाय भुवन
स्थितस्तत्तत्सिद्धिप्रसवपरतन्त्रः पशुपति ।
पुनस्त्वन्निर्बन्धादखिलपुरुषार्थैकघटना-
स्वतन्त्र ते तन्त्र क्षितितलमवातीतरदिदम् ॥ (सौ० ३१) इति ।

---

१ शिवानन्देन गुरुपङ्क्तिसमाराधनस्थान निर्णीत प्रपञ्चसारप्रामाण्येन (पृ० २२५), यद्यपि दृश्यते योगिनीहृदयेऽपि तत्स्थाननिर्णय । भास्करराय विहाय सर्वैरेव टीकाकारै पञ्चपञ्चिकाभवो ग्रन्थ एव व्याख्यात, अत एव योगिनीहृदयदीपिकारम्भेऽमृतानन्द 'अनन्योद्घाटितम्', 'नेद व्याकृत पुरा' (पृ० ४) इति वदति । किमेतेनैतत्सभावयितु शक्यते यदेतेषा प्राचीनाना टीकाकाराणा समये योगिनीहृदय नासीदिति । वामकेश्वरीमतविवरणसपादकेन केषाञ्चन श्लोकाना स्थलनिर्देशे योगिनीहृदयमङ्कितम् । वस्तुतस्तु न सन्ति तत्रत्या इमे श्लोका, उद्धरणानामेकाशस्यैव तत्रोपलब्धे । योगिनीहृदये (२।७७) महाज्ञानार्णव स्मर्यते । तस्मिस्तदनुसारिण्यन्यस्मिन् वा ग्रन्थे एते श्लोका स्यु । विद्याया षडर्थप्रतिपादन ग्रन्थविस्ताराधानमात्रफलमिति वदन् जयरथस्तत्र प्रमाणयति (पृ० १३६–१३७)। नित्याषोडशिकार्णवयोगिनीहृदययोरैक्येऽङ्गीकृते तत्कथ सभाव्येत । एव सति डॉ० प्रबोधचन्द्रबागचीमहोदयेन 'स्टडीज इन दी तन्त्राज' इत्याख्ये ग्रन्थे ब्रह्मयामलविवरणावसरे (पृ० १०५) विद्यापीठतन्त्रेषु परिगणित योगिनीहृदयमितो भिन्नमेव स्यात् ।

चतुष्षष्टितन्त्राणि नामनिर्देशेनानूद्य पुनर्देवीकृतप्रश्नस्यास्मिन्नेव तन्त्रे दर्शनाल्लिङ्गादिदमेव तन्त्रमस्मिन् श्लोके पञ्चषष्टितमत्वेनाभिप्रेतमित्युन्नीयते । ज्ञानार्णवपर स्वतन्त्रपदमिति तु गौरीकान्त । अन्ये तु—तन्त्रराजतन्त्रमेव पञ्चषष्टितमम्, स्वतन्त्रविशेषणस्येहोक्तस्य तत्रैव दर्शनाल्लिङ्गात् । तथा च स्मर्यते—

तेषामन्योन्यसापेक्ष्याज्जायते मतिविभ्रम ।
तस्मात्तु निरपेक्ष मे तन्त्र ताश वद प्रभो ॥ (त० १।३)

इतीत्याहु । वस्तुतस्तु मोक्षस्य बहिरङ्गसाधने बहिर्यागे तस्य तन्त्रान्तरोक्तकर्मानपेक्षत्वेऽप्यन्तरङ्गसाधनेऽन्तर्यागेऽस्यैव नैरपेक्ष्यम् । तन्त्रान्तरेष्वेतावतोऽन्तर्यागप्रपञ्चस्याभावादेव । प्रत्युत तन्त्रराजस्याप्येतत्सापेक्षत्वमेव दृश्यते । यदुक्तं तत्रैव—"नित्याहृदयसप्रोक्तस्फुटोपायेन भावयेत्" (३६।१३) इति । नित्याहृदयमित्येतत्तन्त्रोत्तरार्धस्य योगिनीहृदयस्य सज्ञा" (पृ० ५-६) इति ।

तदेतन्मत प्रमाणान्तरैः स्थूणानिखननन्यायेन सुदृढीक्रियते । "शिव. शक्त्या युक्तः" (श्लो० १), "हरिस्त्वामाराध्य" (श्लो० ५) इत्यादीना सौन्दर्यलहरीस्थाना श्लोकानामवलोकनेन स्पष्ट विज्ञायते यदेषा निर्माणवेलाया नित्याषोडशिकार्णवस्था "परो हि शक्तिरहित" (४।६), "एतामेव पुराराध्य" (४।६७) इत्यादय श्लोका मनस्युपारूढा आसन्निति । अत्रैव चतुष्षष्टितन्त्राणि परिगणितानि, अत "इदमेव तन्त्रमस्मिन् श्लोके पञ्चषष्टितमत्वेनाभिप्रेतम्" इति सेतुबन्धकारस्योन्नयन युक्तिमदेव । "स्वतन्त्रमन्यनिरपेक्ष ज्ञानार्णवादिरूप कादिमतेतिप्रसिद्ध स्वतन्त्राख्यतन्त्र वा" इति सौन्दर्यलहरीव्याख्याया गौरीकान्तभट्टाचार्य आह । "स्वतन्त्र तन्त्र कादिमताख्यम्" इति सौभाग्यवर्धनीकार. । अन्ये त्वित्यादिनोद्धृत मत कस्येति साम्प्रत न ज्ञायते । इदमत्रावधेयम्—"अखिलपुरुषार्थैकघटनास्वतन्त्र ते तन्त्रम्" इत्यत्र ते तव त्रिपुरसुन्दर्यास्तन्त्रमखिलपुरुषार्थैकघटनासु स्वतन्त्रमित्येवान्वय उचित प्रतिभाति । विशेषणमुखेनैवात्र स्वतन्त्रपद प्रवर्तते, न विशेष्यमुखेन । एव च ज्ञानार्णवादिरूपमिति वदन् गौरीकान्त सर्वाणि त्रैपुरतन्त्राण्यत्र सगृह्णाति । त्रैपुरतन्त्रेषु च वामकेश्वरतन्त्र प्राचीनतमम् । अन्यथा द्वादशश्लोकी कादिमते (२।८८–९९) समुद्धृता । कादिमते (१।२) दृश्यते यदितः पूर्वं नित्याना नव तन्त्राण्यासन्निति । किञ्च, योगिनीहृदयापरपर्याय नित्याहृदय वादिमते स्मर्यते, योगिनीहृदये च वामकेश्वरतन्त्रमिति कादिमतापेक्षया पूर्वं क्षितितल वामकेश्वरतन्त्रमेवावातीतरदिति निश्चप्रचमङ्गीकर्तव्यम् । एव च 'इदम्' इति पदेन वामकेश्वरतन्त्रमेव सौन्दर्यलहरीकारस्याभिप्रेतमिति सेतुबन्धकारोक्तिरेवात्र ज्यायसी ।

नित्याषोडशिकार्णवस्य व्याख्यानानि

वामकेश्वरीमतमिति नित्याषोडशिकार्णवस्यैव नामान्तरम् । अत्र जयरथकृत विवरण कश्मीरसस्कृतग्रन्थमालाया मुद्रितमुपलभ्यते । भास्करराय विरचित सेतुबन्धव्याख्यानमानन्दाश्रमग्रन्थमालाया प्रकाशित सुप्रसिद्धमेव । ऋजुविमर्शिनी चार्थरत्नावली चेमे अधुना

प्रकाश्यते। एवमेतद्व्याख्यानचतुष्टयमस्य ग्रन्थस्य साम्प्रतं मुद्रितमुपलभ्यते। म० म० हरप्रसादशास्त्रिसङ्कलिताया नेपालग्रन्थसूच्या १३५४ ई० लिखिता वामकेश्वरीमतटिप्पणमातृका कर्तृनामरहिता दृश्यते। आफ्रेक्टबृहत्सूच्या (पृ० ५६३) वाराणसीयाम्नव्यमुकुन्दलालकृत व्याख्यानं सदानन्दकृतं च व्याख्यानं न्यदर्शि। तत्रैव निर्दिष्टं वामकेश्वरतन्त्रदर्पणं विद्यानन्दकृतमर्थरत्नावलीसमाख्यं व्याख्यानमेव। "पूर्वाचार्या अप्याहुः—आश्रीदीपकनाथतो ह्यगणितैरद्यापि वृत्तिः कृता" (पृ० ११५) इत्यादिजयरथोद्धृतपूर्वाचार्यवचनप्रामाण्यतः श्रीदीपकनाथोऽस्य ग्रन्थस्य प्रथमो वृत्तिकार इति ज्ञायते। सेतुबन्धे (४।९) दीपकाचार्य उद्ध्रियते। त्रिपुरसुन्दरीदण्डकं स्तुतिरूपम्। वृत्तिरेषा ततो भिन्नैव स्यात्। तस्याश्च नोपलब्धः कोऽप्युल्लेखः साम्प्रतमस्माभिः क्वापि। ईश्वरशिवो विश्वावर्तश्चेत्याचार्यद्वयं त्रैपुरसम्प्रदायस्य कश्मीरेष्ववतारकमिति जयरथ (पृ० ४८) आह। तत्रेश्वरशिवो रसमहोदधिग्रन्थकारः साक्षात् प्रवर्तयिता। रसमहोदधिश्च वामकेश्वरीमतव्याख्यानपरः कारिकामयो ग्रन्थः प्रतीयते। अस्य विस्तृतान्युद्धरणानि जयरथविवरणे द्रष्टव्यानि। जयरथविवरणे (पृ० ९, १२, ३०) वार्तिककारस्यानेकानि वचनानि दृश्यन्ते। एष वार्तिककारो विश्वावर्तोऽन्यो वेति प्रमाणाभावान्न वक्तुं शक्यते। "एतान् सद्गुरुलब्धान् विश्वावर्तः प्रवर्तितवान्" (पृ० ३६) इति "ततश्च विश्वावर्तमुखेनैव लक्ष्यते यत् तदेवदस्मत्पर्यन्तं शिष्यप्रशिष्यक्रमेण सर्वेषामपि प्राप्तम्" (पृ० ४८) इति च वदन् जयरथस्तस्य महत्त्वं स्थापयति। शङ्करराशिर्वामकेश्वरीमतस्य व्याख्यातेति जयरथधृतवचनाभ्यां (पृ० ४८, ५४) प्रतीयते। एवमेव अल्लटोऽपि वामकेश्वरीमतव्याख्याता। अस्य व्याख्यानं जयरथेन पदे पदे साक्षेपं खण्डितम्। कल्याणवर्मणोऽपि वामकेश्वरीमतं व्याख्यातमिति तत (पृ० १३७) एव ज्ञायते। कादिमते (२।८८–९९) द्वादशश्लोकीव्याख्यानावसरे सुभगानन्दः कश्मीरव्याख्यानं स्मरति। कश्मीरेष्वन्यत्र च बहूनि व्याख्यानान्यस्य ग्रन्थस्य विरचितानीति—"महात्रिभूमिसमुदयस्थाने नित्याषोडशिकार्णवे यत्पूर्वैर्व्याकर्तृभिर्व्याकारि, यच्चास्माभिः किञ्चिद् व्याक्रियते, तत्रान्तरं त्यक्तावलेपमात्सर्या स्वयमेव विपश्चितो विचिन्वन्तु" (पृ० १२) इति शिवानन्दवचनेन, "इमे च चतुश्शत्यौ यद्यपि प्राचीनैर्बहुभिर्व्याख्याते एव, परन्तु तट्टीका

१. 'त्रिपुरादर्शनस्यापरिचिता आचार्या कृतयश्च" (सा० सु०, व० २०, अ० २, पृ० २४) इत्यत्र द्रष्टव्यं दीपकनाथविषये।

२. आचार्याणामेषां परिचयो डॉ० कान्तिचन्द्रपाण्डेयविरचिते 'अभिनवगुप्त' इत्याख्ये ग्रन्थे (पृ० ५७८–५८३), उपर्युक्ते निबन्धे च (पृ० २०–२१) द्रष्टव्यः।

३. उपर्युक्ते निबन्ध एव (पृ० १७, टि० २–३) द्रष्टव्यम्।

४. द्रष्टव्यम्—वामकेश्वरीमतविवरणम् पृ. ५४

५. ग्रन्थस्यास्याष्टमपृष्ठस्य द्वितीया टिप्पणी द्रष्टव्या।

६. उत्तरचतुश्शती केवलममृतानन्देनैव व्याख्याता, नान्येन केनचन प्राचीनेन व्याख्याकारेण। भास्कररायपरवर्तिनः काशीनाथस्यैवात्र तृतीयं व्याख्यानमुपलभ्यते।

अस्थाने विस्तृताः, स्थाने सकुचिताः, क्वचिन्न्यायविरुद्धा, क्वचित् सम्प्रदायविरुद्धा, क्वचिन्मूलस्वरसविरुद्धाः, क्वचित् त्यक्तमूलश्लोका, क्वचित् तन्त्रान्तरविरुद्धा, क्वचित् पक्षपातकलुषिता इति तत्तदशान् परिहृत्यातीव निष्कृष्येतरांशेषु तत्प्रदर्शितदिशैव सक्षिप्य व्याख्यातुमयमुद्योग." (पृ० ७) इति भास्कररायवचनेन च ज्ञायते। भास्कररायोऽत्र स्वव्याख्यानस्य वैशिष्ट्य प्रतिपादयन् पूर्वव्याख्यानानि कटाक्षयति। अत्र च यद्वक्तव्य तदुच्यत एव तत्र तत्र प्रसङ्गानुसारम्।

उपलब्धव्याख्यानानां प्रत्येकं वैशिष्ट्यम्

उपलब्धेषु चतुर्षु व्याख्यानेषु जयरथकृत विवरणमेव प्राचीन प्रतीयते। अत्र ईश्वरशिवविश्वावर्त शङ्करराशिप्रभृतय आचार्या अस्य शास्त्रस्य कश्मीरेष्ववतारका इत्युक्तम्। तदनुयायिना केषाञ्चन व्याख्याकाराणा मतानि दूषयन् जयरथ ईश्वरप्रत्यभिज्ञातन्त्रालोकादिप्रामाण्येन स्वकीय विवरणमतिशाययति। अत्र समालोचितानि कानिचन मतानि बीजोद्धारादीनि चार्थरत्नावलीकारेण प्रमाणीकृतानि। अत सेतुबन्धवज्जयरथविवरणस्यापि प्राचीनव्याख्यानाना युक्तायुक्तत्वविषयका विचारा सार्वहित परीक्षणमपेक्षन्ते। तन्त्रालोकविवेककार एव विवरणकार कथ्यते तत्सपादकै। विवेककारस्य प्रौढिमा प्रतिभा च नात्र प्रस्फुरति तादृशी। अत्र मूलविद्यासमुद्धारावसरे कादिविद्या समुद्धृता।

अर्थरत्नावल्या मद्रासभिन्नमातृकासु (पृ० २१४) ऋजुविमर्शिनी स्मर्यते, किन्तु तत्रत्य श्लोक प्रस्तुतायामृजुविमर्शिन्या नोपलभ्यते। अन्या काचन ऋजुविमर्शिन्यत्र स्मृता भवेत्।[१] ऋजुविमर्शिनी अथरत्नावलीकारौ समसामयिकौ स्याताम्। तथापि दार्शनिकदृष्ट्या वर्तते कोऽपि विशेष ऋजुविमर्शिन्याम्। क्षेमराजकृताया शिवसूत्रविमर्शिन्या स्पन्दनिर्णयस्य च व्याख्यानपद्धति, प्रतिपादनचातुरी, भाषा, प्रमाणवचनावली चात्रानुकृता शिवानन्देनेति तत्र तत्र ग्रन्थस्थासु टिप्पणीषु स्पष्टम्। नित्याषोडशिकार्णव उत्तरषट्कप्रदर्शितत्रिपुरापदनिर्वचन लभ्यत्रितत्त्वधामलिङ्गबीजशक्तिवादोऽत्र सम्यग् व्याख्यायत एव, सहैवात्र सकेतपद्धत्यनुसारी तत्त्व धाम-बीज शक्तिचतुष्टयवादोऽपि दृश्यते। तत्प्रसङ्गेनानाख्यातत्त्वमत्र व्याख्यातम्। व्याख्यानमेतत् प्राधान्येन ग्रन्थस्य प्रत्यभिज्ञादर्शनानुसारिणी व्याख्यामुपस्थापयति। तत्र तान्येव प्रमाणवचनानि प्राधान्येन समुपस्थाप्यन्ते, यानि क्षेमराजेन प्रमाणीकृतानि। तन्त्रालोकोऽत्र त्रिशिकाशासन-षडध्वसारशास्त्रप्रभृतिनामभिर्नैकश स्मर्यते। गणेशेत्यादिप्रथमसूत्रव्याख्यानावसरे गुरुपङ्क्तिसमाराधनस्थलादिनिर्णये चात्र न योगिनीहृदय स्मयते, अपि तु प्रपञ्चसार सर्वत्र प्रमाणीक्रियते। अत्र हि नागभट्टविरचितत्रिपुरासारसमुच्चयो वारत्रय स्मृत, शिवस्तोत्रावली स्पन्दकारिका च रहस्यगुरुप्रवरकृतित्वेन निर्दिष्टा, मन्त्रमातृकापीठमुद्रादीनि च महासंविदात्मकतया व्याख्यातानि। मूलविद्यासमुद्धारप्रकरणेऽत्र हादिविद्या प्रतिपादिता, हादिविद्यापरम्परा

---

१. अर्थरत्नावल्या (पृ० २५३) मद्रासमातृकासु केचित्पदेन ऋजुविमर्शिनी स्मृता स्यात्।

च दिव्य-सिद्ध-मानवौघत्रयवती समदर्शि। ऋजुविमर्शिनी कौलिकी प्रक्रिया सूचयत्येव, प्राय सा सर्वाण्येव मूलपदानि प्रत्यभिज्ञादर्शनपद्धत्या तान्त्रिकान्तर्यागपद्धत्या चाऽध्यात्मपरत्वेन योजयति। प्रसन्नगम्भीरा, सरलविशदा, पारम्परिकपदार्थोन्मीलिनी, प्रमाणवचनावलीविराजिताऽपि संक्षिप्तपदेयं विमलाशया ऋजुविमर्शिनी मन्ये बलादिव विदुषां मनांस्यावर्जयेन्नूनम्।

अर्थरत्नावली प्राधान्येन कौलिकं मतमनुव्याख्याति स्पष्टतया। उत्तरषट्कशास्त्रं सिद्धनाथपाद-सङ्केतपद्धतिश्चास्या व्याख्याया प्रधानमवलम्बनम्। मतशास्त्रं मतोत्तरं चाप्युद्ध्रियते। टीकेयं हादिविद्यामेव यद्यपि बहु मानयति, तथाप्यत्र तत्र तत्र प्रकरणेषु कादिविद्यानुसारिणीं व्याख्यामुपस्थाप्यैवानन्तरं हादिविद्या व्याख्यायते। ऋजुविमर्शिनी-सेतुबन्धादिषु व्याख्यातश्चक्रोद्धारस्य द्वितीयः प्रकारो नात्र दृश्यते। सेतुबन्धकारः ऋजुविमर्शिनीं तत्र तत्र प्रमाणयत्यपि, अर्थरत्नावली तु तेन सर्वथैवाप्रमाणीकृता। नित्याषोडशिकार्णवे त्रिसंख्याकं कौलिकमते चतुःसंख्याकं क्रममते च पञ्चसंख्याकं पदार्थजातं प्रतिपाद्यते। अर्थरत्नावल्यां पीठपञ्चक-वामादिपञ्चक-इच्छादिपञ्चक-अकारपञ्चक इकारपञ्चकादीनां हृतानाहृतोत्तीर्णानां नादानामनिकेत-रसञ्चितपादिपदानां च सङ्केतपद्धतिप्रामाण्येन विवरणं दृश्यते। तेन सङ्केतपद्धतेरस्याश्च टीकायाः क्रमदर्शनानुगतित्वमपि संवेद्यते। पदानामेतेषामन्यत्र विवरणं चिद्गगनचन्द्रिका-वातूलनाथसूत्रवृत्ति-महानयप्रकाश महार्थमञ्जरीपरिमलसमुपलब्धं स्वरूपं सर्वथा समर्थयतीति तत्रैव द्रष्टव्यं जिज्ञासुभिः। नात्र विस्तरभयात् प्रपञ्च्यते। तेनास्या व्याख्यायाः कुलमतक्रमदर्शनानुगतत्वं साम्प्रदायिकपदार्थानुवर्तित्वं च सम्यक् स्थाप्यते।

सेतुबन्धः कादिविद्याप्रतिपादकं व्याख्यानम्। ऋजुविमर्शिनी अर्थरत्नावली चात्र शतशः समालोच्यते, न केवलं हादिकादिसम्प्रदायभेददृष्ट्यैव, किन्तु विविधपदव्याख्यानप्रसङ्गादिष्वपि। उत्तरषट्क-प्रपञ्चसार-सङ्केतपद्धतिप्रभृतिप्राचीनग्रन्थप्रामाण्यमनुसरत् प्रकृतमुक्तं व्याख्यानद्वयं सेतुबन्धे योगिनीहृदय कादिमत-ज्ञानार्णवादिप्रामाण्येन पराक्रियते। एतादृशेषु स्थलभेदेन वैकल्पिकव्यवस्थाकल्पनमुचितम्, न तु प्रमाणपरिगृहीतस्यार्थस्य सम्प्रदायान्तरसम्मतस्य सर्वथा खण्डनम्। सेतुबन्धस्य व्याख्याद्वयसमालोचकानि प्राय सर्वाणि स्थलानि ग्रन्थभागे टिप्पणीषु स्थापितानि। तदवलोकनेन ज्ञायते यद् व्याख्यानद्वयातिरिक्तमन्यदपि व्याख्यानं तत्र समालोच्यते। द्वादशश्लोकीव्याख्यानप्रसङ्गे कादिमतमनोरमोद्धृतं काश्मीरव्याख्यानं सेतुबन्धे स्मर्यते। तदेवात्र समालोचितमन्यद्वेति कथं ज्ञायेत। अपि च, उद्धृतानामपि व्याख्यानद्वयाशानामवलोकनेनेदमपि स्पष्टीभवति यदत्र क्वचन टीकाशानां भावार्थः, क्वचिच्चान्यथाकृत्वाऽपि ते समुद्धृता इति। परवर्तिषु तान्त्रिकदर्शनाचार्येषु वर्तते किमपि वैशिष्ट्यं भास्कररायस्य सौभाग्यभास्कर-सेतुबन्ध-वरिवस्यारहस्यादिप्रणेतुः। सेतुबन्ध-

---

१. पञ्चमे पटले स्वयम्भ्वादिलिङ्गत्रयव्याख्यानावसरे विद्यानन्देनोत्तरषट्कमेव प्रमाणीकृतम्, न तु लिङ्गचतुष्टयबोधकं योगिनीहृदयम्। अत्र विद्यानन्दभास्कररायोर्मतभेदः प्रमाणभेदप्रयुक्त एव।

व्याख्यानेन टीकाद्वयव्याख्याता अस्पष्टांशा. सुबोधा जायन्ते, मानवस्वभावसुलभास्त्रुटयः परिमार्ज्यन्ते, यत्र क्वचनाभिनवश्चार्थो युक्त्यनुसारी प्रतिपाद्यते। भास्कररायव्याख्यातं तान्त्रिकं दर्शनं दर्शनान्तरानुप्राणितं समवलोक्यते। दृश्यते च सुन्दरीतापिनीप्रभृतीनामुपनिषदां परानन्द-दक्षिणामूर्तिसहिता-क्रमसहिताप्रभृतीना तन्त्रग्रन्थाना पुराणादीना चात्र प्रमाणतया समुल्लेखः।

ऋजुविमर्शिनीकारः शिवानन्दः

महार्थमञ्जरीकारेण महेश्वरानन्देन स्वकीये परिमले पञ्चसु स्थलेषु (पृ० ११२, १२३, १२९, १७८, १९३) ऋजुविमर्शिनी परमगुरुकृतित्वेन स्मर्यते। तत्रत्यानि चत्वारि वचनान्यत्र प्रकाशितायामृजुविमर्शिन्या (पृ० १३३, ९, ३३, ११३-११४) क्रमशो दृश्यन्ते। १२३ तमे पृष्ठे तत्रत्य किमपि वचन नोद्धृतम्, किन्तु "स्वात्मैव देवता प्रोक्ता ललिता विश्वविग्रहा" इति श्लोकार्धमुद्धृत्य "एतच्चास्मत्परमगुरुकर्तृके श्रीमदृजुविमर्शिन्यादौ विमर्शनीयम्" इत्यभाणि। श्लोकार्ध एष तन्त्रराज(कादिमत)तन्त्रे (३५।१३) समवलोक्यते। व्याख्यायते च ऋजुविमर्शिन्याम्—"देशकालाकारैरनियन्त्रितस्वभावत्वान्महत्त्वोपेता त्रित्वावस्थितसमस्तधर्मपूरणी चिदानन्दघनस्वात्मसपरमार्था स्पृहणीयतया हृदयहारिणी संवित्" (पृ० ४७) इत्यादिना तत्र तत्र महात्रिपुरसुन्दर्यभिधाना ललिता। एवमेव सुभगोदय, सुभगोदयवासनाभिधा क्रमवासना, सौभाग्यहृदयस्तोत्र च तत्र परमगुरुकृतित्वेन स्मृतम्। अत्रत्यान्यपि सर्वाणि वचनानि परिशिष्टांशे प्रकाशितेषु ग्रन्थेषु द्रष्टुं शक्यन्ते। तेन ऋजुविमर्शिनीकारः शिवानन्दो महेश्वरानन्दस्य परमगुरुरिति परिज्ञायते।

महार्थमञ्जरीपरिमल एव (पृ० १९७) "अथ सा कालयोगेन शिवानन्दस्य धीमत." इत्युक्त्वा—

अथ कालक्रमवशाच्चोलदेशशिरोमणि ।
महाप्रकाशो नामासीद् देशिको दृक्क्रियोत्तर ॥

तस्य शिष्योऽभवद् धीमान् गोरक्षो नाम वश्यवाक् ।
महेश्वरानन्द इति प्राप्तपूज्याह्वयो महान् ॥

---

१. महार्थमञ्जरीकारो गोरक्षापरनामधेयो महेश्वरानन्द एव नवनाथेष्वन्यतमाद् गोरक्षनाथादभिन्न इति केचन संगिरन्ते, तन्न, गोरक्षनाथेन सिद्धसिद्धान्तपद्धतौ—"उक्तं च शिवानन्दाचार्यैः—सर्वशक्तिप्रसरसकोचाभ्यां जगत्सृष्टिः संहृतिश्च भवत्येव न सन्देहः। तस्मात् तां मूलमित्युच्यते। अतः प्रायेण सर्वसिद्धा मूलाधाररता भवन्ति" (पृ० २०) इत्येवं विनैव विशेषणं शिवानन्दाचार्यः स्मर्यते। यद्यप्यस्मदुपलब्धेषु शिवानन्दग्रन्थेषु नैतद्वचनमवलोक्यते, तथापि यदि गोरक्षनाथो महेश्वरानन्दश्चाभिन्ने व्यक्ती स्याताम्, तर्हि तेन स्वकीयः परमगुरुः शिवानन्द एवात्र स्मृतो भवेत्। अत्रत्यं च शिवानन्दाचार्य इति पदं तेनापरिचयमेव तस्य प्रख्यापयति।

इत्युच्यते। एतेन शिवानन्दस्यापि चोल(केरल)देशेऽवस्थितिरनुमातुं शक्यते। सपरिमलस्य महार्थमञ्जरीग्रन्थस्य मातृका केरललिप्यामेव प्रायः उपलब्धाः। शिवानन्दस्यान्ये ग्रन्था अपि बाहुल्येन दक्षिणापथ उपलभ्यन्ते। न केवलं शिवानन्दस्य, पुण्यानन्दामृतानन्दादीनां ग्रन्था अपि दाक्षिणात्येषु पुस्तकालयेषु प्रायेणावलोक्यन्ते। कामकलाविलासस्य योगिनीहृदयदीपिकायाश्च सार्वत्रिकः प्रचारस्तयोर्महत्त्वं स्थापयति, किन्तु तद्विरचितानामन्येषां ग्रन्थानां मातृका प्रायेण दाक्षिणात्येष्वेव पुस्तकालयेषु दृश्यन्ते। अत सर्वे एते आचार्या दाक्षिणात्या इति वयं मन्यामहे। महार्थमञ्जरीकारिका महाराष्ट्रप्राकृतनिबद्धा। ऋजुविमर्शिनी प्रत्यभिज्ञादर्शनमनुसरतीति कृत्वा शिवानन्दः कश्मीराभिजन इति नैव शङ्कनीयम्, काश्मीरस्य प्रत्यभिज्ञाख्यदर्शनानुसरणस्य महेश्वरानन्दग्रन्थेऽपि दर्शनात्, तेन च स्वयमेव स्वकीयस्य चोलदेशाभिजनत्वस्य स्थापनात्। "सम्प्रदायस्य कश्मीरोद्भूतत्वात्" (ऋजु० पृ० १४४) इति वचोभङ्ग्याऽपि शिवानन्दस्य कश्मीरानभिजनत्वं व्यज्यते।

शिवानन्दस्य देशकालादिविषयेऽस्माभिरन्यैत्र परामृष्टम्। अपि च, "स्वच्छन्दभैरवे तन्त्र" इत्यादिकमाचार्यवचनमृजुविमर्शिनी (पृ. २२५) प्रमाणयति। ईशानशिवगुरुदेवपद्धत्या सोमशम्भुकृतित्वेनैतदस्मारि, उपलभ्यते चैतद्वचनं सोमशम्भुविरचितायां कर्मकाण्डक्रमावल्याम् (पृ. ५५)। सोमशम्भुना ग्रन्थोऽयं ११३० वैक्रमे वत्सरे (१०७३ ई०) पूरित.। तमिमं ग्रन्थं प्रमाणयता शिवानन्देन तत्परवर्तिनैव भाव्यम्। सौन्दर्यलहरीव्याख्यातुर्लक्ष्मीधरस्य समयः श्रीमता चिन्ताहरणचक्रवर्तिमहोदयेन १४९७-१५३९ ई. मध्ये निर्धारित। लक्ष्मीधरेण कामकलाविलासः स्मर्यते। कामकलाविलासकारश्च शिवानन्दपश्चाद्भव इति कृत्वा शिवानन्दस्य स्थितेः पूर्वापरे सीमनी पूर्वोक्तयोः कालयोरभिमन्तव्ये।

शिवानन्दस्य ग्रन्थचतुष्टयमत्र प्रकाश्यते। शम्भुनिर्णयदीपिकाऽप्येषैव शिवानन्दस्य कृतिः। यस्या अपूर्णा मातृका मद्रपुरीराज्यपुस्तकालये विद्यते। एवमेव सुभगोदयप्रभाऽपि शिवानन्दस्यैव कृतिः। मद्रासराज्यपुस्तकालय एकस्यामेव मातृकायां R. ४४४५b सङ्ख्याकायां १-१०a पत्रेषु सुभगोदयः सुभगोदयवासना च वर्तेते। ग्रन्थद्वयमपि तत्र सुभगोदयवासनानाम्ना विज्ञप्तम्। तदनन्तरं R. ४४४५b सङ्ख्याका मातृका १०a-१३b सङ्ख्यकेषु पत्रेषु वर्तते सुभगोदयप्रभाया। अन्त्येषु विवरणश्लोकेषु दृश्यते यच्छिवानन्देन सुभगोदयः नित्यपूजाविधिरुक्त, सुभगोदयप्रभाया च नैमित्तिकविधिरुच्यते। अयं च तेन शाम्भवोदयनामा ग्रन्थोऽपि रचित इति। तद्यथा—

---

१. "महाराष्ट्रभुव भाषां प्रयुञ्जाना स्मितोत्तरम्" (पृ० १९८) इति, 'किञ्च भाषा तदीयैव माधुर्यामृतवर्षिणी' (पृ० १९९) इति च महार्थमञ्जरीपरिमले।
२. चोलास्ते मततोत्सवा जनपदा. . . (म० प०, पृ० २०२)।
३. "त्रिपुरादर्शनस्यापरिचिता आचार्याः कृतयश्च" इत्याख्ये निबन्धे, सारस्वती सुषमा, व. २०, अ. २, पृ. २४-२५।
४. दी तन्त्राज : स्टडीज ऑन देयर रिलीजन एण्ड लिटरेचर, पृ. ७२।

सग्रहोक्तमनुक्तं वा यत्किञ्चित् सुभगोदये ।
द्रष्टव्य तदशेषेण मदुक्ते शाम्भवोदये ॥ इति ।

सवित्स्तोत्र त्रिपुरसुन्दरीमन्दिरस्तोत्र च शिवानन्दकृतित्वेन महार्थमञ्जरीपरिमले[1] उट्टङ्कितम् । स्वतन्त्रानन्दकृतिर्मातृकाचक्रविवेक शिवानन्दरचितया टीकया सह सरस्वतीभवनग्रन्थमालाया प्रकाशित । सोऽय शिवानन्द[2] ऋजुविमर्शिनीकारतो भिन्न । सिद्धसिद्धान्तसिन्धुकारो जगन्निवासात्मजो गोस्वामिशिवानन्दश्चाभ्या भिन्न । एतावता ग्रन्थनवक साम्प्रत शिवानन्दस्य कृतित्वेन निश्चीयते निष्प्रत्यूहम् ।

महेश्वरानन्दस्य परमगुरुर्महाप्रकाशस्य गुरुरय शिवानन्द स्वात्मानन्दस्य[3] शिष्य प्रतिष्ठानन्दस्य[4] सूनुरिति ऋजुविमर्शिनी-शम्भुनिर्णयदीपिकोपोद्घातपद्यैः[5] परिज्ञायते । मानवौघगुरुष्वन्तिमो वासुदेवमुनिरेव स्वात्मानन्द इति वय प्रतीम । तेन हि (वासुदेवमुनिना) पुत्रीकृत ऋजुविमर्शिनीकर्ता शिवानन्दमहायोगी (ऋजु. पृ. २२४)। सौभाग्यसुधोदये मानवौघगुरुष्वन्तिमे द्वे नामनी परमानन्द स्वात्मानन्द इति दृश्येते । एते च ऋजुविमर्शिन्यादिप्रदर्शितरत्नदेव-वासुदेवस्थानीये । तेन वासुदेव एव स्वात्मानन्द । तेन पुत्रीकृतत्वाच्छिष्यत्वेन परिगृहीतत्वात् शिवानन्दस्तस्य शिष्य । मद्रपुरीराज्यपुस्तकालय एव R. ४४४६ सख्याका निष्कलक्रमचर्चाया मातृका वर्तते । तस्या अयं प्रथम श्लोक —

श्रीशिवानन्दपौत्रेण श्रीचिदानन्दसूनुना ।
श्रीकण्ठानन्दमुनिना चर्च्यते निष्कलक्रमः ॥ इति ।

स्वच्छन्दपद्धतिकर्ता चिदानन्द शिवानन्दस्य पुत्रः शिष्यश्च । चिदानन्देन प्रार्थित शिवानन्द शम्भुनिर्णयदीपिका रचयामास । चिदानन्दस्य पुत्र श्रीकण्ठानन्दो निष्कलक्रमचर्चाकार । एव चायमत्र वशपरम्पराक्रम —प्रतिष्ठानन्द, शिवानन्द, चिदानन्द, श्रीकण्ठानन्द इति ।

सुभगोदय. सुभगोदयवासना च

"ऋजुविमर्शिन्या विद्या न लिख्यन्ते, सुभगोदये लिखितत्वात् । ऋजुविमर्शिन्या तु ग्रन्थविवरण क्रियते । इदमप्युक्तमस्माभि —

---

१. द्रष्टव्यम्—पृ. १२९, १९५ ।
२. अत्र प्रमाण पूर्वोक्तेऽस्मदीये निबन्धे २५ पृष्ठस्य ४ टिप्पण्यां द्रष्टव्यः ।
३. स्वात्मानन्दमहेशानचरणान्तेनिवासिना । (ऋजु पृ. २)
४. "अजेयप्रभुपात्रेण प्रतिष्ठानन्दसूनुना" इति, "प्रतिष्ठानन्दतुग्पात्मे शिवानन्देन् रस्पित" (श. दी. उपोद्घाते) इति च ।
५. "अश्वरोदयिनो स्वात्मा शिवानन्देन धीमता" (श. दी उपोद्घाते) ।

पूर्वं विद्यां गुरोर्लब्ध्वा मूलमृजुविमर्शिनीम् ।
महासारं सुधियः पश्यन्तु सुभगोदयम् ॥"

(ऋजु० पृ० १०६-१०७)

अत्र मूलग्रन्थं नित्याषोडशिकार्णवं तद्व्याख्यामृजुविमर्शिनीं च दृष्ट्वा महासारं सुभगोदयं पश्यन्तु सुधिय इति शिवानन्द ऊचे । नित्याषोडशिकार्णवस्य प्रथमपटलस्थ- सर्वोऽपि विषयोऽत्र संक्षेपेण प्रतिपादितः, तत्र सूचिता- सर्वा विद्याश्च समुद्धृता इत्यस्य महासारत्व-विशेषणं समुचितमेव । सुभगोदयस्त्रिपुरसुन्दरीनित्यपूजाप्रतिपादकः[2] संक्षिप्ततम पद्धतिग्रन्थ इत्यवगन्तव्यम् । ऋजुविमर्शिन्या बहुश एतत्स्मर्यते । तत्रत्यानि सर्वाणि स्थलानि मुद्रितेऽस्मिन् सुभगोदये समुपलभ्यन्ते । मूलविद्या सुभगोदये न लिखिता, अतिरहस्यत्वात् । नित्याषोडशिकार्णवे पञ्चदशतिथिनित्याविद्या नोद्धृता-, सुभगोदये तु (पृ० २८९-२९०) दृश्यते तासां समुद्धारः ।

सुभगोदयवासना त्रिपुरसुन्दर्या आन्तरवरिवस्यां समुपदिशति । सुभगोदय सुभगोदय-वासना च भिन्नावेतौ ग्रन्थौ । महेश्वरानन्दः सुभगोदयवासनां क्रमवासनानाम्ना स्मरति, सुभगोदयं च तन्नाम्नैव । त्रिवेन्द्रम्-मातृकायां सुभगोदय एवास्ते, न सुभगोदयवासना । मद्रासपुस्तकालये तु मातृकायामेकस्यामेवोभौ ग्रन्थौ प्राप्येते, सुभगोदयवासनानाम्नैकग्रन्थत्वेन च तौ विवृतौ । सुभगोदयवासना योगिनीहृदयदीपिकायां चिद्वल्ल्या च स्मर्यते । अनयोर्ग्रन्थयोः साहाय्येनैवास्माभिरत्रत्य एकः श्लोको मातृकायामनुपलब्धः समुद्धृतः । सुभगोदये सुभगोदय-वासनायां सुभगोदयप्रभायां च सप्ततिसंख्यामिताः श्लोकाः सन्तीति स्वयमेव ग्रन्थकारो वदति । महेश्वरानन्दोऽपि महार्थमञ्जर्यां सप्ततिसंख्यामिताः कारिका अनुबध्नाति । शिवानन्दमहेश्वरा-नन्दयोरस्यां संख्यायामभिनिवेशः किंमूलक इति विचार्यम् ।

अम्बास्तवटीकायाम्—"श्रीशङ्कराचार्यकृतौ सौभाग्यविद्यासुभगोदयाख्यौ" इति दृश्यते । एतौ ग्रन्थौ तत्र नैवत्रोद्धृतौ । लक्ष्मीधरायामपि सव्याख्यानः सुभगोदयो नैकत्र स्मृतः (पृ० ४६, ७६, ८०, ८१, ९९, ११०, १४९, १५०, १७२, १७९, १८०, १८७, २०५,

१. एष श्लोकोऽस्माभिर्दृष्टेषु शिवानन्दग्रन्थेषु नोपलभ्यते । "सङ्गृहीतमनुक्तं वा यत्किञ्चित् सुभगोदये । द्रष्टव्यं तदशेषेण मदुक्ते शाम्भवोदये ॥" इति सुभगोदयप्रभावचनादेतज्ज्ञायते यत् शिवानन्देन शाम्भवोदयनामा विस्तृतो ग्रन्थो लिखितः, यत्र हि सुभगोदये संक्षेपेणोक्ता अनुक्ता वा विषया प्रतिपादिता इति । तत्रत्य एवैष श्लोको भवेत् ।

२. सुभगोदयप्रभा शिवानन्दस्य नैमित्तिकपूजाप्रतिपादको ग्रन्थः । यदुक्तं ग्रन्थारम्भे—

एवं समाप्य विधिवन्नित्यपूजामनन्तरम् ।
नैमित्तिकविधिं वक्ष्ये भक्तानामनुकम्पया ॥ इति ।

३. सरस्वतीभवनपुस्तकालयस्थितायाः २१९२२ संख्यकायाः मातृकायाः द्वितीयं पत्रं द्रष्टव्यम् ।

३०७)। "सुभगोदयव्याख्यानावसरे निपुणतरमुपपादितमस्माभिः" (पृ० ८१, १८०), "एतत्सर्वं सुभगोदयव्याख्यानावसरे चन्द्रकलाया सम्यङ्‌निरूपितमस्माभि" (पृ० ११०) इत्यनेनोद्धरणद्वयेन ज्ञायते यत्स्वय लक्ष्मीधरेणैव सुभगोदयव्याख्यान व्यरचि। "यथोक्तं भगवत्पादै. सुभगोदयव्याख्याने—शिखिज्वालारूपः समय इह सैवात्र समया, तयो सभेदो मे दिशतु हृदयाब्जैकनिलय। इति" (पृ० १७५) अनेन च ज्ञायते यदत्र भगवत्पाद-व्याख्यानमप्यासीत्। ८० तमे पृष्ठे "परोऽपि शक्तिरहितः" इत्यादिक श्लोकः सुभगोदय-नाम्नोद्धृत। एष च श्लोको नित्याषोडशिकार्णवे (४।६) दृश्यते। एव प्रतीयते यद्यथा सौन्दर्यलहर्या नित्याषोडशिकार्णवस्थाः केचन विषया सनिविष्टास्तथैव सुभगोदयेऽपि ते सनिविष्टा. स्युरिति। अत्रैव ९९ तमे पृष्ठे सुभगोदयस्य कश्चन गद्याशः समुद्धृतः। तेन ग्रन्थ एष गद्य-पद्यात्मक आसीदिति सभाव्यते। सुभगोदयस्य लल्लेन विरचितायाष्टीकाया उल्लेखो भास्कररायेण स्वकीये ललितासहस्रनामभाष्ये (पृ० ७७) कृतः। एष ग्रन्थश्चात्र (पृ० ७६) वासनासुभगोदयनाम्नापि स्मृत.। ग्रन्थ एष शिवानन्दमुने सुभगोदयात् सुभगोदयवासनातश्च भिन्न एव, अन्यत्यानामुद्धृताना श्लोकाना तत्रानुपलब्धे। सौभाग्यवर्धनीकारेण कैवल्याश्रमेण तु शिवानन्दमुनिरेव स्मृतः, तत्रोद्धृतस्य (पृ० ३६) सार्धैकस्य श्लोकस्यात्रोपलब्धेः (पृ० २८४)। गौडपादाचार्यकृतिरूपेण प्रसिद्धा सुभगोदयस्तुतिर्न क्वचन प्राचीनेष्वर्वाचीनेषु वा ग्रन्थेषूद्धृतोपलभ्यते। सा च पूर्वोद्धृताभ्या ग्रन्थाभ्या पृथगेव।

अर्थरत्नावलीकारो विद्यानन्दः

योगिनीहृदयानुप्रास्ताविके (पृ. घ) टिप्पण्यामस्माभिः सौभाग्यरत्नाकरादिकर्ता विद्यानन्द एवार्थरत्नावलीकार इत्युदलेखि। नवीनोपलब्धैः प्रमाणैस्तु भिन्नावेतौ ग्रन्थकारौ भवतः। सौभाग्यरत्नाकरकर्तुर्विद्यानन्दस्य गुरुः सच्चिदानन्दनाथः, अर्थरत्नावलीकारस्य तु रत्नेशः। प्रथमः कादिविद्यापद्धतिकारः, द्वितीयश्च हादिमतानुसारिणी पद्धतिमारचयति। अर्थरत्नावलीकारो यद्यपि स्वात्मान सम्प्रदायद्वयज्ञत्वेन ख्यापयति, नित्याषोडशिकार्णवसूत्राणि च प्रथम कादिमतानुसार व्याख्याति, तथापि तस्य वर्तते कोऽपि पक्षपातो हादिविद्यायाम्। अत एव भास्कररायः सर्वथा तद्व्याख्यान खण्डयति, अनुमोदयति च सौभाग्यरत्नाकरकार-मतानि सर्वत्र स्वकीयेषु ग्रन्थेषु।

हादिविद्यामनुसरतो विद्यानन्दस्योपलभ्यते ग्रन्थद्वय साम्प्रतम्—अर्थरत्नावली, ज्ञान-दीपविमर्शिनी च। अर्थरत्नावली प्रकाशितैवात्र। साऽस्य ग्रन्थकारस्य प्रथमा कृतिः, ज्ञानदीप-

---

१. "···लोपामुद्रामतस्थितै.। सद्भिः ससेवनीयेय ज्ञानदीपविमर्शिनी ॥" इति ज्ञानदीप-विमर्शिन्याः उपोद्घातश्लोकः (१ क)।

२. सम्प्रदायद्वयज्ञेन (अर्थ. पृ. ८)।

विमर्शिन्याः स्थलत्रयेऽर्थरत्नावलीस्मरणदर्शनात्। ज्ञानदीपविमर्शिन्या मातृका गायकवाड-शोधसंस्थायां केरलविश्वविद्यालयग्रन्थागारे नेपालस्थवीरपुस्तकालये च सन्ति।

सेयं ज्ञानदीपविमर्शिनी योगिनीहृदयदीपिकायां (पृ० १६०) स्मर्यते। अर्थरत्नावल्या मातृका १६२३ वैक्रमे वत्सरे लिखिता गायकवाडशोधसंस्थायां वर्तते। तत्रत्याया एव ज्ञानदीपविमर्शिनीमातृकाया लिपिशास्त्रदृष्ट्या परीक्षणे कृते चतुर्दशशताब्दीतो नवीनः कथमपि न शक्येत साधयितुं समयस्तस्याः। सोमशम्भुग्रन्थः कर्मकाण्डक्रमावली विद्यानन्देन विमलस्वात्मशम्भुना ज्ञानदीपविमर्शिन्यां (प० ३४ ख) स्मृतः। सोमशम्भुना चैष ग्रन्थः ११३० वैक्रमे वत्सरे पूरित इति पूर्वमुक्तम्। अतो विक्रमस्य द्वादशत्रयोदशचतुर्दशशताब्दीषु कश्चन समयोऽस्य स्वीकर्तव्यः। चिदानन्दविद्यानन्दौ समसामयिकौ स्यातामित्यस्माभिः संभाव्यते।

अर्थरत्नावलीमङ्गलाचरणश्लोकेषु प्रथमे महावन, द्वितीये प्रियानन्द, चतुर्थपञ्चमयोश्च गुरू रत्नेशः प्रणम्यते। तदनु शिवः, कामेश्वरी, त्रिविधा दम्पती, कङ्कालप्रभृतयः सिद्धाः, गणनाथः, वटुकः, योगिनीवृन्दम्, भैरवाश्च स्तूयन्ते। एषु महावनमुनेः श्लोक एष दृश्यते महार्थमञ्जरीपरिमले—

अलिपिशितपुरन्ध्रीभोगपर्याकुलोऽहं
बहुविधकुलयोगारम्भसंभावितोऽहम्।
पशुजनविमुखोऽहं भैरवीसंश्रितोऽहं
गुरुचरणपरोऽहं भैरवोऽहं शिवोऽहम्॥ (पृ० १७०)

अर्थरत्नावली प्राधान्येन कौलमतं व्याख्यातीति पूर्वमुक्तम्। एष श्लोकोऽपि तन्मतपोषक एव। अत्र रत्नेशो विद्यानन्दस्य गुरुः, प्रियानन्दः परमगुरुः, महावनमुनिश्च परमेष्ठिगुरुरिति संभाव्यतेऽस्माभिः। शिवः, कामेश्वरी, त्रिविधा दम्पती, कङ्कालप्रभृतयश्च सिद्धाः क्रमोदयप्रकरणे व्याख्यास्यन्ते। गणनाथः, वटुकः योगिनीवृन्दम्, भैरवाश्च कौलमतस्य विशिष्टा देवता इति संकेतपद्धतिज्ञानदीपविमर्शिनीप्रभृतिषु ग्रन्थेषु मङ्गलाचरणश्लोकेषु स्तूयन्ते।

अमृतानन्दस्तस्य सौभाग्यसुधोदयचिद्विलासे

योगिनीहृदयस्यानुप्रास्ताविके पुण्यानन्दामृतानन्दयोः कृतीरभिलक्ष्य किञ्चिदुक्तम्। योगिनीहृदयदीपिकाया कृतीनामेतासामुद्धरणावसरे दृश्यते द्विप्रकारकः पाठः। मुद्रिते दीपिकाग्रन्थे सर्वत्र तेषु स्थलेषु 'इत्यस्मद्गुरूक्तरीत्या' इति पाठो मूले स्थापितः, 'अस्मदुक्तरीत्या' इति पाठस्तु पाठभेदात्मिकासु टिप्पणीषु। एवमेव 'सौभाग्यसुभगोदय' इति पाठो मूले, टिप्पणीषु च 'सौभाग्यसुधोदय' इति दृश्यते। पाठद्वयमेतदस्माभिः बडोदा-बम्बई-पूनास्थसंस्थास्थितासु दशाधिकासु मातृकासु समपादितम्। सर्वत्र द्वितीय एव पाठः समुपलभ्यते। अत्र यद्वक्तव्यं तदस्माभिस्तत्त्वविमर्शिनीपरिचयावसरे प्रतिपादयिष्यते। भास्करराय प्रभृतिभिः सौभाग्यसुधोदयनाम्नैव स्मृतत्वादिदमेवास्य ग्रन्थस्य नाम। अत्र सन्ति षट् प्रपञ्चाः। तत्र प्रथमे प्रपञ्चे वाक्चतुष्टयम्, वर्णोत्पत्तिप्रकारः, तत्त्वानां स्वरूपमुत्पत्तिक्रमश्च प्रादर्शि। षट्त्रिंशत्तत्त्व-

१. द्रष्टव्यम्—२८ क, ४३ ख, ५६ क।

प्रतिपादका अत्रत्या श्लोका एव कश्मीरग्रन्थमालाया षट्त्रिंशत्तत्त्वसदोहनाम्ना प्रकाशिताः। द्वितीये हादिविद्यासमुद्धार प्रदर्श्यते। तृतीयचतुर्थपञ्चमेषु श्रीचक्रप्रपञ्च, षष्ठे च प्रपञ्चे गुरुपङ्क्तिक्रमः प्रपञ्च्यते।

चिद्विलासस्य गपुस्तकेऽमृतानन्दस्तत्कर्तृत्वेन निर्दिष्ट, घपुस्तके च पुण्यानन्द। 'अस्मद्गुरूक्त' इत्यस्य स्थाने 'अस्मदुक्त' इति पाठस्यैव बाहुल्येनोपलब्धे, "कायति नानानामप्रपञ्चरूपेण मातृका देवी" (सौ० सु० १।६) इति सौभाग्यसुधोदयोद्धरणस्थले 'अस्मदुक्त' इति पाठस्यैव स्वारसिकत्वाद् दीपिकाया सर्वत्र स एव पाठ परिग्राह्य। तेन च चिद्विलासस्तवकारोऽमृतानन्द एव सिद्धयति।

अत्र च गुरुपादुकास्मरणप्रभृतिविसर्जनान्तो मानस उपचारविधि प्रदर्शित। भट्टगङ्गाधरस्तोत्र-गीतानिष्यन्द सकेतपद्धति विज्ञानभैरवप्रभृतिग्रन्थेषु सूच्यते सा मानसिकी पूजापद्धति, या आन्तरवरिवस्यानाम्ना तन्त्रशास्त्रेषु परिगीयते। सुभगोदयवासनायामपि श्रीचक्रस्यान्तरमाराधनमारचितम्। दृश्यते चैवविध व्याख्यानमृजुविमर्शिन्यामर्थरत्नावल्यामपि च नित्याषोडशिकार्णवस्य। योगिनीहृदय त्वन्तर्यागप्रधानमेव स्वीक्रियते।

एवमत्र सम्पादिताना ग्रन्थाना तत्कर्तृणा च विषय विविच्याधुना नित्याषोडशिकार्णवस्य प्रारम्भे परिगणितानि चतुष्षष्टितन्त्राण्युद्दिश्य विचार्यते।

चतुष्षष्टितन्त्राणि

चतुष्षष्टितन्त्रनामानि जयरथकृततन्त्रालोकविवेकधृताया श्रीकण्ठया सहितायाम्, नित्याषोडशिकार्णवे, कुलचूडामणौ, सर्वोल्लासतन्त्रे, महासिद्धसारतन्त्रपरिगणितेषु विष्णुक्रान्तारथक्रान्ता-अश्वक्रान्ताविभागेषु च दृश्यन्ते। तत्र श्रीकण्ठया सहितायामभदप्रधानाना चतुष्षष्टिभैरवागमाना समुल्लेख इत्येक प्रकार। नित्याषोडशिकार्णवस्य प्रकारो द्वितीय, यत्र हि मुख्येषु विभिन्नेषु तान्त्रिकमतेषु तदानीन्तनेषु प्रथिताना तन्त्राणा समावेश। एतच्चाग्रे प्रतिपादयिष्यते। कुलचूडामणिरिममेव प्रकारमनुसरति। सर्वोल्लासादितन्त्रस्य प्रकारस्तृतीयः। अत्र विष्णुक्रान्तादिविभागेषु च केषाञ्चन मानवकृतीनामपि समावेश।इमानि तन्त्राणि कालक्रमापेक्षया पश्चादाविर्भूतानीव प्रतीयन्ते। विस्तरभयादत्रापहाय प्रकारद्वय नित्याषोडशिकार्णवस्य प्रकार एव प्राधान्येन चर्च्यते।

चतुष्षष्टिभैरवागमा अष्टाष्टकविभागेनाष्टभिर्भैरवैरुपदिष्टा इति तन्त्रालोकविवेकधृतश्रीकण्ठीयसहितावचनेभ्य स्पष्टम्। तत्र स्वच्छन्दादीनि भैरवतन्त्राणि बहुरूपेण, मततन्त्राणि चण्डेन, मङ्गलातन्त्राणि क्रोधेनेन, चक्राष्टकम् असिताङ्गेन, अन्धकाद्य बहुरूपाष्टक रुरुणा, वागीशाष्टक कपालीशेन, शिखाष्टकम् उन्मत्तेन भैरवेण भाषितानि। यामलाष्टकप्रवक्तुर्भैरवस्य नामात्र न दृश्यते। एवमेव भैरव-यामल-मताष्टकेषु प्रत्येक सप्तैव तन्त्राणि परिगणितानि। श्रीकण्ठीग्रन्थमवलम्ब्यैव भैरवतन्त्राणा परिगणन द्वित्रेषु ग्रन्थेषु दृश्यते। तत्र काशिकनागरीप्रचारिणीसमाप्रकाशितविश्वकोशस्य पञ्चमे खण्डे 'तन्त्रसाहित्य' इति शब्दविवरणे प्रतिपादित क्रम एव ग्रन्थानुसारी।

नित्याषोडशिकार्णवेऽत्र भैरवाष्टकं बहुरूपाष्टकं यामलाष्टकं च निर्दिष्टम्, नामानि तु न परिगणितानि। मताष्टकनामानि यद्यपि परिगणितानि, तथापि तानि श्रीकण्ठीनामावलीतो भिन्नान्येव। नित्याषोडशिकार्णवोक्तचतुष्षष्टितन्त्रपरिगणने[1] वर्तते मतभेदष्टीकाकाराणाम्। तत्र वामकेश्वरीमतविवरणपाठे, सौन्दर्यलहरीव्याख्याकारलक्ष्मीधरधृतपाठे च चतुष्षष्टिसङ्ख्यासम्पत्ति सूपपादा, यद्यप्यनयोर्नामावल्योर्नैव साम्यमवलोक्यते। सेतुबन्धाङ्गीकृते कुलचूडामणिस्थे च पाठे सा दुरुपपादेति तत्सम्पत्तये कश्चन मार्गोऽन्वेषितस्तत्र। तथा हि—

"अत्र ऋजुविमर्शिन्या महामायातन्त्रं शम्बरतन्त्रं चेति तन्त्रद्वयपरं व्याख्यातम्। लक्ष्मणेन[2] तु महामायाशम्बराख्यमेकं तन्त्रमित्युक्तम्। अर्थरत्नावल्यां तु द्वयमपि नोक्तम्। महालक्ष्मीमतं देवेत्यादि वक्ष्यमाणं श्लोकद्वयं कैश्चित्परित्यक्तम्, अन्यैस्तु स्वीकृतम्। परन्तु सर्वेषामेव मते चतुष्षष्टिसङ्ख्यासम्पत्तिर्दुरुपपादा। वस्तुतस्तु तत्सम्पत्त्यर्थमेवास्मिन् श्लोके पूर्वार्धे चत्वारि तन्त्राणि। तत्त्वशम्बरमेकं भैरवाष्टकं चैकमिति षट्तन्त्राणि। केचित्तु—

असिताङ्गो रुरुश्चण्डः क्रोध उन्मत्त एव च।
कपाली भीषणश्चेति संहारश्चाष्टभैरवाः॥

इत्युक्तनामष्टानां भैरवाणामष्टौ तन्त्राणीत्याहुः। अन्ये[3] तु—सिद्धिभैरव-वटुकभैरव-कङ्कालभैरव-योगिनीभैरव-महाभैरव-शक्तिभैरव मायिकभैरव कङ्कालाग्निभैरवाष्टकप्रतिपादकं तन्त्राष्टकमित्याहुः। तदुभयमपि सङ्ख्यासम्पत्तिविरोधाद् यामलादिशब्दवद् भैरवशब्दस्य तन्त्रेषु क्वापि प्रयोगादर्शनाच्च चिन्त्यम्। तस्मात् षोडशनित्यानामेकतन्त्रवदष्टभैरवाणामेकमेव तन्त्रमिति व्याख्येयम्। " (पृ० २२) इति सेतुबन्धे।

अत्र यद्वक्तव्यं तद्यथावसरं वक्ष्यते। अधुना चतुष्षष्टितन्त्राणि परिगण्यन्ते—

१–५. महामायाशम्बरं योगिनीजालशम्बरं तत्त्वशम्बरं चेति त्रीणि तन्त्राणीति लक्ष्मीधरः। गौरीकान्तो लक्ष्मणमेवानुसरति। महामाया-शम्बर योगिनी जालशम्बर-तत्त्वशम्बररूपाणि पञ्च तन्त्राणीत्यन्ये सर्वेऽपि व्याख्यातारः। अर्थरत्नावलीकारेण तु ग्रन्थांश एष न व्याख्यातः। बौद्धतन्त्राणां भोटानुवादेषु महामाया-जालशम्बर मायाशम्बर-मायाजालप्रभृतीनि तन्त्राण्युपलभ्यन्ते। नगेन्द्रनाथवसुमहोदयेन विश्वकोशे शम्बर डाकिनीजाल-योगिनी-योगिनीजाल मायाजाल-प्रभृतीनि बौद्धतन्त्राणि प्रदर्शितानि। म० म० हरप्रसादशास्त्रिसङ्कलिताया नेपालग्रन्थसूच्यां डाकिनीजालशम्बर-योगिनीजालतन्त्रयोर्नामनी दृश्येते। सर्वाण्येतानि तन्त्राणि भगवता बुद्धेन महावज्रधरेण वा बोधिसत्त्वादिनोपदिष्टानि स्युः। अत्र तु "एवमेतानि शास्त्राणि तथान्यान्यपि कोटिशः ॥ भवतोक्तानि मे देव" (१।१२-२२) इति वचनाच्छिवोपदिष्टानीमानि तन्त्राणीति ज्ञायते। अस्मिन् विषये नाधुना विमर्शोऽधिकः कर्तुं पार्यते।

---

1. वामकेश्वरीमतपाठ एव चतुष्षष्टितन्त्रपरिगणनात्मकोऽत्र प्राधान्येनाश्रितोऽस्माभिः।
2. लक्ष्मणेन = सौन्दर्यलहरीव्याख्यात्रा लक्ष्मीधरेण।
3. लक्ष्मीधरगौरीकान्तप्रभृतयः।

६–१३. भैरवाष्टकविषये भास्कररायलक्ष्मीधरयोर्मतवैभिन्न्यमनुपदमेव प्रदर्शितम्। मन्ये श्रीकण्ठीया तन्त्रनामावली भैरवाष्टकप्रतिपादिका भास्कररायेण लक्ष्मीधरेण च नैव दृष्टा। "असिताङ्गाद्यष्टभैरवाणा पूजाशास्त्राणि" (पृ० ४३) इत्यर्थरत्नावलीकार आह। सेतुबन्धस्य श्लोकस्तु तेन नोद्धृत। एतदनुकार श्लोक उत्तरपट्के दृश्यते। एतेऽसिताङ्गादयोऽष्टौ भैरवा प्रपञ्चसार-त्रिपुरासारसमुच्चय-ईशानशिवगुरुदेवपद्धतिप्रभृतिग्रन्थेषु दृश्यन्ते। श्रीकण्ठीयसहिताया तु स्वच्छन्द-चण्ड-क्रोध-उन्मत्त-असिताङ्ग महोच्छुष्म-कपालीशाख्या सप्त भैरवा निर्दिष्टा, अष्टमस्य तु नाम न दृश्यते। ब्रह्मयामले स्वच्छन्द-क्रोध-उन्मत्त-उग्र-कपालि-झङ्कार-शेखर-विजयाख्या अष्टौ भैरवा उपदिष्टाः। स्वच्छन्दतन्त्रे कपालीश-शिखिवाहन-क्रोधराज-विकराल-मन्मथ-मेघनादेश्वर-सोमराज विद्याराजाख्या अष्टौ भैरवाः सन्ति परिगणिताः। एवं तन्त्रेषु परस्परं मतभेदे जाग्रति भैरवतन्त्राणामुपलब्धानामुद्धृतानां वा परिमार्गणे क्रियमाणे समुपलब्धानि भवन्तीमानि नामधेयानि ग्रन्था वा—स्वच्छन्दतन्त्रं मुद्रितमुपलभ्यत एव। *स्वच्छन्द चण्ड त्रिशिरोभैरवा नेत्रतन्त्रोद्योते (भा० १, पृ० २२५) स्मृता*। त्रिशिरोभैरवस्तन्त्रालोके तद्विवेके च बहुश स्मर्यते। उन्मत्तभैरव ऋजुविमर्शिन्या *म.मातृकायामुल्लिखितः*। उच्छुष्मभैरवस्तन्त्र च क्षेमराजेन शिवसूत्रविमर्शिन्या स्वच्छन्दोद्योतादिषु चोद्धृतम्। उच्छुष्मतन्त्रं बौद्धतन्त्रग्रन्थेऽद्वयवज्रसंग्रहेऽपि (पृ० २८) स्मर्यते। मन्थानभैरवस्य ५८१९ सख्याका मातृका कलिकातास्थ एशियाटिकसोसाइटी-सस्थाया वर्तते। एव च बहूना भैरवतन्त्राणामुपलम्भादष्टौ भैरवतन्त्राणि परिगणितानि, न तु भैरवाष्टकमेकमिति मन्तव्यम्।

१४–२१. बहुरूपाष्टक शक्तितन्त्राष्टकमिति शिवानन्द। ब्राह्म्यादय सप्त मातरः शिवदूत्येत्यष्टाना प्रतिपादकान्यष्टौ बहुरूपतन्त्राणीति लक्ष्मीधरो गौरीकान्तश्च। अन्धक-रुरुभद-अजास्य-मूलास्य-वर्णभण्ठ-विडङ्ग-ज्वालिन-मातृरोदनात्मक बहुरूपाष्टकमिति श्रीकण्ठीयसहिता। "बहुरूपाष्टक शास्त्र सक्षिप्य चतुरुत्तरसख्यापरिमितैर्ग्रन्थैस्तत्सारमुद्धर्तुकामः·· " (पृ० ४, ३४) इति विद्यानन्द। कादिमतमनोरमाकार सुभगानन्दनाथो नवनित्यातन्त्रेषु बहुरूपाष्टकमेव परिगणयति। बहुरूपाष्टकतन्त्र (बहुरूपाष्टकप्रस्तारो वा) सौभाग्यभास्करे (पृ० ४०, १९०) भास्कररायेण समुद्धृतम्। विद्यानन्द-सुभगानन्द-भास्करराया बहुरूपाष्टकमेव तन्त्रमङ्गीकुर्वन्ति। अत्र बीज न जानीम।

२२. ज्ञानम्। भास्कररायेण ज्ञानपद *ज्ञानार्णवपर व्याख्यातम्* (से० पृ० २४)। एतच्च तन्त्र "*नित्याना षोडशाना च नव तन्त्राणि कृत्स्नश*" (१।२) इति कादिमत-(तन्त्रराज) श्लोकव्याख्यानावसरे मनोरमाकारेण सुभगानन्दनाथेन—"नव तन्त्राणि सुन्दरी-हृदय-नित्याषोडशिकार्णव-चन्द्रज्ञान-मातृकातन्त्र-सम्मोहनतन्त्र-वामकेश्वर-बहुरूपाष्टकप्रस्तार-चिन्तामणि मेरुप्रस्ताराख्यानि वर्तन्ते" इत्यत्र परिगणितेषु नवनित्यातन्त्रेषु न दृश्यते। अतो ज्ञानार्णवतन्त्रमेतन्नित्याषोडशिकार्णव-कादिमतादिभ्य. पराचीनमेवेति चतुष्षष्टितन्त्रेषु न तस्य समावेश। नित्याषोडशिकार्णव-योगिनीहृदयादिषु डाकिन्यादय षड्योगिन्य स्मर्यन्ते, व्याख्यायते च तथैव प्राचीनैष्टीकाकारैः। ज्ञानार्णवे (१४।९६–१०३) तु सप्त योगिन्यो निरूपिता।

किञ्च, सौन्दर्यलहरीप्रभृतिषु ग्रन्थेषु त्रैपुरं हादिकादि विद्याद्वयमेव दृश्यते, ज्ञानार्णवे तु द्वादश विद्याः समुद्धृताः। एतदपि तस्य तन्त्रस्य परवर्तित्वमेव पोषयति। एवं च ज्ञानार्णवानुरोधेन नित्याषोडशिकार्णव-योगिनीहृदयादिग्रन्थानामन्यथा व्याख्यानं प्राचीनाचार्यव्याख्यानखण्डनं च कथं नाम संगच्छताम्? राजेन्द्रलालमित्रसंख्याया सूच्या ज्ञानतन्त्रं दृश्यते। महाज्ञानार्णवो योगिनीहृदये (२।७७) स्मर्यते। ज्ञानमहार्णवो भोटानुवादेषूपलभ्यते। तन्त्राणामेतेषां भिन्नाभिन्नत्वादिविषये साम्प्रतं किमपि वक्तुमशक्यम्।

२३-३०. "ब्रह्मयामल-विष्णुयामल-रुद्रयामल-जयद्रथयामल-स्कन्दयामल-उमायामल-लक्ष्मीयामल-गणेशयामलान्यष्टौ"[१] (पृ० ४३) इत्यर्थरत्नावलीकारः। श्रीकण्ठ्या ब्रह्मयामल-विष्णुयामल-स्वच्छन्द रुद्र-आथर्वण-रुद्र-वेतालाख्यानि सप्तैव यामलानि परिगणितानि। ब्रह्मयामले रुद्रयामल-स्कन्दयामल-ब्रह्मयामल-विष्णुयामल-यमयामल-वायुयामल-कुवेरयामल-इन्द्रयामलानि सन्ति। एतेषु ग्रन्थरूपेणोद्धरणरूपेण वेमानि यामलानि समुपलभ्यन्ते—रुद्रयामलं मुद्रितमुपलभ्यते, सज्जीक्रियते चास्यान्यत् संस्करणं वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालयस्थेन योगतन्त्रविभागेन। ब्रह्मयामलस्य जयद्रथयामलस्य च मातृका समुपलब्धा। विष्णुयामलं स्पन्दप्रदीपिकायामुत्पलवैष्णवेन, स्कन्दयामलं च तन्त्रालोकेऽभिनवगुप्तेन स्मृतम्। रघुनन्दनेन प्राणतोषिणीकारेण चापि स्मृते एते यामले। प्रथमस्य मातृका अपि समुपलभ्यन्ते। गणेशयामलस्य ग्रहयामलस्य च मातृका आफ्रेक्टबृहत्सूच्या निर्दिष्टा। उपर्युद्धृतेभ्यो यामलेभ्यो भिन्नानि देवीयामल-वीरयामल-शङ्कर्षणीयामलानि क्रमशस्तन्त्रालोके तद्विवेके स्वच्छन्दोद्योते च, विज्ञानभैरवविवरणे, तन्त्रालोकविवेके च स्मृतानि। शक्तियामल-कृष्णयामलयोर्मातृका सरस्वतीभवनग्रन्थालये दृश्यन्ते। आफ्रेक्टबृहत्सूच्यामपि वर्ततेऽनयोर्निर्देशः। भैरवयामलं लक्ष्मीधराया सौन्दर्यलहरीटीकायाम्, कामकलाविलासटीकाया चिद्वल्ल्याम्, विज्ञानभैरवटीकाया विज्ञानेन्दुकौमुद्या च स्मृतम्।

३१. चन्द्रज्ञानमष्टादशरुद्रागमेष्वन्यतमत्। ग्रन्थ एष शिवसूत्रविमर्शिनी महार्थमञ्जरीपरिमलप्रभृतिषु स्मृतः। मातृका[४]ऽस्यास्य साम्प्रतमुपलभ्यते। सुभगानन्दनाथेन[५] नवनित्यानन्देषु

१. मूलग्रन्थे ७ पृष्ठस्था ५ टिप्पणी द्रष्टव्या।

२. सेतुबन्धेऽष्टयामलनामकमेव कथन व्युत्क्रमोऽवलोक्यते। नामान्येतान्येव। कुलचूडामणिभूमिकायां (पृ० ६) तु व्युत्क्रमविभ्रमेणान्य एवार्थः कल्पितः, ग्रहयामलस्य च तत्र समावेशोऽकारि।

३. ब्रह्मविष्णुरुद्रभैरवाख्ययामलेषु (पृ० ३)।

४. सौरभागमप्रथमभागे पृ० २११ द्रष्टव्यम्। अपि च, श्रीविद्याप्रतिपादकस्य चन्द्रज्ञानागमखण्डस्य द्वे मातृके D ५६२८-२५ संख्याके मद्रासराजकीयपुस्तकालये विद्येते।

५. कादिमतमतीरसायाम् ११२

चन्द्रज्ञान स्मर्यते। भैरवयामलान्तर्गता चन्द्रज्ञानविद्या लक्ष्मीधरेण—"भैरवयामले चन्द्रज्ञानविद्यायाम्" (पृ० ९९) इत्येव स्मृता। उक्तं च—"चन्द्रज्ञानविद्याया षोडशनित्याप्रतिपादनम्। नित्याप्रतिपादकत्वेऽपि कापालिकमतान्त पातित्वाद् हेयमेव। उपादेयचन्द्रज्ञानविद्या चतुष्षष्टितन्त्रातीता' (पृ० १३८) इति। अत्र चन्द्रज्ञानमातृकाया अवलोकनानन्तरमेव किमपि याथातथ्येन वक्तु पार्यते, तथापि चन्द्रज्ञानविद्यातश्चन्द्रज्ञानागमो भिन्न एव स्यात्। उपादेयचन्द्रज्ञानविद्यापदेन लक्ष्मीधरस्य चन्द्रकलाविद्याष्टकमभिप्रेतम्। एव स वदति—"चन्द्रकलाविद्याष्टक श्रीविद्याप्रतिपादक तन्त्रम्। चन्द्रकला, ज्योत्स्नावती, (कलानिधि), कुलार्णवम्, कुलेश्वरी, भुवनेश्वरी, बार्हस्पत्यम्, दूर्वासमत चेति' (पृ० १४०) इति। मद्राससस्करणे सप्तैव तन्त्राणि परिगणितानि। अष्टमस्य नाम न दृश्यते। मुद्रणजन्या त्रुटिरत्र कारणम्। एतानि मिश्रतन्त्राणि, कुलसमयोभयमार्गप्रतिपादकत्वात्। चतुष्षष्टितन्त्राणि कौलतन्त्राणि। समयमार्गप्रतिपादक शुभागमपञ्चकमेव वैदिकैरादरणीयमित्यादिको लक्ष्मीधरप्रतिपादित सिद्धान्तस्तत्र एवावलोकनीय (पृ० १३७ १४१)। तन्त्रज्ञानमिति कुलचूडामणिस्य पाठ।

३२ वासुकिपदस्थाने मालिनीपद पठति लक्ष्मीधर। मालिनीविद्या समुद्रयानोपायहेतु। एव च मालिनीपदेन मालिनीविजयमपि लक्ष्मीधरस्य नाभिप्रेतम्। वासुकितन्त्र नाद्यावध्यस्माभि क्वाप्युद्धरणेष्वपि दृष्टम्।

३३. महासमोहनम्। अत्र सर्वे टीकाकारा ग्रन्थाश्च सवदन्ति। श्रीकण्ठ्या सम्मोहमिति शिखाष्टकेऽपूपलभ्यते। समोहनमिति विष्णुक्रान्तातन्त्रेषु। डा० प्रबोधचन्द्रबागचीसमुद्धृते कम्बुजशिलालेखे शिरश्छेद विनाशिख-समोह नयोत्तराख्यस्य तन्त्रचतुष्टयस्य समुल्लेखो दृश्यते। शिखाष्टकेऽपूपलब्ध शिरश्छेद वीणाशिख-समोहाख्य तन्त्रत्रयमत्र स्मृतमिति श्रीगुरव। महासमोहन चैतद्भिन्नमेव तन्त्र स्यात्। कुलचूडामणौ समुल्लेखे सत्यपि तन्त्रज्ञान-वासुकि महासमोहनानि तत्रत्याया भूमिकायां न प्रदर्शितानि।

३४ महोच्छुष्मम्। उच्छुष्मभैरव तन्त्र वा भैरवाष्टकविभाग चर्चितम्। ततो भिन्नमेतत्तन्त्रम्। श्रीकण्ठ्या भैरवाष्टकेष्वेतत्परिगणितम्। महासूक्ष्ममिति कुलचूडामणिस्य पाठ। तत्रत्यायां भूमिकाया तु महोच्छुष्ममिति नाम। एष एव पाठ सेतुबन्धे दृश्यते। भूमिकालेखक कुलचूडामणिस्थ पाठमविगणय्य सर्वत्र सेतुबन्धस्थमेव पाठमङ्गीकुरुते। अत्र भास्करराय—"महादेवेति सबुद्धि। महोच्छुष्ममहादेवमिति पठन्तोऽप्याक्षरमेक नामति तु केचित्। द्वयमपि भिन्नमेवेति गौरीकान्त। वामजुष्ट महादेवमिति पठित्वा वामजुष्ट नाम

१. मैसूरसस्करणे सरस्वतीभवनस्थायां १९४३१ सख्याकाया मातृकाया चैतन्नाम दृश्यते।

२. अत्र "वैदिकमार्गबहिर्वर्तित्वात्। सकलविद्वल्लोकप्रतारकाणीमानि चतुष्षष्टितन्त्राणि" (पृ०१३७–१३८) इति लक्ष्मीधर। एतच्च वचन समयमार्गप्रतिपादकशुभागमपञ्चकपक्षपातित्वमेव तस्य द्योतयति, नित्याषोडशिकार्णव-सौन्दर्यलहरीस्वारस्यविरोधात्, प्राचीनानां सवविधानां तन्त्राणामत्र समावेशादर्शनाच्च। एतच्च तत्र तत्र मूल एव व्यक्तीक्रियते।

वामकेश्वरतन्त्रं चतुःशतीत्युच्यते इत्यपि व्याचख्यौ" (पृ० २३) इति। अत्र केचित्पदेन प्रदर्शितं व्याख्यानमुपलभ्यमानेषु नित्याषोडशिकार्णव-सौन्दर्यलहरीटीकासु नोपलभ्यते। "वामजुष्टमहादेवतन्त्रे वामाचारप्रवर्तके इति ज्ञेयं" (पृ० १३९) इति लक्ष्मीधरः। "वामजुष्टं वामकेश्वरतन्त्रं चतुःशतीत्यपि कथ्यते। महादेवतन्त्रं वटुकादिसिद्धिकुलाचारप्रदर्शकम्" इति गौरीकान्तः। गौरीकान्तः सौन्दर्यलहर्या व्याख्याता न तु नित्याषोडशिकार्णवस्येति प्रतिपादितमस्माभिरन्यत्र[1]। लक्ष्मीधरगौरीकान्तौ विहाय सर्वैष्टीकाकारैर्महादेवपदं संबुद्धिबोधकमेव व्याख्यातम्।

३५–३६. वातुलं वातुलोत्तरं च शैवागमेषु रुद्रागमेषु च दृश्यते। तत्र वातुलोत्तरं शतरत्नसंग्रहे, वातुलं च नानाग्रन्थेषूद्धृतं वर्तते। वायुलं च नयोत्तरमिति वार. स. पाठः। वातुलस्य वायुलस्य वा मातृका अपि समुपलभ्यन्ते। नयोत्तरमेतत् कम्बुजशिलालेखे स्मृतेषु तन्त्रचतुष्टयेष्वन्यतमदवगन्तव्यम्। एवं च निश्वासतत्त्वसंहिताया भागविशेषो नयोत्तरमिति डॉ० बागचीमहोदयस्य कथनं व्यर्थम्, चतुष्षष्टितन्त्रेषु तस्य परिगणितत्वात् स्वतन्त्रस्यैव तस्य ग्रन्थस्य सद्भावात्। तस्य स्वतन्त्रग्रन्थत्व एव ब्रह्मयामलजयद्रथयामलाद्युक्तं नयोत्तरस्य वामस्रोतस्त्वम्, निश्वासतत्त्वसंहितायाश्च मध्यमस्रोतउद्भूतत्वं संगच्छते। वाहनं वाहनोत्तरमिति कुलचूडामणिस्थः पाठः।

३७. छन्देदतन्त्रं नास्माभिः क्वाप्युद्धृतमवलोकितम्।

३८. मातृभेदम्। मातृकाभेदतन्त्रमुपलभ्यते। ततो भिन्नमेतत्तन्त्रमभिन्नं वेति नाधुना निर्णेतुं शक्यम्। लक्ष्मीधरगौरीकान्तभास्कररायग्रन्थेषु तन्त्रभेदमिति पाठः।

३९. गुह्यतन्त्रम्। गुह्यतन्त्रं क्षेमराजेन नेत्रतन्त्रोद्योते स्मर्यते। ततोऽभिन्नमेतत्तन्त्रं भवेत्।

४०. कामिकं दशशैवागमेषु प्रथमं ग्रन्थाक्षरेषु मुद्रितमुपलभ्यते।

४१. कलावादम्। कालवादमिति वार. स. पाठः। ग्रन्थ एष शिवदृष्टौ स्पन्दद्वये (३।११, ३।६३) मालिनीविजयवार्तिके (पृ. २०) च स्मर्यते। शिवदृष्टिवृत्तावुत्पलदेवेन तदेतत् कालोत्तरनाम्नाऽप्यभ्यधायि (पृ. १०२, १२२)।

४२. कलासारम्। कालसारमिति वार. स. पाठः। कालज्ञानं वातुलोपागमेषु दृश्यते।

४३. कुब्जिकामतम्। श्रीमन्नाथोद्धृतमेतत्तन्त्रमर्थरत्नावल्याम्। अस्य मातृका कलिकातास्थ-एशियाटिक-सोसाइटीसंस्थायाम्, नेपालस्य वीरपुस्तकालये चोपलभ्यते। कुब्जिकामतमिति लक्ष्मीधरगौरीकान्तकृतः पाठः। मतशास्त्रनाम्नाऽप्यस्य विवरणमुपस्थापितमस्माभिः।

४४. मतोत्तरम्। तन्त्रमेतदर्थरत्नावल्यां बहुधा स्मर्यते। नयोत्तरमिति वार. स. पाठः। नयोत्तरविषयं पूर्वमेवोक्तम्। वार. स. ग्रन्थयोर्नयोत्तरस्य नाम वारद्वयं दृश्यते।

---

१. श्रीकण्ठेश्वरशास्त्री-अभिनन्दनग्रन्थ, संस्कृतविभाग, पृ० १५

२. स्टडीज इन दी तन्त्राज, पृ० ४-६

तन्त्रोत्तरमिति से. पाठः, मायोत्तरमिति कु. पाठ । मतोत्तरस्य मातृकाया विवरणं म० म० हरप्रसादशास्त्रिसंदब्धनेपालग्रन्थसूच्यां दृश्यते ।

४५. वीणास्यम् । वीणाद्यमिति वाक. ख. पाठः । "वीणाद्यमिति वीणाशिखोत्तरम्" (पृ० १७) इति जयरथः । तन्त्रमेतत् श्रीकण्ठ्या शिखाष्टकेषु प्रदर्शितम्, कम्बुजशिलालेखे च विनाशिखनाम्ना स्मृतम् । शिवागमभेदेषु द्वितीयस्य योगजस्योपागमेषु वीणाशिखोत्तरं पठ्यते ।

४६-४७. श्रोतल श्रोतलोत्तरं च । श्रोतुलं श्रोतुलोत्तरमिति वाक. ख. पाठः । तोतुलतन्त्रं क्षेमराजेन नेत्रतन्त्रोद्योते स्वच्छन्दोद्योते च समुद्धृतम् ।

४८. पञ्चामृतम् । तन्त्रमेतत् तन्त्रालोकविवेके जयरथेन स्मृतम् । (भा० ९, आ० १५, पृ० १४०) । अहल्याकामधेनुग्रन्थे पञ्चामृतमुद्धृतमिति 'आफेक्ट'-बृहत्सूचीतो ज्ञायते ।

४९. रूपभेदम् । नास्य विषये किमपि ज्ञायते ।

५०. भूतोड्डामरम् । भूतडामरमिति ऋ.कु.गो.पाठ । रथक्रान्ताविष्णुक्रान्ताविभागयोरपि भूतडामरतन्त्र दृश्यते । "भूतडामरमिति भूततन्त्रं डामरतन्त्रम्" (पृ० ४४) इति शिवानन्दः । ग्र.मातृकाया तु "भूतोड्डामरमिति भूतोड्डामरतन्त्रम्" इति पाठः । सटीकस्य भूतडामरस्य मातृकाणा विवरणमाफ्रेक्टबृहत्सूच्या दृश्यते । तत्र मातृकाणा मूलद्वयमुपदर्शितम् । तन्त्रमेतद्भोटभाषायामप्यनूदितमुपलभ्यते ।

५१. कुलसारम् । तन्त्रमेतत् शिवसूत्रविमर्शिन्या (पृ० १३५-३६) स्मर्यते ।

५२. कुलोड्डीशम् । राजेन्द्रलालमित्रसंदब्धाया सूच्यामस्या मातृकाया विवरण दृश्यते । उड्डीशतन्त्रादेतत् पृथगपृथग् वेति परीक्षणीयम् ।

५३. कुलचूडामणिः शिवसूत्रविमर्शिन्या (पृ० ५८) स्मृतः । अत्रत्यः श्लोको मुद्रिते कुलचूडामणितन्त्रे नोपलभ्यते । तन्त्रं विश्वात्मकमिति तु कु.पाठः ।

५४. सर्वज्ञानोत्तरम् । तन्त्रमेतत् तन्त्रालोक-नन्दिविवेक-शिवसूत्रविमर्शिनी-मृगेन्द्रवृत्ति-शतरत्नसंग्रहादिषु बहुश. स्मर्यते । "ज्ञानोत्तरे इति सर्वज्ञानोत्तरे" (भा० ६, आ० ९, पृ० ४५) इति वदन् जयरथो ज्ञानोत्तरं सर्वज्ञानोत्तरं चाभिन्नमेव तन्त्रमङ्गीकुरुते । "सर्वज्ञानादितन्त्रपञ्चकं कापालिकसिद्धान्तैश्चदेशादिगम्बरमतमिति दूरत एव हेयम्" (पृ० १४०) इति वदन् लक्ष्मीधरस्तदनुयायी गौरीकान्तश्चानवलोक्यैव तन्त्राणीमानि यथेच्छमुच्छास्त्रं व्याख्यातवन्ताविति प्रतीयते । अत एवाह भास्कररायः—"एवं स्थिते सौन्दर्यलहरीव्याख्याने केनचित् प्रलपितमिमानि तन्त्राण्यवैदिकानीत्यादि, तत्प्रतारकभ्रान्तान्धतरजल्पितत्वादुपेक्ष्यम्" (पृ० २४) इति । सर्वज्ञानोत्तरस्य मातृका म०म०हरप्रसादशास्त्रिसंदब्धाया नेपालसूच्या विवृता । सर्वज्ञानोत्तरवृत्तिरघोरशिवाचार्यविरचिता आफ्रेक्टबृहत्सूचीतः परिज्ञायते । सर्वज्ञानात्मकमिति कु.पाठः ।

---

१. द्रष्टव्यम्—डा० प्रबोधचन्द्रबागचीविरचिते 'स्टडीज इन दी तन्त्राज' इत्याख्ये ग्रन्थे, पृ० १-२ ।

५५. महापिचुमतम् । पिचुशास्त्रं तन्त्रालोके स्मर्यते स्थलचतुष्टयेषु (भा०१०, आ०२७, पृ० ३६३, ३६५, भा० ११, आ० २८, पृ० १६३, १७५) । तत्सम्बद्धमेवैतत्तन्त्रं स्यात् । महाकालीमतमिति से.ल.पाठः, महापितृमतमिति कु.पाठः ।

५६. महालक्ष्मीमतम् । मततन्त्रषट्कप्रतिपादकं "महालक्ष्मीमतम्" इत्यादिकं पङ्क्तिद्वयं लक्ष्मीधरायामृजुविमर्शिन्यां गौरीकान्तीये च न दृश्यते । जयरथविवरणे, कुलचूडामणौ, सेतुबन्धे च विद्यते । अस्य महालक्ष्मीमतभट्टारकनाम्नो मातृका नेपालसूच्यां दृश्यते ।

५७. सिद्धयोगीश्वरीमतम् । त्रिकदर्शनेषु प्रथिततममेतत्तन्त्रं तन्त्रालोकादिषु बहुशः स्मर्यते । सिद्धयोगीश्वरतन्त्रं नेपालसूच्यां दृश्यते ।

५८–५९. कुरूपिकामतं रूपिकामतं च । द्वितीयस्य देवरूपिकामतमिति संज्ञेति भास्करराय., "अत्र प्रथमं देवपदं सबुद्धि. । द्वितीयं तु तन्त्रसङ्ख्यान्तःप्रविष्टमिति सुवचम्" (पृ० २३) इति हि तदुक्तिः । "डाकिनीरूपिकागण." (४।५०) इत्यत्र रूपिका काचन देवी पठ्यते । तेन महालक्ष्मीमतकुब्जिकामतादिवद् रूपिकामतमित्येवोचितं नाम प्रतिभाति ।

६०. सर्ववीरमतम् । तन्त्रमेतद् ईश्वरप्रत्यभिज्ञाविवृतिविमर्शिन्यां (भा० ३, पृ० ३११) स्मृतम् । तन्त्रालोक-तद्विवेक शिवसूत्रविमर्शिनी-स्वच्छन्दोद्योत-नेत्रतन्त्रोद्योत प्रत्यभिज्ञाहृदय-महार्थमञ्जरीपरिमलादिषु स्मृतं सर्ववीरं सर्ववीरभट्टारको वा तन्त्रादस्मादभिन्न एव स्यात् ।

६१. विमलामतम् । न ज्ञायते किमपि ।

६२. अरुणेशम् । तथैव ।

६३. मोदनेशम् । मोहिनीशमिति से., मोदिनीशमिति ल. ऋ., मोहनेशमिति कु० पाठः । इतोऽधिकं न ज्ञायते किमपि ।

६४ विशुद्धेश्वरम् । तन्त्रमेतद् भास्कररायेण योगिनीहृदयसेतुबन्धे (पृ० २७४) समुद्धृतम् । तन्त्रसार-शाक्तानन्दतरङ्गिणी-आगमतत्त्वविलासादिष्वप्येतत् स्मर्यते । "विशुद्धेश्वर-तन्त्रान्तश्च चतुःषष्टितन्त्रादिषु" (ऋजु. पृ ४४) इति शिवानन्दः ।

चतुःषष्टितन्त्रपरिगणनप्रकरणे—

पूर्वपश्चिमदक्षं च उत्तरं च निरुत्तरम् ।
तन्त्रं वैशेषिकं ज्ञानं वीरावलि तथा परम् ॥

इत्येष श्लोकः पाठभेदैः सह स.ऋ.गे.कु.पुस्तकेषु दृश्यते । वामकेश्वरीमत-विवरणे प्राचीनायां वरदामातृकायां चैष नास्ति । प्रक्षिप्तस्यास्य श्लोकस्य समावेशेनैव लक्ष्मीधरो मततन्त्रषट्कप्रतिपादकं सार्धं श्लोकं परित्यजति, भास्कररायश्च भैरवाष्टकप्रतिपादकमेव सर्वमितिपुष्कलार्थं वदति । "विमलं विमलांशं च देवीमतमतः परम्" इत्युत्तरार्धपाठो लक्ष्मी-

१. ऋजुविमर्शिन्यां कु.मातृकायामिमे चतुःषष्टितन्त्रपरिगणनात्मकाः श्लोकाः सन्ति, अर्थरत्नावल्यां तु न तथा । कानिचन पदान्येव च तत्र व्याख्यातानि ।

धरायाम् । "पूर्वादिदेवीपर्यन्तं दिगम्बरैकदेशक्षपणकमतमिति नत्ततोऽपि दूरत एव हेयम्" (पृ० १४०) इति लक्ष्मीधरः । "पूर्वाम्नायादिसंज्ञाभिः प्रसिद्धाश्चत्वार आम्नायाः । निरुत्तरपदेनोर्ध्वाम्नायतन्त्रम् । तस्यानुत्तराम्नायपदेनापि व्यवहारः । तन्त्रं वैशेषिकमित्येकम् । ज्ञानमिति ज्ञानार्णवपदेन प्रसिद्धम् । वीरावलीत्येकम् ।" (पृ० २३-२४) इति भास्करराय । अत्र शिवस्य पञ्चवक्त्रेभ्यो निःसृतानां शास्त्रसमूहात्मकानामाम्नायानां तत्तत्तन्त्रपरकतया सङ्कोचो भास्कररायेण निष्प्रमाणकमेवाचरितः । ज्ञानार्णवविषये पूर्वमेवोक्तम् । वीरावलीशास्त्रं प्राचीनं तन्त्रालोक-तद्विवेक-शिवसूत्रविमर्शिन्यादिपूद्धृतम् । वीरावलीहृदयं वीरावलीकुलं वा तस्य नामान्तरम् । कुलचूडामणौ तु शिवावलिमिति पाठः ।

एवं व्याख्यातानि चतुष्षष्टितन्त्रनामानि । अथाधुना शिवानन्दविद्यानन्दामृतानन्दस्मृतान् ग्रन्थान् ग्रन्थकारांश्चाधिकृत्य विविच्यते त्रिपुरादर्शनसम्बद्धसाहित्यपरिचयाय ।

शिवानन्दादिस्मृता ग्रन्था ग्रन्थकाराश्च

अनन्तशक्तिभट्टारकः

यत्प्रोतं विश्वमेतद्भुवनविरचनात्तत्त्ववर्णाद्यमुख्य-
न्मन्त्रस्फारानुषक्तं व्रतनपदवलाद्वैतरूपं विभाति ।
तद्दीपं शक्तिसूत्रं परमशिवमहापूर्णदेदीप्यमानं
वन्दे पूजाश्रमस्य प्रचुरफलविधौ हेतुभूतं हृदस्थम् ॥

अर्थरत्नावलीकारविद्यानन्दविरचितायां ज्ञानदीपविमर्शिन्यामनन्तशक्तिभट्टारककृतित्वेनैव श्लोकः समुद्धृतः । वातूलनाथसूत्राणां वृत्तिकारोऽनन्तशक्तिपादोऽस्माद्भिन्नोऽभिन्नो वेति साम्प्रतं निश्चयेन वक्तुं न शक्यते । अनन्तशक्तिपादो बहुरूपगर्भस्तोत्रस्यापि व्याख्याकार इति वातूलनाथसूत्राणां भूमिकातोऽवगम्यते । अस्या मातृका लक्ष्मणपुर(लखनऊ)स्थितसंस्कृतपरिषत्पुस्तकालये वर्तते ।

आज्ञावतारः

स्वेच्छयैव जगत्सर्वं निगिरत्युद्गिरत्यपि ।

इत्ययं श्लोकार्धं आज्ञावतारस्य चतुर्वारं (पृ० १५, ९४, २६४, ३०७) योगिनीहृदयदीपिकायामुद्धृतः । सेतुबन्धेऽप्ययं दृश्यते (पृ० २६७) । एवमेव—

विश्वग्रसनशीलं तद्रूपं तेजोमयं ततः ।

इत्ययमपरः श्लोकार्धोऽस्यैव योगिनीहृदयदीपिकायामेव (पृ० २६३) किञ्चित्पाठान्तरेण दृश्यते । सर्वोऽपि पाठोऽत्र स्थापितः ।

---

१. बड़ोदानगरस्थप्राच्यविद्यामन्दिरीयपुस्तकमातृका १९६१ संख्याका, प. २८ क ।

आद्यवर्णत्रिशिका

एष ग्रन्थो ज्ञानदीपविमर्शिन्या स्मृत समुद्धृतश्च। तद्यथा—"आद्यवर्णत्रिशिकाया-माद्यवर्णस्यैव वाग्भवत्वमुक्तम्—

अबिन्दु सविसर्गं च वका(रो? रं) जपतो महान्।
उदेति देवि सहसा ज्ञानौघः पारमेश्वर ॥" इति।

उत्तरपट्कम् (उत्तरपदम्)

उत्तरपट्कस्य श्लोका अर्थरत्नावल्या नामोद्देशपूर्वकम्, ऋजुविमर्शिन्या च विनैव नाम-निर्देशमुद्धृता दृश्यन्ते। अयत्य एव—

व्योमाम्बुजे सहस्रारे सितकेसरसङ्कुले।
तत्रासीन महादेवमपृच्छत् कुलनायिका ॥

इत्याद्य श्लोक उत्तरपदग्रन्थस्येति योगिनीहृदयदीपिका। अतोऽनुमीयते उत्तरपट्कग्रन्थ उत्तरपदनाम्नापि प्रथितो भवेत्। अथवा पाठव्यत्यासमात्रमेवात्र स्यात्। उत्तरपट्कमेतद्धृदु तन्त्रग्रन्थेषूद्धृत कुन्दीपिकाव्याख्यानयुतं मद्रपुरीराजकीयपुस्तकालये केरलविश्वविद्यालय-पुस्तकालये चोपलभ्यते। तद्दर्शनेन ज्ञायते ग्रन्थ एष रुद्रयामलस्यैवांशभूत इति, त्रिपुरा-सिद्धान्तश्चात्र प्रतिपादित इति।

उदयाकरपद्धति

उदयाकरपद्धतितश्च बहवः श्लोका ज्ञानदीपविमर्शिन्या दृश्यन्ते। तद्दर्शनेन ज्ञायते यदेष विशिष्टत्रिपुरोपासनापद्धतिग्रन्थो विमर्शिनीवद् बाह्याभ्यन्तरोभयविधपूजादिप्रदर्शक इति। "कस्तूरीघुसृणेन्दुचन्दनसुधाभिश्चक्रराज लिखेत्" इत्येष योगिनीहृदयदीपिकाया (पृ० २५१) समुद्धृत श्लोकांशोऽस्य एवेति विमर्शिनीदर्शनेन ज्ञायते।[2]

उड्डामरेश्वरतन्त्रम्

एतत्तन्त्र योगिनीहृदयदीपिकाया (पृ० २८) स्मर्यते। तद्यथा—"तदुक्तमुड्डामरेश्वरतन्त्रे रमाशक्तिबीजोद्धारे—चन्द्र शक्तिर्महाशक्तिर्ब्रह्माणी कामिकादिकम्" इति।

उन्मत्तभैरवः

ऋजुविमर्शिन्या स मातृकायामस्य वचनद्वयं समुपलभ्यते। तद्यथा—

[1]उक्त च श्रीमदुन्मत्तभैरवेण—

सर्वनामानि नित्याया सत्यानन्दघनात्मन।
एकात्मनो स्वरूपाणि स्वया सा साक्षिणी चिति ॥" (पृ० १९९)

"श्रीमदुन्मत्तभैरवगुम्फानि—

गुरव गीर्वाणासु च महिमोचितजनिजरामरजसदे।
यद गमिद्धर्षं कुटयं नाथ याथामहे महसम ॥" (पृ० २१६)

---

१. तत्रैव, प. ३१ क।
२. तत्रैव, प. ११ ख।

उपचारोपनिषद

एषोपनिषद् योगिनीहृदयदीपिकाया समुद्धृतैवम्—
"बहिरपि गन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यानि पृथिव्याकाशवायुतेज सलिलभावनया देव्यै समर्पयेत्" (पृ० २७२) इति ।

मुद्रितासु मातृकासूचीपूपनिषत्सग्रहेषु च क्वाप्यस्या नाम नोपलभ्यते । ऋजुविमर्शिन्या पूजा-धूप-गन्ध दीप नैवेद्य ध्यान-होमादिप्रतिपादका श्लोका पूजोपनिषत् (पृ० ८९), धूपगन्धदीपनैवेद्योपनिषत् (पृ० १३४), ध्यानोपनिषत् (पृ० १४८), होमोपनिषत् (पृ० २७०) इत्येव स्मृता । पूजादिरहस्यमिति तत्तदर्थोऽभिमन्तव्य । तथैवात्रापि दीपिकायामुपचारोपनिषत्पदेनोपचाररहस्यमेव बोधित स्यात् । नह्यत्रोपचारोपनिषत्पद कस्यचनोपनिषद्ग्रन्थस्य बोधकमिति वय सभावयामः ।

क्रमोदय

प्रविष्टेऽन्त सिन्धुरस भदनिर्हरणात्मके ।
स्थैर्यमेति चमत्कारो विना विषयसङ्गतिम् ॥

इत्येष क्रमोदयश्लोको योगिनीहृदयदीपिकाया (पृ० २६६) दृश्यते । अस्योत्तरार्धस्तत्रैव २८३ पृष्ठे सेतुबन्धे च (पृ० २८६) उद्धृतः । महार्थमञ्जरीपरिमले—

रागो माया कलाऽविद्या नियति काल एव च ।
पञ्चवृत्त्याश्रया सर्वे पाशाश्चेति प्रकीर्तिता ॥ (पृ० ५०) इति,
स्त्रिय "सर्वेषु वर्णेषु योगिन्य" स्युन सशय ।
देहवद् योनिशुद्धिस्तु आत्मवल्लिङ्गशोधनम् ॥
योनौ नवाक्षरी न्यस्य लिङ्गे समदशाक्षरीम् ।
गुरुचक्रस्य पूजार्थं कुर्याद् योगिनिमलनम् ॥
नवाक्षर्या तु मन्त्रेण स्थापयेल्लिङ्गपीठवत् ।
शिवशक्त्यात्मभावेन पुरुषो मन्यक स्मृत ॥
मन्ययेदात्मन शक्ति मधुवच्छुक्लशोणितम् । (पृ० ८९)

इति च क्रमोदयश्लोका दृश्यन्ते । अत्रत्य 'प्रविष्टेऽन्त' इत्यादिक प्रथम श्लोको महानयप्रकाशे त्रिवेन्द्रसंस्कृतग्रन्थमालाया मुद्रिते (१९४३) वर्तते । तत्र 'सिन्धुरस' इत्यस्य स्थाने 'सीधुरस' इत्युचित पाठ । अन्ये श्लोकास्तु तत्र न सन्ति, अतो महानयप्रकाशतो भिन्न एवैष ग्रन्थ इति प्रतीम ।

क्षेमराज

प्रत्यभिज्ञाहृदयादिग्रन्थप्रणेताऽभिनवगुप्तपादप्रियशिष्यो नानागमादिव्याख्याता च क्षेमराज ऋजुविमर्शिन्यामेव स्मृत —"अस्यार्थ साम्बपञ्चाशिकाविवृतिरचने श्रीक्षेमराजाचार्यकृते

द्रष्टव्य" (पृ० २२९) इति। बहूक्तमस्य विषये डा० कान्तिचन्द्रपाण्डेयप्रभृतिभिरिति नात्र वक्तव्यमवशिष्यते। एतावानेव विशेषो यदनेन ज्ञायते शिवानन्दः क्षेमराजपरागमत्र इति।

गङ्गाधरमिश्रः

अस्य श्लोका ऋजुविमर्शिन्याम्, योगिनीहृदयदीपिकायाम्, चिद्वल्ल्या च दृश्यन्ते। "इति भट्टगङ्गाधरस्तोत्रे धूप(गन्ध)दीपनैवेद्योपनिषद्" (पृ० १३४) इत्यृजुविमर्शिनी-प्रामाण्यादनेन कश्चन स्तोत्रग्रन्थो रचित इति ज्ञायते। इमेऽत्र तत्रत्याः श्लोकाः—

अपूर्णम्मन्यता व्याधिः कार्पण्यैकनिदानम् ।
क्लेशावहो जुगुप्साश्च सर्वधर्मबहिष्कृतः ॥
आनन्दकणभिक्षार्थं शब्दस्पर्शादिपक्वणे ।
अटाट्यविरत येन तद्दारिद्र्य विदुर्बुधाः ॥
(ऋ० पृ० ६९)

आत्मेशजगतां भेदं यो नरः कुरुतेऽमतिः ।
स महापातकी सत्यं पातकस्य महत्त्वतः ॥
(ऋ० पृ० ८०)

देहप्रमातृताशान्तिर्येन सिद्धयति तं भजे ।
विश्वेन्धनं निजं धूपं ज्ञानपावकसम्भवम् ॥
सचिन्मार्गगतो योऽयं प्रयत्नस्त्वात्मसश्रय ।
तमेव सश्रये गन्धमानन्दोदयकारणम् ॥
यस्मिन् सर्वमिदं भाति यः सर्वत्रावभासते ।
कल्पयामि प्रकाशं तं दीपं पूजाविधौ निजे ॥
विश्वं शिवादिभूम्यन्तं चमत्काररसाश्रयम् ।
महीयसे महाभोक्त्रे महेशाय निवेदये ॥
(ऋ० पृ० १३४)

अत्रत्याः प्रथमद्वितीयान्तिमाः श्लोका योगिनीहृदयदीपिकायामभियुक्तवचनत्वेन, प्रथमार्धञ्च चिद्वल्ल्या (पृ० ६०) विनैव नामनिर्देशमुद्धृता।

गीतानिष्यन्दः

"तदुक्तं क्षेमेन्द्रेण गीतानिष्यन्दे" (पृ० ७८) इत्यृजुविमर्शिनीप्रामाण्येन गीतानिष्यन्दः क्षेमेन्द्रकृतिरिति विज्ञायते। अत्रत्याः श्लोका ऋजुविमर्शिन्याम् (पृ० ७८, १५१), महार्थमञ्जरीपरिमले (पृ० ११२, १२२), चिद्वल्ल्यां च वामकेश्वरविलासटीकायां (पृ० १७) दृश्यन्ते। गोऽयं क्षेमेन्द्र औचित्यं काव्यजीवातुरिति सिद्धान्तस्य प्रतिष्ठापयितुः क्षेमेन्द्राद्भिन्नोऽभिन्नो वेति विचारणीयम्। इमे चोपलभ्यमानास्तत्रत्याः श्लोकाः—

तावद् व्याघ्रभय नृपानलभय वेतालकृत्याभय
शून्यारण्यभय महाशनिभय दु स्वप्नशङ्काभयम् ।
वातोत्पातभय ग्रहज्वरभय क्षुत्पाद्यविवेलाभय
वैराग्येण न यावदेव गलित क्रोधाभिमानभ्रम ॥
उत्सृज्यात्मसमाधान ये ध्यायन्त्यन्यदेवता ।
भिक्षन्ते भूरिवित्तास्ते भिक्षित्वापि बुभुक्षिता ॥
न पादपतन भक्तिव्यापिन· परमात्मन[1] ।
भक्तिर्भावस्वभावाना तदेकीभावभावनम् ॥

अन्तिम श्लोको विज्ञानभैरवोद्योतेऽपि दृश्यते । तत्र कर्तुर्नाम नोट्टङ्कितम् ।

विद्गगनचन्द्रिका

कालिदासकृतित्वेन प्रसिद्धा विद्गगनचन्द्रिका साम्प्रत मुद्रितोपलभ्यते । स एप ग्रन्थो महार्थमञ्जरीपरिमले योगिनीहृदयदीपिकाया च नैकश उद्धृत, ऋजुविमर्शिन्यामर्थरत्नावल्या ज्ञानदीपविमर्शिन्या च कुत्रापि न स्मृत, नतरा चाभिनवगुप्तक्षेमराजादिग्रन्थेषु । लक्ष्मीधरादिप्रामाण्येन पञ्चस्तवीकर्ता कालिदास इत्यङ्गीकरणीयम् । स एप कालिदासो लघुस्तुतिकर्ता धर्माचार्य एवेति सभावितमस्माभि[2] । विद्गगनचन्द्रिकाकार कालिदास क इत्यपि प्रश्न परीक्षणीयतांकोटिमेव साम्प्रतमटीकते । एप ग्रन्थो महार्थसम्प्रदायस्येति नात्र विसवाद ।

ज्ञानदीपविमर्शिनी

ज्ञानदीपविमर्शिनी योगिनीहृदयदीपिकाया (पृ० १६०) समुद्धृता । अस्या मातृका गायकवाडप्राच्यशोधसस्थाया केरलविश्वविद्यालयग्रन्थागारे नेपालस्थवीरपुस्तकालये च सन्ति । अस्य प्रणेताऽर्थरत्नावलीकारो विद्यानन्द एव । अत्र स्थलत्रये[3]ऽर्थरत्नावलीसमुद्धरणादस्य तदपेक्षया परवर्तित्वमवसीयते ।

ज्ञानसार

ज्ञानसारश्लोका अर्थरत्नावल्या (पृ० १८३) दृश्यन्ते । इमे श्लोका ऋजुविमर्शिन्यामपि (पृ० १८५) सन्ति । तत्र ग्रन्थनामनिर्देशो नास्ति । अर्थरत्नावल्या मद्रासमातृकास्वेव तन्निर्देशो दृश्यते । वाराणसीस्थे सरस्वतीभवनग्रन्थागारे वर्तते ज्ञानसारमातृका । तत्र नोपलब्धा इमे श्लोका ।

---

१. 'परमेशितु' इति विज्ञानभैरवोद्योते पाठ ।

२. द्रष्टव्यम्—सारस्वती सुषमा, व० २०, अ० २, पृ० १३–२६ ।

३. द्रष्टव्यम्–प २८ क, ४३ ख, ५६ क ।

तन्त्रसद्भावः

तुलामेलकयोगः श्रीतन्त्रसद्भावशासने ।
य उक्तः शम्भुनाथेन स मया दर्शितः क्रमात् ॥ (३०।२१४)

इति *तन्त्रालोकप्रामाण्यात्तन्त्रसद्भावशासनं शम्भुनाथकृतिरिति* डा० *कान्तिचन्द्रपाण्डेय*-महोदयाः प्रतिपादयन्ति । शिवसूत्रविमर्शिन्यामृजुविमर्शिन्या चिद्वल्ल्यां च तत्रत्या बहवः श्लोका दृश्यन्ते । तेषां दर्शनेन ज्ञायते भगवता शङ्करेण भगवत्यै उमायै शास्त्रमेतदुपदिष्टमिति । चिद्वल्ल्यां (पृ० ३५) *स्पष्टमस्यागमशास्त्रत्वमङ्गीकृतम् । शम्भुनाथोऽभिनवगुप्तस्य साक्षात्* कौलिकदीक्षागुरुरिति तन्त्रालोकादिषु तत्र तत्र स्पष्टमेव । तदत्र विशये एवं समाधातुं शक्यते— अद्वैतवादिष्वागमदर्शनेषु साधकस्य शिवाद्याराध्याभिन्नत्वं सत्सहधर्मिण्या साधिकायाश्च देव्य-भिन्नत्वमावेशदशायामङ्गीक्रियते । *अस्यां दशायामवतीर्णानां शास्त्राणामागमत्वव्यपदेशोऽ*-कारि साधकैः । तन्त्रसद्भावक्रमसद्भावादीनि शासनान्येवमेवाविर्भूतानि स्युः । अस्मिन् प्रसङ्गे श्रीमता चिन्ताहरणचक्रवर्तिमहोदयानां ग्रन्थो[२] विशेषजिज्ञासुभिरवश्यं द्रष्टव्यः ।

तन्त्रालोकः

ऋजुविमर्शिन्यां त्रिकशास्त्र-त्रिकसारशास्त्र-त्रिंशिकाशासन-षडध्वसारशास्त्रवचनत्वेनो-द्धृताः प्रायः सर्वे श्लोकास्तन्त्रालोके समुपलभ्यन्ते, अतो नेमानि ग्रन्थान्तराणि । सर्वत्र ग्रन्थकारेण तन्त्रालोक एव तत्तन्नाम्ना स्मृतः । तन्त्रालोकश्चाभिनवगुप्तपादस्य कृतित्वेन प्रथिततम एव ।

तिमिरोद्घाटः

करन्ध्रचितिमध्यस्था ब्रह्मपाशावलम्बिकाः ।
पीठेश्वर्यो महाघोरा मोहयन्ति मुहुर्मुहुः ॥

इत्येष तिमिरोद्घाटश्लोकः *शिवसूत्रविमर्शिन्यां स्थलद्वये* (पृ० १७, १०२), *ऋजुविमर्शिन्यां* (पृ० २८) च दृश्यते ।

यः प्रियो यः सुहृद्बन्धुर्यो दाता योऽतिवल्लभः ।
तदङ्गभक्षणाद् देवि ह्युत्पतेद् गगनाङ्गना ॥

इति शिवसूत्रविमर्शिन्यां (पृ० ६८) दृष्टेऽस्यैव ग्रन्थस्य वचने स्थितेन 'देवि' इति सम्बोधन-पदेनास्यागमकोटौ समावेशो भवति ।

त्रिपुरसुन्दरीकल्पलता

"त्रिपुरसुन्दरीकल्पलतायामभियुक्तोक्ति—
प्राणो देवीसखाद्यो दशशतनयनः शम्भुरग्निस्त्रिमूर्तिः
शून्यश्चन्द्रार्धनादः शिखिरुचिरशिरो वाग्भवोऽद्यावकीलः ।"

---

१. द्रष्टव्यम्—अभिनवगुप्त, पृ० ५८३ (द्वितीयं संस्करणम्) ।

२. "तन्त्राज् : स्टडीज् ऑन देयर रिलीजन एण्ड लिटरेचर" इत्याख्यस्य ग्रन्थस्य "आयरशिप ऑफ द तन्त्राज्" इति शीर्षकस्तृतीयोऽध्यायः, पृ० १९-२८ ।

ऋजुविमर्शिन्यामेतद् दृश्यते (पृ. १११)। अथ रत्नावल्या तु—"तत्र सन्ध्यावन्दनन्यासमण्डलार्घ्यशुद्धिपर्यन्तं श्रीमहात्रिपुरसुन्दरीवल्पलतायामुक्तप्रकारेण द्रष्टव्यम्" (पृ. ११५) इति नाम्नि कञ्चन भेदोऽवलोक्यते। ज्ञानदीपविमर्शिन्या विनैव नामनिर्देशमिमे श्लोका दृश्यन्ते—

प्राणो देवीसखाद्यो दशशतनयनः शम्भुरग्निस्त्रिमूर्तिः
शून्यश्चन्द्रार्धनादोऽहिमरुचिरुचिरो वाग्भवोऽस्याबकीलः।
सोऽयं ध्यानाज्जपाद्वा मुखकुहरलसद्गद्यपद्यप्रबन्ध
छन्दोऽलङ्कारतर्कागमविशदमतिर्वाक्पतिर्जायते च ॥
त्रिस्थाने जननस्थितिक्षयतया यच्छैवबीजत्रय
सृष्ट्या स्पष्टमयोऽपि शक्तिमदनाच्चैन्द्रं तु बीजं स्थितेः।
संहारस्य तथाऽनलस्तदनु स चन्द्रस्त्रिमूर्तिध्वनी
रक्तं ध्यायति कामराजकमिदं यस्तस्य वश्यं जगत् ॥
सोम वामश्च शक्र पशुपतिरनलो वैष्णवी पूर्णचन्द्रो
नादः शक्त्याख्यबीजं तदिदमनिलमत्क्षीरकुन्देन्दुगौरम्।
यो ध्यायेद्वचतदन्तर्भवति हि निखिला खेचरी दिव्यसिद्धि-
र्देव्या लोकैकमाता उपशमति च विष याति कैवल्यतां सः ॥

इमे च श्लोकास्त्रिपुरसुन्दरीकल्पलताया एवेति ऋजुविमर्शिनीदर्शनादुन्नीयते।

चक्रं बैन्दवमम्बिकामयमिदं वामा त्रयो मे क्रमा
ज्येष्ठेयं यदिदं पुरन्दरपुरे रेखाचतुष्कं बहिः।
योऽयं शक्त्यनलत्रिकोणनिवहो रौद्रीयमित्यामृशन्
योऽर्चाधारमकृत्रिमं कलयते मातः स ते पूजकः ॥

इत्येष श्लोकोऽयं रत्नावल्या (पृ. ८३) वामकेश्वरीमतविवरणे (पृ. २९) च,

आ श्रीदीपकनाथतो ह्यगणितैरद्यापि वृत्तिं कृता
यस्याऽन्यैश्च करिष्यते गुरुवरैः स्वस्वाशयौचित्यतः।
देवि त्वच्चरणाब्जरेणुशरणः कामस्यमित्यादिक-
श्लोकस्यार्थपुनस्य तस्य सुकृती कोऽप्यर्थवित्तत्त्वतः ॥

इत्ययं श्लोको वामकेश्वरीमतविवरणे (पृ. ११५),

पिण्डो वाचकविस्तरस्य महतः संस्कारशेषस्थिति-
र्नादोऽसौ तव देवि मूर्ध्नि समनासीमानमुल्लङ्घयन्।
घण्टाक्वाण इव क्रमेण विरमन्नन्यामणीयस्तरी-
मातिघ्नन् परचिद्दशामनुभवन् मूर्तिं पुराणीं मम ॥ (पृ. १३२, ११५-१६)

---

1. द्रष्टव्यम्—प. २० ख।

विश्वक्षिप्तपदप्रमेयसुभगा ब्राह्मी महावाग्भवे
विश्वोत्तीर्णमहाप्रकाशवपुष शक्ति च नैसर्गिकीम् ।
प्रामाण्यप्रवणानिशक्तिखचिता मध्ये तु चातुर्दशी
सचिन्त्याम्व सम्मन्धयम्रुभयतो मथ्नामि तन्त्रारणिम् ॥ (पृ. २६४-६५)

इतीमौ च श्लोकौ योगिनीहृदयदीपिकाया दृश्येते । कस्यचनैकस्यैव स्तवस्येमे श्लोका स्युरिति सभाव्यते ।

त्रिपुरार्णव

काम प्राण प्रकुर्वीत मन्मथ कारयेत्तनुम् ।
कन्दर्प मन्दिर कृत्वा द्विधाभूत च पार्वति ॥
मकरध्वज न्यसेद्देवि पट्स्थानेष्वस्य सुव्रते ।
मोहनाभ्यन्तरे कृत्वाऽऽवेष्टयेत्तस्य मायया ॥

अर्थरत्नावल्या (पृ. २४२) श्लोकावेतौ त्रिपुरार्णवस्येति प्रदर्शितम् । नित्याषोडशिकार्णवसेतुबन्धे (पृ १५०) तन्त्रान्तरवचनत्वेनोद्धृताविमौ श्लोकौ । अनयोरर्थस्तत्रैवावलोकनीय । त्रिपुरासम्प्रदायस्य प्राचीन एष आगमग्रन्थ प्रतीयते । नानाग्रन्थेषु बाहुल्येनोद्धृतान्यस्य वचनानि ।

देवीसस्थानम्

एष ग्रन्थो ज्ञानदीनविमर्शिन्यामेवमुद्धृत.—
"तदुक्त देवीसंस्थाननाम्न्यागमे—

आत्मा त्वादित्यहसोऽस्य पक्षौ चास्य सितासितौ ।
तदन्तर्वर्तत राहुस्तत्र सन्ध्ये गमागमे ॥
कृष्णे सक्रमते नाडी शुक्ले निष्कलवाहिनी ।
एतत्पक्षद्वय वाहे प्राणापानस्तु चन्द्रमा. ॥ इति ।

नवशतीशास्त्रम्

अस्य ग्रन्थस्य—

अनन्त परम ज्योतिः सर्वप्राणिहृदि स्थितम् ।

श्लोकार्धमात्रमेतद् योगिनीहृदयदीपिकाया (पृ. ६३) समुद्धृत दृश्यते । 'अनन्तम्' इत्यस्य स्थान 'अनन्तम्' इति पाठान्तर मातृकासु कासुचित् । चतुश्शतीशास्त्र यथा चतुश्शतश्लोकाना समाहारस्तथैव शास्त्रमेतन्नवशतश्लोकमय स्यात् । "अनन्त परम ज्योति. सर्वप्राणिहृदि स्थितम् ' इत्यादिक. सार्धद्वयश्लोक. सिद्धनाथपादकृते कुलरत्नशास्त्रस्येत्यर्थरत्नावल्यौ

---

१. इत्यर्थम्—प. ८ क ।

(पृ. २०५) ज्ञायते। किमेतत् कुलरत्नशास्त्रमेव नवशतीशास्त्रम्? तन्त्रालोकादिषूद्धृता कुलरत्नमाला रत्नमाला वाऽभिन्नो ग्रन्थ इति तत्रोद्धृतवचनानां पर्यालोचनेन ज्ञायते। परमार्थसारस्य योगराजकृतायां टीकायां (पृ. १६३) कुलरत्नमालिका साहस्रिकेतिविशेषणेन सयोजिता। तेन सहस्रश्लोकात्मकोऽयं ग्रन्थ इत्यायाति। कुलरत्नशास्त्र कुलरत्नमाला चोद्धरणेभ्यः कौलमतप्रतिपादको ग्रन्थ इत्यध्यवसीयते। सर्वाणीमानि वचनानि तन्त्रालोकार्थरत्नावल्यादिषूपलब्धान्येवस्यैव ग्रन्थस्य सिद्धनाथपादकृते स्युरिति वयं समाधयामः। नवशतीशास्त्रस्य सहस्रश्लोकात्मकता सेतुबन्धप्रदर्शित(पृ.१७६) रीत्या समाधेया। कुलरत्नमालायामुपलभ्यमानानि देवीत्यादीनि सम्बोधनपदानि तन्त्रसद्भावपरिचये प्रदर्शितरीत्या समाधेयानि।

नागभट्ट:

त्रिपुरासारसमुच्चयकारो नागभट्टः सुप्रसिद्धस्तन्त्रवाङ्मये योगशास्त्रग्रन्थेषु च। ऋजुविमर्शिन्या (पृ. ११९) भट्टनागनाम्नाऽयमुद्धृतः। अन्यान्यपि द्वित्रवचनानि विनैव नामनिर्देशमत्रोट्टङ्कितानि। ग्रन्थोऽयं सवृत्तिकः प्रकाशितः कलिकातानगरीतः। योगशास्त्रग्रन्थेष्वप्यस्योल्लेखः किमपि वैशिष्ट्यमस्य प्रख्यापयति। सरस्वतीभवनस्थसटीकलघुस्तवमातृकाया त्रिपुरासारसमुच्चयः कविहस्तमल्लोक्त इति समुदटङ्कि।

पद्महस्तभट्टारकः

एष ग्रन्थो ज्ञानदीपविमर्शिन्यामुद्धृत। अस्य एक एव श्लोकस्तत्र दृश्यते—

प्राणाको सरमेत् पश्चात् शश्यन्तमयते यदा।
त्रिपथे जायते सन्ध्या त्वन्तस्था कुलयोगिनाम्॥ इति।

अस्यैव ग्रन्थस्य केरलविश्वविद्यालयमातृकायां तु "श्रीपद्महस्तभट्टारके" इत्यस्य स्थाने "तथा पद्महस्तभट्टारकेणापि सन्ध्यानिर्णयं कृतो यथा' इति पाठो वर्तते।

परापञ्चाशिका

ग्रन्थ एष योगिनीहृदयदीपिकायां चिद्वल्ल्यां सौन्दर्यलहरीटीकायां सौभाग्यवर्धन्यां च समुद्धृतो वर्तते। अस्या सर्वेऽपि श्लोका काश्मीरग्रन्थमालायां प्रकाशितायामादिनाथविरचितायामनुत्तरबोधपञ्चाशिकायां दृश्यन्त इति तदभिन्न एवैष ग्रन्थ इति मन्तव्यम्[1]। अशुद्धिभूयिष्ठमेतत्संस्करणम्। सरस्वतीभवनपुस्तकालयेऽन्यत्र चास्या द्वित्रा मातृका समुपलभ्यन्ते। तासामाधारेण नूतनमस्य संस्करणमावश्यकम्।

---

१. द्रष्टव्यम्—२३६१६ सख्याकाया जैनाचार्यसोमतिलकसूरिकृतटीकासहितायां लघुस्तवमातृकायास्तृतीयं पत्रम्।

२. द्रष्टव्यम्—पृ. ८४।

प्रपञ्चसार·

पद्मपादाचार्यविरचितेन भाष्येण सह शङ्कराचार्यप्रणीत एष ग्रन्थ साम्प्रत मुद्रित उपलभ्यते। ऋजुविमर्शिनीकारेणाभियुक्तवचनत्वेन बहुश उद्धृत एष ग्रन्थो भगवता आद्येन शङ्कराचार्येण विरचितोऽन्येन वा तच्छिष्यपरम्परासु स्थितेनेत्यत्र विवदन्ते ऐतिहासिका साम्प्रतिका। अर्थरत्नावलोकारेण विद्यानन्देन ज्ञानदीपविमर्शिन्या स्वकृतौ प्रपञ्चसारस्य 'मूलाधारात्'¹ (१०।७) इत्यादिक: श्लोक शङ्कराचार्यकृतित्वेनोल्लिख्यते। ईशानशिवगुरुदेवपद्धत्या प्रपञ्चसारस्या श्लोका दृश्यन्ते। एष ईशानशिव सोमशम्भुग्रन्थ स्मरति। सोमशम्भुना कर्मकाण्डक्रमावलि ११३० वैक्रमे वत्सरे समापिता। ईशानशिवगुरुदेवपद्धतिश्च तत्त्वप्रकाशव्याख्यात्रा कुमारेण स्मर्यते। कुमार एष गुर्जरचालुक्यनृपतेर्मूलराजस्य गुरो कुमारशिवादभिन्नो यदि स्वीक्रियेत तर्हि ख्रीष्टीयैकादशशताब्द्या अन्तिमो भाग ईशानशिवस्य स्थितिकाल सिद्ध्यति। प्रपञ्चसारस्य रचना तत पूर्वं सजातेत्यङ्गीकर्तव्यमेव। शिवभूषणे पद्धतिप्रणेतारोऽष्टादश शिवाचार्या श्रूयन्ते—

> उग्रोत्तरज्योतिरथोपसद्य श्रीरामकण्ठोऽपि च वैद्यकण्ठ।
> नारायणश्चापि विभूतिकण्ठ श्रीनीलकण्ठावपि सोमशम्भु॥
> ईशानशम्भुर्हृदयादिना स्याद् विरिञ्चिवैराग्यकयुग्मवाच्यौ।
> ज्ञानत्रिणेत्रौ वरुणेश्वरौ तावित्यादयस्ते स्युरघोरशम्भु॥ इति।

प्रायश्चित्तसमुच्चय–निमित्तक्रियानुसन्धान–प्रतिष्ठादर्पणप्रभृतिषु प्राचीनेषु पद्धतिग्रन्थेषु गवेषितेषु प्रपञ्चसारस्य स्थितिकाल इतोऽपि प्राचीन साध्येत।

प्रपञ्चसार शारदातिलक च यद्यपि तन्त्रशास्त्रग्रन्थौ, तथापि नेमौ शैव शाक्त वैष्णव स्कान्द गाणपत्य वा मतमैकान्त्येन प्रतिपादयत। स्मार्तपञ्चायतनपूजाया यथा सर्वेषामेषा पूजन विधीयते, तथैवानयोर्ग्रन्थयोरासा सर्वासा तन्त्रदृष्टीना समन्वयो विराजते। अनयोर्ग्रन्थयोर्विषयप्रतिपादने किमुत श्लोकानुपूर्व्यामपि तत्र तत्र वर्तते साम्यम्, अत कश्चिदेकोऽन्यमनुकरोतीत्यङ्गीकर्तव्यम्। अनयोरेकस्य कर्ता शङ्कराचार्यभगवत्पाद, अन्यस्य चाभिनवगुप्तगुरुर्लक्ष्मणोऽभिमन्यते। अनेन प्रपञ्चसारस्य प्राचीनत्वमायाति। वैदिकधर्मस्य पुन प्रतिष्ठापयित्राऽऽद्येन शङ्कराचार्येण वेदबाह्यान् मतान् निरस्यता वेदानुवर्तिनीना दृष्टीना समन्वय स्मार्तधर्मप्रतिष्ठामुखेनाकारीति श्रूयते। ब्रह्मसूत्रतर्कपादव्याख्यानप्रसङ्गे यद्यप्येता दृष्टय समालोचिता, तथापि प्रपञ्चसारे दृश्यते नाम तत्समन्वय। तन्त्रग्रन्थेष्वेवविधेषु प्रपञ्चसार इदम्प्रथमतया प्रवृत्त, उताऽऽसन्नन्येऽपीदृशा ग्रन्था पूर्वमित्यन्वेषणीयम्।

---

१. द्रष्टव्यम्—पृ० ११ क।

मतशास्त्रम्

यत्र यत्र मनस्तुष्टिस्तत्र तत्रैव धारयेत् ।
तत्र तत्र परानन्दस्वरूपं संप्रकाशते ॥

इत्येष श्लोको मतशास्त्रस्येत्यर्थरत्नावलीकार. (पृ. ८०) । एवमेव—"संवर्तामण्डलान्ते क्रमपदनिहितानन्दशक्तिः सुभीमा" इत्येष श्लोकखण्डोऽप्यर्थरत्नावल्या (पृ. २०५) मतशास्त्रस्यैवोद्धृत । एष च श्लोकखण्ड कुब्जिकामतस्येति तत्रैव टिप्पण्यामस्माभि प्रतिपादितम् । नित्याषोडशिकार्णवे चतुष्षष्टितन्त्रेषु कुब्जिकामत परिगणितम् ।

वेदाच्छैव ततो वाम ततो दक्ष तत कुलम् ।
ततो मतं ततश्चापि त्रिक सर्वोत्तमं परम् ॥

अभिनवगुप्तप्रभृतिभिरुद्धृतेऽस्मिन्[1] वचने मतसिद्धान्त पृथगेव परिगणितः । अस्मिन् विषयेऽस्माभिस्त्रिपुरादर्शनविषयके निबन्धे १६-१७ पृष्ठयोष्टिप्पण्यामुक्तपूर्वम् । कुब्जिकामतस्य प्रकाशनानन्तरमेव विषयेऽस्मिन् निश्चयेन किमपि वक्तु शक्यते । अभिनवगुप्तेन परात्रिंशिकाव्याख्यायाम्—"तथा च कुब्जिकामते खण्डचक्रविचारेऽमुमेवार्थं प्रधानतयाधिकृत्यादिष्टम्—मायोपरि महामाया त्रिकोणानन्दरूपिणी । इत्यादि" इत्येव कुब्जिकामतमुद्धृतम् । महार्थमञ्जरीपरिमलादिष्वपि (पृ. ४) तद्वचनान्युपलभ्यन्ते । तन्त्रालोके तद्विवेके च सिद्धयोगीश्वरीमतमपि मतनाम्ना स्मृतम् । कुब्जिकामतसिद्धयोगीश्वरीमतयोर्मतनाम्नोद्धृतानां वचनानां विवेकोऽनयोर्मातृकयो परिदर्शनानन्तरमेव सभवेत् ।

मतोत्तरम्

अर्थरत्नावल्यामिमे श्लोका मतोत्तरीया उद्धृता सन्ति—

एतत्तन्मण्डल दिव्य यत्र विश्व प्रतिष्ठितम् (पृ. १९) ।
पिण्ड कुण्डलिनी शक्ति पदं हस प्रकीर्तित ।
रूप बिन्दु समाख्यातो रूपातीत तु निष्कलम् ॥ (पृ. २४)
भैरवोऽहं कुलोऽहं वै बिन्दुस्त्व नादकुण्डली ।
उभयो सङ्गमो योऽयं परानन्दस्वभावक ॥ (पृ. १३९)

अथास्यं द्वितीयमुद्धरणं योगिनीहृदयदीपिकायां (पृ. ५९) सेतुबन्धे (पृ. ६०) च स्वच्छन्दसग्रहवचनत्वेनोद्धृतम् । ऋजुविमर्शिन्या (पृ. १३३) त्रैलोक्यमोहनमित्यादि नवम सुरसुन्दरीरत्नं सार्धश्लोकद्वय मतोत्तरीयमुद्धृतम् । अत्र द्वयोर्मातृकयोर्ग्रन्थस्य नाम वामिकोत्तरमिति दृश्यते । मतोत्तरस्य मातृकाया विवरणं म०म०हरप्रसादशास्त्रिसङ्कलनेपालग्रन्थसूच्या द्रष्टव्यम् ।

---

१. स्वल्पेन पाठभेदेन सहैव विज्ञानभैरवेऽपि (श्लो. ७४) दृश्यते ।
२. द्रष्टव्यम्—'परात्रिंशिकाविवृति', पृ. ९२

महाज्ञानार्णव:

एष ग्रन्थो योगिनीहृदये "महाज्ञानार्णवे दृष्ट शङ्का तत्र न पार्वति" (२।७७) इत्येव स्मृत । जयरथेन च विवरणे "महाज्ञानार्णवे दृष्टं च (ङ्क?ट्क) तन्नेऽत्र पार्वति" (पृ १३९) इत्यागमवचनमुद्धृतम् । उभयत्रापि षड्विधमन्त्रार्थप्रकरणे तत्स्मर्यते, अत उभयत्रापि प्रकरणमेतन्महाज्ञानार्णवानुसारि व्याख्यायत इति मन्तव्यम् । विवरणे आगमवचनेन योगिनीहृदयमेव स्मर्यत इति तत्सपादकाभिमत न रोचतेऽसमञ्जसम्, अत्रोद्धृताना वचनाना सर्वेषा योगिनीहृदयेऽनुपलम्भात् । अत पृथग् ग्रन्थद्वयमेतदङ्गीकर्तव्यम् । तदाधारभूतश्च ग्रन्थो महाज्ञानार्णव इति । अत्र यद्वक्तव्य तत् १२ पृ० १ टि० उक्तम् ।

मुख्याम्नायक्रम, मुख्याम्नायरहस्यविधिश्च

योगिनीहृदयदीपिकायाम्—

"स्वीकुर्याद् सतत वस्तु यदानन्दसुख भवेत्" (पृ. २६५) ।

इत्येष श्लोकार्धो मुख्याम्नायक्रमनाम्नोद्धृत । एवमेव—

इन्द्रियद्वारसंग्राह्यैर्गन्धाद्यैरात्मदेवता ।
स्वाभेदेन समाराध्या ज्ञातु सोऽयं महामख ।।

इति श्लोको मुख्याम्नायरहस्यस्य इत्युक्तम् (पृ. १९६, २७२)। एष श्लोक सेतुबन्धेऽपि (पृ. १९८) आम्नायरहस्यश्लोकत्वेनोक्त । महार्थमञ्जरीपरिमले (पृ. ६६) चैषोऽभियुक्तवचनत्वेनोद्धृतः। मुख्याम्नायक्रमो मुख्याम्नायरहस्य च भिन्नौ ग्रन्थावभिन्नौ वेति विचार्यम्।

मृत्युञ्जयभट्टारक

तन्त्रालोक शिवसूत्रविमर्शिनी-ऋजुविमर्शिन्यादिषु मृत्युञ्जयभट्टारकनाम्नोद्धृता सर्वेऽपि श्लोका नेत्रतन्त्रे समुपलभ्यन्ते । अतो नेत्रतन्त्रमेव मृत्युञ्जयभट्टारक इति निश्चप्रचम्। एतच्च तन्त्र काश्मीरग्रन्थमालाया प्रकाशितमुपलभ्यते ।

यागसार.

देव्यायतनोपयोग्यस्य तीरे यस्य सुवर्तुला ।
तुर्यांसे दिग्विदिक्सूत्रै पालिनैवृ तिमालिखेत् ।।
तदन्तरेषु रेखाष्टौ सूत्राणि समया तत ।
तदन्तस्तु त्रिधा वृत्ति समन्तात् परिवर्तयेत् ।।
दलाग्र दलसन्धि च केशराणि च कर्णिकाम् ।
क्रमश सविधायाशु रजोभिस्तत्र नोन्नतम् ।।
पीता च कर्णिका रक्ता नवभि कृष्णबीजकै ।
मूलमध्याग्रसस्थानि पीतरक्तसितानि वा ।।

वेशराणि दलान्याशु ध्वेनवारणरेखया ।
शुक्लानि प्रोन्नताग्राणि भुक्तिकामस्य वर्तयेत् ॥
समानि मुक्तिकामस्य दलोग्राणि विजानता ।
कन्दर्पादिषु योगेषु तीक्ष्णाग्राणि शुभानि च ॥
दिगीशैः सचराग्राणि गोकर्णाग्राणि चान्यथा ।
विघ्नेशाना ब्रह्मणा च प्रमथाना निगद्यते ॥
मण्डलाग्राणि कार्याणि वाणीदुर्गार्चनेषु च ।
बोधिपत्राग्रतान्येव विदधीत गुरूत्तम ॥
प्रत्यक्षमिव सप्राप्य देव्या आसनपङ्कजम् ।
मध्याद्यन्ताधिकं चान्यद् यन्यून तत्सम भवेत् ॥

यागसारस्था इमे श्लोका ज्ञानदीपविमर्शिन्यामुद्धृता विद्यानन्दनाथेन (प. १४ ख–१५ क) ।

रससारसग्रह

"विद्या तु नवमी सम्यक्" इत्यादि "वाग्भवोऽमावकीलित " इत्यन्ता रससारसग्रहस्था- श्लोका ऋजुविमर्शिन्याम् (पृ. ११०) अर्थरत्नावल्या (पृ. ११४) चिद्वल्ल्या (पृ. ३१) च समुपलभ्यन्ते । "कीलिता या रहस्यत्वान्मादनेत्यादित· स्मात्" इत्यत्र "मादन तदध· शक्ति" (१।१११) इत्यादिनित्यापोडशिकार्णववचनपरामर्श इत्युन्नीयते ।

प्रोलीलन विद्यायास्या देवदेवेन दर्शितम् ।
चतुर्विशतिसाहस्रे रससारकसञ्ज्ञके ॥

इत्यृजुविमर्शिनीधृताभियुक्तवचनप्रामाण्यतो रससारसग्रह एष चतुर्विंशतिसहस्रश्लोकप्रमाणो देवदेवेन शिवेन प्रोक्त आगमग्रन्थ इति प्रतीयते । अत्र चतुर्थचरणस्य 'रससारकसग्रहे' इति पाठ उचित प्रतिभाति । अत्र हादिविद्याया समुद्धारादेष न प्रमाणीकृत सेतुबन्धकारेण (पृ. ६५) कादिविद्योपासकेन ।

रुद्रयामलम्

नित्याषोडशिकार्णवे आरद्वय रुद्रयामल स्मृतम् । "एव मन्त्रफलावाप्तिरित्येतद्रुद्र- यामलम्" (श्लो. ३६) इत्यनस्मिन् परात्रीशिकान्तिमश्लोकेऽस्य ग्रन्थस्य रुद्रयामलसारभूतत्व- मवगम्यते । "श्रुत देव मया सर्व रुद्रयामलसम्भवम्" (श्लो. १) इत्येतस्मिन् विज्ञानभैरवाद्यपद्ये "रुद्रयामलतन्त्रस्य सारमद्यावधारितम्" (श्लो १६२) इत्युपान्त्ये पद्ये च स्पष्टमेव रुद्रया- मल निर्दिष्टम् । नित्याषोडशिकार्णवे चतुष्षष्टितन्त्रपरिगणनप्रकरणे यामलाष्टकेष्वन्यतम- देवतावर्तीकाकारगमन तन्त्रम् । अर्थरत्नावल्यादिषूद्धृतमुत्तरषट्क रुद्रयामलस्यैव भाग इति तत्तुणिरावार्यभ्य परिज्ञायते । एव विशिष्टेष्वागमग्रन्थेषु स्मृतस्यास्य रुद्रयामलस्य वैशिष्ट्य प्राचीनत्व च निर्विवादम् । ग्रन्थस्यास्य मातृका प्राय सर्वेष्वेव ग्रन्थालयेषु समुपलभ्यन्ते ।

सन्ति च स्तोत्रपटलादीनि वहूनि पुस्तकानि रुद्रयामलान्तर्गतत्वेन निर्दिष्टानि। रुद्रयामल-सबद्धयावदुपलब्धसामग्रीसकलनमुखेन ग्रन्थस्यास्य प्रामाणिक सस्करण नितान्तमपेक्षितम्। तच्च सज्जीक्रियते वाराणसेयसस्कृतविश्वविद्यालयस्थेन योगतन्त्रविभागेनेत्युक्तमेव।

लक्षणसारः

अत्रत्या इमे श्लोका ऋजुविमर्शिन्यामुद्धृता वर्तन्ते—

अनेन हेतुना सर्वपापविध्वसकारिणा।
समस्ताज्ञासिद्धिदेहदायिना तर्पयेज्जगत् ॥ (पृ० १३५)
अर्घान्नसलिल पात्र सहेतु दत्तपुष्पकम्।
समन्त्र नेत्रपात्रेण त्रिधा शान्तिर्बलि भजेत्।'
मुक्तकेनालिवर्णेन सर्वविघ्नविनाशिना।
सर्वसिद्धिप्रदेनैव ध्यात्वा भूतादिवेष्टितम् ॥ (पृ० १४०-१४१)
जातवेदसि भूतेशे यातुधाने समीरणे।
देवीमौलौ चतुर्दिक्षु क्रमाद् हृदादिकं यजेत् ॥ (पृ० २२५)

ऋजुविमर्शिन्या गमातृकाया (पृ० २२५) ग्रन्थस्यास्य लक्षणसागर इति नाम।

वत्सराजः

सौन्दर्यलहरीटीकायामरुणामोदिन्याम्—
"कामसिद्धिस्तोत्रे भगवतीभक्तिलोलचूडामणिः श्रीवत्सराजोऽप्याह—

लोकाश्चतुर्दश महेन्द्रमुखाश्च देवा
मूर्तित्रय मुनिगणाश्च वसिष्ठमुख्याः।
सद्यो भवन्ति न भवन्ति समस्तमूर्ते-
रुन्मीलनेन तव देवि निमीलनेन ॥" (पृ० २२१)

इत्येव वत्सराजविरचितस्य कामसिद्धिस्तोत्रस्योल्लेखो विद्यते। नेपालस्थवीरपुस्तकालये वर्ततेऽशेषकुलवल्लरीमातृका। तस्या मातृकायामादितश्चतुर्थपत्रस्य निरङ्कपृष्ठपर्यन्त महाराजाधिराजविद्याधरचक्रवर्तिवत्सराजविरचिता वामकेश्वरीस्तुतिर्दृश्यते। तत्रान्वेष्टव्य एष श्लोक।

विरूपाक्षपञ्चाशिका

विरूपाक्षपञ्चाशिकावचनानि महार्थमञ्जरीपरिमले (पृ० ५४, ७३, ७६, ७७, १२४, १३६) वामकलाविलासटीकाया चिद्वल्ल्या (पृ० ४, १५, १७, ३१, ४३, ६८) च समुद्धृतानि सन्ति। एष ग्रन्थ सव्याख्यस्त्रिवेन्द्रसस्कृतग्रन्थमालाया प्रकाशितः। ग्रन्थस्यास्य वैशिष्ट्यमनेनैव प्रतीयेत यदेष शिवपुराणे—'श्रीविरूपाक्षनिर्मिते। शास्त्रे पञ्चाशिके" (६।१९।४४) इत्येवं स्मृतः।

श्रीकण्ठसंहिता

पृथङ्मन्त्रः पृथङ्मन्त्री न सिद्ध्यति कदाचन ।
ज्ञानमूलमिदं सर्वमन्यथा न प्रसिद्ध्यति ॥
आदिमान्तिमहीनास्तु मन्त्राः स्युः शरदभ्रवत् ।
गुरोर्लक्षणमेतावदादिमान्त्यं च वेदयेत् ॥

श्लोकाविमौ श्रीकण्ठसंहिताया इत्यृजुविमर्शिन्यामुक्तम् । श्रीकण्ठीयसंहितेति ख. ग. पाठः । शिवसूत्रविमर्शिन्यामनयोः प्रथमः श्लोकः श्रीकण्ठीयसंहितास्थ इत्युक्तम् (पृ० ४८), तत्त्वचिन्तामणिवृत्तौ (पृ० ९३) तु श्रीकण्ठसंहितास्थ इति । अत्रत्याः श्लोकास्तन्त्रालोक-विवेक-स्वच्छन्दोद्योत-नेत्रोद्योतादिषु दृश्यन्ते ।

श्रीपराक्रमः

योगिनीहृदयदीपिकायां श्रीपराक्रमस्था श्लोका दृश्यन्ते २४५, २५४, २६३ पृष्ठेषु ।

संकेतपद्धतिः

अर्थरत्नावल्याम्, ज्ञानदीपविमर्शिन्याम्, योगिनीहृदयदीपिकायाम्, सौन्दर्यलहर्याः सौभाग्यवर्धनीव्याख्यायां च संकेतपद्धतिवचनानि बहुश उद्धृतानि । अत्रत्यानि बहूनि वचनानि शिवानन्देनाभियुक्तवचनत्वेन पूर्णोपनिषदित्यादिनोपनिषद्विशेषणत्वेन च निर्दिष्टानि स्वकीयाया-मृजुविमर्शिन्याम्, चिद्वल्ल्यां नटनानन्देन (पृ० ३५) तन्त्रागमवचनत्वेन । ज्ञानदीपविमर्शिन्यां विद्यानन्देन यथा गणेशवटुकादयः स्तुताः, तथैवात्रापि गणेशादीनां स्तुतिपराः श्लोका दृश्यन्ते । अन्येषामत्रत्यानां सर्वेषां वचनानां परीक्षणेनेदमेवावसीयते यदेष पद्धतिग्रन्थः केनचन हादि-विद्यानुयायिना मनीषिणा विरचित इति, यो हि पश्चात्तनानां पद्धतिकाराणां व्याख्याकाराणां च साम्प्रदायिकपदार्थपरिज्ञानाय प्रधानमवलम्बनमासीत् । हन्त ! साम्प्रतमेष ग्रन्थो नोपलभ्यते । ग्रन्थस्यास्य परिमार्गणेऽवधानव्यमन्वेषणरसिकैर्विद्वद्भिः ।

अकारस्य शिरो रौद्री वक्त्रं वामा प्रकीर्तिता ।
अम्बिका बाहुरित्युक्ता ज्येष्ठा चैवायुधं स्मृता ॥

इत्येष संकेतपद्धतिस्थः श्लोकस्तन्त्रालोकविवेकेऽपि (भा० २, पृ० ८०) दृश्यते । अयमेव विषयो वातूलनाथसूत्रवृत्तौ (पृ० १६-१७) विवृतः ।

स्वेच्छाविभावितानन्तजगद्दर्पणविभानवत् ।
नौमि श्रीचक्रमहापीठं शिवशक्तिपराश्रयम् ॥

इत्येष ऋजुविमर्शिन्यां (पृ० ११) चिद्वल्ल्यां (पृ० १२, २९) च समुद्धृतः श्लोकः संकेतपद्धतेर्मङ्गलाचरणमिति वयं मन्यामहे । अनेन श्लोकेन सह चिद्वल्ल्यां द्वितीय एव श्लोको दृश्यते—

१. द्रष्टव्यम्-योगिनीहृदयदीपिका, पृ० २१८

अखण्डितस्वभावोऽपि विचित्रा मातृकल्पनाम् ।
स्वहृन्मण्डलचक्रे य प्रथयेत्त नुम शिवम् ॥ (पृ० १२) इति ।

एवमेव—

अनेककोटिभदैस्तु गदित त्रैपुर मह ।
तन्मध्ये तु परा दीप्ता महात्रिपुरसुन्दरी ॥
प्रोत्कीलन विधायास्या देवदेवेन दर्शितम् ।
चतुर्विंशतिसाहस्रे रससारकसञ्ज्ञके ॥ (पृ० १०७-१०८)

इत्येवमृजुविमर्शिन्यामभियुक्तवचनत्वेनोद्धृताविमावपि श्लोकौ तत्रत्यावेव स्याताम् । अत्रत्य प्रथम श्लोकश्चिद्वल्ल्यामपि (पृ० ५५) दृश्यते । यावदुपलब्धानामस्य श्लोकाना सग्रहोऽन्यत्र विधास्यते ।

साम्बमिश्र

ऋजुविमर्शिन्याम्—"या सा मित्रावरुणसदनादुच्चरन्ती" (पृ० २२९) इत्येतावानश साम्बमिश्रकृतेरुद्धत । एप च साम्बपञ्चाशिकाया पञ्चमश्लोकस्य प्रथमश्चरणो वर्तते । क्षेमराजाचार्यकृतया विवृत्या सह साम्बपञ्चाशिका निर्णयसागरमुद्रणालयत प्रकाशिता । अन्यया कयाचन टीकया सहैप ग्रन्थस्त्रिवेन्द्रसस्कृतग्रन्थमालायामपि प्रकाशितो विद्यते ।

सिद्धनाथपाद

सिद्धनाथपादस्य श्लोका अर्थरत्नावल्या (पृ० ४१, १३४, १७१, २०५, २६८-२६९) दृश्यन्ते । अत्रत्यौ २६८-६९ पृष्ठस्थौ श्लोकावृजुविमर्शिन्या (पृ० २६८ ६९) ज्ञानदीपविमर्शिन्या (प० ३२ ख) चापि दृश्येते । शिवसूत्रविमर्शिन्याम्—

थयेत् स्वातन्त्र्यशक्ति स्वा सा श्रीकाली परा कला । (पृ० ९२) ।

इत्येप श्लोकार्ध श्रीनाथपादानामुद्धृत । श्रीनाथपादा इमे सिद्धनाथपादतो भिन्ना अभिन्ना वेति परीक्षणीयमास्ते । एवमेव स्पन्दप्रदीपिकाया (पृ० ४) योऽमदकारिकाकृत् सिद्धनाथ स्मर्यते, तद्विपयेऽपि मन्तव्यम् ।

सिद्धामतम्

सात्र कुण्डलिनी बीज जीवभूता चिदात्मिका ।
तज्ज ध्रुवेच्छोन्मेपाख्य त्रिक वर्णास्तत पुन ॥

इत्येप श्लोक सिद्धामतस्येत्यृजुविमर्शिनीकार । अस्य ग्रन्थस्य सिद्धान्तमतमिति कपुस्तके नाम, ओड्डामरमिति खपुस्तके, सिद्धामृतमिति शिवसूत्रविमर्शिन्याम्, सिद्धयोगीश्वरीमतमिति तन्त्रालोके । सिद्धयोगीश्वरीमत चतुष्पष्टितन्त्रेषु परिगणितम्, तन्त्रालोके च बहुश स्मृतम् । अतो ग्रन्थस्यास्यैतदेव नाम वास्तविकम् । सिद्धामतमिति मतमिति वा तस्य सक्षिप्त नाम । सिद्धातन्त्रनाम्नाप्येतत् स्मर्यते । त्रिकशास्त्रस्य प्रधानतमेषु तन्त्रालोकविवेकस्मृतेषु (भा० १,

पृ० ४९) सिद्धा-नामक-मालिन्यारयेप्वन्यतमदेतत्तत्रं परिगण्यते। नानाग्रन्थेपूपलभ्यन्ते वचास्यस्य। नेपालपुस्तकालये सिद्धयोगीश्वरतन्त्रमुपलभ्यते। तत्रान्वेषणीयानि तानि।

सोमशम्भुग्रन्थ

ज्ञानदीपविमर्शिन्या विद्यानन्दनाथेन पवित्रारोपणपद्धत्याम् (प० ३४ ख)—"सौवर्णं राजत ताम्र कृतादिपु यथाक्रमम्" इत्यादि "सादाख्य सर्वदेवाश्च क्रमेण नवतन्तुपु" इत्यन्त. सोमशम्भुग्रन्थ समुद्धृत। इमे च श्लोका सोमशम्भुविरचितकर्मकाण्डक्रमावल्या (पृ० ४२) समुपलभ्यन्ते। एवमेव—"स्वच्छन्दभैरवे तन्त्रे" इत्यादिक ऋजुविमर्शिन्यामाचार्यवचनत्वेनोद्धृतः श्लोकोऽप्यत्रैव (पृ० ५५) दृश्यते। एप ग्रन्थो द्वाभ्या सस्यानाम्या प्रकाशित उपलभ्यते।

स्वच्छन्दसग्रह

योगिनीहृदयदीपिकाया महास्वच्छन्द महास्वच्छन्दसग्रह स्वच्छन्दभैरव स्वच्छन्दसग्रह इति चत्वारो ग्रन्था पृथक् पृथगुद्धृता। स्वच्छन्दतन्त्र मुद्रितमुपलभ्यते। तत्र महास्वच्छन्दस्य स्वच्छन्दभैरवस्य च वचनानि दृश्यन्ते, महास्वच्छन्दसग्रहस्य स्वच्छन्दसग्रहस्य तु प्रायो न। "भैरवागमेषु दक्षिणस्रोत समुत्थेषु स्वच्छन्दचण्डत्रिशिरोभैरवादिपु" (१०।११०) इति नेत्रतन्त्रोद्योतवचनाधारेण स्वच्छन्दतन्त्रमेव स्वच्छन्दभैरवमित्युन्नीयते, तस्य दक्षिणस्रोत-समुत्थत्वेन भैरवागमत्वस्य निष्प्रत्यूहत्वात्। महास्वच्छन्दवचनस्य स्वच्छन्दतन्त्रे समुपलम्भेऽपि तस्य भिन्नत्वाभिन्नत्वविपये न किमपि वक्तु साम्प्रत शक्यते। महास्वच्छन्दसग्रह-स्वच्छन्द-सग्रहयो पृथक्त्वापृथक्त्वविपयेऽपि तथा। स्वच्छन्दसग्रहस्य भूयासि वचासि योगिनीहृदय-दीपिकाया कानिचनान्यत्रापि च दृश्यन्ते। आगमिकयोगशास्त्रस्य विशिष्टस्यास्य ग्रन्थस्य न कापि मातृकाऽस्माक दृग्गोचरीभूता, न च कासुचिदपि मातृकासूचीषु तस्योल्लेखो दृश्यते। नितान्त महत्त्वपूर्णोऽय ग्रन्थोऽवश्यमेवान्वेषणीय आगमिकयोगदर्शनयोरनुशीलन-परायणैर्मनीपिभि।

हसनिर्णयो हसभेदो वा

घाप कास्य तथा घण्टा वीणा वेणुश्च वासकम्।
दुन्दुभि शङ्खघापश्च नवम निर्विशेपकम्॥

एप श्लोको हसनिर्णयस्यैरयर्थरत्नावल्यामुक्तम् (पृ० ३६)। अत्र क.ग.पुस्तकयोर्ग्रन्थस्य हसनिर्भेद इति सज्ञा, छपुस्तके तु हसभद इति। हसभदस्या येचन श्लोका महार्थमञ्जरी-परिमले (पृ० ६, ५७, ११९) दृश्यन्ते। हसभद एव हसनिर्णय, भिन्नो वैष ग्रन्थ इति साम्प्रत नैव वक्तु पार्यते।

हसपारमेश्वरम्

"मा शक्तिस्तु" इत्यादि "निष्कोऽन्तात्मको" इत्यन्ता हसपारमेश्वरस्या श्लोका ऋजुविमर्शिन्याम् (पृ० ११०) अर्थरत्नावल्या (पृ० ११४-११५) चिद्वल्ल्या (पृ० १९)

---

१. द्रष्टव्यम्—स्वच्छन्दोद्योते, भा० १, पृ० ८

न समुपलभ्यन्ते। अत्र ह्रादिविद्यायाः समुद्धारादेव न प्रमाणीकृतो भास्कररायेण (नि० से० पृ० ६५) कादिसम्प्रदायानुयायिना। अत्रत्या चतुर्थी पङ्क्तिर्योगिनीहृदयदीपिकायामप्युद्धृता (पृ० १५८)। नेत्रोद्योते (भा० २, पृ० १२२-२३) क्षेमराजेन—

सर्वाचनं स्थण्डिले स्यान्न च तत्राधिवासनम्।

इत्युपक्रम्य "निष्कलः सकल." इत्यादि "बीजाभिख्यासमन्वितम्" इत्यन्तं हंसपारमेश्वरं समुद्धृतम्। स्वच्छन्दोद्योतेऽपि—

शिवशक्तिरमोघेयं कर्तरी परिकीर्तिता। (भा० ४, पृ० ८१)

इति श्लोकार्धोऽत्रत्यो दृश्यते। स्पन्दप्रदीपिकायां च—

पशुभावे स्थिता मन्त्राः केवला मन्त्ररूपिणः।
सौषुम्णेऽध्वन्युच्चरिताः पतित्वं प्राप्नुवन्ति ते॥ (पृ० ३३)

इति तत्रत्यः श्लोकः स्मृतः।

एतावता ग्रन्थपरिचयप्रपञ्चः प्रदर्शितः। अथ वामकेश्वरशास्त्रसारभूते नित्याषोडशिकार्णवस्यार्थे गणेशेत्यादिके सूत्रे सूचितानां विषयाणां प्रतिपादनाय प्रथमं तन्त्रशास्त्रावतारक्रमस्तद्वैशिष्ट्यं तच्छाखाप्रशाखाश्च विविच्यन्ते।

तन्त्रशास्त्रावतारक्रमस्तद्वैशिष्ट्यं च

भारतीये वाङ्मये निगमागमशब्दौ बहुलप्रचारौ। वैदिकवाङ्मयमभिलक्ष्य प्रवर्तते निगमशब्दः, तान्त्रिकं च वाङ्मयं सूचयत्यागमशब्दः। नह्ययमैकान्तिको नियमः, भर्तृहरिप्रभृतिभिरागमपदस्य निगमार्थेऽपि प्रयुक्तत्वात्[1]। अथापि परवर्तिनि काले न केवलं दशाष्टादशवस्वष्टभेदभिन्नेषु शैवरौद्रभैरवागमेषु, वैष्णवागमेष्वपि प्रायुज्यत स शब्दः। तन्त्रशब्दोऽपि तत्समानार्थक एव, वैष्णवागमेषु लक्ष्मीतन्त्र-पाद्मतन्त्र-पारमेश्वरतन्त्रप्रभृतिग्रन्थदर्शनात्। एवं सत्यपि वैष्णवेषु शैवेषु चागमशब्द, शाक्तेषु बौद्धेषु च तन्त्रशब्दो बाहुल्येन प्रयुज्यते। एवं चागमतन्त्रशब्दाभिलप्यस्य वाङ्मयस्य निगमशब्दबोध्यवाङ्मयापेक्षया केनापि वैशिष्ट्येन भाव्यम्।

महाभारते नारायणीयोपाख्याने—

सांख्यं योगः पाञ्चरात्रं वेदाः पाशुपतं तथा।
ज्ञानान्येतानि राजर्षे विद्धि नानामतानि वै॥
(शान्ति० मोक्ष० ३४९।६४)

इति श्रूयते, "स्वयंप्रमाणान्येतानि न हन्तव्यानि हेतुभिः" इत्यादिना च तेषां प्रामाण्यमङ्गीक्रियते; तथापि भगवता बादरायणेन ब्रह्मसूत्रतर्कपादे वेदबाह्यबौद्धजैनमतैः सह मतानामेतेषा-

1. द्रष्टव्यम्—वाक्यपदीये, १।१३२

मवैदिकत्वं सप्रासाधि, व्याख्यातं च तथैव शङ्करभगवत्पादैः। "विरोधे त्वनपेक्षं स्यादसति त्वनुमानम्", "हेतुदर्शनाच्च" (१।३।३-४) इति जैमिनिसूत्रद्वयं व्याचक्षाणाः कुमारिलभट्टपादा अपि साङ्ख्ययोगपाञ्चरात्रपाशुपतशाक्यनिर्ग्रन्थमतानामवैदिकत्वमाचक्षीरन्। परवर्तिनि काले यामुनाचार्यप्रभृतिभिः पाञ्चरात्रादितन्त्राणां वैदिकत्वसाधने यद्यप्यायस्तम्, "त्रयी साङ्ख्यं योगः पशुपतिमतं वैष्णवमिति" (श्लो० ७) इतिमहिम्नस्तोत्रदिशा प्रस्थानभेदमाश्रित्य धर्मशास्त्रनिबन्धकारैर्भास्कररायप्रभृतिभिश्च यद्यपि स्मृतिसतत्त्वं तन्त्राणामङ्गीक्रियते, तथापि तेषु तेषु तन्त्रेषु वेदानामधरशासनत्वं ख्याप्यमानं बादरायणकुमारिलशङ्कराद्युक्तिमेव परिपुष्णाति।

भगवतो बुद्धस्य महावीरस्य च प्रादुर्भावसमयेऽपि नानादृष्टयः प्रसृता आसन्, परवर्तिनि काले वा प्रादुर्भूताः। ताश्च वेदानुवर्तिन्यः, वेदविरुद्धाः, स्वतन्त्राश्चेति विभागत्रयेषु संग्रहीतुं शक्याः। वेदविरुद्धा दृष्टयः सौगतानां निर्ग्रन्थानां च, स्वतन्त्राश्च साङ्ख्य-योग-पाञ्चरात्रादिविदाम्। भगवद्गीतासुनिर्मिपितया भारतीयदर्शनानां समन्वयात्मिकया दृष्ट्या महाभारते पुराणेषु स्मृतिषु तन्त्रेषु निबन्धग्रन्थेषु च प्रस्थानभेदाधिकारिभेदमुखेन विरोधः प्रक्षीणतामानायि दृष्टीनामेतासाम्। भगवता शङ्कराचार्येण माहेश्वरा भागवताश्च वेदबाह्यत्वेन प्रत्याख्यायन्त, किन्तु शैवाः पाञ्चरात्रिकाश्च साम्प्रतं वेदानां प्रामाण्यमुखेनैव प्रवर्तन्ते। अत्र हेतुरयमेव यत्ता स्वतन्त्रा दृष्टयो गच्छता कालेन स्वस्वातन्त्र्यं परिहाय शनैः शनैर्वेदकुक्षिनिक्षिप्ता अभूवन्।

तान्त्रिकीषु वैदिकीषु च दृष्टिषु वर्तते बहुविधं वैभिन्न्यम्। वाक्चतुष्टयात्मकस्य शब्दब्रह्मण उपासनं षडध्वमुखेन जगत्प्रपञ्चसर्जनप्रविलापनं च तान्त्रिकदृष्टीनामेकं वैशिष्ट्यम्। शास्त्रेषु स्त्रीशूद्रादीनामधिकारप्रयुक्तं वैभिन्न्यमपि तत्र जागर्तितराम्। यद्यपि व्याकरणागमेऽपि शब्दब्रह्मण उपासनं श्रूयते, वर्तते च वाक्चतुष्टयप्रतिपादिका श्रुतिः—"चत्वारि वाक्परिमिता पदानि" (ऋ० १।१६४।४५) इत्यादिका, सूच्यते च—"अकारः सर्ववर्णाग्र्यः···अनयोः सामरस्य तत्परस्मिन्नहमि स्फुटम्" इत्यादिसंकेतपद्धतिविवृतोऽर्थः—"अ इति ब्रह्म तत्रागतमहमिति" (ऐ० आ० २।३।८), "अकारो वै सर्वा वाक्" (ऐ० आ० २।३।६), "छन्दःपुरुष इति यमवोचामाक्षरसमाम्नाय एव तस्यैतस्याकारो रसः" (ऐ० आ० ३।२।३), "वाचीमा विश्वा भुवनान्यर्पिता" (तै० ब्रा० २।८।८।४), "वागक्षरं प्रथमजा ऋतस्य" (तै० ब्रा० २।८।८।५), "अनाहतशीर्ष्णी वाग् जुषाणा सोमस्य तृप्यतु" (तै० स० ३।२।५।१) इत्यादि-

---

१. वरिवस्यारहस्यप्रकाशे, पृ० ७

२. द्रष्टव्यानि—"उत्तमाः पञ्चरात्रस्था मध्यमास्तु त्रयीमयाः" (२२।३६) इति लक्ष्मीतन्त्रे, "सर्वेभ्यश्चोत्तमा वेदा वेदेभ्यो वैष्णवं परम्" (२।७) इति कुलार्णवे, "वेदाच्छैवं ततो वामं ततो दक्षं ततः कुलम्" (पृ. ९१) इत्यादीनि च परात्रिंशिकाव्याख्यादिषूद्धृतानि वचनानि।

ण्यारण्यकब्राह्मणसहितावचनेषु, तथापि षडध्वमुखेन शब्दब्रह्मण प्रपञ्चो यथा दृश्यते तन्त्रेषु न तथा वेदेषु। वेदाध्ययनादिषु स्त्रीशूद्रादीनामधिकारो नैवाङ्गीक्रियते। तन्त्रेषु तु वर्तते सर्वेषामधिकार।

अत्रैवमैतिहासिका विवेचयन्ति—भिन्नप्रकृतिकमेतच्छास्त्रद्वय वैदिक तान्त्रिक चेति। सिन्धुसभ्यताचिह्नाना शिवलिङ्गवृषभयोगिप्रभृतीना वेदेष्वदर्शनाद् वेदिकसभ्यतातो भिन्ना तत्र काचन सभ्यताऽवर्तत। तत प्रावर्तत तान्त्रिकी धारा। वैदिकसभ्यतया सजातेऽस्या सपर्क प्रकृतिपुरुषयोरिव धर्माणा संक्रमस्तत्र समजायत। अस्यामेव प्रक्रियायामथर्ववेदे तान्त्रिक कर्मकाण्डम्, यजुर्वेदे च तान्त्रिक शिवो रुद्ररूपेण प्रतिष्ठामलभत। अथर्ववेदस्य प्रामाण्यविषये न्यायमञ्जरीकारो जयन्तभट्टस्तर्कनाश्रयते। वेदेषु त्रयीशब्दप्रयोगोऽप्यर्थगर्भ। एव च वैदिकी तद्भिन्ना चेति सस्कृतिद्वयमत्र प्रचलदासीत्। एकत्र विशिष्टानामेवापरत्र साधारणानामपि जनाना प्रवेशोऽधिकारश्च स्वीक्रियते स्मेति।

यद्यपि सभावनामात्रमेतत्, तथापि वादरायणकुमारिलशङ्कराचार्यवचनैस्तन्त्रशास्त्रेषु तत्र तत्र परिदृश्यमानाभिर्वेदविषयिणीभिरुक्तिभिश्च स्पष्टमेतावत्परिज्ञायते यद् यद्यपि बौद्धार्हतवर्तैताभिर्दृष्टिभि सर्वथैव वेदप्रामाण्य प्रत्याख्यातमथापि कियताऽप्यशेन लोकसग्रहाय वाऽन्यस्मै वा कस्मैचित्प्रयोजनाय तत्परित्यक्तमेव। वेदविरुद्धा अप्येता दृष्टयो भारतीये समाजे समानिता अभूवन्। दक्षिणे भारते आळवारादीना परम्परासु, उत्तरे च भारते सिद्ध नाथ-सन्तप्रभृतीना वचनेषु स ज्ञानप्रवाहो निर्बाध प्रवहति साम्प्रतमपि।

वेदवन्मन्यते दृष्टीनामासामप्यपौरुषेयत्वमेव। ब्रह्मा पूर्वकल्पस्थितान् वेदान् स्मरति, तन्त्राणि च तानि तानि शिवनारायणबुद्धप्रभृतिभिर्ऋषिमुनिपरम्परासूपदिश्यन्ते। ऐतिहासिकास्तु नैतदङ्गीकुर्वते। कालक्रमेण तन्त्रशास्त्र नानाशाखाप्रशाखासु प्रावततेति वर्तते तेषा सिद्धान्तः।

तन्त्राणा शाखाप्रशाखा.

सिद्धान्ते भूततन्त्रे च वामे स्रोतसि दक्षिणे॥
भैरवे च तथान्येषु पशुपाशुपतादिषु।
विष्णुतन्त्रे च बौद्धे च तथा दिक्पालदर्शने॥ (२।२२-२३)

इत्यजितागम क्रियापादे,

गारुड भूततन्त्र च भैरव वामतन्त्रकम्॥
कापाल पाञ्चरात्र च लाकुली कुलशास्त्रकम्।

१. एतच्च—'अस्यां च पूजायां सर्वजातीनामधिकार" (पृ० २२३) इत्यादिना सन्दर्भेण भास्कररायेण सौभाग्यभास्करे प्रतिपादितम्।

तन्त्रं पाशुपत·············· ··················॥
········ ········ ·····बौद्धमार्हत मतमेव च ।(१।११४।११६)

इत्यजितागमभूमिकाधृतकामिकागमे,

शैवं[1] चतुर्विधं ज्ञेयं शैवं पाशुपतं तथा ।
सौमं लाकुलमित्येते चतुर्भेदाः प्रकीर्तिताः ॥ (२६।५८)

इत्यजितागमभूमिकाधृतपूर्वकारणागमे,

गारुडे भूततन्त्रे च बालिविधानेषु सर्वतः ॥
··················· ············· ·········।
यामले[2] चैकवीरे च नवके त्रिकभेदतः ॥
सम्भेदे च देव्याख्ये दुर्गाख्ये विन्ध्यवासिनि ।
चण्डिकाद्ये चतुष्के च स्वयम्भूत्ये महेश्वरे ॥
प्रावप्रतिष्ठितरूपे वा ऋषिमानुषयोजिते ।
आयुधे विविधे चैव विद्यापीठेषु सर्वतः ॥
सर्वपातालतन्त्रेषु नागेषु द्राविडेषु च । (१३।३८४२)

इति नेत्रतन्त्रे,

शैववैष्णवदौर्गार्कगाणपत्येन्दुसम्भवैः[3] ।
मन्त्रैर्विशुद्धचित्तस्य कुलज्ञानं प्रकाशते ॥ (२।२९)

इति कुलार्णवे च तन्त्राणां त्रिविधा भेदा दरीदृश्यन्ते । सर्वानन्यान्[4] भेदोपभेदान् परिहायात्र केवलं शैवशाक्ततन्त्राणि चर्चयिष्यन्ते । एतेष्वपि—

---

१. चतुर्विधा शैवा अस्माभिः "शिवपुराणीयं दर्शनम्" इत्याख्ये निबन्धे व्याख्याताः । द्रष्टव्यम्—पुराणपत्रिका, व० ७, अ० १, पृ० १६२-१६५

२. "यामल इति ब्रह्मयामलरुद्रयामलादौ, एकवीर इति परात्रीशिकामतत्रिंशिकादौ, नवक इति नवात्मचक्रादौ, त्रिक इति षड्दर्शनेषु, सम्भेदे चेति समविषयाख्येषु मतनयेषु, देव्याख्ये इति महाघोराजयादिभेदेषु, विन्ध्यवासिनीत्येतदाख्यदेवताप्रतिपादके, चण्डिकाद्ये चतुष्क इति दक्षिणवामस्रोतसि तत्तद्देवताचतुष्टयाराधनप्रतिपादिनि" इति नेत्रतन्त्रोद्योते ।

३. द्रष्टव्यम् जैनदर्शनम् (सौ० भा० पृ० १९४) ।

४. प्रसङ्गेऽस्मिन् "तन्त्राज्: स्टडीज ऑन देयर रिलीजन एण्ड लिटरेचर" इत्याख्यस्य ग्रन्थस्य श्रीचिन्ताहरणचक्रवर्तिविरचितस्य ५०-५८ पृष्ठानि दर्शनार्हाणि ।

वेदाच्छैवं ततो वामं ततो दक्षं ततः कुलम् ।
ततो मतं ततश्चापि त्रिक सर्वोत्तम परम् ॥ (पृ० ९२)

इति परात्रिंशिकाव्याख्योद्धृतवचनतः,

वाम[1]मार्गाभिषिक्तोऽपि दैशिकः परतत्त्ववित् ।
संस्कार्यो भैरवे सोऽपि कुले[2] कौले त्रिकेऽपि स ॥ (पृ० ९२)

इति तत्रैवोद्धृतनिशाचारवचनतः,

सर्वेभ्यश्चोत्तमा वेदा वेदेभ्यो वैष्णव परम् ।
वैष्णवादुत्तम शैव शैवा[3]द्दक्षिणमुत्तमम् ॥
दक्षिणादुत्तम वाम वामात् सिद्धान्तमुत्तमम् ।
सिद्धान्तादुत्तम कौल कौलात् परतरं नहि ॥ (२।७ ८)

इति कुलार्णववचनतश्चाधरोर्ध्वीभाव. प्रतिपाद्यते ।

तदेव तरतमभावेन स्थितानामेषा तन्त्राणा त्रिविधो[4] विभागो दृश्यते । तत्र 'यम' स्रोतोविभागः, अपर पीठविभाग , तृतीयश्चाम्नायविभाग इति ।

त्रिस्रोतोविभाग

तेषु स्रोतोभेदः प्रथमतस्त्रिविधो दृश्यते,

वामदक्षिणसिद्धान्तैस्त्रिविध शुद्धशैवकम् ।
मूलावतारतन्त्रादि शास्त्र यद्वामशैवकम् ॥

---

१. वामशब्दार्थस्तन्त्रालोके (१५।२७९) तद्विवेके च व्याख्यातः । वामपदस्यात्र पृथगुपादानात् कुलकौलमते इतो भिन्ने । "वेदशैववामकौलत्रिकादे." (पृ० २२) इत्यस्मिन्नृजु-विमर्शिनीयवचनेऽपि वामकौलमतयो. पार्थक्यमेव ।

२. अत्र कुल कौलशब्दयो पृथगुल्लेखेन मतद्वयमेतदिति ज्ञायते । अत्र—

होत्री दीक्षा तु सिद्धान्ते तन्त्रे योजनिका स्मृता ।
त्रिके समावेशवती कुले स्तोभात्मिका मता ॥
सामरस्यमयी कौले दीक्षा पञ्चविधोदिता ।

इति तन्त्रालोकविवेक (भा० ८, पृ० १८२) धृतवचनमेतत् कुलकौलमतयोर्भिन्नत्वपोषयति ।

३. शैवशब्देनात्र चतुर्धा विभक्तेषु शैवदर्शनेषु शैवसिद्धान्तभिन्नस्य विभागत्रयस्य परामर्शः ।

४. डा० प्रबोधचन्द्रबागचीमहोदयेन "स्टडीज इन द तन्त्राज" (पृ० ३) इत्यत्र विभाग-त्रयमेतत् प्रतिपादितम् ।

स्वच्छन्दादीनि तन्त्राणि दक्षिणं शैवमुच्यते ।
कामिकादीनि तन्त्राणि सिद्धान्ता इति कीर्तिताः ॥ (२६।५९-६०)

इत्यजितागमभूमिकाधृतपूर्वकारणागमवचनात्, "वामदक्षिणसिद्धान्तभेदत्रयविभेदत" (१६।२) इति नेत्रतन्त्रापराभिधमृत्युञ्जयभट्टारकवचनाच्च । शिव एव सदाशिव-भैरव-तुम्बुरुरूपधारी सिद्धान्त-वाम-दक्षिणस्रोतसामुपदेष्टेति नेत्रतन्त्रत एव ज्ञायते । सिद्धान्तशिखामणौ तु शैवागमश्चतुर्धा व्याख्यातः—

शक्तिप्रधानं वामाख्यं दक्षिणं भैरवात्मकम् ।
सप्तमातृपरं मिश्रं सिद्धान्तं वेदसम्मतम् ॥ (५।११)

एतच्च वचनं पूर्वोक्तं कारणागमवचनमुपोद्बलयद् मिश्राख्यं चतुर्थं विभागं प्रतिपादयति । डा० बागचीमहोदयैर्भैरवस्रोतश्चतुर्धात्वेन परिगणितं । अजितागमभूमिकायां च कापाल-कालामुख-अघोरादयो वामभेदे, स्वच्छन्दभैरवादिद्विनवतिशैवागमाश्रितं त्रिकमिति सञ्ज्ञितं कश्मीर-शैवदर्शनं च दक्षिणभेदेऽन्तर्भावितम् । उभयत्र मूलं मृग्यम् । "भैरवागमेषु दक्षिणस्रोत-समुत्थेषु स्वच्छन्दचण्डत्रिशिराभैरवादिषु" (भा० १, पृ० २२५) इति नेत्रतन्त्रोद्योते क्षेमराजो भैरवागमानां दक्षिणस्रोतोऽनुवर्तित्वमेव प्रदर्शयति । कापाल-कालामुख-अघोरादीनि तन्त्राणि त्रिकशास्त्रं च भिन्नान्येव । नहि तानि शुद्धशैवविभागे क्वापि परिगणितानि । त्रिकदर्शनं च तदनुयायिभिः सर्वत्र पृथगेव पर्यगण्यत । साम्प्रतं तन्त्राणां वामदक्षिणमार्गभेदेन द्विविधो विभागः प्रचलितो दृश्यते । तदनुरुध्य यथाकथञ्चिदेतत्समाधातुं शक्येत ।

पञ्चस्रोतोविभाग.

नेत्रतन्त्रे "पञ्चस्रोतोविनिर्भिन्नम्" (१९।३३) इत्यत्र पञ्च स्रोतांसि सूचितानि, परिगणितानि च तानि मृगेन्द्रागमे चर्यापादे—

१. तुम्बुरोश्चतुर्मुखेभ्यो विनिःसृतानि शिरश्छेद-विनाशिख-संमोह-नयोत्तराणि तन्त्राणीति, योगवासिष्ठ(निर्वाण, १।१८।२३-२६)प्रामाण्याच्च तुम्बुरुभैरवौ शिवस्यावताराविति च डा० प्रबोधचन्द्रबागचीमहोदया. प्रतिपादयन्ति (स्टडीज इन द तन्त्राज, पृ० ९, २२)। तुम्बुरो शिवावतारत्वं नेत्रतन्त्रप्रामाण्येनापि (९।११) समर्थ्यते, किन्त्वत्र वाममार्गोपदेष्टृत्वं तुम्बुरोरुच्यते । कम्बुजशिलालेखे तु तुम्बुरोरेव चतुर्मुखेभ्यश्चतुर्णां शास्त्राणामवतार इति विशेषः ।

२. "शिवः सदाशिवश्चैव भैरवस्तुम्बुरुस्तथा" (९।११) इति नेत्रतन्त्रे, "सिद्धान्तवाम-दक्षिणाशिरःस्रोतं " इति तत्रैवोद्योते ।

३. स्टडीज इन द तन्त्राज, पृ० ३

४. अत्र "वामावर्तेन पूजयेत" (११।७६) इत्यत्रत्यो नित्याषोडशिकार्णवसेतुबन्ध. (पृ० ८९-९०), ललितासहस्रनामस्थितस्य 'सव्यापसव्यमार्गस्था' (श्लो० २२०, पृ० १८३-१८४) इति भाष्यः सौभाग्यभास्करव्याख्यानं चेति भास्कररायस्य ग्रन्थद्वयमवलोकनीयम् ।

स्रोतांसि कामिकाद्यूर्ध्वमसिताङ्गादि दक्षिणम् ।
सम्मोहाद्युत्तरं प्राच्यं प्रोतलादि सुविस्तरम् ॥
आप्यं चण्डासिधारादि चण्डनाथपरिग्रहम् । (१।३५-३६)

आप्यं पश्चिममित्यर्थः ।

तन्त्रालोकविवेके[1]धृतश्रीकण्ठधाम्नि दशाष्टादशभेदभिन्नं शिवरुद्राभिधं ज्ञानमूर्ध्वमुखोद्गतमेवाङ्गीकृतम् । चतुर्विंशतिभेदो[2] दक्षिणो मार्गः, चतुष्षष्टिरद्वयप्रधाना भैरवभेदाश्च दक्षिणवक्त्रान्निसृता, तत्पुरुषवक्त्रतोऽष्टाविंशतिभेदं गारुडं तन्त्रम्, पश्चिमतो भूततन्त्राणि च निःसृतानीति तत्रोक्तम् । वामदेवमुखात्तु यज्जातं तत्तत्र नोद्धृतम् ।

शतरत्नसंग्रहोल्लेखनीधृतकामिकागमे—

सिद्धान्तं गारुडं वामं भूततन्त्रं च भैरवम् ।
ऊर्ध्वपूर्वकुबेराप्ययाम्यवक्त्राद् यथाक्रमम् ॥

इति दृश्यते । व्याख्यातं च तत्र—"ऊर्ध्वपूर्वकुबेरवरुणयाम्यसम्बन्धाद् मुक्तिप्रदसिद्धान्त सर्वविषहरणगारुड-सर्ववशीकरणवाम भूतग्रहनिवारकभूततन्त्र-शत्रुक्षयकरभैरवसंज्ञकम्" (पृ० ९)इति।

अजितागमेऽन्यत्र[3] च दशाष्टादशभेदभिन्नाः शैवा रौद्राश्चागमाः शिवस्य पञ्चवक्त्रेभ्यो विनिर्गता इत्युक्तम् । तदयमजितागमस्थः क्रमः—

ऊर्ध्व(ईशान)मुखोद्भवाः—कामिक योगज चिन्त्य कारणम् अजित दीप्त सूक्ष्म सहस्रम् अंशुमत सुप्रभेद च ।

सद्योजातमुखोद्भवा —विजय पारमेश निश्वास प्रोद्गीत मुखबिम्ब च ।

वामदेवमुखोद्भवा —सिद्ध सन्तान शर्वोक्त चन्द्रज्ञान विमल च ।

अघोरमुखोद्भवा —स्वायम्भुव वीर रौरव मकुट किरण च ।

तत्पुरुषमुखोद्भवा —ललितम् आग्नेय वातुल च ।

अन्यत्र[4] तु—

ईशानमुखोद्भवा —प्रोद्गीत ललित सिद्ध सन्तान शर्वोक्त पारमेश्वर किरण वातुल च ।

---

१. द्रष्टव्यानि तत्रत्यानि ४०–४४ पृष्ठानि प्रथमभागस्य ।

२. चतुर्विंशतिभेद एव दक्षिणो मार्गो नान्यत्र क्वापि विवृतो दृश्यते ।

३. मालिनीविजयवार्तिके (पृ० ३६–३८) तदनुवर्तिनि तन्त्रालोकविवेके च (भा० १, पृ० ३६–४१) शिवस्य पञ्चवक्त्रेभ्यो दशानां शैवागमानामष्टादशानां रौद्रागमानां चतुष्षष्टिसंख्याकानां च भैरवागमानामाविर्भावप्रकारो निरूपितः । एष च विषयः परमश्रद्धास्पदैः कविराजमहोदयैः "तान्त्रिक वाङ्मय में शाक्तदृष्टि" इत्याख्ये स्वकीये ग्रन्थे (पृ० ४६–४९) स्पष्टं व्याख्यातस्ततः एवावलोकनीयः ।

४. रौरवागमप्रथमभागभूमिकाया एकादशं पृष्ठम्, हिन्दीविश्वकोशस्य पञ्चमे खण्डे 'तन्त्र साहित्य' इति शब्दस्य विवरणं (पृ० २८०) च द्रष्टव्यम् ।

सद्योजातमुखोद्भवा —कामिक योगजं चिन्त्य कारणम् अजितं च ।
वामदेवमुखोद्भवा —दीप्तं सूक्ष्मं सहस्रम् अंशुमत् सुप्रभेदं च ।
अघोरमुखोद्भवा —विजय निश्वासं स्वायम्भुवम् अनलं वीरं च ।
तत्पुरुषमुखोद्भवाः—रौरवं मकुटं विमलं चन्द्रज्ञानं बिम्बं च ।
इति क्रमो दृश्यते । आगमानामेतेषां वक्तारोऽनुवक्तारः श्रोतारश्च, श्लोकसंख्या, २०७ संख्याका उपागमाश्चाजितागमेऽन्यत्र चोपवर्णिता । पाठभेदादिप्रदर्शनमुखेन त इमे पाण्डिचेरीतो मुद्रिते रौरवागमप्रथमभागे चर्चितास्तत एवावलोकनीयाः ।

अनुस्रोतांसि

मृगेन्द्रागमे चर्यापादेऽनुस्रोतास्यष्टौ कथितान्येवम्—शैवम्, मान्त्रेश्वरम्, गाणम्, दिव्यम्, आर्षम्, गौह्यकम्, योगिनीकौलम्, सिद्धकौलं च । तत्र—

योगिन्यो लेभिरे ज्ञानं सद्यो योगावभासकम् ।
येन तद्योगिनीकौलं नोत्तीर्णं ताभ्य एव तत् ।। (१।४०)

इति योगिनीकौललक्षणम् । अन्येषां लक्षणानि तत एवावसेयानि । इति स्रोतोविभागप्रपञ्चः ।

पीठविभागः

अधुना पीठविभागः प्रदर्श्यते । स च चतुर्विधः, विद्यापीठ मन्त्रपीठ-मुद्रापीठ-मण्डल-पीठभेदात् । डा० बागचीमहोदयेन ब्रह्मयामलस्य स्रोतोनिर्णयाख्यस्य ३९ तमपटलस्याधारेणैष विभागः परिगणितः । विवरणं तु तत्र न दृश्यते । ब्रह्मयामलस्य मातृका नास्त्यस्माकं सविधे, अतोऽत्र विषये न विमर्शः विशेषेण कर्तुं पारयामः । अस्मिन्नेव ग्रन्थेऽन्यत्रोद्धृतेभ्यो ब्रह्मया-मलवचनेभ्य एतावदेव ज्ञायते यद्भैरवाष्टकं यामलाष्टकं च विद्यापीठाद्विनिर्गतम्, योगिनीजाल-योगिनीहृदय-मन्त्रमालिनी-अघोरेशी-अघोरेश्वरी-क्रीडाघोरेश्वरी-लाकिनीकल्प-मारीचि-महामारी-उग्रविद्यागणतन्त्राणि विद्यापीठसंबद्धानि, वीरभैरव-चण्डभैरव-गुडकाभैरव-महाभैरव-महा-वीरेशा मुद्रापीठसंबद्धा इति । जयद्रथयामलं विद्यापीठसंबद्धमेवेति तत्पुष्पिकावाक्येभ्यो ज्ञायते । स्वच्छन्दोद्योतधृते सर्ववीरे तु भैरवाष्टकं मन्त्रपीठात्मकमित्युक्तम् । स्वच्छन्दं चतुष्पीठं महातन्त्रमिति स्वच्छन्दतन्त्रमाह । एतं चार्थमुपोद्बलयति तत्रैव स्वच्छन्दोद्योते समुद्धृतमेतत्सर्ववीरवचनम्—

---

१. स्टडीज इन द तन्त्राज, पृ. ३ ।

२. तत्रैव, पृ. १०४–१०५

३. स्वच्छन्दभैरवश्चाद्य. श्रोत उन्मत्तभैरवः । ग्रन्थान्तराणि चत्वारि मन्त्रपीठं वरानने ।। (भा० १, पृ० १०)

४. चतुष्पीठं महातन्त्रं चतुष्टयफलोदयम् ।। (१।५)

मुद्रामण्डलपीठं तु मन्त्रपीठं तथैव च।
विद्यापीठं तथैवेह चतुष्पीठा तु संहिता ॥ इति।

अथैरत्नावलीधृतसंकेतपद्धतिग्रन्थे ओड्याण-पूर्णगिरि-जालन्धर-कामरूपपीठानि क्रमश आज्ञापीठ-मन्त्रपीठ-विद्यापीठ-मुद्रापीठत्वेन व्याख्यातानि। किमेतेन नैतदुन्नेतुं शक्येत यदेतेभ्यश्चतुर्भ्यः पीठेभ्य आविर्भूतानि तानि तानि तन्त्राणि विद्यापीठादिविभागेषु विभक्तानीति। तर्हि पूर्वोद्धृतस्वच्छन्द-सर्ववीरवचनयोश्चतुष्पीठात्मकतन्त्रसंहिताप्रतिपादकयोः का गतिः? महार्थ-मञ्जरीपरिमलधृतचरणसूत्रे पीठचतुष्टयस्यास्य व्याख्यानमेवं दृश्यते—

विद्येति मातृकापीठं तत् पार्थिवमुदाहृतम्।
मण्डलं कुण्डलीपीठं तदाप्यं परिकीर्तितम् ॥
मन्त्रसंज्ञं क्रियापीठं तैजसं तत् प्रकीर्तितम्।
ज्ञानपीठं तु मुद्राख्यं तद्वायव्यं सुरेश्वरि ॥
परेच्छामुस्रतो व्योम पीठत्वेनेह नाद्रुतम्। इत्यादि।

अत्र हि पीठानां पार्थिवत्वादिकं प्रतिपाद्यते। विषयान्तरोपादानादेतदुपस्थितानां प्रश्नाना समाधानाय नालम्। तन्त्रालोके स्थलद्वयमेतत्संबद्धमवलोक्यते। तत्रैकोनत्रिंशाह्निके जय-रथः—"इह विद्यामन्त्रमुद्रामण्डलात्मतया चतुष्पीठं तावच्छास्त्रम्। तत्र मन्त्रमुद्रात्मनः पीठद्वयस्य संप्रदाय उक्तः। इदानीमर्थावशिष्टस्य विद्यामण्डलात्मनोऽप्यस्य संप्रदायं निरूपयति" (पृ.११४) इत्यवतरणिकामाह। पूर्वोद्धृतस्वच्छन्दसर्ववीरवचनानुगुणमेतद्व्याख्यानम्। तेनैवं प्रतीयते यद्यथा सिद्धान्ताद्यागमा ज्ञानक्रियाचर्यायोगप्रतिपादकास्तथैव दक्षवामकौलाद्यागमा विद्यामन्त्रमुद्रामण्डलाभिधायका इति। अग्रे च सप्तत्रिंशाह्निके शास्त्रस्य पञ्चस्रोतोमयत्व-मभिधाय पीठचतुष्टयात्मकत्वं न्यरूप्यत। उपसंहृतं चैवम्—

विद्यापीठप्रधानं च सिद्धयोगीश्वरीमतम् ॥
तस्यापि परमं सारं मालिनीविजयोत्तरम्। (३७।२४-२५)

अत्रागमशास्त्रस्य स्रोतोविभागवत् पीठविभागोऽप्यङ्गीक्रियते। अत्रैवं समाधातुं शक्यते यत्कानिचन तन्त्राणि विद्यापीठादिषु कस्यचनैकस्यैव प्रतिपादकानि, अन्येषु च पीठचतुष्टय-मपि व्याख्यायत इति। विषयोऽयमन्येषां ब्रह्मयामलादीनां प्राचीनानां तन्त्राणां संजाते प्रकाशने विशदीभवेत्।

आम्नायविभागः

तृतीय आम्नायविभागो विभागद्वयापेक्षया प्रसिद्धतर इति डॉ० बागचीमहोदयाः।[2]

---

१. अग्रस्थानि २२०–२२२ पृष्ठानि द्रष्टव्यानि।

२. द्रष्टव्यम्—स्टडीज इन द तन्त्राज, पृ० १।

इमे चाम्नाया शिवस्य तत्पुरुष-सद्योजात-अघोर-वामदेव-ईशानाख्येभ्य पञ्च वक्त्रेभ्यो निःसृता क्रमशः पूर्व-पश्चिम-दक्षिण-उत्तर-ऊर्ध्वाम्नायपदभाजो विद्यन्ते[२]। स एव द्विविभाग-क्रमस्तन्त्रालोकेऽपि (१५।२०४-२०५) स्वीकृत । स्रोतोविभाग आम्नायविभागश्च शिवस्य पञ्चवक्त्रेभ्यो विनिर्गत इति नामभेद विहाय न कोऽपि भेदोऽत्र दृश्यते, अथापि स्रोतोविभाग. शैवागमसमत, आम्नायविभागश्च शाक्तागमसमत इति वक्तु शक्यते, स्रोतोविभागे शैवागमानामाम्नायविभागे च शाक्तागमानामूर्ध्ववक्त्रोद्भवत्वस्य स्वीकारात्। कुलार्णवेऽत्र कश्चन विशेष परिदृश्यते—

मन्त्रयोग विदु पूर्वं भक्तियोग च दक्षिणम् ।
पश्चिम कर्मयोग च ज्ञानयोग तथोत्तरम् ॥
पूर्वाम्नायस्य सकेताश्चतुर्विंशतिरीरिता ।
दक्षिणाम्नायसकेता पञ्चविंशतिरीरिता ॥
पश्चिमाम्नायसकेता द्वात्रिंशत् समुदाहृता ।
विदु षट्त्रिंशदाम्नाये सकेताः श्रीमदुत्तरे ॥
ऊर्ध्वाम्नायस्य चैतानि न सन्ति कुलनायिके । (३।४२-४५)

नित्याषोडशिकार्णवे तु "चतुराज्ञाकोशभूताम्" (१।१२) इत्यत्र चत्वार एवाम्नाया अङ्गीकृता । व्याख्यात स तथैव शिवानन्दविद्यानन्दाभ्याम् । अमृतानन्दादिग्रन्थेष्वपि तथैव दृश्यते । भास्करराये तु "ऊर्ध्वाम्नायस्यापि चतुष्पदमुपलक्षकम्" (से० पृ० २०) इति वदता पञ्चाम्नाया अत्राङ्गीकृता । वरिवस्यारहस्यप्रकाशे तु तेनापि—"अन्वया प्राग्दक्षिणपश्चिमान्वया उत्तरान्वयश्च । एत एव समयपदेनाम्नायपदेन च कथ्यन्ते" (पृ० ९३) इत्येव चत्वार एवाम्नाया इति प्रतिपादितम् । अत्राम्नायविभाग समयपदेनान्वयपदेनापि व्याख्यात । दृश्यते चैतयो पदयो प्रयोगोऽमृतानन्दादिग्रन्थेष्वपि ।

सौन्दर्यलहर्यां "रसाम्नायमहिमा" (१।१०) इति पदेन षडाम्नाया सूच्यन्ते । "रसाम्नाया षडाम्नाया पूर्वदक्षिणपश्चिमोत्तरोर्ध्वानुत्तरा" (पृ० १७) इति व्याख्यात च कैवल्याश्रमेण । नेत्रतन्त्रोद्योतेऽपि—

१. कुलार्णवेऽपि—

मम पञ्चमुखेभ्यश्च पञ्चाम्नाया समुद्गता ।
पूर्वश्च पश्चिमश्चैव दक्षिणश्चोत्तरस्तथा ॥
ऊर्ध्वाम्नायश्च पञ्चैते मोक्षमार्गा प्रकीर्तिताः । (३।७)

२. पञ्चभिर्मुखै पञ्चाम्नायान् प्रणिनाय" (१।२) इति परशुरामकल्पसूत्रव्याख्याने तु—"पञ्चभि॰ र्मुखै सद्योजात-वामदेव-अघोर-तत्पुरुष-ईशानसंज्ञै पञ्चाम्नायान् पूर्वाम्नाय-दक्षिणाम्नाय-पश्चिमाम्नाय-उत्तराम्नाय ऊर्ध्वाम्नायनामकान्" (पृ० २१) इति क्रमो दृश्यते ।

३. कुलार्णवतन्त्रस्य तृतीय उल्लासोऽवलोकनीय ।

गारुडे मातृतन्त्रे च वामे स्रोतसि दक्षिणे ।
ज्येष्ठे चण्डासिधारे च प्रत्यक्षफलदा क्रिया ॥ (१६।७६)

इत्यस्य व्याख्याने षट्स्रोतांसि व्याख्यातानि। तद्यथा—"गारुडे पूर्वस्मिन्, मातृतन्त्रादौ पश्चिमे, जयादिनये वामे, भैरवशास्त्रे च दक्षिणे, चण्डासिधारादावूर्ध्वे, ज्येष्ठे च मतकुलादौ रहस्ये स्रोतसि" इति । तन्त्रालोकोऽप्येनमर्थमुपोद्बलयति । तद्यथा—

ईश ऊर्ध्वं प्रकाशत्वात् पूर्वं वक्त्र प्रसारि यत् ।
पुरुषो दक्षिणा चण्डो वामा वामस्तु सौम्यक ॥
पराङ्मुखतया सद्य पश्चिमा परिभाष्यते ।
पातालवक्त्रमधरमप्रकाशतया स्थितेः ॥ (१५।२०४-२०६)

व्याख्यात च विवेककारेण—"यद् यस्मादीश प्रकाशैकरूपत्वादूर्ध्वा दिगुच्यते, तत्पुरुष प्रकाशौन्मुख्येन प्रसरणात् पूर्वा, अघोर प्रसृतप्रकाशोद्रेकानुकूल्याद् दक्षिणा, वामदेवस्तत्प्राति-कूल्याद् मेयेन्दुसस्पर्शप्रधाना वामा उत्तरा, सद्योजात प्रकाशवैमुख्यात् पश्चिमा, पिचुवक्त्र प्रकाशसस्पर्शायोग्यत्वादधरा चेति" (पृ० १०२) इति । एव च षडाम्नायविभागोऽपि प्राचीन एवाभिमन्तव्य ।

आम्नायविभागे त्रिपुरोपास्ते. स्थानम्

तदेवमत्र शैवाना शाक्ताना च तन्त्राणा त्रिस्रोतोविभाग , पञ्चस्रोतोविभाग., अनुस्रोतो-विभाग , पीठविभाग , चतु पञ्चषडाम्नायविभागश्च व्याख्यात । तत्र स्रोतोविभाग प्राधान्येन शैवानाम्, पीठविभागो भैरवागमाना कौलागमाना च, आम्नायविभागश्च शाक्तागमानामभिमत इति प्रतीयते ।

त्रिपुरा विद्या चतुराम्नायसाधारण्यपि दक्षिणपक्षपातिनीति विद्यानन्द (अर्थ० पृ० ४१) ऊचे । इममर्थममृतानन्दोऽपि (दी० पृ० ११०) समनुते । दक्षिणपक्षपातिनीतिपदेन भैरवागमानुवर्तित्वमस्य ख्याप्यते । त्रिपुरसुन्दरीदण्डके—"सुस्फुट वाममार्गस्य सर्वोत्तमत्व समुपदिश्यते" इत्युक्तवता दीपकनाथेन त्रिपुराविद्याया वाममार्गसेव्यत्वमप्युपदिष्टम्[1] । एव च दक्ष-वामाभ्यामुभाभ्यामपि मार्गाभ्या रुचिभेदेन देवी महात्रिपुरसुन्दरी समुपास्यते साधकै । तत्र वामो मार्ग कौलानाम्, दक्षश्च तदितरेषामिति वक्तु शक्यते ।

लक्ष्मीधरप्रतिपादित त्रिपुरोपास्तिमतत्रयम्

सौन्दर्यलहरीव्याख्यात्रा लक्ष्मीधरेण तु त्रिपुरोपासनाया मतत्रयमुपपादितम्—कौलमतम्, मिश्रमतम्, समयिमत चेति । तत्र कौलाना चतुष्षष्ट्यागमा नित्याषोडशिकार्णवे[2] प्रदर्शिता ।

---

१. द्रष्टव्यम्–पृ० १३७-१४१ ।
२. प्रथमे पटले १४–२१ श्लोकेषु । एते च पूर्वमत्र निर्दशिता ।

श्लोकेषु "सरस्वत्या लक्ष्म्या" (२।५८) इति श्लोकव्याख्यया च लक्ष्मीधरेण समयिसिद्धान्त-रहस्यं कौलसिद्धान्तरहस्यं च साधु प्रतिपादितम्। विशेषजिज्ञासुभिस्तत्तत एवावलोकनीयम्।

चन्द्रकलाविद्याष्टकं तु कुलसमयानुसारित्वेन मिश्रकमित्युच्यते। चतुष्षष्टितन्त्राणि कुलमार्ग एव। "मिश्रकं कौलमार्गं च परित्याज्य हि शाङ्करि" इतीश्वरवचनाद् मिश्रकमतं कौलमार्गं च परित्याज्यम्। शुभागमपञ्चकमेव वैदिकैरादरणीयम्, केवलसमयमार्गप्रदर्शन-परत्वात् (ल० पृ० १४०-१४१)।

एवमस्या लक्ष्मीधरप्रतिपादिताया समयिमताह्वयत्रिपुरोपासनाया तान्त्रिकोपासनाया वैदिकीकरणप्रक्रिया परिसमाप्यते। एवमत्र प्रतीयते—हिंसाबहुलं वैदिकं कर्मकाण्डं बुद्ध-महावीरादिभिः समालोचितं सद् यथा साम्प्रतं विरलतामापेदे, तथैव सौन्दर्यलहरीकारेण लक्ष्मीधरप्रभृतिभिश्च—"अर्घपात्रं यागधाम दीप इत्युच्यते त्रयम्। रहस्यं कौलिके यागे तत्रार्घं शक्तिसङ्गमात्॥" (तन्त्रा० २९।१४-१५) इत्यभिनवगुप्तप्रदर्शितं रहस्यात्मं कौलिकं बाह्यमर्चनं निषिध्य योगप्रधानमान्तरमर्चनं समयिमतनाम्ना वैदिकप्रक्रियया परिगृहीतमिति।

अर्थरत्नावल्या (पृ० ७४) अकुल-कुल-कुलाकुल-कौल-शुद्धकौलाख्यकुलपञ्चकशास्त्रं स्मर्यते। सरस्वतीभवनस्थाया २१९२२ संख्याकायामम्बास्तवव्याख्यामातृकाया २११ पृष्ठे सुभगोदयादिप्रामाण्येन कौलाना सप्तभेदाः प्रदर्शिताः। तदित्थम्—तत्र कौला द्विविधा—पूर्वकौला उत्तरकौलाश्च। तत्रापि पूर्वकौलास्त्रिविधा—मूलाधारनिष्ठाः, स्वाधिष्ठाननिष्ठाः, उभयनिष्ठाश्चेति। उत्तरकौलाश्चतुर्विधा—मातङ्गी, वाराही, कौलामुखी, तन्त्रनिष्ठा चेति। पर्वोत्थितकौल-महाकौल-मूलकौल-योगिनीकौल-वह्निकौल-वृषणोत्थकौल-सिद्धकौलाख्या इतो भिन्नाः सप्तभेदाः कौलज्ञाननिर्णये व्याख्याता दृश्यन्ते। एतेषु योगिनीकौलसिद्धकौलौ मृगेन्द्रागमचर्यापादप्रदर्शिताऽनुस्रोतोविभागे पठितौ। चतुष्षष्टितन्त्राणां कौलिकादिमत-प्रतिपादकत्वेन हेयत्वदर्शनपरं लक्ष्मीधरव्याख्यानमत्र पूर्वं समालोचितम्। श्रीचक्रस्योभयविध-मपि समुपासनं लक्ष्मीधरेण समयिमतकौलिकमतनाम्नोपपादितमृजुविमर्शिन्यामर्थरत्नावल्यां च दृश्यते। शाक्तागमेषु शक्तिपारम्पर्यं एवाश्रीयत इति प्रतिपादयिष्यते पुरस्तात्। कुलार्णवादिषु शाक्तागमग्रन्थेषु कौलसिद्धान्तस्य सर्वोत्कृष्टत्वं ख्याप्यते। अभिनवगुप्तपादोऽपि कौलिकं सिद्धान्तं श्रद्धया समुपास्ते, भास्कररायोऽपि। एवं च लक्ष्मीधरदर्शितं कुलसमयि-मतप्रतिपादनं तस्य वैदिकसिद्धान्तेषु श्रद्धातिशयमेव ख्यापयति, न वस्तुस्थितिम्। कौलिकसिद्धान्तानां तेषां भेदोपभेदानामुपागमनायदवेत्य सम्यगधिगमाय प्राचीनानां ग्रन्थाना-मभिनवगुप्तप्रभृतिभिः सूचितानामधिगतिरावश्यकी। तदनन्तरमेव प्रामाण्यपुरस्सरं लक्ष्मीधरमतसमालोचनं विधीयेत।

नित्याषोडशिकार्णवप्रथमसूत्रावतारणम्

नित्याषोडशिकार्णवं ऋजुविमर्शिन्यां शिवदर्शनानुगुणमर्थरत्नावल्यां च कौलमतानुगुणं व्याख्यात', वामकेश्वरदर्शननाम्ना च संकेतपद्धत्याम्। अत्रायं सर्वोऽपि विषय आद्ये सूत्र-श्लोकद्वये दर्शित इति तदेवात्र व्याख्याद्वयमाधृत्य विविच्यते।

गणेशग्रहनक्षत्रयोगिनीराशिरूपिणीम् ।
देवीं मन्त्रमयीं नौमि मातृकापीठरूपिणीम् ॥

योगिनीहृदयेऽन्यत्र च विनायकवाचित्वेन प्रसिद्धोऽपि गणेशशब्दोऽत्र ऋजुविमर्शिन्यामर्थरत्नावल्यां च प्रपञ्चसारप्रामाण्येन श्रीकण्ठादिरुद्रपरत्वेन व्याख्यातः । किमत्र बीजमिति न जानीमः । ग्रहनक्षत्रयोगिनीराशयः सर्वत्रैकार्थका एव । यत्र विशेषस्तन्मूलग्रन्थटिप्पणीषु दर्शितः । देवीशब्दोऽत्र ऋजुविमर्शिन्या (पृ० ९) महार्थमञ्जरीपरिमले च (पृ० १८०) सम्यग् व्याख्यातः । नास्त्यत्र किमप्यधिकं वक्तव्यमस्माकम् । योगिनीपदस्य टीकाटिप्पणीषु व्याख्यातेभ्योऽर्थेभ्यो व्यतिरिक्तोऽक्षोभ्यादिचतुष्षष्टियोगिनीरूपोऽर्थस्तन्त्रशास्त्रेषु विशेषतः कुलागमेषु दृश्यते, अष्टाष्टकपूजासु तदर्थस्यैव परिग्रहणात् । सप्तकोटिमन्त्राणां जननी मातृकैव, अतोऽत्र मन्त्रपदविवरणात् पूर्वं मातृकैव व्याख्यायते । तदनु च मन्त्रपीठौ ।

मातृकास्वरूपविमर्शः

नित्याषोडशिकार्णवे द्वादशश्लोक्या प्रथमेष्वेकादशश्लोकेषु मातृकैव स्तूयते । परावागात्मनाहतभट्टारकपरमशिवस्वरूपा षट्त्रिंशत्तत्त्वप्रसरणहेतुभूता संविदत्र ऋजुविमर्शिन्या (पृ० ९) मातृकापदेनोक्ता । शब्दराशिर्मातृका मालिनी कालिकेत्यादिभिः पदैस्तत्र तत्र शास्त्रेषूच्यमाना परभैरवीयपरावागात्मिका मातृका ज्येष्ठारौद्र्यम्बिकाख्यशक्तित्रयसमरसभावैचित्र्येण सर्ववर्णोदयकारणभूता वर्णसंघट्टशरीराणां सप्तकोटिमहामन्त्राणां जननी । अत एव तन्त्रसद्भावे—"सर्वे वर्णात्मका मन्त्रास्ते च शक्त्यात्मकाः प्रिये । शक्तिस्तु मातृका ज्ञेया सा च ज्ञेया शिवात्मिका ॥" इत्येवं सा वर्णिता । "अखिलमनाहतमूर्तिर्मायामुत्तीर्णस्वरूपिणी तरति । कायति नानानामप्रपञ्चरूपेण मातृका देवी ॥" (१।६) इति च तस्या निरुक्तिरुक्ता सौभाग्यसुधोदये । अत्रायं भावः—शिवशक्त्यादिप्रतिनियतव्यपदेशासहिष्णुरनाख्यः परपरामर्शात्माऽनुत्तरः प्रकाश एव परं तत्त्वम् । स एव स्वस्वातन्त्र्याद्विश्वमवबिभासयिषुः प्रथमं शिवशक्तिरूपतां स्वात्मन्यवभासयति, अकारादिहकारान्तां मातृकामुल्लासयतीति यावत् । अत्रानुत्तरलिपिरकारः, विमर्शलिपिश्च हकारः । एतमर्थम्—"अकारः सर्ववर्णाग्र्यः प्रकाशः परमः शिवः । हकारोऽन्त्यः कलारूपो विमर्शाख्यः प्रकीर्तितः ॥" इति संकेतपद्धतिवचनमुपोद्बलयति । तन्त्रालोके—"अकुलस्यास्य देवस्य कुलप्रथनशालिनी । कौलिकी सा परा शक्तिरवियुक्तो यया प्रभुः ॥" (३।६७) इत्यनेन स एवार्थः प्रतिपादितः ।

१. सरस्वतीभवनस्थायां २३६१६ संख्याकायां मातृकायां १७ तमे पत्रे, २५६१० संख्याकायां मातृकायां प्रथमे पत्रे च चतुष्षष्टियोगिनीनामानि दृश्यन्ते, तत्र न दृश्यतेऽक्षोभ्या । प्रपञ्चसारे (११।१६-२४), शारदातिलके (७।३५-४३) च योगिनीनामस्वक्षोभ्याऽऽदौ न परिगणिता । अतोऽत्र कौलिकाष्टाष्टकपूजासु परिगणितानां योगिनीनां नामावली गवेषणीया ।

२. द्रष्टव्यम्—योगिनीहृदयदीपिकायाम्, पृ० ३३५

वाक्चतुष्टयात्मिका मातृका

एष ह्यनुत्तरनाथोऽवस्थाचतुष्टयात्मना नादरूपेणावतिष्ठते। तच्चावस्थाचतुष्टयं विलयक्रमेण हत-अनाहत-अनाहतहत-अनाहतहतोत्तीर्णरूपम्। अत्रानाहतहतोत्तीर्णा परा वाक्, अनाहतहता पश्यन्ती, अनाहता मध्यमा, हता च वैखरी। एतच्च वातूलनाथसूत्रेषु तद्वृत्तौ च

---

१. नादोऽसौ तन्त्रालोके (५।९७—१००) ब्रह्मयामलप्रामाण्येन रावनाम्ना प्रतिपादितः। परावाग्रूपस्याहंविमर्शात्मनो रावस्य प्रथमं तावद्धृदादिभवत्वात् पश्यन्तीमध्यमावैखरीरूपतया त्रैविध्यम्, प्रत्येकं च स्थूलसूक्ष्मपरत्वेन त्रैविध्ये नवधात्वम्। एवां नवानामपि भित्तिभूतः परावागात्मा दशमः। सेयं परावागात्मा राविणी—

नदते दशधा सा तु दिव्यानन्दप्रदायिका।
चिनीति प्रथमः शब्दश्चिञ्चिनीति द्वितीयकः॥
चीरवाकी तृतीयस्तु शङ्खशब्दश्चतुर्थकः।
तन्त्रीघोषः पञ्चमश्च षष्ठो वंशरवस्तथा॥
सप्तमः कांस्यतालस्तु मेघशब्दरवस्तथा।
नवमो दावनिर्घोषो दशमो दुन्दुभिस्वनः॥
नवशब्दान् परित्यज्य दशमो मोक्षदायकः।

इत्येवं विवृता जयरथोद्धृतागमवचनैः। एष एवार्थो नेत्रतन्त्रोद्योते (२१।३९), चिद्वल्लीधृतपरमहंसोपनिषदि (पृ० ४९) च दशविधनादपदेनोक्तः। "चिञ्चिनीचीरवाकादिप्रभेदाद्दशधा ध्वनिः" (१२।१२) इति मालिनीविजये तु ध्वनिपदेनोक्तः सः। तन्त्रालोकविवेकधृतवचने (आ० ३, पृ० ७६) रावोऽप्येवं स्तुतः—

अनाहतहतोत्तीर्णो महाविषमचिद्गतिः।
धीरहृद्घट्टनोद्युक्तो रावो देव्या विजृम्भते॥

शिवपुराणादिषु हठयोगग्रन्थेषु च नादानुसन्धानविधेः कोऽपि महिमा वर्ण्यते। तदन्यत्र विस्तरेण प्रतिपादयिष्यते।

२. अत्र च—"वाक्चतुष्टयोदयविरामप्रथासु स्वरः प्रथते" (७ सू०) इत्यादीनि सूत्राणि द्रष्टव्यानि। तेषु त्रयोदशसूत्रस्था वृत्तिरियं विशेषतोऽवधेया—"अकारस्य हतानाहतानाहतहतानाहतहतोत्तीर्णतया चतूरूपत्वम्। तत्र हतस्तावद् हृत्कण्ठताल्वादिस्थानकरणसंनिवेशैर्हतोऽकारादिहकारपर्यन्तनानापदार्थावभासकः। अनाहतश्चास्वरमूलोल्लसितपरनादविस्फारस्तन्त्रीमध्यमास्वरसंकेतक आकण्ठकूपान्तादुपचारतः कृतप्रतिष्ठः। अनाहतहतश्चोभयाश्रितोन्मिषितोऽहतो विश्रान्तशष्कुलीयुगणगोपनोद्भिन्नप्रथः श्रवणयुग्ममध्यवर्त्याकाशात् तत्त्वप्रतिबिम्बतत्त्वदेहतोऽपि हतोऽनाहतहतः। अनाहतहतोत्तीर्णश्च महानिरावरणधामसमुल्लसितोऽविकल्प ईषच्चलत्तात्मकमहास्पन्दप्रथमकोटिरूपः स्वरः संकोचविकासविरहात् परमविकासरूपोऽस्पर्शधर्मानुच्चार्यमहामन्त्रप्रथात्मकः। तथा चानाहतहतोत्तीर्णो यः स

स्पष्टम्। एवं च परावागात्मानाहतेत्यत्रानाहतपदेन ऋजुविमर्शिनीकारस्यानाहतहतोत्तीर्णावस्थैवाभिप्रेता।

सा हि परा वाक् स्वस्वातन्त्र्योल्लासस्पन्दादेकाऽप्यनेकधा वितता भवति। तेन च वर्णाम्बिकायाः पश्यन्तीरूपमभिव्यज्यते। तच्चैकादशधा विभक्तं भवति। तद्यथा—अकारस्य शिवरूपस्य वामाज्येष्ठारौद्र्यम्बिकाख्यकलाचतुष्टयं तत्समष्टिरूपमकार इति पञ्चकम्, शक्तिरूपस्य हकारस्य इच्छाज्ञानक्रियाशान्ताख्यकलाचतुष्टयं तत्समष्टिरूपेण हकारेण सह पञ्चकम्। एवं द्वाभ्यां शिवशक्तिवर्णाभ्यामाद्यन्ताभ्यां दशकं जातम्। तयोः परस्परं बीजाङ्कुरन्यायेन समरसभावादेकमित्येकादशधा पश्यन्ती। एष चार्थः—"अकारस्य शिरो रौद्री" इत्यादिना[1] संकेतपद्धतावुक्तः, व्याख्यातश्च तथैव विद्यानन्दपुण्यानन्दामृतानन्दादिभिः[2][3][4]। सौभाग्यसुधोदयेऽपि—

एवाऽप्येकादशधा जाता माता परैव पश्यन्ती॥
पश्यति सर्वं स्वात्मनि करणानां सरणिमपि यदुत्तीर्णा।
तेनेयं पश्यन्तीत्युत्तीर्णेत्यप्युदीर्यते माता॥ (पृ० ३०७)

पश्यन्तीतोऽनाहताख्या नादनवकमयी मध्यमा वाग् भवति। शून्यस्पर्शनादध्वनिबिन्दुशक्तिबीजाक्षरक्रमात्मना विकृतनादाष्टकं तत्समष्टिरूपं नवममित्येवं नादनवकमवगन्तव्यम्[5]। यतो

शृङ्गाटकाकारो रौद्रीस्वभावस्तुर्यः। अनाहतहृत्स्थानचक्रकचाटमरववक्त्रसंस्थानो वामारूपः सुषुप्तः। अनाहतश्च बाहुरूपाम्बिकाशक्तिर्या आगमे निरूपिता तत्स्वरूपः स्वप्नः। हतश्चायुधाकारो ज्येष्ठास्वभावो जाग्रत्" (पृ० १६–१७) इति। अनेन—

अकारस्य शिरो रौद्री वक्त्रं वामा प्रकीर्तिता।
अम्बिका बाहुरित्युक्ता ज्येष्ठा चैवायुध स्मृता॥

इति श्लोकार्थोऽपि विवृतो भवति।

१. योगिनीहृदयदीपिका, पृ० १७०–१७१।

२. अर्थरत्नावली, पृ० ३५।

३. कामकलाविलासः, पृ० ४३, श्लो० २३–२४।

४. योगिनीहृदयदीपिका, पृ० १७०।

५. शून्यः स्पर्शस्तथा नादो ध्वनिर्बिन्दुस्तथैव च।
शक्तिबीजाक्षरं चैवेत्यष्टधाऽनाहतः स्मृतः॥

इति संकेतपद्धतिवचनव्याख्यानमुखेनार्थरत्नावल्यादिष्वेतन्नादनवकं वर्ण्यते। एतच्च मूलाधारादिषट्के नादे नादान्ते ब्रह्मरन्ध्रे चावतिष्ठत इति भास्करराय: (व० र० पृ० १७) आह। अर्थरत्नावलीकार इतो भिन्नमपि नादनवकं हंसनिर्णयप्रामाण्येन वर्णयति। तद्यथा—

घोषः कांस्यं तथा घण्टा वीणा वेणुश्च वांशकम्।
दुन्दुभिः शङ्खघोषश्च नवमं निर्विशेषकम्॥ (पृ० ३६)

अस्मिन् प्रसङ्गे नेत्रतन्त्रोद्योते (२१।३९)—

हीयं पश्यन्तीव न केवलमुत्तीर्णा, नापि वैखरीव बहिः स्फुटतरनिखिलावयवा, किन्तु मध्यगता, अतो मध्यमापदाभिलप्या। नवनादात्मिकया मध्यमया नववर्गात्मिका वैखरी वागभिव्यज्यते।

स्थानकरणप्रयत्नैरभिहतपवनप्रवर्तितार्णत्वात्।
हृतनामधेयमस्या विहितं वर्णोदयक्रमाभिज्ञैः॥ (सौ० सु० १।१४)

वै निश्चयेन स्पष्टतरत्वात् खं कर्णविवरवर्तिनभोरूपश्रोत्रेन्द्रियं राति गच्छतीति वैखरी-पदनिर्वचनं भवति। अस्यां वैखर्यां वाचि सप्तचत्वारिंशत्संख्याकान्यकारादिसकारान्तान्यक्षराणि भवन्तीति संकेतपद्धत्यामुक्तम्, व्याख्यातं च तथैव विद्यानन्दामृतानन्दाभ्याम्। अत्र क्षकारः षकारपकारसंयोगजत्वान्न पृथग् गण्यते। ळकारस्यापि लकारान्त.पातित्वान्न पृथग् गणनम्। एवं च सप्तचत्वारिंशद्वर्णात्मिका वैखरी, नवनादात्मिका मध्यमा, एकादशधा पश्यन्ती चेत्याहृत्य सप्तषष्टिवर्णात्मकं मातृकापीठं संपद्यते। "दश पञ्च च विन्द्वन्ताः स्वरा मताः" (१।१६)

घोषो रावः स्वनः शब्दः स्फोटाख्यो ध्वनिरेव च।
झाङ्कारो ध्वङ्कृतश्चैव ह्यष्टौ शब्दाः प्रकीर्तिताः॥

इति स्वच्छन्दतन्त्र(११।६–७)प्रामाण्येन निगदिताः, स्वच्छन्दोद्योते च धर्मशिवाचार्य-पद्धतिप्रामाण्येन विवृता अष्टौ शब्दा अत्रैव ६३ तमपृष्ठस्थायां टिप्पण्यां दशधा प्रतिपादितै रावध्वनिपदैस्तुलनीयाः। भास्कररायेण वरिवस्यारहस्ये (१।१२–१३) बिन्द्वर्धचन्द्रप्रभृतीनां नवानां समष्टिर्नाद उच्यते, "यद्यपि विन्दुविनिर्मुक्तानामष्टानामेव नादसंज्ञा मन्त्रशास्त्रे, तथापि व्यवहारसौकर्याय तत्सहितानामेव सात्र कृतेति" (पृ० ११–१२) इति च तत्प्रकाशे व्याख्यायते। विस्तरेणैतदन्यत्र प्रतिपिपादयिषितं न इहयुक्तमेव।

१. सर्वोऽयं विषयो भास्कररायेणापि वरिवस्यारहस्यप्रकाशे (पृ० १७) शब्दसृष्टिप्रक्रिया-निरूपणे प्रतिपादितः।

२. एतत्प्रपञ्चकार्यो योगिनीहृदयदीपिकोद्धृत(पृ० १७०–१७१)संकेतपद्धत्यामेवं व्याख्यातः—

अकारः सर्ववर्णाग्र्यः प्रकाशः परमः शिवः।
हकारोऽन्त्यः कलारूपो विमर्शाख्यः प्रकीर्तितः॥
अनयोः सामरस्यं यत्परस्मिन्नहमि स्फुटम्।
वामाद्यैः पञ्चभिर्योऽसावीश्वरः परिकीर्तितः॥
आद्यस्य शिरो रौद्री वक्त्रं वामा प्रकीर्तिता।
अम्बिका बाहुरित्युक्ता ज्येष्ठा चैव मनाग्रजा॥
एता ह्यर्धकलारूपा रूपपञ्चकया स्थिताः।
अव्यक्तः सर्ववर्णानां न पृथग् भासते बहिः॥
इच्छा शिरःप्रदेशाख्या ज्ञाना च तदधोगता।
क्रिया पादगता ह्यस्य शान्ता हृन्मध्यगा भवेत्॥

इति सौभाग्यसुधोदये। एवं च पञ्चदश स्वराः, पञ्चविंशतिः स्पर्शाख्याः, यरलवशषसाश्चेति सप्त। आहत्य वैखरीवर्णानां संख्या सप्तचत्वारिंशद्भवति। किन्त्वत्राकारस्य परिगणनं भवति, हकारस्य नेत्यत्र किं विनिगमकम्? एकादशधा भिन्नाया पश्यन्त्या वाचि हकारस्येवाकारस्यापि समावेशो भवतीत्यत्राकारस्यापि परिगणनं मास्तु? क्षकारस्य ळकारस्य चासमावेशे कथं नाम नववर्गात्मिका वैखरी वाक् संपद्येत? स्वरेषु विसर्गस्यापरिग्रहणे किं विनियोजकम्? प्रश्नानामेषां समाधानं साम्प्रतं सकेतपद्धत्युपलम्भसापेक्षम्। अर्थरत्नावल्यां मद्रासमातृकासु—"स्वरा द्वाविंशतिः पञ्चविंशतिः स्पर्शाख्या, दशधा व्यापकाः, यमाश्चत्वारः, जिह्वामूलीयोपध्मानीयौ द्वौ, अनुस्वारविसर्गौ च। इत्यमेभिः कलानादाभ्यां च सप्तषष्टिवर्णा प्रोक्ताः। अनेनापि नयेन सप्तषष्टिवर्णरूपा मातृका" (पृ० ३९) इति पाठो दृश्यते। एतदुपोद्वलकानि प्रमाणवचनानि तु तत्र न सन्ति।

अत्र सकेतपद्धत्यनुसारिणि व्याख्याने वैखरी वाग् हतनामधेया, मध्यमाऽनाहतनामा, पश्यन्ती चोत्तीर्णोच्यते। एवं च तत्र पश्यन्तीमध्यमावैखरीस्वरूपनिरूपणमक्रियत—

शिखण्डयण्डरसन्यायः शिबिकाख्यो द्वितीयकः।
अथ शलाकासज्ञोऽन्यस्त्रिविधो न्यायवैभवः॥
त्रिविधं न्यायमुत्सृज्य वर्णानामुदयक्रमम्।
ये वदन्ति न ते योग्या वामकेश्वरदर्शने॥ इति।

वातूलनाथसूत्रवृत्तौ (पृ० १६) तु पश्यन्ती अनाहतहता, परा चानाहतहतोत्तीर्णोच्यत इति पूर्वमेवोक्तम्। तत्रैव (पृ० ९) पराया वाचि मयूराण्डरसन्यायः, पश्यन्त्या वटधानिकान्यायः, मध्यमायां च शिम्बिकाफलन्यायो न्ययोजि। एवं च न केवलं वैखरी, चतुर्विधापि वाग् मातृकापदाभिधेया भवति। किं बहुना, संविदेव भगवती परावागात्मानाहतभट्टारकपरमशिवस्वरूपा षट्त्रिंशत्तत्त्वप्रसरणहेतुभूता मातृकापदेनोच्यते।

वर्णाभिव्यक्तिप्रकारः

शिवसूत्रविमर्शिनी-ऋजुविमर्शिनी-तन्त्रालोकविवेकधृतेषु तन्त्रसद्भाववचनेषु वर्णविकासक्रम उपदिष्टः। तत्प्रघट्टकार्थश्च तन्त्रालोकविवेके सक्षेपेणैवमुपस्थाप्यते—"परैव सूक्ष्मा कुण्डलिनी

अष्टधाऽनाहतः प्रोक्तः शून्यादिप्रविभागतः।
शून्यः स्पर्शस्तथा नादो ध्वनिर्बिन्दुस्तथैव च॥
शक्तिबीजाक्षरं चेति ह्यष्टधाऽनाहतः स्मृतः।
चत्वारिंशत्सप्तसंख्यो हतः स परिकीर्तितः॥
क्षकारः कथितो योऽसौ संयोगाद् द्विविधः स्मृतः।
सप्तषष्ट्याख्यमेवं हि मातृकापीठमुत्तमम्॥
अनाहतहतोत्तीर्णैस्त्रिभिर्भेदैः समन्ततः।
स्थितो योऽसौ महापीठो मातृकाख्यो जयत्यसौ॥

शक्ति शिवेन सह परस्परसामरस्यरूपमध्यमन्यकभावात्मक सघट्टमासाद्योत्थिता सतीच्छा-ज्ञानक्रियारूपतामाश्रित्य रौद्रीत्वमुन्मुद्रयन्ती, शृङ्गाटकाकारतामम्बिकात्वमवलम्बमाना, उकारात्मकशशाङ्कशकलाकारता ज्येष्ठात्वमधितिष्ठन्ती च शशिबिन्दूदितकालाग्निरुद्ररेफात्मक-बिन्दुविश्रान्तस्पष्टरेखाकारतामाभासयतीत्याद्यवर्णशरीरमुल्लासयतीति" (३।६७, पृ० ७७) । अस्मिन्नर्थे—

अ[1]कारस्य शिरो रौद्री वक्त्र वामा प्रकीर्तिता ।
अम्बिका बाहुरित्युक्ता ज्येष्ठा चैवायुध स्मृता ॥

इति च प्रमाणवचन तत्र (पृ० ८०) समुपस्थापितम् । एव शक्त्युदरगतेन चतुष्कलात्मना बिन्दुनाऽनुत्तरादिमुखेन नववर्गक सन्तान• प्रजायते ।

योगिनीहृदये (१।३६-४०) परा वागम्बिकारूपा, पश्यन्ती वामारूपेच्छाशक्ति•, मध्यमा ज्येष्ठारूपा ज्ञानशक्ति , वैखरी रौद्रीरूपा क्रियाशक्तिर्वर्णिता । अत्र तन्त्रसद्भावयोगिनीहृदयवर्णने नास्ति वैषम्यमिवावलोक्यते, तथापि तन्त्रसद्भावेऽपि वाक्चतुष्टयविकासपद्धत्यैव वर्णनिष्पत्ति-प्रक्रिया प्रतिपादितेति योगिनीहृदयवर्णनेन स्पष्टीभवति । सेय वर्णोत्पत्तिप्रक्रिया परापञ्चाशिका-सौभाग्यसुधोदययो सक्षेपेण, तन्त्रालोके तृतीयाह्निके च विस्तरेणोपपादिता, नात्र प्रपञ्च्यते विस्तरभयात् ।

मातृकावर्गा

वर्णसघट्टशरीरेय मातृका बीजयो[2]न्यात्मना विभक्ता, सप्तवर्गात्मिका, अष्टवर्गात्मिका, नववर्गात्मिका च तेषु तेषु शास्त्रेषु भण्यते । तत्र प्रपञ्चसारे—"अकचटतपयाद्यै सप्तभिर्वर्णवर्गै•" इति प्रथमे मङ्गलाचरणश्लोके सप्तवर्गात्मिका मातृका पठ्यते । शैवेषु सिद्धान्तागमेषु नित्याषोडशिकार्णवे चाष्टवर्गात्मिका सा प्रतिपाद्यते, मालि[3]नीविजये च नववर्गात्मिका । सकेतपद्धतिमनुसरद्भि शिवानन्दविद्यानन्दामृतानन्दादिभिरपि स्वस्वग्रन्थेषु यथायथमष्टवर्गात्मिका नववर्गात्मिकापि च मातृका व्याख्यायते । अत्रायमस्माकमभिप्राय —नित्याषोडशिकार्णवप्रभृतिषु तन्त्रग्रन्थेषु वर्णित वर्णाना स्वरूप ब्राह्मी लिपिमनुसरति प्राधान्येन । अतो वर्णमातृकादीना स्वरूपविचारस्तावद् प्राचीनोऽभिमन्तव्य । अमरकोशरचनाकाले ब्राह्म्याद्या सप्त मातर• प्रसिद्धा आसन् । एता देव्यो द्वादशज्योतिर्लिङ्गेष्वन्यतमस्य एलापुरपीठवसते भगवतो घृष्णेश्वरस्य सविधे स्थितेषु 'एलोरा' गुहामन्दिरेषूत्कीर्णा उपलभ्यन्ते । सिद्धान्तशिखामणौ मातृचक्राणि स्मृतानि । एव चैतासा प्रसिद्धाना सप्तमातृकाणामाश्रयेण सप्तवर्गात्मिका वर्णमातृका

१. एतच्च वचन सकेतपद्धतेरपि पूर्वमत्रोद्धृतम् । तत्र 'अकारस्य' इत्यस्य स्थाने 'आदावस्य' इति पाठ । 'अकारस्य' इत्येव पाठ शोभन प्रतिभाति ।

२. "बीजमोत्यात्मकाद् द्वार द्विधा बीजं स्वरा मताः ॥ कादिभिश्च स्मृता योनि " (मा० वि० ३।१०-११) ।

३. मालिनीविजयोत्तरे, ३।११

तान्त्रिकैरङ्गीकृता। तासु मातृकासु महालक्ष्मी परिगण्य नित्याषोडशिकार्णवेऽष्टवर्गात्मिका मातृका परिगीयते।

मातृकावर्णाः

मातृकाणां वर्णसङ्ख्याविषये यथा मतभेदो दृश्यते तन्त्राणाम्, तथैव वर्णसङ्ख्याविषयेऽपि सैव स्थितिः। सप्तचत्वारिंशद्वर्णरूपा वैखरी वाक् प्रत्यपादि सङ्केतपद्धत्याम्। शैवेषु तन्त्रेषु पञ्चाशदक्षरा सा प्रोच्यते। शाक्तेषु तु तन्त्रेषु प्राधान्येनैकपञ्चाशदक्षरा। सङ्केतपद्धत्या सप्तषष्टि-वर्णरूपिणी सोक्ता, व्याख्यात च तथैवार्थरत्नावल्यामिति प्रागेवोक्तम्। चतुर्थे पटले षडध्व-प्रविलापनविधौ (पृ० २०९) त्वर्थरत्नावल्या शैवागमवत् पञ्चाशदक्षरैव मातृका व्याख्याता। लक्ष्मीधरोऽपि तथैवाह। तथाहि—"भगवत्याः स्वरूपं तु पञ्चाशद्वर्णात्मिका मातृकैव।...सेयं पञ्चाशद्वर्णात्मिका मातृकाऽष्टवर्गात्मिका भवति। ते चाष्टवर्गा अकचटतपयशादयः। अकारादयः षोडश स्वराः प्रथमवर्गः। कादयः पञ्च द्वितीयः। चादयः पञ्च तृतीयः। टादयः पञ्च चतुर्थः। तादयः पञ्च पञ्चमः। पादयः पञ्च षष्ठः। यादयश्चत्वारः सप्तमः। शादयः पञ्च अष्टमः। एवमष्टवर्गात्मिका भगवती मातृका त्रिपुरसुन्दरी" (पृ. १०८) इत्यादि। एकपञ्चाशदक्षरा मातृकेतिवादिना मते शवर्गः षडक्षरः। यवर्गपवर्गयोरपि पञ्चपञ्चवर्णात्मकतैवेति मतविशेषः सूचितः सेतुबन्धकारेण (पृ० ५१)। शिवानन्दरचितसुभगोदयकमातृकाया (पृ० २८७) तदेतद् दृश्यते। अस्मिन् मते "क्षवर्गं कौलिनी तथा" (१।७९) इत्यत्र 'पवर्गं' इति पाठः कल्पनीयः स्यात्। शवर्गः षडक्षर इतिवादिना मते "कौलिनीपञ्चमं देवि" (१।९४) इत्यत्र ळकारस्यैव पञ्चमत्वेऽपि यथा क्षकारस्य ग्रहणं पञ्चमत्वेन भवति, तथा सेतुबन्धे उपपादितं (पृ० ५६) तत एवावलोकनीयम्।

मालिनी

मातृका मालिनीति चानर्थान्तरमिति पूर्वमुक्तम्। तत्र नादिफान्ता वर्णमाला मालिनीति विशेषः। तत्राय क्रमः—न ऋ ॠ ऌ ॡ थ च ध ई ण उ ऊ ब क ख ग घ ङ इ अ व भ य ड ढ ठ झ ञ ज र ट प छ ल आ स अ ह ष क्ष म श अं त ए ऐ ओ औ द फ इति। क्रम एष मालिनीविजये (३।३७-४१) प्रदर्शितः।

भूतलिपि

शारदातिलके (७।१-४) द्वाचत्वारिंशदक्षरा नववर्गमयी भूतलिपिरुपदिष्टा। तत्राय वर्णविन्यासक्रम —

अ इ उ ऋ ऌ	इति प्रथमो वर्गः।
ए ऐ ओ औ	इति द्वितीयो वर्गः।
ह य र व ल	इति तृतीयो वर्गः।
ङ क ख घ ग	इति चतुर्थो वर्गः।
ञ च छ झ ज	इति पञ्चमो वर्गः।

ण ट ठ ढ ड	इति षष्ठो वर्गः ।
न त थ ध द	इति सप्तमो वर्गः ।
म प फ भ ब	इत्यष्टमो वर्गः ।
श ष स	इति नवमो वर्गः ।

कामकलाविलासे (२७ श्लो०) सूक्ष्मा स्थूला चेति द्विविधा मध्यमा प्रत्यपादि । तत्र सूक्ष्मा नवनादमयी, स्थूला च भूतलिप्याख्या । अस्या भूतलिपेः[1] श्रीचक्रे विनियोगप्रकारो यथाऽवसरं प्रतिपादयिष्यते ।

वर्णसङ्घशरीराणां सप्तकोटिमहामन्त्राणां जननी मातृकेति प्रतिपादितम् । अथ मन्त्रविचारः प्रस्तूयते ।

मन्त्रस्वरूपविमर्शः

तन्त्रशास्त्रेषु मनुशब्दो मन्त्रपर्यायत्वेन प्रयुज्यते, स्त्रीदेवत्याश्च मनवो विद्यापदेनाभिधीयन्ते । नित्याषोडशिकार्णवे मूलविद्यापदेनाभिधीयमाना त्रिपुराविद्या प्राधान्येन समुद्धृता । तदङ्गतया करशुद्धिप्रभृतयो विद्या, वशिन्यादीनां बीजानि, कामकलाक्षरं चात्र प्रदर्शितानि प्रथमे पटले । चतुर्थे पटले मूलविद्याया बीजानां व्यस्तसमस्तोपासनविधिः फलं चोपदर्शितम् । यत्रैव करशुद्धयादिविद्यानां क्रमः रुद्रयामले प्रोक्तमित्युक्त्वा देव्या आयुधबीजानि तत्रैव सूचितान्यत्रापि समुद्धृतानि । गुप्तबीजान्यर्थरत्नावल्यां तृतीयपटलान्ते दृश्यन्ते नित्याषोडशिकार्णवप्रामाण्येनोद्धृतानि । मूलग्रन्थे तु तानि क्वापि नोपलभ्यन्ते ।

---

१. लिपीनां भूतत्वं नाम चेष्टाविशेषाक्षरविन्यासाभिव्यङ्ग्यत्वम् । तच्च कल्पनामात्रमेव (चिद्वल्ली, पृ० ५०) ।

२. मन्त्रा एकाक्षराः पिण्डाः कर्तर्यो द्व्यक्षराः स्मृताः ।
वर्णत्रयं समारभ्य नवार्णावधि बीजकाः ॥
ततो दशार्णमारभ्य यावद्विंशानि मन्त्रकाः ।
तत ऊर्ध्वं गता मालास्तासु भेदो न विद्यते ॥ (३५ । २८-२९)
इति तन्त्रराजे पिण्ड-कर्तरी-बीज-मन्त्र-मालानां लक्षणानि । अर्थरत्नावल्यां (पृ० ९३-९५) चतुष्पिण्डात्मक-षट्पिण्डात्मक-पञ्चपिण्डात्मकेष्वपि पिण्डपदप्रयोग एकाक्षरवाचित्वेन कृतः । क्षेमराजेन तु—

बीजैः कूटैस्तथा पिण्डैर्मालामन्त्रैरथोदितः ।
वाच्यवाचकभेदेन सर्वसिद्धिफलप्रदः ॥ (ने० त० १६ । ७)

इत्यत्राप्यविध एवार्थः प्रतिपादितः । तथाहि—"बीजैः स्वरैः । कूटैः पिण्डपदात्मभिः । पिण्डैर्वाग्मादिभिः । मालामन्त्रैः पदसमुदायरूपैः । परावाग्रूपत्वेन बीजानाम्, पश्यन्तीदशा पिण्डानाम्, मध्यमारूपया मालामन्त्राणाम्, पश्यन्तीमध्यमाभ्यां कूटानाम्" इति ।

मन्त्रा मननत्राणधर्माणश्चिन्माहात्म्यावमर्शकाः। गुप्तार्थभाजः पिण्डबीजात्मानः पुरुषवाच्याध्यासिताश्च मन्त्राः। त एव संवेद्यमानस्फुटार्थरूपा मालामन्त्राः स्त्रीरूपवाच्याध्यासिताश्च सन्तो विद्यापदेन परिचीयन्ते (पृ० ४२-४३) इति शिवानन्दः। मन्त्रा आणवशाक्तशाम्भवोपायसवन्धिनः (पृ० ४२, ७०) इति विद्यानन्दः। "मोचयन्ति च ससाराद्योजयन्ति परे शिवे। मननत्राणधर्मित्वात्तेन मन्त्रा इति स्मृता ॥" (२१। ७५-७६) इति मृत्युञ्जयभट्टारकः। तदयं विषयो नेत्रतन्त्रे (मृत्युञ्जयभट्टारके) एकविंशाधिकारे—"मन्त्राः किमात्मका देव किंस्वरूपाश्च कीदृशाः। किंप्रभावा कथं शक्ताः केन वा सम्प्रचोदिताः॥" (२१। १) इत्यादिप्रश्नमुखेन विस्तरेण प्रपञ्चितः। मन्त्रस्वरूप-मन्त्रवीर्य-मन्त्रावस्था-मन्त्रसामर्थ्यप्रभृतीन्, मन्त्र-मन्त्रेश्वर-मन्त्रमहेश्वरप्रभृतीन्, पिण्ड कर्तरी-बीज-मालाप्रभृतींश्च भेदोपभेदान्, मन्त्रदोषसंस्कारादिकांश्च विषयानाश्रित्य सुहृद्वरेण डा० शिवशङ्कर-अवस्थीमहोदयेन 'मन्त्र और मातृकाओं का रहस्य' इत्याख्ये ग्रन्थे नेत्रतन्त्र-शिवसूत्र-परात्रिंशिका-विज्ञानभैरव-स्पन्दकारिका शिवसूत्रविमर्शिनी-प्रत्यभिज्ञाहृदय-शारदातिलक-सौभाग्यभास्करप्रभृतिग्रन्थाना साहाय्येन विशदतया न्यरूपि, तत्तत एवावलोकनीयम्। नेत्रतन्त्रे द्वित्रेषु स्थलेषु मन्त्रविषयको विचारो वरीवर्ति। उपर्युक्ते ग्रन्थेऽस्पृष्टानि स्थलान्यत्र विचार्यन्ते।

अभिनवगुप्तप्रभृतिभिराचार्यैरुद्धृतत्वान्नेत्रतन्त्रस्य प्राचीनत्वं तावन्निर्विवादम्। नेत्रतन्त्रोद्योते क्षेमराजेन नेत्रतन्त्रीयमन्त्रविषयकस्थलव्याख्यानप्रसङ्गेनोच्छुष्मतन्त्रं प्रमाणीकृतम्। एतच्च तन्त्रं बौद्धतन्त्रेष्वपि दृष्टप्रामाण्यम्। एवं च तदाधारेणात्रोपस्थापयिष्यमाणस्य विषयजातस्य प्रामाण्ये गरिमा कोऽप्यभिमन्तव्य एव शारदातिलकादिपरवर्तिग्रन्थप्रतिपादनापेक्षया।

भावादिहीना मन्त्रा न सिद्धिदाः

कीदृशा मन्त्रा न सिद्धिं प्रयच्छन्तीति प्रथममाह मृत्युञ्जयभट्टारकः—

भावहीनास्तु ये मन्त्रा शक्तिहीनास्तु कीलिता।
वर्णमात्राविहीनास्तु गुर्वागमविवर्जिता॥
भ्रष्टाम्नायविहीना ये आगमोज्झितविघ्निता।
न सिद्ध्यन्ति यदा देवि जप्ता इष्टा सहस्रशः॥
असिद्धा रिपवो ये च सर्वांशकविवर्जिताः।
आद्यन्तसंपुटेनैव साध्यर्णेन तु रोधिता॥

(ने० त० ८। ५९-६२)

मन्त्रेषु दशधा शोधोत्पादनम्

विद्वेषिभिर्हि मन्त्राणामुच्चार्यमाणानां कीलनादिकं क्रियते। अतो सुगुप्ते स्थाने जपहोमादिकं विधेयम्—

कीलनं चैव मन्त्राणां भेदनं मोहनं तथा।
संत्रासं ताडनं चैव जम्भनं स्तम्भनं तथा ॥
रिपुत्वकरणं चान्यत् प्रत्यङ्गिरत्वमेव हि।
सर्वहानिविधायित्वं क्रियते दुष्टमन्त्रिभिः ॥
एवं दशप्रकारेण प्रयतन्ते हि हिंसकाः।
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन सुगुप्ते शरणोपरि ॥
स्वगृहे कारयेद्यत्नाद् यागं होमं जपं तथा।

(ने० त० १६।३३-३६)

कीलनमन्याच्छत्वापादनम्। भेदनं साध्यसांमुख्यत्यागम्। मोहनं निर्वीर्यीकरणम्। जम्भनं कार्यकरणासाध्यसामर्थ्याधानम्। स्तम्भनं निश्चेष्टत्वापादनम्। प्रत्यङ्गिरत्वं भूतादिदमनप्रयुक्तस्य मन्त्रस्य प्रयोक्तारं प्रति विरुद्धकारित्वम्।

नवविधो मन्त्रवादः

एतद्दोषपरिहाराय[2] मन्त्रिणा मन्त्राणां दीपनादिविधिरवश्यं परिज्ञातव्यः—

दीपनं बोधनं चैव ताडनं चाभिषेचनम् ॥
विमलीकरणं चैव तथेन्धननिवेशनम्।
संतर्पणं गुप्तिभाव आप्यायो नवमस्तथा ॥
एवं नवप्रकारेण मन्त्रवादमशेषतः।
यो जानाति स जानाति मन्त्रसाधनमुत्तमम् ॥

(ने० त० १८।६-८)

दीपनं[3] मन्त्रस्य प्रणवेन। बोधनं नमःशब्देन। ताडनं फट्कारेण। अभिषेचनं वौषट्कारेण। विमलीकरणं स्वाहाशब्देन। इन्धननिवेशनं शाल्मपाशविषादिदहने विनि-

१. एतत्प्रकरणद्वयप्रतिपादितोऽर्थः शारदातिलके "छिन्नो रुद्धः" (२।६४) इत्यादिना विस्तृत्योक्तः।

२. "इत्यादिदोषदुष्टांस्तान् मन्त्रानात्मनि योजयेत्। शोधयेदूर्ध्वगमनो बद्ध्वा योनिमुद्रया ॥" (२।१११) इति शारदातिलके। ये न योगिनो योनिमुद्रानभिज्ञाः पवनधारणाशक्ताश्च तान् प्रति मन्त्राणां दशसंस्कारोपदेशः। मन्त्रदोषपरिहाराय योनिमुद्रायन्यविधिर्नेत्रतन्त्रेऽपरिदृश्यते। अथर्वरत्नावल्युद्धृते उत्तरषट्केऽप्युक्तम्—"यद्वदुच्चरते मन्त्री मन्त्रवर्णं शुभाशुभम्। तत्तत्सिद्ध्यति देवेशि योनिमुद्रानिबन्धनात् ॥" (पृ० ७०) इति। उत्तरषट्कमातृकापाणितः पूर्वं छिन्नादयो मन्त्रदोषाः प्रदर्शिताः। योनिमुद्राया विवरणमग्रे मुद्राप्रकरणे द्रष्टव्यः।

३. अत्र होराचक्रस्थमन्त्रं प्रमाणरूपेणोद्धृतम्। अन्यान्यपि नेत्रतन्त्रवचनानि सर्वत्र स्मृतिरिति यथं संभावयामः। अथगायोमानि तन्त्रवाक्यं दर्शितान्यपि।

योजनं हुंकारेण संपुटीकरणम्। तर्पणं बलवत्ताधानम्, तच्च प्रतिवर्णं लाकारेण संपुटीकरणम्। गुप्तिभावो रक्षणम्, तच्च नेत्रनायसंपुटीकृतस्य अयुतजपाद्भवति। आप्यायनं पुनर्जातबलस्य पुष्ट्याधानम्, तच्च वाकारेण प्रतिवर्णं संपुटीकारात्। एष एवार्थः शारदातिलके (२। ११२) मन्त्राणां दशविधसंस्कारमुखेनोक्तः।

मन्त्राणामेकादशधा विनियोगः

एवं सुगुप्ते स्थले दोषपरिहारगुणाधानमुखेन मन्त्रान् जपसंपादनार्हान् विदधीत। मन्त्राश्चेमे यथाप्रयोजनमेकादशधा विनियुक्ता भवन्ति—

संपुटं ग्रथितं ग्रस्तं समस्तं च विदर्भितम्॥
आक्रान्तं च तथाद्यन्तं गर्भस्थं सर्वतोवृतम्।
तथा युक्तिविदर्भं च विदर्भग्रथितं तथा॥
इत्येवादशधा मन्त्रा नियुक्ताः सिद्धिदाः स्मृताः।

(ने० त० १८।१०-१२)

आद्यन्तयोर्मन्त्रन्यासः संपुटवत्। प्रत्यर्णं मन्त्रसंपुटीकारो ग्रथनम्। मध्यस्थस्य नाम्नो दिक्चतुष्टये मन्त्रनिवेशो ग्रस्तम्। मन्त्रादनन्तरं नाम, पुनरप्येवमिति समस्तलक्षणम्। नामान्तरं सकृन्मन्त्र इति विदर्भणम्। मध्यस्थस्य नाम्नो मन्त्रो यदि वेष्टनया न्यस्त आक्रान्तम्। मन्त्रादनन्तरं नाम, ततस्त्रिर्मन्त्र इत्याद्यन्तम्। मध्यस्थस्य मन्त्रस्य चतुर्दिक्कं साध्यनामन्यासो गर्भस्थत्वम्। मन्त्रस्य आद्यन्तयोः साध्यनामनिवेशः सर्वतोवृतत्वम्। पश्चान्न्यस्तमन्त्रस्य नाम्नश्चतुर्निवेशो युक्तिविदर्भणम्। नाम्नः पश्चात् त्रिर्मन्त्रन्यासो विदर्भग्रथनम्।

शारदातिलके (२३।१३६) तु शान्तिवश्यस्तम्भनविद्वेषोच्चाटनमारणाख्येषु षट्कर्मसु[2] ग्रथन विदर्भ-संपुट-रोधन-योग पल्लवाख्या विन्यासा उक्ताः। लक्षणान्येतेषां तत्रैवावलोकनीयानि।

---

१. अत्रापि टीकायामुद्धृतानि प्रमाणवचनान्युच्छुष्मतन्त्रस्यैव स्युः।

२. "कर्माण्यपि षड् भवन्ति, शान्तिवश्यस्तम्भनविद्वेषणोच्चाटनमारणभेदात्। तत्र शान्तिरुपद्रवनिवृत्तिः। वश्यं राजादीनां स्वायत्तीकरणम्। स्तम्भनं प्रकृतिनिरोधः। विद्वेषणं स्नेहभङ्गः। उच्चाटनं स्थानान्तरप्रापणम्। प्रसिद्धमन्यत्। परे तु रक्षाशान्तिजयलाभनिग्रहनिधनभेदात् षाड्विध्यमाहुः। प्रसज्यमानोपद्रवप्रागभावपरिपालनं रक्षा। प्रसक्तोपद्रवध्वंसः शान्तिः। रणद्यूतादिविजयो जयः। वाणिज्यादिभिरिष्टप्राप्तिर्लाभः। व्याध्युत्पादनं निग्रहः। शेषं प्रसिद्धम्। अत्र स्तम्भनस्य रक्षायां वश्याकर्षणयोर्जये विद्वेषोच्चाटनयोर्निग्रहेऽन्तर्भावमिच्छन्ति।" (पृ० १०८) इति सेतुबन्धे। अत्रत्यो द्वितीयः पक्षः—"रक्षा शान्तिर्जयो लाभो निग्रहो निधनं तथा। षट् कर्माणि" (६।३५) इत्येवं क्रादिमतेऽप्यवलोक्यते। एतानि तान्त्रिकाणि षट्कर्माणि। मनुस्मृत्यादिषु तु—अध्या-

मन्त्राणां सिद्धत्वादिभेदास्तज्ज्ञानोपायश्च

साधकेन सिद्धः सुसिद्धश्चैव मन्त्र आराधनीयः—

सिद्धं साध्यं सुसिद्धं च तथैवारित्वमेव च ॥
ज्ञात्वा सर्वमशेषेण मन्त्रन्यासं समाचरेत् ।

(ने० त० १८।१२-१३)

सिद्धादिमन्त्रपरिज्ञानोपायः स्वच्छन्दतन्त्रे प्रतिपादितः—

मन्त्राक्षरं तु विश्लेष्य मात्राबिन्दुसमन्वितम् ।
आत्मनामाक्षरं तद्वदधोभागेऽस्य योजयेत् ॥
आत्मवर्णात् समारभ्य यावन्मन्त्रार्णमागतम् ।
यस्मिन् समापयेद् देवि तमायं परिकल्पयेत् ॥
रेखाङ्गुलिगतं तं तु कथयामि समासतः ।
पर्वणि प्रथमे सिद्धः साध्यश्चैव द्वितीयके ॥
तृतीयेऽपि सुसिद्धः स्यादरिर्ज्ञेयश्चतुर्थके ।
अरिसाध्यौ परित्यज्य दातव्यश्चुम्बकेन तु ॥
सिद्धश्चैव सुसिद्धश्च भुक्तिमुक्तिफलप्रदः ।

(स्व० त० ८।२४)

मन्त्राणामुदयादिकम्

एवं मन्त्रानाराधयतः साधकस्य मन्त्राणामुदयास्तमयव्याप्त्यादिकं परिजानतः सर्वज्ञत्वमाविर्भवति । तदुक्तम्—

उदयास्तमयौ व्याप्तिं ध्यानं मुद्रां स्वरूपतः ॥
यो वेत्त्येवं स सर्वज्ञः सर्वकृत् साधकोत्तमः ।

(ने० त० १८।१३-१४)

उदयास्तमयाविति उन्मिषत्ताविश्रान्ती हृद्द्वादशान्तपदयोः । व्याप्तिं वीर्यम् । मन्त्राणां ध्यानं मन्त्रविषयम् । तदुचितामेव च मुद्राम् । स्वरूपत इति वीर्यात्मना स्वरूपेण ।

पनमध्ययनं यजनं याजनं दानं प्रतिग्रहश्चेति षट्कर्माण्युपदिष्टानि (१०।७५) । सन्ध्या स्नानं जपो देवतार्चनं वैश्वदेवमातिथ्यं चेति षट्कर्माणि बृहत्पराशरादिषु (२।७) स्मृतिषु प्रतिपाद्यते । पराशरस्मृतौ (१।३९), मार्कण्डेयस्मृतौ (पृ० २५) च होमः स्वाध्यायश्चान्तर्भाव्यतेऽत्र । षट्कर्मपदस्यास्मिन् स्मार्तेऽर्थे एव साम्प्रतं 'सट्कर्म' इति भाषायां शब्दः प्रयुज्यते । हठयोगग्रन्थेषु तु—धौतिर्बस्तिर्नेतिस्त्राटकं नौलिकं कपालभातिश्चेति षट् कर्माण्युपदिश्यन्ते । एतेषां लक्षणानि हठयोगप्रदीपिकादिषु (२।२२-३५) द्रष्टव्यानि ।

तन्त्रालोके—"उदये सङ्क्रमे शान्तौ त्रिलशो जप उच्यते" (२९।८३) इत्यत्र जप-प्रसङ्गेन मन्त्रस्यैतास्तिस्रोऽवस्था प्रदर्शिताः। "उदये इति प्राणशक्त्युदयस्थाने जन्माधारे। सङ्क्रमे इति नानानाडिसमेदभाजि हृदये। शान्ताविति प्राणनिरोधाय युगपद्गाढावधानात्मक इत्यर्थः।" इति तत्रत्ये विवेके। उत्तरपट्के तु—"आधारे उदयो देवि लयो हृदय उच्यते। विश्राम ब्रह्मरन्ध्रे तु त्रिलक्ष परिकीर्तितम् ॥" इत्येवमेषोऽर्थः प्रतिपादित.। अर्थरत्नावल्या श्रीमूल-विद्याया वाग्भवबीजस्योदयो मूलाधारे, मूलादिब्रह्मरन्ध्रान्त व्याप्तिः, विश्रान्तिस्तु जिह्वाग्रे (पृ० २३१), तथैव कामराजबीजस्योदयो मूलाधारे, भ्रूमध्यान्ते व्याप्तिः, विश्रान्तिर्ब्रह्मरन्ध्रे (पृ० २४७) प्रदर्शिता।

मन्त्राणां शिवशक्त्यात्मरूपत्वम्

विद्यानन्देन मन्त्रा आणवशाक्तशाम्भवोपायसंबन्धिन उक्ता. (पृ० ४२, ७०), नेत्रतन्त्रे तु तेषा शिवशक्त्यात्मरूपत्वमेव प्रतिपादितम्। तद्यथा—

यत्तेषा सर्ववेदित्वं सर्वशक्तित्वमेव च ॥
तच्छिवत्वं समाख्यात शक्तित्वं सर्वकर्तृता।
सर्वानुग्रहकर्तृत्वं सर्वत्र फलदायकम् ॥
आत्मत्वं तत्स्वरूपं तु त्रिविध साधन स्मृतम्।
मन्त्रो ध्यान तथा मुद्रा ········ ····· ॥ (२१।७८-८०)

प्राणबुद्धिदेहाश्रयमन्त्रोच्चारध्यानमुद्रोपायत्वात् त्रिविध मन्त्राणामात्मत्वमणुत्वम्। दीक्षा मण्डलमधिवासाद्यात्मा सस्कारो यजनं जपन होमक्रिया मन्त्रलेखनं चैनदन्तो मन्त्रस्य प्रपञ्चः। एव च दीक्षामण्डलाधिवासादिमन्त्रलेखनान्तविधिमुखेनाणवशाक्तशाम्भवोपाय-सबन्धिना मन्त्राणामुन्मिषत्ताविश्रान्तिव्याप्तिपरिज्ञानद्वारा धारणायोगाभ्यासबलेन तेष्वात्म-शक्तिशिवाभिव्यक्तिमापादयतो योगिनः सर्वज्ञत्वे को नाम विवादस्यावसर.? साधकस्य हि पुरतो मन्त्राः पञ्चधाऽवतिष्ठन्ते। तदुक्तमुत्तरपट्के—

स्पर्शनं चावलोकश्च सभाषा बिन्दुदर्शनम्।
स्वयमावेशन चैव मन्त्राणा पञ्चलक्षणम् ॥

अस्यार्थोऽत्रैव २५१ पृष्ठस्थटिप्पण्यामवलोकनीयः। एव चाणवशाक्तशाम्भवोपायसबन्धिनो मन्त्राः स्वयमेवान्तत. शिवशक्त्यात्मरूपेण साधकमाविशन्ति। एव सति विशाधिकारे मृत्युञ्जयभट्टारके यदुक्तम्—

यदीच्छेदुत्तमा सिद्धि मोक्षं वा शाश्वत ध्रुवम् ॥
मन्त्रवादो न कर्तव्य इत्याह परमेश्वरः।

इति, तत्काम्यप्रयोगेषु मन्त्रवादाश्रयनिषेधपरत्वेन योजनीयम्।

---

१. मन्त्राणामाणवशाक्तशाम्भवात्मकत्वमृजुविमर्शिन्यामपि (पृ० ५) दृश्यते।

मन्त्रार्थो मन्त्रचैतन्यं च

मन्त्रार्थं मन्त्रचैतन्यं योनिमुद्रा न वेत्ति यः।
न सिद्धयति वरारोहे कल्पकोटिशतैरपि ॥

इति प्राणतोषिणी (पृ० ४१८-४१९)। अत्र योनिमुद्रा व्याख्यातपूर्वा, मुद्राप्रकरणे च व्याख्यास्यते। मन्त्राधिष्ठातृदेवतैव मन्त्रचैतन्यम्। अत्र शिवानन्देन—"ननु देवताः कुत्र निवसन्ति? मन्त्रेष्विति ब्रूम। यच्छ्रुतिः—क्व स्यः क्व वः सद्यो हव्यं वक्ष्याम इति छन्दस्स्वत्य-ब्रुवन्"…(पृ० १७१) इत्याद्युक्त्वा "मन्त्रं मणिवदालम्ब्य प्रभावन्मन्त्रदेवताम्। जपध्यानादिकं कुर्यान्न ताटस्थ्येन कुत्रचित् ॥" इति स्वच्छन्दोद्योतोद्धृत(भा० १, प० २, पृ० ७८)वचनस्य पूर्वार्धं उद्धृतः। एवमत्र मन्त्रदेवतैव मन्त्रचैतन्यत्वेन व्याख्याता। मन्त्रचैतन्यस्य वैशद्येन तान्त्रिक व्याख्यान प्राणतोषिण्या (पृ० ४१८) द्रष्टव्यम्। "स्थाणुरयं भारहारः किलाभूद-धीत्य वेद न विजानाति योऽर्थम्" (नि० १।५।२) इत्येव निरुक्तेऽप्यर्थमहिमा वर्णित इति मन्त्रार्थस्त्ववश्य परिज्ञातव्य एव। अत एव योगिनीहृदये मन्त्रसकेतपटले षड्विधो मन्त्रार्थः श्रीविद्याया प्रदर्शितः, भास्कररायेण च वरिवस्यारहस्ये पञ्चदशविधोऽर्थः। श्रीविद्याया अक्षरार्थस्तु सौभाग्यसुधोदये द्वितीये प्रपञ्चे द्रष्टव्यः।

मुद्रास्वरूपविमर्शः

"मन्त्रमुद्राशब्देन ज्ञानक्रिये लिलक्षयिषिते" (ऋजु० पृ० ४६) इति "ज्ञानक्रिया-सतत्त्वेन मन्त्रमुद्राक्रमेण तु" (मु० वा० ३५) इति चाह शिवानन्द.। एतेन मन्त्रमुद्रयोर्ज्ञान-क्रियाशक्तिरूपत्वमायाति। स्वच्छन्दतन्त्रे चोच्यते—"मन्त्रो वै ज्ञानशक्तिश्च मुद्रा चैव क्रिया-त्मिका" (४।३७५) इति। नेत्रतन्त्रेऽप्यात्मस्वरूपाभिव्यक्तेः साधनत्रय मन्त्रध्यानमुद्रात्मक-मुपदिश्यते। तदत्र प्रसङ्गागत मुद्रास्वरूप विविच्यते।

प्रस्तुते ग्रन्थे तृतीये पटले दश मुद्रा. प्रतिपादिताः। अत्र शिवानन्द—"मुद्रानाम काश्चन शक्तयः। उक्त च—मोचयन्ति ग्रहादिभ्य पाशौघं द्रावयन्ति च। मोचनं द्रावणं यस्मान्मुद्रास्ताः शक्तयो मता ॥" (पृ० १७४) इत्येव मुद्रापदनिरुक्तिमाह। अत्र मुद्रा-पदेनाङ्गुलिसन्निवेशविशेषमात्र नाभिप्रेत शिवानन्दस्य, यद्यपि प्राधान्येन भवत्यस्मिन्नेवार्थे प्रयोगो मुद्रापदस्य। मुद्राणा प्रदर्शनेन तास्ता शक्तय आविर्भवन्तीति तस्याभिप्रायः। तन्त्रालोके (३२।१-२) मुद्राणा परस्वरूपप्रतिबिम्बता श्रीदेवीयामलप्रामाण्येन प्रतिपादिता, "मुद स्वरूपलाभाख्यं देहद्वारेण चात्मनाम्। रात्यर्पयति यत्तेन मुद्रा शास्त्रेषु वर्णिता ॥" (३२।३) इति च तस्या निरुक्तिरुक्ता। संविदेव क्रियाशक्तिरूपेण विश्वस्य मोदन द्रावण च कुर्वन्ती मुद्राख्या लभत इति योगिनीहृदये (१।५७)। तत्र हि (१।५८-७१) सशक्तिकानामेतासा मुद्राणामान्तर स्वरूप प्रतिपादितम्।

विद्यानन्देन बाह्याभ्यन्तरभेदेन द्विविधा मुद्रा भवतीत्युक्तम् (पृ० १८८)। बाह्या करररचनारूपा, बन्धस्त्वान्तरः (१८९, १९०)। खेचरीप्रकरणे शिवानन्देन

त्रिविधा खेचरी प्रदर्शिता—अङ्गुलिविरचनात्मा, बोधगगनचारिता, संस्थानविशेषानुसरणरूपा च (पृ० १८४-८५)। सर्वासामेव मुद्राणां त्रैविध्यं स्वच्छन्दतन्त्रे (२।१०२) प्रतिपाद्यते। तच्च क्षेमराजेन तत्रैव—"मनोजा गुरुवक्त्रस्था वाग्भवा मन्त्रसंभवा। देहोद्भवाङ्गविक्षेपैर्मुद्रेयं त्रिविधा स्मृता॥" इत्याम्नायप्रामाण्येन स्पष्टीकृतम्। तन्त्रालोके (३२।९) तु चतुर्विधा मुद्रा प्रतिपादिता। व्याख्याता च तत्रैव जयरथेन—"अङ्गुलिन्यासभेदेन करजा बहुभागगा। सर्वावस्थास्वेकरूपा वृत्तिर्मुद्रा च कायिकी॥ ... मन्त्रतन्मयता मुद्रा विलापाख्या प्रकीर्तिता। ध्येयतन्मयता मुद्रा मानसी परिकीर्तिता॥" इति।

अथाङ्गुलिसंन्निवेशविशेषरूपा मुद्राः प्रायः सर्वेष्वेव तन्त्रग्रन्थेषु प्रतिपाद्यन्ते परश्शतैर्नामभिर्भेदैश्च। बन्धरूपाः संस्थानविशेषानुसरणरूपा वा मुद्रा बन्धपदेन मुद्रापदेनापि वा हठयोगग्रन्थेषु प्रतिपाद्यन्ते। खेचर्यादीनामेतादृशीनां मुद्राणां प्रारम्भिकः प्रपञ्चो मालिनीविजयोत्तरतन्त्रालोकादिषु त्रिकशास्त्रेष्वपि दृश्यते। तन्त्रालोके मुद्राह्निके (३२।५-६) करङ्किणी-क्रोधना-भैरवी-लेलिहानिकानाम्न्यो मुद्राः खेचर्या एव प्रपञ्च इत्युक्तम्। एताः पञ्च मुद्रा विज्ञानभैरवे क्रमदर्शनग्रन्थेषु च चिद्गगनचन्द्रिकामहार्थमञ्जर्यादिषु करङ्किणी ज्ञानसिद्धानां मुद्रा, क्रोधिनी मन्त्रसिद्धानाम्, भैरवी मेलापसिद्धानाम्, लेलिहाना शाक्तसिद्धानाम्, खेचरी शाम्भवसिद्धानामित्यादिना प्रकारेण विस्तृत्य प्रकाशितास्तत एवावलोकनीयाः सलक्षणाः। एतासां क्षेमराजेन निर्दिष्टे देहोद्भवविभागे समावेशः कर्तुं शक्यते। जयरथेन निर्दिष्टम्—सर्वावस्थास्वेकरूपा वृत्तिः कायिकी मुद्रेतिलक्षणं तु नात्र संगच्छेत। गीतानिर्दिष्टं स्थितप्रज्ञलक्षणमेतदनुकरोति। "पञ्चमुद्राधरं चैतद्व्रतं सिद्धनिषेवितम्" (आ० ३३, पृ० ३०८) इति जयरथोद्धृतवचनेनैव प्रतीयते यदेषा कायिकी मुद्रा पाशुपतशास्त्रे प्रतिपादिता भवेत्। ग्रन्थानामलाभे न किमपि याथातथ्येन वक्तुं शक्यते। 'मुद्रा स्वात्मनः परमेश्वरत्वोपपादनाय स्वशरीरं प्रति कल्प्यमानः करचरणादिसंन्निवेशविशेषो वेषधारणविशेषश्च' (पृ० ११०) इति महार्थमञ्जरीपरिमलधृतमुद्रालक्षणं क्षेमराजकृते देहोद्भवविभागे संगच्छते। तेन यामुनाचार्येणागमप्रामाण्ये (पृ० ४७) कर्णिका-रुचक-कुण्डल-शिखामणि-भस्म-यज्ञोपवीताख्यं मुद्राषट्कम्, कपालखट्वाङ्गाख्यमुपमुद्राद्वयं च पाशुपतमतीयं यदुपदर्शितम् तदपि देहोद्भवविभागेऽन्तर्भविष्यति। पाञ्चरात्रप्रभृतिषु वैष्णवागमेषु शङ्खचक्रादिभिः शरीरतापनं मुद्रापदेनोच्यते। ता यथा शरीरे आरोप्यन्ते, तथैव पाशुपतागमे मुद्रापदेनोच्यमानानि द्रव्याणि शरीरे धार्यन्ते। एताभिरङ्गुलिसंन्निवेशविशेषाणां संस्थानविशेषानुसरणरूपाणां वा मुद्राणां भेदो यद्यपि स्पष्ट एव, तथापि सर्वा एता देहोद्भवविभागेऽन्तर्भावयितुं शक्यन्ते। तन्त्रालोके रहस्याह्निके (आ० २९, पृ० २९-३०) कुलसन्ततिपरिचयाय मुद्रादीनामुपयोगः प्रतिपादितः। तत्र पाञ्चरात्रपाशुपतादिष्वागमेष्वेतद्वयं बाह्यमुद्राणामुपदेशः, रहस्यप्रधानेषु च तन्त्रेषु मुद्रास्वपि रहस्यमाहितम्। न केवलं

---

१. "महामुद्रा महाबन्धो" इत्यादिना प्रतिपादितं मुद्रादशकं हठयोगप्रदीपिकायां तृतीयोपदेशे द्रष्टव्यम्।

स्वसन्ततिपरिचयायैवापि तु स्वाभिन्नसंविदभिव्यक्तये चापि बाह्याभ्यन्तरपूजासु तासामुपयोग उपवर्ण्यते। नेत्रतन्त्रे (७१।८०) स्वात्मस्वरूपाभिव्यक्तेस्त्रिविध साधन मन्त्र-ध्यान-मुद्रारूपमुपपादितम्। अद्वयप्रधानेषु तन्त्रेषु सर्वं स्वात्मरूपमेव। अतोऽत्र मुद्रापि परसंवित्तिरूपैव। सा च व्याख्यानानर्हेति शिवानन्द (पृ० १८४) आह। क्षेमराजेन तु शिवसूत्रविमर्शिन्या (पृ० ५७ ५८) तन्त्रसद्भावप्रदर्शितदिशा सा मनाङ् निर्दिष्टा। बोधगगनचारितारूपमेतन्मुद्रास्वरूप क्षेमराजजयरथोद्धृते मानसे विभागेऽन्तर्भावयितु शक्यते। अत्र गुरुवक्त्रस्यैव बोधगगनरूपत्वमवसेयम्। मन्त्रसभवा मन्त्रतन्मयतारूपा वा वाचिकी विलापाख्या वा मुद्राऽत्र प्रकरणे चतुर्थी विधा, या व्याख्याद्वयोपेते नित्याषोडशिकार्णवे न निर्दिष्टा।

नित्याषोडशिकार्णवे लक्षितासु प्रथमा त्रिखण्डामुद्राऽऽवाहनार्थं विनियुक्ता। शिष्टा नव मुद्रा सन्ति। तास्त्रैलोक्यमोहनादिसर्वानन्दमयान्तेषु नवचक्रेष्वेकैकमेकैक चक्रस्य बीजोच्चारणपूर्वक प्रदर्शनीया। नवमुद्राणा बीजान्यर्थरत्नावल्या (पृ० १८८-१८९) द्रष्टव्यानि। दर्शनीयासु मुद्रासु भवति प्रथमा सर्वसंक्षोभिणी मुद्रा। अत्र (३।२७) चान्तिमा योनिमुद्रापि प्रथमा मुद्रा प्रतिपादिता। अत्र शिवानन्द —"नवम्यपीय मुद्रा प्रथमा उत्कृष्टा, योन्युद्भूतत्वात् सर्वासा मुद्राणाम्। अत्राभियुक्तवचनम्—एका चैव महामुद्रा योनिमुद्रात्वमागता। तया विभक्त स्वात्मा तु संक्षोभादिप्रभेदत॥ इति" (पृ० १८८), "बाह्यपूजाया सर्वसंक्षोभिणीमुद्राया प्राथम्यमभिमत परमेश्वरेण। अन्तर्यजनवेलाया श्रीमहायोनिमुद्राया प्राथम्यमिति' (पृ० १८८) इति तु विद्यानन्द। 'गुदमेढ्रान्तरे योनिस्तामाकुञ्च्य प्रबन्धयेत्" (ऋजु० पृ० १४३) इत्युत्तरषट्कवचने योनिमुद्राबन्धो निर्दिष्ट। योनिमुद्राबन्धस्य मन्त्रगतसकलदोषनिराससामर्थ्यं तन्त्रेषूपवर्ण्यते। उत्तरषट्केऽप्युक्तम्—

यद्यदुच्चरते मन्त्री मन्त्रवर्णं शुभाशुभम्।
तत्तत्सिद्धयति देवेशि योनिमुद्रानिबन्धनात्॥ इति।

योनिमुद्रावत् खेचरीमुद्राया अपि किमपि वैशिष्ट्य विराजते। खेचरीमुद्रारूपायाः कुण्डलिन्याश्चन्द्रसूर्यात्मिके द्वे अङ्गुली, ते मध्यमे मध्यमनाड्या परिवर्त्य प्रविलाप्य पार्थिवस्थानरूपके शिरसि मुक्त्वा योगी खेचरता प्रपद्यते। खेचरीभेदलक्षणादिविचारोऽत्र ग्रन्थे १८०-१८६ पृष्ठेषु द्रष्टव्य।

शैवेषु शाक्तेषु बौद्धेषु च कौलिकतन्त्रग्रन्थेषु मद्य-मास मत्स्य-मुद्रा-मैथुनात्मक पदार्थपञ्चक विभिन्नाभि परिभाषाभिरान्तराया बाह्याया चोपासाया समुपवर्ण्यते। तत्र मुद्रापदेन शक्तेर्ग्रहण भवति बाह्येऽर्चने। आन्तरी च मुद्रा—

कुलयोगिन उद्रिक्तभैरवीयरसासवात्।
घूर्णमानस्य य कश्चित् कोऽप्युदेति यथा तथा॥
शरीरग. समावेशो मोदनद्रावणात्मक।
सा स्वीकृतजगन्मुद्रा मुद्रा नैरुत्तरे मते॥ (पृ० ११७)

इत्येव मालिनीविजयवार्तिके प्रदर्शिता। तन्त्रशास्त्रेष्वेवं शास्त्वपि नानाविधेष्वर्थेषु मुद्राशब्दस्य प्रयोग साम्प्रत प्राधान्येनाङ्गुलिविरचनात्मनि विधौ रूढ इव दृश्यते। एष एव प्रकारोऽत्र नित्याषोडशिकार्णवे प्रतिपादितः। साम्प्रत सन्ध्योपासादिषु चतुर्विंशतिभेदेन तत्प्रकार प्रदर्श्यते। तान्त्रिकसंस्कृतेरेष प्रभावस्तत्रावगन्तव्यः।

एवमत्र ज्ञानशक्तिविजृम्भिताना मन्त्राणा सहकारितया क्रियाशक्तिरूर्जिता मुद्रा निरूपिता। अथ पीठविचारः प्रस्तूयते।

पीठस्वरूपविमर्शः

नित्याषोडशिकार्णवे द्वादशश्लोक्या द्वादश पद्ये चत्वारः पीठा उपवर्णिताः। पीठानि महासिद्धिपलब्धिस्थानानि। पीठसम्बन्धिविचारो डा० दिनेशचन्द्रसरकारनिबद्धे "दी शाक्त पीठाज्" इत्याख्ये निबन्धग्रन्थे विस्तरेणोपलभ्यते। अत्र विदुषा लेखकेन महापीठनिरूपणाऽपराभिधस्य पीठनिर्णयनाम्नो लघुकायस्य ग्रन्थस्य सम्पादनप्रसङ्गे नानाग्रन्थसाहाय्येन पीठसत्यास्थानादीना सविवादो विवेक समुपस्थापित इति तत्तत एवावलोकनीय मनीषिभिः। ततो यद्विशेषस्तदत्रोच्यते।

तन्त्रालोके (१५। ८२-९६) तद्विवेके च नैशसञ्चारशास्त्रप्रामाण्येन पीठोपपीठसन्दोहोपसन्दोहक्षेत्रोपक्षेत्राणि वर्णितानि। शास्त्रेषु सदा यागयोग्य स्थान पीठनाम्नाऽभिधीयते। तच्च बाह्याभ्यन्तरभेदेन बहिर्देहे च विराजते। तथा—भगवत शिवस्येच्छाशक्तिरेव पीठभावमयते। सचराचरस्य जगत आधारभूत तत्, अत एव तस्याः शक्तेर्नैमित्तिकमिदमभिधान पीठमिति। शक्तिपीठाद्बिन्दुनादमय पीठद्वय जायते। बिन्दुपीठो वामभागे, दक्षिणे च नादपीठ। एव पीठत्रय निष्पद्यते। शक्तिपीठ कामरूप प्रथमम्, दक्षिणे नादपीठ पूर्णगिरिः, उत्तरे च बिन्दुपीठमुड्डियानाख्यम्। एवमेतत्पीठत्रय मुख्यम्। शक्तिपीठात् कौण्डलीपदमध्यग शाक्तम्, बिन्दुपीठाच्चतुष्कलमगोल्क बैन्दवम्, नादज च व्याप्त्यधो द्विरन्ध्रस्योर्ध्वगमित्युपपीठाना त्रयी निष्पद्यते। देवीकोट्ट शाक्तम्, उज्जयिनी बैन्दवम्, कुलगिरिश्च नादजमुपपीठम्। ललनागर्तवर्ती शाक्त सन्दोहः, पुटमध्ये बैन्दव, व्याप्तिमध्ये च नादजः। ललनाया पुण्ड्रवर्धनसज्ञ, पुटमध्ये वारेन्द्राख्य, व्याप्तिमध्ये चैकाम्राख्यः सन्दोहो भवति। हृदम्भोजदलाष्टक क्षेत्राष्टकमभिधीयते। प्रयाग, वरणा, अट्टहास, जयन्तिका, वाराणसी कालिञ्जम्, कुटूता, लाहुला इति तेषा नामानि। हृदम्भोजदलाग्राष्टकमुपक्षेत्राष्टकम्। विरजा, ऐरुडिका, हाला, एलापुः, क्षीरिका, राजपुरी, मायापुरी, मरुदेश इति तेषामभिख्या। हृत्पद्मदलसन्ध्यष्टकमुपसन्दोहाष्टक जालन्धर-नैपाल-कश्मीर-गर्गिका-हर म्लेच्छदिग्द्वारवृत्ति-कुरुनेत्र-खेटकाख्यम्।

देहे द्विपथ त्रिपथ चतुष्पथा अपि भवन्ति। वामदक्षाभ्या नाड्योर्वाहः प्रथम, परया सह मेलनाद् द्वितीय, तृतीयश्च शक्तिमतो लयाद्भवति। चतुष्पथश्चाय स्थानचतुष्टयेऽवतिष्ठते। व्याप्त्यध पिण्डस्थाने प्रथमः, तालुमध्ये द्वितीयः, चूलिकाग्रे तृतीय, चतुर्थश्च भ्रूमध्ये

विराजते। नासान्त-तालु-चूलिकाग्राख्यं स्थानत्रयं शाम्भवं धाम, नाभि-कन्द-महानन्दाख्यं शाक्तं धाम, भ्रूमध्य-कण्ठ-हृत्संज्ञमाणव धाम। एतदेव पर्वताग्रं नदीतीरम् एकलिङ्ग चोच्यते। किं बहुना, संवित्तौ सर्वमवतिष्ठते। संविदेव प्राणात्मना परिणमते, स च देहेऽवतिष्ठत इति सर्वमपि देह एव भावनीयम्। योगमार्गविशारदा. संविद्देव्यो बहिरनुग्रहनिमित्तं तत्तत्स्थानेष्वभिव्यक्तिमासादयन्तीति तद्बाह्य पीठमुच्यते।

एवमत्र पीठोपपीठसन्दोहाना त्रिकत्रयम्, क्षेत्रोपक्षेत्रोपसन्दोहानामष्टकत्रय च निरूपितम्। आहत्य त्रयस्त्रिंशत्स्थाननामान्यत्र दृश्यन्ते। ज्ञेयसंकल्पनारूपमर्धपीठं तन्त्रालोके दृश्यते। विवेककारेण तु तत्राङ्गीकृतम्। तदावश्यकमिति वय भणामः। नाम तु तस्यात्र नोपलभ्यते। तच्च अर्बुदमिति कौलज्ञाननिर्णयतो ज्ञायते। पीठोपपीठसन्दोहक्षेत्रोपक्षेत्रपदान्यपि तत्रोपलभ्यन्ते (पृ० २४)। नामानि तु केवलं कामाख्या-पूर्णगिरि-ओडियानपीठानाम्, (पृ० २४), अर्धपीठस्यार्बुदस्य (पृ० २४), करवीर-महाकाल-देवीकोट्ट-वाराणसी-प्रयाग-चरित्र-एकाम्रक-अट्टहास-जयन्तीक्षेत्राणा (पृ० २३) दृश्यन्ते। अत्र क्षेत्रपदस्य स्थाने क्षेत्रपदपाठो लिपिभ्रंशादिरयवगन्तव्यम्।

तन्त्रालोके एकोनत्रिंशाह्निके पीठन्यासादिप्रसङ्गेऽपि पीठनामानि दृश्यन्ते। तद्यथा—

अट्टहासं शिखास्थाने चरित्रं च करन्ध्रके।
श्रुत्योः कौलगिरिं नासारन्ध्रयोश्च जयन्तिकाम्॥५९॥
भ्रुवोरुज्जयिनी वक्त्रे प्रयागं हृदये पुन.।
वाराणसीं स्कन्धयुगे श्रीपीठं विरजं गले॥६०॥
एडाभीमुदरे हाला नाभौ कन्दे तु गोश्रुतिम्।
उपस्थे मरुकोशं च नगरं पौण्ड्रवर्धनम्॥६१॥
एलापुरं पुरस्तीरं सक्थ्यूर्वोर्दक्षिणादितः।
कुड्यकेशी च सोपानं मायापूः क्षीरके तथा॥६२॥
जानुजङ्घे गुल्फयुग्मे त्वाम्रातनुपसघनी।
पादाधारे तु वैरिञ्ची कालाग्न्यवधिधारिकाम्॥६३॥

---

१. जयरथोपपादिता उपसंहारविरुद्धत्व-अनागमित्व-अनार्षत्वदोषा नात्र प्रवर्तन्ते। उपसंहारे नवधेति पदेन पीठानामेव परामर्शः, न त्वर्धपीठस्यार्बुदस्यापि। अर्बुदस्यार्धपीठत्वे आगमस्तु कौलज्ञाननिर्णयाख्योऽनुपदं संवादित एव। अत एवानार्षत्वमपि दूरापास्तम्।

२. "अर्बुदमर्धपीठं तु" (८।२२) इति।

३. नानास्थलेष्वेवमेव लिपिदोषादिभिर्भ्रष्टोऽप्ययं ग्रन्थो निर्विचिकित्सं प्राचीनत्वात्तदानीन्तनानां कौलिकसिद्धान्तानां परिज्ञानाय नितान्तमुपादेय इति साम्प्रदायिकैस्तन्त्रालोकादिसाहाय्येन संशोध्य पठनीयः।

४. "करन्ध्रं ब्रह्मबिलमिति यावत्" (त० वि० आ० २९, पृ० ५९)।

शिखास्थाने द्वादशान्ते, हालामिति अलिपुरम्, गोश्रुतिमिति गोकर्णम्, नृपसद्म राजगृहम्, वैरिश्चीमिति ब्रह्माणो श्रीशैलाख्य तु तत्पीठमित्यर्थ इति जयरथ.।

एवमेव तत्रैव नवयागप्रसङ्गे विवेकोद्धृतमाधवकुलग्रन्थे—

मातङ्गीवेश्म सुभगे प्रयाग परिकीर्तितम्।
कज्जली वरुणाख्य तु सौनी कुलगिरिः प्रिये ।।
कार्मुकी चाट्टहास च जयन्ती चर्मकारिणी।
चरित्र ध्वजिनी प्रोक्तमेकाम्रास्थिविदारणी ।।
देवीकोट्ट धीवरी तु हिरण्यपुरमेव च।
नवम चक्रिणीपीठ यत्सुरैरपि दुर्लभम् ।। (पृ० ४६-४७)

इति नवस्थानानि दृश्यन्ते। इमानि च कौलज्ञाननिर्णयधृतनवक्षेत्रनामभिः प्रायोऽभिन्नानि। करवीरोऽत्र कुलगिरिपदेन, वाराणसी च वरुणापदेनोक्त इति प्रतीयते। महाकालो हिरण्यपुरमिति भिन्ने नामनी। अन्यानि नामान्युभयत्र समानानि।

तन्त्रालोकस्यास्मिन्नेवाह्निके षण्णा राजपुत्राणा मुद्राछुम्मादिप्रतिपादके प्रकरणे जयरथेन कुलक्रीडावतारग्रन्थ उद्धृत। तत्र तेषा निकेतनान्येव दृश्यन्ते–

त्रिपुरोत्तरे निकेत सिद्धिस्थान च तद्विदुः।
अमरस्य वरारोहे वरदेवस्य कामरु ।।
चित्रस्य अट्टहासं वै देवीकोट्टमलेस्तथा।
दक्षिण चैव विन्ध्यस्य गुडिका कौलगिर्यता ।। (पृ० २९)।

एव चात्र पीठषट्क राजपुत्रषट्कस्य निकेतनस्थानीयमुपदिश्यते।

बौद्धमतीये हेवज्रतन्त्रे प्रथमकल्पस्य सप्तमे पटले पीठोपपीठक्षेत्रोपक्षेत्रसन्दोहोपसन्दोहमेलापकोपमेलापकपीलवोपपीलवश्मशानोपश्मशानभेदेन द्वादशभूमयो निरूपिता। तद्यथा—

पीठ जालन्धर ख्यातमोड्डियान तथैव च।
पीठ पौर्णगिरिश्चैव कामरूप तथैव च ।।
उपपीठ मालव प्रोक्त सिन्धुर्नगरमेव च।
क्षेत्र मुन्मुनि प्रख्यात क्षेत्र कारुण्यपाटकम् ।।
देविकोट तथा क्षेत्र क्षेत्र कर्मारपाटकम्।
उपक्षेत्र कुलता प्रोक्तमर्बुदश्च तथैव च ।।
गोदावरी हिमाद्रिश्च उपक्षेत्र हि सक्षिपेत्।
सन्दोह हरिकेल च लवणसागरमध्यजम् ।।

---

१. द्रष्टव्यम्—८।१६-१७; पृ० २३
२. अत्र मुद्रितपुस्तके छन्दोहोपछन्दोहेति लिपिदुष्टः सम्प्रदायदुष्टो वा पाठ.।
३. 'हि माद्रिश्च' इति मुद्रित पाठो मुद्रणाशुद्धिज.।

लम्पाकं काञ्चिकं चैव सौराष्ट्रं च तथैव च ।
कलिङ्गमुपसन्दोहं द्वीपं चामीकरान्वितम् ॥
को(ङ्)कणं चोपसन्दोहं समासेनाभिधीयते ।
पीलवं च ग्रामान्तस्थं पीलवं नगरस्य च ॥
चरित्रं कोशलं चैव विन्ध्या कौमारपौरिका ।
उपपीलवं तत्सन्निवेशो वज्रगर्भ महाकृप ॥
श्मशानं प्रेतसं(हा? घा)नं श्मशानं चोदधेस्तटम् ।
उद्यानं वापिकातीरमुपश्मशानमुच्यते ॥ (१२-१८)

अत्रेत्थं[1] पीठोपपीठक्षेत्रोपक्षेत्रसन्दोहोपसन्दोहविभागस्तन्त्रालोकेऽपि वर्णितः । "क्षेत्रं मेलापस्थानम्"(तन्त्रा० आ० ४, पृ० २९०) इति जयरथः। अत्र तु मेलापकोपमेलापकौ पृथक् परिगण्येते। तयोर्भेदास्तु न प्रदर्शिताः। पीलवशब्दः परिज्ञातेषु संस्कृतकोशग्रन्थेषु क्वापि नोपलभ्यते। स्वच्छन्दतन्त्रे तदुद्योते च (प० २, पृ० ९७-९८) कामरूपोज्जयिनीकाश्मीरकाञ्चीकरवीरदेवीकोट्टोड्डियानहिरण्यपुरवासिन आमर्दक-अग्निक-कालाख्य-एकपाद-त्रिपुरान्तक-अग्निजिह्व-करालिभीमवक्त्राख्या अष्टौ श्मशानेशाः प्रकीर्तिताः ।

तन्त्रालोके कौलज्ञाननिर्णये च पीठत्रयमेव दृश्यते । तत्र जालन्धरं न परिगणितम् । तन्त्रालोके उपसन्दोहाष्टके जालन्धरं परिगण्यते । हेवज्रतन्त्रे तु पीठचतुष्टयेषु तस्य प्राथम्यम् । अनेनैतदुन्नेतुं शक्येत यज्जालन्धरस्य पीठेषु समावेशः पश्चात्कालिक इति । साधनमालाख्ये बौद्धतन्त्रसंग्रहग्रन्थे उड्डियान-जालन्धर-कामरूप-श्रीहट्टाख्याश्चत्वारः पीठाः प्रदर्शिताः। अत्र पूर्णगिरिपीठस्य स्थाने श्रीहट्टस्य समावेशः । एष विभागो नैव प्रचारमलभत । कामरूप-पूर्णगिरि-जालन्धर-उड्डियानाख्यचतुष्पीठविभाग एव सार्वत्रिकः समुपलभ्यते साम्प्रतम् । नित्याषोडशि-

---

१. हेवज्रतन्त्रसंपादकेन ग्रन्थस्यानुवादखण्डटिप्पणीषु प्रदर्शितं यत्पीठसंबन्धी विचारो डा० बागचीमहोदयेन दोहाकोशे (पृ० ११३), प्रो० टुच्चीमहोदयेन च 'इण्डो-तिबेटिका' (III २, पृ० ३८-४५) इत्यत्र कृत इति । पुस्तकद्वयमेतद् दृष्टमस्माभिः कलिकातास्थराष्ट्रीयपुस्तकालये एशियाटिकसोसाइटीपुस्तकालये च। तत्र "क्षेत्रोपक्षेत्रादि सर्वं हि चतुर्विंशतिस्थानानि" (पृ० ११३) इति प्रथमे पुस्तके दृश्यते। "चतुर्विंशतिभेदेन पीठाद्यत्रैव संस्थितम्। अतस्तद्ग्रहणार्थेन खेदः कार्यो न तात्त्विकैः॥" (पृ०११४) इति च तत्रैव टीकायाम्। द्वितीये च पुस्तके चित्तमण्डल-वाङ्मण्डल-कायमण्डलवर्तीनि क्रमेण मलय-जालन्धर-उड्डियान-अर्बुद-गोदावरी-रामेश्वर-देवीकोट्ट-मालवाख्यानि कामरूप-चम्पा-(उड्र)-तिस्कुन-कोशल-कलिङ्ग-लम्पाक-काञ्ची-हिमालयाख्यानि, प्रेतपुरी-गृहदेवता-सौराष्ट्र-सुवर्णद्वीप-नागर-सिन्धु-मेरु-कुलूताख्यानि चाष्टकत्रयात्मकान्याहत्य चतुर्विंशतिस्थानानि प्रदर्शितानि।

कार्णवे योगिनीहृदये चायमङ्गीकृत । व्याख्यात च तथैव व्याख्याकारैः सर्वैः । अर्थरत्नावल्या ओजापूर्णासर्गीय पीठचक्रमुद्दिष्टम् (पृ० ११) । अर्थरत्नावल्युद्धृते उत्तरषट्कशास्त्रे तु कामरूप-कोल्लगिरि-ओंकार-उड्डियान-मलयगिरि-कुलान्तक-जालन्धर-देवीकोट्टाख्यान्यष्टौ पीठानि दृश्यन्ते । ईशानशिवगुरुदेवपद्धत्या मन्त्रपादे (१५।४१; १७।६), ज्ञानार्णवतन्त्रे (४।६६-६७) च पठितान्येतानि ।

योगिनीहृदये (३।३७-४३) पीठन्यासप्रसङ्गे, प्रपञ्चसारप्रयोगक्रमदीपिकायां (पृ०५७९) च योगिनीन्यासविधौ एकपञ्चाशत्पीठनामानि परिगणितानि । तान्येतानि ज्ञानार्णवेऽपि (१४।११४-२३) सन्ति । तत्र तेषां संख्या पञ्चाशदेव । "ज्ञानार्णवे "पञ्चाशच्छन्दोऽप्येकपञ्चाशदक्षरः" (पृ० २१३) इति योगिनीहृदयसेतुबन्धे वदन् भास्कररायस्तथैव ज्ञानार्णवग्रन्थं संवादयति । तदुचितमेव । ज्ञानार्णवापेक्षया योगिनीहृदयं प्राचीनमित्यन्यत्र प्रतिपादितमस्माभिः । स्वल्पेन नामभेदेन सह योगिनीहृदयस्यैव नामावली दृश्यतेऽत्र । पूर्वं तन्त्रालोकादिषूद्धृतानां प्रायः सर्वेषामेव पीठोपपीठादीनां समाहारोऽत्र संपद्यते ।

शारदातिलकटीकायां राघवभट्टेन "अष्टपीठं महादेव्या अष्टाष्टकसमन्वितम्" (१।८५) इत्यस्य व्याख्यानप्रसङ्गे चतुष्षष्टिपीठप्रतिपादकं श्लोकत्रयमुद्धृतम् । तद्यथा —

मायामङ्गलनाथवामनमहालक्ष्मीचरित्रा भृगु-
च्छायाछत्रहिरण्यहस्तिनमहेन्द्रोड्डीशचम्पापुरम् ।
पल्लीरत्नमञ्जनेश्वरगुरैलाञ्चन्द्रपूः श्रीगिरि
कोराकुल्लकपूर्णपर्वतकुरुक्षेत्रैकलिङ्गार्बुदाः ॥
काश्मीरैकाम्रकाञ्चीमरुपगिरिवरैकारकम्बुतदेवी-
कोट्टाम्रातेशजालन्धरसुरभिमनोमात्रिकाशीप्रयागाः ।
विन्ध्योद्यत्कामकोटोज्ज्वलिनीमयपुर कोसला कान्यकुब्जो-
ज्ज्वालोद्धाराट्टहासा विरज इह ततः कुण्डिन राजगेहम् ॥
नेपालपुण्ड्रवर्धनमान्तरपुरीरकामरूपकेदाराः ।
विन्ध्यमहारण्यगोश्रुतिकाभिन्न्यथो पीठषष्टीशाः ॥ (पृ० ५२-५३)

अर्थरत्नावल्यां (पृ० ७४) पीठोपपीठक्षेत्रोपक्षेत्रसन्दोहोपसन्दोहशब्दा दृश्यन्ते । परवर्तिनि काले विभाग एष नाङ्गीकृत, सर्वाणि च तानि स्थानानि पीठशब्देन निर्दिष्टान्यभूवन् ।

सिद्धान्तागमेषु २२४ संख्याकानि भुवनानि भवन्ति । तत्रत्येषु भुवननामसु वागीश्वराट्टहास-गोकर्ण-कुरुक्षेत्र-आम्रातकेश्वर-श्रीशैलप्रभृतीनि नामानि तत्राप्यवलोक्यन्ते । एवमत्र प्रतीयते यत्पूर्वं तेषु तेषु प्राक्तेषु सम्प्रदायेषु तानि तानि तन्त्रप्रधानानि पूजास्थानानि तत्तदाचार्याणां धर्मोपदेशस्थानानि वा तारतम्यभावेन पीठोपपीठादिनाम्ना प्रथितान्यभूवन् । कालक्रमेण तेषां

---

१. अमुष्य भास्करपीठस्य दर्शनप्रकरणे प्रतिपादयिष्यते ।

वैशिष्ट्यं विस्मृतिं जगाम, शैवानि वैष्णवानि च तीर्थानि तत्र समावेशितानि। साम्प्रतं विभिन्नेषु ग्रन्थेषु पठितानि पीठनामानि पञ्चशताधिकानि भवन्ति। तान्यक्षरक्रमेण यथासंभवं परिचयादिपुरःसरं स्थापितानि "दी शाक्त पीठाज्" इत्याख्ये ग्रन्थ इति तत एवावलोकनीयानि। विस्तृतायामस्यां सूच्यां तन्त्रालोकादिपूर्वपरिपठितेषु ग्रन्थेषूद्धृतानि कुलूता-लाहुला-एडामी-ऐरुडिका-कुडयाकेशी-खेटक-गर्गिकाप्रभृतीनि नामानि नोपलभ्यन्ते। लिपिदोषपाठभेदादिना वृद्धिमापिता पीठनामावली तेषां तेषां स्थानानां प्राचीनानामाधुनिकानां च नाम्नां सामञ्जस्येनैव लघ्वीक्रियेत। हन्त! प्राचीनान्यनेकानि स्थानानि साम्प्रतं विस्मृतिगर्ते पतितानि। बहिरयं सर्वमपि देह एव भावनीयमिति भावनाप्रवणैः प्रधानतमेषु पीठचतुष्टयेषु जालन्धरपूर्णगिरिपीठयोः, द्वादशज्योतिर्लिङ्गेषु च द्वित्राणां ज्योतिर्लिङ्गानां यदा निश्चिता स्थितिर्नावबुद्धयते, तदा का कथा एकपञ्चाशता चतुष्षष्टीनामष्टोत्तरशतपीठानां वा निश्चितस्य स्वरूपपरिचयस्य? अत्र धर्मभीरुभिः साम्प्रदायिकैरवश्यं यतनीयमित्येवाधुना वक्तुं शक्यते।

एवमत्र नित्याषोडशिकार्णवप्रथमसूत्रोपात्तानि गणेशग्रहनक्षत्रयोगिनीराशिदेवीमन्त्रमातृकापीठपदानि प्रसङ्गोपात्तमुद्रापदेन सह व्याख्यातानि। तेन च प्रसङ्गेनात्रत्यः प्रथमतृतीयचतुर्थपटलप्रतिपादितो विषयः समालोचितः। अथ चतुर्थपटलस्याद्येषु विंशतिप्रायेषु श्लोकेषु निरूपितं त्रैपुरं दर्शनं विव्रियते।

त्रैपुरं दर्शनम्

शैवेषु शाक्तेषु चाद्वैतागमदर्शनेषु प्रकाशशब्दः[2] शिवतत्त्ववाचकत्वेन, विमर्शशब्दश्च शक्तितत्त्ववाचकत्वेन प्रसिद्धः। शिवपारम्यवादिनः शैवाः, शक्तिपारम्यवादिनः शाक्ता इत्येव

---

१. बौद्धानां 'महामायूरी' इत्याख्ये ग्रन्थे यक्षाणां तद्वसतीनां च विस्तृता नामावली वर्तते। ग्रन्थ एष "सिनो-इण्डियन स्टडीज" (भा० ३, सं०१-२, पृ०१३-८७; अप्रैल-जुलाई १९४७) इत्यत्र मुद्रितः। ग्रन्थस्यास्य संपादकेन डा० प्रबोधचन्द्रबागचीमहोदयेन स्थानपरिचयादिषु महदायस्तम्। पीठनाम्नां स्थानानां च निर्णयार्थं तत्साहाय्यकमाचरेत्।

२. "विश्वस्य शिवादेर्भूम्यन्तस्य ••• अस्फुटस्य स्फुटीकारः प्रकाशः, इदन्तया हृदयङ्गमीभावो विमर्शः" (पृ० ७०) इति योगिनीहृदयदीपिका। "अत्र प्रकाशत्वं नाम 'इच्छामि', 'जानामि', 'करोमि' इत्युत्तमपुरुषान्तर्गतस्फुरणरूपाहंपरामर्श एव" (पृ० ५) इति, "विमृश्यते परामृश्यत इदमिति विमर्शः प्रपञ्चः। इदमित्येव हि परमात्मना सृष्टस्य जगतः प्रसिद्धः परामर्शः." (पृ० ३) इति, विमर्शो नाम अनवधिकाकारविस्फुरणशक्तिः" (पृ० १५) इति च चिद्वल्ली कामकलाविलासटीका। अथवा जगदुत्पत्तिस्थितिलयहेतुभूताकृत्रिमाहंभावपरामर्शो विमर्शः। तथा भागानन्दाः—विमर्शो नाम विश्वाकारेण वा, विश्वप्रकाशेन वा, विश्वोपसंहारेण वाऽकृत्रिमोऽहमिति स्फुरणम्" (पृ० ४) इति तत्रैव प्रदर्शितं विमर्शपदव्याख्यानान्तरं तु शक्तिपारम्यवादिनां पक्षमुपस्थापयति।

प्रधानो भेद एतेषु दर्शनेषु। प्रक्रियान्तर प्राय समानमेव। शिवदृष्टौ तद्वृत्तौ च तृतीयाह्नि कारम्भे चतु खण्डात्मकशिवसूत्रव्याख्यातृभट्टकल्लटशिष्यस्य भट्टप्रद्युम्नस्य तत्त्वगर्भस्तोत्रीय

यस्या निरुपधिज्योतीरूपाया शिवसञ्ज्ञया।
व्यपदेश परा ता त्वामम्बा नित्यमुपास्महे ॥

पद्यमेतदुद्धृत्य शक्तपारम्यपक्ष प्रतिक्षिप्त। अनेद बोध्यम्—षडध्वान्तपाति षट्त्रिंश-त्तत्त्वातीत पर ब्रह्म। तच्च सविद्रूपम्। "श्रीभट्टप्रद्युम्नपादै सविच्छक्तिप्रसरमात्रता षट्त्रिंशत्तत्त्वानामुपपाद्य (भा० २, पृ० ३३७) इतीश्वरप्रत्यभिज्ञाविवृतिविमर्शिन्यामभिनवगुप्तपादोक्त्या भट्टप्रद्युम्नमते षट्त्रिंशत्तत्त्वाना सविच्छक्तिप्रसरमात्रत्वमङ्गीक्रियते। एव च शाक्तेषु दर्शनेषु सविदभिधान पर ब्रह्म। तत एव सर्वं प्रवर्तते। सविदिय शैवैरपि नापलपितु शक्या। अत एवोक्तमभिनवगुप्तेन प्रत्यभिज्ञाविवृतिविमर्शिन्याम्—"इह भावाना सत्त्वमसत्त्व वा व्यवतिष्ठमान सविद्विश्रान्तिमन्तरेण नोपपद्यते। सविद्विश्रान्ता हि भावा प्रकाशमाना भवन्ति। प्रकाशमानता चैषा सविदभेद एव। प्रकाश एव सविद्यत। ···तदमी प्रकाश एव तावद्विश्रान्ता भावा। प्रकाशश्च विमर्शशून्यो न भवति।···सविदो विमर्शपर्यन्तत्वात्' (भा० १, पृ० ४-६)। अत्र स्वदर्शनानुसार सविद प्रकाशविमर्शात्मकत्व साध्यते। शाक्ते तु दर्शने सविद षट्त्रिंशत्तत्त्वातीतत्वात् प्रकाशविमर्शात्मकस्य शिवशक्तिरूपस्याद्यस्य तत्त्वद्वय-स्यापि तत्प्रसरमात्रत्वमेव सिद्ध्यति। अत एव योगिनीहृदय ऋजुविमर्शिन्यादिषु तत्र तत्र मन्त्र मातृका मुद्रा चक्रप्रभृतीना सविदात्मकत्वमेव प्रदर्श्यते। देशकालाकारैरनियन्त्रित-स्वभावतया महत्त्वापेता नित्यावरियतसमस्तधर्मपूरणी चिदानन्दघनस्वात्मपरमार्था स्पृहणीयतया

"इच्छामि, जानामि' इत्यादावुत्तमपुरुषान्तर्भासमान स्फुरणान्वयि ज्ञानमेव प्रकाशाभिधान ब्रह्म। तच्च सर्वज्ञत्वसर्वेश्वरत्वसर्वकर्तृत्वपूर्णत्वव्यापकत्वादिशक्ति-सवलितम्। तस्य ज्ञान दस्याश एव स्फुरणम्, पराहन्ता विमर्श, परालिता-भट्टारिका, त्रिपुरसुन्दरीत्यादिपर्यैर्व्यवह्रियते। उक्त च विरूपाक्षपञ्चाशिकायां विश्वशरीरस्कन्धे—'ईश्वरता कर्तृत्व स्वतन्त्रता चित्स्वरूपता चेति। एतेऽहन्ताया इल पर्याया शब्दैरुच्यन्ते॥" (श्लो० ८) इति। पराहन्तामन्तरेणेदन्ताया अस्फुरणादहमिदमो सामानाधिकरण्यादिवपदगाम्यस्य इदमस्याहन्तारूपज्ञतया तद्विशिष्टब्रह्मणा या अन्यत्वम्। तच्च इदम तत्परिणाम एव, 'तस्यां परिणतायां तु न कश्चित् पर इष्यते' (४।८) इति वामकेश्वरतन्त्रात्" (पृ० ४-५) इति वरिवस्यारहस्यप्रकाशे। शक्तिपारम्यपक्षो यथा नाभिमतो भास्कररायस्य तथाऽनुपदमेव प्रतिपादयिष्यते।

१. एतद्द्रूपान तेन तत्त्वगर्भस्तोत्रे वृत्तं भवेत्।

हृदयहारिणी संविदेव महात्रिपुरसुन्दरीपदाभिलप्या। संविदेव भगवती स्वान्तःस्थितं जगद् बहिः प्रकाशयतीति हि शाक्तदर्शनरहस्यम्। अतस्तत्त्वविकासक्रमान्तर्निविष्टं शिवशक्तिक्रममाधृत्य शक्तिपारम्यखण्डनं नैव युक्तिमर्हम्। सोऽयं शक्तिपारम्यपक्षो नित्याषोडशिकार्णवे चतुर्थे पटले "त्रिपुरा परमा शक्तिराद्या जातादितः प्रिये" (४।४) इत्यादि "एवं देवी त्र्यक्षरा तु महात्रिपुरसुन्दरी" (४।१८) इत्यन्तं सम्यग् व्याख्यातः। यदाधृत्य—"शिवः शक्त्या युक्तो यदि भवति शक्तः प्रभवितुं न चेदेवं देवो न खलु कुशलः स्पन्दितुमपि" (सौ० ल० १) इत्यादीनि वचांसि लब्धप्रसराणि।

इह वामकेश्वरदर्शने त्रिपुराभिधाना परा संविदेव परं ब्रह्मेत्युक्तम्।

त्रिमूर्तिसर्गाच्च पुराभवत्वात् त्रयीमयत्वाच्च पुरैव देव्याः।
लये त्रिलोक्या अपि पूरकत्वात् प्रायोऽम्बिकायास्त्रिपुरेति नाम॥
शिवशक्त्यात्मसज्ञेयं तत्त्वत्रितयपूरणात्।
त्रिलोकजननी चाथ तेन सा त्रिपुरा स्मृता॥

इतीमौ त्रिपुरानिर्वचनप्रतिपादकौ[2] श्लोकौ प्रसिद्धौ। तच्च त्रिपुराभिधानं परं ब्रह्म

१. "संविदेव भगवती वस्तूपगमे नः शरणम्" इत्युक्तवद्भिः प्राभाकरैः, भासर्वज्ञप्रभृतिभिर्नैयायिकैः, वाचस्पतिमिश्रप्रभृतिभिश्च यद्यपि ज्ञानपर्यायत्वेन संविच्छब्दः प्रयुज्यते, तथापि "नोदेति नास्तमेत्येका संविदेषा स्वयंप्रभा" (१।७) इति पञ्चदश्युक्तदिशा तस्याः सच्चिदानन्दात्मकपरब्रह्माभिन्नज्ञानार्थकत्वमङ्गीकर्तव्यम्। लौकिके ज्ञाने संविच्छब्दप्रयोगस्तन्मूलक एव। "प्राक्तनकुशलविपाकप्रवर्तितसंवित्सारपरामर्शाभ्यासतपःप्रभावप्रतिलब्धोन्मेषेण भट्टशङ्करनन्दनेन" (भा० २, पृ० १९९) इति, "संवित्सारमीमांसकेन भट्टश्रीनारायणेन" (भा० २, पृ० १९७) इतीश्वरप्रत्यभिज्ञाविवृतिविमर्शिन्यामभिनवगुप्तोक्तिदिशा प्रज्ञालङ्काराख्यभाट्टदर्शनग्रन्थकर्तुर्भट्टशङ्करनन्दनस्य, स्तवचिन्तामणिकर्तुर्भट्टनारायणस्य च मीमांसकत्वं संवित्सारमात्राङ्गीकर्तृत्वं च ज्ञायते। तदेवं मीमांसकानां प्राभाकराणां कौमारिलानां वेदान्तिनां नैयायिकानां च संविदभ्युपगमवादः शाक्तदर्शनमूलकः स्वतन्त्रो वेत्ययं स्वतन्त्रस्य निबन्धान्तरस्य विषयः।

२. त्रिपुरापदस्य नानाविधा निरुक्तयस्तत्र तत्र दृश्यन्ते। तद्यथा—"त्रिभ्यः पुरा त्रिपुरा। त्रिबिन्दुत्रितत्त्वेभ्यः पुरा पूर्वं स्थितेति भावः" (पृ० १९३), "त्रिपुरा वर्णानामादिभूता कारणरूपा सेयमकारहकारकामकलापर्यायप्रकाशविमर्शरूपाऽपीति यावत्" (पृ० १९३), "परमा शक्तिरेकविधैव सती बीजोच्छूनदशायां ज्ञानक्रियेच्छारूपत्रयबिन्दुरूपे वाह्यमाना त्रैविध्यं गता त्रिपुरा" (पृ० २०६), "एवं त्रिशक्तित्रिचक्रत्रिधामत्रिबीजत्रितत्त्वत्रिगुणत्रिकोणादिभेदत्रयाविर्भावेण त्रिवृत्करणरचनावैचित्रीचतुरा त्रैविध्येन समस्ताध्वव्यापिनी त्रिपुरा" (पृ० २०७) इत्यर्थरत्नावल्याम्। "धामतत्त्वपीठलिङ्गमातृकादिभ्यस्त्रिभ्योऽपि पुरा

प्रकाशविमर्शसाम[1]रस्यात्मकं बीजावस्थारूपम् । ततो बीजादुच्छूनादिव कलातत्त्वभुवनाभिधेयरूपार्थत्रिकस्य स्थूलस्य वर्णपदमन्त्राभिधानरूपशब्दत्रिकस्य सूक्ष्मस्य कर्तृकरणकर्मव्युत्पत्त्या लोकलोकनलोक्यात्मनः षट्त्रिंशत्तत्त्वसमुदायरूपस्य त्रैलोक्यस्योत्पत्तौ कारणभूता स्प[2]न्दशक्ति-

---

या विद्यते सा त्रिपुरा देवी प्रकाशविमर्शसामरस्यरूपिणी" (पृ० १२), "मातृमानमेयरूपाणां त्रिपुराणाम्" (पृ० ३०३), "वामादीनां पुराणां तु जननी त्रिपुराम्बिका" (पृ० ३०५), "वामाज्येष्ठारौद्रयाख्यानां'''त्रिपुराणां जननी" (पृ० ३०७) इति योगिनीहृदये तद्दीपिकायां च । 'त्रिभ्यस्तेजोऽबन्नादिभ्यः पुरा भूता त्रिपुरेति" (पृ० ९), "त्रिवृत्कृतप्रपञ्चपूरणात् त्रिपुरैव परं ब्रह्मेत्यभिधीयते" (पृ० १०), सच्चिदानन्दस्वरूपिणी त्रिपुरेति निश्चीयते" (पृ० ११), "त्रिधाऽवस्थितसमस्तवस्तुपूरणात् सर्वयोगिभिरुपास्यत्वेन स्पृहणीयत्वाच्च त्रिपुरा" (पृ० ३७) इति चिद्वल्ल्या कामकलाविलासटीकायाम् । 'पुरशब्दः शरीरार्थः । त्रीणि पुराणि यस्याः सा" (पृ० १४०) इति नि० सेतुबन्धे । "तिसृभ्यो मूर्तिभ्यः पुरातनत्वात् त्रिपुरा । तदुक्तम्—"मूर्तित्रयस्यापि पुरातनत्वात्तदम्बिकायास्त्रिपुरेति नाम" इति । गौडपादीयसूत्रमपि—"तत्त्वत्रयेण भिदा" इति । एकमेव ब्रह्म तत्त्वत्रयेण भिद्यत इत्यर्थः । तद्भाष्ये तु तत्त्वपदं गुणमूर्तिबीजजगत्पीठखण्डादिपरत्वेन बहुधा व्याख्यातमिति गुणादिभ्यः पुरेत्यर्थः । त्रिपुरार्णवे तु—"नाडीत्रयं तु त्रिपुरा सुषुम्णा पिङ्गला इडा । मनो बुद्धिस्तथा चित्तं पुरत्रयमुदाहृतम् ॥ तत्र तत्र वसत्येषा तस्मात्तु त्रिपुरा मता" इत्युक्तम् । कालिकापुराणेऽपि—"त्रिकोणं मण्डलं चास्याः" इत्यादि प्रस्तुत्य "सर्वं त्रयं त्रयं यस्मात्तस्मात्तु त्रिपुरा मता" इति । 'देवानां त्रितयं त्रयी हुतभुजां शक्तित्रयं त्रिस्वरास्त्रैलोक्यं त्रिपुरी त्रिपुष्करमथ त्रिब्रह्म वर्णास्त्रयः । यत्किञ्चिज्जगति त्रिधा नियमितं वस्तु त्रिवर्गात्मकं तत्सर्वं त्रिपुरेति नाम भगवत्यन्वेति ते तत्त्वतः ॥" (श्लो० १६) इति लघुस्तवे । पूर्वंचतुःशत्यां चतुर्थपटले 'त्रिपुरा परमा शक्तिः" (४।४) इत्यारभ्य "त्रिपुरा ख्यातिमागता" (४।१६) इत्यन्तेन ग्रन्थेनान्यान्यप्येतन्नामनिर्वचनान्युक्तानि, तानि तु तट्टीकायामेवास्माभिर्व्याख्यास्यन्त इति तत्रैव द्रष्टव्यानि" (पृ० १३२) इति च ललितासहस्रनामभाष्ये सौभाग्यभास्करे ।

१. "अत्र सामरस्यं समरसता परमं साम्यमत्यन्ताभेदः" (पृ० १९५) इति सौभाग्यभास्करे भास्करराय ।

२. "स्पन्दशब्दश्चायं स्वस्वभावपरामर्शमात्रस्य नित्यस्य शून्यताव्यतिरेचनकारणभूतस्य तावन्मात्रसतत्त्वात्मनः शक्त्यपराभिधानस्य पारमेश्वरस्य धर्मस्य किञ्चिच्चलनात् स्पन्द इत्यर्थानुगमाद् वाचकत्वेन व्यपदिष्टः" (पृ० १३-१४) इति स्पन्दकारिकाविवृतौ भट्टरामकण्ठ । "हृदये स्वविमर्शोऽसौ द्राविताशेषविश्वकः ॥ भावग्रहादिपर्यन्तभावी सामान्यसञ्ज्ञकः । स्पन्दः स कथ्यते शास्त्रे स्वात्मन्युच्छलनात्मकः ॥" (४।१८२-१८३) इति तन्त्रालोके । "वस्तुतस्तु न कश्चिदुदेति व्ययते वा, केवलं स्पन्दशक्तिरेव भगवत्यक्रमापि

दुज्जृम्भते। बीजावस्थायामङ्कुरकाण्डपत्रपुष्पफलादिवदस्यां स्पन्दावस्थायामन्तः सदात्मना वर्तते षट्त्रिंशत्तत्त्वग्रामभूतः कार्यरूपः प्रपञ्चः। अस्याः षडध्वस्फारमयषट्त्रिंशत्तत्त्वगर्भमहाहन्तापरामर्शमहाविभूतिरूपप्रपञ्चात्मना महाविकासभावमापन्नायामेतदतिरिक्तो नापरः कश्चनावतिष्ठते। प्रकाशरूपस्य शिवस्य हि विमर्श एव स्वभावः। तदुक्तं प्रत्यभिज्ञायाम्—

स्वभावमवभासस्य विमर्शं विदुरन्यथा।
प्रकाशोऽर्थोपरक्तोऽपि स्फटिकादिजडोपमः॥ (१.५।११)

अतः शक्त्या युक्त एव शिवो जगत्सृष्टौ प्रभवति, अन्यथा स स्पन्दितुमपि नालम्।

शिवोऽपि शवतां याति कुण्डलिन्या विवर्जितः।
शक्तिहीनो हि यः कश्चिदसमर्थः स्मृतो बुधैः॥

इति हि देवीभागवतम्। किञ्च, शक्तिरहिते शिवे नाम शिवमहेश्वरशङ्करपरमेश्वरमहादेवमृडमहेशानेशाद्यभिधानव्यवहारः, धाम स्थानप्रकाशानुभवोन्मेषोद्यन्तृतादिसिद्धिश्च नैव भवतः। तदभावे च, कथं हि नाम परिज्ञायेत शिवः। अथ यथाकथञ्चित् शिवे परिज्ञातेऽपि तत्र शिवशक्तिसामरस्यात्म परिपूर्णाहपरामर्शस्थितिलक्षणं मोक्षाख्यमकृत्रिमं शर्म, सृष्टिस्थितिसंहारतिरोधानानुग्रहात्मकं प्रत्यभिज्ञाहृदयैकादशसूत्रोक्तमाभासनरक्तिविमर्शनबीजावस्थापनतद्विलापनात्मकं वा कर्म न प्रभवेताम्। अपि च, अशक्तः शिव इत्यङ्गीकृते ध्यानसमाधानवेलाया महानन्दोदधिनिमग्नाना महायोगिना विश्वैकात्म्यात्मशिवशक्तिसामरस्यमहाह्रदरमणं तत्र

तया तथाऽऽभासरूपतया स्फुरन्त्युदेतीव व्ययत इव च" (पृ० ५) इति स्पन्दनिर्णये क्षेमराजः। "स्पन्दो नाम परायास्तत्त्वरूपेण प्रसारः" (पृ० २८२) इति योगिनीहृदयदीपिकायाम्। "स्पन्दः षट्त्रिंशत्तत्त्वात्मना परिणामः। तेनाव्याकृतनामरूपजगत एव स्पन्द इति प्रायेण तन्त्रेषु व्यवहारः" (पृ० ४४) इति वरिवस्यारहस्यप्रकाशे। एतेन परायाः संविदः षट्त्रिंशत्तत्त्वातीतः किञ्चिच्चलत्तारूपः षट्त्रिंशत्तत्त्वात्मना परिणममानो धर्मः स्पन्द इत्यभिधीयते।

१. क्रमदर्शने तु सृष्टिस्थितिसंहारानाख्याभासात्मकं कृत्यपञ्चकमभिमतम्। एतच्च महार्थमञ्जर्यां ३९-४० कारिकयोस्तत्परिमले च विस्तरेणोपपादितम्। तत्रानाख्यमित्याख्याशून्यत्वमुच्यते। आख्या च पश्यन्त्यादिस्थूलवाक्त्रितयस्वभावा। भासा च सृष्ट्यादिकृत्याक्रान्तविश्ववैचित्र्यव्यवहारगर्भिणी सर्वोत्तीर्णा सर्वानुग्राहिणी च पारमेश्वरी चिच्छक्तिः। तत्रानाख्यातत्त्वं वामकेश्वरदर्शनेऽप्यङ्गीक्रियते। "अनाख्या तिरोधानानुग्रहयोः समष्टिः, कृत्यपञ्चकेष्वप्यौदासीन्यावलम्बनरूपावस्थानविशेषो वा" (पृ० २३) इति वरिवस्यारहस्यप्रकाशे भास्करराय। एवं चास्मिन्मते भासातत्त्वमनाख्यायामेवान्तर्भूतम्। सृष्टिस्थितिसंहारानाख्याचक्रप्रपञ्चश्चक्रसृष्टिप्रकरणे व्याख्यातव्यः।

मनसः स्थिरीकरणं च न भवति। शक्तेस्तु धर्मधर्म्युभयात्मकत्वाद्धाम धाम शर्म कर्म रतिः स्थितिश्चेति सर्वमप्युपपद्यत इति भावः।

तदेव परिस्फुरत्तात्म शक्तिभावापन्नं तेजः सूक्ष्माकारस्वरूपमादधत् कवलीकृतनिःशेषतत्त्वग्रामस्य जगतो बीजाङ्कुरभावेनावतिष्ठते। जगदुद्गमनग्रसनरूपिणी महाशक्तिर्विश्ववैचित्र्यमवभासयितुं वामाज्येष्ठारौद्र्यात्मना सृष्टिस्थितिसंहृतिकरी शृङ्गाटाकारतां धत्ते। एवमेषा परमेश्वरी परमा शक्तिरेकैव ब्रह्मविष्ण्वीशरूपिणी ज्ञानक्रियेच्छाशक्त्यात्मिका त्रैलोक्यं प्रसृजन्ती त्रिपुरा परिकीर्त्यते। इदन्ताप्रसरोन्मुखीयं सृष्टिमार्गं स्वाभाविकं विहाय गुरूक्तयुक्त्या संहारमार्गं प्रति मध्यचारमार्गेण मूलाधारगतचतुर्दलपद्ममध्यत्रिकोणकुलस्थानाद् यदोल्लसति, तदा मूलाधारादितत्तदाधारगतकमलोदरनिर्भेदनक्रमेण ब्रह्मस्थानगतहृदात्मशिवाधिष्ठानार्कोपलक्षितप्रकाशभुवं प्राप्य महाप्रकाशशिवसमेलनसमुज्जृम्भितं महानन्दलक्षणं चन्द्रमण्डलं द्रावयन्ती महासामरस्यमहानन्दानुभवरूपामृतस्यन्दात्मपरमानन्देन नन्दिता कुलेश्वरी देहाभिमानिनी संवित् षट्त्रिंशत्तत्त्वसमुदायरूपकुलशरीराभिमानं विसृज्यार्थदृष्टिप्रमातृतां त्यक्त्वाऽकुलस्थानवर्तिनं निर्गुणं निर्लक्षणं कुलरूपविवर्जितं च परं पुरुषमुपैति। एवं संहारक्रमेणोपभोगसन्तुष्टा ततः स्वेच्छावशात् सृष्टिमार्गं प्रविश्य कुलपुरुषं प्रलोभयन्तीवावतिष्ठते। पुनरेकाकिनी महास्फुरत्तारूपाऽद्वयानन्दमयी महाहन्तात्मिका स्वसंविदमनुभवति। तदेवं गमागमेन स्वेच्छया जगच्चित्रविरचनविलापनकारिणी स्वस्वातन्त्र्यव्यतिरेकेण नान्यदुपादानसहकारिकारणादिकमपेक्षते। तदुक्तं प्रत्यभिज्ञाहृदये—"चितिः स्वतन्त्रा विश्वसिद्धिहेतुः", "स्वेच्छया स्वभित्तौ विश्वमुन्मीलयति" (सू० १-२) इति।

विश्वोत्तीर्णा भानैकशरीरिणीयं त्रिपुरा विश्वात्मना प्रकाशमानाऽऽत्मविद्याशिवाख्येन तत्त्वत्रयेण व्यक्तिभावमयते, वर्णत्रयात्मकं शक्तित्रयात्मकं च रूपमाधत्ते। वाग्भवाधिष्ठात्री ज्ञानशक्तिर्वाग्भवे बीजे विद्यारूपतयाऽमृततत्त्वप्रकाशिका, कामकलात्मिका क्रियाशक्तिः कामराजबीजे महाचमत्कारसम्पादयित्री, शिवरूपिणी चेच्छाशक्तिः शक्तिबीजे परमशिवसामरस्यापादिकेत्येवं त्र्यक्षरेयं देवी महात्रिपुरसुन्दरी श्रीविद्यारूपेण प्रथते। नित्याषोडशिकार्णवव्याख्यातृभिः शिवानन्दादिभिः स्थलद्वये (१।१८७, ५।१) पाठभेदमुखेन कामतत्त्वं विषतत्त्वं मोक्षतत्त्वं च व्याख्यायते। तत्र शिवानन्देन कामराज-शक्ति-वाग्भवबीजार्थकत्वेनेमानि पदानि व्याख्यातानि। कामराजबीजस्य कामकलारूपत्वम्, शक्तिबीजस्य विषनिर्हरणार्थत्वम्, वाग्भवस्य च मोक्षप्रदत्वं प्रतिपाद्यतेऽत्रैव। अतः शिवानन्दव्याख्यानं न कमप्यसामञ्जस्यं धत्ते। तन्त्रालोके तु कुलगुह्वरप्रामाण्येनैषामर्थान्तरं प्रतिपाद्यते। तद्यथा—

अत एव विसर्गोऽयमव्यक्तहकलात्मकः।
कामतत्त्वमिति श्रीमत्कुलगुह्वर उच्यते ॥ (३।१४६)

इत्यादिना कामतत्त्वम्,

काकचञ्चुपुटाकारं ध्यानधारणवर्जितम्।
विषतत्त्वमतश्चास्य तव स्नेहात् प्रकाशितम् ॥ (३।१६९)

इत्यादिना विषतत्त्वम्,

निरञ्जनं परं धाम तत्त्वं तस्य तु साञ्जनम् ॥
क्रियाशक्त्यात्मकं विश्वमयं तस्मात् स्फुरेद्यतः ।
इच्छा कामो वियं ज्ञानं क्रिया देवी निरञ्जनम् ॥
एतत्त्रयसमावेशः शिवो भैरव उच्यते । (३।१७१-१७३)

इत्यादिना च निरञ्जनं तत्त्वं प्रतिपाद्य तत्त्वत्रयस्य इच्छा-ज्ञान-क्रियारूपत्वमाख्यायते । नित्याषोडशिकार्णवे तु वाग्भवं ज्ञानशक्तिमयम्, कामराजबीजं क्रियाशक्तिमयम्, शक्तिबीजं चेच्छाशक्तिमयमिति विशेषः । मन्त्रप्रकरणे नेत्रतन्त्रप्रामाण्येन मन्त्राणां शिवशक्त्यात्मस्वरूपत्वं प्रत्यपादि । तद्वदेवात्रापि त्रिपुराऽऽत्मविद्याशिवाख्येन तत्त्वत्रयेण व्यक्तिमागता त्रिबीजरूपतां धत्ते । श्रीविद्यार्थमनुचिन्तयत आराधकस्य च "स्पर्शनं चावलोकश्च" इत्युत्तरषट्कदिशा मन्त्रचैतन्याभिव्यक्त्या स्वयमाविष्टा भवति, तामाराधको महात्रिपुरसुन्दरीसतत्त्वो भवतीति यावत् ।

अत्र "तस्यां परिणतायां तु न कश्चित्पर इष्यते" (४।५) इति, "रमते स्वयमव्यक्ता त्रिपुरा व्यक्तिमागता" (४।१६) इति च शक्तिपरिणामवादः प्रतिपादितो भवति । "बीजावस्थायामङ्कुरकाण्डपत्रपुष्पफलादिवच्छक्त्यवस्थायामन्त. सदात्मना वर्तते कार्यरूपः प्रपञ्च." (ऋजु० पृ० १९५-१९६) इति च व्याख्यायते सत्कार्यवादः शिवानन्देन । प्रतिपाद्यते चौपनिषदानां तान्त्रिकाणां चात्र विशेषो भास्कररायेणैवम्—'औपनिषदानां पक्षस्तु परस्य चिद्रूपस्य ब्रह्मणः शक्तिर्मायाख्या । सा च जडैव । सैव च जगत. परिणाम्युपादानम् । परं ब्रह्म तु विवर्तोपादानम् । अत एव जगतोऽपि मायिकत्वाज्जडत्वं मिथ्यात्वं च । * * * तान्त्रिकाणां पक्षस्तु परचिन्निष्ठा या चिच्छक्तिरौपनिषदानामपि समता सैवानन्तरूपत्वान्मायेत्युच्यते । * * * तत्परिणाम एव प्रपञ्चः । अत एव च चिद्रूप:, "चिद्विलास. प्रपञ्चोऽयम्" इति ज्ञानवासिष्ठात् । अत एव च सत्योऽपि" (पृ०१३५) इति । एतेन परिणामवाद एव नित्याषोडशिकार्णवप्रतिपाद्य इत्यायाति; तथापि—"विश्वं दर्पणदृश्यमाननगरीतुल्यं निजान्तर्गतम्" इत्यादिदक्षिणामूर्तिश्लोकप्रदर्शितदिशा स्वातन्त्र्यशक्त्युज्जृम्भित आभासवाद एव काश्मीराद्वयवादजीवातुभूत इति तत्र तत्र शैवेषु शाक्तेषु चागमेषु प्रतिपाद्यते । अत एव तद्वासनावासितचेतोवृत्तिभ्यां शिवानन्दविद्यानन्दाभ्यामाभासवादमुखेनैव व्याख्यायते ग्रन्थः ।

आभासो हि नाम नान्यथाभावः, प्रत्युतान्त स्थितस्यैव बहिः प्रकाशनमुन्मेषपदाभिधेयम् । उन्मेषश्चायं सांख्यानां विकृतिलक्षणात् परिणामात्, वेदान्तिनामन्यथाप्रथनरूपाद्विवर्ताच्च सर्वथा भिद्यते । प्रकाशो ह्यत्र स्वतन्त्रायाः संविदः स्वीकृतो न पुनरचेतनायाः प्रकृतेः । अपि च,

---

१. भास्करप्रभृतिभिराचार्यैरविकृतपरिणामवाद एवाङ्गीकृतः । स एवात्र प्रतिपादितो न त्वाभासवादः काश्मीरागमसंमत. । किमनेनैतावत्पर्यन्तं ज्ञायते यन्नित्याषोडशिकार्णवाविर्भावकाले नासीदाभासवाद इति ।

प्रकृतिपरिणामवादे गुणाना साम्यं वैषम्यमुपैति, अत्र तु स्वतन्त्रा चितिः स्वस्वातन्त्र्येणाविकृता सती तत्तद्रूपेण स्वात्मानं प्रकाशयतीति न वैषम्यावकाशः। अन्तःस्थितस्यैव बाह्यत्वापादनं हि प्रकाशः। वेदान्तिना ब्रह्म चेतनं सदपि न स्वेच्छया स्वात्मानं जगदात्मना प्रकाशयेत्, तस्मिन् स्वातन्त्र्याभावात्कर्तृत्वानुपलब्धेः। चितिस्तु स्वतन्त्रा विश्वसिद्धिहेतुः[1]। सा हि—

जगच्चित्रं समालिख्य स्वात्मतूलिकयात्मनि।
स्वयमेव तदालोक्य प्रीणाति परमेश्वरी॥

तस्य प्रकाशश्च न खल्वन्यथाभावो भ्रमो वा, अपि तु चेतनस्य चेतनत्वेनैव स्वस्वातन्त्र्येण सर्वदा सर्वात्मना भानम्। एवं चास्मिन् मते प्रपञ्चस्य संविदेकात्मत्वं सिद्ध्यतीत्याभासवादोऽयं निर्दुष्टत्वाद् वरीयान् परिणामवादविवर्तवादाभ्याम्। आभासवादोऽयं प्रतिबिम्बवादनाम्नाऽभिनवगुप्तेन तन्त्रालोके तृतीयाह्निकारम्भे (पृ० १-७३) महता संरम्भेण प्रतिपादितस्तत एवावलोकनीयो विशेषजिज्ञासुभिः।

भास्कररायेण यद्यपि शक्तिपरिणामवाद एवाङ्गीक्रियते। उच्यते च—"एवं च पक्षद्वयेऽपि प्रपञ्चकारणतया शक्तेरावश्यकत्वे परशिव एवान्तर्गडुत्वाचौपनिषदं कल्प्य." (पृ० १३५) इति, तथापि नैतेन स शक्तिपारम्यवादीति भ्रमितव्यम्, योगिनीहृदयव्याख्यानावसरे तेनैव—"पूर्वं कृत परशिवनिरासस्तु शक्तिनिरासवादिनो जल्पकथया मुखमुद्रणमात्रार्थो न तु वादकथया" (पृ० २३) इत्युक्तत्वात्। प्रत्युत "तेन जननमरणादिक्लेशमयसंसारजनकत्वाद् विषं शक्तिः। तद्विनिर्मोकादमृतं शिवः" (पृ०४६) इति वरिवस्यारहस्यप्रकाशे वदन् स शिवपारम्यपक्षपातित्वमात्मनो व्यनक्ति। शिवानन्दविद्यानन्दाभ्यामपि शक्तिशब्दः सर्वत्र विमर्शवाचित्वेन प्रयुज्यते। परवर्तिनि काले शैवशाक्तदर्शनयोः समेलनेन शाम्भवदर्शनं प्रवृत्तम्, यत्र हि शिवशक्त्योः समसत्ताकत्वमङ्गीक्रियते। अत एव भास्कररायेण तत्रैवोक्तम्—"केवलशिवस्येव केवलशक्तेरपि सृष्ट्यादिजनकत्वायोगात्" (पृ० २२-२३) इति। प्रकाशविमर्शयोर्मिलितयोरेव सृष्टिजनकत्वमिति तदनुवर्तिनी व्याख्या विदधतौ शिवानन्दविद्यानन्दौ शाम्भवदर्शनप्रतिपादकावेव।

यद्यपि प्रकाशविमर्शयोर्मिलितयोरेव शब्दार्थसृष्टिजनकत्वमविशिष्टम्, तथापि प्रकाशांशस्यैवार्थसृष्टौ विमर्शांशस्यैव शब्दसृष्टौ जनकत्वमङ्गीक्रियते। त्रैपुरे दर्शने तु प्रकाशविमर्शात्मकत्वात् पञ्चशक्तिचतुर्वह्निसंयोगरूपात् श्रीचक्रादेव सर्वं प्रवर्तते। एवं चार्थशब्दसृष्ट्योरपि चक्रसृष्टावेवान्तर्भावः प्रसिद्ध्यति। अतश्चक्रसृष्टिरेवात्र विस्तरेण प्रपञ्च्यते[2]।

---

१. द्रष्टव्यम्—गारलैण्ड आफ लेटर्स, पृ० २५०

२. भास्कररायेण तु वरिवस्यारहस्यप्रकाशे (पृ० ४७) अर्थमयी शब्दमयी चेति सृष्टिद्वयमुद्दिश्य तदनन्तरम्—"चक्रमयी देहमयी चेति सृष्टिद्वयं तु बालक्रीडनकार्ये स्थूलगृहसमानाकारत्वेन सूक्ष्मगृहनिर्माणतुल्यमर्थसृष्टावेवान्तर्गतम्" इत्युक्तम्। तत् दर्शनान्तरसंस्कारमूलकम्।

चक्रमयी सृष्टि.

श्रीचक्रस्य सभव

अथ प्राधान्येन योगिनीहृदयमाधृत्य चक्रमयी सृष्टि प्रतिपाद्यते । 'देशकालानवच्छिन्नं तदूर्ध्वे परम महत् । निसर्गसुन्दर तत्तु परानन्दविघूर्णितम् ॥" (१ । ३५) इत्यत्र योगिनीहृदये हकारादिमहाबिन्द्वन्ताना सकल-सकलनिष्कल निष्कलाना त्रयाणामप्यूर्ध्वे स्थिता त्रितिरूपसमस्तवस्तुभ्य पुरातनी देशकालानवच्छिन्ना परममहद्रूपा स्वभावसुन्दरी परप्रकाशात्मकपरशिवसामरस्यपरिपूर्णपरानन्दशालिनी विमर्शशक्ति श्रीमहात्रिपुरसुन्दरी वर्णिता । वामकेश्वरदर्शने त्रिपुराभिधान पर ब्रह्मेति प्रागेव प्रतिपादितम् । सा परा शक्ति स्वेच्छया यदा विश्वसर्जनरूपा स्वात्मन स्फुरत्तामाविर्भावयति, तदा षट्त्रिंशत्तत्त्वात्मकविश्वसृष्टिकाले सर्वप्रथम विश्वमयस्य श्रीचक्रस्य सभव । तद्यथा योगिनीहृदये—

यदा सा परमा शक्ति स्वेच्छया विश्वरूपिणी ॥
स्फुरत्तामात्मन पश्येत्तदा चक्रस्य सम्भव । (१ । ९-१०)
आत्मन स्फुरण पश्यद्यदा सा परमा कला ।
अम्बिकारूपमापन्ना परा वाक् समुदीरिता ॥
बीजभावस्थित विश्व स्फुटीकर्तुं यदोन्मुखी ।
वामा विश्वस्य वमनादङ्कुशाकारता गता ॥
इच्छाशक्तिस्तदा सेय पश्यन्तीवपुषा स्थिता ।
ज्ञानशक्तिस्तथा ज्येष्ठा मध्यमा वागुदीरिता ॥
ऋजुरेखामयी विश्वस्थितौ प्रथितविग्रहा ।
तत्संहृतिदशाया तु बैन्दव रूपमाश्रिता ॥
प्रत्यावृत्तिक्रमेणैव शृङ्गाटवपुरुज्ज्वला ।

---

१. "वामा ज्येष्ठा रौद्री" (श्लो० २३) इति कामकलाविलासश्लोकव्याख्यानप्रसङ्गे चिद्वल्लीकारेण नटनानन्देन प्रकरणमेतदन्यथा व्याख्यातम्—"श्रीपराभट्टारिकामयमिदमेव बिन्दुतत्त्वमूर्ध्वाधोमुखनवयोन्यात्मकश्रीचक्रमभवदित्याह—वामेति । वामा ज्येष्ठा रौद्री अम्बिका; चकारात् परा शक्तिश्च । इमा पञ्च शक्तयोऽनुत्तराशभूता । अनुत्तराशा. श्रीचक्रान्तर्गताधोमुखानि पञ्च त्रिकोणानि ।" 'इच्छाज्ञानक्रियाशान्ता इमाश्चतस्र शक्तय उत्तरावयवा ऊर्ध्वमुखत्रिकोणचतुष्टयरूपा । अय भाव —पराविलसनरूपा एता वामा-ज्येष्ठा-रौद्री अम्बिका परा, तथा इच्छाज्ञानक्रियाशान्ताश्च, ''''' एतच्छक्तिनवकमय नवत्रिकोणचक्रमिति । एतच्चतु शक्त्याम्— 'आत्मन स्फुरण पश्येद्यदा सा परमा कला" इत्यारभ्य "वैखरी विश्वविग्रहा" इत्यन्तेन सम्यङ् निरूपितम्" (पृ० ४५) इति । एतेन पञ्चशक्तिचतुर्वह्न्यात्मक श्रीचक्र पश्यन्तीमयमित्युपपाद्यते । एतच्च व्याख्यान प्रकरणविरुद्ध व्याख्यानान्तरविरुद्ध च प्रतीयते । एकादशधा पश्यन्ती वाग् मातृकाप्रकरणे प्रदर्शिता । तदेवात्र प्रकृतम् ।

क्रियाशक्तिस्तु रौद्रीय वैखरी विश्वविग्रहा ॥ (१ । ३६४०)

नित्याषोडशिकार्णवेऽपि—

> वामा शिखा ततो ज्येष्ठा शृङ्गाटाकारता गता ॥
> रौद्री तु परमेशानि जगद्ग्रसनरूपिणी । (४ । ९-१०)
> ज्ञानशक्ति क्रियाशक्तिरिच्छाशक्त्यात्मिका प्रिये ॥ (४ । ११)

इति स एवार्थ उक्तः स्फुटीकृतश्च श्रीमता दीपकाचार्येण त्रिपुरसुन्दरीदण्डके— झटिति यदि सर्वशून्यनान्तभूमौ निजेच्छासमुन्मेषसमय समासाद्य बालाग्रकोटयग्ररूपा विमर्शीकृताशेषससारबीजाऽनुबध्नासि कन्द तदा त्वमम्बिका गीयसे । तदनु परिजनितकुटिलाग्रतेजोङ्कुरा जननि वामेति सस्तूयसे । ततो बद्धमुस्पष्टरेखा शिखा ज्येष्ठेति सभाव्यसे । सैव शृङ्गाटकाकारतामागता तदा रौद्रीति विख्याप्यसे ॥ (२४) इति । अस्यार्थोऽर्थरत्नावल्या (पृ० २०४-२०५) द्रष्टव्य । सौभाग्यसुधोदयेऽपि—

> अस्याम्बिकाशभूता शक्ति स्वांशेन शान्तया साकम् ।
> समरसभाव याता जाता ज्योतिर्मयी महाबिन्दु ॥
> सैव स्वेच्छोद्रेकाद् वामा वमनादमुष्य विश्वस्य ।
> घनीकृतनिजरूपा सृष्टि शृङ्गाटवामरेखा स्यात् ॥
> ज्येष्ठा ज्ञानावेशाद्ध्वी स्थितिरेतदग्ररेखा स्यात् ।
> रौद्री क्रियोपरागात् सहृतिरेतस्य दक्षिणा रेखा ॥
> इत्थमिय पश्यन्ती जाता माता त्रिकोणरूपेण । (३ । १-३) इति ।

श्रीसिद्धनाथपादै कुलरत्नशास्त्रे कुलशास्त्रदृष्ट्या सोऽयमर्थ एव विवृत —

> अनन्त यत्पर ज्योति सर्वप्राणिहृदि स्थितम् ।
> इच्छा कुण्डलिनी तस्य तेजो नादसमुद्भव ॥
> इच्छानादसमायोगाद् रौद्री शक्तिरजायत ।
> आमामाधाररूपेण चन्द्रबिम्बार्धमम्बिका ॥
> क्रमात् कुलोदयो व्याप्ति कुलौघश्चायमुच्यते । इति ।

इयता प्रबन्धेन चक्रनवकसमष्टिरूप श्रीचक्र नवमस्य बैन्दवचक्रस्याष्टमस्य मध्यत्र्यस्रस्य च निरुक्ति प्रतिपादिता । अत्र परावाग्रूप बैन्दव चक्रम्, पश्यन्तीमध्यमावैखरीरूप च मध्यत्र्यस्रम् । अयमर्थो योगिनीहृदयेऽप्युक्त —

> कूटाकाराद्विसर्गान्ताद् बिन्दो प्रस्पन्दसविद ॥
> भरितानपरमार्थत्वात् स्फुरत्तालहरीयुतात् ।
> प्रसृत विश्वलहरीस्थान मातृत्रयात्मकम् ॥ (१।१०-११)

बैन्दवमध्यत्र्यस्रयो समष्टि कामकला

बैन्दवमध्यत्र्यस्रयो समष्टिभूत रूपमेव कामेश्वरदर्शने कामकलेति नाम्नाऽभिधीयते । ग्रन्थोऽयमर्थं कामकलाविलासे सनिर्णयमुक्त —

स्फुटशिवशक्तिसमागमबीजाङ्कुररूपिणी परा शक्तिः ।
अणुतररूपानुत्तरविमर्शलिपिलक्ष्यविग्रहा भाति ॥
परशिवरविकरनिकरे प्रतिफलति विमर्शदर्पणे विशदे ।
प्रतिरुचिरुचिरे कुड्ये चित्तमये निविशते महाबिन्दुः ॥
चित्तमयोऽहङ्कार सुव्यक्ताहार्णसमरसाकारः ।
शिवशक्तिमिथुनपिण्डः कवलीकृतभुवनमण्डलो जयति ॥
सितशोणबिन्दुयुगल विविक्तशिवशक्तिसङ्कुचत्प्रसरम् ।
वागर्थसृष्टिहेतुः परस्परानुप्रविष्टविस्पष्टम् ॥
बिन्दुरहङ्कारात्मा रविरेतन्मिथुनसमरसाकारः ।
काम. कमनीयतया कला च दहनेन्दुविग्रहौ बिन्दू ॥
इति कामकला विद्या देवी चक्रक्रमात्मिका सेयम् ।
विदिता येन स मुक्तो भवति महात्रिपुरसुन्दरीरूपः ॥

कामकला नाम त्रिपुरोपासकाना परम रहस्यम् । मण्डनमिश्रपत्न्या भारत्या कामकलारहस्य पृष्टेन भगवता शङ्कराचार्येण परकायं प्रविश्य तद्रहस्यं परिज्ञातमिति श्रूयते । पामरजन-

---

१. वाङ्मयी सृष्टिर्मातृकाप्रकरणे व्याख्याता विशेषेण, अत्रापि सामान्येन प्रतिपाद्यते । भास्कररायेण वरिवस्यारहस्यप्रकाशे विवृतेऽर्थसृष्टिक्रमे कामकलाविलासस्था इमे श्लोका अपि व्याख्याता भवन्तीति तदत्रोद्ध्रियते—

"यथा सूर्याभिमुखदर्पणे तदन्त प्रविष्टकिरणादुभयकिरणसंकलनरूपस्तेजोबिन्दुविशेषः कुड्यादौ प्रादुर्भवति, तथा प्राण्यदृष्टवशात् स्वान्त.संहृतविश्वसिसृक्षया प्रकाशरूप ब्रह्म स्वीयां शक्तिमवलोकयितुं तदभिमुखीभूय तदन्तस्तेजोरूपेण प्रविश्य शुक्लबिन्दुभावमयते । ततस्तं 'बिन्दु' रक्तरूपा शक्ति. प्रविशति । तेन संमिश्रबिन्दुरुच्छूनो भवति । तत्र च हार्दकलारूपोऽप्येकः पदार्थविशेषो भवति । स च बिन्दुः समष्टिरूपेणैकः स्फुटशिवशक्तिसामरस्यनामा कामो रविरग्नीषोमात्मक इत्यादिशब्दैर्व्यवह्रियते, व्यष्टिरूपेण द्वयम् । तत्र शुक्ल इन्दू रक्तोऽग्निरिति बिन्दुद्वयात्मकत्वाद्विसर्ग इति च व्यवह्रियते । अत एव च रवे राशौ प्राप्ते अमावास्यायां चन्द्रे च प्रवेशस्य श्रुत्यादिसिद्धत्वात् समष्टिबिन्दो रवित्वम् । एवं च कामाख्यो बिन्दुर्विसर्गो हार्दकला चेति त्र्यवयवक एकः पदार्थोऽणादिप्रत्याहारवत् कामकलेत्युच्यते । इदमेव च समस्तसृष्टिबीजम् । अत एवाकारहकारयोर्मध्ये सर्ववर्णपाठः । ळकारस्य लकारादभिन्नत्वात् क्षकारस्य कषयोगरूपत्वान्न तद्बहिर्भावः शङ्क्यः । एतन्मूलभूतं ब्रह्म तु तुरीयबिन्दुरित्युच्यते । तद्रूपाभ्यां शून्यस्वरूपाभ्यामकारहकाराभ्यामुत्पन्ना कामकला व्यक्ताव्यक्तविलक्षणाऽहंपदवाच्या । अकारहकारोभयात्मकत्व शिवशक्तिद्वयरूपत्वं चाहंपदस्य निष्कृष्टोऽर्थः । अत एव तज्जन्यानां सूक्ष्मादिस्थूलान्तानामखिलसृष्टीनामहंपदवाच्यत्वम्" (पृ० ५०-५१) इति । सौभाग्यसुधोदयेऽपि प्रथमे प्रपञ्चे वाङ्मयी (१।४-२७), अर्थमयी च (१।२८-४९) सृष्टिः प्रतिपादिता ।

परिगृहीता कामकला नात्र प्रश्नस्य समाधानस्य वा विषयः, किन्तु "बिन्दुं संकल्प्य वक्त्रं तु" (१।१८५) इत्यादिना नित्याषोडशिकार्णवादौ निगूढं प्रतिपादिता कामकलैवेति तु गुरवः। सेयं कामकला नित्याषोडशिकार्णवादौ द्वादशश्लोक्या "तामीकाराक्षरोद्धारा" (१।८) इत्यादिना स्तुता। अस्या कामकलायाः "त्रिकोणमेकादशमं वह्निगेहं च योनिकम्। शृङ्गाटं चैव एकारं नामभिः परिकीर्तितम्॥" (त० वि० ३।९४, पृ० १०३) इत्यादिनामभिः परिचीयमानमेकाराक्षरमाधारभूतम्। तदेतदुक्तम्—"यदेकादशमाधारं ..." (१।९) इति। बौद्धैरपि—"एकाराकृति यद्दिव्यं मध्ये वट्कारभूषितम्। आलयं सर्वसौख्यानां बोधरत्नकरण्डकम्॥" (त० वि० ३।९४; पृ० १०४) इत्यत्रैव विषयः स्मृत इव प्रतीयते। तदेव परापश्यन्तीमध्यमा-वैखरीरूपस्य बैन्दवस्य मध्यत्र्यस्रस्य च समष्टिभूतं रूपं कामकला, सैव च वामार्थसृष्टिहेतुरिति स्पष्टीभवति।

नवयोनिचक्रम्

ततो नवयोनिचक्रं प्रवर्तते। अत्र च धर्माधर्मौ, आत्मा, अन्तरात्मा, परमात्मा, ज्ञानात्मा चेति चत्वार आत्मानः, मातृमेयौ, प्रमा चेति पदार्थनवकमाविर्भवति। तदुक्तं योगिनीहृदये—

धर्माधर्मौ तथात्मानो मातृमेयौ तथा प्रमा॥
नवयोन्यात्मकं चक्रं चिदानन्दघनं महत्।
चक्रं नवात्मकमिदं नवधा भिन्नमन्त्रकम्॥
बैन्दवासनसंरूढं संवर्तानलचित्कलम्।
अम्बिकारूपमेवेदमष्टारस्थं स्वरावृतम्॥ (१।१२-१४)

अनेन तृतीयं चक्रमिदमम्बिकामयम्, अष्टारचक्रमित्यस्यैवापरमभिधानम्, अत्र षोडशस्वराणामवस्थितिर्भवतीति च स्पष्टीभवति। अग्रिमग्रन्थानुगुण्यायात्र बिन्दुत्रिकोणवसुकोणात्मकचक्रत्रयमम्बिकामयमिति व्याख्येयम्। सौभाग्यसुधोदये तु—"वामादीच्छाद्यष्टप्रतिबिम्बैरष्टकोणमुत्पन्नम्" (३।१) इत्यत्र वामाज्येष्ठारौद्रयम्बिकेच्छाज्ञानाक्रियाशान्ताशक्तिप्रतिबिम्बभूतमष्टकोणमित्युक्तम्। सुभगोदयवासनायां चैतद्देव्याः सूक्ष्मं पुर्यष्टकमभ्यधायि (१७ श्लो०)। कामकलाविलासे (२९ श्लो०) शषसवर्गमयमेतच्चक्रम्।

दशारद्वयम्

नवत्रिकोणानां बैन्दवस्य च परितः प्रतीयमाना प्रभा दश, तद्रूपमेव प्रथमदशारम्। द्वितीयदशारमपि तद्रूपमेवेति पुण्यानन्दामृतानन्दौ। प्रथमदशारे बुद्धीन्द्रियाणां कर्मेन्द्रियाणां चाविर्भाव इति शिवानन्दः (पृ०२९८), भूतानां तन्मात्राणां चेत्यमृतानन्दः। चतुर्दशारप्रस्तारेऽप्यन्तःकरणचतुष्टयेन सह बुद्धिकर्मेन्द्रियाणामाविर्भावदर्शनादत्रामृतानन्दव्याख्यानमेवोचितम्। तत्खण्डनपरं सेतुबन्धव्याख्यानं नात्र समञ्जसम्, प्रथमदशारेण तत्र कस्यापि पदार्थस्य स्फुरणाप्रदर्शनात्। द्वितीयदशारे बुद्धिकर्मेन्द्रियगोचराणां शब्दादीनां वचनादीनां च स्फुरणम्। योगिनी-

हृदयदीपिकानुसारमत्र प्रथमदशारे यरलवशषसहळक्षवर्णानामवस्थितिः। अस्मिन् व्याख्यानेऽष्टारादिचतुर्दशकोणान्तेषु चक्रेषु स्थापितेषु वर्णेषु मकारस्यावस्थिति क्वापि न दृश्यते। अतोऽत्र सेतुबन्धव्याख्यानमेव युक्तिमत्। कामकलाविलासे त्वत्र तवर्गटवर्गयोरवस्थिति प्रदर्शिता। द्वितीयदशारे च ककारादयो दश वर्णा अवतिष्ठन्ते।

चतुर्दशारनिष्पत्तिप्रकार

बिन्दुत्रिकोणाष्टकोणप्रथमदशारात्मकस्य चक्रचतुष्टयस्य प्रभया समेत द्वितीयदशारमेव चतुर्दशाररूपेण परिणमते। इतो बुद्धीन्द्रियाणि कर्मेन्द्रियाणि मनोबुद्ध्यहङ्कारचित्तात्मक चान्तःकरणचतुष्टय प्रवर्तते। अत्र टकारादिभकारान्ताश्चतुर्दशवर्णा अवतिष्ठन्ते। कामकलाविलासे तु (श्लो० ३१) अकारादिचतुर्दशवर्णात्मकमेतत्। दशारद्वयचतुर्दशारात्मकमेतच्चक्रत्रय रौद्रीप्रभामयम्। दीपिकाया तु बिन्दुत्रिकोणात्मक चक्रद्वयमम्बिकामयम्, अष्टकोणादिचतुर्दशकोणान्त चक्रचतुष्टय च रौद्रीरूपमिति व्याख्यातम्।

श्रीचक्रे भूतलिपिविन्यास

अत्राष्टकोणादिचतुर्दशकोणान्तेषु चक्रेषु वर्णविन्यासे योगिनीहृदये कामकलाविलासे च प्रकारद्वयमवलोक्यते। योगिनीहृदयेऽष्टकोणे षोडश स्वरा., प्रथमदशारे मकारादिक्षकारान्ता दश वर्णा, द्वितीयदशारे ककारादयो दश, चतुर्दशारे च टादिभान्ताश्चतुर्दश वर्णा सन्निवेशिता। एव चात्र पञ्चाशदेव वर्णा योगिनीहृदयसमता। कामकलाविलासकारेण त्वष्टकोण शषसपवर्गमयम्, प्रथमदशार तवर्गटवर्गमयम्, द्वितीयदशार चवर्गकवर्गमयम्, चतुर्दशार च चतुर्दशवर्णमयमुपवर्णितम्। आहत्यात्र द्वाचत्वारिंशद्वर्णानि भवन्ति। एव च क्रम शारदातिलकप्रतिपादित (७।१-५) द्वाचत्वारिंशदक्षरमय नववर्गात्मक च भूतलिपिक्रममनुसरति। सोऽय क्रम सौभाग्यसुधोदये—

द्व्युत्तरचत्वारिंशद्योनिगणो मध्ययोनिपर्यन्तः।
नादमयैर्नववर्गैर्मध्यमया तावदक्षरैर्व्याप्त ॥ (३।७)

इत्यत्र मध्यमावाग्रूपोऽभिमत, वैखरीप्रपञ्चस्याग्रे वक्ष्यमाणत्वात्। स्थूला मध्यमा भूतलिप्याख्येति कामकलाविलासोक्तो विषयो मातृकाप्रकरणे पूर्वमेवोक्त।

पञ्चशक्तिचतुर्वह्न्यात्मक श्रीचक्रम्

पञ्चशक्तिचतुर्वह्निमयोगाच्चक्रसम्भव प्रतिपाद्यते। स्वाभिमुखाग्रत्रिकोणपरम्पराया शक्तिसज्ञात्वम्, विपरीताया वह्निसज्ञात्वमिति समय। एव च नवत्रिकोणात्मक भूपुर चक्र चतुर्दशकोणान्त प्रसरति। एतद्बाह्यगतमष्टपत्रम्, षोडशारम्, चतुर्द्वारोपशोभित वृत्तत्रयात्मक भूपुर च श्रीचक्रस्य बहिरङ्गत्वेनाभिमन्यते नित्याषोडशिकार्णवयोगिनीहृदयादिषु। अत एव नित्याषोडशिकार्णवस्य मातृकासु, वामकेश्वरीमतविवरणे, अर्थरत्नावल्या च "एतद्बाह्यगतम्" इत्यादिकोऽयमर्ध श्लोक श्रीचक्रस्य बहिरङ्गप्रतिपादनपर इति कृत्वा पञ्चशक्तिचतुर्वह्न्यात्मकनवत्रिकोणरूपा तरङ्गस्वरूपविवेचक महिम्नप्रतिपादकश्लोकानामन्ते स्थापित। एवमेव

योगिनीहृदयेऽपि चक्रक्रमरीत्यैव परिसमाप्यते। त्रिपुरस्य बहिरङ्गभूतस्य श्रीचक्रावयवस्य तत्र प्रकारान्तरेणैव व्याख्यानं दृश्यते। तच्चाग्रे वक्ष्यते।

श्रीचक्रस्य वाक्चतुष्टयात्मकत्वम्

योगिनीहृदये बैन्दवं चक्रं परावाग्रूपम् मध्यत्र्यश्रं च पश्यन्तीमध्यमावैखरीरूपमुक्तम्। अष्टारादिचतुर्दशारान्तं च वैखरीवर्णानामवस्थितिर्दर्शिता। कामकलाविलासे तु—

परया पश्यन्त्यापि च मध्यमया स्थूलवर्णरूपिण्या।
एताभिरेकपञ्चाशदक्षरा वैखरी जाता॥ (श्लो० ३२)

इत्यनेन स्पष्टीभवति यदत्र बैन्दवं चक्रं परावाग्रूपम्, मध्यत्र्यश्रं पश्यन्तीरूपम्, अष्टारादिचतुर्दशारान्तं चक्रचतुष्टयं च मध्यमावाग्रूपमभिमतमिति। एताभिरेकपञ्चाशदक्षरा वैखरी जायते।

तत्राष्टदलाब्जं कादिभिरष्टभिर्वैखरीवर्गैरुपचितम्, षोडशदलाब्जं च स्वरगणसमुदितम्। रक्तशुक्लमिश्रात्मकं बिन्दुत्रयं सोमसूर्याग्निरूपम्। बिन्दुत्रयमयतेजस्त्रितयमेव भूपुरात्मकान्तिमचक्ररूपेण परिणमते। एवं पश्यन्तीमध्यमावैखरीशक्तय एतावत्पर्यन्तं विजृम्भमाणा त्रिकोणादि भूपुरपर्यन्तं श्रीचक्रात्मना विराजन्ते। सौभाग्यसुधोदयेऽपि श्लोकद्वयेनैष एवार्थ उक्तः (३।८-९)। सुभगोदयवासनायां चतुर्षु श्लोकेषु (१०-१३) स्थूलं शरीरमेव श्रीचक्रात्मना भावयित्वा वृत्तत्रितयं सोमसूर्यदहनात्मकं नेत्रत्रयम्, षोडशदलं भूताक्षमानमात्मकम्, अष्टदलं चाग्निकायत्र्यक्षनिम्नगुदपर्यन्तम्। "ज्येष्ठारूपं चतुष्कोणं वामारूपं भ्रमित्रयम्" (१।१९) इत्यत्र योगिनीहृदये भ्रमित्रयशब्देन तदन्तरालस्थितमष्टदलषोडशदलपद्मद्वयमप्यभिमतं टीकाकाराणाम्। एवं च चक्रत्रयमेतद्वामारूपम्, चतुरस्रं च ज्येष्ठारूपमित्यम्बिकारौद्रीवामाज्येष्ठात्मकत्वं श्रीचक्रस्य सिद्ध्यति।

श्रीचक्रस्य वासनान्तरम्

योगिनीहृदयेऽपि च (१।१९-२१) श्रीचक्रस्य संक्षिप्तं वासनान्तरमुपदिष्टम्। तदनुसारं बैन्दवं चक्रं त्रिकोणं च चिद्रूपम्, अष्टकोणं शान्त्यतीतारूपम्, दशारद्वयं चतुर्दशारं च शान्तिरूपम्, अष्टदलं विद्यारूपम्, षोडशदलं प्रतिष्ठामयम्, चतुष्कोणं च निवृत्त्याकारम्। अत्र शान्त्यतीताशान्तिविद्याप्रतिष्ठानिवृत्तयो गगनादिभूतपञ्चकरूपाः कला अभिमता टीकाकाराणाम्। सिद्धान्तागमेषु तु षडध्वप्रकरणे षट्त्रिंशत्तत्त्वेषु पञ्चकलानां व्याप्तिः प्रदर्श्यते। तदनुसारं व्याख्यानमेवात्र प्रकरणानुगतं प्रतिभाति नः।

श्रीचक्रस्य संहारक्रमः

इत्थं प्रपञ्चेन सृष्टिक्रमेण नवचक्रात्मकश्रीचक्रोत्पत्तिरुक्ता। पूजनं चास्य चक्रस्य संहारक्रमेणैव क्रियते। अतोऽधुना संहारक्रमः प्रदर्श्यते। यथा हि—नवयोन्यादिभूपुरान्तं सृष्टिक्रमं, भूपुरादिनवयोन्यन्तं संहृतिक्रमं, एतन्मध्ये स्थितिक्रममत्र त्रिपुराचक्रमुच्यते। अस्य च

त्रिधा नवधा च भावन क्रियते । तत्र त्रिधा भावन सृष्टिक्रमेण, नवधा भावन च सहारक्रमेण । एकस्य वह्नेर्द्वयो शक्त्योश्च सयोग सति बैन्दवत्रिकोणाष्टकोणैर्नवयोनिचक्र भवतीत्येक प्रकारः, वह्नित्रये शक्तित्रये च कृते सति दशारचक्रद्वय चतुर्दशारचक्र च निष्पद्यत इति द्वितीय प्रकार, अष्टदलकमलेन षोडशदलकमलेन चोपेत चतुरस्रत्रयात्मक तृतीय चक्रमिति तृतीय प्रकार. । एव सृष्टिक्रमेण चक्रस्य त्रिप्रकारत्वमुक्त भवति । अथ सहारक्रमेण तस्य नवधा भावनम् । तत्र भूत्रयेण प्रथमम्, षोडशारक द्वितीयम्, अष्टदल तृतीयम्, मनुकोण चतुर्थम्, दशकोण *पञ्चमम्, दशारक षष्ठम् वसुकोण सप्तमम्, मध्यत्र्यश्रमष्टमम्, त्र्यश्रमध्यं नवममिति ।* त्रैलोक्यमोहन सर्वाशापरिपूरक सर्वसंक्षोभण सर्वसौभाग्यदायक सर्वार्थसाधक सर्वरक्षाकर सर्वरोगहरं सर्वसिद्धिकरं सर्वानन्दमय चेति क्रमेण तेषा नामानि ज्ञेयानि । परिपूर्णेऽस्मिन् महाचक्रे महादेवी महात्रिपुरसुन्दरी परिपूज्यते ।

श्रीचक्रनिवासिन्य. शक्तय:

त्रैलोक्यमोहनाद्येषु नवचक्रेषु क्रमेण नादो बिन्दु कला ज्येष्ठा रौद्री वामा विषघ्नी दूतरी सर्वानन्दा चेति नवशक्तयोऽवतिष्ठन्ते । सृष्टिक्रमे त्रिकोणादिचतुरस्रान्ताना चक्राणा प्रकाशाशाम्बिकारौद्रीज्येष्ठावामारूपत्वमुक्तम् । अत्र सहारक्रमे चतुरस्रादिबैन्दवान्ताना तेषा विमर्शाशशान्ता-इच्छा-ज्ञाना-क्रियारूपत्व प्रतिपाद्यते । तत्र नादबिन्दुरूपचतुरस्रषोडशदलात्मक चक्रद्वय शान्ताशक्तिमयम्, कलारूपमष्टदलपद्ममिच्छाशक्तिमयम्, ज्येष्ठारूप चतुर्दशार ज्ञानाशक्तिमयम्, रौद्रीवामाविषघ्नीदूतरीसर्वानन्दाख्यशक्तिपञ्चकमय च द्विदशाराष्टकोण-त्रिकोणबैन्दवाख्यचक्रपञ्चक क्रियाशक्तिमयम् । एव सृष्टिक्रमे सहारक्रमे च चतुष्कलामयस्य श्रीचक्रस्य कामकलारूपत्वमायाति । पूर्वं बिन्दुगर्भितस्य मध्यत्र्यश्रस्य कामकलारूपत्वमुपपादितम् । तेन प्रभृतस्य सृष्ट्यात्मकस्य सहारात्मकस्य च परिपूर्णस्य चक्रस्यापि चतुष्कल-मयत्वात् कामकलारूपत्वमेवेति भावः ।

द्विविध. क्रमोदय.

'स्फुरत्तामात्मन· पश्येत्तन्ा चक्रस्य सभव" (यो० १।१०) इति प्रतिपादितम् । नैतावदेव । आवरणक्रमानुगतशक्तिनिरस्तनिकटस्थितश्रीगुरुमण्डलमपि च श्रीदेव्यवयव-स्फूर्तिमेवेत्याह कामकलाविलासकार —

> क्रमण पदविशेष क्रमोदयस्तेन कथ्यते द्वेधा ।
> आवरण गुरुपङ्क्तिद्वयमिदमम्बापदाम्बुजप्रसर ॥ (श्लो० ३५) इति ।

अत्र क्रमण प्रसरम । स च द्विविध —पदविशेषरूप, क्रमोदयरूपश्च । तत्र पदविशेषो नाम गुरूणा भान्तकोटिविरणात्मकान-तनातिजननगामर्थ्यम् । क्रमादयो नाम दिव्यसिद्धमान-वौघरूपान्तप्रकाशात्मकश्रीगुरुमण्डलात्मकतया प्रसरणम् । अत्र पदविशेष· पूर्वं प्रतिपाद्यते ।

१. श्रीचक्रस्य आवरणदेवताः

कामकलाविलासे—

सेयं परा महेशी चक्राकारेण परिणमेत यथा ।
तद्देहावयवानां परिणतिरावरणदेवताः सर्वाः ॥ (श्लो० ३६)

इत्यादिना सन्दर्भेण सृष्टिक्रमेणावरणदेवताः प्रदर्शिताः, नित्याषोडशिकार्णवसुभगोदयवासनादिषु तु संहारक्रमेण । पूजोपयोगितया संहारक्रमेणैव ता अत्र प्रदर्श्यन्ते । तत्र त्रैलोक्यमोहनाभिधेये चतुरस्रेऽणिमादयो दश ब्राह्म्याद्यष्टौ च प्रकटाख्या योगिन्यः पूज्यन्ते । सर्वाशापरिपूरकाभिधेये षोडशारे गुप्ताख्याः कामाकर्षिण्याद्याः षोडशदेव्यो भूतेन्द्रियमनोमयविकारषोडशकरूपा योगिन्यः पूज्यन्ते । सर्वसंक्षोभणाभिधमष्टारं गुप्ततरयोगिनीसंज्ञा अनङ्गकुसुमाद्या अव्यक्तमहदहङ्कृतितन्मात्राकारा अष्टौ देव्योऽध्यासते । सर्वसौभाग्याभिधेये चतुर्दशारे सम्प्रदाययोगिन्यः सर्वसंक्षोभिणीप्रभृतयश्चतुर्दशकरणरूपाश्चिन्तनीयाः । सर्वार्थसाधकाभिधेये द्वितीयदशारे कुलोत्तीर्णाख्या देवीधीकर्मेन्द्रियविषयमयाः सर्वसिद्धिप्रदाद्या दश योगिन्यः पूज्याः । सर्वरक्षाकराभिधेये प्रथमदशारे निगर्भाख्या भूततन्मात्रात्मकाः सर्वज्ञाद्या दश देव्योऽधितिष्ठन्ति । सर्वरोगहराभिधेयेऽष्टारे रहस्याख्या पुर्यष्टकरूपा वशिन्याद्या अष्टौ योगिन्योऽवतिष्ठन्ते । सर्वसिद्धिप्रदाभिधेये त्रिकोणे परापररहस्याः कामेश्वरीवज्रेशीभगमालिन्यः पूज्याः । सर्वानन्दाभिधेये बैन्दवे चक्रेऽतिरहस्याख्या महात्रिपुरसुन्दरी पूज्यते । अत्र महायोनिसर्वानन्दमयस्थानगतमहादेवतायाः षडङ्गावरणाद्बाह्यदेशे पश्चिमोत्तरपौरस्त्यदक्षिणाशाचतुष्टये जम्भमोहवशस्तम्भनचतुष्टयोपेतं बाणधनुःपाशाङ्कुशाख्यमायुधचतुष्टयं पूजनीयम् । एतदपि परापररहस्याख्ययोगिनीमयमिति सुभगोदयवासना (श्लो० ५४) । अणिमाद्यावरणदेवतानामप्रपञ्चो नित्याषोडशिकार्णवसुभगोदयादिषु द्रष्टव्यः । प्रकटाख्याप्रभृतय एता देव्यश्चक्रेश्वरीपदेनोक्ताः सुभगोदयवासनायाम् (श्लो० ४७) । सोऽयं विषयो योगिनीहृदयेऽपि पूजापटले (श्लो० ९३, ११६-१६८) विस्तरेण प्रदर्शितः । एतावान् विशेषः—श्रीचक्रद्वारशाखयोर्गणेशदूतरीक्षेत्रेशवटुकपूजनमादिष्टमत्रेति (३।११२) । एता देवताः सकेतपद्धत्यामेव स्तुताः—

द्वैताद्वैतमहामोहनवैरीक्षपणक्षमः ।
भास्वानिव जयत्येको गणेशो दूतरीयुतः ॥
अग्निभाया परोल्लासो निशाकर इवापरः ।
दूतीयुक्तः स जयति वटुकस्ताण्डवान्वितः ॥ (पृ० २६८) ।

नित्याषोडशिकार्णवे षोडशनित्यानामोपदेशो विद्यते । तासु कामेश्वरीभगमालिन्योरेवावरणान्तर्गतित्वम् । शिष्टानां पूजनादिकं तत्र नोपदिष्टम् । योगिनीहृदये तु (३।१६९) शिष्टा नित्यास्त्रिकोणे चतुरस्रान्तराले वा पूज्या इत्युक्तम् । नवचक्रेश्वर्यो योगिनीहृदये (३।१०-१२) त्रिपुरा - त्रिपुरेश्वरी-त्रिपुरसुन्दरी - त्रिपुरवासिनी - त्रिपुराश्री - त्रिपुरमालिनी-त्रिपुरासिद्धा-त्रिपुराम्बा-महात्रिपुरसुन्दरीनामभिर्निर्दिष्टाः । नित्याषोडशिकार्णवे चक्रशुद्धि-

करीप्रभृतयोऽष्टौ विद्या उद्धृताः। नामा नामानि चार्थरत्नावल्या संकेतपद्धतिप्रमाणेनैवं प्रदर्शितानि—

त्रिपुरा त्रिपुरेशी च सुन्दरी पुरवासिनी।
श्रीर्मालिनी च सिद्धाम्बा त्वष्टमी त्रिपुराम्बिका ॥ (पृ० १०७)

सुभगोदये तु 'महात्रिपुरसुन्दरी' इति चतुर्थचरणपाठ (पृ० २९०)। तथा चात्र योगिनीहृदयाभिहिता (२।९-१२) नव चक्रेश्वर्यः स्वीक्रियन्ते। नित्याषोडशिकार्णवे योगिनीहृदयोद्धृता (२।४) सप्तमी मूर्तिविद्या न दृश्यते, अतोऽर्थरत्नावल्यामष्टौ देव्यो व्याख्याताः। अत्रैवं प्रतीमः—नवचक्रेश्वरीणां त्रिपुराप्रभृतीनां करशुद्ध्यादिविद्याभिः साकं संबन्धः पराक्कालिक इति। करशुद्ध्यादिविद्या आवाहनादिषु कर्मसु विनियुक्ता इति न तेषां कश्चन चक्रेश्वरीभि. संबन्ध प्रतीयते।

२. गुरुपङ्क्तिस्तत्समाराधनस्थानं च

अथ क्रमोदयो वर्ण्यते। दिव्यसिद्धमानवौघत्रयवती गुरुमण्डलाभिधा गुरुपङ्क्तिरावरण-पूजायामन्तस्त्रिकोणे पूज्येति योगिनीहृदये (३।११३) दृश्यते। ऋजुविमर्शिन्यामपि (पृ० २२५)—"प्राङ्मध्ययोन्योः पुनरन्तराले संपूजयेत् प्राग् गुरुपादपङ्क्तिम्" (९।१४) इति प्रपञ्चसारप्रामाण्येन तदेव गुरुपङ्क्तिसमाराधनस्थानं निर्णीतम्। चिदानन्दघनपरमार्थः प्रकाशविमर्शात्मा परमकारुणिक परमेश्वरः स्वयमेव स्वात्मानं कामकलाबिन्दुरूपकामेश्वरकामे-श्वरीरूपदिव्यमिथुनप्रमुखदिव्यसिद्धमानवौघादिक्रमावतीर्णो गुरुमण्डलात्मा सन् कतिचन भक्तिभाजः संरक्षति। गुरुमण्डलमेतन्नित्याषोडशिकार्णवे (४।१९) पारम्पर्यपदेन सूचितम्। व्याख्यातं च तद्विस्तरेण तत्रैव शिवानन्दविद्यानन्दाभ्याम्। पारम्पर्यं हि दिव्यसिद्धमानवभेदेन त्रिप्रकारम्। "इह विद्यायां सन्तानद्वयमस्ति—कामराजसन्तानो[1] लोपामुद्रासन्तान इति। विद्यायाः सकीलनिष्कीलभेदेन सन्तानद्वयापत्ति.। तयो. कामराजसन्तानः सकीलविद्यानुबन्धी विच्छिन्नश्च। विच्छेदो नाम पारम्पर्यवियोगः। इतरो निष्कीलविद्यानुबन्धी[2] लोपामुद्राऽगस्त्यादिपरिगृहीतत्वादविच्छिन्नश्च" (पृ० २१८) इति शिवानन्द.। "इह श्रीविद्यारत्नागमे सन्तानद्वयमस्ति—कामराजसन्तान लोपामुद्रासन्तान चेति। कामराजसन्तानक्रमस्तु सकल-विद्यानुसन्ध्यविच्छिन्न इति प्राचीनगुरवोऽप्याचक्षते। लोपामुद्रासन्तानक्रमस्तु विच्छिन्नतया प्रवर्तत इति वर्णयन्ति" (पृ० ७१) इति चिद्वल्लीकारो नटनानन्दः। "इह पुण्यानन्दा हादि-विद्यायामत्यन्ताभिमानिनः" (पृ० ३६) इति चिद्वल्लीवचनेनैव ज्ञायते कामकलाविलासो

---

१. कामराजसन्तानः कादि, लोपामुद्रासन्तानो हादि.। तत्र—"हादेः कामेश्वरप्रधानत्वात् कादेश्च कामेश्वरीप्रधानत्वात्" इत्यरुणामोदिनीकारः सौन्दर्यलहरीव्याख्याता (पृ० १६५)।

२. "निष्कीलीकरणमन्त्रस्य हादिविद्याधिकारे पाठेऽपि गुणोपसंहारन्यायेन सर्वाङ्गतापत्ति" (पृ० ६३-६४) इति सेतुबन्धोक्तिरत्रैव स्वरसतः प्रवर्तते।

हादिविद्यापरत्व इति । चिद्वल्लीकारस्तु कादिविद्याभिमानी प्रतीयते, तेन हादिविद्याक्रमस्य विच्छिन्नत्वोपपादनात् । शिवानन्दादिभिस्तु कादिविद्याक्रम एव विच्छिन्नतयोपपाद्यते । प्रपञ्चसारे शारदातिलके च हादिविद्यैवोद्धृता । सौन्दर्यलहर्यामपि कादिविद्यातः पूर्वं हादिविद्योद्धारः । अतो हादिविद्यैव प्राचीनेति वयमवोचाम । अथापि नित्या[१]षोडशिकार्णवे कादिविद्योद्धृता । दृश्यते च शाङ्करमठपरम्परासु प्राधान्येन कादिविद्योपासना । अतो हादिकादिविद्ययोः प्राचीनार्वाचीनत्वविषयः साम्प्रतं निर्णेतुमशक्यः । दिव्यौघसिद्धौघमानवौघक्रमो हादिविद्यानुसारी प्रतिपादितः ऋजुविमर्शिन्यामर्थरत्नावल्यां ज्ञानदीपविमर्शिन्यां सौभाग्यसुधोदये च । स च प्रदर्शितोऽस्माभिरन्यत्र[२] । कादिविद्याया एवैष क्रमोऽन्वेषणीयः । "यथा दीपकसन्ताने श्रीमती लोपामुद्राऽगस्त्यपत्नी प्रधानभूता, विनष्टसन्तानं पुनरुत्थाप्य प्रवर्तयतीति कृत्वा सा प्रधानभूता तत्र, तथात्रापि क्लीमानन्दसञ्ज्ञः कामदेवो रतिभर्ता विनष्टसन्तानं पुनः पुनः प्रवर्तयतीति तन्नामाङ्कितमिदं सन्तानम्" (पृ०२२४-२२५) इत्यर्थरत्नावलीकारः[३] । इतः पराग्भवा व्यवस्थिता सिद्धौघमानवौघपरम्पराऽन्वेषणीया कादिविद्यायाः ।

---

१. नित्याषोडशिकार्णवे कादिविद्या योगिनीहृदये च हादिविद्योद्धृतेति मूलग्रन्थस्वारस्यात् प्रतीयते । टीकाकाराणामत्र वर्तते मतवैभिन्न्यम् । शिवानन्देन नित्याषोडशिकार्णवो हादिविद्यापरत्वेन व्याख्यायते, विद्यानन्देन पूर्वं कादिविद्यापरत्वेन व्याख्याय ग्रन्थः तदनु हादिविद्योद्धृता । भास्कररायेण कादिविद्यैव व्याख्यायते । स योगिनीहृदयमपि कादिविद्यापरत्वेनैव व्याख्याति । अमृतानन्दस्तु तत्र हादिविद्यामुद्धरति । नित्याषोडशिकार्णवे "मादनं तदधः शक्तिः" (१।१११) इत्यत्र मादनशक्तिपदयोर्यथा ककारैकारयोरेव स्वारस्यम्, तथैव योगिनीहृदये सम्पूर्णस्य सम्प्रदायार्थप्रकरणस्य (२।२६-४८) हादिविद्यायामेव स्वारस्यम् । विद्यास्थैश्च द्विबीजैस्तु" (२।४१) इत्यत्र बहुवचनोपात्तस्य सकारत्रयस्य हादिविद्यायामेवोपलब्धेः । 'बहुवचनाभ्यामपि द्वित्वसङ्ख्यैव कथ्यते" (पृ० १३८) इति भास्कररायस्याप्युक्तिः, मादनशक्तिपदाभ्यां हकारसकारावत्र ग्राह्याविति शिवानन्द(ऋजु० पृ० १०९)व्याख्यानं च सममेव तयोः स्वस्वसम्प्रदायानुगमनमात्रप्रदर्शकम् ।

२. द्रष्टव्यम्—"त्रिपुरादर्शनस्यापरिचिता आचार्या ग्रन्थाश्च" सारस्वती सुषमा, व० २० अ० २ पृ० ३२ ।

३. "एतेन हादिविद्यायामेवास्मिन्मन्त्रे विषयतां वर्णयन्तो निरस्ताः ।......षष्ठश्लोके तैरेव विद्यान्तर्गतवर्णसंख्या स्तुतिरियमुक्तेश्च" (पृ० १७) इति भास्कररायोक्तिनं क्षोदक्षमा । यतो हि शिवानन्देनैव सम्प्रदायस्य हादिविद्याविषयता प्रतिपाद्यते, न विद्यानन्देन । विद्यान्तर्गतवर्णसंख्या स्तुतिरियमुक्तिश्च विद्यानन्दस्य, न शिवानन्दस्येति ।

दिव्यौघावतारक्रमः

अथात्र दिव्यौघावतारक्रमः[1] प्रदर्श्यते । मध्यत्र्यश्रमध्यस्थानगतोड्याणपीठस्थितसमस्तविद्याभिधेयमहात्रिपुरसुन्दरीदेवीविमृष्टरूपो महाप्रकाशरूपः परमानन्दलक्षण परमशिव एव प्रथमो गुरुः । अस्य गुरोः श्रीचर्यानाथ इति संज्ञा । स च कामेश्वरः स्वाभिप्रायं विमर्शाख्यायै स्वशक्त्यै कामेश्वर्यै कृतादौ प्रथममुपदिदेश । मध्यत्र्यश्राग्रकोणगतकामरूपपीठस्थितवाग्भवबीजाभिधेयकामेश्वरीदेवीविमृष्टरूपश्रीमदोड्डुनाथदेवस्त्रेतागुरु । मध्यत्र्यश्रदक्षिणकोणगतजालन्धरपीठस्थितकामराजबीजाभिधेयवज्रेश्वरीदेवीविमृष्टरूपश्रीषष्ठनाथदेवो द्वापरगुरुः । मध्यत्र्यश्रोत्तरकोणगतपूर्णगिरिपीठस्थितशक्तिबीजाभिधेयभगमालिनीदेवीविमृष्टरूपश्रीमित्रेशनाथदेवः कलिगुरु । अर्थरत्नावल्या त्रेताद्वापरकलिगुरव इमे ज्येष्ठमध्यमबालाख्या मन्त्रविद्यामुद्रागुरव उक्ताः (पृ० २२०) । दिव्यौघपरम्परायां पञ्चमो गुरुरर्थरत्नावल्यां क्रोधमुनिभट्टारकः । एवं पञ्चैवात्र दिव्यौघगुरवः प्रदर्शिताः । ते च समाना कादिविद्याया हादिविद्यायाश्च । ऋजुविमर्शिनीकारेण तु पञ्चमो दिव्यौघगुरुर्न व्याख्यात । लोपामुद्रागस्त्ययोरत्र दिव्यौघे परिगणनम् । नामानि चात्र षडेव दृश्यन्ते । एवमेव चिद्वल्ल्यामपि (७१-७२) । उपक्रमे च सप्त दिव्यौघगुरव इत्युक्तम् । कादिविद्यागुरुत्वेन सुप्रथित क्रोधमुनिभट्टारकोऽत्र शिवानन्देन सावहित परित्यक्त इव प्रतीयते ।

आन्तर पीठचतुष्टयम्

अत्र कामरूप-पूर्णगिरि-जालन्धर-ओड्याणाख्याश्चत्वार पीठा सन्ति प्रदर्शिता । अम्बिकाद्या शान्ताद्याश्च पतत्नः शक्तय क्रमेण परस्पर सामरस्यमापन्ना पीठचतुष्टयरूपेण परिणमन्त इत्याद्युक्त योगिनीहृदये । तद्यथा—

भासनाद्विश्वरूपस्य स्वरूपे बाह्यतोऽपि च ।
एताश्चतस्र शक्तयस्तु का पू जा ओ इति क्रमात् ॥
पीठा. कन्दे[2] पदे रूपे रूपातीते क्रमात् स्थिता ।
चतुरस्र तथा विन्दुषट्कयुक्त च वृत्तकम् ॥
अर्धचन्द्र त्रिकोण च रूपाण्येषा क्रमेण तु ।
पीतो धूम्रस्तथा श्वेतो रक्तो रूप च कीर्तितम् ॥ (१।४१-४३) इति ।

पीठचतुष्टयवर्तीनि स्वयम्भ्वादीनि लिङ्गानि

एतेषु मनोबुद्ध्यहङ्कारचित्तात्मकेषु कामरूपादिपीठेषु तत्तद्वृत्तिचतुष्टयमयानि लिङ्गानि स्वयम्भ्वादीनि वसन्तीत्युक्त सौभाग्यसुधोदये—

---

१. अप श्रम ऋजुविमर्शिनीस्थ (पृ० २१८ २२१) । सुभगोदये (पृ० २९५), सौभाग्यसुधोदये (पृ० ३१८-३१९) चात्र विशेषः कश्चनावलोक्यते । तत्रैव द्रष्टव्य. सः ।

२. कन्दशब्दोऽत्र पिण्डशब्दपर्याय । पिण्ड-पद रूप रूपातीतपदार्थो जपप्रकरणे टिप्पण्यां द्रष्टव्यः । योगिनीहृदयेऽन्यत्र—"पिण्डरूपपदग्रन्थिभेदनाद् विघ्नभेदकम्" (३।९४) इत्येवमान्तरविघ्नरूपेणैते वर्णिता । अस्यार्थस्तत्रैव दीपिकायां द्रष्टव्य. । अत एव 'पिण्डादिपदविश्रान्ति-

पुनरेव कामपीठे तदग्रकोणे स्थिते मनोरूपे ।
प्रतिफलित तज्ज्योतिः स्वयम्भुलिङ्ग समीहितं सद्भिः ॥
दक्षिणकोणेऽहङ्कृतिरूपे जालन्धरे तु सङ्क्रान्तम् ।
परधाम बाणलिङ्ग जातं सङ्क्रान्त्युपाधिभेदवशात् ॥
मध्यत्रिकोणकोणे वामे श्रीपूर्णपीठमेतस्मिन् ।
बुद्धिमये परतेज प्रतिफलित त्वितरलिङ्गता यातम् ॥
चित्तमये श्रीपीठे ज्योतिर्बिन्दौ यदस्य सङ्क्रान्तम् ।
प्रतिफलित परधाम्नः परलिङ्ग तत्प्रकीर्त्यते प्राज्ञैः ॥

योगिनीहृदयेऽपि—

स्वयम्भुर्बाणलिङ्ग च इतर च पर पुनः ।
पीठेष्वेतानि लिङ्गानि संस्थितानि वरानने ॥
हेमबन्धूकसुमशरच्चन्द्रनिभानि तु ।
स्वरावृत त्रिकूट च महालिङ्ग स्वयम्भुवम् ॥
कादितान्ताक्षरैर्वीत बाणलिङ्ग त्रिकोणकम् ।
कदम्बगोलकाकार थादिसान्ताक्षरावृतम् ॥
सूक्ष्मरूपं समस्तार्णवृत परमलिङ्गकम् ।
बिन्दुरूप परानन्दकन्द नित्यपदोदितम् ॥ (१।४४-४७)

इत्युक्तम् । अत्र ऋजुविमर्शिनी(पृ० १७१)-अर्थरत्नावली(पृ० १७१)-सुभगोदय(पृ० २८७)-निर्दिष्टो वर्णानामक्षपक्रमोऽपि सूचितः ।

श्रीचक्रस्य धामत्रयात्मकत्वं सृष्ट्याद्यात्मकत्वं च

सुभगोदये (पृ० २९५) कामरूपपीठमग्निचक्रात्मकम्, जालन्धरपीठं सूर्यचक्रात्मकम्, पूर्णगिरिः सोमचक्रात्मकम्, ओड्याणपीठं च ब्रह्मचक्रात्मकं वर्णितम् । नित्याषोडशिकार्णवे ऋजुविमर्शिन्यामर्थरत्नावल्यां च सम्पूर्णं चक्रमेव सोमसूर्याग्निरूपेण सृष्टिस्थितिसंहारादिरूपेण च प्रदर्शितम् । तद्यथा—

ततः सृष्टिर्महाचक्रं तृतीयं तु हुताशनम् ।
मध्यं स्थितिर्द्वितीयं तु संहारः प्रथमं च यत् ॥ (१।४२)

चतुरस्रं पद्मद्वयं च हुताशनाधिष्ठातृकं सृष्टिचक्रम्, चतुर्दशारं दशारद्वयं च सूर्याधिष्ठातृकं स्थितिचक्रम्, अष्टारं मध्यं त्र्यस्रं च सोमाधिष्ठातृकं संहारचक्रमित्यर्थः । ऋजुविमर्शिन्या

सौन्दर्यपुरुषगपुना' (३।११७) इत्यमृतानन्देन—"पिण्डे मुक्ताः पदे मुक्ता रूपे मुक्ता वरानने । रूपातीते च ये मुक्तास्ते मुक्ता नात्र संशयः ॥" (पृ० २८५) इति प्रामाणिकवचनमुदाहार्यपरम्, पिण्डमुक्तेभ्य पिण्डादिभ्यो मुक्तस्यैव वस्तुनो मुक्तत्वात् ।

त्रैपुर चक्रमेतदेवमुपवर्णितम्—'त्रिभेदभिन्न सृष्टिस्थितिसंहारात्मक सोमसूर्यवह्न्यधिष्ठातृक शक्तिकामवाग्भवबीजप्रधान ब्रह्मविष्णुरुद्रमय जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिरूप पृथिव्यन्तरिक्षाद्युपलक्षित-मकारोकारमकारविग्रहमृगादिशब्दराश्युज्ज्वल क्रियाज्ञानेच्छापरपर्याय सत्त्वरजस्तम स्वभाव सर्वदेवतासार विश्वात्मकमिद त्रैपुर महाचक्रमिति" (पृ० ६४) इति ।

श्रीचक्रस्य चतूरूपत्वम्

ऋजुविमर्शिन्युद्धृतेषु (पृ० ६५-६६) सकेतपद्धतिवचनेषु तु चक्रस्य चतूरूपत्वमुप-वर्णितम् । तद्यथा—

ब्राह्म्याद्यष्टौ च यद्युक्तमनङ्गकुसुमात्मकम् ।
सृष्टिचक्र तथा प्रोक्त स्थितिचक्र तत. परम् ॥
चतुर्दशार प्रथम दशार पुनरेव तत् ।
स्थितिचक्र तथा प्रोक्त सहारमपि सशृणु ॥
वशिन्यष्टौ तदादिस्थ त्र्यश्र मध्य क्रमात् पुन ।
सहारस्त्रिविध प्रोक्तस्त्वनाख्या सर्वचक्रगा ॥ इति ।

अथर्वरत्नावलीधृते सकेतपद्धतिवचने चक्रस्य चतुराम्नायरूपत्व लक्ष्यते । तद्यथा—

पूर्वाम्नायः सृष्टिरूपः स्थितिरूपस्तु दक्षिण ।
सहार पश्चिमो ज्ञेयो ह्यनाख्यस्तूत्तर स्मृत ॥ (पृ० ६५) ।

सर्वोऽप्ययमर्थ सौभाग्यसुधोदये सक्षेपेण सगृहीत· । तद्यथा—

चतुरश्रषोडशाष्टच्छदात्मकचक्रत्रय त्रिधा सृष्टि ।
पूर्वाम्नायो वाग्भवबीज तद्वत् त्रिमूर्तिदैवत्यम् ॥
मनुकोण द्विदशार त्रितयमिद कामराजबीज स्यात् ।
स्थितिरत्र देवताना त्रयमपि तद्वच्च दक्षिणाम्नायः ॥
अष्टत्रिकोणमध्यत्रितय तार्तीयमेव सहारः ।
अत्रापि देवतात्रयमासीदयमेव पश्चिमाम्नाय ॥
सर्वमनाख्यारूप तुर्य शिवशक्तिदेवताधिकृतम् ।
स्यादुत्तरसमयात्मकमेव स्रोतोमय महाचक्रम् ॥ (३।१०-१३)

श्रीचक्रस्य नवनित्यामयत्व षोडशनित्यामयत्व च

अथर्वरत्नावल्या श्रीचक्रस्य नवनित्यामयत्व षोडशनित्यामयत्व चोपवर्णितम् । तद्यथा—"अन्यच्च सृष्ट्यादित्रितय प्रत्येक त्रैविध्यात्मक नवनित्यामयमवगन्तव्यम् । पुनरेवैतस्य समष्टिव्यष्ट्यात्मना पञ्चरूपत्वमवगन्तव्यम् । यथा समष्टिसृष्टि, सृष्टिसृष्टि, स्थितिसृष्टि, सहारसृष्टि, अनाख्येति सृष्टिपञ्चक पूर्वे, एव स्थितिपञ्चक दक्षिणे, तथा सहारपञ्चक पश्चिमे । अनाख्यारूपमुत्तरमेकरूपमेव । एव चक्रस्य त्रिपञ्चीकरणसमष्टिव्यष्ट्यात्मना षोडशात्मकत्वात् षोडशनित्यारूपत्वमवगन्तव्यम्" (पृ० ६५) इति । अथ चार्थं सकेतपद्धति-सम्मत इति सर्वेषोद्धृतेन तद्वचनेन ज्ञायते—

तुर्यात्मकं पञ्चयुतं योगिनीचक्रमण्डलम् ।
यो जानाति स मुक्तात्मा सोऽन्वयी देशिकाग्रणीः ॥ (पृ० ६६) इति ।

श्रीचक्रस्य त्रिधा भावनम्

एवंविधस्य श्रीचक्रस्य सकल-सकलनिष्कल-निष्कलरूपेण त्रिधा भावनं योगिनीहृदये समुपदिष्टम् । तद्यथा—

अकुले विषुमज्ञे च शाक्ते वह्नौ तथा पुनः ।
नाभावनाहते शुद्धे लम्बिकाग्रे भ्रुवोऽन्तरे ॥
बिन्दौ तदर्धे रोधिन्यां नादे नादान्त एव च ।
शक्तौ पुनर्व्यापिकायां समनोन्मनिगोचरे ॥
महाबिन्दौ पुनश्चैव त्रिधा चक्रं तु भावयेत् ।
आज्ञान्तं सकलं प्रोक्तं ततः सकलनिष्कलम् ॥
उन्मन्यन्तं परे स्थाने निष्कलं च त्रिधा स्थितम् । (१।२५-२८)

अत एव श्रीचक्रस्य नवाधाररूपत्वं नवनादमयत्वं च प्रतिपाद्यते तत्र तत्र । एतत् त्रिधा विभावनमेव श्रीचक्रस्यान्तरं पूजनमुच्यते ।

सुन्दर्युपास्तिः

तत्र सुन्दर्युपास्तिस्तावद् द्विविधा—बहिर्यागान्तर्यागभेदात् । बहिर्यागः पात्रासादनादि-शान्तिस्तवान्तः कर्मसमूहः । अन्तर्यागो नामाधाराद्ब्रह्मरन्ध्रान्तं तेजस्तन्तोर्विभावनम्, मानसी देवपूजा वा, तस्य क्रम इतिकर्तव्यतेति सौभाग्यभास्करे (पृ० ५) भास्करराय. । अन्तर्यागस्त्रिविधः—सकलः, सकलनिष्कलः, निष्कलश्चेति (पृ० ५) सेतुबन्धे । श्रीचक्रस्य त्रिधा विभावनमेतदनुपदमेव प्रतिपादितम् । अत्राय भावः—उपास्यायाः परमेश्वर्यास्त्रीणि रूपाणि भवन्त्युपास्तियोग्यानि—स्थूलं सूक्ष्मं परं चेति । तत्राद्यं करचरणाद्यवयवशीलं मन्त्रसिद्धिमतां चक्षुरिन्द्रियपाणीन्द्रिययोर्योग्यम् "तत. पद्मनिभा देवी" (१।१३०) इत्यादिना प्रतिपाद्यते ।

---

१. 'विषसंज्ञे' इति तन्त्रान्तरसंमतः पाठः ।

मेरुस्याधः कुलो ज्ञेयो मध्ये तु विषसंज्ञितः ।
मूले तु शाक्तः कथितो बोधनादप्रवर्तकः ॥
अग्निस्ततस्ततश्चोर्ध्वमङ्गुलानां चतुष्टये ।

इति नेत्रतन्त्रोद्योत(भा० १ पृ० १४७)धृतवचने, तन्त्रालोकविवेकधृते "वह्निविषानुयोगात्" (भा० ३, पृ० ३९) इति वचने च विषशब्दस्यैव प्रयुक्ते. । योगिनीहृदयवदत्रापि शाक्तान्तरमेवाभिमतमिति आपाततो व्याख्यातम् । दीपिकाकारेण तु "वह्नौ शाक्ते इति व्यत्ययेन पठितव्यम्" (पृ० १९) इत्युक्त्वा तत्क्रमेणैव स्वच्छन्दतन्त्रसंग्रहः प्रमाणितः ।

द्वितीयं मन्त्रात्मकं पुण्यवतां श्रवणेन्द्रियवागिन्द्रिययोर्योग्यम् । तृतीयं वासनात्मकं पुण्यवतां मनसो योग्यम् । सत्यपि रूपत्रैविध्ये देव्या भावना द्विविधैव भवति—सरूपा, अरूपा चेति । स्थूलरूपानुसन्धानात्मिका प्रथमा, पररूपानुसन्धानात्मिका चरमा । सूक्ष्मरूपानुसन्धानात्मिकाया विधाया उभयत्राप्युपयोगाद्य पार्थक्येन परिगणनम् । अत्र प्रथमाया बहिर्यागत्वेन, चरमाया अन्तर्यागत्वेन व्यपदेशः शास्त्रेषु । तदिदमुभयविधमप्युपासनं मानसव्यापारविशेष एवेति भास्करराय: । तद्यथा—"सा चोपासना मानसक्रियाविशेषरूपा । "जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेन्नोपासात्रैविध्यादाश्रितत्वादिह तद्योगात्" (१।१।३१) इति ब्रह्मसूत्रादौ तथा व्याख्यानदर्शनात् । देवताविषयकोऽनुराग एवोपासनेति केचित् । तन्न, भक्तिमानुपासीतेत्यादिविधौ भक्त्युपासनातो भेदेन निर्देशानुपपत्तेरनुरागस्यैव भक्तिपदवाच्यत्वात्, "अथातो भक्तिजिज्ञासा, सा परानुरक्तिरीश्वरे" (१।१-२) इति शाण्डिल्यसूत्रात् । तस्मादनुरागव्यावृत्ता क्रियैवोपासना । सा च द्विविधा—तन्मन्त्रजपरूपा, तद्यन्त्रपूजारूपा चेति । जप मानसे चेति धातुपाठस्मृत्या जपस्य मानसक्रियारूपत्वावगमात् । पूजाया अपि ध्यानादिरूपायास्तथात्वात् । उपचारसमर्पणरूपाया अपि न ममेत्याकारकमानससंकल्पैकरूपत्वात्" (से० पृ० ६८) इति । उपासाया मानसव्यापारमात्रत्वेऽपि बहिर्यागे बाह्यपदार्थोपादानकत्वं तस्याङ्गीकर्तव्यमेव । स च पञ्चोपचार-षोडशोपचार-चतुष्षष्ट्युपचारादिभेदेन, "केवलो यामलो मिश्रश्चक्रयुग् वीरसंकरः" इत्यादिभेदेन च बहुधा भिद्यते ।

"श्रीसुन्दरीसाधनतत्पराणां भोगश्च मोक्षश्च करस्थ एव" इति श्रूयते । तत्रान्तर्यागप्रवणेन बहिर्यागेनापि मोक्षसिद्धिः । बहिर्यागेन च केवलेन भोगोऽपि सिध्यतीति विवेकः । अत्रेदं रहस्यम्—सूर्यचन्द्रयोर्देवयानपितृयाणात्मकेडापिङ्गलामार्गेणाहोरात्रयोः संचरणम् । चन्द्रस्तु वामनाडीमार्गेण संचरन् द्विसप्ततिसहस्रनाडीमार्गममृतेन सिञ्चति । सूर्यश्च दक्षिणनाडीमार्गेण संचरन् तदुच्छिष्टानमृतबिन्दूनुपाहरति । यदा चन्द्रसूर्ययोरुभयोराधारचक्रे समावेशस्तदाऽमावास्या तिथिरुत्पद्यते । कृष्णपक्षतिथयस्तत उत्पद्यन्ते । अत एव कुण्डलिनीशक्तिराधारकुण्डे सूर्यकिरणसंपर्काद्विलीनचन्द्रमण्डलमध्यगलत्पीयूषपरिपूरिते स्वपिति । स्वापावस्थैव कृष्णपक्ष इत्युच्यते । योगी यदा समाहितचित्तश्चन्द्रं चन्द्रस्थाने, सूर्यं सूर्यस्थाने वायुना निरोद्धुं क्षमते, तदा चन्द्रसूर्यौ निरुद्धावमृतसेचनतदाहरणयोरशक्तौ । तदानीं वायुना प्रेरितेन स्वाधिष्ठानवह्निना शुष्कीभूतेऽमृतकुण्डे निराहारा कुण्डलिनी बुभुक्षिता सती सर्पवत् फूत्कारं कुर्वती

1. सौन्दर्यलहरीटीका लक्ष्मीधरा द्रष्टव्या, पृ० १४६-१४७
2. एतेन शुक्लपक्ष एव कुण्डलिनीप्रबोधः कर्तुं शक्यते योगिभिर्न कृष्णपक्ष इत्यवधेयमत्र, स्वापावस्थायां प्रबोधस्यासम्भवात् ।

ग्रन्थित्रयं भित्त्वा सहस्रदलकमलमध्यवर्तिनं चन्द्रमण्डलं दशति। तस्माद् गलन्त्यः पीयूषधारा आज्ञाचक्रोपरिस्थितं चन्द्रमण्डलमाप्लावयन्ति। तस्माद् गलिताभिरमृतधाराभिः सर्वं देहमाप्लावयन्ति। तस्याज्ञाचक्रोपरिस्थितस्य चन्द्रमसः कलाः पञ्चदश नित्याः[1]। ताः पञ्चदश तदधःस्थितविशुद्धिचक्रमाश्रित्य परिवर्तन्ते। सहस्रदलकमलान्तःस्थितं चन्द्रमण्डलं बैन्दवं स्थानम्। तत्कला चिन्मयी आनन्दरूपा आत्मेति गीयते। सैव त्रिपुरसुन्दरी। चन्द्रस्य प्रथमायाः कलायाः प्रतिपदिति नामधेयम्। सैव कलात्मिका सूर्यमण्डलान्निर्गता। कृष्णपक्षे तु सूर्यमण्डलं प्रविष्टा। एवं शुक्लपक्षे सूर्यमण्डलान्निर्गता द्वितीया कला द्वितीया तिथिः। कृष्णपक्षे तु सूर्यमण्डलं प्रविष्टा द्वितीया कला द्वितीया तिथिरिति। एवं सर्वमूहनीयम्। अतश्च पञ्चदशकलाव्यवधानं सूर्यचन्द्रयोर्यत्र सा पौर्णमासी। पञ्चदश्यां कलायां सूर्यचन्द्रयोरत्यन्तसंयोगो यत्र साऽमावास्या। कौलमते चन्द्रकलात्मिकानां षोडशानां नित्यानां प्रतिदिनमेकस्या एवानुष्ठानम्। सर्वासां समयिमते। षोडश्याः कलायास्तु पञ्चदशस्वपि तिथिष्वनुष्ठानम्, पञ्चदशानां नित्यानां तत्रैवान्तर्भावात्। अत एव नित्याषोडशिकार्णवषोडशनित्याप्रतिपादनप्रकरणे (१।२५-२८) पञ्चदश तिथिनित्या अङ्गनित्याः, षोडशी तु व्यापिकाऽङ्गिनित्येति व्याख्यातं व्याख्यातृभिः। तत्र प्रतिपदि त्रिपुरसुन्दरीकला ध्येया। द्वितीयायां कामेश्वरी कला। तृतीयायां भगमालिनीकला। चतुर्थ्यां नित्यक्लिन्नाकला उपास्या। पञ्चम्यां भेरुण्डाख्या कला। षष्ठ्यां वह्निवासिनीकला। सप्तम्यां महावज्रेश्वरीकला। अष्टम्यां रौद्रीकला। नवम्यां त्वरिताकला। दशम्यां कुलसुन्दरीकला। एकादश्यां नीलपताकाख्या कला। द्वादश्यां विजयाख्या कला। त्रयोदश्यां सर्वमङ्गलाख्या कला। चतुर्दश्यां ज्वालाख्या कला। पञ्चदश्यां मालिन्याख्या कला। सर्वासु तिथिषु चिद्रूपाख्या कला षोडशी उपास्या। प्रतिपदि या त्रिपुरसुन्दरी कथिता, सा चिद्रूपात्मिका न भवति, चिद्रूपात्मिकाया मूलविद्याया भिन्नत्वेनानुष्ठानादिति लक्ष्मीधरः (पृ० १४६)। नित्याषोडशिकार्णवे पठिता एकादशी नित्या न स्मृता लक्ष्मीधरेण। दूती-नित्याऽष्टमी चात्र रौद्रीनाम्ना स्मर्यते। अत्र प्रथमाया महात्रिपुरसुन्दर्या अङ्गिनित्यात्वात् सैव चिद्रूपाख्या षोडशी कला, शिष्टानां पञ्चदशतिथिनित्यानामङ्गनित्यात्वात् प्रतिपदादितिथिषु समाराधनमित्यवोचित पक्षः।

रतिरहस्ये चन्द्रकलाधिकारे प्रथमे श्लोके—

अङ्गुष्ठे पद-गुल्फ जानु-जघने नाभौ च वक्ष स्तने
कक्षा-कण्ठ-कपोल-दन्तवसन नेत्रालिके मूर्धनि।

---

१. "आधारस्वाधिष्ठानमणिपूरानाहतविशुद्धाज्ञाचक्रात्मकं श्रीचक्रं त्रिखण्डं सोमसूर्यानलात्मकम्। मूलाधारस्वाधिष्ठानचक्रद्वयमेकं खण्डम्। मणिपूरानाहतचक्रद्वयमेकं खण्डम्। विशुद्धाज्ञाचक्रद्वयमेकं खण्डम्। तत्र प्रथमखण्डोपरि अग्निस्थानम्। तदेव रुद्रग्रन्थिरित्युच्यते। द्वितीयखण्डोपरि सूर्यस्थानम्। तदेव विष्णुग्रन्थिरित्युच्यते। तृतीयखण्डोपरि चन्द्रस्थानम्। तदेव ब्रह्मग्रन्थिरित्युच्यते। एतदेव ग्रन्थित्रयम्" (पृ० ९८) इति लक्ष्मीधरः।

शुक्लाशुक्लविभागतो मृगदृशामङ्गेष्वनङ्गस्थिति-
रूर्ध्वाधोगमनेन वामपदतः पक्षद्वये लक्षयेत् ॥

इत्येव तिथिक्रमेण नायिकावयवेष्वनङ्गस्थितिः प्रतिपाद्यते नन्दिकेश्वरमतानुसारम्, "एकारौकारयुक्ता हरिहरजहराः पञ्च बाणाः स्मरस्य" (श्लो० ४) इति च पञ्च[1] बाणबीजानि प्रतिपाद्यन्ते ।

गोणीपुत्रकमतेन तु—

मूर्धोरःस्थलवामदक्षिणकरे वक्षोरुहोरुद्वये
नाभीगुह्यललाटजाठरकटीपृष्ठेषु तिष्ठत्यसौ ॥५॥
कक्षाश्रोणिभुजेषु च प्रतिपद प्रारभ्य कृष्णामथ
श्वेतायाः प्रभृति क्रमेण मदनो मूर्धानमारोहति ।
अङ्गेष्वेषु मृगीदृशा मनसिजप्रस्तावनापण्डिता
मात्रा षोडश चिन्तयन्ति बहलज्योति स्फुलिङ्गाकृतीः ॥ ६ ॥

विनयजिज्ञासुभिश्चन्द्रकलाधिकाराख्ये द्वितीये परिच्छेदे विषयोऽयं भावनीयः । एवं च तिथिनित्याक्रमेण कुण्डलिनीप्रबोधनपरस्य दूतीयागानुष्ठाननिरतस्य च त्रिपुरोपासकस्य भोगमोक्षयोरधिगतिः सुलभैवेति सुष्ठूक्तम्—"भोगश्च मोक्षश्च करस्थ एव" इति । विशेषार्घ्यनिष्पत्तये कुण्डगोलकाख्यद्रव्याधिगमाय—'यदेतल्लिस्रया लोहितं भवत्यग्नेस्तद्रूपं तस्मात्तस्मान्न बीभत्सेत, अथ यदेतत्पुरुषे रेतो भवत्यादित्यस्य तद्रूपं तस्मात्तस्मान्न बीभत्सेत" (२।३।७) इत्यैतरेयारण्यकवचनं प्रमाणीक्रियते । किन्तु वैदिक्या संस्कृताष्टाङ्गमपि मैथुनं सर्वथा हेयतयैव सर्वत्रोपदिश्यते इति तस्य मोक्षशास्त्रत्वमेव । तान्त्रिक्या तु संस्कृतौ कषायपरिपाकाद्यधिकारिभेदेन बहिर्यागमुखेनान्तरयजनविधिरुपदिश्यते । अतस्तस्या भोगापवर्गोभयसाधकत्वमिति भावः ।

जपो ध्यानं च

मन्त्रजपरूपोपासनाऽनुपदमेव प्रतिपादिता । तत्प्रसङ्गेन जपो ध्यानं चाधुनाऽनुव्याख्यायते । जपमहिमा महत्त्वं च सर्वेष्वेव धर्मेषु निर्विवादमङ्गीक्रियते । अर्थानुसन्धानमन्तराऽपि मन्त्रजपविधिरव्याहतं सर्वत्र प्रवर्तते । किन्तु योगसूत्रकारेण भगवता पतञ्जलिना "तज्जपस्तदर्थभावनम्" (१।२८) इति सूत्रयताऽर्थभावनस्य किमपि वैशिष्ट्यमाविर्भावितम् । अत एव योगिनीहृदये श्रीविद्याया षड्विधोऽर्थः, भास्कररायेण च वरिवस्यारहस्ये द्वितीयेंऽशे पञ्चदशविधोऽर्थः प्रकाशितः ।

---

१. नित्याषोडशिकार्णवटीकाकारैस्तु "कामस्यम्" (४।४५) इत्यादिसार्धश्लोकव्याख्यानावसरे द्रां द्रीं क्लीं ब्लूं स्त्रीं इति पञ्च बाणबीजान्युद्धृतानि ।

नार्थज्ञानविहीनं शब्दस्योच्चारणं फलति ।
भस्मनि वह्निविहीने न प्रक्षिप्तं हविर्ज्वलति ॥
अर्थमजानाना नानाविधशब्दमात्रपाठवताम् ।
उपमेयश्चनीवान् मलयजभारस्य वोढेव ॥ (व० र० ५४-५५)

इति हि भास्कररायः । "स्थाणुरयं भारहारः किलाभूदधीत्य वेदं न विजानाति योऽर्थम्" (१।५।२) इति निरुक्तं च । तदिदमर्थविभावनमेव ध्यानपदाभिधेयम् । "ध्यानं हि निश्चला बुद्धिर्निराकारा निराश्रया । न तु ध्यानं शरीराक्षिमुखहस्तादिकल्पना ॥" (श्लो० १४६) इति हि ध्यानविषये विज्ञानभैरवीयं वचः ।

त्रिविधो मन्त्रजपः

आगमेषु त्रिविधो मन्त्रजपः प्रतिपाद्यते—भाष्य उपांशुर्मानसश्च । क्षुद्रसिद्धये अन्यश्रवणारमकों भाष्यो जपः कार्यः, मध्यसिद्ध्यादौ स्वसंवेद्यलघुध्वनिरूपांशुः, श्रेष्ठतमे कार्यसिद्ध्यादौ मानसो जपः क्रियते । अपि च अधमान् मन्त्रान् भाष्येण, मध्यमानुपांशुना, उत्तमांश्च मन्त्रान् मनसा जपेत् । नित्याषोडशिकार्णवेऽपि—

निगदेनोपांशुना वा मानसेनापि सुव्रते (५।७) ।

इति वचनेन त्रिविधो जपो निर्दिष्टः ।

निगदेन यदा जप्तं लक्षं चोपांशुना कृतम् ।
मानसेन महेशानि कोटिजापफलं लभेत् ॥ (५।१८)

इत्यनेन जपफलं च प्रतिपादितम् । एतदनुगुणमेव—

विधियज्ञाज्जपो यज्ञो विशिष्टो दशभिर्गुणैः ।
उपांशुः स्याच्छतगुणः साहस्रो मानसः स्मृतः ॥ (२।८५)

इति मानवं वचनमृजुविमर्शिन्यामुद्ध्रियते । एतेषां लक्षणानि च—

उच्चारो मनसा स्थानध्यानवर्णप्रकल्पनात् ।
मानसो जप इत्युक्तो योगमार्गप्रवर्तकः ॥
उपांशुर्निजकर्णैकगोचरः सिद्धिदायकः ।
सुस्पष्टवचनोच्चारो वाचिकः सिद्धिदायकः ॥

इत्येतमृजुविमर्शिन्यामर्थरत्नावल्यां चोद्धृताभ्यां सिद्धनागपादश्लोकाभ्यां प्रतिपाद्यन्ते । अत्यन्तो मानसो जप एव—

---

१. मृगेन्द्रागमवृत्तिवर्षादयूनं (पृ० ८१ २३२) पराख्यमहिमावचनं द्रष्टव्यम् ।
२. मृगेन्द्रागमवृत्तिवर्षादयूनं (पृ० ४२. २३३) पौष्करागमवचनं द्रष्टव्यम् ।
३. पुनरत्नतान्त्रवैता सिद्धनागपादः कुलार्णवस्य विशिष्ट आचार्य इत्यर्थरत्नावलीपुततद्-वचनेभ्यो ज्ञायते । अत्र ध्यानध्यानवणवरेषु तारत एव कश्चन विशिष्टोऽर्थस्तस्याभिप्रेतः । स चार्थ.—

सर्वमेन्द्रियसचारं प्रोच्चरेन्नादमान्तरम् ।
एष एव जपः प्रोक्तो न तु बाह्यजपो जपः ॥

इति योगिनीहृदयदीपिका(पृ० १९५, ३१३)धृतप्रामाणिकवचनोक्तो नादानुसन्धानलक्षण आन्तरो जपोऽभिमन्तव्यः । स च—

भूयो भूयः परे भावे भावना भाव्यते हि या ।
जपः सोऽत्र स्वयं नादो मन्त्रात्मा जप्य ईदृशः ॥ (श्लो० १४५)

इत्येवं विज्ञानभैरवभट्टारके प्रतिपाद्यते । अत्र च जपोऽजपासीमानमामृशति । सोऽयमजपागायत्रीतिनाम्ना शास्त्रेषु प्रथते । विस्तरभयान्नात्र तद्व्याख्यायते ।

त्रैपुरे दर्शने जपस्य लक्षणम्

त्रैपुरे दर्शने तु जपस्य लक्षणमवस्थापञ्चकशून्यषट्कविषुवत्सप्तकचक्रनवकविभावनादिरूपं चिह्नम् । तदुक्तं वरिवस्यारहस्ये—

एवमवस्थाशून्यविषुवन्ति चक्राणि पञ्च षट् सप्त ।
नव च मनोरर्थांश्च स्मरतोऽर्णोच्चारणं तु जपः ॥ (१।५२)

अस्यार्थो वरिवस्यारहस्यप्रकाशे द्रष्टव्यः । अर्थानुसन्धानपूर्वकं मन्त्रार्णोच्चारणं जपः इति संक्षेपः । वामकेश्वरदर्शने हि त्रिविधं चक्रभावनमवस्थापञ्चकादिभावनं च जपवेलाया विधीयते ।

पिण्डस(ज्ञा?ज्ञ)भवेत् स्थानं ध्यानं (तत्प?तु प)दमुच्यते ।
व(र्ण?र्णं) रूपं विनिर्दिष्टं लक्षं वै रूपवर्जितम् ॥ (३।४)

इति कौलज्ञाननिर्णयवचनतः प्रतीयते । रूपवर्जितं रूपातीतमित्यर्थः । पिण्डपदरूपरूपातीतानामर्थश्च—

पिण्डं कुण्डलिनी शक्तिः पदं हंसः प्रकीर्तितः ।
रूपं बिन्दुः समाख्यातो रूपातीतं तु निष्कलम् ॥

इत्यर्थरत्नावलीधृतमतोत्तरवचनतो ज्ञायते । योगिनीहृदयदीपिकायां (पृ० ५९) तु स्वच्छन्दसंग्रहस्यैतद्वचनमित्युक्तम् । सेतुबन्धेऽपि (पृ० ६०, २४८) तथैव । पिण्ड-पद-रूप-रूपातीता कौलज्ञाननिर्णये, मालिनीविजयोत्तरे, तन्त्रान्तरे च यथा व्याख्यायन्ते, तथैव सिद्धहैमयोगानुशासनाख्ये जैनयोगशास्त्रेऽपि व्याख्याता भवन्ति । वर्तते चाणवोपाय-व्याख्यानप्रसङ्गे तन्त्रालोकादिषु ध्यानस्थानवर्णादिपदानामर्थविषये एवार्थः । सर्वोऽयं विषयो निबन्धान्तर एव प्रदर्शयितुं शक्येत ।

१. वचनमेनत् सङ्केतपद्धतिस्थं स्यादित्यन्यत्र प्रतिपादितमस्माभिः ।
२. शिवपुराणे हठयोगप्रदीपिकाप्रभृतिषु च ग्रन्थेषु नादानुसन्धानविषयको विचारो विस्तरेणावलोक्यते । स ततः एवानुशीलनीयः ।

श्रीविद्याया त्रीणि कूटानि बीजानि वा भवन्ति। प्रतिकूटमन्ते हृल्लेखाया अवस्थितिः।

> हृल्लेखायाः स्वरूपं तु व्योमाग्निवामलोचना।
> बिन्द्वर्धचन्द्ररोधिन्यो नादनादान्तशक्तयः॥
> व्यापिकासमनोन्मन्य इति द्वादशमहति।
>
> (व० र० १।११-१३)

योगिनीहृदये (३।१७२-१७६) एता द्वादश कला उच्यन्ते कामकलायाः। बिन्द्वादीनां लक्षणमुच्चारणकालं स्थानं च "दीपाकारोऽर्धमात्रश्च" (१।२८) इत्यारभ्य "तदोन्मनी" (१।३४) इत्यन्तं योगिनीहृदये तट्टीकायां वरिवस्यारहस्ये तत्प्रकाशे च (१।१९-२३) द्रष्टव्यम्। योगिनीहृदयप्रदर्शितो बिन्द्वादीनामाकारश्च वरिवस्यारहस्यान्ते स्थापितया सारण्या साधु प्रदर्शितः। वाग्भवकामराजशक्तिबीजाख्ये कूटत्रये आधारहृदयभ्रूमध्येषु स्थितानां वह्निसूर्यसोमकुण्डलीनां त्रये च प्रत्येकं चक्रत्रयस्य भावनम्। तत्र ऐं ओंकारमाहृत्यादिचक्रत्रयस्याधारस्थवह्निमण्डलस्थितवाग्भवबीजशिखरवर्तिकामकलान्तर्गतहार्धकलाग्रवह्निकुण्डलिन्युत्थानादिहृदयगतकामराजबीजपर्यन्तव्यापिनादमयताभावनं वाग्भवबीजजपः। सर्वसौभाग्यदायकादिचक्रत्रयस्य हृदयस्थसूर्यमण्डलस्थितकामराजशिखरवर्तिकामकलान्तर्गतहार्धकलाग्रसूर्यकुण्डलिन्युत्थानोदितबिन्दुस्थानशक्तिबीजपर्यन्तव्यापिनादमयताभावनं कामराजबीजजपः। सर्वरोगहरादिचक्रत्रयस्य बिन्दुस्थानेन्दुमण्डलान्तर्गतशक्तिबीजशिखरवर्तिकामकलान्तर्गतहार्धकलाग्रसोमकुण्डलिन्युत्थानोदितब्रह्मरन्ध्रोपरिस्थितशिवतत्त्वातीतसमनासीमापर्यन्तव्यापिनादेन सहाभेदेन लयभावनं शक्तिबीजजपः।

अयमभिप्रायः—अत्र प्रथमकूटे या हृल्लेखा, तदन्तर्गता या कामकला, तस्या वर्तमाना या हकारार्धकला, सा वह्निकुण्डलिनीत्युच्यते। अत्र द्वितीयकूटे सूर्यकुण्डलिनीति, तृतीयकूटे सोमकुण्डलिनीति च कथ्यते। बिन्द्वादिसमष्टिरूपो नादस्तु तत एवोत्थितो दीपशिखाप्रवर्तिवज्ज्वलदाकारः। एवं आधारमारभ्योत्थितो नादस्त्रैलोक्यमोहनसर्वाशापरिपूरकसर्वसंक्षोभणचक्रत्रयस्य त्रिविधसृष्टिरूपस्यापरं रूपम्। भ्रूमध्यमारभ्योत्थितो नादः सर्वसौभाग्यदायकसर्वार्थसाधकसर्वरक्षाकरचक्रत्रयस्य त्रिविधस्थितिरूपस्यापरं रूपम्। बिन्दुस्थानमारभ्योत्थितो नादः सर्वरोगहरसर्वसिद्धिप्रदसर्वानन्दमयचक्रत्रयस्य संहृतित्रयरूपस्यापरं रूपमिति विभावनीयम्। अत्र वाग्भवबीजनिष्पन्नविनिर्गतं नादं हृद्गतकामराजबीजपर्यन्तमुच्चरेत्। शक्तिबीजे च प्राणादयो द्वादश कलाः अपि तदन्तःस्थिरं स्थिता उच्चार्याः। वाग्भवकामराजयोः सृष्टिस्थितिरूपत्वात् विश्रान्तिस्थानपर्यन्तमुच्चारः।

---

१. "बिन्द्वादीनां समष्टिस्तु समष्टिर्नाद उच्यते" (१।१३) इति वरिवस्यारहस्ये। "यद्यपि बिन्दुविनिर्मुक्तानामक्षराणामेव नादसंज्ञा मन्त्रशास्त्रे, तथापि व्यवहारगौरवभीत्या समष्टिरूपतानादेनैव सामान्यं कृतम्" (पृ० ११-१२) इति वरिवस्यारहस्यप्रकाशे।

कर्मेन्द्रियाणि पञ्च वाक्पाणिपादपायूपस्थानि, ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्च घ्राणरसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्राणि, एतेषां दशानां स्वस्वविषयोत्पादकत्वं व्यवहारः। स एव जाग्रदवस्था। तत्र हेतुरूपं ज्ञानमरूपत्वाद्भावनादशायां प्रकाशरूपत्वेन भावनीयम्। अत प्रकाशवाचके वह्नौ तार्तीयबीजशिखरवर्तिनि रेफे महाजाग्रदवस्था सार्वकालिकनिद्राक्षयलक्षणा परप्रबोधदशा भावनीया। मनो बुद्धिरहङ्कारश्चित्तं चेत्यन्तःकरणानि चत्वारि। तैरेव व्यवहारः स्वप्नः। तज्जनकं प्रकाशस्तृतीयहृल्लेखास्थकामकलया योध्यो गलदेशे चिन्तनीयः। स्वप्ने विद्यमानानामन्तःकरणवृत्तीनां लयतः सर्वेन्द्रियोपरतिः सुषुप्तिः। अत्र हि लीनपूर्वस्य देहाध्यासादिषु शेडीकृतस्य लीनस्यैव स्वात्मनो वेदनं प्रकाशनं भवति। प्रकृते च विषयभूतस्य तार्तीयबीजस्य वर्णानां विलोमेन विलये भ्रूमध्यस्थानस्थितहृल्लेखोर्ध्वबिन्दौ सुषुप्त्यवस्था भाव्यते। चैतन्यव्यक्तिहेतोर्नादरूपस्य वेदनं तुर्यावस्था। तार्तीयबीजशिखरवर्त्यर्धचन्द्ररोधिनीनादेषु स्वात्मचैतन्याभिव्यक्तिकारणनादकलनात्मिका तुर्यावस्था भावनीया। तुरीयातीतं मनोवागतीतपरमानन्दस्वरूपं मुक्तस्थानम्। तच्च नादान्तशक्तिव्यापिकासमनोन्मनासु स्थितं भावयेत्। एवमत्र तार्तीये शक्तिबीजे एव विद्याजपकरणावधाननिपुणेन योगिना जपकाले जागरिताद्याः पञ्चावस्थाः स्मरणीयाः।

तृतीयस्य शक्तिबीजस्य रेफस्थाने बिन्दौ रोधिन्यां नादान्ते व्यापिकायां च विज्ञानभैरवोक्तं (श्लो० ३२) शिखिपक्षचित्रमण्डलरूपं शून्यपञ्चकं भावनीयम्, उन्मन्यां च षष्ठं महाशून्यं नीरूपं चिन्त्यम्। एवं भावयतो योगिनो गगनपञ्चकभेदक्रमेणाकुलकुण्डलिनीसमावेशो जायते।

प्राणस्य हकारात्मनो मायात्मनो यष्टुर्मनसश्च संयोगः प्राणविषुवमित्युच्यते। मूलाधारस्थितवाग्भवशिखरवर्तिनं नादं हृदयपर्यन्तमुच्चार्य तत्र स्वयं लीनो भूत्वा स्वात्मनःनिश्चयतानुसन्धानं मन्त्रविषुवम्। मूलाधारादिचक्रषट्कस्याप्यध ऊर्ध्वं चैकैको ग्रन्थिरिति ग्रन्थिषट्कम्। तद्भेदनमार्गेणैव सुषुम्णानाडी मूलाधाराद् ब्रह्मरन्ध्रं व्याप्नोति। तेनैव मार्गेण नादस्य वर्णपङ्क्तेश्च नाडीमध्यगतत्वेन भावनयोच्चारणं नाडीविषुवम्। रेफभीकारं तन्मध्यवर्तिसपरार्धकलां बिन्दुमर्धचन्द्ररोधिनीनादनादान्तांश्च क्रमशो लीनान् विभावयत। प्रशान्तोद्रिक्तभावरूपेण प्रशान्तविषुवमित्युच्यते। शक्तिस्थानादूर्ध्वं पुनरुज्जीवितस्य नादस्य सूक्ष्मतमस्य व्यापिकामुल्लङ्घ्य समनायां लयः शक्तिविषुवम्। समनाया अप्यूर्ध्वं पुनरुज्जीवितस्यात्यन्तसूक्ष्मतमस्य नादस्योन्मन्यां कालातीतायां विचिन्तनं कालविषुवम्। निमेषस्य त्रिंशत्तमो भागस्तत्पर इत्यभिधीयते। तत्परस्य शततमस्त्रुटिरिति। अर्धनिमेषस्य त्रिसहस्रतमो भागस्त्रुटिरित्यभिधीयते। तेन हकारादुन्मन्यन्तानां विद्यावयवानां मुनिचन्द्राष्टदशभिरर्धात् गगनाधिपाम्भोनागदहस्र(१०८१७)त्रुटिभिरुच्चारे "अङ्गुष्ठे त्रिपुरात्रे च" (१।२५) इत्यादिर्योगिनीहृदयोक्तदिशा क्रमे सति नादस्थाने तत्परस्य वेदनं जायते। चैतन्याभिव्यक्तिस्थानमेतावत्परस्तत्वमेव स्वात्मरूपप्रधानत्वात्तत्त्वविषुवमित्याख्यायते।

एवमनेन प्रकारेण जपकाले सकल सकलनिष्कल निष्कलचक्रभावनवेलायां विद्याऽव्ययवानामुच्चारणकालेषु शून्यषट्कादिकं चिन्तयतो योगिनः सकलाः सिद्धयोऽणिमाद्याः सिद्धयन्ति। अनित्याशुचिक्लेशदुर्भगभवप्रपञ्चपरिपन्थिभूतं सर्वविषयानन्दसमष्टिभूतं परमानन्दलक्षणपरमप्रेमास्पदपरमसुन्दरपरमशिवरूपं निसर्गानन्दसुन्दरं शून्यषट्कावस्थापञ्चकसप्तविषुवकोलाहलातीतं विश्वविश्रान्तिभूमिभूतं परं स्थानमभिव्यज्यते।

योगः

चक्रसृष्टिप्रकरणे कुलादिषु स्थानेषु नवचक्रविभावनमुपदिष्टम्। मातृकाप्रकरणे जपप्रकरणे च बिन्द्वर्धचन्द्रप्रभृतयो नव नादाः प्रदर्शिताः। जपस्य लक्षणमवस्थापञ्चकशून्यषट्कविषुवसप्तकचक्रनवकविभावनादिरूपं भवति। सर्वमेतद्विभावनं यौगिकप्रक्रियामात्रगम्यम्। नेत्रतन्त्रे (६।६) स्थूलं सूक्ष्मं परं चेति त्रिविधं ध्यानमुपदिश्यते[2]। तद्यथा—

स्थूलं तु यजनं होमो जपो ध्यानं समुद्रकम्।
मन्त्राणि मोहनादीनि मन्त्रराट् कुरुते भृशम्॥
सूक्ष्मं चक्रादियोगेन कलानाड्युदयेन च।
परं सर्वात्मकं चैव मोक्षदं मृत्युजिद्भवेत्॥ (६।७-८)

एवं स्थूल-सूक्ष्म-परध्यानानां लक्षणमभिधाय षष्ठसप्तमाष्टमाधिकारेषु तानि क्रमेण सविस्तरं व्याख्यातानि। अत्र सूक्ष्मपदेन कुण्डलिनीयोगः, परपदेन चाष्टाङ्गिको योग उक्तः। कुण्डलिनीयोगस्य कुलप्रक्रियान्तर्भूतत्वात् स कौलिकयोगनाम्नाऽभिधातुं शक्यते। अतस्तन्नाम्नैवात्र तत्प्रतिपादयिष्यते। ज्ञानयोगक्रियाचर्याख्यपादचतुष्टयात्मकेष्वागमेषु तन्त्रेषु च योगपादे षडङ्गो योगो मुख्यत्वेन प्रतिपादितो भवति। दृश्यते च सप्ताङ्गिकोऽष्टाङ्गिको वा योगस्तत्र तत्र। अष्टाङ्गिको योगोऽप्यत्रत्यो न सर्वथाऽनुकरोति पातञ्जलं योगम्। स्वच्छन्दतन्त्रे चतुर्थे पटले षडध्वविवेचनावसरेऽन्यत्र च बहुषु स्थलेषु बिन्द्वर्धचन्द्रादयो निदर्शिता विवृताश्च, योगिनीहृदये जपप्रकरणे निर्दिष्टा शून्यविषुवत्प्रभृतयश्चात्र विस्तरेण व्याख्याता दृश्यन्ते। विज्ञानभैरवेऽपि साधनं यौगिकी विशिष्टा परम्परोन्मील्यते। न केवलं वैष्णवेषु शैवेषु शाक्तेष्वेव, जैनेषु बौद्धेषु च शास्त्रेषु स्वकीया योगप्रक्रिया दृश्यते। वर्तते च कियताऽप्यंशेनैतेषु साधर्म्यं वैधर्म्यं च। तत्प्रतिपादनस्य नायमवसर इति विस्तराद्विरम्य संक्षेपेणात्र कौलिकस्तान्त्रिकश्च योगः प्रतिपाद्यते।

कौलिको योगविधिः

नेत्रतन्त्रे सप्तमाधिकारे योगविधिरयं प्रदर्शितः। तदत्र निरूप्यते। तथाहि—

ऋतुचक्रं स्वराधारं त्रिलक्ष्यं व्योमपञ्चकम् ॥१॥
ग्रन्थिद्वादशसंयुक्तं शक्तित्रयसमन्वितम्।

---

१. "अनित्याशुचिदुःखानात्मसु नित्यशुचिसुखात्मख्यातिरविद्या" (यो० सू० २।५)।
२. ध्यानशब्दोऽत्र योगार्थवाचकः।

धामत्रयपथाक्रान्तं नाडित्रयसमन्वितम् ॥२॥
ज्ञात्वा शरीरं सुश्रोणि दशनाडिपथावृतम् ।
द्वासप्तत्या सहस्रैस्तु सार्धकोटित्रयेण च ॥३॥
नाडिवृन्दैः समाक्रान्तं मलिनं व्याधिभिर्वृतम् ।
सूक्ष्मध्यानामृतेनैव परेणैवोदितेन तु ॥४॥
आप्यायं कुरुते योगी आत्मनो वा परस्य च ।
दिव्यदेहः स भवति सर्वव्याधिविवर्जितः ॥५॥ इति ।

इमे श्लोकाः क्षेमराजेनेत्थं व्याख्याताः—"ऋतव. षट्, जन्म-नाभि-हृत्-तालु-बिन्दु-नाद-स्थानानि नाडि-माया-योगि-भेदन-दीप्ति-शान्ताख्यानि नाडिमायादिप्रसराश्रयत्वात् चक्राणि यत्र; स्वराः षोडश, अङ्गुष्ठ-गुल्फ-जानु-मेढ्र-पायु कन्द-नाडि-जठर-हृत्-कूर्मनाडी-कण्ठ-तालु-भ्रूमध्य-ललाट-ब्रह्मरन्ध्र-द्वादशान्ताख्या जीवस्याधारकत्वादाधारा यत्र, यदि वा सर्वसहत्वादस्य नयस्य कुलप्रक्रियया—

मेढ्रस्याधः कुलो ज्ञेयो मध्ये तु विषसंज्ञितः ।
मूले तु शाक्त कथितो बोधनादप्रवर्तकः ॥
अग्निसंज्ञस्ततश्चोर्ध्वमङ्गुलानां चतुष्टये ।
नाभ्यधः पवनाधारे नाभावेव घटाभिधः ॥
नाभिहृन्मध्यमार्गे तु सर्वकामाभिधो मत. ।
सञ्जीवन्यभिधानाख्यो हृत्पद्मोदरमध्यगः ॥
वक्षःस्थले स्थितः कूर्मो गले लोलाभिधः स्मृतः ।
लम्बकस्य स्थितश्चोर्ध्वे सुधाधारः सुधात्मकः ॥
तस्यैव मूलमाश्रित्य सौम्य. सोमकलावृतः ।
भ्रूमध्ये गगनाभोगे विद्याकमलसंज्ञित. ॥
रौद्रस्तालुतलाधारो रुद्रशक्त्या त्वधिष्ठितः ।
चिन्तामण्यभिधानाख्यश्चतुष्पथनिवासि यत् ॥
ब्रह्मरन्ध्रस्य मध्ये तु मूर्धाधारस्तु मस्तके ।
नाद्याधारः परः सूक्ष्मो घनव्याप्तिप्रबोधकः ॥
इत्युक्ताः षोडशाधारा.…………………। इति ।

---

१. जन्माख्ये नाडिचक्रं तु नाभौ मायाख्यमुत्तमम् ॥
हृदिस्थं योगिचक्रं तु तालुस्थं भेदनं स्मृतम् ।
बिन्दुस्थं दीप्तिचक्रं तु नादस्थं शान्तमुच्यते ॥ (ने० त० ७।२८-२९)

त्रीणि अन्तर्बहिरुभयरूपाणि लक्ष्याणि लक्षणीयानि यत्र, निरावरणरूपत्वात् "[1]खमनन्तं तु जन्माख्यं" (७।२७) इति वक्ष्यमाणानां जन्म-नाभि-हृद्-बिन्दु-नादरूपाणा व्योम्ना पञ्चकं विद्यते यत्र, "जन्ममूले[2] तु मायाख्यो" (७।२२) इत्यभिधास्यमानाश्चैतन्यावृतिहेतुत्वाद् ग्रन्थयो माया-पाशव-ब्रह्म-विष्णु-रुद्र-ईश्वर-सदाशिव-इन्धिका-दीपिका-बैन्दव-नाद-शक्त्याख्या ये पाशास्तैः सयुक्तम्; इच्छादिना शक्तित्रयेण सम्यगन्वितमेषणी-यादिविषये प्रवर्तमानम्, सोम-सूर्य-वह्निरूपधामत्रयपथैः सव्यापसव्यपवनैर्मध्यमपवनेन चाधिष्ठितम्, इडा-पिङ्गला-सुषुम्नाख्येन पवनाश्रयेण नाडित्रयेण युक्तम्; गान्धारी-हस्तिजिह्वा-पूषा-यशा-अलम्बुसा-कुहू शङ्खिनीभिश्च युक्तत्वाद् दश नाडयः पन्थानो येषां प्राणापान-समानोदानव्याननागकूर्मकृकरदेवदत्तधनञ्जयाख्यास्तैरासमन्ताद्धृतमोतप्रोतम्, द्विदशकावस्थित-नाडिदशकप्रपञ्चभूताभिर्द्वासप्तत्या सहस्रैर्मध्यव्याप्त्या सार्धकोटित्रयेण च महाव्याप्त्या नाडिवृन्दैः समाक्रान्तम्, आणवमायीयकार्ममलयोगान्मलिन ·····शरीरं ज्ञात्वा योगी ··· गतव्याधि-दिव्यदेहो भवति" इति ।

योगी चक्राधारग्रन्थ्यादीन्येतानि मन्त्रवीर्यभूतचित्स्फुरत्तात्मना ज्ञानशूलेन भित्त्वा कालवञ्चनमुखेन मृत्युजित् कालजिच्च भूत्वा निरञ्जन पदमश्नुते । तत्रैव प्रक्रिया—साधकश्चित्तप्राणैकाग्र्येण कन्दभूमिमवष्टभ्य सकोचविकासाभ्यासेन शक्त्युन्मेषमुपलक्ष्य मत्तगन्ध-स्थान पीडयेद् यथा शक्तिरूर्ध्वमुखैव भवति । कन्द[3]भूमिविस्फुरितयाऽनया शक्त्या योगी

---

१. खमनन्तं तु जन्माख्यं नाभौ व्योम द्वितीयकम् ।
तृतीयं तु हृदिस्थाने चतुर्थं बिन्दुमध्यत. ॥
नादाख्यं तु समुद्दिष्टं······(७।२७–२८)

२. जन्ममूले तु मायाख्यो ग्रन्थिर्जन्मनि पाशवः ॥
ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च ईश्वरश्च सदाशिवः ।
कारणस्थास्तु पञ्चैवं ग्रन्थयः समुदाहृताः ॥
इन्धिकाख्यस्तु यो ग्रन्थिर्द्विमार्गशमनः शिवः ।
तदूर्ध्वे दीपिका नाम तदूर्ध्वे चैव बैन्दवः ॥
नादाख्यस्तु महाग्रन्थिः शक्तिग्रन्थिरतः परः । (७।२२–२५)
"इन्धिकाख्यो ग्रन्थिर्द्विमार्गशमन इति निरोधिकास्पृष्टवामदक्षिणवाहनिःश्वासप्रशमनहेतुः, अत एव शिव ऊर्ध्वैकमार्गारोहकत्वात् श्रेयोरूप." इति तत्रैव क्षेमराजः । अमृतानन्दस्तु—"षट्चक्राणां प्रत्येकमूर्ध्वाधो ग्रन्थिद्वयमिति द्वादश ग्रन्थय." (दी० पृ० २८७) इत्याह । लक्ष्मीधरस्तु ग्रन्थित्रयमेव व्याख्याति । एतच्चात्रैव १०६ पृष्ठे टिप्पण्यां द्रष्टव्यम् ।

३. जन्माधारस्य शुषीणि पर्यायान् शृण्वतः परम् ।
जन्मस्थानं तु कन्दाख्यं कूर्माख्यं स्थानपञ्चकम् ॥
मास्योरर्ं तदेवेह मूलाधारस्तथोच्यते । (ने० त० ७।३१-३२)

खेचर्याख्यां मुद्रां लभेत । लब्धया तु तया यदा आत्माणुर्मुद्रितस्तद्वशः संपन्नस्तदा मन्त्रवीर्य-स्फुरत्तात्मना विज्ञानेनोर्ध्वं द्वादशान्तं यावत् प्रसरेत् । तत्र परं शिवं विक्षोभ्य समनापदावरोहणेन सृष्ट्युन्मुखं कृत्वा तत्र परमानन्दमयममृतं प्राप्य महाप्रकाशात्म समनारूढं धाम लीलया विक्षोभ्यापानोल्लासाख्यं चन्द्रोदयं प्रतीक्षेत । चन्द्रोदये सति तस्माच्छुद्धममृतं प्राप्यान्तर्मुखीभूतया स्ववक्त्या मध्यमार्गेणाधोधः कर्षयेत् तेन च चक्राधारादि सर्वं निषिञ्चेत् । ब्रह्मस्थानं हृद्धाम यावत्तदमृतं प्राप्तं भवति । ततोऽप्यधो नाभेरध.स्थाने निषिच्य कालाग्न्यन्तमापूर्य समन्तात् परिपूर्णं देहं स्मरेत् । ततः सर्वरोमकूपैः प्रसृत्यान्तर्बहिरासादितव्याप्ति सर्वदिक्कममृतार्णव-प्लावनसमरसीभूतपरमामृतरूपमिच्छाज्ञानक्रियाशक्तिकचितं परमशिवरूपं निरामयमात्मानं चिन्तयेदिति ।

नित्याषोडशिकार्णवे रूपकमुखेनैष एवार्थः प्रदर्शितः । तद्यथा—

यदोल्लसति शृङ्गाटपीठात् कुटिलरूपिणी ॥
शिवार्कमण्डलं भित्त्वा द्रावयन्तीन्दुमण्डलम् ।
तदुद्भवामृतस्यन्दपरमानन्दनन्दिता ॥
कुलयोषित् कुलं त्यक्त्वा परं पुरुषमेति सा ।
निर्लक्षणं निर्गुणं च कुलरूपविवर्जितम् ॥ (४।१२-१४) इति ।

मूलाधारगतचतुर्दलपद्ममध्यत्रिकोणकुलस्थानमत्र शृङ्गाटपदेनोच्यते । लक्ष्मीधरेण सौन्दर्यलहरीटीकायां श्रीचक्रस्यान्तरोपासनायामेषैव प्रक्रिया यथा समाश्रिता तथाऽस्माभिः "श्रीविद्यायाः समयिसम्प्रदायः" इत्याख्ये निबन्धे[1] प्रतिपादितं तत एवावलोकनीयम् । विद्यानन्देन—"मूलादिभ्रूमध्यान्तग्रन्थिद्वादशविगलयितृ व्योमपञ्चकभञ्जयितृ" (पृ० ६७) इति श्रीचक्रविशेषणमुखेनैष एवार्थः स्मृतः । शाक्तानुभवपूर्वकं मूले स्थितायाः कुण्डलिन्याः षट्चक्रव्योमपञ्चकद्वादशग्रन्थिभेदक्रमेणाकुलसमावेशो योगिनीहृदये दीपिकायामपि च (पृ० २८७-२९०) प्रकाशितः। एवं च नेत्रतन्त्रप्रतिपादितयोगात् त्रिपुरातन्त्रप्रतिपादितयोगस्य सत्यपि साम्ये कश्चन विशेषोऽपि दृश्यते । योगिनीहृदये (३।१४६) आधारार्थे रन्ध्रशब्दः प्रयुक्तः । तत्र दीपिकायामाधारस्वाधिष्ठानमणिपूरानाहतत्दूर्ध्ववज्रपथकण्ठलम्बिकाविशुद्ध्या-ज्ञाख्यानि नवाधाराणि परिगण्य प्रमाणरूपेणैतत्स्वच्छन्दसंग्रहवचनमुदाहृतम्—

आधारं स्वाधिष्ठानं च मणिपूरमनाहतम् ।
मध्यमं वज्रकण्ठं च लम्बिकां च विशुद्धिकाम् ॥
आज्ञां च नवकं विद्धि षट्चक्राणि त्रिहीनकम् । (पृ० २९५)

"महदुद्भवहेतुत्वात्, मध्यनाडीकन्दरूपत्वात्, कूर्माकारत्वात्, पृथिव्यादिव्योमान्ततत्त्व-पञ्चकस्यान्तत्वात्, मत्स्योदरवत् स्फुरणात्, मूलभूतत्वाच्च जन्मा(स्मस्याना)द्याख्यायते" इति क्षेमराजः । मत्स्योदरापराभिधमूलाधारकेन्द्रितयोगमार्गप्रदर्शकत्वादेवैतच्छास्त्रं मत्स्योदरीमतनाम्नापि परिचीयते ।

1. चन्द्रशेखरशास्त्रि-अभिनन्दनग्रन्थ, पृ० १३-२० ।

"मूलादिषट्चक्रलम्बिकाललाटब्रह्मरन्ध्राख्यनवाधारेषु" (पृ० ४०) इत्यर्थं रत्नावलीकारः। "आधारनवकमकुल-सहस्रार-मूलाधार-स्वाधिष्ठान-मणिपूरक अनाहत-विशुद्धि-लम्बिका-आज्ञा-बिन्दुरूपम्" (पृ० ६६) इति चिद्वल्लीकारः। योगिनीहृदये—

अकुले विषुसंज्ञे च शाक्ते वह्नौ तथा पुनः।
नाभावनाहते शुद्धे लम्बिकाग्रे भ्रुवोऽन्तरे ॥ (१।२५)

इत्यत्र नवाधाराण्येव सूचितानि। व्याख्यातानि च तथैव स्वच्छन्दसंग्रह-प्रामाण्येन दीपिकायाम्। अत्रत्यान्याद्यानि चत्वारि नामानि प्रायस्तान्येव यानि नेत्रतन्त्रोद्धृतकुलप्रक्रियाया प्रदर्शितानि। तत्र कुल इति प्रथमं नाम, अत्र चाकुलमिति। अयंव "अकुलादिषु" (२।८) इति श्लोके स्थानेष्वेतेषु नवचक्राराधनमुपदिष्टम्। नवचक्रात्मक-श्रीचक्रसमाराधनप्रवणेषु त्रिपुरातन्त्रेषु स्वप्रयोजनानुगुणमाधारनवकमेवाङ्गीकृतमित्येतेन प्रतीयते। वरिवस्यारहस्यप्रकाशे—"सुषुम्णाख्यनाडीमूलाग्रयोर्द्वे सहस्रदलकमले, मध्ये चाष्टदल-षड्दलादीनि त्रिचत्वारिंशानि सविस्तरं स्वच्छन्दसंग्रहादौ प्रपञ्चितानि" (पृ० १६) इति कश्चन विशेष उक्तः। एष चार्थो योगिनीहृदयदीपिकाकारेणापि सूचितः (पृ० ३९)। स्वच्छन्द-संग्रहस्तु साम्प्रतं नोपलभ्यते, अतोऽत्र विषये नाधिकं किमपि वक्तुं पार्यते।

श्रीतत्त्वचिन्तामणिस्थे षट्चक्रविवरणे सौन्दर्यलहर्यां लक्ष्मीधरायामन्येषु परवर्तिषु ग्रन्थेषु मूलाधारस्वाधिष्ठानमणिपूरानाहतविशुद्धयाज्ञाख्यानि षट् चक्राणि प्रतिपाद्यन्ते। नेत्रतन्त्रे तु जन्म-नाभि-हृत्-तालु-बिन्दु-नाद-स्थानानि नाडि-माया योगि-भेदन-दीप्ति-शान्ताख्यानि षट् चक्राणि प्रतिपाद्यन्त इति पूर्वमेवोक्तम्। मूलाधारस्वाधिष्ठानादीनां नाडिमायादीनां च चक्राणां स्थानानि प्रायः समानान्येव। नाडिप्रसरहेतुत्वात्, "नाभिचक्रे कायव्यूहज्ञानम्" (यो० सू० ३।२५) इति रीत्या समस्तमायाप्रपञ्चख्यातिहेतुत्वात्, योगिनां चित्तैकाग्र्य-प्रदत्वात्, प्रयत्नेन भेदनीयत्वात्, दीप्तिरूपत्वात्, शान्तिप्रदत्वाच्चैतानि चक्राणि नाडिमाया-दिभिरन्वर्थैः पदैरभिधीयन्ते स्म। परवर्तिनि तु काले तानि मूलाधारस्वाधिष्ठानादिसंज्ञाभिः समलङ्कृतान्यभिधीयन्तेति तु वयं प्रतीमः।

उपर्युद्धृतेष्वन्येषु च योगशास्त्रग्रन्थेषु चक्राणामाधाराणां च संकर इव दृश्यते। सिद्ध-सिद्धान्तपद्धतिप्रभृतिषु हठयोगग्रन्थेष्वपि—"नवचक्रं कलाधारं त्रिलक्ष्यं व्योमपञ्चकम्" (२।११)

१. हठयोगप्रतिष्ठापको गोरक्षनाथः कुलमतप्रतिष्ठापकस्य मत्स्येन्द्रनाथस्य शिष्य इति बहुप्रचा-रितोऽयमर्थो विद्वद्गोष्ठीषु। तदस्मभ्यं रोचते। मत्स्येन्द्रः कौलमार्गप्रवर्तकः प्रथमा-चार्यं इत्यघोरशिवाचार्येण मृगेन्द्रवृत्तिदीपिकायां (पृ० ७४) प्रत्यपादि। तन्त्रालोकेऽ-भिनवगुप्तेन मच्छकुलशास्त्रावतारकतया प्रसिद्धो मच्छन्दविभुः स्तुतः। श्रीमता डॉ० कान्तिचन्द्रपाण्डेयमहोदयेन स्वकीये 'अभिनवगुप्त' इत्याख्ये ग्रन्थे (पृ० ५४८) मत्स्येन्द्र-शिष्यपरम्परा प्रदर्शिता, यत्राभिनवगुप्त अन्तिमः पुरुषः। तत्र न दृश्यते गोरक्षनाथस्य

इत्यादिना कौलिको योगः, "यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयोऽष्टाङ्गानि" (२।२९) इत्यादिना च पातञ्जलो योगः प्रतिपाद्यते । हठयोगप्रदीपिकाप्रभृतिष्वपि तथैव कौलिकस्य पातञ्जलस्य च योगस्य प्रतिपादनं भवति । वर्तते किल तत्र स्वकीयमपि वैशिष्ट्यं पार्थक्येन । तच्च षट्कर्मप्रतिपादने बन्धनिरूपणे च प्राधान्येन दरीदृश्यते । सर्वमेतद् भूरिविचारसहमिति नाधुना प्रतन्यते ।

तान्त्रिकः षडङ्गो योगः

पातञ्जले योगशास्त्रेऽष्टाङ्गो योगः प्रतिपाद्यते । यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारध्यानधारणासमाधिरूपाणि च तान्यष्टाङ्गानीत्युक्तप्रायम् । तन्त्रेषु तु—शैवेषु, वैष्णवेषु, बौद्धेषु च—षडङ्गो योगो वर्णितः । तद्यथा—

प्राणायामस्तथा ध्यानं प्रत्याहारोऽथ धारणा ।
तर्कश्चैव समाधिश्च षडङ्गो योग उच्यते ॥

नाम । शिष्यपरम्परामेनामाश्रित्य पाण्डेयमहोदयेन पञ्चमी शताब्दी खीष्टस्य मत्स्येन्द्रनाथसमयो निर्धारितः । अत्र नैवासामञ्जस्यं किमपि वयं पश्यामः । प्रतिपादितश्चायमर्थोऽस्माभिः "त्रिपुरादर्शनस्यापरिचिता आचार्याः कृतयश्च" (सारस्वती सुषमा, व० २०, अ० २, पृ० १३-१४) इत्याख्ये निबन्धे ।

तन्त्रालोकादिषु बहवो ग्रन्थाः कुलमतप्रतिपादकाः प्रमाणीक्रियन्ते । डा० प्रबोधचन्द्रबागचीसम्पादिते कौलज्ञाननिर्णयेऽपि (पृ० ७५) तन्त्रालोकस्मृताः कुलपञ्चाशिका-ऊर्मिकौल-सिद्धामृतप्रभृतयो ग्रन्थाः स्मर्यन्ते । अभिनवगुप्तो मच्छन्दं विभुविशेषणेन संयोजयति । प्रमाणैरेतैर्बहुकालव्यापिनीयं शिष्यपरम्परा शास्त्रपरम्परा चेति सिद्ध्यति । एवं सत्यपि डा० बागचीमहोदयैर्मत्स्येन्द्रनाथसमयो नवमी दशमी वा शताब्दी खीष्टस्य निर्धारितः (कौलज्ञाननिर्णयस्य भूमिका, पृ० २५-२८) । एष एव समयस्तस्य श्रीमत्या डा० कल्याणीमल्लिकमहोदययाऽप्यङ्गीक्रियते सिद्धसिद्धान्तपद्धतिभूमिकायाम् (पृ० ११) । मत्स्येन्द्रनाथस्याभिनवगुप्तेन स्मृतत्वात्तत्पूर्ववर्तित्वमनिवार्यतयाऽऽपतितम् । इतिहासक्रमे कालगणनायां प्रतिसन्तति पञ्चविंशतिवर्षाणामन्तरमङ्गीक्रियते तदभिज्ञैः । शिष्यपरम्परायामप्येष एव क्रमोऽङ्गीकर्तव्यः । डा० कल्याणीमल्लिकमहोदयया तु गोरक्षस्य मत्स्येन्द्रशिष्यतासम्पादनाय शिष्यपरम्परायां वर्षशतस्यान्तरमङ्गीक्रियते । अत्र युक्तायुक्तत्वमैतिहासिका एव विचारयन्तु । मत्स्येन्द्रगोरक्षमतयोः सिद्धान्तगतं यौगिकप्रक्रियागतं चापि वैषम्यमनयोर्भिन्नसन्तानत्वमेव पोषयति ।

किञ्च, अद्वयवज्रसंग्रहे चतुर्मुद्राप्रकरणे (पृ० ३२) हठयोग इति सेकहठयोग इति च दर्शनाद् गोरक्षनाथस्य हठयोगप्रतिष्ठापयितृत्वमपि संदिग्धमेव । अत्र मनीषिभिः पूर्वाग्रहग्राहविनिर्मुक्तैः सविशेषं दत्तावधानैः पुनरपि परिशीलनीयोऽयं विषयः ।

इति तन्त्रालोकविवेक (आ० ४, पृ० १५) धृतागमवचने योगस्य षडङ्गानि भाषितानि। अत्र पातञ्जलयोगप्रतिपादितानि यमनियमासनरूपाणि त्रीण्यङ्गानि न दृश्यन्ते। शिष्टमङ्गपञ्चकमुभयत्र समानम्, यद्यपि प्रतिपादनपद्धतौ वर्तते भेदः। तर्काख्यो योगाङ्गोऽत्राभिनवो दृश्यते पातञ्जलयोगापेक्षया। "योगाङ्गत्वे समानेऽपि तर्को योगाङ्गमुत्तमम्" (१७।१८) इति च भाष्यते तद्विषये मालिनीविजयोत्तरे तन्त्रालोके (४।१५) च। यमनियमौ सर्वेष्वेव भारतीयेषु दर्शनेषु धर्माङ्गत्वेन चित्तशुद्धिसाधनत्वेन चाविशेष प्रतिपाद्येते। आसनाख्यो योगाङ्गस्तन्त्रेषु किमर्थं परित्यक्त इति विचारणीयोऽयं विषयः। यावदुपलब्धानामपि शैवागमाना देवनागरसंस्करणाभावादत्र सप्ताङ्गयोगप्रतिपादक मृगेन्द्रागमयोगपादमाश्रित्य किमप्युच्यते। तत्र हि—

प्राणायाम प्रत्याहारो धारणा ध्यानवीक्षणे।
जप समाधिरित्यङ्गान्यङ्गी योगोऽष्टम स्वयम् ॥

इति जपोऽपि योगाङ्गेषु समावेशित, एव चैषा लक्षणानि तत्र प्रदर्शितानि—

प्राण प्रागुदितो वायुरायामोऽस्य प्रखेदनम्।
प्रेरणाकुञ्चिरोधलक्षण क्रतुदोषनुत् ॥
तत सुखलवास्वादे तेषा वृत्तस्य चेतस।
प्रत्याहारो विधातव्य सर्वतो विनिवर्तनम् ॥
तेनेन्द्रियार्थससर्गविनिवृत्तेश्चितो मति।
धारणायोग्यतामेति पदे स्वेच्छाप्रकल्पिते ॥
चिन्ता तद्विषया ध्यान तच्चादिष्ट मुहुर्मुहुः।
तदेकताननामेति स समाधिर्विधीयते ॥
जपस्तद्वाचक ध्येयसमुखीकरण मुने।
ऊहोऽभिवीक्षण वस्तुविकल्पानन्तरोदित ॥ (२।४-८)

ज्ञानयोगक्रियाचर्याख्यपादचतुष्टयात्मकेष्वन्येष्वपि शैवागमेष्वेतदनुकारमेव योगाङ्गाना षट्क सप्तकमष्टक वा निरूपित स्यात्। पाञ्चरात्रागमीयविष्णुसहितायाम्—

प्राणायामोऽत्र पूर्वं तु प्रत्याहारोऽथ धारणा।
ततस्तर्क समाधिश्च ध्यान चाङ्गानि षट् क्रमात् ॥ (२०।५७ ५८)

इत्येव तान्येव योगाङ्गानि क्रमव्यत्ययेन वर्णितानि, लक्षितानि चैवम्—

प्राणाना यस्त्विहायाम क्रमादेव प्रकीर्तित ॥
सर्वशास्त्रेषु शास्त्रज्ञैः प्राणायाम स उच्यते।
नाभ्यादिषु यथादिष्ट बीज भूतगुणात्मकम् ॥
क्रियाभिर्धार्यते याभिस्तत्क्रिया धारणा मता।
अन्वयव्यतिरेकाभ्यां यस्माद् यदुपलभ्यते ॥
धारणादिषु कार्येषु स तर्कः सप्रकीर्तितः।

अविपर्यासरूपेण यथाकर्म गुणात्मकम् ॥
समाधिश्चेह विज्ञेयो धारणाभिस्त्रिभिस्त्रिभि ।
ध्यातृध्येयस्वरूप यत् तत्र रुन्ध्यात् प्रदर्शनम् ॥
समाधिस्त्रिगुण यावदेव ध्यानस्य लक्षणम् ।
(२०।६१-६२, ६८-७२)

अत्र द्वितीययोगाङ्गस्य प्रत्याहारस्य लक्षण न दृश्यते ।

गुह्यसमाजाख्ये बौद्धतन्त्रे—

[1]प्रत्याहारस्तथा ध्यान प्राणायामोऽथ धारणा ।
अनुस्मृति समाधिश्च षडङ्गो योग उच्यते ॥ (१८।१४०)

इत्येव षडङ्गो योग उक्त । अत्र शैववैष्णवागमपरिगृहीतस्य तर्कस्य स्थानेऽनुस्मृते समावेश । गुह्यसमाजोक्त एव षडङ्गो योगोऽन्येषामपि बौद्धतन्त्रग्रन्थाना साहाय्येन सम्यग् व्याख्यातो गुरुभिः स्वकीयस्य 'भारतीय सस्कृति और साधना" इत्याख्यस्य ग्रन्थस्य प्रथमे भागे (पृ० ५३७–५४०) इति तत एवावलोकनीय. । एव योगाङ्गप्रतिपादने मतभेदे जाग्रत्यपि षडङ्गो योग सर्वेष्वपि शैववैष्णवबौद्धतन्त्रेषु वर्ण्यत इति स तान्त्रिकयोगनाम्नाऽत्र सबोधित ।

सप्रश्रयनिवेदनम्

एवमितो वर्षपञ्चकात् प्राक् कृतारम्भस्यास्य ग्रन्थस्य सम्पादनकर्मण इतिकर्तव्यताऽत्र परिसमाप्यते । अस्मिन् शुभ कर्मणि कृतसहायाना सहृदयाना सुहृदामादरणीयाना विदुषा परमश्रद्धास्पदाना गुरूणा च स्मरणमवसरप्राप्तमत्र चर्च्यते । सर्वप्रथममत्र तत्रभवानभिनवगुप्तपादाचार्य, श्रीमान् लक्ष्मीधर, सर्वतन्त्रस्वतन्त्र श्रीभास्कररायश्च सश्रद्ध स्मर्यन्ते । विद्वद्भिरेतै. क्षुण्णेन पथा प्रवृत्ताना लक्ष्मीधरभास्कररायमन्तव्यानि यत्र क्वचन समालोचयतामप्यस्माक चेतसि तौ प्रति श्रद्धाभरो नाणुमात्रमपि क्षणमपि तिरोबभूव । वयमेतानन्याश्च पूर्वाचार्यान् सर्वप्रथम प्रणमाम । तदनु येषा कृपाभरेणागमिकदर्शनानुशीलनरुचिरस्मासु समुद्भूता, तेषा वन्दनीयचरणाना गुरुवर्याणा कविराजमहोदयाना चरणयोरय पद्मसुमनोऽञ्जलि समर्प्यते । विगतेषु मासेषु महानुभावानामेतेषा सान्निध्येनैवायमुपो-

१. प्रत्याहारस्तथा ध्यान प्राणायामोऽथ धारणा ।
तर्कश्चैव समाधिश्च षडङ्गो योग उच्यते ॥
इत्येव दृश्यते पाठो भगवद्गीताभास्करभाष्ये (पृ० १२७)। अत्र पूर्वार्धो गुह्यसमाजक्रममनुकरोति, किन्तूत्तरार्धे नास्त्यनुस्मृते परिगणनम् । तस्य स्थाने तर्कस्यैव तन्त्रालोकादिशैववैष्णवागमप्रतिपादितस्य योगाङ्गत्वेन ग्रहणम् । अत्र प्राणायामस्थाने प्रत्याहारस्य प्रथमोपादाने हेतुर्भिन्तनीय ।

द्धातमाग पूर्णतामगात्। तदिद मातिथ्य योगतन्त्रविभागे व्याख्यातृरूपेणाऽस्मान् नियोजयतां माननीयानामुपकुलपतीना श्रीगौरीनाथशास्त्रिमहोदयाना कृपयाऽलम्भि। एतदर्थं तैः शब्दैस्तानभिनन्दामो वयम्। ग्रन्थसस्करणे टिप्पणीपूपोद्घाते च प्रयुक्ताना मातृकाणा विभिन्नाभ्य सस्थाभ्यो मूलमातृकाप्रतिलिप्यधिगमे सग्रहेऽवलोकने च कृतसहायाना सस्कृतविश्वविद्यालयो पकुलपतिचराणा पण्डितश्रीसुरतिनारायणमणित्रिपाठिमहोदयानामनुसन्धानसचालकचराणा श्रीक्षेत्रेशचन्द्रचट्टोपाध्यायाना वर्तमानानुसन्धानसचालकश्रीबलदेव-उपाध्यायमहोदयाना सरस्वतीभवनग्रन्थाध्यक्षचराणा डा० सुमङ्गलशामहोदयाना वर्तमानग्रन्थाध्यक्षश्रीविभूतिभूषणभट्टाचार्याणा च भूरामुपकार स्मरामः। तासा तासा सस्थानामधिकारिणो वय साधुवादं समाजयाम, याभ्यो मूलमातृकास्तत्प्रतिलिप्यो वाऽधिगता अस्माभि। मातृकापरिचयप्रसङ्गे च तासा सर्वासा नामानि सूचितान्येवास्माभि.। यात्राप्रसङ्गेषु याभ्य सस्थाभ्यो व्यक्तिभ्यश्च साहाय्यमुपगतम्, सर्वास्ता सादर स्मृता अस्माभिर्यात्राविवरणप्रकाशके निबन्धे सूर्योदयपत्रे प्रकाशिते। ग्रन्थसम्पादनकर्मणि कृतसहायेषु सर्वप्रथम काशीहिन्दूविश्वविद्यालयस्य सस्कृतमहाविद्यालयाध्यक्षचरौ श्रीरामचन्द्रदीक्षित श्रीरामचन्द्रशास्त्रिणौ सविनय स्मर्यते, एतयोर्मनीषिणो साहाय्येनैवास्माभि सदिग्धस्थलपाठसशोधने सामर्थ्यमधिगतम्। अत एव भणितमस्माभिष्टिप्पणीसमाप्तौ—"रामचन्द्रसहायेन" (पृ० ३२८) इत्यादि। उद्धरणाना स्थलनिर्देशे, उपोद्घातभाषाया भावव्यञ्जनासमर्थाना विशिष्टाना पदाना समुपस्थापने च सस्कृतविश्वविद्यालये आगमाध्यापके सुहृद्वरे श्रीरघुनाथपाण्डेयमहोदये, व्याकरणगतसशीतिनिवारणे च व्याकरणन्यायाचार्यैर्भि सुहृद्वरे श्रीकालिकाप्रसादशुक्लमहोदयैर्भृ शमुपकृतम्। पाठसकलने यदा तदा साहाय्यमाचरन्तौ वाराणसेयसस्कृतविश्वविद्यालयप्रकाशनविभागपण्डितौ श्रीपरमेश्वरपाण्डेय-हरिहरदत्तदीक्षितौ सस्नेह स्मर्येते। अन्तिमे 'प्रूफ'सशोधने सविशेष दत्तावधानान् सस्कृतविश्वविद्यालयमुद्रणालयस्थान् पण्डितान् श्रीविभूतिनारायणपाण्डेय-हरिवशमणित्रिपाठि-अम्बिकेश्वरमिश्र-शुक्लोपाध्यायान् साधुवादैः समाजयाम। मुद्रणाक्षरसयोजनादिकमनु सविशेष दत्तावधानान् वाराणसेयसस्कृतविश्वविद्यालयमुद्रणालयस्थान् कर्मचारिणः श्रीसत्यचरणभट्टाचार्य मुखरराम रामजी-रणजीतसिंह-आत्मारामपाण्डेयानपि धन्यवादशतै सयोजयाम। सर्वान्ते चानुक्रमणीभागस्य निर्माणे कृतसहाया ज्येष्ठपुत्री सौ० सुषमामाशीर्वादशतै समाजयाम'। अत्र सस्करणे यत्किमपि वैशिष्ट्यं परिलक्ष्येत तत्सर्वं सर्वेषामत्र स्मृतानामेतेषा महानुभावाना साहाय्येनैवाहित भवति। याश्च त्रुटयोऽत्रावशिष्टास्ता मदीयेनैव मतिमान्द्येन वा दृष्टिदोषेण वेति सोढव्यास्ता मनीषिभि, "गच्छत. स्खलन क्वापि" इति न्यायादित्येतावदेवोक्त्वा विरम्यते साम्प्रतम्॥

गुरुपूर्णिमा, सवत् २०२५
१०-७-१९६८ ई०
वाराणसी।

विदुषामाश्रव —
व्रजवल्लभद्विवेदः
वा० सं० वि० वि० योगतन्त्रविभागे व्याख्याता।

संकेतपरिचयः

अभि. अभियुक्ताः।
अर्थ. अर्थरत्नावली।
आ. आथर्वणः।
ई. उ. ईशावास्योपनिषद्।
ई. प्र. ईश्वरप्रत्यभिज्ञा।
ई. प्र. वि. ईश्वरप्रत्यभिज्ञाविमर्शिनी।
उ. भै. उन्मत्तभैरवः।
उ. ष. उत्तरषट्कम्।
ऋ. ऋग्वेदः।
ऋजु. ऋजुविमर्शिनी।
ऐ. आ. ऐतरेयारण्यकम्।
क. क्र. कर्मकाण्डक्रमावलिः।
कु. सं. कुमारसम्भवम्
ग. स्तो. गङ्गाधरस्तोत्रम्।
गी. नि. गीतानिष्यन्दः।
चि. चिद्वल्ली कामकलाविलासटीका (मद्रासमुद्रितं तृतीयं संस्करणम्)।
चि. चिद्विलासः।
छा. उ. छान्दोग्योपनिषद्।
ज्ञा. सा. ज्ञानसारः।
त. . तन्त्रराजतन्त्रं कादिमताख्यम्।
त. वि. तन्त्रालोकविवेकः।
त. स. तन्त्रसद्भावः।
तन्त्रा. तन्त्रालोकः।
तिमि. तिमिरोद्घाटः।
तै. आ. तैत्तिरीयारण्यकम्।
तै. उ. तैत्तिरीयोपनिषद्।
तै. ब्रा. तैत्तिरीयब्राह्मणम्।
तै. सं. तैत्तिरीयसंहिता।
त्रि. क. त्रिपुरसुन्दरीकल्पलता।
त्रि. द. त्रिपुरसुन्दरीदण्डकम्।
त्रिपु. त्रिपुरार्णवः।
त्रि. सा. त्रिपुरासारसमुच्चयः।
द. स्मृ. दक्षस्मृतिः।
दी. दीपिका (योगिनीहृदयव्याख्या)।
ने. त. नेत्रतन्त्रम्।
प. त्रि. परात्रिंशिका।
प. सा. परमार्थसार.।
प्र. सा. प्रपञ्चसारः।
प्र. सा. वि. प्रपञ्चसारविवरणम्।
प्र. सं. प्रपञ्चसारसंबन्धदीपिका।
प्र. हृ. प्रत्यभिज्ञाहृदयम्।
बृ. उ. बृहदारण्यकोपनिषद्।
बो. प. बोधपञ्चदशिका।
भ. ग. भट्टगङ्गाधर.।
भ. गी. भगवद्गीता।
भा. भास्करी (ईश्वरप्रत्यभिज्ञाविमर्शिनीव्याख्या)।
म. महार्थमञ्जरी।
म. प. महार्थमञ्जरीपरिमल. (त्रिवेन्द्रम्संस्करणम्)।
म. भा. महाभारतम् (गीताप्रेस-संस्करणम्)।
म. शा. मतशास्त्रम्।
मनो. मनोत्तरम्।
मन्त्र. मन्त्रराजः।
म. स्मृ. मनुस्मृतिः।
मा. वि. मालिनीविजयोत्तरम्।
यो. वा. योगवासिष्ठम्।

यो. हृ. योगिनीहृदयम् ।
यो. हृ. दी. योगिनीहृदयदीपिका (द्वितीय सम्करणम्)।
यो. हृ. से योगिनीहृदयसेतुवन्ध (सरस्वती-भवनग्रन्थमालासस्करणम्)।
र. स. रससारसग्रह ।
ल. लक्ष्मीधरा (सौन्दर्यलहरीव्याख्या, मद्रासमस्करणम्)।
ल. सा. लक्षणसार ।
व. र. वरिवस्यारहस्यम् ।
वा. वामकेश्वरीमतम् ।
वा. त. वामकेश्वरतन्त्रम् ।
वा. प. वाक्यपदीयम् ।
वा. पु. वायुपुराणम् (मोरसस्करणम्) ।
वा. स्मृ वाधूलस्मृति ।
वि. भै. विज्ञानभैरव ।
श. दी. शम्भुनिर्णयदीपिका ।
शा.ति.व्या. शारदातिलकव्याख्या (आगमानुसन्धानसमितिसम्करणम्)।
शि. वि. शिवसूत्रविमर्शिनी ।
शि. सू. शिवसूत्रम् ।
शि. स्तो. शिवस्तोत्रावली ।
शिवा. शिवानन्दः ।
श्री. स. श्रीरुद्रसंहिता ।
श्री. वा. श्रीवार्तिकम् ।
श्वे. उ. श्वेताश्वतरोपनिषद् ।
स. प. सर्वमङ्गलाशास्त्रम् ।
सं. म. संहिताब्राह्मणम् ।
स. ब्रा. संकेतपद्धतिः ।
सा. प. साम्बपञ्चाशिका ।
सा. सु. सारस्वती सुषमा (वाराणसेय-संस्कृतविश्वविद्यालयपत्रिका)।
सि. पा. सिद्धनाथपादः ।
सि. म. सिद्धामतम् ।
सु. सुभगोदयः ।
सु. वा. सुभगोदयवासना ।
से. सेतुबन्धः (नित्याषोडशिकार्णव-व्याख्यानम्, आनन्दाश्रमद्वितीय-सस्करणम्) ।
सौ. सौभाग्यवर्धनी (सौन्दर्यलहरी-टीका, मद्रासससकरणम्) ।
सौ. भा. सौभाग्यभास्कराख्य ललिता-सहस्रनामभाष्यम् ।
सौ. ल. सौन्दर्यलहरी (मद्रासससकरणम्)।
सौ. सु. सौभाग्यसुधोदय ।
सौ. हृ. सौभाग्यहृदयम् ।
स्प. का. स्पन्दकारिका ।
स्व. त. स्वच्छन्दतन्त्रम् ।
ह. नि. हृसनिर्णयः ।
ह. पा. हृसपारमेश्वरम् ।

विषयसूची

ग्रन्थभागः

ग्रन्थभागः

तत्र

नित्याषोडशिकार्णवः

शिवानन्दकृतया ऋजुविमर्शिन्या

विद्यानन्दकृतया अर्थरत्नावल्या

च संवलितः ।

नित्याषोडशिकार्णवः

शिवानन्दकृतया ऋजुविमर्शिन्या
विद्यानन्दकृतया अर्थरत्नावल्या
च संवलितः

गणेशग्रहनक्षत्रयोगिनीराशिरूपिणीम् ।
देवीं मन्त्रमयीं नौमि मातृकां[1] पीठरूपिणीम्[2] ॥ १ ॥

ऋजुविमर्शिनी

स्थितं[3] यत्रेदमखिलं यन्मयं चास्य[4] भासनम् ।
यतः समुदयश्चास्य[5] तत्संवित्तिपदं नुमः ॥
शिवादिक्षितिपर्यन्तं[6] षट्त्रिंशत्तत्त्वसंचयम्[7] ।
यस्योर्मिबुद्बुदाभासस्तं[8] सेवे चिन्महोदधिम् ॥

अर्थरत्नावली

श्रीमन्महावनेशानपादपङ्केरुहद्वयम्[10] ।
योगीन्द्रमधुपव्रातसेवितं[11] सर्वदा भजे ॥

---

१. मातृका–वाक. । २. विग्रहाम्–वास. । ३ "गजाननाय महसे प्रत्यूहतिमिरच्छिदे । अपारकरुणापूरतरङ्गितदृशे नमः ॥" इत्येष प्रथमः श्लोकः–ख । ४ यास्य–ख ग, याय–घ । ५. यो यास्य–ख ग, यो याय–घ । ६ पर्यन्त–ख चि । ७ चम्–ख, या–चि । ८ भावा–चि । ९ वदे–चि । १० 'निहत्य विघ्नसंतानमिष्टमाशु तनोति यः । तमजं शाम्भवीमूनुं वन्देऽहं गणनायकम् ॥" इत्येष प्रथमः श्लोकः–ख ड. घ ज. । ११ मधुप–क ।

स्वात्मानन्दमहेशानचरणान्तेनिवासिना ।
शिवानन्देन मुनिना रस्यते त्रैपुरो रसः ॥
असमञ्जसतां दृष्ट्वा वृत्तीनामिह तत्त्वतः ।
व्याकरोमि मनाक् श्रीमन्नित्याषोडशिकार्णवम् ॥
सर्वानुग्राहकं तन्त्रं सर्वोपायावभासकम् ।
सर्वाधिकारसंसिद्ध्यै वह्निवातारयच्छिवः ॥
[1]श्रीवामकेश्वरं नाम शास्त्रं तत्र प्रकाशितम् ।
शिवेन संविदं देवी लक्ष्यीकृत्य निजात्मिकाम् ॥

प्रियानन्दमहं वन्दे सदानन्दप्रकाशितम् ।
प्रपन्नजनवाङ्‌मध्यान्तविच्छेदभास्करम् ॥
आद्यं मिथुनमारभ्य स्वगुर्वन्तं क्रमेण तु ।
वन्दे गुर्वौघमीशान्या करुणातरणीप्रियम् ॥
[11]यत्पादाम्बुजसम्भूतं रजो विमलयन्मनः ।
प्रसादं तनुते मह्यं तं रत्नेशं[12] गुरुं भजे ॥

---

१ पाम्बुज–क । २ रसते–घ । ३ व्याकरोति–ख । ४ शका–क. ग । ५ तत्र–घ । ६. कारि–क । ७ भूमा–ग, वह्वा–ख । ८ तन्त्र–क । ९ शकम्–ख घ. ङ. । १० समेद–ग । ११ 'यत्पादाम्बुज गुरु भजे' इति श्लोकद्वयं नास्ति–ख ङ. । १२. श्रगुरु–क ग ।

रघुनाथौ नमस्कृत्य गोपीनाथौ च मे गुरू ।
नर्मदां मातरं चैव व्रजवल्लभशर्मणा ॥
तत्तग्रन्थान् समाश्रित्य नित्याषोडशिकार्णवे ।
प्राच्यव्याख्याद्वयोपेते क्रियते टिप्पणं मनाक् ॥

1. "अत एवास्वस्यादुर्जुविमर्शिन्यामुक्तम्—'श्रीवामकेश्वरं नाम शास्त्रं तन्त्रं प्रकाशते । मध्ये शास्त्रस्य तस्यास्ति नित्याषोडशिकार्णवः ॥ तत्र च द्वे चतुःशत्यौ' इति" (से० पृ० ६) । अत्र भास्कररायेण 'सूर्यैश्चतुश्शतैर्युक्तः' इत्यस्य स्थाने 'तत्र च द्वे चतुःशत्यौ' इति पाठः कल्पित इति प्रतीयते, कस्यामपि मातृकायां तस्यानुपलम्भात् ।

मध्ये शास्त्रस्य तस्यास्ति नित्याषोडशिकार्णवः[1] ।
सूत्रैश्चतुश्शतैर्युक्तः कश्चिद् भागो रसावहः[2] ॥
स च पञ्चपटल्यात्मा कर्मपञ्चकभासकः ।
पूजा प्रयोगो मुद्रा[3] च विद्या[4]व्याप्तिर्जपस्तुति[5] ॥
अवान्तरभिदः[6] सन्ति कतिचित्तत्र तत्र च ।
प्रधानकर्मशेषत्वान्न ता गण्या पृथक्तया[7] ॥
अधीत्य चाचार्यमुखाच्छास्त्रं विद्यापुरस्सरम् ।
गुरुणा न्यवसत् पार्श्वे शिवानन्दमहामुनिः ॥
कालेन महता सोऽयं गुरुभिः करुणोत्कटैः[9] ।
स्थापितोऽनुग्रहविधौ साभिषेकं सहाभिधम् ॥

यन्मुखाम्नायमासाद्य विद्यासिद्धिरभून्मम ।
महात्रिपुरसुन्दर्यास्तं रत्नेश[10] गुरुं भजे ॥
शिवं कामेश्वरी सिद्धान् त्रिविधानपि दम्पतीन् ।
कङ्कालप्रभृतीन् वन्दे गुरून् कल्याणरोचिषः ॥
गणनाथमहं वन्दे विश्ववन्द्यैः प्रपूजितम् ।
सर्वविघ्नौघनाशार्थं सर्वाभीष्टफलाप्तये ॥
वटुकं योगिनीवृन्दं भैरवानमितौजसः ।
प्रणमामाष्टसंपत्ति[11]संपादनसमुत्सुकान् ॥
[1]मन्त्र[12]मण्डलवर्णात्मरूपिणीं करुणा[13]पराम् ।
धामसंवित्स्वरूपां तां वन्दे त्रिपुरसुन्दरीम् ॥

१ शका—क ग । २ पग—घ । ३ मुद्राश्च—ख । ४ वाप्ति—ग । ५ स्थिति—क स्त्विति—ग घ । ६ भिदा—ख ग घ । ७ पृथक पृथक—ख । ८ निवसन—ग घ । ९ तमै—ख, ततै—ग घ । १० शगुरु—क ग । ११ सम्प्राप्ति—ख ङ ज । १२ मन्त्र—ख । १३ करुणा—घ ।

[1] मन्त्रेति । निष्कौलसम्प्रदायानुसारेण गणेशोपास्तिसूत्रव्याख्यानावसरे— तत्राद्यसूत्रेण वर्णचक्रमन्त्रधामसंवित्स्वरूपं प्रमेयपञ्चकं दर्शयति इत्यादिनोपन्यस्तं व्याख्यानमत्रानुसन्धेयम् ।

तत्र सम्पादयामास शिष्यानाचारभूषितान्।
देशकालविशेषज्ञान् भक्तिरत्नमहोदधीन् ॥
ततः[1] शिवानन्दमुनिः शिष्यैरभ्यर्थितो भृशम्।
सम्यग् वृत्तिविधानाय गम्भीरागमभाषया ॥
लोपामुद्राक्रमायातसम्प्रदायादयं[2] पुनः।
अकरोदागमस्यास्य व्याख्यामृजुविमर्शिनीम् ॥
ग्रन्थाः सहस्रं त्रिशतं पञ्चाशच्चैव[3] पञ्च च।
मधुरोदार[4]सन्दर्भा सैषमृजुविमर्शिनी[5] ॥
सौभाग्यविषया वाणी सौमत्योदयदायिनी।
सौगत्याग्निमहापद्या[6] सास्थिरत्य लभतामसौ ॥

तत्र[7] पञ्चदशतिथ्यात्मकनित्या[9]कलानामधेयोपन्यासमुखेन परा व्यापिका [1]'सर्वतिथिमयी[10]मक्षया षोडशी[11] नित्याकला परमामृतस्यन्दिनी महात्रिपुरसुन्दरीसंज्ञा व्याचष्टे परमदेशिको महादेवः। यच्छ्रुतिः—"ईशानः[12] सर्वविद्यानाम्" (तै० आ० १०।४७।१) इति। आदितो द्वादशभिः श्लोकैः समस्त-

---

सम्प्रदायैः[13]द्वयज्ञेन विमलस्वात्मशम्भुना।
क्रियते टिप्पणं सम्यग् वामकेश्वरशास्त्रगम् ॥
अथरत्नाव लिप्येषा त्योर्ताऽ[14]स्तु भुवनत्रये।
भुवनेश्वरि ते भक्त्या क्रियते टिप्पणं[15] यतः ॥

प्रारिप्सितस्यास्य[16] शास्त्रस्या[17]विघ्नेन परिसमाप्त्यर्थं विशिष्टेष्ट[18]लाभाय च परमकारुणिको भगवान् लोकानुग्रहं चिकीर्षुर्बहुरूपाष्टकं शास्त्रं संक्षिप्य चतुश्शतसंख्यापरिमितैर्ग्रन्थैस्तत्सारमुद्धर्तुकामस्तच्छास्त्रप्रतिपाद्या वर्णावयवा महात्रिपुरसुन्दरी

१ पुनः–ख ग घ। २ दिमां–ख। ३ विंशतिश्चैव–ख। ४ रादार–क।
५ श्रीमन्मृ–ग। ६ प्लिप–ग। ७ रम्यता–क। ८ तत–ख। ९ 'नित्या' नास्ति–ख।
१० मर्यी महती–क। ११ षोडश–क। १२ ईश्वर साव–क। १३ दायावयज्ञेन–ख ग।
१४ रत्नाना तु–ग ङ ज। १५ कृतिनिरादरान–ख ङ ज। १६ 'अस्य' नास्ति–ख ग।
१७ प्रथम्या–ग। १८ 'इष्ट' नास्ति–ख ग।

1. सर्वतिथिमयीमित्यादि। षोडशनित्याप्रतिपादकानि सूत्राणि (१।२५–२८) अत्र परामर्शनीयानि।

वाच्याभेदमयसमस्तवाचकपदाक्षराभिन्नपर[1]शक्तिरूपपरशिवात्मकमातृकामयी "स्वरव्यञ्जनयोः कृत्स्नलोकवेदाश्रयैव[2] वाक्" इति स्थित्या लौकिकवैदिकतान्त्रिकेतिहासपुराणदर्शनसारभूताम् [1]आणवशाक्तशाम्भवात्मकमन्त्रकोटिजननीमकृत्रिमाहंपरा[3]मर्शमयीममृता भगवती[4] वाचं[5] व्याचष्टे ।

[6]अथ ग्रन्थो व्याख्यायते—गणेशेत्यादि । रूपिणी[7]मिति पदं गणेशादिभिः पञ्चभि. पदैः सबद्ध्यते, तत्तद्रू[8]पिणीमिति । पूर्वार्धेन मातृकाया.[9] प्रपञ्चात्मकता कथ्यते, उत्तरार्धेन निजमस्या.[10] स्वरूपम् । गणेशाः[11] श्रीकण्ठादयो रुद्रा., ते विश्वानुजिघृक्षापरा गणेशाः[12] स्थिता. केचन[13] रुद्रावतारा

महेश्या[14] भक्त्या महादेवः प्रणमति—गणेशग्रहनक्षत्रेत्यादिना[15] । गणेशाश्च ग्रहाश्च नक्षत्राणि च योगिन्यश्च राशयश्च गणेशग्रहनक्षत्रयोगिनीराशयः, (तां?ते[16]) एव रूप यस्याः सा तथाभूता । ग[2]णेशा. श्रीकण्ठादयो रुद्राः पञ्चाशत्सख्याका.[17] । गणा[18] आदि-

१. परा–क. । २. श्रया–क., श्रयैव–घ. । ३. परमार्थ–ग. । ४. वाच भगवतीं–ग. घ. । ५. 'वाच' नास्ति–ख. । ६. 'अथ ग्रन्थो व्याख्यायते' नास्ति–क. । ७. रूपिणीपद–क., रूपिणीति पद–घ. । ८. तद्रूप–क. ख. घ. । ९. 'मातृकाया' नास्ति–ख. । १०. 'निजकृत्रिमाहंपरामर्शमयीमृता वाच भगवतीं व्याचष्टे' इत्यधिकोऽशुद्धश्च पाठ–घ. । स चात्रानावश्यक, श्लोकावतरणिकाया यथास्थान तस्य पूर्वमेव दृष्टत्वात् । ११. निजमात्मस्वरूपम्–क. । १२. गणेशास्थिता–ख. घ. । १३. केचिद्–क., 'केचन रुद्रावतारा.' नास्ति–ख । १४. महाभक्त्या–ख. ङ., श्रीकण्ठनाथापरपर्यायो–घ । १५. 'सूत्रेण' अधिक पाठ–ख.ङ.ज । १६. तान्येव–ख. घ. ङ. । १७. रुपका –ख. ङ. । १८. गणेशा अकारादिक्षकारान्ता वर्णात्मान–ख. ङ. ।

1. आणवेत्यादि । आणवशाक्तशाम्भवसमावेशजनका मन्त्रा अप्यत्र आणवाद्यात्मका एवोक्ता, कार्यकारणयोरभेदाध्यारोपात् । अत्राणवाद्युपायपरिचय उपोद्घाते द्रष्टव्य ।

2. "गणेशा विघ्नेश्वरादिगणेश्वरान्ता एषपञ्चाशद्विनायकमूर्तय" (से० पृ० ८) इति, "यत्तु प्राञ्च सहस्राणि सहस्रशो ये रुद्रा इति श्रुत्योक्ता श्रीकण्ठादयो रुद्रगणा पञ्चाशदिह गणेशपदेनाभिधीयन्त इति व्याचख्यु । परे तु इन्द्रज्येष्ठा मरुद्गणा इति श्रुत्युक्ता एकोनपञ्चाशन्मरुद्गणा गणेशपदेन गृह्यन्त इति व्याचक्षते । तदुभयमपि चिन्त्यम्" (से० पृ० ९-१०) इति च भास्करराय आह । अत्र सेतुबन्धकारो योगिनीहृदयं (३।१३-१९) प्रमाणीकृत्य 'प्राञ्च', 'परे तु' इति पदाभ्यामृजुविमर्शिनीमर्थरत्नावलीं च क्रमशः लक्षयति

मरुद्गणा इव, "श्रीकण्ठोऽनन्त"[1] (प्र० सा० ३।३९) इत्यादि। यच्छ्रुतिः—"सहस्राणि सहस्रशो ये रुद्रा अधिभूम्याम्" (तै० सं० ४।५।११।१) इत्यादि। ग्रहाः सूर्यादय, "स्वरेश सूर्योऽयम्"[2] (प्र० सा० ४।२५) इत्यादि। नक्षत्राणि

क्षान्ता वर्णा., ते[2] [3]पञ्चाशद्वर्णात्मका इति यावत्। अथवा गणा इन्द्रप्रमुखाः[4] "इन्द्रज्येष्ठा मरुद्गणा." (ऋ० १।२३।८) इति[5] श्रुत्युक्ता मरुद्गणाः पञ्चाशत्[6]। तेऽपि वर्णात्मका इत्यर्थः। ग्रहाः सूर्यादय। तेऽपि[7] वर्णसंभूता। तत्र स्वरेभ्य. सूर्यः[4]। कवर्गाल्लोहितः।

१ 'यच्छ्रुति अधिभूम्यामित्यादि' नास्ति– क. ग घ.। २. 'स्वरेश सूर्योऽयमित्यादि' नास्ति–ग। ३. ते 'यावत्' नास्ति–ख घ. ङ.। ४. गणेशा इन्द्रमुखा –ख. ङ.। ५ इत्यादि–ग। ६. तेऽपि पञ्चाशद् वर्णात्मका इत्यर्थ –ख ङ.। ७ तेऽप्यर्ण–क. घ, ते वर्ण–ग.।

महता आटोपेन। गणेशपदस्य श्रीकण्ठादिरुद्रपरत्वं मरुद्गणपरत्वं च शिवानन्दविद्यानन्दाभ्यामुभाभ्यां व्याख्यातम्, अथापि सहस्राणीति श्रुति शिवानन्देन, इन्द्रज्येष्ठा इति श्रुतिश्च विद्यानन्देनोद्धृता। इन्द्रेण महिता मरुद्गणा पञ्चाशद्भवन्ति। अर्थरत्नावली तामेव संख्यां निर्दिशति। अत्र 'एकोनपञ्चाशत्' इति संख्यानुवाद सेतुबन्धकारस्याप्ययथार्थ। गणेशेत्यादिसूत्रस्यानि गणेशग्रहनक्षत्रराशिपदानि प्रपञ्चसारमनुसृत्य व्याख्यातानि शिवानन्दविद्यानन्दाभ्याम्, न तु योगिनीहृदयम्। योगिनीहृदयतन्त्र वामकेश्वरतन्त्रान्तर्गत्यावोडशिकार्णवापरपर्यायात् पृथगिति साधितमस्माभिर्योगिनीहृदयस्यानुप्रास्ताविके। अतत्यमेतद्व्याख्यानद्वयमपि तस्यैव मतस्य पोषकम्।

1. "श्रीकण्ठोऽनन्तसूक्ष्मौ च" इत्यादि "शिव सवर्गरस्तत" (३।३९–४४) इत्यन्ता प्रपञ्चसारश्लोका अत्राभिप्रेता।
2. "तदा स्वरेश सूर्योऽयं" इत्यादि "यवर्गजोऽस्य शौनासु" (४।२५–२६) इत्यन्तौ प्रपञ्चसारश्लोकावत्र स्मरणीयौ।
3. पञ्चाशद्वर्णात्मका इति। ग्रन्थकारः प्रस्तुत स्थल पञ्चमसूत्रस्थसिद्धमातृकापदव्याख्यानस्थल च विहायान्यत्र सप्तपष्टिवर्णान् प्रतिपादयति।
4. "ग्रहेषु तु सूर्यं षोडशस्वरहप। मङ्गलबुधगुरुशुक्रशनैश्चरा कादिवर्गपञ्चकरूपा। चन्द्रराहू अन्त्योष्मरूपौ। क्षकार एक केतुरूप। ळकारस्तु लकारेणैव गतार्थ इति सम्प्रदाय" (से० पृ० ८) इति सेतुबन्धे दृश्यते। अत्र योगिनीहृदयेऽपि (३।२२-२४) मङ्गलशुक्रबुधगुरुशनैश्चरा इत्यर्थरत्नावल्योक्त प्रपञ्चसारानुमोदितश्च क्रमो द्रष्टव्य।

अश्विन्यादीनि "आ[१]भ्यामश्वयुग्"[1] (प्र० सा० ४।५२) इत्यादि। योगिन्यो ब्राह्म्याद्याः। वक्ष्यति च "वर्गानुक्रमयोगेन" (१।११) इति। राशयो मेषा-

---

चवर्गात् काव्यः। टवर्गाद् बुधः। तवर्गात् सुरगुरुः। पवर्गात् शनैश्चरः। यवर्गात् शीतांशुरिति सप्त[२]ग्रहात्मिका[2] मातृका। अथवा नवग्रहात्मि[३]का मातृका। तत्र शवर्ग[४]-ळक्षप्रभवौ राहुकेतू। [3]नक्षत्ररूपिणीत्यत्रायमाशयः—अआभ्याम् अश्विनी। इकाराद् भरणी। परतो लिपित्रयात् कृत्तिका। पुनस्तत्पराच्चतुष्टयाद् रोहिणी। एदैतोर्मृग-शीर्षार्द्रे। ओऔभ्यां पुनर्वसू। [4]अमसोः रेवती। कतस्तिष्यः। खगयोरश्लेषा। घङयोर्मघा। चार्णात् पूर्वा। छजयोरुत्तरा। झञयोर्हस्तः। टठयोश्चित्रा। डार्णा[५]त् स्वाती। ढणयोर्विशाखा। तथदैरनुराधा। धार्णाद् ज्येष्ठा। नपफैर्मूलम्। बार्णात् पूर्वाषाढा। भार्णादुत्तराषाढा। मार्णात् श्रवणः। यरयोर्धनिष्ठा। लार्णात् शतभिषक्। वशयोः (पूर्वा) प्रौष्ठपदा। षसहेभ्यः परा स्मृता। अंअःळक्षेभ्यो रेवती। एवं नक्षत्ररूपिणी मातृका। [5]योगिनीरूपेत्यत्रायं भावः—अवर्गप्रभ[६]वा ब्राह्मी। कवर्गाद् माहेश्वरी।

---

१. तारा अश्व—क.। २. 'सप्तग्रहात्मिका मातृका' नास्ति—क. ग.। ३. त्मिका तदा शादिळक्ष—ख. ङ. ज.। ४. शवर्ण—ग.। ५. स्वाती डाक्षरसंभूता विशाखा ढणयोस्तथा—घ. ज.। ६. संभवा—घ.।

1. "आभ्यामश्वयुग्" इत्यादि "षसहेभ्यः परा स्मृता" (४।५२–५७) इत्यन्तान् प्रपञ्चसारश्लोकान् स्मारयत्यत्र ग्रन्थकारः।
2. सप्तग्रहात्मिकेति। "सप्तग्रहात्मिका प्रोक्ता मयेयं सप्तमेदिनी" (४।२४) इति प्रपञ्च-सारवचनमत्रानुसन्धेयम्।
3. "नक्षत्रेषु यथा—'युग्ममेकं त्रयं वेदा एकमेकं द्वयं ततः। एकं युग्मं युग्ममेकं युग्मं युग्मं युग्मं क्रमात्॥ एकं युग्मं त्रयं चैकं त्रयमेकैकमेककम्। युग्ममेकं युग्मं त्रीणि युग्मं बिन्दु-विसर्गयुक्॥' (यो० हृ० पृ० २०४) इति। अत्र अश्विन्यादिक्रमेणाकारादिवर्णेषु क्रमा-द्युग्ममेकमित्यादि योज्यम्। अं आं इत्यक्षरद्वयात्मिकाऽश्विनी। इंकाररूपा भरणी। ईं उं ऊं इत्यक्षरत्रयरूपा कृत्तिकेत्यादिरर्थः, परन्तु बिन्दुविसर्गस्वरौ क्षकारान्ते योजनीयौ। तेन लं सं क्षं अः इत्यक्षरचतुष्टयरूपा रेवती सिद्ध्यति" (से० पृ० ९) इति सेतुबन्धे।
4. "अमसोः रेवती" इति पाठोऽनावश्यकः, अन्ते रेवतीनक्षत्रस्य परिगणितत्वात्।
5. "योगिन्यो डाकिन्याद्याः सप्त देवताः" (से० पृ० ८) इति, "योगिन्यस्तु ब्रह्मक्रमर्त्याद्याख्याः सप्त। तासां स्वरूप तु स्वराः षोडश, कवाराद्या द्वादश, ङकाराद्या दश, ढकाराद्याः षट्,

दये., "आद्यैर्मेषाद्वयो राशि"[1] (प्र० सा० ४।३४) इत्यादि। दर्शी

चवर्गात् कौमारी। टवर्गाद् वैष्णवी। तवर्गाद् वाराही। पवर्गाद् ऐन्द्राणी। यवर्गात् चामुण्डा। शवर्गाद् महालक्ष्मी.। एव[2] योगिनीमयी मातृका। राशिरूपिणी

---

१ धा—ग २ अन्यैर्मेषाद्वयैरित्यादि—क.। ३ 'चवर्गात् एव' इत्यस्य स्थाने—'कौमारी तु चवर्गस्था टवर्गस्था तु वैष्णवी। तवर्गजन्या वाराही तथेन्द्राणी पवर्गगा॥ चामुण्डा तु यवर्गस्था महालक्ष्मी शवर्गगा। इत्यनेन' इति पाठ—ख ङ ज.। ४ टवर्गसंभवा—घ। ५ तवर्गजया—घ। ६ पवर्गक्षेत्रा—ग। ७ यवर्गप्रभवा—घ। ८ राशिमयी—ग, राशिरूपिणीमिति—ख ङ.।

यकाराद्याश्चत्वार, हकारमकारौ, समष्टिश्चेत्येवम्प क्रमाद्भवति। ळकार पूर्ववत् [ळकारस्तु लकारेणैव गनार्यं इति सम्प्रदाय, तत्रैव पृ० ८]" (से० पृ० ९) इति च सेतुग्रन्थे। अत्रेद बोध्यम्—'त्वगादिधातुनाथाभिर्डाकिन्यादिभिरप्यसौ। वर्णाष्टक-निविष्टाभिर्योगिनीभिश्च संयुता॥" (२।६०-६१) इत्येव योगिनीहृदये योगिनीपदविवरण दृश्यते। अग्रे च तत्रैव—'विशुद्धौ हृदये नाभौ स्वाधिष्ठाने च मूलके। आज्ञाया धातुनाथाश्च न्यस्तव्या डादिदेवता॥" (३।३३) इत्यत्र षट्सु स्थानेषु त्वगसृङ्मांसमेदोमज्जास्थ्याख्याना षण्णा धातूना स्वामिन्यो डाकिनीराकिणीलाकिनीकाकिनीशाकिनीहाकिन्यो देवता न्यस्तव्या इति प्रदर्शितम्। "योगिन्यश्च डाकिन्याद्या षट्" (पृ० १७३) इति चामृतानन्द आह। अत्रापि मुद्राफलं (३।१९-२०) षडेव योगिन्य पठिता। व्याख्यात च शिवानन्देन—"षट्चक्र-षडूर्मिषट्कोशाधिष्ठात्रीभि डरलकसहदेवीभिर्द्वादशार्घ " इति। सेतुबन्धकारेण तु—'मूल च क च तयो समाहारो मूलकम्। प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भाव। मूलाधारे ब्रह्मरन्ध्रे चेत्यर्थ" (यो० हृ० से० पृ० २०८) इति व्याख्यातम्। अत्र मूल मृग्यम्।

1. "आद्यैर्मेषाद्वयो राशि" इत्यादि "स्यात् क्षकारस्तु मीनग" (४।३४-३७) इत्यन्ता प्रपञ्चसारश्लोका स्मरणीया अत्र।

2. "काश्मीरास्तु—गणेश कालरूपो विनायको योगिन्यो वशिन्याद्या इत्याहुरिति विशेष" (से० पृ० १३) इति सेतुबन्धे। अत्रेदमवधेयम्—"गणेशग्रह" इत्यादिका द्वादशश्लोकी कादिमतेऽपि (२।८८-९९) दृश्यते। तद्व्याख्यानावसरे मनोरमाकारेण सुभगानन्दनाथेनेद-मुक्तम्—'देवीस्तोत्रश्लोकद्वादशकस्य पूर्वमेव नित्याषोडशिकार्णवे महात्मभि काश्मीरैभि-र्व्याख्यातत्वात्तेषां द्वादशाना श्लोकानामत्र व्याख्या नैव लिख्यते" (पृ० ३६) इति। द्वादशश्लोकीनोऽयम तन्मतस्यानुपलम्भाद् भास्करराये‌ण सा व्याख्या न दृष्टा भवेत्। अपरथा ह्येतामर्थरत्नावलीविवरणतो भिन्नैवैषा व्याख्या, अत्र व्याख्यातपदाना तत्रानुपलब्धे।

सर्गादिक्रीडापरा[1] सर्वोत्कृष्टत्वाद् विजिगीषुमखिल[2]व्यवहार[3]प्रवर्तिका[4] द्योतमाना स्तोतव्या गन्तव्या च, दीव्यते [1]क्रीडा[5]द्यर्थत्वात्। मन्त्रमयीम् अकृत्रिमाहंपरामर्शमयीम्। [2]मातृका परावागात्मना परा[6]भट्टारिकात्मकपरमशिवस्वरूपा षट्त्रिंशत्तत्त्वप्रसरणहेतुभूता[7] परा संविदमित्यर्थः। तदुक्त[8]मीश्वर-

---

यथा—[3]आद्यैरीकारान्तैर्मेषः[9]। उकाराद्यैरॄकारान्तैर्वृषः[10]। ततस्त्रिभिर्युग्मम्[11]। एऐभ्यां कर्कटः। ओऔभ्यां सिंहः। अं[12] शवर्गळेभ्यश्च कन्या संजाता। वणिगाद्या मीनान्ता[4] राशयः कचटतपयेभ्यो यथाक्रमेण संजाताः। एवं राशिस्वरूपिणी मातृका[13]। देवीं मन्त्रमयीमित्यादि। यतः[14] एवमुक्तप्रकारेण मातृकामयी[15], ततः एव तत्प्रसूतसकलमन्त्रमयीत्यर्थः। देवी द्योतनात्मिका, प्रकाशशक्तिरिति यावत्। माति[16] त्रातीति मातृका। स्वतेजोविजृम्भितानुग्राह्यजीवराशिं माति त्रासीति मातृकेत्यर्थः[17]।

---

१ विश्वसर्गादि–क। २ विजगिषु–क, विजिगीषुर–घ। ३ व्यापार–क। ४ तिनी–क। ५ द्यर्थ–क घ। ६ अनाहतभट्टारकपरमशिवस्वरूपाम्–ख ग घ। ७ 'हेतु' नास्ति–घ। ८. क्त श्रीमदी–घ, 'तदुक्तम्' इत्यादि 'विग्रह इति' इत्यन्त पाठो नास्ति–ख। ९ मेरक्षरैर्मेषाह्वयो राशि संभवति–ख घ ङ.ज.। १०. ऋषभ–ख ङ.ज.। ११ मिथुनम्–ख ङ.ज.। १२ शवर्गेभ्य–ख ङ.। १३ षो मातृकाम्–ख ग। १४ 'यत' नास्ति–ख ङ. ज.। १५ मातृका मन्त्रमयी–ख ङ. ज.। १६ मातृकेति। माति भातीति मातृका। कोऽयं–ख ङ ज.। १७ 'इत्ययं' नास्ति–ख ङ. ज.।

1 इमे चार्थाः महार्थमञ्जरीपरिमले १८० तमे पृष्ठे व्याख्याता द्रष्टव्याः।

2 मातृकास्वरूपविचार उपोद्घातेऽवलोकनीयः।

3 "राशिषु यथा—'चतुष्कं त्रितयं त्रीणि द्वितयं द्वितयं द्वयम्। पञ्चकं पञ्चकं पञ्च पञ्चकं पञ्चकं ततः॥ चत्वारि मेषमीने स्तु कन्यायां पञ्च शादयः।'" (यो० हृ०, पृ० २०६) इति। 'मेष क्षकारो यकारादिचतुष्कं चेति मीनराशिः। शकारादिपञ्चकं विंदुविसर्गौ च कन्याराशिरित्यपि। स्पष्टमन्यत्" (से० पृ० ५) इति सेतुबन्धे।

4 "चतुर्भिर्यादिभिः सार्धं स्यात् क्षकारस्तु मीनगः" (४।३७) इति प्रपञ्चसारवचनप्रामाण्येन मीनराशौ क्षकारोऽपि योजनीयः। योगिनीहृदयदीपिकाकारिणा "सार्धमनुभिः" (पृ०२०८) इत्याद्या श्लोका अप्येवमर्थं योजयन्ति।

प्रत्यभिज्ञायाम्—

सर्वथा त्वन्तरालीनानन्ततत्त्वौघनिर्भर. ।
शिवश्चिदानन्दघन. परमाक्षरविग्रह. ॥ (४।१।१४) इति ।

[1]पीठरूपिणीं विश्वचित्रभित्तिभूमिम् । उक्त च—"स्वेच्छया स्वभित्तौ विश्वमुन्मीलयति" (प्र० हृ० २) इति । अभियुक्तवचोऽपि—

पीठरूपिणीमिति । अष्टपीठान्यपि कामरूपादिदेवीकोट्टान्तान्यष्टौ अष्टवर्गप्रभवाणि । तन्मयी मातृकेत्यर्थ. । तानि चोक्तापुत्तरषट्के—

[2]कामरूप भवेत् पूर्वे कोल्लगिर्यं तु दक्षिणे ।
चोम्भार पश्चिमे भागे उत्तरे चोणक भवेत् ॥
मलय चाग्निदिग्भागे नैर्ऋत्या तु कुलान्तकम् ।
जालन्धर तु वायव्ये ऐशान्ये देविकोट्टकम् ॥ इति ।

---

१. धान्व–क, तत्त्वा ग. । २ वीररूपिणीमिति । आगमे चतु षष्टि-षट्पञ्चाशत्-अष्टचत्वारिंशत्-अष्ट-षट् पञ्च-चतुर्थी रूपिणीत्युच्यते । तेषु बाह्यानष्टपट्टकपीठप्राधान्यात् तद्व्याप्ति प्रदश्यते । तानि चोक्तापुत्तरषट्के–घ । ३ अष्ट' नास्ति–ख ङ ज. । ४ 'तानि इति' नास्ति–क ग । ५ चोहार–घ । ६ जणक–घ, रणक–ड. । ७ ईशान्ये–ख ढ. ज. ।

1 "पीठानि कामरूपादिच्छायाछत्रान्तान्येकपञ्चाशत्' (से० पृ० ८) इति, "पीठरूपिणी-मित्यस्य ओजापूर्णाख्यपीठेषु स्वरूपमस्या इति देवीपक्षे, मन्त्रपक्षे तु लक्षणया कूटरूपिणी-मित्यर्थो वर्णनीय । पीठे श्रीचक्रे रूपमस्या इति वार्थ । एव त्रय एवार्था प्रामाणिका" (से० पृ० १२) इति च सेतुबन्धे । कामरूपादिच्छायाछत्रान्ताना पीठाना नामानि योगिनीहृदये (३।३७–४३) द्रष्टव्यानि । अत्र विषये "कामपूर्ण" (१।१२) इति सूत्र-व्याख्यानान्यपि द्रष्टव्यानि । पीठसम्बन्धिविचार उपोद्घाते प्रपञ्चितस्तत एवावलोकनीय ।

2 प्राच्यां श्रीकामरूपो यमदिशि च तथा कोल्लपूर्वो गिरि स्यात्
सोपाराख्य प्रतीच्या धनदादिशि तथा चोड्डियाण तु पीठम् ।
आग्नेय्यां चापि तद्वन्मलयगिरिरथ श्रीकुलान्त निर्ऋत्या
जालन्ध्र वायुभागे त्रिणयनहरिति स्यात् तथा देविकोट्टम् ॥ (१५।४१) इति,

[1]स्वेच्छाविभा[१]वितानन्तज[२]गद्रश्मिवितान[३]वत्।
नौमि सविन्महापीठ शिवशक्तिपदाश्रयम् ॥ इति ।

"वाचीमा विश्वा भुवनान्यर्पिता" (तै० ब्रा० २।८।८।४) इति रह[४]स्य-मपि । नौ[५]मि विश्वोत्कृ[६]ष्टत्वेन परामृशामि, नु[७]त्या विमर्शमय्या तत्कल्पित-[८]प्रमातृपदनिमज्जनेन तत्समावेशमयो [९]भवामीति यावत् । अत्र मा[१०]तृका-स्तुति. समावेशात्मा प्राप्यत्वेनाभिधेया[2] । मन्त्रमयीमिति चिद्विकासा[११]-मर्शात्मक मन्त्रवीर्यं तत्प्राप्तावुपाय उक्त. । देवीमिति द्योतनादिसर्व[१२]तत्त्व विश्वाभेदसार [१३]षडध्वस्फारमयाऽकृत्रिमपूर्णाहन्ताप्रकाश[१४]घनसंवित्तिरूप फलमुक्तम् । [१५]अभिधेयोपाययोरुपायोपेयभाव सम्बन्ध इत्यभिधेयोपाय-सम्बन्धप्रयोजनानि [१६]चानेन सूत्रेण सूचितानि । किञ्च, देवीमि[१७]ति दिव्य[१८]-

---

अथवा ओजापूकास्पर्शाख्यपीठपञ्चकात्मिका शरीरान्त समुल्लसन्ती मातृकेति पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशाना ब्रह्मविष्णुरुद्रेश्वरसदाशिवाना निवृत्त्यादिशान्त्यतीत-कलानाम् ईशानादिसद्योजातान्त[१९]पञ्चब्रह्मणा प्राणादिसमानान्तप्राणानाम् आत्ममनो-

---

१. र्भिर्विहिता–क, च्छया भासिता–ख., विलासिता–चि. । २. न्त–ग., न्द–चि. । ३. विलास–क. ख. ग घ । ४. 'रहस्यमपि' 'वाचीमा' इत्यत पूर्वं स्थापित –ख. ग. घ. । ५. नौमीति–क. । ६. त्कर्षे–ख. घ. । ७. नत्या–घ. । ८. परामृत–ख. । ९. ऽभवमिति–घ. । १०. मातृकासमावेशात्मस्तुति–क. । ११. कासविमर्शक–ग. । १२. सर्वतत्त्व–क. ख. । १३. सारमयमष्ट–क. । १४. मय–ख. । १५. अभिधेयोपायोपेयभाव –क. । १६. दर्शितान्यनेन सूत्रेण–क. । १७. मिति च–ख. ग. घ. । १८. दिव्यभावा दीक्षा–ख. घ. । १९ 'पञ्च' नास्ति–क ग घ ।

कामरूपी कोल्लगिरि सोपारोऽडयाणके तथा ।
मलयाद्रि कुलान्त च जालन्ध्र देविकोट्टकम् ॥ (१७।६)

इति चैशानशिवगुरुदेवपद्धत्यां मन्त्रपादे ।

1 कामकलाविलासटीकाया चिद्वल्ल्यामपि १२, २९ तमयो पृष्ठयोरुद्धृतोऽय श्लोक । तत्र द्वादशे पृष्ठे 'वितानवत्' इत्यस्य स्थाने 'विलासवत्' इति, ऊनत्रिंशे पृष्ठे च 'विभाविता' इत्यस्य स्थाने 'विलासिता' इति पाठ ।

2 "मातृकास्तुति समावेशरूपा प्राप्यत्वेनाभिधेया" (पृ० ८) इति स्पन्दनिर्णयवचनेन तुलनीयमेतत् ।

प्रणमामि महादेवीं मातृकां परमेश्वरीम् ।
कालहल्लोहलोल्लोलकलनाशमकारिणीम् ॥ २ ॥

भावदायिका दीक्षा सूचिता। मन्त्रमयीमिति चानुष्ठानक्रम.। नौमीति समावेशात्मा विद्यासिद्धि.। मातृकामिति च[1] सर्वाधिकारिता। पीठरूपिणी-मिति च[2] पारम्पर्यक्रम। महाविभूतिसमुदयस्थाने नित्याषोडशिकार्णवे [1]मत्पूर्वैर्व्याकर्तृभिर्व्याकारि, यच्चास्माभि. किञ्चिद् व्याक्रियते, तत्रान्तर त्यक्तावलेपमात्सर्या स्वयमेव विपश्चितो विचिन्वन्तु ॥ १ ॥

प्रणमामीति। महादेवीम्[4]। देवीमिति प्राग्वत्[2]। सा च महीयसी, विरिञ्च्यादिसर्गादेरपि हेतुभूतत्वात्[5]। मातृकाम्[6]

सर्वेषामेव मन्त्राणा[7] विद्याना च यशस्विनी।
इय योनि समाख्याता सर्वतन्त्रेषु सर्वदा ॥
न विद्या मातृकातुल्या[8]…………………। (प०त्रि०८-९)

मन्त्रशिवशक्तीना[9] स्वरूपेत्यर्थ[10].। एव समस्तविश्वजननहेतुमातृकापरिकल्पितदिव्या[11]वयवा महात्रिपुरसुन्दरीं नमामीति[12] यावत् ॥ १ ॥

प्रणमामि महादेवीमित्यस्य व्याख्या[13]—प्रणमामि महादेवीं महाप्रकाशविमर्शरूपा[14] परा शक्ति कदाचिदप्यप्रच्युतशिवस्वभावा[15] समाविशामीति यावत्। मातृकापद व्याख्यातम्। परमेश्वरीं सकलजगन्नियमनहेतुशक्तिमित्यर्थ[16]। कालहल्लोहलेत्यादि।

१ 'च' नास्ति–क.। २. 'च' नास्ति–क। ३. शाका–क.। ४. प्रणमामि महादेवीमिति प्राग्वत्–ग। ५. हेतुत्वात्–क. ग. घ.। ६. मातृकामिति प्राग्वत्–ख.। 'मातृकाम्' इत्यत 'सूचितप्रभावाम्' इत्यन्त पाठो नास्ति–घ.। ७. वर्णाना–ग.। ८. परा–घ.। ९ 'शक्तीनां' इत्यत परम्–'पञ्चकानां पीठवाच्यानाम्' इत्यधिक.–घ। १०. 'स्वरूपेत्यर्थ' नास्ति–घ, 'स्वरूपेत्यर्थ' इत्यत परम्–'एवमखिलकालचक्रनयनहेतुभूत ज्योतिश्चक्र मातृकायामन्तर्भाव्य कालग्रास करोतीय भगवतीति यावत्। तदेव समस्त' इत्यधिक–घ. ङ. च ज। ११. मातृकाजातान्त–घ.। १२. नमामीति प्रथमसूत्रार्थं–ख ङ. च. ज। १३ व्याख्या लिख्यते–घ। १४ विमल–क ख ग। १५ प्रभावां–क ख. ग छ। १६. 'शक्ति' नास्ति–ग।

1 "पदयं सर्वविवृतिं विचिन्वन्तु सचेतस" (पृ० १३) इति स्पन्दनिर्णयवचनेन तुलनीयमेतत्।

2 प्रागुदिति। अत्र "देवीं सर्गादि" (पृ० ८-९, प० १, १) इत्यादिग्रन्थपरामर्श।

इत्याद्याम्नायसूचितप्रभावाम्। परमेश्वरीम्। परमा प्रकृष्टा[1] परमशिवस्वरूपा ईश्वरी महाविभूतिमयी या[2] ताम्। कालेत्यादि। कालोऽवच्छेदकः[3] सङ्कलनात्मा परामर्शो बन्धनरूपः। तदुक्तं[4] प्रत्यभिज्ञायाम्—

कालः सूर्यादिसंचारस्तत्तत्पुष्पादिजन्म वा[5]।
शीतोष्णे वाथ तल्लक्ष्यः[6] क्रम एव स तत्त्वतः॥ (२।१।३) इति।

तन्त्रालोकेऽपि—

एष[7] कालो हि देवस्य विश्वाभासनकारिणी।
क्रियाशक्तिः समस्तानां तत्त्वाना च परं वपुः॥ (६।३८) इति।

तस्य हल्लोहलो[8] [1]लवादिप्रलयान्तो वेग इति सम्प्रदायः, तस्योल्लोलो[2] महोन्मेषः, तेन कलना बन्धनम्, ग्राह्यग्राहकग्रहण[9]संक्षोभात्मा संसृति[10]रित्य-

---

कालस्य हल्लोहलः कालहल्लोहलः, तस्य उल्लोलः कालहल्लोहलोल्लोलः, उल्लोलो यथाभूतस्तेन कलना बन्धः, तस्याः[11] शमं करोतीति। प्रकारान्तरेण—कालस्य हल्लोहलो वेगः, तस्य उल्लोल आवर्तविवर्तनम्, चञ्चलीभाव इति (यावत्), तेन कलना

---

१. उत्कृष्टा—क.। २. 'या' नास्ति—क. ख.। ३. कालोऽवच्छेदकः संकल्पात्मना बन्धरूपः—क., अवच्छेदकमकलनाख्यो बन्धः—ख., कलनात्मा बन्धनरूपः—घ.। ४. 'तदुक्तं'… …वपुरिति' नास्ति—ख.। ५. ता—ख., च—ग.। ६. दये—ग.। ७. एक—क. घ.। ८. हल्लोहलो विश्वावभासनता, स एवोल्लोलः समस्ततत्त्ववपुष्ट्वं तेन—ग. घ.। ९. 'ग्रहण' नास्ति—क.। १०. संसृति—ख.। ११. तस्य—घ. ङ.।

1. लवादीति। "लवादिप्रलयान्तोऽयं कालः प्रस्तूयते ह्यज॥ नलिनीपत्रसंहत्यां सूक्ष्मसूच्यभिभेदने। दले दले तु यः कालः स कालो लववाचकः॥" (१।२९-३०) इति प्रपञ्चसारवचनमर्थमेनमुपोद्बलयति।

2. "यद्वा उल्लोलकलना यत्पूर्वोत्तरसंबन्धस्तस्य शमं नाशं करोतीति तथेति साम्प्रदायिकाः" (से० पृ० १३) इति सेतुबन्धे। "उल्लोलकलना पूर्वोत्तरसबन्धः" (त. २।८९) इति तु काश्मीराणां व्याख्याने दृश्यते।

यदक्षरैकमात्रेऽपि संसिद्धे स्पर्धते नरः।
रवितार्क्ष्येन्दुकन्दर्पशङ्करानलविष्णुभिः ॥ ३ ॥

भिप्राय । तस्या शमकारिणीम्,[2] क्षोभशान्तिकरी[3]मित्यर्थ. । क्षोभोपशान्ति-[4] परम[5] पदम् । तदुक्त रहस्यगुरु[6]प्रवरेण—

"यदा क्षोभ प्रलीयेत तदा स्यात् परमं पदम्" (स्प०का०९) इति ।

प्रणमामीति[7] देहादिप्रमातृतोपशान्त्या प्रकर्षेण[8] निर्व्युत्थान समाविशामीति यावत् । परावाग्विलासपरामर्शेन कैवल्यसिद्धिरिति द्योतितमनेन पद्येन ॥ २ ॥

यदक्षरेति । यदक्षरैकमात्रे यस्या पूर्णाहन्ताया मातृकाया एकस्मिन्नप्यक्षरे न क्षरत्यश्नुते[9] वेति निष्पन्ने सम्यगभेदेनाहृपरामर्शमयेन सिद्धे आत्म-

---

वन्धनम्, तस्या शमो नाश इत्यर्थः । शमकारिणीमिति । तस्य शान्तिसम्पादनस्वभावाम् । अयमर्थ.—मृत्युवक्त्रा[10]त् स्व[11]भक्तमुत्तारयतीति ॥ २ ॥

प्रणमामीत्यादि[12] शमकारिणीमित्यन्तम् । (अत्र) द्वितीय(सूत्र)पूर्वार्धेन प्रथमसूत्रप्रतिपादित वर्णक्रममनूद्योत्तरार्धेन तदुपासकस्य मृत्यूत्तरणाख्य फल दर्शयति । पूर्वभाग स्पष्टार्थं । कालहल्लोहल । कालस्य हल्लोहल कालहल्लोहल । हल्लोहलो वेग । उल्लोल[13] तस्य कालस्यातिरेक । कलना तेन बन्धनम् । तस्य शमकारिणीमिति तस्य शान्तिसपादनस्वभावामित्यर्थ । नाशयतीत्यार्थिकोऽर्थ । मृत्युवक्त्रा[14]त् स्वभक्त तारयतीति तात्पर्यम् ॥ २ ॥

यदक्षरेत्यादि विष्णुभिरित्यन्तेन तृतीयसूत्रेण व्यतिरेकमुखेन वर्णक्रमोपासकस्या(वा)न्तरफल दर्शयति । अत्रेयमक्षरयोजना—

यदक्षरैकमात्रेऽपीति[15] । यस्या मातृकाया अक्षराणा मध्य एकाक्षरमात्रेऽपि[16] ससिद्धे[17] सम्यक् सिद्धि प्राप्ते सति नर स्पर्धा करोति । रविश्च तार्क्ष्यश्च इन्दुश्च कन्दर्पश्च शङ्करश्च

---

१. मात्रेण—वाख. । २. सक्षोभ—ख । ३. कारिणी—क. । ४. 'क्षोभोपशान्ति परम पदम्' नास्ति—ख. । ५. पर—क., परमपदम्—घ. । ६. गुरुणा—क. । ७. ता प्रणो—ख, तां प्रण—ग घ. । ८. प्राकृतो—क. । ९ त एवेति—घ. । १०. चक्रान्तर्गत—क ग. छ । ११. स्वभाव—ग छ । १२. इत पर द्वादशसूत्रपर्यन्त मद्रासमातृकासु भिन्न व्याख्यान दृश्यते । तदत्र सूक्ष्माक्षरेषु स्थापितम् । १३. उल्लास—ड. । १४ चक्रात्—ड. । १५. यदक्षरेति—ख ङ. च । १६ एकाक्षरेऽपि—ख. ग छ । १७ सिद्धे—क ग. ।

सात्कृते। नरः असौ साधको मनुष्यतयाऽवभासमानः समुत्तेजितसहजौजः-प्रकर्षादिना गुणेन रविणा सह स्पर्धते, विषमोचनवेगादिना तार्क्ष्येण, अमृतीकरणादिन्दुना, सौभाग्यादिना कन्दर्पेण, श्रेयस्करत्वादिना शङ्करेण, औज्ज्वल्यादिनाऽनलेन, महाविभूतिरूपयोगैश्वर्यादिना विष्णुना। एवमेकाक्षरसिद्धौ तत्तद्वैभवेन सर्वदेवताविभूत्युत्कर्षो भवति। मातृकासिद्धौ पुनः सर्वदेवतानां स्वयमुदयस्थानं भवतीति तात्पर्यम्॥ ३॥

अनलश्च विष्णुश्चेति रवितार्क्ष्येन्दुकन्दर्पशङ्करानलविष्णवः। तैः सह स्पर्धते। तेषां तां तां श्रियं युगपदेवोपहरतीत्यर्थः। कोऽभिप्रायः? सूर्यस्य प्रभावयत् प्रथितयशःप्रभावो भवति। तार्क्ष्यवद् दृष्टिपातमात्रेण [1]स्थिरकृत्रिमशङ्काख्यविषोपविषनाशको भवति। इन्दुवत् सर्वेषां प्राणिनामाह्लादजनको भवति। कन्दर्पवत् सर्वासां सुन्दरीणां विक्षोभको भवति। भूतप्रेतपिशाचानां दुष्टचेतसां शङ्करवदप्रधृष्यो भवति। अनलवदत्युज्ज्वलो भवति। विष्णुवत् सर्वेषां प्राणिनां पालको भवति। एवं तत्तद्गुणग्राहित्वात् तैः सूर्यादिभिः सह स्पर्धां करोति नरोऽपीत्युक्तं भवति। यदा [2]अक्षरैकमात्रस्याप्येवं माहात्म्य प्रसिद्धम्, तदा मातृकायां ससिद्धायां किं वक्तव्यमिति मात्रशब्दार्थः॥ ३॥

कोऽभिप्रायः? सूर्यवत्तेजस्वी भवति। तार्क्ष्यवन्निर्विषीकुरुते। इन्दुवदाह्लादको भवति। कन्दर्पवत् सुभगो भवति। शङ्करवदप्रधृष्यो भवति। अनलवदुज्ज्वलो भवति। विष्णुवत् पालको भवति। एवं तत्तद्गुणाकर्ष(क)त्वात्…

एवं तेजस्वितानिर्विषीकरणाह्लादसौभाग्याप्रधृष्यत्वौज्ज्वल्यपालकत्वाख्यावान्तरफलं वर्णक्रमोपासकस्य संभवतीति तात्पर्यम्॥ ३॥

---

१. मा भास–क.। २. 'सह' नास्ति–घ.। ३. द्विना इन्दुना–ख. ग.। ४. जा–क.। ५. 'रूप' नास्ति–क., रूपैश्व–ग. घ.। ६. तद्वैभवेन–ग. घ.। ७. त्याकर्षो–ख.। ८. स्पर्धां करोति–ख. ङ. च. ज। ९. देव हरती–ग., दपहरती–ङ, देवार्थं हर–छ.। १०. सर्वप्राणिपालको–ग.। ११. यदक्षरैकमात्रोपासकस्याप्येव–ख. ङ. च.। १२. मातृकायाः समस्तोपासकस्य संसिद्धौ किं वक्तव्यमिति मातृकाशब्दार्थः.–ख. ङ. च.। १३. दकारी–ख. घ.।

1. स्थिरेति। "स्थिरकृत्रिम" (४|४९) इति सूत्रमत्र स्मरणीयम्।
2. "मनोरमायां त्वेकाक्षरमात्र इत्यस्यार्थो गुरुमुखादवगन्तव्य इत्युक्तम्। नाथचरणास्तु त्रिमूर्तीशाक्षरं तयात्वेनोपदिशन्ति" (से० पृ० १४)। त्रिमूर्तीशाक्षरम् ईकाराक्षरम्, कामकलाक्षरमिति यावत्।

यदक्षरशशिज्योत्स्नामण्डितं भुवनत्रयम् ।
वन्दे सर्वेश्वरीं देवीं महाश्रीसिद्धमातृकाम् ॥ ४ ॥

यदक्षरशशीति । यस्याः संविन्मय्याः पराहन्ताया मध्यस्थितान्यक्षराण्येव विमर्शदशायां संसारतापहरत्वात् [1]शशिरूपाणि, तेषां ज्योत्स्ना स्फुरत्ता, तया मण्डितं तन्मयीभूतम् । ग्राहकादित्रिकं भुवनत्रयम् । सर्वेश्वरीम् । विश्वपोषकत्वात् । महाश्रीसिद्धमातृकाम् । देशकालाकारैरनियन्त्रितस्वभावत्वाद् महत्त्वम्, विश्वाभेदमयत्वात् श्रीत्वम्, शिवादिकीटान्तस्याहं-

यदक्षरेत्यादि मातृकामित्यन्तेन चतुर्थसूत्रेण फलोपफलप्रतिपादकस्य वर्णक्रमस्य शब्दात्मकतया प्रमाणभूतस्य पदमन्त्रात्मकस्य स्वविकारमात्मन्यन्तर्भाव्य त्रिधा व्यवस्थितस्य कलातत्त्वभुवनात्मकाध्वों[द्व ? ध्व]त्रयस्य प्रमेयभूतस्य प्रकाशकत्वेन वाच्याभेदं दर्शयति । अत्रैवाक्षरयोजना—

यदक्षरशशिज्योत्स्नेत्यादि । यस्या मातृकायाः, अक्षराण्येव शशिरूपाणि, आह्लादहेतुतया । अतोऽक्षरशशिज्योत्स्नया दीप्त्या मण्डितम् अलङ्कृतं भुवनत्रयं ययेति । तां सिद्धमातृकां श्रीकण्ठादिरुद्रजननीम् । नमस्करोमीत्यर्थः । अन्यच्च मूलविद्यायां यानि यानि शश्यक्षराणि संभवन्ति, तानि तानि प्राधान्येनोद्धृत्य स्तौमीत्यर्थः । अत्र च शश्यक्षरं सकारः, स तु द्वितीयतृतीयबीजयोरनुगतः, तस्य महिमानं मातृकाक्षर-

१. विश्वे–ख. । २. स्थास–क., स्थान्यक्ष–ख. । ३. हरण–ख. । ४. 'तन्मयीभूतम्' नास्ति–ख. ५. 'त्रिकं भुवन' नास्ति–ख. । ६. कत्वात्–ग. । ७. भेद–क. । ८. कर–घ. । ९. स्यात्म–ख. । १०. 'स्व' नास्ति–ख । ११. स्य द्वितीयस्य–ङ. । १२. 'यदक्षरशशिज्योत्स्नेत्यादि' नास्ति–ख. ङ. च. । १३. 'एव' नास्ति–ख. । १४. मण्डनीकृत–ख च ज । १५. 'तां' नास्ति–ख । १६. अन्यत्र–ग । १७. यानि यान्यक्षराणि–ख ङ. ज । १८. स्तौमीत्ययं–ख ङ. च ज । १९ तु–ख ङ. ज । २०. रनुग–ख ग, रन्तर्गत–ङ च ज ।

1. "यस्या मातृकाया अक्षरेषु य शशी अनुस्वार. ।" · "बिन्दुरिति यावत् । बिन्दोः शकाशादेव सकलजगदुत्पत्तेः" (से० पृ० १४) इति, "अक्षराण्येव शशिन इति तु प्राञ्च. । विद्यान्तर्गतसकारस्य चन्द्रबीजत्वात् तस्यैवेषा स्तुतिरित्यन्ये" (से० पृ० १४–१५) इति च सेतुबन्धे । अत्रार्थं मनमुभयोष्टीकयोर्दृश्यते, अन्तिम सार्थरत्नावल्याम् । मातृकाकोशेषु शशिशब्देनानुस्वारसकारावुभावपि गृह्येते ।

यदक्षरमहासूत्रप्रोतमेतज्जगत्त्रयम् ।
[1]ब्रह्माण्डादिकटाहान्तं तां [2]वन्दे सिद्धमातृकाम् ॥ ५ ॥

रूपत्वात् सिद्धत्वम्, षट्त्रिंशत्तत्त्वोल्लासहेतु[3]त्वाद् मातृकात्वम् । वन्दे कृत्रिमदेहाद्यहन्ताभूमिन्यक्कारेणाकृत्रिमपूर्णाह(ता)परामर्शात्मना समाविशामीति यावत्[4] ॥ ४ ॥

यदक्षरमहासूत्रेति । यस्या पूर्णाहन्ताया पराशक्के कलाभूतानि[5] यान्यक्षराणि तान्येव विश्व[6]सूचकतया महासूत्राणि, तेषु प्रकर्षेण तादात्म्येन [7]ओतं समुल्लसितम्, (एतत्) [1]प्राग् व्याख्यात जगत्त्रयम् । किंविशिष्ट जगत्त्रय-

---

स्तुतिव्याजेन दर्शितवानित्यर्थ । यद्वा अक्षरशशीति शश्यक्षर [2]चन्द्राक्षरम्, तस्य ज्योत्स्नेत्यादि पूर्ववद्योजना ॥ ४ ॥

यदक्षरेत्यादि सिद्धमातृकामित्यन्तेन पञ्चमसूत्रेण वाच्यस्य कलाद्यध्वत्रयस्य वाचकेन वर्णाद्यध्वत्रयेणाभेद दर्शयति—

यद[9]क्षरेत्यादि । यस्या मातृकाया अ[10]क्षरात्मकमहासूत्रप्रोतमेतज्जगत्त्रय [11]भाति, तां सिद्धमातृका [12]वंदे । [13]ब्रह्माण्डादिकटाहान्त जगत्त्रय[14]म् । मूलाधारादिब्रह्मरन्ध्रान्तमित्यर्थ । इदमपि सूत्र मातृकाक्षरमहिमान सूचयति । सिद्धमातृकामिति । सिद्धा· पञ्चाशद् रुद्रा· श्रीकण्ठादय । तेषा जननीमित्यर्थ ॥ ५ ॥

---

१. 'ब्रह्माण्डादि', 'यदेकादश' इति पङ्क्तिद्वय नास्ति–ख, तत्स्थाने–'शक्तेर्नादस्ततो बिन्दुरक्षर मातृका तत । मूर्तिराद्या महेशानीत्येव सा कीर्तिता बुधै ॥ इत्येव श्लोको दृश्यते । २. वन्दे ता–वाक. ख. ग. । ३ हेतुभूत–ख. । ४. अत परम्–'चतुर्थश्लोको वर्णित ' इत्यधिक पाठ–ग. । ५ ताय–क. । ६. सूचन–ख. ग. घ. । ७. प्रोत–ख ग. घ. । ८ 'यद्वा योजना' इत्यस्य स्थाने–'अत्र च वाच्यरूप भुवनत्रय कलातत्त्वभुवनात्मकमध्वत्रयमभिमतम्' इति पाठ–ख च ज । ९ यदक्षरेति–ख ङ च ज । १० अकारा–क ग छ । ११ कलाद्यध्वत्रय भातीत्यर्थं–ख ङ च ज । १२ 'वन्दे' इत्यत परम्–'नमस्करोमीति ता सिद्धिमातृका सिद्धिप्राप्तौ मातृका जननीमिति यावत' अधिक पाठ–ख ङ च ज । १३ 'ब्रह्माण्डादि जननीमित्यय ' नास्ति–च ज । १४ इत परम्–त्रय कलातत्त्वभुवनात्मकमध्वत्रयमभिमतम्' अधिक पाठ–ङ ।

1 प्राग् व्याख्यातमिति । "ग्राहकादित्रिक भुवनत्रयम्" (पृ० १६, प० ५) इत्येवमित्यय ।
2 चन्द्राक्षरमिति । ईकार इति यावत् ।

यदेकादशमाधारं बीजं कोणत्रयोद्भवम् ।
ब्रह्माण्डादिकटाहान्तं जगदद्यापि दृश्यते ॥ ६ ॥

मिति ? तदाह—ब्रह्माण्डादिकटाहान्तमिति । [1]अनाश्रितादिकालाग्निरुद्रान्तम् । तां निस्सामान्यप्रसिद्धवैभवाम् । शिष्टं[2] प्राग्वत् ॥ ५ ॥

यदेकेति । यदेकादशं यस्याः पूर्णाहन्तायाः अनुत्तरादिप्रसरेषु (येषां[3] ससेरो[4] नामेति ?) यदेकादश[5] तदित्यर्थः । [2]आधारम् अधिकरणम् । विश्वस्य क्षित्यादेः[6] शिवावसानस्य[7] । बीजं विश्वकारणम्, स्फुरत्तात्मा[8] पराशक्तिः । यदुक्तं[9] [3]मृत्युजिद्भट्टारकेण[10]—

ब्रह्माण्डादिकटाहान्तमिति कालाग्न्यादिशिवान्त महासूत्रप्रोतमेतज्जगत्त्रय कलाद्यध्व-त्रय भातीत्यर्थः । ता सिद्धमातृका वन्दे नमस्करोमीति । सिद्धिमातृका सिद्धिप्राप्तौ मातृकां जननीमिति यावत । तदध्वत्रयविशेषणम् । अस्मिन्नपि सूत्रे मूलविद्याया हकारस्य महिमाऽपि सूचितो द्रष्टव्य । अत्राक्षरमहासूत्रपदेन विश्वसूचको हकारोऽभिप्रेत । त[दा ?था] च नामसर्गे "लकुलो सवसू" इति हकारस्य विश्वसूचनहेतुतया सूत्रत्वमुक्तम् । स च हकारो बीजत्रयेऽप्यनुगत एवेति सर्वं समञ्जसम् ॥ ५ ॥

[1]यदेकादशमित्यादि दृश्यत इत्यन्तेन षष्ठेन सूत्रेण मातृकास्तुतिमभिवाञ्छता परमेश्वरेण मातृकासरणे एकादशस्थानगतमेकाराक्षरं त्रिकोणात्मकमस्या परदेवताया बाह्याभ्यन्तरभेदद्वयेऽप्याधारबीजमासनमिति प्रतिपादयति—

---

१ आधारबीज—ख. अ., आधारबीज—वाम. ख. ग. । २. 'शिष्टं प्राग्वत' नास्ति—ख. । ३ येषां स—ग, एषां—ख । ४. सगरो—क ग. घ । ५ तदेकादशमयादित्यय—ख, यदेकादश यत्तदित्यर्थं—ग घ. । ६ क्षत्यादि—ख । ७ 'शिवावसानस्य' नास्ति—क । ८ स्मना—क. । ९ तदु—ग घ., 'यदुक्त·· इति' नास्ति—ख । १० ञ्जय—क' ।

1 अनाश्रितादीति । अनाश्रितादिकालाग्निरुद्रान्तानां चतुर्विंशत्युत्तरद्विशतभुवनानां परिचयो मदीये "वैष्णवेषु तदितरेषु चागमेषु षडध्वविमर्श" इत्याख्ये निबन्धे (सा सु, व १७, अ १-४, पृ १७९-२००) द्रष्टव्य ।

2 "आधारमिति नपुंसकमार्षम् । आधारबीजमित्येकपदत्वेन केषाञ्चित्पाठस्तु टीकान्तरासम्मतत्वात् प्रराजविसंवादाच्च नादेय" (से० पृ० १५) । अत्र केषाञ्चिदितिपदेनार्थरत्नावलीकार परामृष्यते । समस्त पाठो जयरथस्यापि सम्मत ।

3 मृत्युजिद्भट्टारक इति नेत्रतन्त्रस्यापरमभिधानम् ।

सा योनिः सर्वदेवानां शक्तीनां चाप्यनेकधा ।

अग्नीषोमात्मिका योनिस्तस्याः[१] सर्वं प्रवर्तते ॥ (ने०त० ७।४०) इति ।

कोणत्रयोद्भवं शक्ति[२]त्रयात्मना वा, वामा[३]ज्येष्ठारौद्रयात्मना वा, अनुत्तरानन्देच्छासंघट्टनेन वा[४] त्रिकोणा[५]न्तर्विभक्तम् । तदुक्तं श्रीत्रिकशास्त्रे—

अनु[६]त्तरानन्दचितौ[७] इच्छाशक्तौ नियोजिते ।

त्रिकोणमिति तत्प्राहुर्वि[९]सर्गामोदसुन्दरम् ॥ (तन्त्रा० ३।९४-९५) इति ।

एत[१०]दुक्तं भवति—अनाश्रितादिकालाग्निरुद्रान्तषट्त्रिंशत्तत्त्वात्मना कार्यप्रसरेण महाशक्तिरूपेण बीजात्मना चेत्थमुभयात्मना महायोगिभिरनुभवापराङ्मुखैः सर्वदा दृश्यत इति । सर्वदेत्युक्तेरद्याप्यर्थश्च कथितः । उक्तं च

यदे[११]कादशमित्यादि । यस्यां[१२] मातृकायां[१३] एकादशमक्षरम्[१४] आधारबीजम् । मूलाधारबीजमित्यर्थः । कोणत्रयोद्भवम् । त्रिकोणविन्यासे कृते पूर्वोक्तैकादशमेकारं[१५]माधार[१६]बीजं[१७] भवतीत्यर्थः । ब्रह्माण्डादिकटाहान्तं जगदद्यापि दृश्यते । ब्रह्माण्डादिकटाहान्तकालाग्न्यादिशिवान्तं जगद्[१८] अद्यापि इदानीन्तनस्थितिकालेऽपि[1] तस्मिन्नेव परायोनिमण्डले परिदृश्यत इत्यर्थः । उक्तं च श्रीमतोत्त[१९]रे—

"एतत्तन्मण्डलं दिव्यं यत्र विश्वं प्रतिष्ठितम्" इति ।

---

१. स्तत.-वि., स्तस्या-वि. । २. 'शक्ति ''रौद्रयात्मना वा' नास्ति-ख. । ३. ज्येष्ठाद्यात्मना वा-ग. । ४. 'वा' नास्ति-ख., सा-ग. । ५. 'त्रिकोणा'''शास्त्रे' नास्ति-क. ख. । ६. अनुत्तरेत्यादिकः श्लोको नास्ति-ख. । ७. तिरि-क. ग. घ. मे. चि. । ८. ता-क. ग. घ. से. चि. । ९. नि-क. घ. । १०. 'एतदुक्तं भवति' नास्ति-क. । इतः परं १।८१ पर्यन्तानां श्लोकाना व्याख्यानं न दृश्यते घपुस्तके । ११. 'यदेकादशमित्यादि' नास्ति-ख. ङ. । १२. यस्यां-घ. । १३. कायां-घ. । १४. 'एका ·······त्रयोद्भवम्' इत्यस्य स्थाने 'एकादशस्थानगतमेकारमक्षरं यत्तत्त्रिकोणात्मकं त्रिकोणत्रयोद्भूर्वमिति' इति पाठः-ख ङ. च. ज. । १५. कैकार-क. ग. घ । १६. माधारं-ख. ङ. । १७. 'बीजं' नास्ति-ख. ङ. ज. । १८. 'जगद् अद्यापि' नास्ति-क. ग. । १९. त्तरेऽपि-ख. ङ. ।

1. "केचित्तु यदेकादशमक्षरं योन्याकारं तस्मिन् सर्वं जगदद्यापि सिद्धं दृश्यत इति योजयन्ति । योनिजन्यत्वाद्वा प्रत्यक्षसिद्धत्वोक्तिरिति तु काश्मीराः" (से० पृ० १५-१६) । उभयोरपि टीकयोरेतद्व्याख्यानं नोपलभ्यते । "तदुद्भूतत्वं जगत्प्रत्यक्षसिद्धं दृश्यते" (त० २।९३) इति च मनोरमापाठो वर्तते ।

अकचादिटतोन्नद्धपयशाक्षरवर्गिणीम्[1] ।
[1]ज्येष्ठाङ्गबाहु[2]पादाग्रमध्यस्वान्तर्निवासिनीम् ॥ ७ ॥

श्रीपरात्रिंशिकायाम्[3]—

यथा न्यग्रोधबीजस्थं शक्तिरूपो महाद्रुमः ।
तथा हृदयबीजस्थं जगदेतच्चराचरम् ॥ (२४) इति ॥ ६ ॥

अकचेति । [2]प्रणमामीत्युत्तरत्र सम्बन्धः । ज्येष्ठाङ्गम् उत्तमाङ्गम् । अग्रशब्दो बाहुपादयो सम्बद्धयते, [3]बाह्वग्र पादाग्र चेति । मध्यशब्देन पार्श्व-

---

अपिशब्देन सृष्टिसंहारयोरुपलक्षणम् । कोऽभिप्रायः ? अपरपरापरपरभावेन स्थितत्रिकोणोपलक्षितपरायोनिमण्डले ब्रह्माण्डादिकटाहान्तं जगद् उत्पत्तिस्थिति-नाशान् प्रतिपद्यत इत्यर्थः । अनेनापि सूत्रेण मूलविद्याद्यबीजान्तर्गतस्य एकाराक्षरस्य महिमान विशेषतो वर्णितवानित्यर्थः ॥ ६ ॥

अकचादीत्यादि । अकचटतपयशाद्यैरक्षरैर्भेदितमातृकाष्टवर्गैर्विरचितमूर्धबाहु-पादमध्यहृदयप्रमुखटिसर्वाङ्गसुन्दरीं महात्रिपुरसुन्दरीं प्रणमामीत्यर्थः । अनेनाक्षराणां न्यासस्थानं सूचितमिति तात्पर्यार्थः ॥ ७ ॥

---

१. गर्भिणीम्–मघ । २. हृत्पृष्ठकटिपादनि–वाक. ख. ग. त, हृत्कण्ठकटिपादनि–व. सक. ख. घ. । ३ 'श्री' नास्ति–क. । ४ स्य–क चि. । ५ सचमेत–ख ग । ६ 'च' नास्ति–ग । ७. त्रिकोणपरिलक्षितपरापर–क. ग घ. च. । ८. अनेनापि 'वर्णितवानित्यर्थ' नास्ति–ख. ङ घ. ज. । ९. सूचितमित्यर्थ –घ. छ ।

1 "तन्त्रराजे हि ज्येष्ठाङ्गबाहुहृत्पृष्ठकटिपादनिवासिनीमिति पाठः । मनोरमायां स्वेतत्स्तोत्रव्याख्यारम्भे नित्याषोडशिकार्णवे महात्मभिः काश्मीरिभिर्व्याख्याततत्वात् सैव व्याख्या स्वेन लिख्यत इति वदता सुभगानन्दनाथेन पाठभेदो नास्तीति ध्वनितम्" (स० पृ० १६–१७) । जयरथेनापि तन्त्रराजधृत एव पाठो व्याख्यातः । अतः प्रतीयते काश्मीरेषु स एव पाठः प्रचलित आसीदिति । पाठभेदो नास्तीति तु न, काश्मीरभिन्नमातृकासु पाठभेदस्य सत्त्वात् ।

2. उत्तरत्र अष्टमसूत्र स्थितेन प्रणमामीति क्रियापदेनास्यापि सूत्रस्य सम्बन्ध इति तात्पर्यम् ।

3 "तत्र बाह्वग्र पादाग्र येग्यग्रपदस्य प्रत्येकमन्वयन प्राचां व्याख्यानमपव्याख्यानम्" (सं० पृ० १६) । अत्र प्राचामितिपदेन ऋजुविमर्शिनीकारः परामृश्यते ।

ताम्[1]ईकाराक्षरोद्धारां[2] सारात्सारां[3] परात्पराम्[4] ।
प्रणमामि महादेवीं परमानन्दरूपिणीम् ॥ ८ ॥

द्वयपृष्ठनाभिजठराणि[5] लक्ष्यन्ते[6] । स्वान्तं हृदयम् । अयमर्थ —अहविमर्श-प्रथमकलानुत्तरप्रसराष्टवर्गसामान्याष्टावयवं[7]तत्तद्वर्गाक्षररूपपरामृष्टतत्तद्विशेषावयवामित्थमक्षरात्मिका देवी मातृका प्रणमामीति[8] । सम्प्रदायक्रमेण तत्तद्वर्गस्य[9] परामर्शक्रम. । तदुक्तमभियुक्तैः—"अकच" (प्र० सा० १।१) इति, "कानन" (प्र० सा० ७।४) इति च ॥ ७ ॥

तामिति । ईकाराक्षरोद्धाराम् इच्छाशक्तिक्षुभितरूपाया स्फुटवेद्यो[10]ल्लासेनेशनादिभूमिकाया प्रकटीभावो यत्र ताम् । सारात्साराम् । महाफल-

---

अकचादिटतोन्नद्धेत्यादि केशपादादिवासिनीमित्यन्तेन सप्तमसूत्रेण वर्णक्रमस्य अकचट-तपयशाक्षरभेदिताष्टवर्गात्मकवशिन्याद्यष्टशक्त्यधिष्ठानभूतेन शिरोबाहुहृदयपृष्ठयोनिपादद्वयाख्येन पुर्यष्टकात्मना देव्या स्वशरीरेऽवस्थानमिति सूचयति । अथवाऽक्षराणा न्यासस्थान सूचयतीति तात्पर्यम् । अक्षरार्थं स्पष्ट ॥ ७ ॥

तामित्यादि परमानन्दरूपिणीमित्यन्तेनाष्टमसूत्रेण दर्शनसर्वस्वभूतकामकला दर्शयति—

तामीकारेत्यादि[11] । ता देवीं प्रणमामीत्यन्वय.[12] । कथम्भूतामित्यपेक्षायां[13] तद्गुणान् विशिनष्टि—ईकाराक्षरोद्धाराम् इति । [1]ईकाराक्षरे उद्धारो यस्याः सा[14] ईकाराक्षरोद्धारा ।

---

१. तामि—वाक. ख. ग. । २. द्धार—वाक. ख, ग. । ३. साराधारा—वाक. ख. ग. । ४. परात्पराम्—त. से. सक. ख, सारात्सारतरा पराम्—सघ. । ५ जठर—ख. ग । ६. लक्ष्यते—ख ग. । ७ यया—ख ग. । ८ प्रणौमीति—ख । ९. द्वर्गवर्ग्य—ख ग. । १०. वेद्योल्लसनेशनादि—क , ल्लासनेशनाभूमिकाया—ख , ल्लासेशनाभूमिकाया —ग. । ११. तामीकारेति—ख ङ. ज., 'तामी त्यन्वय' नास्ति—छ. । १२. मीत्यर्थ —क. ग. घ. । १३. 'कथ द्धार इति' नास्ति—ख. ङ. च. ज. । १४. 'स' नास्ति—क. ग. छ., स इति—घ. ।

1 'षष्ठश्लोके तैरेव विद्यान्तर्गतवर्णस्यैषा स्तुतिरित्युक्तेश्च । त्रिकोणाक्षरस्य हादिविद्यायामभावेनैतदविषयीभूतविद्यान्तर्गतवर्णस्तुतेरनुपयोगात् । ईकाराक्षर उद्धारो यस्या हृल्लेखायास्तामिति भुवनेश्वरीपरत्वेन व्याख्यानमपि नातीव स्वरसम्" (से० पृ० १७) । अत्रेदमवधेयम्—विद्यानन्देन द्वादशश्लोकीं व्याख्यायोक्तम्—"एव सकौलसम्प्रदायानुसारेण व्याख्यातानि सूत्राणि । निष्कौलसम्प्रदायानुसारेणान्यथा तानीदानीं व्याख्यायन्ते" इति । एवमेव सर्वत्र स प्रथम सकौलसम्प्रदायानुसारेणैव व्याख्याति सूत्राणि, तदनन्तर निष्कौलेन ।

प्र[1]सरभूमिं मन्त्रविद्याक्ष[2]रवेदशैववा[3]मकौले[4]निकादे साक्षात् का[5]रणतया सार-
[6]रूपाम् । पराऽपराम् । कारणात्मना परा[7]म्, कार्यात्मना अपरा[8]म् । तादृशी
स्[9]वैरसोदितपराशक्तिरूपा शिवात्मिका परा वाचमित्यर्थः[1] । तदु[10]क्तं
श्रीप्रत्यभिज्ञायाम्—

> अनापरत्वं भा[11]वानामनात्मत्वेन भासनात् ।
> परताहन्तयाच्छादात् परापरदशा हि सा ॥ (३।१।५) इति ।

परमानन्दरूपिणीम् । इन्द्रियजन्यव्युष्टिभूतानन्दविप्रुषां महासमुद्रस्थानीय-
त्वात् । यच्छ्रुतिः—"एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति"
(बृ० उ० ४।३।३२) इति ॥ ८ ॥

व्यधिकरणे बहुव्रीहिः । तेन ईकार उक्तः । तेन[12] हि किमुक्तं भवति ? ईकाराक्षरविन्यासे
कृते तदुपरि मायायां रचितायां स एव ईकाराक्षरं ईंकारो भवतीत्यसावींकाराक्षरो-
द्धारः । सारात्सारतरामिति । योऽयमुद्धृतो महाकामकलाख्यो बीजानामपि बीजात्मक[13]
ईंकारः, स साराणां सारभूतः सकलपुरुषार्थसाधकमन्त्रमहसां जन्मभूमिः । परापरा-
मिति । स्थितिरूपामित्यर्थः । अथवा पराणामपराणां कु[14]लानामकुलानां विश्रामभूमिं ।
परमानन्दलक्ष[15]णशिवस्वभावामित्यर्थः । अन्यच्च, अनेन मूलविद्याबीजत्रयशिरोगतस्य
मायाक्षरस्य महिमानमुपवर्णितवानित्यर्थः ॥ ८ ॥

१. प्रभव—ग ग । २ वर—ख ग । ३. वामग—क । ४. कौलिकादे—ग. । ५ रूपतया—ख. ग । ६ भूताम्—ख ग. । ७ परत्वम्—ख ग. । ८. अपरत्वम्—ख ग. । ९. सु—क । १० 'तदुक्त इति' नास्ति—ख । ११ भाव—च । १२. 'तेन हि' नास्ति—च. घ. ड. ज. । १३. रमणाक्षर—क. घ. ङ. । १४. कुलाकुलाना—क. ग. घ., कुलाकुलार्णाना—ङ. । १५ 'लक्षण' नास्ति—क. ग घ. ङ ।

अत्र सर्वोऽपि कादिविद्यासम्प्रदायः, निष्कोऽत्र हादिविद्यासम्प्रदायः । एवं चार्थरत्नावली सम्बन्धेनात्र सेतुबन्धकारप्रभृतिभिर्येव सम्प्रदायभेदेन व्याख्यानद्वयस्य सुस्थत्वात् ।

1 अत्र सेतुबन्धे—"अत एवाहुः काश्मीराः—ईकारस्य बिन्दुविसर्गात्मिका शिवशक्त्यो साम-रस्यरूपस्य स्वरूपत्वेन भावनायां परमानन्दानुभव इति' (पृ० १७–१८) । तन्त्रराज-मतानुसारी किञ्चिद्भिन्न इव पाठो दृश्यते ।

अद्यापि यस्या जानन्ति न मनागपि देवताः ।
केयं कस्मात् क्व केनेति सरूपारूपभावनाम् ॥ ९ ॥

अद्यापीति । **यस्याः** पूर्णाहन्ताया सविदात्मन सम्बन्धि सत्तोपादानाधिकरणसहकार्यादि, **मनाग्** ईषत्, द्योतनात्मकत्वाद् [1]**देवताः** करणान्युच्यन्ते । अनादौ ससारे चित्प्रकाशात्मनो महास्वामिन. सर्वदा परिकरतया वर्तमाना अपीत्यद्यापीत्यर्थ. । यच्छ्रुति —"सहैव सन्त न विजानन्ति देवा." (तै० आ० ३।११।५) इति । कथ न विजानन्तीत्यमुमर्थ प्रकाशयति—**केयम्** अस्या. का सत्ता । **कस्मात्** किमुपादाना । **क्व** किमधिकरणा । **केन** सहकारिकारणेन उदेतीयम् । **सरूपारूपभावनाम्** । सरूपभावना-

---

अद्यापीत्यादि भावनामित्यन्तेन नवमसूत्रेण कामकलाविनियोग दर्शयति—

अद्यापीत्यादि । देवता यस्याः स्वरूपारूपभावना न जानन्तीत्यर्थः । [2]अद्यापि स्थितिकालेऽपि दर्शनयोग्यदशायामपि न जानन्ति । यदा तु नामरूपात्मकप्रपञ्चसकोचवशान्मनोवागतीततुर्यातीतशम्भुना समरसदशामाढौकते, तदैना न जानन्तीति किमु वक्तव्यमित्यर्थ । मनागपि स्वल्पमपि । नामापीति मथितार्थ. । देवा ब्रह्मोपेन्द्रप्रभृतयः । [3]केयमिति नाम, कस्मादिति कारणात्, क्व इति देशे, केन हेतुना इत्युक्त-

---

१. स्वरूपा-वाक. स. अ. ।　२. विनीम्-व., वनेम्-सघ., वना-सख. । ३ नादिकारण-ख । ४. अस्या नाम-ख । ५ दानात्-क. । ६ 'क्व' नास्ति-क. ख । ७ णम्-क । ८. 'अद्यापीत्यादि' नास्ति-ख. ङ. च. ज. । ९. दशायामा-ख. ङ. ज. । १०. समुदितोऽर्थः-ग. ङ., समर्थितोऽर्थ -छ. । ११. नाम्नि-ख. घ. ङ. च. ज. । १२. कारणे-ख. घ. ङ. ज. करणे-च. । १३. 'क्व इति देशे' नास्ति-ख. घ. ङ. ज. । १४. केनेति करणे-ख. घ. ङ. च. ज. । १५. अत्र प्रकरणत्रयेऽप्यन-ख. घ. ङ. च. ज. ।

1 "देवतापदमिन्द्रियपरमिति तु प्राञ्च" (से० पृ० १८) ।

2 "अन्ये तु—अद्यापि दर्शनयोग्यकालेऽपि न जानन्ति । परशिवसामरस्यकाले तु कथ ता जानीयुरित्यर्थ वर्णयन्ति । तद्रूपभावनया पुनरुक्तम्" (से० पृ० १८) ।

3. "केयमिति नाम, कस्मात् कारणात्, (क्व देशे), केन हेतुनेति चत्वार एव प्रश्ना इति केचित् । तत्र हेतुकारणयोर्भेदश्चिन्त्य" (पृ० १८) इति सेतुबन्धे, एषा चिन्ता—"के वयमिति । किं नित्या उतानित्या इत्यर्थ । यदि नित्यास्तर्हि के वय किंस्वरूपा इत्यावृत्त्या

मरूपभावना च इन्द्रियगोचरामनिन्द्रियगोचरामुभयीमपि स्थितिं न जानन्तीत्यर्थः, यादृक् "उत त्वः पश्यन्" (ऋ० १०।७१।४) इत्यादि।

अत्र श्लोकेऽस्या भूयसी व्याख्या समुचिता। ग्रन्थविस्तरभीत्या प्रस्तुतपदार्थव्युत्पत्त्यनुपयोगान्महारहस्यप्रकटनभीत्या चोपरम्यते। महामाहेश्वराणामन्तर्मुखानां महायोगिनामिव द्वादशश्लोकी महानिधानमित्येवबोद्धव्यम्। अत्र व्याख्याने वहुश्रुतिसंवादः प्रदर्श्यते कर्तुं समतम् (त)। तद्वक्ष्यति च "सर्ववेदमयम्" (१।४९) इति। आगमश्च द्विविधः—त्रैवर्णिकविषयः, सर्ववर्णविषयश्चेति। अत्र कर्त्रैक्ये श्रुतिसंवादः। वेदागमरहस्यागमयोः कर्त्रैक्यं श्रीरहस्यगुरुभिः प्रकाशितम्—

प्रकारचतुष्टयेऽप्यनभिज्ञा देवा इत्यर्थः। प्रकृष्टज्ञानसम्पन्नैर्देवैरपि यदेयं दुर्विज्ञेया, तत्किमुताल्पज्ञैर्नरैः। स्वरूपारूपभावनामिति। स्वरूपभावना सकलोपास्तिः, अरूपभावना शक्तिविशेषानुसन्धानम्। उक्तं च [1]श्रीमतोत्तरे—

पिण्डं कुण्डलिनीशक्तिः पदं हंसः प्रकीर्तितः।
रूपं विन्दुः समाख्यातो रूपातीतं तु निष्कलम्॥

१ मुभयमयी–ख। २ 'यादृक्' नास्ति–ख, यदियमृक–ग। ३. इत्याद्या–ख ग। ४. प्रतिपादन–ख। ५ दान–क। ६ स्येव–क। ७ प्रदश्यते–क, प्रतिदश्यते–ख। ८. 'वश' नास्ति–क। ९ वधात–ख ग। १० अत्रैक्य–ख.। ११ प्रदर्शितम्–क। १२. 'स्वरूपारूपभावनामिति' नास्ति–क. ग। १३. लापत्ति–क. ग. छ, 'सकलोपास्ति इत्यय' इत्यस्य स्थाने–"सकलभावना अरूपभावना निष्कलभावना। तदुभयमपि देवीरूपम्। तस्य रूपस्यात्मन कामकलया सपादनीयमिति परमरहस्यम्। वक्ष्यति च विदु सदन्ध्यनि' इति पाठ–ग ड. च ज। १४. विभु–घ, विन्दुरित–छ।

योग्यम्। यद्यनिरूपास्तर्हि केन निमित्तकारणेन भाविना, किंभूता किमुपादाना" (प्र० शा० वि० १।१६) इति पद्मपादाचार्यव्याख्यातानवलोकनमूलम्। "अत्र प्रश्नचतुष्टय माराध्यमुपास्यगतत्वम्, अतिरहस्यत्वादिह नोन्धाटितम्" (त० २।९६) इति तु मनोरमायां दृश्यते।

1 मालिनीविजयवार्तिकायाम् (पृ० ५९), मनुवधे (पृ० ६०) च स्वच्छन्दसंग्रहवचनत्वेनाद्धृतस्य भाग।

वन्दे तामहमक्ष[1]य्यामकाराक्षररू[2]पिणीम् ।
देवीं कुलकलोल्लोलप्रो[3]ल्लसन्तीं परां शिवाम् ॥ १० ॥

वेदागमविरुद्धाय वेदागमविधायिने ।
वेदागमसतत्त्वाय गुह्याय स्वामिने नमः ॥ (शि० स्तो० २।७) इति,
"[4]श्रीमद्वाजसनीये श्रीवीरे श्रीब्रह्मयामले" (तन्त्रा० ४।५४) इति,
"ऐतरेयाख्यवेदान्ते परमेशेन विस्तरात्" (तन्त्रा० ३।२२६) इति च ॥ ९ ॥

वन्दे तामिति । अहं [1]"न्यक्कृतदेहाहन्तारूपः [5]सर्वप्राणि[6]स्वसंवेदनस्वभावः पूर्णाहंपरा[7]मर्शाविच्छेदशून्योऽन्तरभ्युपगमकल्पोऽनन्यमुखप्रेक्षितत्वलक्षणस्वातन्त्र्यविश्रान्ति[8]रूपः प्रत्यवमर्शोऽहम्" इत्याचार्याभिनवगुप्तपादाः ।

अन्यच्च, समनन्तरसूत्रोदितचतुर्थस्वरेण कामकलाख्येन परिकल्पितसकलनिष्कलशरीरामेनां न जानन्ति देवा इत्यर्थः ॥ ९ ॥

वन्दे तामित्यादि परां शिवामित्यन्तदशमसूत्रेण प्रथमार्धेन दीक्षाक्रमं दर्शयति । अक्षय्येत्यत्र अकारादिक्षकारान्ता वर्णाः संगृह्यन्ते । ते च समष्टिव्यष्टिरूपेण कल्याणगुरुणा शिष्यदेहाभिध्याता पाशमोचका भवन्तीत्यतः क्षकारीभूताः । क्षकारोऽपि संवर्तरूपत्वात् पाशच्छेदकतुरीयरूपत्वाद्दीक्षाङ्गरूपत्वादेकः परिगृहीत इति विलोमात्मना मूलाद्याद्वादशान्तमभिधाय (ताः?ते) सर्वे वर्णाः संहारात्मकतया क्षकारात्मतामुपगच्छन्तीति सर्ववर्णानां क्षकारात्मता दर्शिता । अत्रैषाक्षरयोजना—आदिक्षान्तात्मना गणेशग्रहनक्षत्रेत्यादिसूत्रसूचिता या मातृका तां व्यष्टिसमष्ट्यात्मना स्थितां क्षकाराक्षररूपिणीं वन्दे नमस्करोमीत्यर्थः । देवीमित्युत्तरार्धेन कुलचक्ररूपत्वं मूलदेव्याः प्रतिपादयति ।

---

१. य्यक्ष–वाक. ख. ब. अ. सक. ख. घ., य्यमातृकाक्ष–त. । २. विग्रहाम्–ब. । ३. परोल्लिजाम्–वाक. ख. अ. । ४. 'श्रीमद्वाज······इति च' नास्ति–ख., गपुस्तके तु—"श्रीतन्त्रालोकेऽपि–विसर्गशक्तिर्विश्वस्य कारणं च निरूपिता । ऐतरेयाख्यवेदान्ते परमेशेन विस्तरात् ॥ (३।२२६) इति" इत्येवं पाठः । ५. 'सर्वप्राणि······पादाः' नास्ति–ख. । ६. 'स्व' नास्ति–ग. । ७. र्शः–ग. । ८. क्षित्वस्वा–ग. । ९. भूमिरूपः–ग. ।

1 "आत्मा जीवितभूतः सारस्वभावो विच्छेदशून्योऽन्तरभ्युपगमकल्पोऽनन्यमुखप्रेक्षितत्वस्वातन्त्र्यविश्रान्तिरूपोऽहमिति प्रत्यवमर्शः" (भा० १, पृ० ३०२-३०३) इतीश्वरप्रत्यभिज्ञाविमर्शिनीस्थितः पाठः ।

अक्षय्याम् । प्रतिप्राणि प्रत्युच्चारणं[1] वर्णपूत्पन्नध्वसिषु समस्तवाचकाभेदमय-स्वरसोदितपरनादात्मना[2] सदा भासमानाम् । तदुक्त[3] तन्त्रालोके—

योऽसो नादात्मक. शब्द सर्वप्राणिष्ववस्थित.[4] ।
अवऊर्ध्वविभागेन निष्क्रियेणावतिष्ठते ॥ (३।११३-११४),

एको नादात्मको वर्णं सर्ववर्णाविभागवान्[5] ।
सोऽनस्तमितरूपत्वादनाहत इहोदित[6] ॥ (६।२१७) इति ।

अकाराक्षररूपिणीम् । क्रोडीकृतानन्दाद्यकृनिमाहपरामर्शप्रथमकलानुत्तरा-कुलाक्षररूपिणीम्[7] । श्रुतिश्च[8]—"अकारो वै सर्वा वाक्" (ऐ० आ० २।३।६) इति । गीतां[9] च—"अक्षराणामकारोऽस्मि" (भ० गी० १०।३३) इति । "अकार सर्ववर्णाग्र्य प्रकाश परम शिव" (स० प०) इत्यभियुक्तवचश्च[10] ।

वंदे[11] तामित्यादि । व दे प्रह्वीभाव करोमि । ता प्रकृताम् । [1]अक्षय्येति । क्षयरहित-क्षकाराक्षररूपिणीमित्यर्थः । अन्यच्च, मूलविद्याद्यबीजगर्भाक्षरस्य महिमानं वर्णयति—देवीमित्यादि[12] । [2]कुल[13] ब्रह्माण्यादिमहालक्ष्म्यन्तं मातृकाष्टवर्गक्रमेणाष्टधा व्यवस्थितम्, तस्य

---

१ र्णपूत्पन्न—क । २ च्चारितपरतादात्म्येन—क । ३ उक्त—क, 'तदुक्त दित ॥ इति' नास्ति—ख । ४ स च—क । ५ माद—चि । ६. इतीरित—चि । ७. कारा—ग. । ८. यच्छ्रुति—ख. ग. । ९. गीतास्वपि—ख. ग. । १०. 'अभियुक्तवचोऽपि' इति पाठ 'अकार' इत्यत पूर्वं दृश्यते—ख. ग. । ११. वदे वर्णयति' नास्ति—ख. ङ. । १२. देवीं कुल-कलोल्लोलप्रोल्लसन्तीमिति—ख. ङ. ज । १३. 'कुल सहजानन्द" इत्यस्य स्थाने—"कुल-कलानामुल्लोल कुलकल्लोल्लोल, तयोल्लसन्तीमिति । कुलकला एकादशोपदस्याश्चतुर्थ्यष्टपा-दय । कुल ब्रह्माण्यादिमहालक्ष्म्यन्तम् तस्य कला(न्ता ? नाम्) इत्यर्थं । उल्लोलस्तरङ्ग । सोऽप्यूर्ध्वाध शक्तिमयोगे । तासां कलानामितस्ततश्चङ्क्रममाणानां परस्पराभिघातवशादुल्लोलकल्पा भवति कला । तदुल्लोले परा शक्ति स्वविमर्शपरानन्द" इति पाठ—क. ग घ छ ।

1. "अक्षय्यनक्षराक्षररूपिणीम्' इति क्वचित्पाठ" (मे० पृ० १८) । अर्थरत्नावल्यां सामरस्यपरीमनविवरणे चायमेव पाठ ।

2 कुल शरीरम्, कला एकदेश, उल्लोलम् ऊर्ध्वोर्ध्वम् । प्रोल्लसन्ती वैलर्यात्मना इति गु कादमीरा" (मे० पृ० १८) । अत्र मनोरमायां किञ्चित्परिवर्तित एव पाठ उपलभ्यते ।

कुलकलोल्लोलप्रोल्लसन्तीम् । कुलं षट्त्रिंशत्तत्त्वमयं जगत्, कलयति बहिः क्षिपति पारमित्येन परिच्छिनत्तीति कला मायाशक्तिः, तयोरु[1]ल्लोलः प्राग्वत्[1], त[2]द्रूपेण महाशक्तिपुञ्जात्मना जगद्वपुषा प्रोल्लसन्तीमित्यर्थः । [3]संविदेव भगवती स्वान्तःस्थितं जगद् बहिः प्रकाशयतीति दर्शनरहस्यम् । यथाहू रहस्यगुरवः—

चिदात्मैव हि देवोऽन्तःस्थितमिच्छावशाद्बहिः ।

योगीव निरुपादानमर्थजातं प्रकाशयेत् ॥ (ई०प्र० १।५।७) इति ।

परां पूर्णाम् । शिवां चिद्भैरवरूपिणी ताम् ॥ १० ॥

कला. कुलकलाः, ताश्च प्रत्येकमष्टकव्याप्त्या चतुष्षष्टिसंख्याकाः, ताश्च मूलमन्त्रवाच्यमूलदेवतायाः स्वरूपरूपाः । तासां कलानामुल्लोलस्तरङ्गातिरेकः । स च मेढ्राद्याद्द्वादशान्तनवाधारनवलक्ष्येषु समष्टिव्यष्ट्यात्मकेषु सुनिपुणमतिभिश्चिरं लक्ष्यते । तत्र प्रोल्लसन्ती सा भगवती स्वविमर्शमयीभिः कलाभिः सहजानन्दशम्भुना समरसीभूता सती तत्संयोगजान[4]न्दपानक्षीबा । ताभिः साकमानन्दितेत्यर्थः । [2]परा शिवामिति[5] । सांसारिकान् सर्वान् भावानुपसंहृत्य स[6]च्चिदानन्दलक्षणे स्वे महिम्नि महीयते । अतः परा शिवेत्युच्यते । परा सर्वोत्कृष्टत्वात् । शिवा आनन्दलक्षणत्वात् ॥ १० ॥

---

१. उल्लास—क. । २. 'तद्रूपेण' नास्ति—क. । ३. 'संविदेव······येत् ॥ इति' नास्ति—ख. । ४. जामृतासवपानमत्ता सती—ख. घ. ङ. ज. । ५. मित्यादि—ख. ङ. ज. । ६. स्वच्छन्दा—ख. घ. ङ. ज. ।

1. प्राग्वदिति । "कालहल्लोहलोल्लोल" (१।२) इत्यत्र व्याख्यातवत् । उल्लोलो महोन्मेष इति यावत् ।

2. अत्र 'परौलिजाम्' इति पाठेन भाव्यम्, अग्रे निष्कौलसम्प्रदायानुसारेण श्लोकानां व्याख्यानप्रसङ्गे 'परौलिजाम्' इति पाठस्यैव सकौलसम्प्रदायसम्मतत्वप्रदर्शनात्, 'परां शिवाम्' इति पाठान्तरम्, तदन्यसम्प्रदायेन लोपामुद्रासम्प्रदायेन" इत्युक्तेश्च ।

वर्गानुक्रमयोगेन यस्यां[1] मात्रष्टकं स्थितम् ।
वन्दे तामष्टवर्गोत्थमहासिद्ध्यष्टकेश्वरीम्[1] ॥ ११ ॥

वर्गेति ।[2] यस्यां पूर्णाहन्तायाम् । अनुत्तराद्यष्टवर्गानुक्रमयोगेन । स च वर्गक्रम अ क च ट त प य शात्मक । मात्रष्टकं[5] सर्वमन्त्रसारभूतसामान्योक्त[6] ब्राह्म्याद्यष्टक स्थितम् । अधिष्ठातृतया वर्गाधिष्ठात्र्यो ब्राह्म्याद्याः प्राणिनः ससारयन्ति । तदुक्त श्रीतिमिरोद्घाटे[7]—

करन्ध्रचितिमध्यस्था ब्रह्मपाशावलम्बिका[8] ।
पीठेश्वर्यो महाघोरा मोहयन्ति मुहुर्मुहु. ॥ इति ।

अष्टवर्गेति । अष्टवर्गमहाधिष्ठातृत्वेन स्थिता महाविभूत्यणिमादि-सिद्ध्यष्टकस्वामिनीमित्यर्थः । अत्र[10]—"विद्याशरीरसत्ता मन्त्ररहस्यम्" (२।३)

वर्गानुक्रमयोगेनेत्यादि ईश्वरीमित्यन्तेन एकादशसूत्रेण मूलदेवीक्रमरूपे नवचक्रमध्येऽन्तश्चतुरस्रस्यैव प्राधान्य दर्शयति । यथा—

वर्गानुक्रमयोगेनेत्यादि । वर्गा आदिशान्ता अष्टौ । अनुक्रमयोगेन यथाक्रमेण[11] ।[12] यस्या मातृकाया मात्रष्टक स्थितम्, वशिन्याद्यष्टकमित्यर्थ. । ता मातृकाविग्रहां महा[13]त्रिपुरसुन्दरीं नमामीत्यर्थः । अष्टवर्गोत्था[14] या मातृका', तदुत्था[15] अणिमाद्या अष्टौ सिद्धय. । तासा सिद्धीनां[16]मीश्वरीं स्वामिनीमित्यर्थ ।[17] यो वर्गाष्टकाधिदैवता[18]वशिन्यादिसमेता

१. यस्या–चाक. ख. ब. त. । २. नामाष्टक–सघ, मात्राष्टक–त. । ३. यस्या–ख. ग. । ४. न्ताया –ख. ग. । ५. सर्ववर्णमन्त्र–ग. । ६. क्त–क. ग. । ७. श्रीमदिरोत्कटे–ख । ८. करण्ड–च. । ९ ता –ग. । १०. तत्र–क. । ११. क्रमयोगेन–ख. ङ. ज. । १२. यथास्या–क. ग. छ. । १३. 'महा' नास्ति–ख. घ. ङ. च. ज. । १४. 'या मातृका', तदुत्था' नास्ति–क. ग. घ. छ. ज. । १५. अष्टौ अणिमाद्या –ख. घ. च. । १६. 'सिद्धीना' नास्ति–क. ग. घ. छ. । १७. 'कोऽभिप्राय' अधिक पाठ–ख. घ. ङ. च. ज. । १८. दैवत–ख. घ. ङ. च. ज. ।

1. "महासिद्ध्यष्टकशब्देन वाग्देवताष्टक केचिदाहु । काश्मीरास्तु मातृकाया अष्टौ वर्गास्तदधिष्ठात्र्योऽष्टमातरस्तासा प्रत्येकोत्थाणिमाद्यष्टसिद्धयश्च सभूय चतुष्षष्टिस्तासा व्यष्टिशक्तीनां कारणभूता समष्टिरात्ति स्वात्मत्वेन सिद्धेति व्याचक्षते । अन्योऽप्यस्य प्रपञ्च प्राचा टीकासु द्रष्टव्य ।" (पृ० १९) इति सेतुबन्धे । ऋजुविमर्शिन्यामत्रैव प्रपञ्चोऽवलोकनीय । "अत्रापि रहस्यमस्ति, तदवगन्तव्यमाराध्यचरणमुखात्" (त. २।९८) इति मनोरमा ।

इति श्रीशिवसूत्रोक्तदृशा सर्वमन्त्रहृदयभूतं महारहस्यात्म विश्वाभेदमयाहं-विमर्शरूपं वीर्यं सूचितम्। तदत्र स्पष्टं न भवतीति[१] सूत्रार्थस्तदुक्तवृत्त्या[1] लिख्यते—

"विद्या पराद्वयप्रथा[२] शरीरं स्वरूपं[३] यस्य स विद्याशरीरो भगवान् शब्दराशिस्तस्य या सत्ता अशेषविश्वाभेदमयपूर्णाहंविमर्शात्मा[४] स्फुरत्ता, सा मन्त्राणा रहस्यम् उपनिषत्। तदुक्तं श्रीतन्त्रसद्भावे—

सर्वे वर्णात्मका मन्त्रास्ते च शक्त्यात्मकाः प्रिये।
शक्तिस्तु मातृका ज्ञेया सा च ज्ञेया शिवात्मिका॥ इति।

तत्रैव चायमर्थोऽवि[५]रहस्योऽपि वितत्य स्फुटीकृतः। तथा च—

न जानन्ति गुरुं देवं शास्त्रोक्तान् समयास्तथा।
दम्भकौटिल्यनिरता लौल्या[६]न्धाः क्रियया[७]ेज्झिताः॥
अस्मात्तु कारणाद् देवि मया[८] वीर्यं प्रगोपितम्।
तेन[९] गुप्तेन ते गुप्ताः शेषा[१०] वर्णास्तु केवलाः॥

इति पीठिकाबन्धं कृत्वा,

या सा तु मातृका देवी[११] परतेजस्समन्विता।
तया व्याप्तमिदं विश्वं[१२] सब्रह्मभुवनान्तकम्[१३]॥

परमेश्वरीमाराधयति, सो[१४]ऽणिमादिसिद्धीनामीशो भवतीति यावत्[१५]। अन्यच्च, नवयोनि-चक्रपरिवारमध्ये वशिन्याद्यष्टकमेव देवीपुर्यष्टकरूपत्वात् प्रधानमिति सूचयत्येत-त्सूत्रम्। कोऽभिप्रायः? वशिन्यादिसहितमन्तश्चक्रमेवात्र प्रधानत्वेन विवक्षितमिति यावत्॥ ११॥

---

१. भातीति–ख. ग.। २. प्रधा–क.। ३. रूपं–क. ग.। ४. र्शनात्मा–ग.। ५. र्थो रहस्यमपि–क. ख.। ६. लौल्यार्था:–ख. ग. चि.। ७. कृपणो–क., कृपयो–ख. ग.। ८. महा–क.। ९. ततो–क. ख. ग.। १०. शेष–क. ग.। ११. देवि–ख. चि., लोके–चि.। १२ सर्वगा–क. ख. ग.। १३. त्मकम्–क. ग., न्तरम्–चि.। १४. असौ–ख. घ. ङ. च. ज.। १५. 'इति यावत्' नास्ति–क. ग. छ.।

1. अत्र वृत्तिशब्देन क्षेमराजविरचिता शिवसूत्रविमर्शिनी परामृष्टा।

तत्र[1]स्थश्च यथा[2] नादो[3] व्यापृत[4]श्च सुरार्चिते ।
अवर्णस्थो यथा वर्ण[5]. स्थित. सर्वगत. प्रिये ॥
तथाऽह् कथयिष्यामि निर्णयार्थ[6] स्फुट तव ।

इत्युपक्रम्य,

या सा शक्ति परा सूक्ष्मा निराचारे[6]ति कीर्तिता ।
हृद्बिन्दु वेष्टयित्वाऽन्त[7]. सुपुप्त[8]भुजगाकृति. ॥
तत्र सुप्ता[9] महाभागे[10] न किञ्चिन्मन्यते उमे[11] ।
चन्द्रार्कानिलनक्षत्रै[12]र्भुवनानि चतुर्दश ॥
क्षिप्त्वोदरे[13] तु सा[14] देवी विषमूढेव[15] सङ्गता[16] ।
प्रबुद्धा सा निनादेन परेण ज्ञानरूपिणी[17] ॥
मथिता[18] चोदरस्थेन विन्दुना[19] वरवर्णिनि[20] ।
तावद्धि भ्रमवेगेन[21] मथनेन[22] शक्तिविग्रहे ॥
भेदात्तु[23] प्रथमोत्पन्नो[24] विन्दवस्तेऽतिवर्चस. ।
समुत्थिता[25] यदा[26] तेन कला[27] सूक्ष्मा तु कुण्डली ॥
चतुष्कलात्मको[28] बिन्दु शक्तेरुदरग.[29] प्रभु. ।
मथ्यमन्थनयोगेन[30] ऋजुत्व जायते प्रिये ॥

---

१ स्थ च–क. वि. । २ महा–ख., यदा–ग. वि., तया–क । ३. देवि–ख. ग. वि., देवी–क. । ४ व्यापित च–वि., व्यापितश्च–ख. चि । ५. वर्ण–वि. । ६. धा–क. । ७. तु–क ख ग । ८. गुप्ता–क. । ९. सुप्तो–वि । १०. योगी–वि । ११. यमी–वि । १२. चन्द्राग्निरवि–क. वि., इन्द्राग्निरवि–ख । १३. क्षिप्तो–क ख ग., व्याप्तोदरा–चि. । १४ या–वि । १५ विषवन्मूढतां गता–वि. । १६. ता गता–ख. ग, सा गता–वि । १७ णी–चि. । १८. वन्दिता–ख । १९. वन्धनादपि विन्दुना–चि. । २०. नी–क. । २१. योगेन–क. ख. ग. वि. । २२. मदन–ख., मन्थन–चि. । २३. भेदात्म–क. । २४. न्न–ख., न्नाद्बिन्दु-र्नादस्वमीयते–चि. । २५. उत्थिता तु–वि. । २६. यया–वि. । २७. परा–क. । २८. त्मयी–ख. ग. वि. चि. । २९. श्रोत्तरगः–चि. । ३०. मध्यमात्स्यान–क., मध्यम–ख. ग. ।

ज्येष्ठाशक्तिः स्मृता सा तु विन्दुद्वयसुमध्यगा[1]।
विन्दुना[2] क्षोभमायाता रेखैवामृतकुण्डली[3] ॥
रैखिणी[4] नाम सा ज्ञेया[5] उभौ विन्दू यदन्तगौ[6]।
त्रिपथा[7] सा समाख्याता रौद्रीनाम्ना तु गीयते ॥
रोधिनी सा समुद्दिष्टा मोक्षमार्गनिरोधनात्।
शशाङ्कशकलाकारा अम्बिका[8] चार्धचन्द्रिका ॥
एकैवेत्थं[9] परा शक्तिस्त्रिधा सा[10] तु प्रजायते।
आभ्यो युक्त[11]वियुक्ताभ्यः सन्तानो[12] नववर्गकः[13] ॥

नवधा च स्मृता सा तु नववर्गोपलक्षिता।
पञ्चमन्त्रगता देवि सद्यआदि[14]रनुक्रमात् ॥
तेन पञ्चविधा प्रोक्ता ज्ञातव्या सुरनायिके।
स्वरद्वादशगा[15] देवि द्वादशस्था उदाहृता ॥
अकारादिक्षकारान्ता[16] स्थिता पञ्चाशता भिदा[17]।
हृत्स्थैककोणता[18] प्रोक्ता कण्ठे प्रोक्ता[19] द्विकोणता[20] ॥
त्रिकोणता[21] तु ज्ञातव्या जिह्वामूले[22] समाश्रिता[23]।
जिह्वाग्रे वर्णनिष्पत्तिर्भवतीति[24] न संशयः ॥
एवं शब्दस्य निष्पत्तिः शब्दव्याप्तं चराचरम्।

---

१. मा–चि.। २. नादत्व–चि.। ३. रेखया–चि.। ४. रेखिनी–क. ख., लाकिनी–चि.। ५. बोध्या–क.। ६. ययान्तगौ–क. ग., यया गतौ–चि., यदान्तगौ–ख. घ.। ७. त्रिपदा–चि.। ८. राम्बिका–क., रामम्बिका–ख.। ९. एकैवेया–क.। १०. चैव–ख.। ११. युक्ता–चि.। १२. संजातो–ख. ग. वि.. चि.। १३. तः–क.। १४. आसीनतु–ख., आभि–ग.। १५. का–क. ग.। १६. न्त–क.। १७. भिधा–ख. ग.। १८. हृत्स्था एकार्णवा–ख. ग., हृत्स्था एकाणवा–वि.। १९. ज्ञेया–ख. ग.। २०. कार्णवा–ख. ग., द्वितीयका–वि.। २१. कार्णवा–ख. ग., त्रिराणवा–वि.। २२. मूलं–क. ख.। २३. सदा स्थिता–वि.। २४. भवत्येव–ख., भवत्यत्र–वि.।

[1]कामपूर्णजकाराख्यश्रीपीठान्तर्निवासिनीम् ।
चतुराज्ञाकोशभूतां नौमि[२] श्रीत्रिपुरा[३]महम् ॥ १२ ॥

इत्यादिना ग्रन्थेन परभैरवीय[४]परावा[५]गात्मिका मातृका[६], अत एव ज्येष्ठारौद्रचम्बि[७]काख्यशक्तिप्रसरसभे[८]दवैचित्र्येण सर्ववर्णोदयस्यो[९]क्तत्वात् वर्णसघ[१०]ट्टशरीराणा मन्त्राणा सैव भ[११]गवती व्याख्यातरूपा विद्याशरीरसत्ता मन्त्ररहस्यम्" (शि०वि०पृ० ५०–५५) इति ॥ ११ ॥

इत्थम्—"पृथङ्मन्त्र पृथङ्मन्त्री न सिद्धयति कदाचन । ज्ञानमूलमिद सर्वमन्यथा न प्रसिद्धयति ॥ आदिमा[१२]न्तिमहीनास्तु मन्त्रा स्यु शरदभ्रवत् । गुरोर्लक्षणमेतावदादिमा[१३]न्त्य च वेदयेत् ॥" इति श्रीक[१४]ण्ठसंहितोक्तस्थित्या महाहन्ता परामृश्य तत्कार्यभूता महाविभूतिमयी सर्वविद्याकन्दभूमि महायोगिहृदयेषु स[१५]र्वदा स्फुरन्ती सदानन्दचिद्रूपिणी वाक्कामशक्तिवीजत्रयभेदिनी श्रवणमात्रेण समस्तमङ्गलप्रदा सर्वप्राणिसम्मता वक्ष्यमाणनित्यापोडशकप्राणभूता त्रिपुरेतिनामधेया विशे[१६]षविद्या प्रस्तोतुमारभते—कामेति । कामपूर्णजकाराख्यश्रीपी[१७]ठशब्देन कामरू[१८]पपीठ पूर्णगिरिपीठ जालन्धरपीठमोड्या[१९]णपीठ चेति महास[२०]मयमहारहस्यभूत गुरुवक्त्रैक्यगम्य पी[२१]ठचतु-

---

कामपूर्णेत्यादिना केवल समस्तविश्वात्मकव[२२]र्णविग्रहेत्येतावन्न, किन्तु चतुरसमयनि[२३]धानभूतचतुष्पीठान्तरवासिनीमिति या[२४]वत् । †चतु[२५]राज्ञाकोशभूतामित्यस्या[२६]यमभि-

---

१. राद्यघ–वाग, से., राद्य–त. । २. महा—व. । ३. रा परम्—सघ. । ४. वीप–क. । ५. याग्वात्यात्मक–ख. ग. वि. । ६. मातृकैव–ग. । ७ कादि–क. म्वाख्य–वि. । ८. भेद–क. । ९. मुक्त्वा–क. ख ग । १०. सघट्टना–ख. ग. वि. । ११. भवतीति–क. ख. । १२. मान्तवि–ग. । १३. मान्त नि–क. । १४. श्रीकण्ठीय–ख. ग. । १५. सदा–ख. ग । १६. विशेषेण–क. ख. । १७. पूर्ण–क. । १८. गिरि–क. ख. । १९. ण चे–क. । २०. समय–ग. । २१. 'पीठ' नास्ति–क. । २२. वर्ग–घ. । २३. विधान–क. ग. । २४. मित्येतद् द्वादश सूत्रेण प्रतिपाद्यत इति यावत्–ख. ड. च. ज. । २५ 'चतुराज्ञा 'सारभूताम्' इत्यस्य स्थाने 'चतुराज्ञाकोशभूता' इत्येव पाठ –ख. ड. ज. । २६. स्याय भाव –क. ग. छ. ।

† 'जकाराख्येति पाठे आख्याशब्दो नामधेयप्रथमाक्षरपर । जकार आख्या यस्येति समानाधिकरण एव बहुव्रीहि । जकार आख्याया यस्येति व्यधिकरणस्तु नादर्तव्य', आख्यापदस्य

ष्टयं लक्ष्यते। तच्च पीठचतुष्टयमनिलानलसलिलपृथ्वीमयं[१] समस्तजगदाधारभूतम्[२]। तत्र वियद् विश्व[३]व्याप्तम्, अत एव न पृथक् पीठ[४]संज्ञितम्। पीठानि महासंविदुपलब्धिस्थानानि। तेषामन्तर्निवासिनीं तत्तत्पीठनायिकां[५] महासंविदं त्रिपुरानामधेयां ताम्। चतुराज्ञाकोशभूताम्। चतुष्पीठाधिष्ठातृमहासंविदवलम्बनेन प्रवृत्त[६]चतुस्स्रोतोरूपा महापदवी चतुराज्ञा, तस्याः कोशभूता महाधिष्ठात्री शेवधिस्ताम्। श्रिया मोक्षलक्ष्म्या युता[७] त्रिपुराम्। त्रिपुरानिर्वचनेऽभियुक्तोक्तिः—

त्रिमूर्तिसर्गाच्च पुरा[८]भवत्वात् त्रयीमयत्वाच्च पुरैव देव्याः।
लये त्रिलोक्या अपि पूरक[९]त्वात् प्रायोऽम्बिकायास्त्रिपुरेति नाम॥ इति,

(प्र० सा० ९।२)

[1]शिवशक्त्यात्मसंज्ञेयं तत्त्वत्रितयपूरणात्।
त्रि[१०]लोकजननी चाथ तेन सा[११] त्रिपुरा स्मृता॥ इति च।

अहमिति द्वादशश्लोकीविमर्शन[१२]प्रयोजनमकृत्रिमाहन्तारूपत्वं[१३] द्योतयति। इदमेव[१४] पारमेश्वरं[१५] स्व[१६]रूपमितीश्वरप्रत्यभिज्ञायामुपपादितम्—

चितिः प्रत्यवमर्शात्मा परा वाक् स्वरसोदिता।
स्वातन्त्र्यमेतदौन्मुख्यं[१७] तदैश्वर्यं परा[१८]त्मनः॥

भावः—पूर्वपश्चिमदक्षिणोत्तराख्याश्चतुराज्ञाशब्दसूचिताश्चत्वारः समयाः, तेषां कोशभूतां सारभूताम्। चतुस्समयोपलक्षितषडन्वयमहार्णवनिर्मथनवेलायां सकलसारतया द(ष्टे ? ष्टामि)त्यर्थः॥ १२॥

---

१. रूपं-क.। २. भूतमयं-क.। ३. विश्वत्रय-ख. ग.। ४. श्रीपीठ-क.। ५. यिकों-ग.। ६. चतुरश्रकोणरूपां-ख.। ७. युक्तां-ख. ग.। ८. पुरो-चि.। ९. पूरणाच्च-चि., पूरणत्वात्-प्र. सा.। १०. त्रिलोकी जननी चाथ-क., त्रिलोक्या अपि हेतुत्वात्-ख.। ११. सा-क.। १२. विमर्श-ख. ग.। १३. स्वमिति-ख. ग.। १४. इत्य-क.। १५.पारमेशं-ग.। १६. रूप-क.। १७. तन्मुख्यं-ग.। १८. परमात्मनः-ख. मु.।

पूर्वनिपातापत्तेः" (पृ. १९) इति सेतुबन्धे। जकाराद्येति पाठ ऋजुविमर्शिन्यादिषु दृश्यते, ईदृशं व्याख्यानं तु तत्र नावलोक्यते। "जकाराद्येति तु तन्त्रराजे पाठः" (से. पृ. १९)।

1. प्रपञ्चसारविवरणटीकायां प्रयोगक्रमदीपिकायां ५७१ पृ० उद्धृतोऽयं श्लोकः।

सा स्फुरत्ता महासत्ता देशकालाविशेषिणी ।
सैषा सारतया चोक्ता[१] हृदयं परमेष्ठिनः ॥ इति ।
(ई० प्र० १।५।१३–१४)

[२]श्रीपडध्वसारशास्त्रेऽपि—

अनुत्तरविमर्शात्मशिवशक्त्यद्वयात्मनि ।
परामर्शो निर्भरत्वादहमित्युच्यते सदा[३] ॥
हृद्य[४]कारो द्वादशान्ते[५] हकार[६]स्तदिदं विदुः ।
अहमात्म[७]कमद्वैतं यत्प्रकाशात्मविश्रमम् ॥ इति ॥ १२ ॥

एवं [1]सकीलसम्प्रदायानुसारेण व्याख्यातानि [१०]सूत्राणि । नि[११]ष्कीलसम्प्रदाया[१२]नुसारेणान्यथा ता[१३]नीदानीं व्याख्यायन्ते ।

प्रारीप्सितस्यास्य शास्त्रस्याविघ्नेन[१४] परिसमाप्त्यर्थं विशिष्टे[१५]ष्टलाभाय च परमकारुणिको भगवान् लोकानुग्रहं चिकीर्षुर्बहुरूपाष्टकं शास्त्रं संक्षिप्य चतुश्शतसंख्यापरिमि[१६]तैर्ग्रन्थैस्तत्सारमुद्धर्तुकाम[१७]स्तच्छास्त्रप्रतिपाद्य[१८]प्रमेयप्रयोजनसर्वस्वं शास्त्रादौ श्रोतृप्रवृत्त्य[१९]र्थतया कतिपयैः सूत्रैः संक्षिप्य दर्शयति । तत्राद्यसूत्रेण वर्णचक्रमन्त्रधामसंवि[२०]त्स्वरूपं प्रमेयपञ्चकं दर्शय[२१]ति । त[२२]द्यथा—गणेशग्रहनक्षत्रेत्यादि । सम[२३]ासः पूर्ववत् । वर्ण-

---

१. प्रोक्ता–मु. । २. श्रीपडध्व .... मम् ॥ इति' नास्ति–ख. । ३. विभो–ग. । ४. मकारो–क., ह्यद्यकार–चि. । ५. शान्तो–क. । ६. र स्थविरा–चि. । ७. स्मै–चि. । ८. मः–ग. चि. । ९. सकल–ख. घ. ङ. च. ज. । १०. द्वादश सूत्राणि–ख. ङ. च. ज. । ११. निष्कल–ख. घ. ङ. च. ज. । १२. दाये त्वन्यथा तदिदानीं व्याख्यायते–क. ग. छ. । १३. व्याख्यातानीदानीं–च. । १४. घ्नप–ख. ङ. ज. । १५. 'इष्ट' नास्ति–क. ग. ङ. छ. । १६. तैः श्लोकैः–ग. । १७. म सन् त–ख. ङ. च. ज. । १८. 'प्रमेय' नास्ति–ग. । १९. त्यङ्ग–घ. ङ. च. ज. । २०. स्वरूपं दर्शयति–क. ग. छ. । २१. 'द्वितीयसूत्रमारभ्य प्रयोजनं दर्शयति' अधिकं पाठ–घ. । २२. यथा–छ., 'तद्यथा' नास्ति–ख. ङ. च. ज. । २३. समासस्तु–ख. घ. च. ज. ।

1. अत्र "यत्तु प्राञ्च· पीठशब्द जगदाधारपरत्वेन, योगिनीशब्द ब्राह्म्यादिपरत्वेन, गणेशशब्द श्रीकण्ठादिपरत्वेनेतरथाप्रसिद्धमेव व्याख्यायैषा सकीलकसम्प्रदायरीत्यैका व्याख्येत्युक्त्वा निष्कीलकसम्प्रदायरीत्या त्वन्या अपि पञ्चविधा व्याख्या उच्यन्त इति प्रतिज्ञाय वर्णमन्त्रसंवि-

क्रमदर्शनपक्षे गणेशग्रहनक्षत्रयोगिनीराशिरूपिणीं मातृकां देवीं नौमीति[1] सम्बन्धः। गणेश[2]शब्देन अकारादि[3]क्षकारान्तान्यक्षराण्युच्यन्ते। तेषामक्षराणामीशवर्णौ शिवशक्ति[4]स्वरूपाचकारहकारावीशशब्देनोच्येते। तावपि रुद्रसंख्यां द्वादशसंख्यां[5] वा नातिवर्तेते। रुद्रसंख्यापक्षे अकारस्य शिवरूपस्य[6] वामाज्येष्ठारौद्र्यम्बिकाख्यकलाचतुष्टयं तत्समष्टिरूपमकार इति पञ्चकम्, शक्तिरूपस्यान्तस्य हकारस्य[7] इच्छाज्ञानक्रियाशान्ताख्यकलाचतुष्टयं तत्समष्टिरूपेण हकारेण सह पञ्चकमभिमतम्। एवं द्वाभ्यां[8] शिवशक्तिवर्णाभ्यामाद्यन्ताभ्यां दशकं जातम्। तयोः परस्परं बीजाङ्कुरन्यायेन समरसभावादेकमित्येकादशात्मा गणेशः। अथवा[9] आद्यन्तवर्णौ प्रत्येकं व्यष्ट्यात्मना च भूतरूपौ[10], प्रत्येकं (च) शिवशक्तिरूपाविति द्वादशात्मा[11] गणेशः। तदुक्तं सकेतपद्धत्याम्—

अकारः सर्ववर्णाग्र्यः[12] प्रकाशः परमः शिवः।
हकारोऽन्त्यः कलारूपो विमर्शाख्यः प्रकीर्तितः॥

तयोराद्यन्तवर्णयोरकारहकारयोः शिवशक्तिरूपयोः कलावयवित्वं च तत्रैवोक्तम्—

आदावस्य शिरो रौद्री वक्त्रं[13] वामा प्रकीर्तिता।
अम्बिका बाहुरित्युक्ता ज्येष्ठा चैव नखाग्रगौ[14]॥
इच्छा शिरःप्रदेशस्था क्रिया[15] च तदधोगता।
ज्ञाना पादगता ह्यस्य शान्ता हृन्मध्यगा[16] भवेत्॥ इति।

---

१. नमामीति–क. ग. घ. छ.। २. गणशब्देन–घ. ज., नास्ति–क. छ.। ३. सान्ता–ख. घ. ङ. च. ज.। ४. शक्ती अकार–क. छ.। ५. 'द्वादशसंख्या' नास्ति–क. ग. छ.। ६. 'स्य……शक्तिरूप' नास्ति–ग. छ.। ७. 'हकारस्य' नास्ति–घ.। ८. ताभ्यां–घ.। ९. 'अथवा……गणेशः' नास्ति–ग.। १०. त्रिरूपौ–क. घ., भूतरूपेण–ग. ऐरूपौ–छ.। ११. द्वाक्षरौ–क. छ.। १२. द्यः–ख.। १३. चक्रं–क.। १४. जा–दी.। १५. ज्ञानं च तदधोगतम्। क्रिया पादगता ह्यस्य–दी.। १६. हार्धार्धमातृगा–क. ख. ङ. च. ज., मध्यगा–दी. छ.।

च्चक्रधामपरत्वेनेमं श्लोकं पञ्चधा व्याचक्षते, तत्सर्वं मूर्खप्रतारणमात्रम्" (से. पृ १२) इति वदन् सेतुबन्धकारः प्राज्ञप्रतारणे प्रवृत्तः प्रतीयते, संकेतपद्धतिं प्रमाणीकुर्वतोऽर्थरत्नावलीकारस्यातयात्वात्, सकेतपद्धतेश्च प्रामाण्यस्य तत्र तत्र स्वयमेव सेतुबन्धकारेणाप्यङ्गीकृतत्वात्।

एवं गणेशशब्देन चतुष्पदात्मिकाया वर्णाम्बिकायाः[1] पश्यन्तीरूपमव्यक्तध्वनिरूपं परामृतमयमेकादशात्मकमभिधीयते। तदुक्तं सकेतपद्धत्याम्—

पश्यन्त्यादिक्रमो योऽसौ सूचितः श्रीशिवेन तु।
सोऽन्तर्ध्वनिमहानादः संकेतैराद्यसूत्रके ॥ इति।

ग्रह इति नवसख्या गृह्यते। तद्यथा—शून्यस्पर्शनादध्वनिबिन्दुशक्तिबीजाक्षरक्रमात्मना विकृत[2]नादाष्टकं तत्समष्टि[3]रूपं नवममित्येवं ग्रहसंख्यारूपं मध्यमावाग्रूपं परामृतमयं व्यक्ताव्यक्तरूपमभिप्रेतम्[4]। तदुक्तं सकेतपद्धत्याम्[5]—

शून्यः स्पर्शस्तथा नादो ध्वनिर्बिन्दुस्तथैव च।
शक्तिर्बीजाक्षरं चैवेत्यष्टधाऽनाहतः स्मृतः ॥ इति।

तथा हसनिर्णये[6]ऽपि—

घोषः कांस्यं तथा घण्टा वीणा वेणुश्च वांशकम्।
दुन्दुभिः शङ्खघोषश्च नवमं निर्विशेषकम् ॥ इति।

एवं[7] गणेशग्रहसंख्यया विंशत्यक्षरं लब्धम्। नक्षत्रयोगिनीराशिरूपिणीमिति नक्षत्रपदेन सप्तविंशतिसंख्या गृह्यते, योगिनीपदेनाष्टसख्या, राशिपदेन द्वादशसख्या। एवं[8] क्रमेण सप्तचत्वारिंशत्संख्याभान्यकारादिसकारान्तान्यक्षराणि वैखरीवाग्रूपाणि कण्ठादिस्थानाहति[9]व्यक्तानि। अत्र क्षकार. ककारषकारसंयोगजत्वान्न पृथग् गण्यते। ळकारस्यापि लकारान्तःपातित्वान्न पृथग् गणनम्[10]। अत एवमुक्तप्रकारेण व्यवस्थितानामक्षराणां सप्तपञ्चाशत्मकत्वं[11] गण्यते। तदुक्तं सकेतपद्धत्याम्—

चत्वारिंशत्[12]सप्तसख्या[13]सहित. परिकीर्तितः।
क्षकारः कथितो योऽसौ [14]संयोगो द्विविधः स्मृतः ॥

१. तिमकाया—क. ग. छ.। २. नादात्मक—क. ख. ग. घ. ङ.। ३. समष्टिव्यष्टि—ग.। ४. हितम्—ख. ग. छ.। ५. मेव—ग. ङ. च.। ६. निर्भेदे—क. ग., भेदे—छ., 'अपि' नास्ति—ख. ग. घ. छ.। ७. 'एव' नास्ति—क. ग. छ.। ८. इत्येव—ख. घ. ङ. च. ज.। ९. दति—क. छ.। १०. ग्रहणम्—घ. गणना—ग. छ.। ११. कत्वमवगण्यते—ख. कत्वमत्र गण्यते—छ, गण्यते—च., मवगम्यते—ज.। १२. सप्तविंशत्—क. ग. छ.। १३. गत स—घ. ङ. च.। १४. स योगो—ख. घ. ङ.।

सप्तपष्टयाख्यमेवं हि मातृकापीठमुत्तमम्।
अनाहृतहतोत्तीर्णैस्त्रिभिर्भेदैः समन्ततः॥ इति।

एवं [1]परिकल्पितवर्णक्रममयीं मूलदेवीं नमामीति यावत्। अत्र पश्यन्तीमध्यमा-वैखरीस्वरूपनिरूपणमपि तत्रैव [2]कृतम्। [3]यथा—

[1]शिखण्डचण्डरसन्यायः [4]शिविकाख्यो द्वितीयकः।
अयःशलाकासंज्ञोऽन्यस्त्रिविधो न्यायवैभवः॥
त्रिविधं न्यायमुत्सृज्य वर्णानामुदयक्रमम्।
ये वदन्ति न ते योग्या [5]वामकेश्वरदर्शने॥ [6]इति।

चक्र[7]दर्शनपक्षे गणेशग्रहनक्षत्रयोगिनीराशिरूपिणी पीठरूपिणीं देवीं नौमीति संबन्धः। पीठरूपिणीमिति पूजाचक्ररूपिणीमित्यर्थः। अत्रा[8]पि गणेशा[9]दिपदेन केवलं संख्यैव गृह्यते। गणेशा रुद्रा एकादशसंख्योपात्ताः। ग्रहपदेन नवसंख्या, नक्षत्रपदेन सप्तविंशति-संख्या, योगिनीपदे[10]नाष्टौ, राशिपदेन द्वादश। एतत्सर्वं समुच्चित्य सप्तपष्ट्यात्मकानि पदानि देव्याश्चक्रे पूजाचक्रे निवसन्ति। न न्यूनानि नाधिकानि कार्याणीति बोध-यितुम्। एवंवि[11]धपूजाचक्रमयीं न[12]मामीति [13]तात्पर्यार्थः।

मन्त्रप्रदर्शनपक्षेऽपि गणेशग्रहनक्षत्रयोगिनीराशिरूपिणीं मन्त्रमयीं देवीं नौमीति संबन्धः। गणेशेति हंसाक्षरम्। गृह्णातीति ग्रहः। ग्रहो मनसोऽक्षरम्। नक्षत्रेत्यत्र

---

१. 'परि' नास्ति–क. ग. छ.। २. निरूपितम्–क. ग. छ.। ३. 'यथा' नास्ति–ख. घ. ङ. च. ज.। ४. शिकं–ग.। ५. स्तन्त्रे वै वामकेश्वरे–ख. घ. छ.। ६. 'इति' नास्ति–क. ग. छ.। ७. प्रदर्शन–ख. घ. ङ. च. ज.। ८. 'अपि' नास्ति–क. ख. ग. च. छ.। ९. 'आदि' नास्ति–क. ख. ग. छ.। १०. नाष्टसंख्या–ख, ङ. ज.। ११. विविध–घ.। १२. नौमीति–ख. घ. ङ. च. ज.। १३. यावत्–घ., सम्बन्धः–छ, 'तात्पर्यार्थः···देवीं नौमीति' नास्ति–ग.।

1. शिखण्डचण्डेति। अयं भावः—मयूराण्डरसे यथा मयूरस्य तत्पिच्छादीनां च चित्रविचित्रा वर्णा अनभिव्यक्ता अवतिष्ठन्ते, तथैव सर्वे वर्णाः पश्यन्त्यां वाचि समवतिष्ठन्ते। प्रावरणावृतायां शिविकायां स्थिता काचन व्यक्तिर्नैवातितरामनभिव्यक्ता न च स्फुटतया व्यक्ता प्रतिभाति, तथैव मध्यमायां वाचि वर्णाः। अयश्शलाकावृते कक्षे स्थिता व्यक्तिः स्थाने स्थानेऽभिव्यक्ताऽवतिष्ठते, तथैव वैखर्यां वाचि वर्णाः कण्ठादिस्थानेष्वभिव्यज्यन्त इति।

नकारपकारत्रकारा उच्चारणार्थाः। अत[1] एव केवलं तुण्डाक्षरं[2] गृह्यते। योगिनीति पिण्डः। राशिरिति हकारः। रूपीत्यत्र ऊकार उच्चारणार्थः। केवलं रेफो गृह्यते। णीमित्यत्र णकार उच्चारणार्थः। केवल ईकारो गृह्यते। एतत्सर्वमेकीकृत्य आद्यं बीजं भवति मूलमन्त्रस्य। गणेशग्रहौ पूर्ववत्। अत्र नक्षत्रेति[3] नकारपकारावुच्चारणार्थौ क्कारः परं[4] गृह्यते। त्रैत्यत्र[5] लोपन्यायेन त्राता परमेश्वरो हकारः[6]। योगिनीराशिरूपिणीमिति पूर्ववत्। इति मध्यमबीजोद्धारक्रमः[7]। गणेशग्रहो मनसोऽक्षरम्। अन्यत्सर्वमाद्यबीजवद् द्रष्टव्यम्। इति तृतीयबीजोद्धारप्रकारः। अत्र श्लोके ईकार[8]चतुष्टयमस्ति। तत्राद्यत्रितयं गणेशादिपदे-नैव[9] त्रिरावृत्त्या[10] मन्त्रपरि[11]पूर्तिर्भवतीति द्योतयितुम्[12]। चतुर्थोऽपीकारस्तुरीयबीजोद्धारं दर्शयितुम्। तदुद्धारोऽपि गणेशादिपदेनैव गुरुमुखाज्ज्ञातव्यः। एवमुद्धृतमन्त्राक्षरमयी मूलदेवतेत्यर्थः।

धामसंवित्क्रमावप्यनेन सूत्रेण सूचितौ[13] द्रष्टव्यौ। तत्र धामक्रमपक्षे गणेशग्रह-नक्षत्रयोगिनीराशिरूपिणीं देवीं नौमीति सबन्धः। देवीतिपदेन द्योतनात्मकत्वात्तेजस्त्रितय-मुपलक्षितम्। तत्त्रिरूपमिति विवक्षाया गणेशग्रहनक्षत्रयोगिनीराशीनां गणानां राशिरूपं समुदायरूपं[14] ज्योतिस्त्रितयमिति[15] सोमसूर्याग्निरूपाणि शिवशक्तिसामरस्यात्म-कानि द्राव्यद्रावकभेदेन[16] कुलाकुलासनगतानि गुरुमुखाद् ज्ञात्वोपासनीया-नीत्यभिप्रायः।

संवित्क्रमपक्षे देवीं नौमीत्येव[17] सबन्धः। सूत्रस्थमन्यत्पदकदम्बकमुच्चारणार्थम्। देवीति द्योतनात्मिका प्रकाशरूपिणीति[18] यावत्। कोऽर्थ ? केवलसुषुम्नाकाशकुहरोदये

१ 'अत एव' उच्चारणार्थं' नास्ति—ग.। २ ब्रह्माक्षर—च ज, 'तुण्डाक्षर' नास्ति—ख ज.। ३. स्वत्र—ख. घ. ङ. च. ज.। ४. परि—ख. ङ. च. ज। ५ त्रैत्यत्रातीत्यत्र लोपन्यायेनात्र—क. ग., तत्र स्वयंलोपन्यायेन त्राता—ख. ङ., नक्षत्रेत्यालोपन्यायेनात्र परमेश्वरो हकारो गृह्यते—छ.। ६. 'हकार अत्र श्लोके' नास्ति—ख. ङ. ज.। ७. प्रकार—घ. च.। ८. हकार—ख. घ.। ९. 'एव' नास्ति—क. ग. छ.। १० त्रिरभ्यासेनैव—क. घ. छ.। ११. 'परि' नास्ति—क. ग. घ. छ। १२. 'द्योतयितुम्' नास्ति—ख. ङ. च. ज.। १३. सूचितो—ख ङ. च. ज.। १४. 'समुदायरूप' नास्ति—क ग. घ. छ.। १५. मपि—क. ग. घ. छ.। १६. भावेन—ख. घ. ङ. च. ज.। १७. 'एव' नास्ति—ग. घ ङ. छ। १८. णीत्येवोऽर्थः—क. ग. घ. छ.।

सर्वावरणविधुरे आदिमध्यान्तरहिता सकलकल्पनातीता चिद्दण्डरूपिणी ध्येयेति यावत्। वर्णा(त्मि? त्मि)कायास्तुरीयं परावाग्रूपं धाम संविक्रमान्तर्गतं ज्ञेयमिति सर्वं समञ्जसम् ॥ १ ॥

वर्णक्रमदर्शनपक्षे त्वपरथापि योजनीयम्। यथा—स्वरा द्वाविंशतिः, पञ्चविंशतिः स्पर्शाख्याः, दशधा व्यापकाः, यमाश्चत्वारः, जिह्वामूलीयोपध्मानीयौ द्वौ, अनुस्वारविसर्गौ च। इत्यमेभिः कलानादाभ्यां च सप्तषष्टिवर्णाः प्रोक्ताः। अनेनापि नयेन सप्तषष्टिवर्णरूपा मातृका।

प्रणमामीति द्वितीयसूत्रमारभ्य महासिद्धषष्टकेश्वरीमित्यन्तं सूत्रकदम्बकं यथापूर्वमेव व्याख्यातं द्रष्टव्यम्। सकलनिष्कलसम्प्रदाययोरेकरूपतया व्याख्येयम्, भार्यान्तरपरता सूत्राणामिति। पुनरपि सिंहावलोकनन्यायेन केषुचित् पदविशेषेषु विवक्षितार्थद्योतकत्वं दर्शयति।

प्रणमामि महादेवीमित्येतेन सिद्धं वर्णक्रममनूद्य तदुपासकस्य मृत्युत्तरणाख्यं फलं दर्शयति। अक्षरयोजना पूर्ववत् ॥ २ ॥

यदक्षरैकमात्रेऽपीत्यनेन वर्णक्रममाहात्म्यं सूचयति ॥ ३ ॥

यदक्षरशशिज्योत्स्नेत्येतेन तदभिप्रेतं रसाधारत्रिबीजसंबन्धवशाद् गुणात्मकं भुवनत्रयं तदक्षरशशिभिर्गुरुमुखाज्ज्ञात्वा मण्डितमलङ्कृतं यथा भवति, तथा कुर्यादित्यर्थः ॥ ४ ॥

यदक्षरमहासूत्रेत्यत्राप्येतत् सूचितम्। त्रिबीजकुण्डलिनीसूत्रे सगुणवर्णकदम्बकं भातीत्येतत्प्रदर्शितमनेनेत्यभिप्रायः ॥ ५ ॥

यदेकादशमाधारमित्यत्र वर्णक्रमस्य एकादशमक्षरं त्रिकोणात्मकं मूलदेव्या आधारबीजम् आसनबीजम्। कोऽर्थः? सेयं देवता बाह्याभ्यन्तरप्रकारेऽपि त्रिकोणपीठोपविष्टेत्येतत्। अथवा वर्णमण्डलमन्त्रधामसंविक्रमाणामाधारं त्रिकोणमित्यनेन दर्शितमित्यभिप्रायः ॥ ६ ॥

अस्वादीत्यनेन वर्णक्रमस्य साधकाङ्गन्यासस्थानं सूचितमित्यभिप्रायः ॥ ७ ॥

---

१. सर्वावयव—क. ख. ग. छ.। २. चिदण्ड—क. घ. ङ. ज.। ३. वाक्यार्थ.—क. ग. घ. छ.। ४. 'सर्वं समञ्जसम्' नास्ति—क. ग. घ. छ.। ५. प्रणमामि "पाशमोचको भवतीत्यभिप्रायः' नास्ति—ख. ङ. च. ज.। ६. अ सं—ग.। ७. गुणवर्णकदम्बकप्रोतं—घ.।

ताम् अद्यामीति द्वाभ्यां सूत्राभ्यां[1] दर्शनसर्वस्वरहस्यभूतकामकलोद्धारस्तन्महिमा तद्विनियोगश्च सूचितः ॥ ८-९ ॥

वन्दे तामित्यनेन शिष्यदीक्षायां पाशच्छेदाय शिष्यशरीरे वर्णक्रममेव विलोमेनानुसन्दध्याद् यदा तदा पाशमोचकस्य क्षकारस्य यादृशो महिमा तादृशो विमर्शरूपत्वादक्षराणां सर्वेषां वर्णानामस्तीति प्रत्येकमक्षराणां क्षकाररूपत्वं सूचितम्। समष्टिरूपेण व्यष्टिरूपेण वा कल्याणगुरुणा शिष्यदेहेऽभिध्यातो वर्णक्रम एव पाशमोचको भवतीत्यभिप्रायः। देवीं कुलकल्लोलोल्लेस्यादिनैतदभिप्रेतम्—मूलादिषट्चक्रलम्बिकाललाटब्रह्मरन्ध्राख्यनवाधारेषु कुलस्वामिनीचक्रनवकं सृष्टिसंहारयोगेन गमागमक्रमेणाभ्यसनीयमिति सूचयति। परौलिजामिति ज्येष्ठमध्यमबालाख्यमौघमित्रत्रयं[1] ज्ञानयोगक्रियाज्ञापकमस्ति। तत्रेयं विद्या ज्येष्ठौलिजा निखिलज्ञानाधिकारसम्पन्नपरमगुरुणा श्रीक्रोधमुनिभट्टारकेणावतारितेत्यर्थः। तदुक्तं सकेतपद्धत्याम्—

कामेशीं सर्वगां नित्यां गुरुरूपां नमामि ताम्।
ज्येष्ठमध्यमबालाख्यचित्प्राणविषयात्मिकाम् ॥
ओघमित्रीशसंज्ञेयान् नौम्यहं सिद्धपुङ्गवान्। इति।

परां शिवामिति पाठान्तरम्। तदन्यसम्प्रदायेन लोपामुद्रासम्प्रदायेन ॥ १० ॥

वर्गाष्टकमयोगेनेत्यादिना देवीपुर्यष्टकरूपस्य वशिन्याद्यष्टकस्य नवचक्रस्वदेवेषु प्राधान्यमस्तीति सूचयति ॥ ११ ॥

कामपूर्णेत्यादि। कामं कामरूपम्। पूर्णेति पूर्णगिरि। जकाराख्य जालन्धरम्। ओपीठम् ओड्याणपीठम्। अत्र पूर्वाम्नायाभिप्रायेण कापूजोद्धाराख्यानि पीठान्यवतारितानि। पीठावतारनिरूपणेनैव रसमेत्याख्या कृतादियल्यन्ता युगानुसारेण

---

१. 'सूत्राभ्यां' नास्ति–क. ख. ग.। २. क्षकाराक्षर–घ.। ३. मित्रेशाख्यविमित्रेशत्रय–ख. इ. च. ज., मूघमित्रत्रय–घ.। ४. ओघमित्रेशसंज्ञेयान्–ख. घ. इ. च. ज.। ५. 'वर्गा मूचयति' नास्ति–ख. इ. च. ज.। ६. कामेति–घ.। ७. जालान्य–क. ग. छ.। ८. ओड्डियाणम्–क. ग. छ., ओड्याणम्–घ. च.। ९. सिद्धोल्या–ख., लङ्घ्याम्या–इ., सरकमेत्याख्या–च., 'रसमेत्याख्या' 'पीठावतारक्रमेण' नास्ति–क. ग. छ.।

1 ओघमित्रत्रयमित्यनेन ओड्डीश-षष्ठीश-मित्रीशाख्य दिव्यौघगुरुत्रयमभिप्रेतम्। एतच्च "वारम्भमेण विमाता" (४।२०) इत्यादिसूत्रव्याख्याने विस्तरेणावगन्तव्यम्।

मङ्गलादिशक्तिभिः सहावतारिता द्रष्टव्याः। यद्यपि पीठावतारक्रमेण पूर्वाम्नाये कनिष्ठताऽवसीयते, तथापि चतुराज्ञाकोशभूतेत्युक्त्या[1]ऽपराद्यन्वयनिष्ठता च निश्चितैव। अतस्तदनुसारेण पीठानि नाथाश्च निरूपणीयाः। तत्र ओजापू[2]केषु प्रातिलोम्येन स्थितेषु तेष्वेव पीठेषु[3] पश्चिमे मिवर्[4]पचाख्यया रक्ताम्बादिभिः सह कृतादिक्रमेणावतारो द्रष्टव्यः। तथा जाओकापू[5]क्रमेण स्थितेषु तेष्वेव[6] मिपजपाख्यया[7] दक्षिणे ताभिरेव शक्तिभिः सह युगानुसारेणावतारो द्रष्टव्यः। काजापूओ[8] इत्याख्येषु तेष्वेवोत्तरे कुमिमेपसंज्ञया ताभिरेव शक्तिभिः सह युगानु[9]सारेणावतारो द्रष्टव्यः। इयं च[10] विद्या चतुराम्नायसाधारण्ये[11]पि दक्षिणपक्षपातिनीति तदनुसारेण पीठनाथ[12]भेदो द्रष्टव्य इति भावः। पीठानुलोम्ये पूर्वे नाथ[13]प्रातिलोम्यम्। पीठप्रातिलोम्ये पश्चिमे नाथा[14]नुलोम्यमिति परमरहस्यम्। एवं च चतुर्[15]ष्वप्यन्वयेषु प्रत्येकं चतुष्पीठनिवासिनीत्वमस्त्येवेत्यतश्चतुराज्ञाकोशभूतत्वमवगम्यते। चतुराज्ञेति पूर्वदक्षिणपश्चिमोत्तरा[16]ख्यानि चतुःसिंहासनदर्शनानि लक्षितानि। तत्र तत्र तत्तन्नामरूपान्वितेयमेवाधिवसति महा[17]त्रिपुरसुन्दरीत्यर्थः। कोशभूतेति यथा राजभिरुत्तमवस्तुवाहनरत्नादिकमनर्घ्यं बहु[18]प्रयत्नेन गुप्तं कृत्वा रक्ष्यते, तथा चतुरन्वयनिष्ठैरियमपि विद्या[19] रत्नभूता सुगोप्या कार्येति तात्पर्यम्। तदेतत्पीठनाथ[20]निरूपणं श्रीसिद्धनाथपादैरुक्तम्—

कापूजोङ्कारपीठेषु खकुमेपाख्यया शिवः[21]।
तेष्वेव प्रातिलोम्येन स[22] एव म्योपचाख्यया॥

---

१. त्यैव–ख. ङ. च. ज., त्युक्तत्वात्–छ.। २. पूजापूर्वकेषु–ख. घ. ङ.। ३. 'पीठेषु' नास्ति–ख. घ. ङ. च. ज.। ४. मेति षण्डमाख्याय–क. छ., मेति स्थलमाख्याय–ग., मिओषाख्यया–घ., मिओपचाख्यया–च. ज.। ५. काजपूओ–घ. ङ. च. ज.। ६. 'तेष्वेव' नास्ति–क. ग. छ.। ७. मतिओषाख्यया–क. ग., मिपओपाख्यया–च.। ८. जकापूज–ख. ङ., जकापूओ–च.। ९. 'सारेणा…तदनु' नास्ति–ग.। १०. 'च' नास्ति–ख. घ. ङ. च. ज.। ११. रणापि–क. ग.। १२-१३. नाद–ख.। १४. नादा–ख.। १५. त्रिष्वप्य–क. ख. ग. छ.। १६. मोत्तराणि–क. ग. छ.। १७. 'महा' नास्ति–क. ग. छ.। १८. बहुयत्नगुप्तं–क. ग. छ.। १९. विद्यात्मान्तर्भूता–ख. ङ.। २०. नाद–ख.। २१. शिवा–क. ख. ग.। २२. स एवं व्योमचाख्यया–क. ख. च.।

श्रीदेव्युवाच

भगवन् सर्वमन्त्राश्च भवता मे प्रकाशिताः ।
चतुष्षष्टिश्च[१] तन्त्राणि मा[२]तॄणामुत्तमानि तु[३] ॥ १३ ॥

इत्थ महानन्दसारा पूर्णाहन्तामयी वाच विमृश्यानन्दोदधिनिमग्न विमर्शैकसार प्रकाशैकमय[४] महादेव स्वाभिन्ना[५] भगवती संविदाख्या विमर्शशक्तिर्मोक्षलक्ष्म्युपश्लिष्टा[६] द्योतनादिसतत्त्वा[७] श्रीदेव्युवाच आममर्शं । भगवन्नित्यादिसार्धैकादशश्लोकेन [1]पूर्वोपदिष्ट[८]मन्त्रसामान्यमुपदिष्टचतुष्षष्टितन्त्रानुवादश्च[९] क्रियते । हे भगवन् ! चिन्मयस्वात्मन् । सर्वमन्त्राः सर्वे[१०] मन्त्रा मननत्राण[११]धर्माणश्चिन्माहात्म्यावमर्शका., अथवा[१२] [2]गुप्तार्थभाज पिण्डबीजात्मान पुरूप-

स्वशक्तिसहितो देवश्चतुर्युगविभागश ।
पूर्वपश्चिमभेदेन युगपत् स्वो[१३]धिकारकृत् ॥ इति ।

अस्याश्चतुराम्नायस्वरूपविवरण[१४] चक्रोद्धारे[3] वह्निभागप्रकरणे प्रपञ्चयिष्याम[१५] ॥ १२ ॥

श्रीदेव्युवाचेत्यारभ्य जातक्षोभ प्रजामत इत्यन्ता श्लोका स्पष्टार्था । पुनरपि[१६] सिंहावलोकनन्यायेन विषमपदव्याख्या[१७] लिख्यते । सर्वे मन्त्रा आणवशाक्तशाम्भवोपायसम्बन्धिन । चतुष्षष्टिश्च तन्त्राणीति । ब्रह्माण्याद्यंशभूताना मातॄणा चतुष्षष्टिपूजा-

१. स्तु—वाक. ख. । २. मातृकामण्डलानि—सघ. । ३. च—वाग. से ल. सघ. । ४. शमय—स. ग. । ५. स्वाभिन्ना च—क, स्वाभिन्नाभिन्ना—च. । ६. लक्ष्म्या प्रश्लिष्टा—स. । ७. मानादितत्त्वा—च. । ८. दिष्ट—क, दिष्ट तदनु—ख. । ९. 'च' नास्ति—क. ख. । १०. 'सर्वे मन्त्रा' नास्ति—क. ख. । ११. 'मननत्राण' नास्ति—क. । १२. 'अथवा ताश्च विद्या' नास्ति—ख. । १३. सोऽधि—ख. घ. ड. च ज. । १४. विचारणो—छ. । १५. 'प्रपञ्च' इत्यादि ३१ सूत्रस्य 'मध्यचक्र' इत्यन्त पाठस्त्रुटित—ज । १६. तत्र—ख. ङ. । १७. व्याख्यान—घ. ।

1 पूर्वोपदिष्टेत्यादि । पूर्वोपदिष्टम त्रसामान्यस्य उपदिष्टचतुष्षष्टितन्त्राणां चानुवाद क्रियत इति यावत् ।

2 गुप्तार्थभाज इति । प्रपञ्चसारविवरणव्याख्यायां प्रयोगक्रमदीपिकायाम् (पृ० ५६६) 'उत्तार्थभाज' इत्येवमुद्धृत पाठोऽशुद्ध ।

3 चक्रोद्धारावसरे 'तत्र सृष्टि' (१।४२) इत्यादिसूत्रव्याख्यानावसरे द्रष्टव्यमिदम् ।

महामाया शम्बरं च योगिनी जालशम्बरम् ।
तत्त्वशम्बरकं नाथ[2] भैरवाष्टकमेव च ॥ १४ ॥
बहुरूपाष्टकं ज्ञानं[3] यामलाष्टकमेव च ।
चन्द्रज्ञानं वासुकिं[4] च महासंमोहनं तथा ॥ १५ ॥
महोच्छुष्मं[5] महादेव[6] वातुलं वातुलोत्तरम्[7] ।
हृद्भेदं मातृभेदं[8] च गुह्यतन्त्रं च कामिकम् ॥ १६ ॥

वाच्याध्यासिताश्च मन्त्राः, चकारेण विद्याः समुचीयन्ते । संवेद्यमान[9]स्फुटार्थ-रूपा मालमन्त्राः स्त्रीरूपवाच्याध्यासिताश्च विद्याः । भवता प्रकाशवपुषा । मे संविदो विमर्शमय्याः । प्रकाशिता उल्लासिताः[10] । मातॄणां विश्वाधिष्ठातॄणां ब्राह्म्यादिसंविदाम् । उत्तमानि क्रोडीकृता[11]शेषपरमार्थानि ॥ १३ ॥

अथ[12] [1]चतुष्षष्टितन्त्रोद्देशः—महामायेति । एवं[13] चतुष्षष्टितन्त्राणीति । महा[14]मायाशम्बरं महामायातन्त्रं शम्बरतन्त्रम् । [15]योगिनीजालशम्बरं योगिनी-शम्बरतन्त्रं जालशम्बरतन्त्रम् । हे नाथ ! नाथ्यमान ! समभिलषणीय । भैरवाष्टकं बहुरूपाष्टकं यामलाष्टकमिति चतुर्विंशतितन्त्राणि । बहु[16]रूपाष्टकं

मण्डलानि त्वया प्रदर्शितानीत्यर्थः । भैरवाष्टकमिति । असिताङ्गाद्यष्टभैरवाणां पूजा-शास्त्राणि । यामलाष्टकमिति । ब्रह्मयामल-विष्णु[17]यामल-रुद्रयामल-जयद्रथयामले[18]-स्कन्दयामल-उमा[19]यामल-लक्ष्मीयामल-गणेशयामलादीन्यष्टावुन्नेयानि । प्रश्नावसरे

१. पञ्चरत्नं–सघ. । २. देव–वाफ. ख. ब. सक. घ., चैव–ऋ. वाग. ल. से. । ३. चैव–वाग. से. ल. । ४. मालिनी–ल. । ५. वामजुष्टं–ऋ. ल., महासूक्ष्मं–सघ. । ६. महादेवं–ल. । ७. वायुलं च नयोत्तरम्–वाक. ख., वाधुलं वाधुलोत्तरम्–सख., वातुलं च लयोत्तरम्–सघ. । ८. तन्त्रभेदं–वाग. से. ल., मातृकाभेदं–सक. । ९. माना–क. ख. । १०. 'उल्लासिताः' नास्ति–ख., उल्लिखिताः–क. । ११. ताम्यशे–क., ताशेषपरमपुरुषार्थानि–ख. ग. । १२. तथा च–क. । १३. 'एवं……णीति' नास्ति–ख. । १४. 'महा……जालशम्बरतन्त्रम्' नास्ति–क. । १५. 'योगिनीजालशम्बरतन्त्रम्' इत्येव पाठः–ख. । १६. 'बहु……तन्त्राष्टकम्' नास्ति–क. ख. । १७. 'विष्णुयामल' नास्ति–क. ग. । १८. यामलेत्यादि अष्टा–ख. ङ. च. । १९. 'उमायामल' नास्ति–ग. ।

1. चतुष्षष्टितन्त्रनामविमर्शादिकं भास्कररायादिमतभेदप्रदर्शनपुरस्सरमुपोद्घातेऽवलोकनीयम् ।

कलावादं[1] कलासारं तथान्यत् कुब्जिकामतम्[2] ।
मतोत्तरं[3] च वीणाख्यं[4] त्रोतलं[5] त्रोतलोत्तरम् ॥ १७ ॥
पञ्चामृतं रूपभेदं भूतोड्डामरमेव[6] च ।
कुलसारं कुलोड्डीशं कुलचूडामणिं प्रभो[7] ॥ १८ ॥
सर्वज्ञानोत्तरं[8] चैव[9] महाकालीमतं तथा ।
महालक्ष्मीमतं[10] देव[11] सिद्धयोगेश्वरीमतम्[12] ॥ १९ ॥
कुरूपिकामतं[13] देव रूपिकामतमेव[14] च ।
सर्ववीरमतं देवि[15] विमलामतमेव च ॥ २० ॥
अरुणेशं मोहिनीशं[16] विशुद्धेश्वरमेव[17] च ।

शक्तितन्त्राष्टकम् । भूतडामरमिति[18] भूततन्त्र डामरतन्त्रम् । प्रभो ! सर्व(भुऽभ)[19]वनशील । आच्छादनस्वरूपस्य[20] प्रकटने[21] च प्रभवनशील[22] । देव ! अशेषप्रमानादिरूपेण क्रीडादिशील[23] । विशुद्धेश्वरतन्त्रान्तश्च[24] चतुष्षष्टितन्त्रोद्देश. ॥ १३–२० ॥

---

१. कालपाद कालसार–वाक. ख., कालाभेद–सघ., कलापाद–ब. सक. ख. । २. कुब्जिका–ल. । ३. नयोत्तर–वाक. ख., तन्त्रोत्तर–वाग. से., रूपोद्भव–सख., तन्त्रोद्भव–सल., मायोत्तर–सघ. । ४. वीराख्य–सघ. । ५. त्रोतुल त्रोतुलोत्तरम्–वाक. ख., तोत्तल तोतलोत्तरम्–ब. सक., तोनल तोतलोद्भवम्–सघ. । ६. रक तथा–ब. । ७. तथा–वाक. ख. ग. से., णिस्तया–ऋ. ल. सघ. । ८. देव–वाक. ख. ग. से. ब. । ९. पितु–वाक. ख. ब. मग. घ., रूपि–सक. । १०. 'महालक्ष्मीमतम्' इत्यादिक पङ्क्तित्रय नास्ति–ल. ऋ. । ११. चैव–वाग. से. । १२. योगे–मक. ल. । १३. अर–ब. । १४. कपिला–सग. । १५. चैव विमलामतमुत्तमम्–वाग. से. ब. सक. । १६. मोदनेश–वाक. ख., मोदिनीश–ल. ऋ. सक. । १७. दुष्टे–ल. ऋ. । इत परम्–"पूर्वपश्चिमदक्ष च उत्तर च निरुत्तरम् । विमल विमलोत्थ (लायं) च देवीमतमत परम् ॥' इत्यधिक श्लोक–ल. ऋ., वाग. से. सक. ख. घ. पुस्तकेषु चैव श्लोक 'अरुणेश' इत्यत पूर्वं विद्यते, उत्तरार्धश्च "तन्त्र वैशेषिक ज्ञानं वीरावलि तथापरम्" इत्येव दृश्यते । १८. भूतोड्डामरमिति भूतोड्डामरतन्त्रम्–ख. । १९. 'सर्वभुवनशील' नास्ति–क. ग. । २०. 'आच्छा प्रभवनशील' नास्ति–ख. । २१. प्रकाशने–क. । २२. प्रकाश–क. । २३. क्रीडाशील–ख. ग. । २४. विश्वेश्वर–ख. ग. ।

एवमेतानि शास्त्राणि तथान्यान्यपि[1] कोटिशः ॥ २१ ॥
भवतोक्तानि मे[2] देव सर्वज्ञानमयानि[3] च ।
नित्याः[4] षोडश देवेश सूचिता न प्रकाशिताः ॥ २२ ॥

एवमेतानीति । चिन्मयेन[5] भवता । प्राधान्येन[6] ज्ञानयोगक्रियाचर्याप्रतिपादनपराणि चतुष्प्रष्टिशास्त्राण्युपदिष्टानि[7] । तथान्यान्यपीति[8] । एकस्मिन् शास्त्रे[9] प्राधान्येनोपदिश्यमाने प्रसङ्गागतानि बहूनि शास्त्राण्यस्मदर्थे[10] प्रकाशितानीत्यर्थः । कोटिश इति[11] । अयमभिप्रायः—एकमपि ज्ञानं भवतानुग्राह्यविषये न गोपितमिति । सर्वज्ञानमयानि समस्तज्ञानभाजनानि ॥ २१ ॥

नित्याः षोडशेति । हे देवेश ! चिन्मरीचिचक्रेश्वर । सूचिताः तत्तच्छास्त्रोपदेशसमये प्रसङ्गादनुग्रहैकपरतया[12]ऽप्रकृतत्वादप्राधान्येन प्रकाशिताः ।

सूच्यमानस्य[13] ग्रन्थस्यायं भावः—अस्मिन् श्रीवामकेश्वरे शास्त्रे श्रुत[14]सकलशास्त्रार्थाव[15]धारणनिपुणतया[16] स्वस्याधि[17]कारसम्पत्तिं द्योतयितुं शास्त्रानुवादः कृतो देव्याः । अथवा सर्वज्ञानमयान्येतानि[18] शास्त्राणि मयाधिकृतान्यपि तानि मे[19] मनसि सौमनस्यापादनाय नालमित्यतस्तामेव विद्यां महा[20]त्रिपुरसुन्दरीं सकलसौमनस्यसम्पादिनीं[21] सर्वकामप्रदां संवेदितु[22]मिच्छामि । अधिगतसकलविद्याकारणत्वादित्यर्थः । अथवा श्रीमहात्रिपुरसुन्दरीमाहात्म्यप्रकट[23]नायाधिगतशास्त्रानुवादः कृतः[24] ॥ १३-२१ ॥

नित्या षोडशेत्यारभ्य परिपूर्णा समन्तत इत्यन्तस्य लोपामुद्रामते त्वयं भावः—तत्रैका नित्या प्रधाना षोडशी महात्रिपुरसुन्दरी परिपूर्णा, अन्यास्तु कलारूपाः प्रति-

---

१. तन्त्राणि—ऋक. । २. देवेश—सक. घ. । ३. नोत्तमानि—सख. । ४. विद्या.—वाक. ख. । ५. मन्त्राथेन—ख. चित्राथेन—ग. । ६. 'प्राधान्येन' नास्ति—क. । ७. तन्त्रा—क. । ८. नोति—ख. । ९. तन्त्रे—क. । १०. तन्त्रा—क. । ११. इत्यस्याय—ख. ग. । १२. न्तरप्र—ग. । १३. अनूद्यमानस्य—च., सर्वग्रन्थार्थवादस्यायं—क. ग. छ. । १४. 'श्रुत' नास्ति—क. ग. छ. । १५. घतार—घ. । १६. निरूपणतया—ग. । १७. स्वाधि—ख. घ. ङ. च. । १८. अत्रैव घ. मातृकाऽवसिता । १९. मम मनसि—क. ग. छ, मन्मनसि—ख. ङ. । २०. 'महा'''अथवा श्री' नास्ति—ग. । २१. दनीं—क. छ. । २२. सवेत्तु—ख. घ., संसेवितु—ङ, सर्वं वेदितुम्—छ. । २३. घटनाया—ख. ङ. । २४. 'कृत.' नास्ति—ग. ।

1. "अन्यान्यपि कुलार्णव-दक्षिणामूर्तिसंहिता-सनत्कुमारसंहिता-परानन्दतन्त्रादीनि" (से.पृ.२५) ।

इदानीं श्रोतुमिच्छामि तासां नामानि शङ्कर ।
एकैकं[1] चक्रपूजां[2] च परिपूर्णां समन्ततः ॥ २३ ॥
अनेकदेवतानाममन्त्रमुद्रागणैः सह[3] ।

ईश्वर उवाच

शृणु देवि प्रवक्ष्यामि[4] नित्याषोडशिकार्णवम्[5] ॥ २४ ॥
न कदाचिन्मयाख्यातं सर्वतन्त्रेषु गोपितम् ।

इदानीमिति । तासां नित्यानाम् । हे शङ्कर ! शम् उपशान्ताशेषोपतापपरमानन्दाद्वयस्वचैतन्यस्फारप्रत्यभिज्ञानस्वरूपमनुग्रह करोति यस्तादृश. । एकैकम् । नामानीति सम्बन्ध । चक्रपूजां च परिपूर्णां[6] समन्तत इति । चक्रपूजा चक्राणा पूजा । समन्तत इत्यङ्गाद्यशेषावरणवाचक. । किमुक्त भवति ? अङ्गाद्यशेषावरणोपेता परिपूर्णा चक्रपूजा चा[7]वधारयितुमिच्छामीति । अनेकेति । मन्त्रमुद्राशब्देन[8] ज्ञानक्रिये लिलक्षयिषिते[9][10] । गणशब्देन तद्गत. प्रसर. । अयमर्थ[11] —प्रतिनित्याकला प्रतिचक्रपूजा मन्त्रगणैर्मुद्रागणैश्च[12] सहानेकासा देवताना नाम श्रोतुमिच्छामीति ॥ २२–२३ ॥

एवं विमर्शनाविष्ट संविच्चक्रमहास्वामी ईश्वर उवाच । [1]कालभेद[13]कल्पनया भूतत्वेन व्यवहार[14], वेद्यत्वेन च प्रत्यक्षत्वाभावात् पारोक्ष्येण । अशेषविभूत्याश्रयत्वादीश्वर । पञ्चभि[15] श्लोकैर्नित्याना नामधेयानि कथयति — शृणु देवीत्यादि । शृणु स्फुटमवधारय[16][17] । प्रवक्ष्यामि प्रकर्षेण वाक्यप्रबन्ध-

१. एकैक–चाव. ख. । २. श्रम–सक. । ३. इत परम्–"कथयस्व प्रसादेन यदि तुष्टोऽसि मे प्रभो" इत्येषा पङ्क्तिरधिका–चाग. से. सख. घ. । ४. महाज्ञान–चाक. ख. ग । ५. विद्या–चाक. ख. । ६. कोद्भवम्–सख. । ७. 'परिपूर्णां णोपेता' नास्ति–क. । ८. 'अथ' नास्ति–ख. ग. । ९. 'मन्त्रमुद्रा प्रसर' नास्ति–ख. । १०. विवक्ष्येते–क । ११. 'अयमर्थ उवाच' इत्येषोंऽश 'अशेषविभूत्याश्रय' इत्यत पूर्वं दृश्यते–ग. । १२. 'च' नास्ति–ख. । १३. 'कालभेद पारोक्ष्येण' नास्ति–ख. । १४. सर्वम्यव–ग. । १५. स्पदत्वा–ख. ग. । १६. चतुर्भि –ग. । १७. स्पष्ट–ख. ।

1 तुलनीयम्—"परामृशि सदा स्वाभासामप्यन्तर्बाह्याक्षागोचरत्वात् परोक्षामिव, पश्यन्त्यादिकालांशया तु भूतामिव, ततप्रभेत्रभततन्त्राणांगांशिवापेक्ष्यकल्पावधिरदिनमारान्वयाभावा-

तत्रादौ प्रथमा नित्या महात्रिपुरसुन्दरी ॥ २५ ॥
ततः कामेश्वरी नित्या नित्या च भगमालिनी ।
नित्यक्लिन्नाभिधा[1] नित्या भेरुण्डा[2] वह्निवासिनी[3] ॥ २६ ॥

पर्यन्तां विमर्शपदवीं नेष्यामि । नित्याषोडशिकार्णवमिति । अर्णवशब्दो दुरवगाहमिदं शास्त्रमिति दर्शयति । न कदाचिन्मयाख्यातमिति । न प्रकृष्टविमर्शपदवीमानीतमित्यर्थः । सर्वतन्त्रेषु गोपितमिति[4] । तत्र तत्रे[5] प्रसङ्गागतमपि प्रसक्तविमर्शैकपरतया गोपितं न प्रकटीकृतम् ॥

तत्रेत्यादि । महात्रिपुरसुन्दरी प्रथमा[6] नित्या । इयं सर्वतिथिमयी नित्या[7]ऽमृतस्यन्दिनी महाकामकला सर्वपोषणकरी[8] विश्वसुभगाऽक्षया नित्याकला, इतराः सर्वाः पञ्चदश नि(त्याः ? त्या)कलाः प्रतिपदादिकाः कालावच्छेदकर्योऽङ्गनित्याः । महात्रिपुरसुन्दरीत्यस्य शब्दस्यायं साम्प्रदायिको[9] रहस्यार्थः—देशकालाकारैरनियन्त्रितस्वभावत्वान्महत्त्वोपेता त्रित्वावस्थितसमस्तवर्मपूरणी[10] चिदानन्दघनस्वात्मपरमार्था[11] स्पृहणीयतया[12] हृदयहारिणी संविदिति । कामेश्वरीनित्या द्वितीया । भगमालिनीनित्या तृतीया । नित्यक्लिन्ना[13]नित्या[14] चतुर्थी । भेरुण्डानित्या[15] पञ्चमी[16] । वह्निवासिनीनित्या

---

१. क्लिन्ना पि हि तया—खाक. ख. ग. सक. प., पि च तया—सख. । २. भुमुण्डा—खग. । ३. विष्य—ख. सख. । ४. 'इति' नास्ति—क. ग. । ५. तत्र च—ख., 'तत्र' नास्ति—ग. । ६. 'प्रथमा' नास्ति—क. । ७. 'नित्या' नास्ति—क. । ८. 'पोष' इत्येव—ख. ग. । ९. कोऽत्र—ग. । १०. रूपिणी—क. । ११. मार्थं—क., मार्थोप—ख. । १२. णीया—क. ग. । १३. 'नित्या' नास्ति—ग. । १४. 'स्यात्' अधिकः—ख. । १५. 'नित्या' नास्ति—ग. । १६. 'स्मृता' अधिकः—ग. ।

द्यतनोऽपि मायदावेष्टुमामृशति" (पृ. २) इति विज्ञानभैरवोद्योतवचनेन, "उपाचेति ...स्तुतमुरर्थवचनम् । भूतत्वं च वक्तव्यस्य सदातनत्वात्, अनद्यतनत्वमकालकलितत्वात्, परोक्षत्वमतीन्द्रियगोचरत्वात्" (पृ० २) इति योगिनीहृदयदीपिकावचनेन च । एवमेव ...निबन्धेऽपि (पृ० २१) दृश्यते ।

महाविद्येश्वरी[1] दूती त्वरिता कुलसुन्दरी ।
नित्या नीलपताका च विजया सर्वमङ्गला ॥ २७ ॥
ज्वालामालिनी[2] चित्रा चेत्येवं नित्यास्तु षोडश ।

[3]षष्ठी । महाविद्येश्वरीनित्या सप्तमी । दूतीनित्याऽष्टमी । त्वरितानित्या नवमी । कुलसुन्दरीनित्या दशमी । नित्यानित्या एकादशी । नीलपताकानित्या द्वादशी । विजयानित्या त्रयोदशी । सर्वमङ्गलानित्या चतुर्दशी । ज्वालामालिनीनित्या पञ्चदशी । चित्रानित्या षोडशी । एवं नित्यास्तु षोडशेत्यस्यायमर्थः—एवं नित्याषोडशकनामोपन्यासः कृतः[5] । कामेश्वरीनित्याद्याः प्रतिपदादिका[6] पञ्चदश तिथिनित्याः, महात्रिपुरसुन्दरीनित्या व्यापिका[7] षोडशी पूर्णाङ्गी[8] नित्येति । उक्तं नित्यास्तुतिरभियुक्तैः[9]—
नित्याभिः सदृशतरा न सन्ति लोके लक्ष्मीदा जगदनुरञ्जनाश्च मन्त्राः ।
तस्मात्ताः शुभमतयो[11] भजन्तु नित्यं[12] जापार्चाहुतिसमुपासनाविशेषैः ॥ इति ।
(प्र० सा० १३।८५)
अन्यत्रापि[13]—

एक एव प्रकाशाख्यः परः कोऽपि महेश्वरः ।
तस्य[14] शक्तिर्विमर्शाख्या सा नित्या गीयते बुधैः ॥
विमर्शाख्या च सा नित्या[15] पाञ्चविध्यं समागता ।

पदादिपञ्चदश्यन्तं तिथिक्रमेण स्थिताः । तत्र तत्तत्तिथिनायिका[16]मङ्गनित्यामभ्यर्च्य तदनु महानित्या पूर्णाख्या समर्चनीयेत्यर्थः । तदुक्तं संकेतपद्धत्याम्—

---

१. विद्ये–च. । २. नित्या चित्रे–से. । ३. षष्ठी स्यात्–ख. । ४. महाविद्येश्वरी तथा । सप्तमी त्वष्टमी दूती नवमी त्वरिता तथा ॥ कुलसुन्दरी तु दशमी नित्यैकादशिका मता । द्वादशी नीलपताका विजया तु त्रयोदशी ॥ चतुर्दशी सर्वमङ्गला ज्वालामालिनी पञ्चदशी चित्रा नित्या षोडशीति–ख. । ५. कोपन्यासमुखेन क. मे–क., ०न्यासनामधेयं कृत–ख. । ६. 'का' नास्ति–ख. । ७. 'देवी' अधिकं–क. । ८. 'पूर्णाङ्गी' नास्ति–ख. । ९. नित्यास्तुतिभिरभियुक्तोक्तिः–ख. । १०. दाभिरम–ख. ग. । ११. शुभगतया–ख. । १२. नित्या जप्या–भा. । १३. अन्यत्र–ख. ग. । १४. यस्य–चि. । १५. देवी–चि. । १६. 'तत्' नास्ति–ख. घ. छ. । १७. काद्य–ख. ग. ।

शृणु देवि महानित्यामादौ त्रिपुरसुन्दरीम् ॥ २८ ॥
यया विज्ञातया [1]देवि जगत्क्षोभः प्रजायते ।

आकाशानिलसप्तार्चिस्सलिलावनिभेदतः ॥
एकैकगुणवृद्धया तु तिथिसंख्यात्वमागता ।
विमर्शरूपिणी नित्या षोडशी या[2] प्रकीर्तिता ॥
गता सा षोडशैर्भेदैस्त्रिपुरा परमेश्वरी ।
सुन्दर्यादिर्[3]महापूर्वं चित्रा[4]न्तं च स[5]मन्ततः ॥
[6]आगमादे[7]वबोद्धव्यमिह[8] संकेतमात्रतः ।
[1]प्रतिपत्प्रभृता[9] दे[10]व्यः [2]पौर्णमास्यन्तिका[11]: क्रमात् ॥
एकै[12]कां पूजयेद्यो[13] हि स सौभाग्यमवाप्नुयात् । इति ।

शृणु देवीति । महानित्यां षोडशीं व्यापिकामङ्गिनित्याम् । यया विज्ञातया चमत्कारपदवीं प्रापितया । जगत्क्षोभः । जगतः षट्[14]त्रिंशत्तत्त्व-

---

आकाशानिलसप्तार्चिस्सलिलावनिभेदतः ।
एकैकगुणवृद्धया तु तिथिसंख्यात्वमागता ॥
विमर्शरूपिणी नित्या षोडशी [15]परिकीर्तिता ।
[16]गता सा षोडशैर्भेदैस्त्रिपुरा परमेश्वरी ॥
सुन्दर्यादिर्[3]महापूर्वं[4] विचित्रान्तं समन्ततः ।
प्रतिपत्प्रभृता[17] देव्यः [18]पौर्णमास्यन्तिकाः क्रमात् ॥
एकैकां पूजयेद्यो हि स सौभा[19]ग्यं परं लभेत् । इति[20] ॥२२-२८॥

---

१. गौरि–वाम. के. ब. । २. संप्र–क. । ३. महत्पूर्वं–क. ख. ग. । ४. विचित्रान्तं–क. ख. । ५. समासत.–ख. । ६. स्वाग–क. ख. ग. । ७. देव–चि. । ८. इति–ख. चि. । ९. तौ–ब. । १०. व्याः–चि. । ११. के–ग., कं प्रिये–चि. । १२. एकैकं–चि. । १३. यस्तु–चि. । १४. शिष्यादेः शिवावमानस्य व्याकुलता–ख. ग. । १५. या प्र–ख. ङ. । १६. सा षोडशविभेदैस्तु त्रिपुरा–ख. ङ. । १७. तौ–ख. ख. ङ., तादे–ङ. । १८. पूर्ण–ख. ङ. । १९. ग्यफलं–ख. । २०. इतः परम्–'कुलागमान्यशास्त्रेषु यथः' इत्यधिकः पाठ–ख. ग., 'कुलागमानि शास्त्राणी-त्यर्थः' इति तु–ङ. ।

1. प्रतिपदिति । प्रतिपदं प्रक्रम्य भृता पुष्टाः प्रतिपत्प्रभृताः ।

2. पौर्णेति । पौर्णमासी अन्तिका समीपवर्तिनी यासां ताः पौर्णमास्यन्तिकाः ।

[1]शक्त्या शक्तिं विनिर्भिद्य भूयो वह्निपुरेण तं[2] ॥ २९ ॥
संपुटीकृत्य

समुदायरूपस्य क्षोभ.। अयं भाव—महादेवतायामस्यां हृद्यवस्थिताया[3]-महन्तासरूढाया देव्यात्मा साधको भवति। देवतादर्शने यथा द्रष्टृविकारो भवति, तद्वत्साधकदर्शनेन जगत इति। [4]अथवा विज्ञातु. फलमाह—जगत. पट्त्रिंशत्तत्त्वमयस्य स्थूलसूक्ष्मादेर्देहस्य तद्द्वारेण विश्वस्य च क्षोभो विगलत्स्वरूपतया वैवश्यम् ॥ २४–२८ ॥

शक्त्या [5]शक्तिमित्याद्येकादशसूत्रैस्त्रैपुरस्य चक्रराजस्य कर्णिकाप्रस्तारक्रमो लिख्यते। शक्त्या शक्तिं विनिर्भिद्य। स्वाभिमुखाग्रत्रिकोणपरम्पराया. शक्तिसंज्ञात्वम्, विपरीताया वह्निसंज्ञात्वमिति समय.[3]। शक्त्या[6]ऽन्यया शक्तिमन्या विनिर्भिद्य भेदिता कृत्वा। अयमर्थ.—प्रथममात्माभिमुखा [7]समत्रिरेखा सृष्टिप्रधानामेका शक्तिं विधाय पुनर्भूतभागीकृताया विमर्शाख्याया-

---

शक्त्या शक्तिमित्यादि। स्वाभिमुखाग्रत्रिकोणपरम्परायाः शक्तय इति बहुरूपाष्टप्रस्तारन्यायेन संकेत. कृतः। तद्विपरीताग्रत्रिकोणपरम्परायां वह्निरिति संकेतः कृत.। शक्त्या शक्तिं विनिर्भिद्येति प्रथमां शक्तिं द्वितीयया शक्त्या भेदयेदित्यर्थः। [12]भूयः पुनरपि

---

१. पुरोगते–क.। २. तु–वाक. ख.। ३. हृद्यहन्तापरिरूढाया–ख. ग.। ४. 'अथवा वैवश्यम्' नास्ति–ख.। ५. मित्येका–क. ख.। ६. माद्या–ख.। ७. 'समत्रिरेखां' नास्ति–ख.। ८. या–क. ग. छ.। ९. कोणत्रिकोण–ख. घ.। १०. या–क. ग.। ११. सर्वतन्त्रेष्विति–क. ख. ग. छ.। १२. 'भूय ··· भेदयेदित्यर्थं' नास्ति–ख. ङ.।

1. "अथ बिन्दुत्रिकोणवसुकोणानि त्रीणि चक्राण्याह सार्धपादद्वयेन" (से. पृ. २८)।

2. "सार्धैर्दशभि श्लोकै श्रीचक्रलेखनप्रकारमुपदिशति" (से. पृ. २७)। अत्र सेतुबन्धे "एतद्ब्राह्मणतम्" (१।४०-४१) इत्यादिक. सार्धक. श्लोकोऽपि गृहीत। ऋजुविमर्शिन्यां तु तस्य पृथग् गणनम्। अत श्लोकसंख्यानिर्देशे उभयोष्टीकयोर्न कश्चन विरोध.।

3. अत्र सेतुबन्धे कश्चन विशेष। प्रकृतोपयोगितया सोऽत्र संगृह्यते। "शक्तिवह्निपुरयोश्च पदिके पार्श्वरेखे प्रत्येक वामदक्षिणसंज्ञे। ऊर्ध्वाधोरेखे पूर्वपश्चिमसंज्ञे। प्राञ्चस्तु—शक्तेरूर्ध्वरेखा पश्चिमरेखा, वह्नेरधोरेखा पूर्वरेखेति व्यवहरन्ति। तत्पुनयुगलयोर्मध्यं प्राप्नोति मानस्य

स्तस्याः शक्तेः पूर्वतः पाण्यंशं परित्यज्य समनन्तरप्राप्तवामांशपश्चिमदेशे दक्षिणोत्तररेखां विधाय तच्छक्तिस्वीकृतमानं द्विधा कृत्वा [1]एकैकेन मानेन रेखाद्वयं बाह्यतो विकृष्य वह्न्यंशाग्रस्थितप्रथमशक्त्यग्रप्रदेशा[2]द्बहिः पूर्वपरित्यक्तमानदेशेऽग्रं यथा भवति तथा द्वितीयया शक्त्या प्रथमप्रसृतां [3]शक्ति विनिर्भिद्येति। भूयो वह्निपुरेण ते संपुटीकृत्य। भूयः पुनः। वह्निपुरेण ऊर्ध्वमुखेन शिवपरमार्थेन संहृतिप्रधानेन प्रकाशाख्येन त्रिकोणेन ते पूर्वप्रसृते शक्ती। संपुटीकृत्य नवयोनिचक्रं यथा सं[4]पद्यते तथा कृत्वेत्यर्थः। [5]अयमत्र क्रमः—प्रथमप्रसृतशक्त्यग्रसंश्लेपक्रमेण द्वितीयशक्त्युदरे दक्षिणोत्तरतो रेखां तच्छक्तिसव्यापसव्या[6]श्रिद्वयाग्रावधि विकृष्य [7]प्रसृतशक्तिद्वयसव्यापसव्यपार्श्वमर्मभेदनक्रमेण प्रथमशक्तिपाश्चात्यरेखा[8]पार्श्वदेशे पादोनद्वितीयशक्तिप्राग्योनिमाने कोणाग्रं यथा भवति तथा वह्निपुरेण शक्तिद्वयं संपुटीकृत्येति। एवं नवयोनिचक्रं सम्प्रदायविहीनाना सुदुर्लभं गुरुवक्त्रात् संप[9]न्नम्। [10]नवयोनिचक्रनिर्माणक्रमेऽभियुक्तोक्तिः—

वह्निपुरेण त्रिकोणेन ते [11]पूर्वप्रसृते शक्ती सं[12]पुटीकृत्य संपुटीकरणानुरोधेन भेदयेदित्यर्थः। एवं कृते सति मध्यचक्रविन्यासो भवति। मध्यमचक्र[13]मिदं नवयोनिच[14]क्रं नाम ॥ २९ ॥

---

१. एकैकवामरेखा–क.। २. शात् सार्धपादपूर्व–क.। ३. 'शक्ति···प्रथमप्रसृत' नास्ति–ग.। ४. भवति–ख.। ५. 'अयमत्र क्रमः' नास्ति–ख.। ६. सव्या तद्वया–क.। ७. विस्तृत–ग.। ८. बाह्य–ग.। ९. संपन्नव–क., समुत्पन्नम्–ख.। १०. 'नव···चक्रम् ॥ इति' नास्ति–ख.। ११. पूर्वकृते–क. ग.। १२. 'सम्पुटीकृत्य' नास्ति–क. ग.। १३. मिति–ख. ङ. ज.। १४. क्रनाम–ख. ङ.।

श्रीचक्रेऽपवादस्य ज्ञानार्णवादावुक्तस्याज्ञानादित्युपेक्ष्यम्। अत एव शक्तेः कोणत्रयमीशाग्निपश्चिमकोणसंज्ञम्, वह्नेस्तु वायुराक्षसपूर्वकोणसंज्ञम्। एकस्या रेखाया उपरि रेखान्तरस्यारोहणं भेदनसंज्ञम्। ईदृशभेदनात्मको रेखाद्वयसंयोगः सन्धिः। तादृश एव रेखात्रयसंयोगो मर्म। सन्धिमर्मणोर्द्वयोरपि ग्रन्थिरिति संज्ञा। शक्तिपश्चिमकोणवह्निपूर्वकोणयोः संपर्केण लेखो डमरुः। पूर्णचन्द्राकारा रेखा वृत्तम्" (से. पृ. २७) इति।

[1]सर्वोर्ध्वां शक्तिं विस्तारयेदधः ।
तथैव वह्निचक्रेण तामेवोर्ध्वं विभेदयेत् ॥ ३० ॥

[2]वह्नेः पुरद्वितयवासवयोनिमध्यसम्बद्धवह्निवरुणेशसमाश्रिताश्रि ।
देव्यर्चनाय मुनिभिर्विहितं[2] पुरैव लोके[3] सुदुर्लभमिदं नवयोनिचक्रम् ॥ इति ॥२९॥
(प्र० सा० ९।१२)

[4]सर्वोर्ध्वां शक्तिं विस्तारयेदधः । अयमर्थः—नवयोनिचक्र[4]क्रमेण शक्ति-द्वयं वह्निपुरं त्रिकोणत्रयं भवति । तत्र सर्वत्र मध्ये ऊर्ध्वशक्तेः[5] "शक्त्या शक्तिम्" (१।२९) इत्यत्र द्वितीयानिर्दिष्टशक्तेः[6] पश्चिमरेखया[7] तां दक्षिणो-

सर्वोर्ध्वामिति । उद्धृतनवयोनिचक्रविन्यासे ऊर्ध्वस्थिता या शक्तिस्तामधो विस्तार-येत् । चक्रसंपुटीकरणेनैव भेदनं विनैवेत्यर्थः । तथैव वह्निचक्रेण तामेवोर्ध्वं विभेदयेदित्य-स्यायमर्थः—नवयोनिचक्रविन्यासे स्थितो यो वह्निस्तं दक्षिणोत्तराशाक्रमेण मनाग्

१. र्ध्वं–वाक. ख. ग. । २. विहितं मुनिभि –ग. । ३. लोकेऽति–मु. । ४ 'चक्रे' इत्येव–ख. ग. । ५. क्ति –क. । ६. क्ति–क. । ७. खा या–क. ख । ८. शक्तिस्तां दक्षिणो-त्तराशाक्रमेण मनाग् विस्तार्य तामधो विस्तारयेत्–ख. ङ. । ९. भेदसन्धिनैवेत्यर्थं –ख. । १०. चक्रे–ग. ।

1 "अपातर्दशारलेखनोपायमुपदिशति सर्वोर्ध्वामित्यारभ्य शक्तिमाद्यां विभेदयेदित्य तेनावशिष्ट-सार्धद्वयश्लोकेन" (से. पृ. २८) ।

2 वह्नेरिति । प्रपञ्चसारविवरणव्याख्यायां प्रयोगक्रमदीपिकायामेव श्लोक एवं व्याख्यातः—"अष्टदलपद्मकर्णिकायां पूर्वापरं सूत्रमास्फाल्य तत्षोडशधा समं भङ्क्त्वा प्रागारभ्य धनुःसप्तद्वादशभागान्तसीमासु दक्षिणोत्तराणि सूत्राण्यास्फालयेत् । तत्र द्वितीयसूत्राग्रद्वयात् पूर्वापरसूत्रपश्चिमाग्रावधि सूत्रद्वयं तृतीयसूत्राग्रद्वयात् तत्पूर्वाग्रावधि च सूत्रद्वयमास्फालयेत् । तदा पुटितं वह्निपुरद्वितयं सम्पद्यते । यत्तु प्रथमं सूत्रं तत्पूर्वदिग्गतत्रिकोणमध्यगतमेव भवति । तद्वासवयोनिसंबद्धेत्युक्तम् । पुनस्तदग्रद्वयात् पूर्वापरसूत्रे यत्र तृतीयसूत्रं लग्नं तदवधि सूत्रद्वयमास्फालयेत् । पूर्वनिष्पन्नदक्षिणोत्तरगतत्रिकोणपुरोभागे परं त्रिकोणद्वयं मध्यभागे पश्चिमाग्रं योन्याकारं नवमं त्रिकोणं च सम्पद्यते । तद्वह्निवरुणेशसमाश्रिता-श्र्युक्तम् । मुनिभिः पुरैव विहितमिति वैदिकपरिग्राह्यत्वमुक्तम् । लोकेऽतिदुर्लभमिदमिति गोप्यतरत्वमुक्तम्" (पृ. ५८७) इति ।

तत ऊर्ध्वस्थितां शक्तिमूर्ध्वं विस्तारयेत् क्रमात् ।
पुनराद्यं वह्निचक्रमधो विस्तार्य सुन्दरि ॥ ३१ ॥

ततो मनागवकृष्य द्वितीयशक्त्यग्रप्रदेशाद्बहिः संनिपादतन्मानदेशे[2] तृतीयशक्त्यग्रं यथा भवति तथाऽधो विस्तारयेच्चक्रसंपुटीकरणक्रमेणेति । अस्मिश्चक्रराजक्रमे मत्प्रयुक्तानामीषन्मनाक्[3]किञ्चिच्छब्दानां यथासम्प्रदायं मानमिति बोद्धव्यम् । न वयं सर्वत्र मानं विलिखामो ग्रन्थविस्तरभीत्या । तथैव वह्निचक्रेण तामेवोर्ध्वं विभेदयेत् । अस्यायमर्थः[4]—नवयोनिचक्रविन्यासे स्थितं यद्वह्निचक्रं तद् दक्षिणोत्तरतः[5] किञ्चिदेव[6]कृष्यानन्तरप्रसृतशक्तिसव्यापसव्याश्रि[7]भेदनक्रमेण तत्पूर्वप्रसृतशक्तिद्वयसव्यापसव्याश्रिद्वयाग्रसंश्लेषक्रमेण[8][9] पूर्वस्थितवह्न्यग्रकोणसंपुटक्रमेण तद्वह्न्यग्रप्रदेशाद्बहिः[10] पादोनगुणिततन्मानदेशे[11] द्वितीयं वह्न्यग्रं यथा भवति तथा तां शक्तिं तेन वह्निचक्रेण भेदयेदिति । तत ऊर्ध्वस्थितां शक्तिमूर्ध्वं विस्तारयेत् क्रमात् । अयमर्थः—ऊर्ध्वशक्त्यपर[12]भागाश्रयं[13] सव्यापसव्यरेखाद्वयं मनागूर्ध्वं प्रथमवह्न्यग्रभागावधि समाकृष्य द्वितीयवह्निं विस्तारयेद् विकासयेद्[14] भेदयेदिति यावत् । [1]क्रमाद्विस्तार्य पूर्वप्रसृतशक्ति[15]भेदक्रमेण चक्रसंपुटक्रमेण च[16] ग्रन्थिसंस्पर्शा[17]नुरोधेन स्वाग्रवह्निसंपुटन्यायेन विस्तारयेदित्यर्थः । तत इत्यारभ्य ऊर्ध्वं विस्तारयेदित्यन्तस्यायमर्थः—एवं विन्यासे कृते शक्तित्रयं वह्निद्वयं च संपद्यते[18] । ततश्चाधःशक्तिं[19]मध्यशक्तिपरिहारेणोर्ध्वशक्त्य[20]परभागाश्रिस्थं[21] तत्सव्यापसव्यरेखाद्वयं मनागूर्ध्वं सर्वोर्ध्ववह्निमध्यप्रदेशावधि विस्तारयेदित्यर्थः ।[1] क्रमादित्यनेन पदेनै[22]तत्सिद्धम् । प्रथमशक्तिद्वयभेदकत्वेन विन्यस्तो यो

---

१. ऊर्ध्वं—सक. । २. स्पर्धमानदेश—क., सार्धं तन्मानदेशे—ग. । ३. 'ईषन्मनाक्' नास्ति—क. । ४. अय—क. । ५. दक्षिणतः—ग. । ६. 'किञ्चित्' नास्ति—क. । ७. दप—क. । ८. व्याश्र—ख. । ९. पेण—क. । १०. द्विगुणे—क., रध्यर्धे—ख. । ११. 'तत्तन्मानदेशे' इत्येव—क. ख. । १२. शक्तिपर—ख. । १३. श्रय—क. । १४. 'विकासयेत्' नास्ति—ख. ग. । १५. शक्तिसव्यापसव्याश्रभेद—ख. ङ. ज. । १६. 'च' नास्ति—क. ग. घ. छ. । १७. स्पर्शाना—घ. । १८. संपाद्यते—ख. ङ. । १९. शक्ति—क. ग. छ. । २०. शक्त्युपरि—क. ग. छ. । २१. श्रस्थं—ख. ङ. । २२. पदेन तत्—क. ग. घ. छ. ज. ।

1. "अर्थरत्नावलीकारस्तु प्रथमवह्नेः पूर्वदिशि स्थितस्य वह्न्यन्तरस्य भेदने क्रमपदेनोच्यत इति

ऊर्ध्ववह्निमधोवह्निमध्यवह्निविवर्जितम् ।
विस्तार्य भेदयेच्छक्तिमधस्ताद्[2]ाद्यवह्निना ॥ ३४ ॥

वि[3]भेदयेदिति । पुनः पूर्ववदेवाद्यां शक्तिं विस्तार्य भेदयेत् । ऊर्ध्ववह्निमधोवह्निमध्यवह्निविवर्जितम् ॥ पूर्ववत् प्रथमदशारपडश्रनिष्पत्त्यनन्तरं यथैतत्सन्निवेशक्रमस्तद्वदित्यर्थः । [1]अधोवह्निमध्यवह्निविवर्जितं यथा भवति तथा कृत्वा ऊर्ध्ववह्निं भेदयेद् विदलयेदित्यर्थः । एतदुक्तं भवति—आद्यतया स्थितोर्ध्वशक्त्यपरभागाश्रयं सव्यापसव्यरेखाद्वयं तन्मर्मद्वयभेदनक्रमेण मध्यवह्न्यग्रप्रदेशादूर्ध्वं विकृष्य पुनस्तिर्यक्तयोर्ध्ववह्निं भेदयेद् विदलयेदिति । अधोवह्निमध्यवह्निविवर्जितमित्युक्त्या वह्नित्रयास्तित्वकथनं कृतम् । न त्वधोवह्नि-

दि[4]त्यर्थः । एवं कृते [5]नवयोनिगर्भदशयोनिचक्राद्बहिः परिवेषक्रमेण षट्कोणं भवति । पुनः पूर्ववदित्यारभ्य ऊर्ध्ववह्निमित्यन्तस्यायमर्थः—पूर्ववदिति प्रथमदशारप्रस्तारे षट्कोण[7]विस्तारानन्तरमधःशक्ति[8]र्मध्यशक्तिपरिहा[9]रेणाद्य[10]तयावस्थितोर्ध्वशक्तिसव्यापसव्यरेखाद्वयोर्ध्वतिर्यक्प्रस्तारेणोर्ध्ववह्निर्भेदितो य[11]था तथा द्वितीयदशारप्रस्तारावसरेऽपि षट्कोणरचनानन्तरमधःशक्तिमध्यशक्तिद्वयपरिहा[12]रेणाद्य[13]तया स्थितोर्ध्वशक्तिसव्यापसव्यरेखाद्वयमूर्ध्ववह्निपुरान्त[14]रस्थवह्न्यग्रप्रदेशावधि ऊर्ध्वं विस्तार्य [15]पुनस्तिर्यक्प्रस्ता[16]रक्रमेणोर्ध्ववह्निं विभेदयेदित्यर्थः । [1]अधोवह्नीत्यारभ्य आद्यवह्निनेत्यन्तस्यायमर्थः—एवं विन्यासे

१. मध्ये-खाक. ख. । २. द्ध्वं-वाक. ख., दादि-ख. । ३. विस्तारयेदिति-ख. । ४. 'विदलयेत्' नास्ति-क. । ५. 'इत्यर्थः' नास्ति-क. ग. छ. । ६. 'नव ⋯ क्रमेण' नास्ति-क. ग. छ. । ७. विन्यासा-क. ख. घ. ङ. ज. । ८. 'मध्यशक्ति' नास्ति-क. ग. छ. । ९. री-ग. छ. । १०. या स्थि-क. ख. ङ. छ. ज. । ११. यदा तदा-ख. । १२. री-क. ग. । १३. त्या-ख. घ. ङ. । १४. न्त. स्थ-ख. घ. ङ. ज. । १५. 'पुनस्तिर्यक्' नास्ति-क. ग. घ. छ. । १६. रेण-ख. ङ. छ. ज. ।

1. "अधोवह्निमध्यवह्निविवर्जितमिति पदं स्वर्वशिष्टम् । तदिदं वाक्यद्वयमध्यभागे पठितत्वात् केचित् पूर्ववाक्यशेषत्वेन, अन्ये उत्तरवाक्यशेषत्वेन व्याचक्षाणा विवदन्ते । तत्र शिवानन्दनाथादयस्तावदाहुः—पूर्ववाक्य ऊर्ध्ववह्नेर्भेदनमुक्तम् । तद्द्वारापि मध्यवह्न्यधोवह्न्योर्भेदनं निष्पद्यते । प्रथमशक्तिवामदक्षिणरेखाभ्यां मध्यवह्निपूर्वकोणावधिविस्तारिताभ्यां तयोर्भेदनस्यासंभवेऽपि "नान्तरिक्षे न दिव्यग्निश्चेतव्यः" (तै. सं. ५।२।७।१) इतिवदप्राप्तप्रतिषेध एवायं वह्नित्रयास्तित्वबोधनमात्रफलक इति । विद्यानन्दनाथादयस्तु उत्तरवाक्ये

[1]ततो मध्यादिशक्त्यूर्ध्व[2]शक्तिं विस्तारयेदधः ।

मध्यवह्निभेदप्रसङ्गो भवति । [1]प्रसक्त्यभावे [2]प्रतिपेधमात्र कृतम्, दिव्य[4]-(नि? मि)[5]चयनादिवत्। विस्तार्य भेदयेच्छक्तिमधस्तादाद्यवह्निना। विस्तार्य विकास्य। आद्यवह्निनाऽधस्तात् [6]शक्तिं विभेदयेदित्यन्वय । अयमर्थ — आद्यव[7]ह्न्यपरभागा[8]श्रय सव्यापसव्यरेखा[9]द्वय [10]मर्मद्वयभेदनक्रमेण तृतीयशक्त्यग्रप्रदेशावध्यधस्ताद्विकृष्य पुनस्तिर्यक्तयाऽधस्ताच्छक्तिं विभेदयेदिति । अधस्ताच्छ[11]ब्दस्तन्नोच्चारित.। एव द्वितीयदशारनिष्पत्तिर्भवति ॥ ३२–३४ ॥

ततो मध्यादिशक्त्यूर्ध्वशक्तिं विस्तारयेदधः । तथैव संपुटीकुर्यात् सर्वं

कृते वह्नित्रयं भवति। चक्रमध्यस्थाश्चतस्र शक्तयो भवन्ति। [12]तत्राद्यमध्यवह्निद्वयं वर्जयित्वाऽधोवह्निसव्यापसव्यरेखाद्वय[13]मधस्ताद् बाह्यशक्त्यन्त स्थितशक्त्यग्रप्रदेशावधि विस्तार्य बाह्यशक्तिं भेदयेदिति[14]। एव विन्यासे कृते द्वितीयदशारं भवति ॥ ३२-३४ ॥

तत इत्यारभ्य विस्तारयेदित्यन्तस्यायमर्थ —ततोऽनन्तरं म[15]ध्या चासावादिश्चेति

---

१. अतो–वाक. ख । २ र्ध्वं–वाग. से. सख घ । ३. अतिप्र–क । ४ तिर्यक्त्व-नाडीवत्–क । ५. निचया–ख. । ६ 'शक्तिं वध्यधस्ता' नास्ति–ख । ७. वह्नि–क । ८ श्रय–क. । ९ द्वय–क. । १०. तन्मर्म–ग । ११ ब्द स्वत–क । १२. तत्र बाह्यमध्यवह्नि–ख. ङ. ज. । १३. मध्यस्था–क. ख. ग. छ. । १४. दित्यर्थ –क. ग. घ. छ. । १५. मध्य वादि–क. ग. छ. ।

विस्तार्येत्यस्य कर्मसापेक्षत्वादाद्यवह्निनेति तृतीयान्तस्य तद वयायोग्यत्वादव्यवहितपूर्वत्वेनोपस्थितमिदमेव पद तत्रान्वेति। तत्राधोवह्निशब्द सर्वोर्ध्ववह्निपर, अस्यैव चक्रस्य विपर्यासेनावलोकने सर्वोर्ध्वतनस्यापि सर्वाधस्तनत्वसभवात्। तेनोर्ध्वमध्यवह्निभिन्न आद्यवह्निरेवेति प्रथमवह्निं विस्तार्येत्यर्थं सपद्यत इत्याहु" (से. पृ. ३२)।

1. "एव दशारद्वयमुक्त्वा चतुर्दशारचक्रलेखनोपायमुपदिशति ततो मध्यादीत्यारभ्य सर्वाधस्ताद्विभेदयेदित्यन्ते सार्ध पञ्चभि श्लोकै" (से. पृ. ३३)।

2 प्रतिपेधमात्रमिति। प्रतिषेधस्य विधिर्नास्ति, किन्त्वनुवाद एवेति मात्रपदस्यार्थ । तत्र दृष्टान्त —दिव्यग्निचयनादिवदिति । यथा "न दिव्यग्निश्चेतव्य' (तै. स. ५।२।७।१) इति श्रुतौ दिव्यग्निचयनस्य प्राप्त्यभावेन प्रतिपेधविध्याश्रयणेऽप्रसक्तप्रतिपेधदोष आपतति, अतो नित्यानुवादमात्र तद् हिरण्यनिधानविधानायम्, तथैवात्राप्यप्रिन्नप्रसक्त्यभावेनानुवादमात्रमिति भाव ।

तथैव संपुटीकुर्यात् सर्वं[2] चक्रं सुरेश्वरि ॥ ३५ ॥
तां च तेन महेशानि वह्निचक्रेण भेदयेत् ।
[1]ग्रन्थिभेदक्रमेणैव सर्वोर्ध्वं सर्ववाह्यतः ॥ ३६ ॥

चक्रं सुरेश्वरि ॥ ततः पश्चात् । मध्यादिशक्त्यूर्ध्वशक्तिः मध्यशक्तिश्चासावादिशक्तिश्चेति मध्यादिशक्तिस्तस्या ऊर्ध्वशक्तिर्मध्यादिशक्त्यूर्ध्वशक्तिस्तां विस्तारयेद् विकासयेत्[4] । अधः अधस्तात् । अयमर्थः—महामध्यशक्तेरूर्ध्वभागे स्थिता या[5] शक्तिस्तस्याः[6] पश्चिमरेखा आद्यवह्न्यग्रभागगा[7] या तां दक्षिणोत्तरतो[8] मनाग् विकृष्य चतुर्थशक्त्यग्रप्रदेशाद्[9] वहिस्तन्मानदेशे[10] पञ्चमशक्त्यग्रं यथा भवति तथाऽधस्ताच्चक्रं संपुटीकुर्यादिति । एवं मध्यात् प्रभृत्यवोधः क्रमेण पञ्च शक्तयः[11] प्राप्ताः ॥ ३५ ॥

तां च तेन महेशानि वह्निचक्रेण भेदयेत् । ग्रन्थिभेदक्रमेणैव सर्वोर्ध्वं सर्ववाह्यतः ॥ मध्योर्ध्वशक्तिपर्यन्तमादिशक्त्यवधि प्रिये । तां शक्ति भेदयेत्

मध्यादिशक्तिस्तस्या ऊर्ध्वशक्तिर्मध्यो[12]दिशक्त्यूर्ध्वशक्तिस्तां विस्तारयेत् प्रस्तारयेत् । अधः अधोभागं[13] प्रतीति । कोऽर्थः? समस्तचक्रस्यादौ "शक्त्या शक्तिं विनिर्भिद्य" (१।२९) इत्यत्र द्वितीयशक्तिनिर्भेद्यत्वेनोक्ता या प्रथमा शक्तिः सा आद्या शक्तिः । सैव रचनावशात् समस्तचक्रमध्यशक्तिः संवृत्ता[14] । तस्या अनन्तरोर्ध्वशक्तिपश्चिमरेखां[15] दक्षिणोत्तराशानुबन्ध[16]तयेपद्विकृष्याधो विस्तारयेदित्यर्थः । तथैवेत्यारभ्य सुरेश्वरीत्यन्तस्यायमर्थः—तथेति पूर्वं प्रस्तारिता या शक्तिस्तया शक्त्याऽधोभागस्थं चक्रं संपुटीकुर्यादित्यर्थः । तां चेत्यारभ्य भेदयेदित्यन्तस्य व्याख्या लिख्यते । तामिति चक्रसंपुटन्यायेनाधः प्रस्तारिता या[17]

१. ग्रन्थ—मल. । २. सर्वचक्रं—वाग. से. य. सक. प. । ३. णाथ. सर्वोर्ध्वात्—याक. स. य. । ४. 'विकासयेत् । अधः' नास्ति—ङ. । ५. 'या' नास्ति—क. । ६. स्ततः—क. । ७. मध्यवह्निपरभागगता—ख । ८. दक्षिणे—ख. । ९. चतुर्था—ख. । १०. स्तन्मनागूदेशे—क. । ११. शक्तिनिष्पत्तिः प्राप्ता—ख. ग. । १२. 'मध्यादि···प्रथमा शक्तिः' नास्ति—ख. ङ. ज. । १३. 'गं प्रतीति ···निर्भेद्यत्वेनोक्ता' नास्ति—ग. । १४. संभूता—क. ग. छ. । १५. रेखा—क. ग. घ. ङ. । १६. बद्ध—क. ग. ङ. । १७. यया—क. ग. ।

1. "प्राचामेनच्छ्लोकेरेखाऽन्यविशेषणानां यथाकथञ्चिदन्यथा नयनमपि न स्वरसमित्युपेक्षितम्" (से. पृ. ३४) ।

मध्योर्ध्वशक्तिपर्यन्तमादिशक्त्यवधि प्रिये।
ततो बाह्यस्थशक्त्यन्तः शक्तिमूर्ध्वं विकासयेत् ॥ ३७ ॥

विदलयेत्। सर्वोर्ध्वं यथा भवति तथा च[2]तुर्थवह्न्यग्रं यथा भवति तथा कृत्वेत्यर्थः। पर्यन्तावधिशब्दौ मर्यादावचनौ। एतदुक्तं भवति—यद्वह्निचक्रं द्वितीयदशारं प्रस्तारक्रमेणै[3]तामेव शक्तिम[4]भिनत् तेन वह्निचक्रेणेदानीं भासमानवह्निपुरत्रयबाह्यवह्निपुरपश्चिमरेखां[5] दक्षिणोत्तरतो विकृष्य भेद्यशक्त्यश्रा[6]ग्रावधि तदश्रद्वयविदलनद्वारेण तत्तत्स्थानगताश्रचतुष्टय[7]मर्यादाविन्यासक्रमेण सर्वचक्रकवलन[8]क्रमेण च[9] तृतीयवह्न्यग्रप्रदेशाद् बहिस्तन्मानदेशे तु[10]रीयाश्रिकोणं यथा भवति तथा तां शक्तिं तेन वह्निचक्रेण विदलयेदिति। ततो बाह्यस्थशक्त्यन्तः शक्तिमूर्ध्वं विकासयेत्। अस्यायमर्थः—

शक्तिस्तां भेदयेदित्यर्थः। तेनेति। तेन "[11]भूयो वह्निपुरेण संपुटीकृत्य" (१।२९) इ[12]त्यत्र रचितो योऽयं प्रथमो[13] वह्निस्तस्याधः समनन्तरस्थितवह्निपाश्चात्यरेखां[14] दक्षिणोत्तराशानुक्रमेण पूर्वप्रसृतशक्त्यग्रा[15]वधि विकृष्य त[16]दश्रविदलनद्वारेण ग्रन्थिसंश्लेषानुरोधेन वक्ष्यमाणेन तेनोर्ध्वं प्रस्तारयेदित्यर्थः। ग्रन्थीत्यादि बाह्यत इत्यन्तस्यायमर्थः—ग्रन्थिभेदक्रमेण वेत्यग्रा[17]णां संश्लेषयोगेनेत्यर्थः। सर्वोर्ध्वमिति। सर्वोर्ध्वं वह्निर्यथा भवति तथोर्ध्वं विस्तारयेत्। सर्वबाह्यत इति सर्वचक्रकवलनक्रमेणेत्यर्थः। केन प्रकारेण प्र[18]स्तारयेदित्यपेक्षायां विशिनष्टि—मध्योर्ध्वशक्तिपर्यन्तमिति। समस्तचक्रमध्यस्थिता या प्रथमा शक्तिस्तस्याः समनन्तरोर्ध्वस्थिता या शक्तिस्तस्याः पर्यन्तं समीपं रेखाविन्यासः कर्तव्यः। आद्यशक्त्यवधीति। आद्यशक्तिर्मध्यशक्तिः सैव रचनावशात् सर्वबाह्योर्ध्ववह्न्यन्तःशक्तिरभवत्। तदवधि प्रस्तारयेत्। कोऽर्थः? यथा तस्या भेदो न भवति संश्लेषश्च संभवति तथा प्रस्तारयेदिति यावत्। ततो बाह्यस्थेत्यादेः सर्वोर्ध्वचतुष्पथोवह्निपर्यन्तं

---

१. माद्य–अ. सक. ख.। २. 'चतुर्थ'''''तया' नास्ति–ग.। ३. प ता–क. ख.। ४. 'अभिनत्' नास्ति–क. ख.। ५. रेखा–क. ख.। ६. श्रावधि–क., प्रावधि–ग.। ७. मध्यपदा–क.। ८. रूपेण–क. ख.। ९. 'च' नास्ति–क.। १०. तुर्या–क. ख.। ११. 'भूयो' नास्ति–क. ग. छ.। १२. तत्र–क. ग. छ.। १३. भव–क. ग. घ. छ.। १४. रेखाद्वय–क. ग. घ. छ.। १५. श्रा–ख. घ. ङ. ज.। १६. तदग्र–क. ग. छ.। १७. अग्राणां–ख. ङ. ज.। १८. 'प्रस्तार'''संभवति तया' नास्ति–ख. ङ.।

तथा[1] विस्तारयेच्छक्तिमाद्या[2]मप्यूर्ध्वमीश्वरि।
सर्वोर्ध्ववह्न्यधोवह्निपर्यन्तं वीरवन्दिते ॥ ३८ ॥
तया[3] विभेदयेद् वह्निचक्रं सर्वोर्ध्वसंस्थितम्।

अनन्तरप्रसृतपञ्चशक्तिरूपा बाह्यस्थिता या शक्तिस्तस्या अ[4]न्त स्थिता या शक्तिस्तस्या शक्ते पश्चिमरेखाद्वय [5]सव्यापसव्यरेखाद्वय मनागूर्ध्वं वि[6]कास्य सर्वोर्ध्वशक्तिपाश्चात्यरेखादक्षिणोत्त[7]राग्राभ्या सह वि[8]कासयेद् बध्नीयादिति विकासयेदिति[1] पद ते[9]नोक्तम् ॥ ३६–३७ ॥

तथा विस्तारयेच्छक्तिमाद्यामप्यूर्ध्वमीश्वरि। सर्वोर्ध्ववह्न्यधोवह्निपर्यन्तं वीरवन्दिते। तया[10] विभेदयेद्वह्निचक्रं सर्वोर्ध्वसंस्थितम्। वीरवन्दिते! इदन्ताकवलनप्रगल्भा वीरास्तैर्वन्दिते आत्मत्वेन परामृष्टे। अयमर्थ—चक्रराजविन्यासक्र[11]मे सर्वाद्या या शक्ति प्रस्तारवशादूर्ध्वतया स्थि[12]ता तस्या शक्ते

वीरवन्दिते इत्यन्तस्यायमर्थ—त[13]ते अनन्तर सकलचक्रसपुटन्यायेन बहि स्थिता या शक्ति[14]स्तस्या समनन्तरा[16]वस्थितशक्तिसव्यापसव्यरेखाद्वयमनागूर्ध्वं सर्वोर्ध्ववह्न्यन्तस्थवह्निगर्भस्थशक्तिपा[17]श्चात्यरेखा[18]वधि ऊ[19]र्ध्वं प्रस्तारयेदित्यर्थ। अयमर्थ—सर्वोर्ध्वशक्तिपाश्चात्यरेखा[20]या पूर्वप्रस्तारितरेखाद्वय पुनस्तिर्यगीपत् प्रसार्य निबध्नीयादिति यावत्। सर्वोर्ध्ववह्निरिति रचितसमस्तचक्रस्योर्ध्वस्थितो यो वह्निस्तस्यान्तर्वह्निसमीपं हे वीरवन्दिते इत्यर्थ.। तयेत्यारभ्य सर्वोर्ध्वसंस्थितमित्यन्तस्यायमर्थ—तया तेन प्रकारेण।

१. 'सर्वोर्ध्व', 'तया इति पङ्क्तिद्वयम्–ङ से विहाय सवत्र। २ द्या सर्वोर्ध्वं–घ। ३ तपा–ग, ख. घ भद्रे–सख। ४ अनन्तर–ग। ५ 'सव्यापसव्यरेखाद्वय' नास्ति–क। ६. विकासयेत्–क। ७. राभ्यां–ख ग। ८ 'विकासयेद् बध्नीयादिति' नास्ति–ख। ९. प्रोक्तम्–क। १० तपा–ख ग.। ११ क्रमेण–ग.। १२ 'स्थिता' नास्ति–क। १३ 'तत' नास्ति–ख. ग. घ. छ.। १४. तस्या' नास्ति–ख. ङ. ज.। १५. न्त' स्थिता शक्ति–ख ङ. ज.। १६ 'वह्न्यन्तस्य' नास्ति–ग.। १७. पश्चाद्वे–ख. ग घ. छ.। १८. 'वधि' प्रस्तारितरेखा' नास्ति–ग. छ.। १९. 'ऊर्ध्वं नास्ति–क. ग. घ.। २०. रेखापूर्वप्रस्तारितरेखाद्वय–ख ङ. ज।

1. 'विकासयेदिति पदस्यैवेतावानर्थ इति तु प्राञ्च" (से. पृ ३४)।

[1]सर्वोर्ध्ववह्न्यधोभागग्रन्थिपर्यन्ततः प्रिये ॥ ३९ ॥
विस्तार्य वा[2]ह्यशक्तिं तु[3] सर्वाधस्ताद्विभेदयेत् ।

पश्चिमरेखाश्रयं [4]सव्यापसव्यरेखाद्वयं तन्मर्मद्वयभेदनक्रमेण सर्वोर्ध्ववह्न्यन्तः-स्थितवह्न्यग्रप्रदेशावध्यूर्ध्वं विकृष्य पुनस्तिर्यक्तया [5]सर्वोर्ध्ववह्निं भेदयेदिति ॥ ३८ ॥

सर्वोर्ध्ववह्न्यधोभागग्रन्थिपर्यन्ततः प्रिये । विस्तार्य वाह्यशक्तिं तु सर्वाधस्ताद्विभेदयेत् ॥ अनेन सूत्रेण प[6]रिशिष्टचतुष्टयाश्रसमुल्लासः क्रियते । अयमर्थः—सर्वचक्रस्योर्ध्वभागतया स्थितो यो वह्निस्तस्य वह्नेरधोभाग-प्रदेशे वाह्यशक्तिरेखाश्लिष्टाश्रिसव्यापसव्यरेखाद्वयं तन्मर्मद्वयभेदनक्रमेणा[7]धो विस्तार्य पुनस्तिर्यक्तया [8]सर्ववह्न्यूर्ध्वरेखाग्रयोर्विकासयेत् सर्वाधस्तात् स्थितां

यथा पूर्वं [10]सर्वोर्ध्ववह्निपरिसर एव रेखाप्रस्तारोऽकारि तथेत्यर्थः । आद्यामिति प्रथमां शक्तिमिति यावत् । आदिशक्तिरेव प्रस्तारवशादूर्ध्वशक्तित्वेन वि[11]स्तृता । तस्याः सव्या-पसव्यरेखाद्वयमूर्ध्ववह्न्यन्तःस्थवह्न्यग्रप्रदेशावधि विस्तार्य तथा स्थितया त[12]या शक्त्या सर्वोर्ध्वस्थितं वह्निचक्रं भेदयेदिति यावत् । एवं विन्यासे कृते नवकोणदशकोणद्वयाद्बहिः परिवेपक्रमेण चतुर्दशकोणं भवति ॥ ३५-३८ ॥

१. अ. ब. सख. घ. पुस्तकेषु "ततः" (१।४२) इत्यादिश्लोकानन्तरमेष श्लोकः स्थापितः । २. वह्नि–सख. । ३. च–सक. । ४. 'सव्यापसव्यरेखाद्वयं' नास्ति–क. । ५. 'सर्वोर्ध्वं……पुनस्ति-र्यक्तया' नास्ति–ग. । ६. विशिष्टाश्रचतुष्टयसमु–क. । ७. 'अधो' नास्ति–ख. । ८. 'सर्व…सयेत्' नास्ति–क. ग. । ९. इतः परम्–'तदनु वह्निस्थानगतसव्यापसव्यरेखाद्वयं तन्मर्मद्वयभेदनक्रमेण विस्तार्य पुनस्तिर्यक्तयाऽधस्तात् स्थितां' इत्यधिकः पाठः–ख. । १०. सर्वोर्ध्वं–क. ग. घ. । ११. स्थिता–ख. ङ. ज. । १२. 'तया' नास्ति–ग. ।

1. "अर्थरत्नावल्यां स्वय श्लोकस्ततः सृष्टिमहाचक्रमिति वक्ष्यमाणश्लोकोत्तरं व्याख्यातः । ततोऽपि प्राचीनटीकायां त्विहैव व्याख्यातः संमतश्चेति स एव पक्षः स्वीकृतोऽस्माभिः" (से. पृ. ३५) । प्राचीनटीकायामृजुविमर्शिन्याम् ।

तथा[1] विस्तारयेच्छक्तिमा[2]द्यामप्यूर्ध्वमीश्वरि ।
सर्वोर्ध्ववह्न्यधोवह्निपर्यन्तं वीरवन्दिते ॥ ३८ ॥
तया[3] विभेदयेद् वह्निचक्रं सर्वोर्ध्वसंस्थितम् ।

अनन्तरप्रसृतपञ्चशक्तिरूपा बाह्यस्थिता या शक्तिस्तस्या अ[4]न्त स्थिता या शक्तिस्तस्या शक्ते पश्चिमरेखाद्वय स[5]व्यापसव्यरेखाद्वय मनागूर्ध्वं वि[6]कास्य सर्वोर्ध्वशक्तिपाश्चात्त्यरेखादक्षिणोत्त[7]राग्राभ्या सह विकासयेद् बध्नीयादिति विकासयेदिति[1] पद त[8]न्त्रोक्तम् ॥ ३६–३७ ॥

तथा विस्तारयेच्छक्तिमाद्यामप्यूर्ध्वमीश्वरि । सर्वोर्ध्ववह्न्यधोवह्निपर्यन्तं वीरवन्दिते । त[9]या विभेदयेद्वह्निचक्रं सर्वोर्ध्वसंस्थितम् । वीरवन्दिते ! इदन्ता-कवलनप्रगल्भा वीरास्तैर्वन्दिते आत्मत्वेन परामृष्टे । अयमर्थ —चक्रराज-विन्यासक्र[11]मे सर्वाद्या या शक्ति प्रस्तारवशादूर्ध्वतया स्थि[12]ता तस्या शक्ते

वीरवन्दिते इत्यन्तस्यायमर्थ —त[13]तै अनन्तर सकलचक्रसपुटन्यायेन बहि स्थिता या शक्ति[14]स्तस्या समनन्तरा[15]वस्थितशक्तिसव्यापसव्यरेखाद्वयमनागूर्ध्वं सर्वोर्ध्ववह्न्य[16]न्तस्थ-वह्निगर्भस्थशक्तिपा[17]श्चात्त्यरेखाव[18]धि ऊ[19]र्ध्वं प्रस्तारयेदित्यर्थ । अयमर्थ —सर्वोर्ध्वशक्ति-पाश्चात्त्यरेखा[20]या पूर्वप्रस्तारितरेखाद्वय पुनस्तिर्यगीषत् प्रस्तार्य निबध्नीयादिति यावत् । सर्वोर्ध्ववह्निरिति रचितसमस्तचक्रस्योर्ध्वस्थितो यो वह्निस्तस्यान्तर्वह्निसमीप हे वीरवन्दिते इत्यर्थ । तयेत्यारभ्य सर्वोर्ध्वसंस्थितमित्यन्तस्यायमर्थ —तया तेन प्रकारेण ।

---

१. 'सर्वोर्ध्व', 'तया इति पङ्क्तिक्रम –ङ से विहाय सर्वत्र । २ द्यां सर्वोर्ध्वं–ख । ३ तथा–ख. सप. घ भद्रे–सख. । ४ अनन्तर–ग । ५ 'सव्यापसव्यरेखाद्वय' नास्ति–क । ६. विकासयेत–क । ७. राभ्या–ख ग । ८ 'विकासयेद् बध्नीयादिति' नास्ति–ख । ९ प्रोक्तम्–क । १० तथा–ख ग. । ११ क्रमेण–ग. । १२ 'स्थिता' नास्ति–क । १३ 'तत' नास्ति–क. ग. घ. छ. । १४. तस्या' नास्ति–ख. ङ. ज. । १५. न्त स्थिता शक्ति–ख. ङ. ज. । १६ 'वह्न्यन्तस्थ' नास्ति–ग. । १७. पश्चाद्रे–क. ग घ. छ. । १८. 'वधि प्रस्तारितरेखा' नास्ति–ग. छ. । १९. 'ऊर्ध्वं नास्ति–क. ग. घ । २०. रेखापूर्वप्रस्तारितरेखाद्वय-ख ङ. ज. ।

1. 'विकासयेदिति पदस्यैवैतावानर्थ इति तु प्राञ्च " (से. पृ ३४) ।

[1]सर्वोर्ध्ववह्न्यधोभागग्रन्थिपर्यन्ततः प्रिये ॥ ३९ ॥
विस्तार्य [2]वाह्यशक्तिं [3]तु सर्वाधस्ताद्विभेदयेत् ।

पश्चिमरेखाश्रयं [4]सव्यापसव्यरेखाद्वयं तन्मर्मद्वयभेदनक्रमेण [5]सर्वोर्ध्ववह्न्यन्तःस्थितवह्न्यग्रप्रदेशावध्यूर्ध्वं विकृष्य पुनस्तिर्यक्तया [10]सर्वोर्ध्ववह्निं भेदयेदिति ॥ ३८ ॥

सर्वोर्ध्ववह्न्यधोभागग्रन्थिपर्यन्ततः प्रिये । विस्तार्य वाह्यशक्तिं तु सर्वाधस्ताद्विभेदयेत् ॥ अनेन सूत्रेण [6]परिशिष्टचतुष्टयाश्रसमुल्लासः क्रियते । अयमर्थः—सर्वचक्रस्योर्ध्वभागतया स्थितो यो वह्निस्तस्य वह्नेर[7]धोभागप्रदेशे वाह्यशक्तिरेखाश्लिष्टाश्रिसव्यापसव्यरेखाद्वयं तन्मर्मद्वयभेदनक्रमेणाधो[9] विस्तार्य पुनस्तिर्यक्तया [8]सर्ववह्न्यूर्ध्वरेखाग्रयोर्विकासयेत् सर्वाधस्तात् स्थितां

यथा पूर्वं [10]सर्वोर्ध्ववह्निपरिसर एव रेखाप्रस्तारोऽकारि तथेत्यर्थः । आद्यामिति प्रथमां शक्तिमिति यावत् । आदिशक्तिरेव प्रस्तारवशादूर्ध्वशक्तित्वेन वि[11]स्तृता । तस्याः सव्यापसव्यरेखाद्वयमूर्ध्ववह्न्यन्तःस्थवह्न्यग्रप्रदेशावधि विस्तार्य तथा स्थितया [12]तया शक्त्या सर्वोर्ध्वस्थितं वह्निचक्रं भेदयेदिति यावत् । एवं विन्यासे कृते नवकोणदशकोणद्वयाद्बहिः परिवेषक्रमेण चतुर्दशकोणं भवति ॥ ३५-३८ ॥

---

१. अ. व. सख. घ. पुस्तकेषु "ततः" (१।४२) इत्यादिश्लोकानन्तरमेष श्लोकः स्थापितः । २. वह्नि—सख. । ३. च—सक. । ४. 'सव्यापसव्यरेखाद्वयं' नास्ति—क. । ५. 'सर्वोर्ध्व······पुनस्तिर्यक्तया' नास्ति—ग. । ६. विशिष्टाश्रचतुष्टयसमु—क. । ७. 'अधो' नास्ति—ख. । ८. 'सर्व···सयेत्' नास्ति—क. ग. । ९. इतः परम्—'तदनु वह्निस्थानगतसव्यापसव्यरेखाद्वयं तन्मर्मद्वयभेदनक्रमेण विस्तार्य पुनस्तिर्यक्तयाऽधस्तात् स्थिता' इत्यधिकः पाठः—ख. । १०. सर्वोर्ध्वं—क. ग. घ. । ११. स्थिता—ख. ड. ज. । १२. 'तया' नास्ति—ग. ।

1. "अर्थरत्नावल्यां त्वयं श्लोकस्ततः सृष्टिमहाचक्रमिति वक्ष्यमाणश्लोकोत्तरं व्याख्यातः । ततोऽपि प्राचीनटीकाया त्विहैव व्याख्यातः संमतश्चेति स एव पक्षः स्वीकृतोऽस्माभिः" (से. पृ. ३५) । प्राचीनटीकायामृजुविमर्शिन्यामपि ।

[1]एतद्बाह्यगतं पद्ममष्टपत्रं समालिखेत् ॥ ४० ॥
तद्बाह्यतोऽपि देवेशि षोडशारं तथैव च ।
परिवेषं भूपुरं च चतुर्द्वारोपशोभितम् ॥ ४१ ॥

बाह्यां शक्ति भेदयेदिति। अस्य सूत्रस्य [2]पूर्वार्धेनाश्रिद्वयमुत्तरार्धेनाश्रिद्वयं च कथितम्। एव चतुर्दशार सम्पन्नम् ॥ ३९ ॥

सार्धेन सूत्रेण चक्रशेषमाह—एतद्बाह्यगतमित्यादिना चतुर्द्वारोपशोभित-मित्यन्तेन। परिवेषशब्देन [3]वृत्तत्रय लक्ष्यते ॥ ४०–४१ ॥

---

१. पङ्क्तित्रय वाम ऋ. से विहाय सर्वत्र ७५ श्लोकानन्तर दृश्यते। २. चक्र-सघ.। ३. समालिखेत्–च. 'तद्बाह्ये षोडशदल विलिखेत् परमेश्वरि–सख.। ४. परिवेश-समायुक्त–वाक. ख ग., समोपेत–सघ.। ५. रं सुशोभितम्–सघ.। ६ इमे श्लोका अधिकाः—[4]"मध्य त्र्यश्र तथाष्टार द्वे दशारे चतुर्दश। तद्बाह्यतोऽष्टपत्र च षोडशार महीपुरम् (प्रदम्)॥ सर्वानन्दमय चादौ सर्वसिद्धिप्रद परम्। सर्वरोगहर चान्यत् सर्वरक्षाकर तथा॥ सर्वार्थसाधक चक्र सर्वसौभाग्यदायकम्। सर्वसक्षोभण चान्यत् सर्वाशापरिपूरकम्॥ त्रैलोक्य-मोहन चेति नवधा नवभिर्भवेत्॥" वाम. से.। ७. थ–क.। ८. थ–क.। ९. गतमिति–क, ख.। १०. 'चतुर्द्वारोपशोभितमित्यन्तेन' नास्ति–क, ख.। ११. शेष–क. ख.।

1 "एव षट्चक्राणि मन्वस्रान्तान्युपदिश्यावशिष्ट चक्रत्रयमुपदिशति सार्धश्लोकेन। अय तु सार्धश्लोक एवमेतस्य चक्रस्येति दूरस्थश्लोकोत्तरमर्थरत्नावल्या व्याख्यात। तदपि, प्राचीनटीकाविरोधादसमतत्वाच्चोपेक्ष्यम्" (से. पृ. ३५)। प्राचीनटीका ऋजुविमर्शिनी। अपरपस्तु अर्थरत्नावलीक्रममेव समर्थयन्ति, अन्या मातृकाश्च।

2. "अन्यस्तु—अस्मिन् श्लोके पूर्वार्धेनैव कोणद्वयमुत्तरार्धेनैवेतरत्कोणद्वयमुक्तमिति व्याचक्षते" (से. पृ. ३५)।

3. "यत्तु वृत्तत्रय च धरणीसदनत्रय चेति यामल यच्च ज्येष्ठारूपचतुष्कोण वामारूपभ्रमित्रय-मिति षष्ठपटले वक्ष्यमाण तत्सर्वं कर्णिकावृत्तद्वयमेलनेनैव त्रित्वाभिप्रायकमिति बहवो व्याचक्षते" (से. पृ. ३६)।

4. "एतेऽप्युक्तश्लोका क्वचिट्टीकायां न दृश्यन्ते, पुस्तकेषु तूपलभ्यन्ते" (से. पृ. ४०)। वामकेश्वरीमतविवरणे ऋजुविमर्शिन्यामर्थरत्नावल्यामन्यासु मातृकासु च नैवोपलभ्यन्ते।

ततः सृष्टिर्[1]महाचक्रं तृतीयं[2] तु हुताशनम्[3] ।
मध्यं स्थितिर्द्वितीयं तु[4] संहारः[5] प्रथमं च यत्[6] ॥ ४२ ॥

एवं प्रसृतस्य चक्रराजस्य त्र्यात्मकतामाह[7]—ततः सृष्टिर्महाचक्रं तृतीयं तु हुताशनम् । मध्यं स्थितिर्द्वितीयं तु संहारः प्रथमं च यत् ॥ ततो बहिश्चतुरश्रं पद्मद्वयं[8] च । सृष्टिः[9] सृष्टिरिति संज्ञा । महाचक्रं सम्पूर्णचक्रम्[10] । तृतीयमष्टारं[11] मध्यं[12] त्र्यश्रं च । तु[13] विशेषार्थे । तच्चक्रं हुताशनाधिष्ठातृकम् । हुताशनोऽधिष्ठाता तृतीयचक्रस्येत्यर्थः[14] । मध्यं चतुर्दशारं दशारद्वयं च । स्थितिः स्थितिरिति संज्ञा । द्वितीयमन्त्[15]रापेक्षया बाह्यापेक्षया च । पूर्वत्र हुताशनशब्दप्रयोगादत्र सूर्यशब्दः[16] प्रयुक्तो मन्तव्यः । सूर्याधिष्ठातृकं मध्यं द्वितीयं चक्रमि[17]त्यर्थः । बाह्यं[18] चक्रं सोमाधिष्ठातृकमिति[19] च बोद्धव्यम् । बाह्यमध्यमयोश्चक्रयोः सृष्टिरिति स्थितिरिति संज्ञेति । कथमिति चेत्तदाह—संहारः प्रथमं

ततः पुनरेवंविशिष्टं किञ्चिदवशिष्टमप्यभीष्टदमिष्टजनसेवितमष्टसिद्धिप्रदाष्टयोगिनीजुष्टं प्रकृष्टाष्टगुणसिद्धिदं[20] भक्तदृष्टितुष्टिकरमनिष्टापहं चक्रमष्टमूर्तिभिर्विभज्य[21] शिष्टजनानामतिरहस्यमपि[22] विशिष्टचेतसा[23] तत इत्यादिना संहारं प्रथमं च यदित्यन्तेन ग्रन्थेनाभिलषितसकलपुरुषार्थानां निजभक्तिक्षालितसकल[24]मलानाममलाशया[25]नामनुमाह्याणां सर्वार्थसाधकं[26] सुन्दरं श्रीमहात्रिपुरसुन्दरीमन्दिरं सृष्टिस्थितिसंहारात्मना

---

१. सृष्ट्या—वाक. ख. ग. अ. सक., सृष्टिम—से., शक्त्या—ब. । २. प्रथमं—वाक. ख. ग., तुरीयं—अ., नृकायं—ब. सक. । ३. हुताशन —से., रुद्रनाशनम्—ब. सक., भूतनाशकम्—सख. । ४. मध्ये तु द्वितयं स्थित्या—वाक. ख. ग., मध्यस्थितं—अ. ब. सक. ख., मध्ये स्थितं—से. । ५. रं प्रथमं—अ., रं पञ्चमं—वाक. ख. ग. । ६. ''चतुर्दशदशद्वन्द्वमष्टावेकं महे (श्वरे)श्वरि । पञ्चशक्तिचतुर्वह्निसंयोगाच्चक्रसंभवः ॥'' एष श्लोकोऽधिकः—च. सघ. । ७. त्रितयात्मक—क. । ८. रश्मद्वयं—क. । ९. 'सृष्टिः' नास्ति—ख. । १०. सम्पूर्णम्—क. ग. । ११. 'अष्टारं' नास्ति—क. । १२. मध्य—क. ख. । १३. तत्र विशेषार्थो—ग. । १४. 'चक्र' नास्ति—क. । १५. मन्त—ग. । १६. शब्दप्रयोगो—क. । १७. यच—क. ख. । १८. ह्याच—क. ख. । १९. 'इति' नास्ति—क. । २०. 'गुण' नास्ति—क. ग. छ. । २१. भवतु—छ. । २२. 'शिष्टजनानाम्' नास्ति—क. ग. छ. । २३. पक्षहृष्टचेतसा—ख. ङ. ज. । २४. सर्व—क. ख. ग. । २५. 'अमलाशयानां' नास्ति—ख. घ. ङ. ज. । २६. कानां—क. ग. छ. ।

च यदिति । प्रथम चक्रं संहारसंज्ञ[1]मिति यस्मात् । एतदुक्तं भवति— यथोक्तं[2] त्रिभेदभिन्नं सृष्टिस्थितिसंहारात्मकं सोम[3]सूर्यवह्न्यधिष्ठातृकं शक्तिकाम[4]वाग्भव-बीजप्रधानं ब्रह्मविष्णुरुद्रमयं जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिरूपं पृथिव्यन्तरिक्षाद्युप-लक्षितमकारोकारमकारविग्रहम् ऋगादिशब्द[5]राश्युज्ज्वलं क्रियाज्ञानेच्छापर-पर्यायं सत्त्वरजस्तमःस्वभावं सर्वदेवता[6]सारं विश्वात्मकमिदं त्रैपुरं महाचक्र-मिति । अस्य महाचक्रस्यैवं स्कन्धत्रित्वेऽभियुक्तोक्तिः—

त्रिधा व्यवस्थितमिदं त्रिधाम[7]त्रिमूर्तित्रिशक्तित्रितत्त्वादि[8]भिस्त्रिभेदेन व्यवस्थितं सर्वात्म-कमिति परमकारुणिको भगवाननु[9]पदिशति। तत्रैषाक्षरयोजना—महाचक्रमिति । सनवयोनि-दशकोणद्वयचतुर्दशकोणस्फुरत्कर्णिकाष्टदलनलिनवलय[10]परीतं परितः प्रस्फुरत्षोडशदल-वृत्तचतुर[11]स्रचतुर्द्वारशोभितं चतुर्द्वारतोरणपरिघटितं घण्टानिनादरमणीयं सुरवरसपर्या-समुल्ल[12]सितमन्दारसन्तानाद्यनेक[13]सुरतरुकुसुमपरिमलमिलदलिकुल[14]बहुझङ्कारमुखरपरिसरं सन्ततितिरस्कृतभास्कर[15]करप्रभावप्रभामण्डलमण्डितसकलदिगन्तरालम् इतस्ततः प्रकीर्ण-तारकावि[16]लसितनभस्त[17]लमहावितानत्रैलोक्यमण्डपान्तः सर्वर्तुसन्निधानसम्पन्नसकल-[18]सुमनस्समन्वितवसन्तकन्दर्पपरिरक्षितनन्दनोद्यानमध्यस्थिताधारशक्तिहेत्व[19]र्णवमहापङ्के-रुहमहाप्रेतासनोपरि पर्यस्तपर्यङ्कस्फुरत्सहस्रदलकमलकर्णिकान्तरुल्लसितं पूजा[20]मण्डलं महाचक्रमुच्यते । तत सृष्ट्येति[21] । सृष्ट्या स्थितमिदं चक्रं सृष्ट्यात्मकमित्यर्थः । चतुरस्रा-[22]दारभ्याष्टदलान्तं महाचक्रं सृष्टिसंज्ञमिति यावत् । तुरीय तु हुताशनमिति । अस्य चक्रस्य तुरीयं चक्रं चतुर्दशारदशारद्वयमतीत्यानन्तरं नवयोनिचक्रं य[23]त्तत्संहारात्मक-मिति यावत् । मध्यस्थितं द्वितीय त्विति । सृष्टिसंहारयोरन्तरालं यत्तद्दशारद्वन्द्वचतुर्दशारं

---

१. चक्र—क. । २. यथोक्तत्रिविधभिन्न—क. । ३. 'सोम ' तृक' नास्ति—ख. । ४. वाग्भव-काम—क., कामराजवाग्भव—ख. । ५. ब्दोज्ज्व—क. । ६. घारं—क. । ७. धाममूर्ति—क. छ. । ८. दिस्त्रिस्त्रि—क. ख. ग. घ. ङ. । ९. वान् वदति—ख. ङ. ज. । १०. वलयं परितः—क. ख. ग. छ. ज. । ११. रस्र—क. । १२. ल्ला—ख. ङ. ज. । १३. 'सुरतरु' नास्ति—ख. ङ. ज. । १४. 'बहु' नास्ति—ख. घ. ङ. ज. । १५. 'कर' नास्ति—क. ग. छ. । १६. विक—घ. । १७. स्थल—ख. घ । १८. कुसुमसमयान्वित—क. ग. छ. । १९. हेतुर्नवमहाप्रेतासनपङ्केरुहो-परि—ख. घ. ङ. ज. । २०. मण्डप—ख. । २१. सृष्ट्यादि सृष्ट्यान्त—ख. ङ. ज. । २२. श्राद-प्रभा—ख. ङ. ज. । २३. 'यत्' नास्ति—क. ग. घ. छ. ।

ब्राह्म्याद्यष्टौ[1] च तद्युक्[2]तमनङ्गकुसुमात्मकम् ।
सृष्टिचक्रं तथा प्रोक्तं स्थितिचक्रं ततः परम् ॥
चतुर्दशारं प्रथमं दशारं पुनरेव तत् ।
स्थितिचक्रं तथा प्रोक्तं संहारमपि संशृणु ॥

स्थितिचक्रमित्यर्थः । एवं कथमिति चेत् ? संहारं प्रथमं च यत् । प्रथमं चक्रं संहारचक्रमित्युक्तमिति यतस्तृतीयं चक्रं सृष्टिरूपमित्युक्तमिति यतस्तस्माद् द्वितीयमन्तरालस्थं[4] चै[5]कं स्थित्यात्मकमित्यर्थः ।

अथ पुनरिह लोपामुद्रासम्प्रदाये विशेषोऽस्ति । पूर्वं "चतुराज्ञाकोशभूताम्" (१।१२) इत्युक्तम् । अत्र सृष्ट्यादिपदेन चतुराम्नायरूपत्वं चक्रस्य लक्ष्यते । तदुक्तं सङ्केतपद्धत्याम्—

पूर्वाम्नायः सृष्टिरूपः स्थितिरूपस्तु दक्षिणः ।
संहारः पश्चिमो ज्ञेयो ह्यनाख्यस्तूत्तरः स्मृतः ॥ इति ।

तत्र चतुरश्राद्यष्टारान्तचक्रत्रितयं पूर्वाम्नायरूपं सृ[6]ष्टिरूपत्वात्, तथा चतुर्दशारदशा[7]रद्वयमिति त्रितयं दक्षिणं स्थितिरूपत्वात्, तथाष्टारं त्र्यस्रं मध्यमिति त्रितयं पश्चिमरूपं संहाररूपत्वात् । सर्वसमष्टिचक्रमनाख्येयत्वादुत्तररूपमिति । अन्यच्च सृष्ट्यादित्रि[8]तयं प्रत्येकं त्रैविध्यात्मकं न[9]वनित्यामयमवगन्तव्यम् । पुनरेकैकस्य समष्टिव्यष्ट्यात्मना पञ्चरूपत्वमवगन्तव्यम्[10] । यथा समष्टिसृष्टिः, सृष्टिसृष्टिः, स्थितिसृष्टिः, संहारसृष्टिः, अनाख्येति सृष्टिपञ्चकं पूर्वे; एवं स्थितिपञ्चकं दक्षिणे; तथा संहारपञ्चकं पश्चिमे; अ[11]नाख्यारूपमुत्तरमेकरूपमेव । एवं चक्रस्य त्रिप[12]ञ्चीकरणसमष्टिव्यष्ट्यात्मना षोड[13]शात्मकत्वात् षोडशनित्यारूपत्वमवगन्तव्यम् । एवं परमगुरुणा परमशिवेनोपदिष्टं यो

---

१. नास्त्येषा पङ्क्तिः—ख. । २. युग्म—क. । ३. श्रमतः—क. ख. । ४. 'अन्तरालस्थं' नास्ति—क. ग. घ. छ. । ५. 'चक्रं' नास्ति—क. ख. ङ. छ. ज. । ६. 'सृष्टिरूपत्वात्' नास्ति—क. ग. घ. छ. । ७. 'दशार' नास्ति—क. घ. छ. । ८. त्रिकं—ख. घ. ङ. ज. । ९. 'नव' नास्ति—क. ग. छ. । १०. इतः परम्—'चक्रस्य त्रिपूरकरणे मूलविद्यारूपत्वमवगन्तव्यम्' अधिकः पाठः—क. ग. छ. । ११. अनाख्येय—ख. ग. ङ. ज. । १२. त्रिपञ्चकरणे—ख. छ. । १३. षोडशाकार—क. ग. छ. ।

[1]वशिन्यष्टौ[1] तदादिस्थ त्र्यश्रे[2] मध्यं क्रमात् पुनः।
सहारस्त्रिविध प्रोक्तस्त्वनाख्या सर्वचक्रगा ॥ इति ॥ ४२ ॥

जानाति स योग्यो[3] भवति गुरुप्रसादत इति। एतदुक्त[4] सङ्केतपद्धत्याम्—

तुर्यात्मक पञ्चयुतं[5] योगिनीचक्रमण्डलम्।
यो जानाति स मुक्तात्मा सोऽन्वयी देशिकाग्रणीः ॥ इति।

शिष्टमप्यभीष्टदमित्यत्र शिष्टशब्देन ईषदसमाप्तिः[6] सूचिता चक्रस्य। तदिदानीं दर्शयति। सर्वोर्ध्ववह्न्यधोभाग इत्यारभ्य भेदयेदित्यन्तस्यायमर्थः—सर्वोर्ध्ववह्न्यधोभाग इति सर्वचक्रस्योर्ध्वभागे स्थितो यो वह्निस्तस्य वह्नेरधोभाग इत्यध प्रदेशे वाह्यशक्तिश्लिष्टाश्रितया सव्यापसव्य[7]स्थितवह्निद्वयग्रन्थिपर्यन्तस्थितरेखाद्वयं वामतोऽधो विस्तार्य तथा सव्यभागस्थितरेखाद्वयमप्यधो विकृष्य एवं स्थिते सति रेखाचतुष्टयं भवति। तत्र वाह्यस्थिते रेखे वाह्यशक्त्यन्तर्गतरेखाश्लिष्टे यथा भवतस्तथा ताभ्या वाह्यशक्ति भेदयेत्। तुशब्दो[8] विशेषाभिद्योतको भवति। पुनरपि तामेव शक्तिं प्रसृताश्रितस्थितश्लिष्टरेखाद्वय[9] तिर्यक्प्रस्तारेण प्रस्तार्य वाह्यशक्ति भेदयेदिति[10]। अत्रैपाक्षरयोजना—विस्तार्य वाह्यशक्ति तु सर्वाधस्ताद्विभेदयेदित्ये[11]कमपि वाक्य प्रयोजनद्वैविध्यवशाद् भेदं[12] कृत्वा योजनीयम्। विस्तार्य[13] वाह्यशक्ति भेदयेदिति, चतुर्दशारचक्रस्य द्वादशारसम्पादनावसरे[14] इति यावत्। तुशब्देन[15] पुनरपि सर्वाधस्तादपि वाह्यशक्ति भेदयेदिति योजनीयम्[16] ॥४२॥

---

१. न्योऽष्टौ–क.। २. श्रम–क.। ३. योगी–ख.। ४. यद्रुक्त–क. ग. छ.। ५ युर्ग–ख. ङ. ज। ६. प्तिता चक्रस्य–ख. ङ. ज.। ७. सव्याव–घ.। ८. शब्दोऽपि–क. ग. छ.। ९. शक्तिद्वय–ख. ङ. ज., शक्तिमध्य–घ। १०. दित्यर्थ–क. ग. घ. छ.। ११. 'एकमपि भेदयेदिति' नास्ति–ग. छ.। १२. विभेदक–क. ग. घ.। १३. 'विस्तार्य योजनीयम्' नास्ति–ख., 'विस्तार्य दिति' नास्ति–ङ. ज.। १४. 'इति यावत' नास्ति–क. ख. ग. घ. छ.। १५. 'तुशब्देन योजनीयम्' नास्ति–ङ. ज.। १६. इत परम्–'चतुर्दशारचक्रस्य द्वादशारसम्पादनावसर इति यावत' इत्यधिक पाठो ङ ज.मातृके विहाय सर्वत्र, स घानावश्यक।

1 "तदुक्त सङ्केतपद्धत्याम्—"वशिन्यष्टौ मान्तरालम्" इत्यादिना "अनाख्या सर्वगा तत" इत्यन्तेन" (यो० दी० पृ० ८५) इत्यमृतानन्दवचनेनेमे श्लोका सङ्केतपद्धतिस्था इति प्रतीयते।

एवमेतन्महाचक्रं महाश्रीत्रिपुरामयम् ।
क्लेदनं द्रावणं चैव क्षोभणं मोहनं तथा ॥ ४३ ॥

एवमेतदित्यादिभिः पञ्च[१]दशसूत्रैस्त्रैपुरं [२]चक्रराजं स्तौति[३]। एवं "शक्त्या शक्तिम्" (१।२९) इत्यादिना रचितम्। एतत् पुरःप्रसृतम्। महाचक्रम् [1]प[४]श्चिमतनूना सु[५]दुर्लभमित्यर्थः। महाश्रीत्रिपुरामयम्। न केवलमिदं चक्रं मातुरभिव्यक्तिस्थानम्, किन्तु त[६]न्मयम्। यथावत् पूजितं ध्यातं परिभावि[७]तं

एवं सर्वलक्षणसम्पूर्णं महाचक्रं संपाद्यास्य प्रभावं वक्ति परमशिव एवमेतदित्यारभ्य कल्पकोटिशतैरपीत्यन्तेन श्लोकर्[८]जालेन। एवमेतत् सृष्टिस्थित्यप्ययात्मना स्थितं चक्रं महाचक्रम्।कोऽर्थः? सृष्ट्याद्यनुग्रहपर्यन्तकृत्यपञ्चककर्तृ [९]आणवादिमलत्रयभेत्तृ मायादिरागान्तकञ्चुकपञ्चकभेत्तृ निवृत्त्यादिशान्त्यतीतान्तकलापञ्चकविगलयितृ मूलादिभ्रूमध्या[१०][2]न्तग्रन्थिद्वादशवि[११]गलयितृ [3]व्योमपञ्चकभञ्जयितृ कालाग्न्यादिशिवान्तविश्वधर्तृ[१२] अकुल[१३]कुलाकुलरश्मिपुञ्जप्रोतमणिगणमहा[१४]सूत्रपरापरकुण्डलिनीशक्तिकदम्बरूपं श्रीमहात्रिपुरसुन्दर्याः[१५] परममभिव्यक्तियो[१६]ग्यं दर्पणस्थानीयकमिदं चक्रमित्यर्थः। महाश्रीत्रिपुरा-

---

१. पञ्चभि सूत्रैः–ख.। २. चक्रं–क.। ३. प्रस्तौति–ख.। ४. अपश्चिम–ग.। ५. न सुलभ–क., सुलभ–ग.। ६. 'तन्मयं' नास्ति–ख.। ७. वितं–क.। ८. जातेन–ख. ज.। ९. 'आणवादिमलत्रयभेतृ' नास्ति–ख. घ. ङ. ज.। १०. लतान्त–क. घ.। ११. दल–क. ग. घ. छ.। १२. कर्तृं–ख.। १३. 'कुल' नास्ति–क. ख. घ. ङ. ज.। १४. सूति–ख. ङ.। १५. र्या रूपं पराभि–ख. छ.। १६. 'योग्यं' नास्ति–ख. ङ. ज.।

1. जन्तोरपश्चिमतनोः सति कर्मसाम्ये···कारुण्यतो भवति शाम्भववेधदीक्षा ॥" (पञ्चस्तव्यां स्थितेऽम्बास्तवे एकादश श्लोकः)। न विद्यते पश्चिमाऽग्रिमा तनुर्यस्य तस्य, अस्मिन्नेव जन्मनि मुच्यमानस्येत्यर्थ.। पश्चिमतनवश्च आवागमनशीलाः संसारिणो जीवाः।

2. माया-राग-ब्रह्म विष्णु-रुद्र-ईश्वर-सदाशिव-इन्धिका-दीपिका-बैन्दव-नाद-शक्त्याख्या द्वादशग्रन्थयः "जन्ममूले तु मायाख्यो" (ने. त. ७।२२–२५) इत्यादिना नेत्रतन्त्रापराभिधे मृत्युञ्जयभट्टारके प्रदर्शिताः।

3. जन्म-नाभि-हृद्-बिन्दु-नादरूपाणां व्योम्नां पञ्चकं "खमनन्तं तु जन्माख्यम्"(ने. त. ७।२७–२८) इत्यादिना नेत्रतन्त्र एव प्रदर्शितम्।

आकर्षणं महादेवि जम्भनं[1] स्तम्भनं तथा ।
व्याधिदारिद्र्यशमनं सर्वदुर्नीति[2]नाशनम् ॥ ४४ ॥

हृदि परिरूढमेतच्चक्रं साधकस्य तत्तत्फलाकाङ्क्षया तत्र तत्र तथा तथा भावितं तत्तत्कामं[3] साधयतीत्याह—क्लेदनमित्यादि । क्लेदनं[4] साध्यविषये[5] तत्तत्प्रयोजनानुगुण्येन ध्यातं क्लेदयतीति । एवं द्रावणादयः । जम्भनम्

मयमिति । न केवलमभिव्यक्तिस्थानीयमिदं चक्रमित्येतावत्[6], किन्तु महच्छब्दलक्षितायाः श्रीत्रिपुरायास्त्रिपुरी[7]कृतायाः परं[8] विग्रहरूपमेवेदं चक्रमित्यर्थः । क्लेदनम् । क्लेदयति समस्तं जगदिति क्लेदनम् । कोऽर्थः[9] ? सर्वप्राणिनामन्तश्चिच्चन्द्रमण्डलतया ब्रह्मरन्ध्रान्तः प्रविश्य परामृतास्रावरूपेण शिवादिकालाग्न्यन्तं जगदाह्लादयतीत्यर्थः । पातालादिष्ववर्ती[10]र्णानां सर्वासां सुन्दरीणां विक्षोभकमित्यर्थः । द्रावणं चेति । द्रावयति[11] समस्तं जगदिति द्रावणम् । ब्रह्माण्डकुहरान्तश्चारिपरि[12]रितसानुग्राह्यजीवराशीनां कल्याणदेशिककटाक्षवीक्षणवशात् कालानलमाविश्य दक्षिणावर्तवातचक्रविक्षोभवशात् तडित्कोटिज्वालाजटिलमहाकुण्डलीवलयपरिवेष्टितोर्ध्व[13]मार्गचटुलचारचतुर[14]मान्ब्रह्मविलोकनोत्सुकमिदं चक्रं निखिल[15]पाशजालं द्रावयति विलापयतीत्यर्थः । अथवा समस्तसुरासुरसुन्दरीमदन[16]मन्दिरान्तः परिचिन्तितमिदं चक्रं द्रावयतीति । कोऽर्थः ? मदनमन्दिरारविन्दस्यन्दिमकरन्दमहामदवारिसरित्[17]प्रवाहप्रवर्तकमिदं चक्रमित्यर्थः । क्षोभणं चेति । क्षोभयति समस्तं जगदिति क्षोभणम्[18] । समस्तसुरासुरयक्षराक्षसगन्धर्वाप्सरोगणब्रह्मविष्णु[19]रुद्रेश्वरसदाशिवादिपरिपूरितमिदं दहराकाशकुशेशयकोटरान्तः प्र[20]स्फुरन्महाचक्रकालानल[21]प्रभा[22]च्छटानिबिडीकृतदक्षिणावर्तवातचक्रप्रक्षोभितं स्वान्तश्चिन्त्यमानं

१. जृम्भणं—वाग. से. । २. दुःस्वाति—अ. सख., दुर्गति—सक. । ३. कर्म—ख. ग. । ४. 'क्लेदन' नास्ति—ख. । ५. वाग्भवविषये—ख. । ६. 'इत्येतावत्' नास्ति—क. ग. घ. ज. । ७. महात्रिपुरसुन्दर्या—ख. ङ. ज. । ८. परा—घ. । ९. 'कोऽर्थः' नास्ति— क. ग. छ. । १०. व्यन्तर्वर्तिनी—ख. घ. ङ. ज. । ११. 'द्रावयति' नास्ति—क. ग. छ. । १२. 'परि' नास्ति—क. ग. । १३. तमूर्ध्वं—ख. घ. ङ. ज. । १४. चतुरस्रा—ग. छ. । १५. प्राणिपाश—क. ग. छ. । १६. 'मदन' नास्ति—क. ग. छ. । १७. 'सरित्' नास्ति—क. छ. । १८. क्षोभणं संक्षोभणम्—ख. ङ. ज. । १९. 'विष्णु' नास्ति—ख. छ. । २०. 'प्र' नास्ति—क. ग. छ. । २१. कल्पा—ख. ङ. ज. । २२. 'प्रभा' नास्ति—ख. ङ. ज. ।

आवर्जनम्। स्तम्भनं निश्चेष्टी[1]करणम्। [2]व्याधिदारिद्र्यशमनमिति। व्याधिरपूर्णम्मन्यतात्मा संकोचः। दारिद्र्यम् अज्ञानम्। [3]यदाह भट्ट[4]गङ्गाधरमिश्रः—

अपूर्णम्मन्यता व्याधिः कार्पण्यैकनिदानभूः।
क्लेशावहो[5] जुगुप्स्य[6]श्च सर्वधर्मबहिष्कृतः॥
आनन्दकणभिक्षार्थं[7] शब्दस्पर्शादिपक्कणे[8]।
अटत्यविरतं येन तद्दारिद्र्यं विदुर्बुधाः॥ इति।

जगत् क्षोभयतीत्यर्थः। आकुलं करोतीति यावत्। मोहनं तथेति। पूर्वोक्तदहराकाशान्तश्चक्रमध्यवह्निसन्तापशिथिलीकृ[9]तमनोवारणानां साध्यवृ[10]न्दानां मोहनं भवति। प[11]रवशीभावं नयति स्वमध्यस्थानित्यर्थः॥ ४३॥

आकर्षणमिति। चक्रमध्यस्थितत्वेन चिन्तितमाकर्षयति। जृम्भनमावर्जनम्। स्तम्भनं निश्चेष्टीकरणम्। व्याधिदारिद्र्यशमनमिति। व्याधिः स्वरूपापरिज्ञानम्, तन्मूलत्वाद्बाह्याभ्यन्तरक्लेशानाम्। दारिद्र्यं स्वस्वरूपाला[12]भः। शमनं स्व[13]विमर्शपराहन्तेश्वरस्वरूपोल्लासप्रदर्शनेन परिपूर्णप[14]राद्वयानन्दात्मप्रकाशनेन च[15]। तदुभयं प्रणाशयतीदं चक्रमित्यर्थः। अ[16]थवा व्याधयो राजयक्ष्मादयः, दारिद्र्यं रिक्तता, तदुभयम[17]पि स्मृतिमात्रेण प्र[18]णाशयतीदं चक्रमित्यर्थः। सर्वदु:खार्तिनाशनमिति। अतीतानन्तजन्मोपात्तकल्मषवशादेकमपि दुःखं बहुधा भवति[19], अर्थपुत्रकलत्रलोभनिमित्तवशात्। तस्य सर्वदुःखस्य नाशनं तत्तदि[20]ष्टसार्थप्रकृष्टसम्पत्प्रदानेनेति। आर्तिरिति क्लेशः, आध्यात्मिकाधिदैविकाधिभौतिकत्रिविधोऽपि। आध्यात्मिकस्तु वा[21]युपित्तश्लेष्मादीनां प्रकोपसंभवः। आधिदैविकस्[22]त्वतिवृष्ट्यादिदेवताप्रकोपसंभवः। आधिभौतिक[23]श्चोरव्याघ्राप-

---

१. ष्टित–ग.। २. व्याधिरित्यपूर्णम्मन्यतात्मकसंकोचः–ख.। ३. 'यदाह…मिश्र.' नास्ति–ख.। ४. गङ्गाधर–ग.। ५. निवेशनम्–ख. ग.। ६. होऽतिकष्टश्च–ग. दी.। ७. प्सा च–दी.। ८. णम्–क.। ९. 'कृत' नास्ति–क. ग. छ.। १०. वृन्दारकाणां–क. ग. छ.। ११. परमशिव–ख. ङ. ज.। १२. भाव.–ख. ङ. ज.। १३. स्वाधीनत्वं–क. ग. छ.। १४. परात्माहन्ता–ख. ङ. ज.। १५. 'च' नास्ति–ख. ङ. ज.। १६. 'अथवा…मित्यर्थः' नास्ति–ग.। १७. 'अपि' नास्ति–क. ग. छ.। १८. प्रदर्श–क. ग. छ., प्रशम–घ.। १९. तीत्यर्थः। पुत्र–घ.। २०. ष्टार्थ–ख. ङ. ज.। २१. वात–ङ. ज.। २२. स्त्ववृष्ट्या–क. ग. छ., स्तु परमेश्वरा–ख. ङ. ज.। २३. कस्तु अपस्मारा–ख. घ. ङ. ज.।

शान्तिपुष्टिधनारोग्यमन्त्रसिद्धिकरं परम् ।
भोगदं मोक्षदं चैव खेचरत्वप्रवर्तकम् ॥ ४५ ॥

सर्वदुर्नीतिनाशनम् । सर्वासां दुर्नीतीनां नाशनम् । उपासकान् सन्मार्गे स्थापयतीति भाव । यच्छ्रुतिः—"सुनीतिभिर्नयसि त्रायसे जनम्" (ऋ० २।२३।४) इति ॥ ४३-४४ ॥

शान्तीति । अत्र करशब्द प्रत्येकमभिसम्बद्धयते । शान्तिकरमित्यादि । परं सर्वोत्कृष्टम् । भोगदं भोगार्थिनाम् । भोगश्चमत्कार । मोक्षदं मोक्षार्थिनाम् । चित्तकल्मषनिवृत्तिद्वारेण ज्ञान प्रयच्छतीति भाव. ।

स्मारादिभूतप्रकोपमभव । एव त्रिविधानामप्यार्तीनां स्मृतिमात्रेण प्रशम करोतीद चक्रमित्यर्थ. ॥ ४४ ॥

शान्तिपुष्टिधनारोग्येति । शान्तिकर समस्तविघ्नोपद्रवप्रशमकरमित्यर्थ । पुष्टिरिति समस्तसम्पत्समृद्धि, तामप्यस्मै साधकाय ददातीति पुष्टिकरम् । अर्थानां सचयो धनम्, तदस्मै ददातीति धनकरम् । आरोग्य जाठरजातवेदसो दीपनादिद्वारेण देहपीडाभाव, तत्करोतीत्यारोग्यकरम् । मन्त्रसिद्धिकर मन्त्राणा सिद्धिर्मन्त्रसिद्धिस्ता करोतीति मन्त्रसिद्धिकरम् । मन्त्रा आणवाद्युपायसर्वेन्धिनस्तेषा सिद्धि शक्तिचक्रोच्चारणेनैव संभवति नान्यथेत्यर्थ । तथा चोक्त शिवनोत्तरपटकर्पे—

यद्यदुच्चरते मन्त्री मन्त्रवर्णं शुभाशुभम् ।
तत्तत्सिद्धयति देवेशि योनिमुद्रानिबन्धनात् ॥ इति ।

भोगदं भोग ददातीति भोगदम् । भोगस्तु द्विविध —ऐहिक, आमुष्मिक इति । ऐहिकस्तु स्रक्चन्दनवनितादि । आमुष्मिकस्तु इन्द्रनन्दनोद्यानमध्यस्थितकेलिशैलदरीषु सरभसमदनमृदङ्गवेणुवीणामर्दलकाहलादिदिव्यध्वनिपरिबृंहितैस्तुम्बुरुनारदप्रमुखसिद्ध-

---

१. बत्ता—च । २ स्तुनिभि—क । ३. गच—ग । ४. कलुष—ग । ५. पालव—ग. घ ङ । ६. तास्यप—क. ग. छ । ७. त क—ख. घ. ङ. ज. । ८. 'मन्त्रसिद्धिकर' नास्ति—क ग. छ. ज । ९ गमवा—क ग छ. । १०. वर्गस्प—क. ग. घ. ङ. छ ज. । ११. देवेन—ग, योग हि—घ । १२ भोगदमिति—क. ग. छ । १३. 'मु' नास्ति—क. ग. । १४. रस्य—ग. ङ. । १५. पस्र—ग. घ. ङ. ज. । १६ सुन्द—क. ग छ. ।

सर्वरक्षाकरं देवि सर्वानन्दकरं तथा[3]।
सर्वकर्मकरं चापि सर्वकार्यार्थसाधकम्[4] ॥ ४६ ॥

खेचरत्वप्रवर्तकं विद्याधरराद्याधिपत्यप्रवर्तकम्[5]। सर्वरक्षाकरं शस्त्रसलिलाग्नि-राजचोरवातादिभ्यः सर्वेभ्यः। सर्वानन्दकरं तत्तद्भुवनतत्तदाधिपत्यद्वारेण। सर्वकर्मकरं वश्यादीनि कर्माणि साधकस्य करोति। सर्वकार्यार्थसाधकं

गन्धर्वोपगीयमानदिव्यगीत[9]परि[10]पूरितश्रवणविवराभिर्नवनवप्रवृद्धरागसागरनिमग्नमान-साभिः प्रियजनहृदयविदारणप्रवीणनिशितकुसुमशरसदृशनयननलिनाभिः कलरणित[11]म-णिगणाद्यनेका[12]कल्पकल्पितालङ्कारललिततनुलताभिरमरवि[13]लासिनीभिरविरतविनोदनम्। ए[14]तदुभयं स्मृतिमात्रेण ददाति। ऐहिकामुष्मिकनिरीहचेतसः परमयोगिनः पु[15]नः पञ्च-शक्तिचतुर्वह्न्यात्मकदेहमहापीठे प्रकाशविमर्शम[16]यीं परमानन्दलक्षणां स्वात्मदेवतां त्रिपुरसुन्दरीमनुसन्दधानस्य परमशिवसामरस्यपरमभोगं प्रयच्छतीत्यर्थः। मो[17]क्षदं चेति। जीवन्मुक्तिं प्रयच्छतीत्यर्थः। इदन्ताभरितस्य कृत्रिमाहंस्वरूपस्य जीवत एव जप्तृकर्तृ-स्वभावपराहं[18]भावभावनात्मकविमर्शानन्दलक्षणस्वस्वरूपाभिव्यक्तिं करोतीत्यर्थः। खेच-रत्वप्रवर्तकमिति। खे चिन्मये पराकाशे तत्र चारित्वं समरसता खेचरत्वम्। अथवाऽ-णिमाद्यष्टसिद्धिसमन्वितः सदा सृष्ट्यादिपञ्चकृत्यकारी स्वे[19]च्छागृहीतविग्रहः स्वच्छन्द-चारी महाभैरवदशामापन्नः खेचरीभिरेवंगुणविशिष्टाभिश्चतुष्षष्टियोगिनीभिः सं[20]चरन् क्रीडमानः खेचर इ[21]त्युच्यते। तथात्वप्रवर्तकमिति यावत् ॥ ४५ ॥

[22]सर्वरक्षाकरं चेति। सर्वतः शस्त्रवह्निरोगादिभ्यः स्मर्तुः साधकस्य रक्षां करो-तीत्यर्थः। अथवा [1]सर्वेषां समयनिष्ठानां समयच्युतिसंभवाद्यनिष्टेभ्यो रक्षतीति यावत्।

---

१. घेय–सख. । २. परम्–च. । ३. देयि–सफ. । ४. नम्–सघ. । ५. राधि–क. स. । ६. ग्निवातराजचोरादि–ख. ग. । ७. दिक–क. । ८. करोनोति–ख. ग. । ९. गीति–ख. ट. । १०. 'परि' नास्ति–क. ग. । ११. मणित–ख. घ. । १२. 'आकल्प' नास्ति–क. ग. छ. । १३. निधा–ख. ज. । १४. एवमु–ड. । १५. 'पुनः' नास्ति–ख. ड. ज. । १६. मयीमात्म-देवतां त्रिपुर–ख. ग. छ. । १७. 'मोक्षदं···तीत्यर्थः' नास्ति–ख. ग. घ. छ. । १८. हंभावात्मक–ग. ड. । १९. 'स्वेच्छा···चारी' नास्ति–ख. ट. ज. । २०. संक्रीडमानः–ख. ग. छ. । २१. 'इति' नास्ति–ख. ग. घ. छ. । २२. 'सर्व···रक्षतीति यावत्' नास्ति–ख. ट. ज. ।

1. सर्वेषामिति। सर्वेषामिति षष्ठ्यन्तस्य संबन्धस्यानिष्टेष्वन्वयः। सर्वदा समयनिष्ठानां समयच्युतिसंभवादीनि यान्यनिष्टानि तेभ्यो रक्षतीति यावत्।

सर्ववेशकरं[1] देवि सर्वश्रेयस्करं[2] परम् ।
सर्वमन्त्रमयं देवि सर्वयोगेश्वरीमयम्[3] ॥ ४७ ॥
सर्वपीठमयं देवि सर्ववेधकरं पुनः ।

यत्कर्तव्यमर्थ्यं च तस्य सर्वस्य साधकमित्यर्थः । सर्ववेशकरं साधकसमीहितसर्वावेशकरम् । सर्वश्रेयस्करं सर्वस्य श्रेयसः कारकम् । परम् अनुपमम् । सर्वमन्त्रमयं पूर्णाहन्तासारत्वात् । सर्वयोगेश्वरीमयं महाशक्त्यधिष्ठानत्वात्,

---

सर्वानन्दकर तथेति ।[10] सर्वेषामानन्दकरम् । अयमर्थः—ब्रह्मरन्ध्रसहस्राराम्बुजोदरगतमेतन्मातृका[11]पीठ[12] परमानन्दामृतपूर्णे[13] शरीरा[14]धारनाड्यधिष्ठितानां चतुष्षष्टिलक्षकोटिप्रभृतियोगिनीनां सर्वासां कुलदेवीनामविरतवर्षत्परामृतवर्षधाराप्लावितानां[15] परमसमावेशकरमित्यर्थः । सर्वकर्मकरं चापीति । शिवशक्त्यात्मकं चक्रं प्राणापानात्मनाऽन्तःकरणबहिष्करणात्मना च[16] प्रविश्य वचनादानगमनोत्सर्गा[17]नन्दात्मकं श्रवणस्पर्शनादिकं[18] च करोतीति यावत् । अथवा वश्याकृष्ट्यादिसर्वकर्मकरं चेत्यर्थः । सर्वकार्यार्थसाधकमिति[19] । कार्यं कर्तव्यम्[20] । अर्थः पुरुषार्थः । कर्तव्यतयाऽभिप्रेतपुरुषार्थानां सकलानां साधकमिदं[21] चक्रमित्यर्थः ॥ ४६ ॥

सर्वावेशकरमिति ।[22] सर्वेषामावेशकरं सर्वेषां भूतप्रेतपिशाचादीनां दुष्टचेतसां दर्शनमात्रेणावेशकरं महाभयोत्पादनद्वारेण कम्पकरमिद चक्रमित्यर्थः । सर्ववेधकर

---

१. वेश–ख. । २. 'सर्वश्रेयस्करं परम्' इत्यतः पूर्वं 'सर्ववेधकरम्' इत्यादि 'सर्वार्थसयुत चैव' इत्यन्त ४८-४९ श्लोकस्थो भागो वर्तते–वाक ख. ग. से. अ । ३. 'सर्वयोगेश्वरीमयम्' इत्यतः पूर्वं 'सर्वतीर्थमयं पुनः' इत्यादि 'सर्वोन्मादकरं देवि' इत्यन्त ४९–५० श्लोकस्थो भागो वर्तते–वाक. ख. ग. । ४. चैव–अ. ब. सव. घ । ५. वोच–सक. । ६. परम्–वाग. ब से. । ७. मयश्च–क. । ८. णम्–क. । ९. गोश्व–क. । १०. सर्वानन्दकरमित्ययं–क. ग. छ. । ११. मन्त्रमातृका–घ. । १२. पीठ–क. ग. । १३. पूर–ख. घ. ङ. ज. । १४. रधारणाद्य–क. ग. छ. ज । १५. प्लावितानां–क. ग. छ. । १६. 'च' नास्ति–क. ग. छ. । १७. नविसर्गा–क. ग. छ. । १८. दि कर्म करो–क. ग. घ. छ. । १९. नमिति–ख. घ. ङ. ज । २०. थ्यमिति–क. ग. छ., अर्थसाधनम् अर्थं पुरुषार्थं, तत्साधनम्–घ. । २१. 'इदं' नास्ति–क. ग. घ. छ. । २२. 'सर्वेषामावेशकर' नास्ति–क ग. छ. ज ।

सर्व[1]तत्त्वमयं दे[2]वि सर्व[3]ज्ञानिलयं तथा ॥ ४८ ॥
स[4]र्वार्थसंयुतं चै[5]व सर्वज्ञानमयं प्रि[6]ये ।

"चै[7]तुष्पष्टियंतः" (४।५७) इत्युक्तत्वाच । सर्व[8]पीठमयं विश्वकारणोपलब्धि-स्थानत्वात् । सर्ववेधकरमिति । अ[9]यमर्थः—

उच्चारकरणध्यानवर्णस्थानप्रकल्पनैः ।
यो भवेत् स समावेशः सम्यगाणव उच्यते ॥
उच्चाररहितं वस्तु चेतसैव विचिन्तयन् ।
यं समावेशमाप्नोति शाक्तः सोऽत्राभिधीयते ॥
अकिञ्चिच्चिन्तकस्यैव गुरुणा प्रतिबो[10]धतः ।
उत्पद्यते य आवेशः शाम्भवो[11] स उदाहृतः ॥ (२।२१-२३)

इति श्रीमालिनीविजयोत्तरनिर्णीतदिशा आणवशाक्तशाम्भवसमावेश-रूपं वेधं करोतीति । सर्वतत्त्वमयं महासंविदाधारत्वात् तदुल्लासितपट्-

परमिति । आणवशाक्तशाम्भवप्रकारेण त्रिविधो वेधः । तस्य सर्वस्य कारकमिदं चक्र-मित्यर्थः । सर्वतत्त्वमयं देवीति । सर्वेषां त[12]त्त्वानामात्मविद्याशिवतत्त्वान्तर्भूतानां समुदाय-स्व[13]रूपमिदं चक्रमित्यर्थः । सर्वज्ञानप्रदं तथेति । सर्वेषां प्राणिनामन्तः प्रविश्य तत्तच्छ्रोत्रादि-घ्राणान्तेन्द्रियमुखेनात्मशक्त्युपोद्बलितेन शब्दादिगन्धान्[14]तानामर्थानां विषयभूतानां ज्ञानानि तेषां ददात्यनुगृ[15]हीतुमिच्छयेदं चक्रमि[16]त्यर्थः । अथवा सकलशास्त्रतत्त्वज्ञानं ददातीति स[17]र्वज्ञानप्रदम् । सर्व[18]र्द्धिप्रदं चेति । स[19]र्वासामृद्धीनां प्रदं सर्वर्द्धिप्रदम् ।

१. कां—शाक. ख. । २. चापि—सप. । ३. सर्वज्ञानप्रदं—चाग. अ. से. सक., सर्वज्ञानालयं—ब., सर्वज्ञानमयं—सस. । ४. सर्वार्थसंयुतं—शाक. ख., सर्वसिद्धिप्रदं—चाग. से. सद्र., सर्वर्द्धिप्रदं चेति—अ. । ५. चापि—सस. । ६. तथा—सप. । ७. 'चतु'''स्याच्च' नास्ति—ख. । ८. अष्टपीठाधिष्ठानत्वात्—ख. । ९. 'अयमर्थः' नास्ति—ख. । १०. धित—क. ग. । ११. वोऽस्मादुदीरितः—ख. ग. । १२. विद्यानाम्—क. ग. छ. । १३. रूपं चक्रम्—क. ग. घ. छ. । १४. न्तानां विषयाणां—क. ग. छ. । १५. गृहीत—क. ख. ग. छ. । १६. 'इत्यर्थः' नास्ति—क. ग. छ. । १७. 'सर्वज्ञानप्रदम्' नास्ति—क. ग. घ. छ. । १८. सिद्धि—ख. घ. ङ. ब. । १९. सर्वासां सिद्धीनां प्रदं सर्वसिद्धिप्रदम्—ख. ब., नास्ति—क. ग. छ. ।

सर्ववेदमयं देवि सर्वतीर्थमयं पुनः ॥ ४९ ॥

त्रिंशत्तत्त्वमयम्। सर्वाम्नायनिलयम्[2]। आम्नाः शास्त्राणि, तेषां निलयः[3] कोश-गृहम्। उक्तं च—"श्रुतिस्मृती ममैवाज्ञे" इति। सर्वान्वयोत्पत्तिभूमिमहा-शक्त्यधिष्ठानमित्यर्थः। सर्वार्थसंयुतं सर्वप्रयोजनसंयुतम्। सर्वज्ञानमयम् एतदुपासनेन सर्वज्ञत्वसिद्धिरित्यर्थः। वेदमयं वेदेषु यत्फलं तदत्रेति।

पुत्रमित्रकलत्रवित्तरत्नगजतुरगपशुदासदासी[6]गृहगृहोपकरणगुणवृत्तशीलदाक्षिण्यसौन्दर्य-विचित्रभूषणा[7]दीनामृद्धिमुन्नतिमन्वहं ददाति स्मरणमात्रेणेदं चक्रमित्यर्थः। सर्वश्रेयस्करं परमिति। सर्वेषां श्रेयसां करं सर्वश्रेयस्करम्[8]। योगान्तरायभूतानामर्वाचीनसिद्धयुप-सिद्धयाख्यश्रेयसां सर्वेषां[9] स्मरणमात्रेण संपादकमिदं[10] चक्रमित्यर्थः। सर्व[11]मन्त्रमयं देवीति। वर्णाध्वसंभवा ये सप्तकोटिमहामन्त्रास्तेऽपि चिच्छक्त्युल्लासात्मकतामाश्रित्य दीपिताः सर्वकामफलप्रदा भवन्ती[12]त्यतः सर्वमन्त्रमयमिदं[13] चक्रमित्यर्थः। सर्वयोगेश्वरीमयमिति। गगनस्वर्गमर्त्यपातालनागाख्यपञ्चस्थलेषु श्रीकण्ठानन्तशङ्करपिङ्गलसादाख्याः पञ्च नाथा अधिकारिणः। तत्परिग्रहाश्चतुष्पष्टिलक्षकोटि-द्वात्रिंशल्लक्षकोटि-षोडशलक्षकोटि-अष्ट-लक्षकोटि-चतुर्लक्षकोटिडाकिन्यादिहाकिन्यन्तषड्योगिन्यंशभूतानां समस्तयोगेश्वरीणां स्वरूपं समस्तयोगिनीवृन्दविग्रहमिदं चक्रमित्यर्थः। सर्वपीठमयं चैवेति। सर्वपीठानि चतुष्[14]षष्टिसंख्याकानि। [1]पीठोपपीठसन्दोहोपसन्दोहक्षेत्रोपक्षेत्रपीठेशपीठेशक्षेत्रपाल-वटुकगणेशादिसहितं सर्वमे[15]वाष्टाष्टयोगपीठान्तर्भूतम्। तादृशयोगपीठमयमिदं चक्रमित्यर्थः। सर्वज्ञानमयं प्रिये। इति। अकुलकुलकुलाकुलकौलशुद्धकौलाख्यकुल-पञ्चकशास्त्रप्रतिपाद्यतत्त्वज्ञानमय[16]मिदं चक्रमित्यर्थः। सर्वदोषहरं प्रिये। इति। दोषा

---

१. देवमयं—वाक. ख., दोषहरं—वाग. अ. से.। २. यं तथा—ख.। ३. निलयं—ग.। ४. इयो—ग.। ५. सर्ववेद—ख.। ६. 'गृह' नास्ति—क. ख. ग. छ.। ७. 'आदि' नास्ति—क. ग. छ.। ८. 'श्रेयसां करं सर्वश्रेयस्करम्' नास्ति—क. ग. छ.। ९. 'सर्वेषां' नास्ति—क. ग. छ.। १०. 'इदं चक्रमित्यर्थः' नास्ति—क. ग. छ.। ११. 'सर्व…मन्त्रमयमिदं चक्रमित्यर्थः' नास्ति—ख. ङ. ज.। १२. भवन्तीत्यतः इत्यतः—क. ख. ग. छ.। १३. 'इदं चक्रं' नास्ति—क. ग. छ.। १४. विषसंख्यानि—ख. ङ. ज.। १५. मेवं देव्याद्यष्टयोग—ख. ङ, ज.। १६. मयमित्यर्थ—क. ग. छ.।

1. पीठोपपीठसन्दोहोपसन्दोहक्षेत्रोपक्षेत्राणि तन्त्रालोके (१५।८४-९२) तट्टीकायां च द्रष्टव्यानि।

सर्वव्रतमयं[1] चैव[2] सर्वामृतमयं तथा ।
सर्वदुःखप्रशमनं[3] सर्वशोकनिवारणम् ॥ ५० ॥

तीर्थमयं[4] गङ्गादिषु यत्पुण्यं तदत्रेति । व्रतमयं[5] कृच्छ्रादिषु यत्फलं[6] तदत्रेति । सर्वामृतमयम्[1] । यद्यदनिष्टं तत्तन्मृत्युरूपम्, तस्य सर्वस्य प्रत्यनीकमिदं चक्रमित्यर्थः । दुःखप्रशमनम् आध्यात्मिकादिदुःखानां प्रशमनम्[7] । शोकनिवारणम्[8] इष्टविषयवियोगजानां शोकानां निवारणम् । अयं भावः—सवासनस्य चक्रराजस्योपासनेन सर्वविषयसङ्गहेतुभूताज्ञाननिवर्तकमात्मज्ञानमुदेति । यदुपनिषत्—"सोऽहं भगवो मन्त्रविदेवास्मि नात्मवित् । श्रुतं ह्येव मे भगवद्दृशेभ्यस्तरति शोकमात्मविदिति । सोऽहं भगवः शोचामि । तं मा भगवान् शोकस्य पारं तारयतु" (छा० उ० ७।१।३) इत्युपक्रम्य "स्मृतिलम्भे सर्वग्रन्थीनां विप्रमोक्षस्तस्मै मृदितकषायाय (देवर्षये नारदाय) तमसस्पारं दर्शयति भगवान् सनत्कुमारः" (छा० उ० ७।२६।२) इति चोपसंहरति ।

ब्रह्महत्यादयस्तान् स्मरणमात्रेण नाशयतीदं[10] चक्रमित्यर्थः । सर्वतीर्थमयं पुनरिति[11] । सर्वासां[12] शुद्धीनां सर्वतीर्थ[13]शब्दोपलक्षितानां स्वरूपमिदं चक्रमित्यर्थः ।

सर्वामृतमयं तथेति । मृत्युपाशपाशितानां सर्वप्राणिनाम[14]मृतमयं मृत्युपाशजालमोचनकरमिदं[15] चक्रमित्यर्थः । सर्वदुःखप्रशमनमिति[16] । सर्वेषां मानसानामाधिसंभवानां दुःखानां प्रशमनमिदं चक्रमित्यर्थः । सर्वशोकनिवारणमिति[17] सर्वेषां पुत्रमित्रकलत्रादिवियोगजानां शोकानां[18] निवारणमिदं चक्रमित्यर्थः[19] ॥ ४७-५० ॥

---

१. तत्त्व—सख. । २. देवि—सख. । ३. दुष्ट—सघ. । ४. सर्वतीर्थं—ख. । ५. सर्वव्रत—ख. । ६. यत्पुण्यं—क. । ७. नमिति—क. । ८. सर्वशोक—ञ. । ९. तंन—ख. । १०. नाशयतीति—क. ग. घ. छ. । ११. 'पुनः' नास्ति—क. ग. घ. छ. । १२. सर्वशुद्धीनां—क. ग. घ. छ. । १३. 'सर्व' नास्ति—ख. ङ. ज. । १४. सर्वप्राणिनां' नास्ति—क. घ. । १५. 'इदं चक्रमित्यर्थः' नास्ति—क. ग. छ. । १६. 'सर्व…प्रशमनमिदं चक्रमित्यर्थः' नास्ति—क. ग. छ. । १७. 'इति' नास्ति—क. ग. छ. । १८. 'शोकानां' नास्ति—क. ग. छ. । १९. 'इदं चक्रमित्यर्थः' नास्ति—क. ग. छ. ।

1. "सर्वामृतमयं पञ्चविधमोक्षावहम् । मृतमनिष्टं तन्निवारकमिति केचित्" (से. पृ. ४२) ।

सर्वोन्मादकरं[1] देवि सर्वाह्लादन[2]कारकम् ।
सर्व[3]दौर्भाग्यशमनं सर्वविघ्नर्नि[4]वारणम् ॥ ५१ ॥
सर्वसिद्धिकरं[5] चक्रं[6] सर्वाशापरिपूरकम्[7] ।
रौद्रा[8]भिचारकोदण्ड[9]परमन्त्रौ[10]घभक्षणम्[11] ॥ ५२ ॥

सर्वोन्मादकरम् । उन्मादो विभ्रम., लोकोत्तरो विलास इत्यर्थ. । सर्वाह्लादनकारकं महानन्दहेतुत्वात् । दौर्भाग्यम्[12] अस्पृहणीयता । विघ्नैः[13] प्रस्तुतहन्ता । सिद्धिरणिमाद्या विभूति. । रौद्रेति । रौद्राः क्रूरा. । अभिचारका हिंसितार. ।

सर्वोन्मादकरं चेति । सर्वासां सुन्दरीणां कन्दर्पदर्पजन्यप्रेमगर्भोपबृंहितकृत्याकृत्यापरिज्ञानेनोन्मत्तवत् स्वात्मवृत्तानभिज्ञानप्रायः कोऽप्यान्तरो भाव उन्मादः । साधकार्यं[14] तदर्थयुक्तं करोतीदं चक्रमित्यर्थः । सर्वाह्लादकर तथेति । सर्वेषामाह्लादकरं सर्वाह्लादकरम् । [15]सर्वेषां संसारतापपरितप्तचित्तानां देशिकेन्द्रपादोप[16]सर्पणसंलब्धचक्रविभ[17]वानां स्वविन्यासपरिज्ञानमात्रेण संसारतापप्रशमनद्वारेणाह्लादकरम् आह्लादं जनय[18]तीदं चक्रमित्यर्थः । सर्वदौर्भाग्यशमनमिति । दौर्भाग्यं दुर्भगत्वं स[19]कललोकपरिहासविषयत्वम् । तच्छमय[20]तीदं चक्रमित्यर्थः । सर्वविघ्ननिवारणमिति । स[21]र्वेषां योगान्तरायभूतानां विघ्नानां निवारणमित्यर्थः । सर्वसिद्धिप्रदमिति । सर्वासामणिमादीनां सिद्धीनां साधकमि[22]दमित्यर्थः । सर्वाशापरिपूरकमिति । सर्वेषां मनोरथाना परिपूरकं [23]साधकमिदं चक्रमित्यर्थः ।

१. सर्वदोषहर-च सध. । २. कर तथा-अ., कारणम्-सल. घ. । ३. नास्त्येषा पङ्क्ति-सल. । ४. विनाशनम्-सघ. । ५. त्रैलोक्यमोहन-सल. । ६. प्रद-वाग. से. अ. सक. । ७. 'सर्वाशापरिपूरकम्' इत्यत परम् 'सर्वसंक्षोभक चैव सर्वसौभाग्यदायकम् । सर्वार्थसाधकं चक्र सर्वरक्षाकर तथा ॥ सर्वरोगहर चक्र सर्वसिद्धिप्रद तथा । सर्वानन्दमय देवि नवम चक्रनायकम् ॥' इति द्वौ श्लोकावधिकौ स्त-सल. । ८. 'रौद्राभिचार' इत्यादि 'स्तम्भकरं परम्' इत्यन्त श्लोकद्वय नास्ति-सल. । ९. कोच्चण्ड-वाक. ख., कोदण्ड-वाग. से. सघ., कोदण्ड-अ. सक. प. । १०. परम शैवलक्षणम्-सघ. । ११. कम्-वाक. ख. ग. । १२. सर्वदौ-ख. । १३. विघ्नप्रस्तुता-क. । १४. तदर्थ-क. ग. घ. छ. । १५. 'सर्वेषां ''ह्लादकरम्' नास्ति-ग. । १६. सर्पणकस-ख. ङ. ञ. । १७. विभागानां-क. ख. ग. छ. । १८. यतीत्यर्थ.-क. ग. छ. । १९. सर्व-क. ग. छ. । २०. शोषयं-क. ग. छ. । २१. सर्वरोगा-क. ग. घ., सर्वभोगा-छ. । २२. 'इद' नास्ति-क. ख. ग. ङ. छ. ञ. । २३. 'साधकमिद चक्रमित्यर्थ.' नास्ति-क. ग. छ. ।

परसिद्ध्याकर्षणं च पराज्ञा[1]कर्षणं तथा ।
परसैन्यस्तम्भकरं[2] परविज्ञान[3]मोहनम् ॥ ५३ ॥
परच[4]क्रस्तम्भकरं[5] शास्त्रस्तम्भकरं[6] परम्[7] ।
महाच[8]मत्कारकरं महाबु[9]द्धिप्रवर्तकम्[10] ॥ ५४ ॥

अत एवोद्दण्डा उन्मार्गाः । परे शत्रवः । तेषां मन्त्रौघो मन्त्रराशिः । तस्य भक्षणम् । [11]अक्रमोपासकानामयथादेवताज्ञानानां मन्त्रग्रामघस्मरमिदं चक्रमिति भावः । महाचमत्कारकरम् । [1]अनेडमूकानामपि हस्तमस्तकसंयोगात्

रौद्राभिचारकोद्दण्डपरमन्त्रौघभक्षणमिति । परैः शत्रुभिः साधकध्वंसमाशंसमानैरभिचाराय प्रयुक्ता ये मन्त्रास्ते[12] रौद्रा निर्घृणाः, उद्दण्डा नृशंसाः, तान् मन्त्रान्[13] भक्षयति[14] तत्सामर्थ्यमुपसंहरतीदं[15] चक्रमित्यर्थः ॥ ५१–५२ ॥

परसिद्ध्याकर्षणं चेति । पराः प्रतिस्पर्द्धिनो ये सिद्धाः शात्रवं गता मारणादिक्रियानिपुणाः क्षुद्रसिद्धिसम्पन्नास्तेषां सिद्धिं साधकेन स्वचक्रमध्यस्थिततया चिन्तितां[16] तामाकर्षयतीदं चक्रमित्यर्थः । पराज्ञाकर्षणं तथेति । परेषामन्येषां प्रतिस्पर्द्धिनामाज्ञां निग्रहानुग्रहकरीमपि चक्रवैश्वानरपरितप्ततया[17] चिन्तितामाकर्षयतीदं चक्रमित्यर्थः । [18]परसैन्यस्तम्भकरमिति । परेषां शत्रूणां सैन्यं स्तम्भयतीदं चक्रमित्यर्थः । स्तम्भनप्रकारश्च [2]प्रयोगप्रकरणे तदवसरे भणितव्यः । परविज्ञानमोहनमिति । परेषामन्येषां विज्ञानं[19] तस्य मोहनं तस्य प्रमोषकरं[20] चक्रमित्यर्थः ॥ ५३ ॥

---

१. ज्ञा–सघ. । २. कं च–वाक. ख. ग. । ३. ज्ञानवि–सघ. । ४. वक्त्र–वाक. ख. । ५. कं च–वाक. ख., नं च–सघ. । ६. नकं–वाक. ख. ग. । ७. तया–से. । ८. महत्कार–वाग. । ९. भुक्ति–वाक. ख. अ., भक्ति–अ. सघ., मुक्ति–सक. । १०. वर्ध–सख. । ११. अयं भावः–अक्र···चक्रमिति–ख. । १२. 'ते' नास्ति–क. ग. घ. छ. ज. । १३. 'मन्त्रान्' नास्ति–क. ग. छ. । १४. जयति–क. ग. छ. । १५. मपहरतीत्यर्थः–क. ग., मपहन्तीत्यर्थः–छ. । १६. चिन्तितानां कर्ष–क. ग. घ. छ. । १७. तप्ता या चिन्तिता ता–ख. ङ. ज. । १८. 'पर··· स्तम्भयतीदं चक्रमित्यर्थः' नास्ति–ख. । १९. ज्ञानस्य–क. ग. छ. । २०. पकमिति–क. ग. छ. ।

1. अनेडमूकानामपीति । "भगवत्पादैरनेडमूकेभ्यो लघुचर्चास्तोत्रद्वयं हस्तमस्तकसंयोगमहिम्नाऽवाचि" (लक्ष्मीधरा, पृ. २८१) ।

2. प्रयोगप्रकरण इति । द्वितीये प्रयोगाख्ये पटले ६७ इत्यादिश्लोकेषु स्तम्भनप्रकारो दृश्यते ।

[[1]महावाणीकरं देवि महासौभाग्य[2]दायकम् ।
महावश्यकरं देवि महासौभाग्यदायकम् ॥]
महाज्वरहरं देवि महाविपहरं [3]परम् ।
[4]महामृत्युप्रशमनं महाभयवि[5]नाशकम् ॥ ५५ ॥

सारस्वताद्यावेशकरमित्यर्थः । महाबुद्धिप्रवर्तकम् अव्युत्पन्नानामपि वेदशास्त्रा-द्युपन्यास[6]करम् । महावाणीकरम् अशिक्षितैकपदप्रयोगनिपुणानामपि महा-काव्यकर्तृताकरमित्यर्थः । महासौभाग्यं सर्वस्पृहणीयता । महाज्वरोऽभिचा-रादिकृतः । महामृत्युः कालप्राप्त. । महाभयं [7]देहप्रमातृता । [8]तदुक्तं क्षेमेन्द्रेण गीतानिष्यन्दे—

तावद् व्याघ्रभय नृपानलभयं वेतालकृत्याभयं
शून्यारण्यभयं [9]महाशनिभयं दु.स्वप्नशङ्काभयम् ।
वातोत्पातभयं ग्रहज्वरभयं क्षुब्धाब्धिवेलाभयं
वैराग्येण न यावदेव गलित. कायाभिमानभ्रमः ॥ इति ।

परचक्रस्तम्भकरमिति । परेषां स्वविपरीतानां विषयान्तरादागतानां राज्ञां चक्रं स्तम्भयतीदं चक्रमि[10]त्यर्थः । शस्त्रस्तम्भकरमिति । परैः शत्रुभिः प्रयुक्तानि[11] शस्त्राणि स्तम्भ-यति, यथा साधकस्य [12]बाधकानि न भवन्ति तथा करोतीदं चक्रमित्यर्थः । महाचम-त्कारकरमिति । महाचमत्कारा उड्डीनादयो झटिति लौ[13]किकानां बहुमानहेतवः प्रयोग-विशेषाः, तेषां सम्पादन[14]करं चक्रमित्यर्थः । अथवा महत्या परायास्त्रिपुरायाश्चमत्कारोऽ-नुभवः, शक्तितत्त्वपरिज्ञानमिति यावत् । महा[15]भुक्तिप्रवर्तकमिति । [16]हाटकेश्वरादि-भुवनेष्वधिकारितया स्थितिर्महाभुक्तिस्तत्सम्पादकमित्यर्थः ॥ ५४ ॥

— —

१ एषा पङ्क्ति गे. वाग ञ्च. विहायान्यत्र न दृश्यते । २. सौख्यप्र—वाग. से. । ३. तथा—वाग. से. गघ. । ४ अप—गघ । ५. विनाशनम्—वाग, ख., निवारणम्—वाग. से. । 'रौद्राभिचार' इत्यादि 'स्तम्भकर परम्' इत्यन्तं श्लोकद्वयमत्र वर्तते—गघ. । ६. सम्प्रवर्तकम्—ख. । ७. 'देह' नास्ति—क. ख. । ८. एतदुक्तं—क. । ९. घना—ख. ग. । १०. 'इत्यर्थः' नास्ति—क. ग. । ११. ग्यस्त्राणि—क. ग. ङ. । १२. बन्धकानि—छ., साधकानि भवन्ति—घ. । १३. लौकिकानां—क. ग. ङ. ञ. । १४. करमिदं—घ. । १५. भक्ति—क. ग. ङ. । १६. समस्तभुवनादि—घ. ।

महावश्यकरं देवि महावेधकरं परम्[2] ।
महापुरक्षोभकरं महासुखशुभप्रदम्[3] ॥ ५६ ॥
महालक्ष्मीमयं देवि महामाङ्गल्य[5]दायकम् ।

महावश्यकरं राजोर्वश्यादीनामपि[6] । महावेधकरं पर्वतगजादीनामपि । महापुरक्षोभकरं साधकेन्द्रे[7] प्रविष्टे द्वारवतीन्द्रप्रस्थमथुरादिषु कृष्णाभिगमने यथा, यथा वा देवदारुवनादिषु परमेश्वरप्रवेशे । महासुखशुभप्रदम् । महासुखं[8] महाशुभमिति । महासुखम् अकृत्रिमाहंपरामर्शः । महाशुभं[9] विश्वदेहिविलयः । महालक्ष्मीमयम् । शिवशक्तिसामरस्यरूपं महाविकासमयमित्यर्थः । महा-

महावश्यकरं देवीति । समस्तलोकवशङ्करमित्यर्थः[10] । महासौभाग्यदायकमिति । समस्तसुन्दरीवल्लभसम्पादकमित्यर्थः । महाज्वरहरं देवीति । महतां चातुर्थिकादीनां ज्वराणां नाशकरमिति यावत् । महाविषहरं परमिति । महतामल्पप्राणानामपि[11] विषाणामपहारकमिति यावत् । महामृत्युप्रशमनमिति । केनचिद्दोषेणाकालसम्भवानामपि मृत्यूनां नाशकरमित्यर्थः । अथवा[12] कालमृत्यूनां नाशकरं भवति । महाभयविनाशकमिति । राजचौरादिनिमित्तानामपि भयानां[13] नाशकरमित्यर्थः[14] ।

महापुरक्षोभकरमिति[15] । महतामिन्द्रचन्द्रादि[16]पुराणामपि क्षोभकरम्, किमुताल्पविभवानां[17] भूवलयसंस्थितानामिति[18] यावत्[19] । महासुखशुभप्रदमिति । समस्तकरणोल्लास[20]-

१. एषा पङ्क्तिः से. सध. ऋ. विहायान्यत्र न दृश्यते । २. पुनः—सध. । ३. मुक्तिप्रवर्तनम्—सरू., शुभसुख—सख. । ४. करं—सख. । ५. मङ्गल्य—ङाक. ख. ग., मङ्गल—अ. सख. । ६. राजवश्या—क. । ७. साधके—ग. । ८. 'महासुखं महाशुभमिति' नास्ति—ख. । ९. 'महाशुभं···परामर्शः' नास्ति—ख. ग. । १०. समस्तवश्यकर—क. ग. घ. । ११. 'अपि विषाणां' नास्ति—क. ग. छ. । १२. 'अथवा कालमृत्यूना नाशकरं भवति' नास्ति—ख. ङ. । १३. 'भयानां' नास्ति—क. ख. ग. छ. । १४. नाशकम्—क. ख. ग. छ. । १५. इतः पूर्वम्—'पौष्टिकादिविशेषफलदम् । मोहमनेन दर्शयतीति भावः । सर्वर्तुकैः सर्वफलैः सर्वपुष्पैरपि प्रिये । विहाय मारणोक्तानि फलपुष्पाणि सुव्रते ॥ यो जुहोति स वै सर्वसम्पदामालयो भवेत् ।' अधिकः पाठः—क. छ. । १६. 'आदि' नास्ति—क. ग. घ. छ. । १७. विभाव्या—ख. ङ. । १८. भूर्लोकस्थि—क. ग. छ. । १९. 'यावत्' नास्ति—क. ग. छ. । २०. कारणो—क. ग. घ. छ. ।

महाप्रभावसंयुक्तं महापातकनाशनम् ॥ ५७ ॥
एवमेतस्य चक्रस्य प्रभावो वर्णितुं[1] मया ।
न शक्यते महादेवि कल्पकोटिशतैरपि ॥ ५८ ॥

माङ्गल्यदायकम् । महामाङ्गल्यं द्वैतग्रामधिक्कारः । महाप्रभावं सदाशिवादिकं यद्बलम् । महापातकं शिवात्मभेदपरामर्शः । तदुक्तं[2] भट्टगङ्गाधरेण—

आत्मेशजगतां भेदं[3] यो नरः कुरुते[4]ऽमतिः ।
स महापातकी सत्यं पातकस्य महत्त्वतः ॥ इति ।

किं बहुना, चक्रराजवर्णनं कर्तुं[5]मशक्यमित्याह—एवमेतस्येति । अर्थवादा[6]शङ्का न कार्या । तदुक्तं श्रीत्रिंशिकाशासने—

संकोचवशाद् मूलादिब्रह्मरन्ध्रान्त[7]रालकुहरस्फु[8]रितमहायोगपीठ[9]पीठिकासु समुल्लसिताकारपरापरलिङ्ग[10]महाह्रदनिमग्नमनो[11]महावारणानां महायोगिनां यदनुभवसुखं तदेव शुभं [12]प्रकाशयति । त[13]त्सुखं ददातीति यावत् । उक्तं च श्रीमतशास्त्रे —

[1]यत्र यत्र मनस्तुष्टिस्तत्र तत्रैव धारयेत् ।
तत्र तत्र परानन्दस्वरूपं संप्रकाशते ॥

अथवा शुभं शोभनं तत्संपादकमित्यर्थः । महालक्ष्मीमयं देवीति । महालक्ष्मी राज्यादिलाभस्तं ददातीत्यर्थः । महामङ्गलदायकमिति । महाभ्युदयपर[14]म्पराप्रदायकमिति यावत् । महाप्रभावसंयुक्तमिति । महासामर्थ्यं ददातीत्यर्थः । महापातकनाशनमिति । प्राकृतानां ये ये पातका न ते कुलमार्ग[15]वर्तिनां महापातकाः, किन्तु [2]वीरहत्यादयोऽन्ये म[16]हापातकाः पञ्च । तेषामपि ना[17]शकरमिदं चक्रमित्यर्थः ॥ ५५-५७ ॥

१. वर्णितो—मे. । २. उक्तं—क. । ३. भेदे—क. ख । ४. ते मतिम्—ग. ख. । ५. वक्तुं—ग. । ६. 'अर्थवादा ··नार्हति ॥ इति' नास्ति—क. ख. । ७. विलोलकमल—ख. ङ. ज. । ८. 'स्फुरित' नास्ति—क. ख. ग. छ. । ९. 'पीठ' नास्ति—क. ग. छ. । १०. पिङ्गल—ख. ङ. ज. । ११. 'महा' नास्ति—ख. ङ. ज. । १२. प्रकाश्यते—ग. प्रकाशयतीति—ज. । १३. 'तत्सुखं···शोभनं' नास्ति—ख. ङ. ज. । १४. पारम्पर्यदा—ङ. । १५. संबन्धिनां—क. ग. छ. । १६. महान्तः—घ. ज. । १७. नाशकमित्यर्थः—क. ग. घ. छ. ।

1. एष श्लोकः स्वल्पेन पाठभेदेन सह विज्ञानभैरवे (श्लो. ७४) उपलभ्यते ।
2. वीरहत्यादय इति । "वीरहत्या वृथापानं वीरपत्नीनिषेवणम् । वीरद्रव्यापहरणं तत्संयोगश्च

नार्थवादादिशङ्का च वाक्ये माहेश्वरे भवेत् ।
अबुद्धिपूर्वं हि तथा संस्थिते सततं भवेत् ॥
अनवच्छिन्नविज्ञानवैश्वरूप्यसुनिर्भरः ।
शास्त्रात्मना स्थितो देवो मिथ्यात्वं क्वापि नार्हति ॥ इति ॥ ४५-५८ ॥

एवमेतस्येत्यारभ्य कल्पकोटिशतैरपीत्यन्तस्यायमर्थः—एवंप्रभावस्यास्य महाचक्रस्य प्रभावो वर्णयितुं मया न शक्यते । [1]बहुकालं वर्णयता मयापीति यावत् ॥ ५८ ॥

अन्यच्च (च)क्रस्तुर्यां (महा? मोह)नादिपदेन मूलस्वामिन्या नवचक्रनामसंकेतः कृत इति । तदुक्तं वामकेश्वरतन्त्रे—

त्रैलोक्यमोहनं चक्रं सर्वाशापरिपूरकम् ।
सर्वसंक्षोभणं देवि सर्वसौभाग्यदायकम् ॥
सर्वार्थसाधकं चक्रं सर्वरक्षाकरं तथा ।
सर्वरोगहर चक्रं सर्वसिद्धिप्रदायकम् ॥
सर्वानन्दमयं चापि नवमं सुरसुन्दरि । इति ।

[1]एतद्वाह्यगतमिति । एतस्य चतुर्दशारचक्रस्य बहिरष्टदलं पद्मं समालिखेत् । [2]तद्वाह्यतस्तस्याष्टारपद्मस्य बाह्यतोऽपि षोडशारं पद्मं रचयेत् । परिवेषो वृत्तत्रयम् । चतुरिति चतुरश्रम् । [3]चतुर्द्वारोपशोभितमित्यर्थः ॥ ४०-४१ ॥

अस्ति चात्र प्रमेयान्तरविषयो ह्येष चक्रसंबन्धः । तदुक्तं श्रीम[4]न्त्रराजे—

अष्टापदे चाष्टशूले गदा चाष्टसु सर्वदा । [5]अष्टाष्टकपदव्या(पि? पी) स गुरुर्भैरवागमे ।
वृत्त[6]द्वये चतुर्द्वारे [7]चतुरश्रत्रये प्रिये । गणेशादिपदव्यां(पि? पी) स गुरुर्भैरवागमे ॥
षोडशाधारचक्रस्थः षोडशस्वरवा[9]चकः । षोडशान्तकलाधा[10]रो स गुरुर्भैरवागमे ॥

---

१. 'बहुकालं वर्णयता मयापि' नास्ति—क. ग. छ. । २. 'तद्वाह्यत ''मित्यर्थः' इत्यस्य स्थाने 'तद्वाह्ये षोडशदलं पद्मं परिवेषरूपेण वृत्तत्रयं द्वारोपशोभितं चतुर्द्वारोपशोभितमित्यर्थः.' इति पाठः—ख. ङ. ज. । ३. द्वारोपशोभितमिति यावत्—क. ग. छ. । ४. श्रीतन्त्रराजीये—ख. । ५. अष्टाष्टकेसरैर्वापि—ङ. । ६. त्रये—ज. । ७. लये—ङ. । ८. स्यापि—ङ. । ९. वाचन.—ङ. । १०. धारे—ङ. ।

पञ्चमः ॥ महापातकमित्युक्तं कौलिकाना कुलान्वये ।" (कुलार्णवे, ११।७०) । मनुस्मृतौ तु—"ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमः । महान्ति पातकान्याहुः संसर्गश्चापि तैः सह ॥" (११।५५) इति पञ्च महापातकानि परिगणितानि ।

1. 'एतद्वाह्यगतम्' इत्यादि 'शोभितम्' इत्यन्तं पङ्क्तित्रयं से. श्लो. ४०-४१ श्लोकत्वेन स्थापितं पूर्वमेव व्याख्यातम् । अर्थरत्नावल्यां तदत्र व्याख्यायते ।

अष्टानामष्टधारूपः पदव्यक्तिक्रमेण यः। इति मध्याष्टकं वेत्ति स गुरुर्भैरवागमे ॥
चतुर्दशपदान्तस्थश्चतुर्दशविराजितः। (नश्च? न च)तुर्दशभिन्यूनः स गुरुर्भैरवागमे ॥
दशधा दशगर्भान्तर्विचित्ररचनोज्ज्वलः। दशभूमिपदान्तस्थः स गुरुर्भैरवागमे ॥
दशकौलेश्वरो धीमान् दशदिग् देशभैरवः। दशाश्वमेधमध्यस्थः स गुरुर्भैरवागमे ॥
अष्टधा स्फुरते साधुर्वशिन्यादिभिरष्टधा। वेत्ति तां मन्त्रचक्रस्थां स गुरुर्भैरवागमे ॥
चतुर्धा कर्मविज्ञाने चतुर्धा सन्ततो यथा। यः समाकोशेचण्डेशः स गुरुर्भैरवागमे ॥ इति।

इदमेव चक्रमान्तरीकृत्य सूत्रपातदशायां श्रीवामकेश्वरतन्त्रे प्रतिपादितम्। तत्प्रकारं यथा तथा वक्ष्ये—

अथातः संप्रवक्ष्यामि चक्रसंकेतनिर्णयम्। तदर्थं देवि कुर्वीत त्रिहस्तं मण्डलोत्तमम् ॥
अस्य भार्या तृतीयेन कर्णिका चक्रलाञ्छिता। पथद्वयं चतुर्द्वारं चतुरं चैकभागकम् ॥
ब्रह्मस्थानं ततः कृत्वा कर्णिकाभूमिमध्यमे। चतुर्विंशत्यङ्गुलेन ब्रह्मस्थानं महेश्वरि ॥
भ्रामयेद् वृत्तरूपेण मण्डलं सम्यगालिखेत्। तस्मिन् वृत्ते महादेवि ब्रह्मसूत्रं निपातयेत् ॥
प्राक्प्रत्यगायत देवि सम्यक् प्राचीविधानतः। तस्मिन् सूत्रे महादेवि नवधा लाञ्छनं पतेत् ॥
षट् षट् पञ्च त्रयस्त्रीणि चतुश्च त्रयमेव च। षट् षट् षडङ्गुलेनैव दशभागानलाञ्छितान् ॥
याम्यसौम्यायतं दद्यात् सूत्राणां नव लाञ्छने। नवधा पातिते सूत्रे पार्श्वयोरुभयोरपि ॥
अङ्गुलानि क्रमेणैव मार्जयेत् परमेश्वरि। भ्रमणं सप्तमं चैव तृतीयं चैव वन्दितम् ॥
प्रथमे नवमे चैव पार्श्वयोरुभयोरपि। त्रीणि त्रीण्यङ्गुलान्यत्र मार्जयेदुभयोरपि ॥
पञ्च पञ्चाङ्गुलं मार्ज्यं षष्ठे चैव चतुर्थयोः। उभयोः पार्श्वयोर्मार्ज्यं षोडशं षोडशाङ्गुलम् ॥
पञ्चमस्योभये पार्श्वे मार्जयेत् षोडशाङ्गुलम्। एवं संमार्जयेद् देवि समक्षेत्रं च कर्णिका(म्) ॥
सर्वसूत्राणि पार्श्वौ द्वौ ब्रह्मसूत्रेण संगतम्। योजयेत् क्रमशस्तस्मिन् सप्तमं च तृतीययोः ॥
योजयेदुभयोः पार्श्वौ सृष्टिनिष्ठं महेश्वरि। पञ्चशक्तिचतुर्वह्नितद्विकारसमन्वितम् ॥
द्वितीयस्य द्वयोः पार्श्वौ ब्रह्मसूत्रेण संगतम्। नैवमं योजयेद् देवि नवमं प्रथमे युतम् ॥
नवमस्य द्वयोः पार्श्वौ ब्रह्मसूत्रेण संगतम्। द्वितीयस्य द्वयोः पार्श्वौ ब्रह्मसूत्रेण संगतम् ॥
योजयेदष्टमे देवि अष्टमं च द्वितीयके। अष्टमस्य द्वयोः पार्श्वौ ब्रह्मसूत्रेण संगतम् ॥
चतुर्थस्य द्वयोः षष्ठे ब्रह्मसूत्रेण संगतम्। पञ्चमस्य द्वयोः पार्श्वौ ब्रह्मसूत्रेण संगतम् ॥
षष्ठस्यैव द्वयोः पार्श्वौ ब्रह्मसूत्रेण संगतम्। पञ्चशक्तिश्चतुर्वह्निरेवमेव तु योजयेत् ॥
इति संसिद्ध्यते चक्र कर्णिकान्तर्गतं समम्। पूर्वभागे पञ्चशक्तिः पश्चाद्वह्निश्चतुः प्रिये ॥

अथातः[1] संप्रवक्ष्यामि त्रिपुराचक्रमन्यथा[2] ।
तदर्थं देवि कुर्वीत त्रिहस्तं मण्डलोत्तमम् ॥ ५९ ॥

अथात इत्यादिसूत्रसप्तदशकेन[3] पुनरपि प्रकारान्तरेण चक्रराजविन्यासमाह । अन्यथा "शक्त्या शक्तिम्" (१।२९) इत्युक्तक्रमात्[4] । तदर्थं चक्रराजविन्यासार्थम् । त्रिहस्तं मण्डलोत्तममिति चक्रराजविन्यासाय स्वीकृतं क्षेत्रमुच्यते । तत् त्रिहस्तं कुर्यात् । त्रिहस्तशब्देन समानं[5] त्र्यवयव-

विपरीतं तु वक्ष्यामि पश्चिमं पञ्चशक्तिकम् । चतुर्वह्निः पुरस्तात्तु तद्विशेषं शृणु प्रिये ॥
सप्तमं प्रथमे[6] योगं ब्रह्मसूत्रेण संगतम् । अष्टमं च द्वितीयेन ब्रह्मसूत्रेण संगतम् ॥
प्रथमं नवमं योगं नवमे प्रथमे युतम् । द्वितीयं चाष्टमे योगं ब्रह्मसूत्रेण संगतम् ॥
अष्टमं च द्वितीयेन ब्रह्मसूत्रेण संगतम् । षष्ठं चैव चतुर्थेन ब्रह्मसूत्रेण संगतम् ॥
चतुर्थं सप्तमे योगं ब्रह्मसूत्रेण संगतम् । विपरीतमेवमेवं तु यथोक्तं परमेश्वरि ॥
पञ्चशक्तिचतुर्वह्निसंयोगाच्चक्रसंभवः । तत्रैकमष्टदलं[7] मध्ये द्विदशारं चतुर्दश ॥
चतुर्दश द्वंद्वमष्टावेकं[8] महेश्वरि । सृष्टिसंहारयोगेन शक्तिस्थानान्यनुक्रमात् ॥
स्थितानि त्रिपुराचक्रे यद्बोधाद् भैरवो भवेत् । बहिः पद्मद्वयं[9] कुर्यादष्टषोडशकच्छदम् ॥
गुणवृत्तं ततः कुर्याच्चतुरस्रं च तद्बहिः । चतुरस्रं ततः कुर्यात् कुर्याद् द्वारचतुष्टयम् ॥
चतुष्कोणसमायुक्तमेवं स्याच्चक्रमुत्तमम् । रक्तेन रजसापूर्य चक्रं शुक्लोच्चरेखिकम् ॥ इति ।

अन्यत्राप्येतज्ज्ञातव्यं चक्रम्—

[1]चक्रं बैन्दवमम्बिकामयमियं वामा त्रयो ये भ्रमा
ज्येष्ठेयं यदिदं पुरन्दरपुरे रेखाचतुष्कं बहिः ।
योऽयं शक्रपनलत्रिकोणनिवहो रौद्रीयमित्यामृशन्
योऽर्चाधारमकृत्रिमं कलयते मातः स ते पूजकः ॥

सृष्ट्यादिप्रविभागेन धामत्रयास्यप्रमेयमपि निरूपितं द्रष्टव्यम् ।

१. 'अथातः' इत्यादि 'चक्रमुत्तमम्' इत्यन्ताः सप्तदश श्लोका ऋ. से. विहाय कुत्रापि न दृश्यन्ते । २. चक्रमन्त्रनिर्णयम्—वाक. ख. । ३. इत्यादिसूत्रसप्तकेन—क., इत्येकादशकेन—ख. । ४. इत्युपक्रमात्—क., इत्युक्तत्वात्—ख. । ५. मानं—क., सामान्य—ख. । ६. भ्रमणं—ङ. । ७. दलं—ङ. ज. । ८. द्वन्द्वमष्टावेकमेव—ख. ङ., युतावष्टावेकं—ज. । ९. पद्म—ङ. ।

1. एष श्लोको वामकेश्वरीमतविवरणेऽपि (पृ० २९) दृश्यते ।

अस्य कार्या तृतीयेन कर्णिका चक्रलाञ्छिता ।
पद्मद्वयं द्वितीयेन चतुरस्रं च शेषतः ॥ ६० ॥
ब्रह्मसूत्रं पुरा दत्त्वा कर्णिकाभूमिमध्यतः ।
याम्यसौम्यायतं दद्यात्तत्रस्थं सूत्रसप्तकम् ॥ ६१ ॥
तुर्यसूत्रं ततो लुप्याद् मध्यांशः स्याद् द्विभागशः ।
तृतीयपञ्चमौ नागभूपांशौ द्व्यंशवर्जितौ ॥ ६२ ॥

कतामात्रमुच्यते । अमुमेवार्थं स्फुटीकरोति—अस्येत्यादिना । अयमर्थः—स्वीकृतस्य क्षेत्रस्य भागेनैकेन कर्णिकां भागेन पद्मद्वयं भागेन चतुरश्रं च कुर्यादिति । ब्रह्मसूत्रं प्राक्प्रत्यगायत मध्यतो निहितं सूत्रम् । पुरा प्रथमम् । कर्णिकाभूमिमध्यतः तच्चक्रराजविन्यासाय स्वीकृतस्य त्र्यवयवस्य क्षेत्रस्य मध्यतः कर्णिकालाभाय विरचितस्य वृत्तस्य मध्ये । याम्यसौम्यायतं दक्षिणोत्तरायतम् । तत्रस्थं वृत्तस्थम् । सूत्रसप्तकं सूत्राणां सप्तकम् । अयमत्र प्रकारः—प्रथमं प्राक्प्रत्यगायतब्रह्मसूत्रावलम्बनेन

प्राक् सूत्रं प्रथमं निधाय विदधीतार्धेन तस्याङ्कितं
मध्ये मत्स्ययुगं दिशोरमलधीः कीनाशवित्तेशयोः ।
ताभ्यां सूत्रमभिप्रसार्य चतुरः कोणांस्ततो लाञ्छयेत्
क्षेत्रं स्याच्चतुरस्रमत्र जनयेदन्यानि कुण्डान्यपि ॥
(त्रि. सा. ९१५)

इत्यभियुक्तोक्तस्थित्या समचतुरश्रोत्पादनानन्तरं त्रिभागीकृते क्षेत्रे मध्यतः कर्णिका[12]वृत्तं[13] विरच्य तत्र दक्षिणोत्तरायतं समकोष्ठं सूत्रसप्तकं पूर्वादिक्रमेण[14] दद्यादिति[15]। तुर्यसूत्रं[16] प्रसृतेषु सप्तसु सूत्रेषु[17] मध्ये पूर्वतश्चतुर्थं सूत्रं

१. तस्य कुर्यात् त्रिभागेन कर्णिकां चक्रलाञ्छिताम् । पद्मद्वयं तदर्धेन द्वारक्षेत्रं च तत्समम् ॥—वाक. ख. । २. भ्रम—वाक. ख. से., क्रम—वाग. । ३. लुप्त्वा—वाक. ख., लुम्पेत्—वाग. से. । ४. द्विभागिकः—वाक. ख., द्विभागतः—वाग. से. । ५. भागौ कृत्वा त्र्यंश—वाक. ख. । ६. यं लक्ष्यते—क. । ७. 'क्षेत्रस्य' नास्ति—ख. । ८. भागाय—क. ग. । ९. सूत्रनिधाना—ग. । १०. दलितार्धेन—क. । ११. पूर्वं—ख. । १२. कर्णिका—ख. । १३. 'वृत्तं' नास्ति—ख. । १४. स्थितः क—ख.ग. । १५. 'इति' नास्ति—क. । १६. आदितुर्यं—क. । १७. 'मध्ये' नास्ति—क.ख. ।

तेन मानेन [१]सप्तैव वीथ्यस्तन्त्रेषु मध्यमम् ।
तृतीयस्य द्वितीयस्य चा[२]द्यसूत्रस्य चान्तयोः ॥ ६३ ॥
प्रसारयेदधोधःस्थं ततः सूत्रद्व[३]येद्वयम् ।
[४]भौमे सप्तमके सूत्रे ब्रह्मस्थाने च संगतम् ॥ ६४ ॥

लुप्यात् मार्जयेत्। मध्यांशः स्याद् द्विभागश इति । तुर्यसूत्रमार्जने कृते मध्यतः कोष्ठद्वयमेकभागो [५]भवतीत्यर्थः । पुनरपि मध्यमभागस्य किञ्चिद्वि[६]कासमाह— तृतीयेति । तृतीयपञ्चमौ । भागावि[७]ति पू[८]र्यम् । नागभूपांशौ अष्टांशषोडशांशौ । द्व्यंशवर्जितौ [1][९]द्वयेनांशेन वर्जितौ । कुर्यादित्यध्याहार्यम् । अयमर्थः—अष्टधा षोडश[१०]धा च वि[११]भक्तौ तृतीयपञ्चमौ भागावेके[१२]नांशेन[2] किञ्चिद्ध्रस्वीकुर्यादिति[3] । तेनेति । तेन मानेन परित्य[१३]क्तांशद्वयेन [१४]मध्यभागमावर्जिततुर्यसूत्रमेकीकृतं महा[१५]मध्यकोष्ठं पुनश्च विवर्धयेत् पुनरपि विकसितं कुर्यात् । तृतीयपञ्चमौ भागौ किञ्चिद्विकसितौ कुर्यादित्यर्थादायातम् । तृतीयस्येत्य[१६]र्धपद्यं पूर्वतः पश्चिमाग्रं [१७]स्थ्यंश्रत्रयमाह । तृतीयस्येत्यनेनान्वितोऽन्त्यशब्दः पर्यन्तवचनः[4] ।

१. भागेन च पुनर्मध्यभागं विवर्धयेत्—वाक. ख. । २. आदि—वाक. ख. ग., स्वाद्य—से. । ३. द्वयं—वाक. ख. ग. । ४. भ्रमे—वाक. ख. । ५. भवेदि—ख. । ६. द्विकासभाग—क., विभाग—ख. । ७. 'विति'''विस्पष्मा' नास्ति—ग. । ८. तुर्याभाग—क. । ९. येनांशेन—क. । १०. षोडशांसौ—ग. । ११. 'विभक्तौ'''भागा' नास्ति—ग. । १२. वेकांशेन वर्जितौ कुर्यादिति—क., द्व्यंशवर्जितौ द्वयेनांशेन वर्जितौ—ग. । १३. त्यक्तेनांश—क. ग. । १४. पञ्चमभागमावर्जित-तुरीय—ग., 'मध्यभाग'''न्त्यशब्दः' इत्यस्य स्थाने 'मध्यत्रयं त्र्यश्रत्रयमाह—तृतीयस्येति । अनेनान्वितोऽन्तशब्दः' इति पाठः—ख. । १५. 'मध्य' नास्ति—ग. । १६. त्यर्धपदेन—क. । १७. अस्त्र—क. ।

1. "द्वाभ्यामंशाभ्याम्" (पृ. ४५) इति सेतुबन्धे ।
2. एकेनांशेनेति । अष्टस्वेकः षोडशसु चैक इति प्रत्येकमेकैकेन, संभूय द्वाभ्यामंशाभ्यां वर्जिताविमौ भागौ कुर्यादित्यभिप्रायः ।
3. "यत्तु तृतीयद्वयोरर्थांशाष्टके पञ्चमयोस्त्वंशषोडशके च द्वौ द्वावंशौ पार्श्वद्वयेन न्यूनौ कुर्यादिति व्याख्यानं तत्प्रमाणान्तरेण भूयो विसंवादापत्तेरुपेक्षितम्" (से. पृ. ४६) ।
4. "अन्ये त्वन्तशब्दस्तृतीयस्येत्यनेनान्वयदशायां प्रान्तपरः । द्वितीयाद्याभ्यामन्वयदशायां समीपपर इत्याहुः" (से. पृ. ४६) ।

आपञ्चमादधःस्थानां त्रयाणां चान्ततो नयेत् ।[1]
भौमे प्राथमिके सूत्रे विश्रान्तं च तृतीयके ॥ ६५ ॥
सूत्रद्वयं चान्य[तस्तु][2] त्र्यस्राण्येवं भवन्ति षट्[1] ।
चतुर्दशारं[3] देवेशि दशारं चात्र सिद्ध्यति ॥ ६६ ॥

द्वितीयस्य चाद्यस्य चेत्येताभ्यामन्तशब्दः समीपवचनः । आस्फालनीयसूत्रमर्मानुगुणस्थान इत्यर्थः । ब्रह्मस्थाने एकभागीकृतस्य महामध्यकोऽस्य[4] पुनर्विकासरूपस्य प्रतिष्ठीकृतस्य, पश्चिमतः परित्यक्तमहात्र्यश्राद् बहिर्यवैकमात्रे ।[6] अयमर्थः—प्रसृतेषु सप्त[7]सूत्रेषु मध्ये पूर्वतस्तृतीयद्वितीयाद्यसूत्राणां त्रयाणामन्तरेषु सूत्राण्यावध्य ब्रह्मसूत्रपश्चिमाग्र[10]भ्रमरेखायां तदनन्तरस्थसप्तमसूत्रमध्यभागे महोपह्वर[11]ब्रह्मस्थाने च सूत्रद्वयाग्राणि यथा[12] भवन्ति, तथा[13] प्रसारयेदिति । आपञ्चमेत्यर्धपद्यं पश्चिमतः[14] पूर्वाग्रं त्र्यश्रत्रयमाह । अयमर्थः[15]—प्रसृतेषु सूत्रेषु मध्ये पूर्वतः पञ्चमसूत्रमारभ्य पश्चिमतोऽवस्थितानां[16] त्रयाणां सूत्राणां पूर्वदलेषु[17] सूत्राण्यावध्य ब्रह्मसूत्रप्रागग्रभ्रमरेखायां तदनन्तरस्थप्रथम[18]सूत्रमध्यभागे तदनन्तरस्थतृतीयसूत्रमध्यभागे[19] च सूत्राग्राणि यथा भवन्ति तथा प्रसारयेदिति । एवं कृते त्र्यश्रषट्कं संपद्यते । आद्या शक्तिराद्यं वह्निपुरं[20] च कर्णिकाभ्रमसंश्लेषीति चक्रराजस्येयं महोपनिषत् । [2][21]शक्त्या-शक्ति-

१. एषा षड्क्तिर्न दृश्यते—वाक. ख. । २. द्वयं चान्यत्—वाक. ख. ग. । ३. चतुर्दशारमित्येवं दशारं च प्रसिद्ध्यति—वाक. ख. ग. । ४. कर्मा—ख. । ५. ध्वस्यापु—ख. ग. । ६. इतः परम्—'यवैकमात्रे' इत्यधिकः पाठः—क. । ७. 'सप्त' नास्ति—क. ग. । ८. मध्यात्—ख. नास्ति—क. । ९. मन्तेषु—क. ग. । १०. मभ्रमशिखाया—क. । ११. महोपह्वत—क., महापश्चाद्—ख. महोपर—ग. । १२. यदा—ख. । १३. तदा—ख. । १४. पश्चिमतः पूर्वाग्रत्र्यस्रसूत्रद्वयमाह—क., ऊर्ध्वचतुस्सूत्रात्मयमाह—ख. । १५. 'अयमर्थः' नास्ति—ख. । १६. तोऽधः—क. ख. । १७. पश्चिमदलेषु—ख. पूर्ववदन्तेषु—ग. । १८. ब्रह्म—ख. । १९. 'तदन···भागे' नास्ति—ख. । २०. द्वयं—क. । २१. 'शक्त्या···द्रष्टव्यम्' नास्ति—ख. ।

1. "वस्तुतस्त्र्यस्राण्येवं भवन्ति षट् इत्यृजुर्विमर्शिन्युक्त एव पाठः साधुः" (से. पृ. ४७) ।
2. "शक्त्या शक्तिम्" (१।२९) इत्यादिना प्रतिपादिते प्रथमे चक्रनिर्माणविधावप्येवं द्रष्टव्यमिति यावत् ।

सूत्राद् द्वितीयकात् षष्ठाद् ब्रह्मसूत्रस्य पार्श्वयोः ।
सूत्रद्वयद्वयं देयमधऊर्ध्वक्रमात्मकम् ॥ ६७ ॥
तत्कोटिसंगतं पश्चात् सूत्रयुग्मं प्रसारयेत् ।
दशारं देवि संसिद्धमेतच्चक्रं तृतीयकम् ॥ ६८ ॥
सूत्रात् पञ्चमकान्मध्यादन्यत् सूत्रद्वयं नयेत् ।
ऊर्ध्वाधोमुखमध्यस्थव्यस्त्रमर्मद्वयावधि ॥ ६९ ॥
दद्यात् तृतीयकं सूत्रं तयोरन्योन्यसंगतम् ।
एवं चतुर्थमष्टारं मध्ययोनिश्च पञ्चमी ॥ ७० ॥

क्रमेऽप्येव द्रष्टव्यम् । एतावति कृते चतुर्दशारनिष्पत्तिः सम्पन्नेत्याह—चतुर्दशारमिति । सूत्राद् द्वितीयकादिति द्वाभ्यां पुनर्दशारमाह । द्वितीयकात्[1] पूर्वतो द्वितीयकात् सूत्रात् । षष्ठात् पूर्वतः षष्ठात् सूत्रात् । ब्रह्मसूत्रस्य प्राक्प्रत्यङ्निहितस्य महासूत्रस्य । तत्कोटिसङ्गतम् अधऊर्ध्वक्रमात्मकं विन्यस्य सूत्रद्वयाग्रसङ्गतम् । अयमर्थः—पूर्वतो द्वितीयसूत्रमध्यभागमारभ्य ब्रह्मसूत्रस्य पक्षयोरनन्तरकोणक्लृप्तदशारकोणद्विरेखावधि पूर्वाग्रं सूत्रद्वयं प्रसार्य पुनस्तत्तत्सूत्राग्रावलम्बनेन दक्षिणोत्तरतः सूत्रद्वयं प्रसारयेदिति । एवं कृते पुनर्दशारं सम्पन्नमित्याह—दशारं देवीति । सूत्रात् पञ्चमकादित्यर्धपद्यमष्टारं मध्ययोनिं चोत्पादयति । पञ्चमकात् पूर्वतः प्रसृतपञ्चमसूत्रात् । मध्यात् मध्यमभागात् । अथ विन्यासक्रमः—पूर्वतः पञ्चमसूत्रमध्यभाग-

---

१. द्वय—वाक. ख. ग. । २. प्रसारितम्—वाक. ख. । ३. एमेव कथितं चक्रमेतत्—वाक. ख. । ४. सूत्राग्रात् पञ्चमादूर्ध्वम्—वाक. ख. । ५. एमेकारं चात्र पञ्चमम् । इति संसिद्ध्यते चक्रं कर्णिकान्तर्गतं समम्—वाक ख. । ६. मेणेद—क. । ७. एव—क. । ८. दशारचतु—क. ख. । ९. मित्याह—क. ख. । १०. सूत्रतो—क. । ११. यमू—क. ख. । १२. ताध—क. ख. । १३. पश्चिमाग्र—क. । १४. इत परम्—'पूर्वतः षष्ठसूत्रमारभ्य ब्रह्मसूत्रस्य पक्षयोरन्तरक्लृप्तदशारकोणद्विरेखावधि पूर्वाग्रं सूत्रद्वयं' इत्यधिकः पाठः—क. । १५. विस्तार—क । १६. 'पूर्वतः' नास्ति—ख. ।

1 "ऋजवस्तु—द्वितीयसूत्रस्य षष्ठसूत्रस्य यो मध्यभागस्तस्य ब्रह्मसूत्रस्पृष्टत्वात्तत्पार्श्वयोरित्यनेन तन्त्रेण वह्निप्राक्कोणशक्तिप्रत्यक्कोणयोरेव स्थाननिर्देश इति व्याचक्षते" (से. पृ. ४७) ।

अरुणा तु[1] तवर्गस्था पवर्गे जयिनी स्थिता[2] ।
सर्वेश्वरी यवर्गे तु शवर्गे कौलिनी[3] तथा ॥ ७९ ॥
एता वर्गाष्टके सम्यग[4]ष्टावेव हि देवताः ।
अर्चिताः पुरुषस्याशु प्रकुर्वन्ति वशं[5] जगत् ॥ ८० ॥
उद्धरेत् प्रथमं रेफं तदधः कुटिलान्तकम्[6] ।
तदप्यवनिबीजस्थं षष्ठस्वरसमन्वितम् ॥ ८१ ॥
ऊर्ध्व[7]मर्धेन्दु[8]बिन्द्वाढ्यं कारयेत् परमेश्वरि ।
एतत्[9] वशिनीबीजं योगिनीनां मुखे स्थितम् ॥ ८२ ॥

वर्णं च यथायोगं संश्लेषयति । सम्यग् अविपर्यस्तत्वेन ॥ ७७-८० ॥

उद्धरेदित्यादिपञ्चदशभिर्वशिन्यादिवाग्देवताष्टकस्य बीजाष्टकं क्रमेण [10]कथयति । तदधः [11]तस्याधस्तात् । [12]कुटिलान्तकम् । कुटिल. फकारस्तस्यान्तकं [13]बकार:, तद् बकार[14]बीजम् । [15]अवनिबीजं लकारः । षष्ठस्वर ऊकार. । [16]ऊर्ध्वं शिर: । अर्धेन्दुः कला । बिन्दुरनुस्वार. ॥ ८१-८२ ॥

इष्टदेवता वशिन्यादयः साधकेनार्चितास्तस्य वशे जगत् कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ ७७-८० ॥

उद्धरेत् प्रथममित्यादि शृणु विद्याङ्गरूपिणीमित्यन्तस्यायमर्थः—आदौ रेफं[19] वह्निं समुद्धृत्य तदधः कुटिलान्तगमिति । कुटिलः फकारः, तस्यान्तगं [19]बकारमुद्धरेदित्यर्थः । तदप्यवनिबीजस्थमिति । तदुद्धृताक्षरद्वयं [20]लकारस्थित कुर्यात्, यथा भवति तथोद्धरेदित्यर्थः । षष्ठस्वरसमन्वितमिति । ऊकारसमन्वितमिति यावत् । ऊर्ध्वमर्धेन्दु-

द्वितीयवर्गप्रथममिन्द्रारूढं महेश्वरि ।
अधस्तान्नाभसं बीजमाग्नेयस्थं समुद्धरेत् ॥ ८३ ॥
चतुर्थस्वरसंयुक्तं बिन्दुखण्डेन्दुलङ्कृतम् ।
एतत्कामेश्वरीबीजं त्रैलोक्यक्षोभकारकम् ॥ ८४ ॥

द्वितीयवर्गप्रथमं ककारः । इन्द्रो लकारः । नाभसं बीजं हकारः । आग्नेयो रेफः । चतुर्थस्वर ईकारः ॥ ८३-८४ ॥

बिन्द्वाद्यमिति । उद्धृतवर्णचतुष्टयस्य शिरसि अर्धेन्दुं कृत्वा बिन्दुरनुस्वार एतद्द्वयमुद्धरेदित्यर्थः । यथा ब्लूँ । एतद्वशिनीबीजं योगिनीनां मुखे स्थितमिति । [1]योगिनीभिः सदा जप्तमित्यर्थः ॥ ८१-८२ ॥

द्वितीयवर्गप्रथममिति । द्वितीयवर्गः कवर्गस्तस्य वर्गस्य प्रथमाक्षरः ककारः । ऐन्द्रारूढमिति लकारारूढमित्यर्थः । अधस्तान्नाभसं [3]बीजमिति । तदनन्तरं हकारमुद्धरेदित्यर्थः । आग्नेयस्थं समुद्धरेदिति । आग्नेयो रेफः । तत्स्थान्युद्धृतानि वर्णानि यथा भवन्ति तथा कुर्यादित्यर्थः । चतुर्थस्वरसंयुक्तं बिन्दुखण्डेन्दुलङ्कृतमिति । चतुर्थस्वर ईकारः, बिन्दुरनुस्वारः, खण्डेन्दुरर्धचन्द्रः । एतत्त्रितयमुद्धृतबीजानामुपरि कुर्यादिति यावत् । एतत्कामेश्वरीबीज त्रैलोक्यक्षोभकारकम् । कामेश्वरीबीजमित्यर्थः । यथा क्लह्रीँ ॥८३-८४॥

---

१. वर्गात्–वाक. ख. ग. । २. मैन्द्रा–वाक. ख. ब. अ. । ३. चछाम्भवं–सक. । ४. खण्डद्वय कृतम्–ब., नादविभूषितम्–सक. । ५. 'कवर्ग.' नास्ति–क. ग. घ. छ. ज. । ६. 'वर्गस्य' नास्ति–क. ग. घ. छ. । ७. एतत्त्रय–ख. । ८. कुर्यादित्यर्थः–क. ग. छ. ।

1. "तदिदं योगिनीना तद्वाचकवशिनीपदस्य मुखे स्थितमारम्भे प्रयोज्यम् । इदमुपलक्षणं कामेश्वर्यादिबीजानामपि तत्तद्वाचकपदारम्भे प्रयोक्तव्यतायाः ।...योगिनीनां वशिन्यादिबीजाष्टकस्य मुखे स्थितं तेषु प्रथममित्यर्थं इति केचित् । योगिनीभिर्जप्तमित्यर्थं इत्यन्ये" (से. पृ. ५२)

2. "नाभसबीजाग्नेयशब्दा व्यञ्जनमात्रपरा इत्यपि केचित्" (से. पृ. ५३) ।

अरुणापञ्चमस्याधो वारुणं विनियोजयेत्[1] ।
तदधोऽपीन्द्रबीजं तु सर्वोर्ध्वमिपरं प्रिये ॥ ८५ ॥
एतत्तन्मोदिनीबीजं[2] सर्वसत्त्ववशङ्करम्[3] ।
वायव्यमिन्द्रबीजस्थं षष्ठस्वरसमन्वितम् ॥ ८६ ॥
अर्धेन्दुमस्तकाक्रान्तं बिन्दुना[4] परिभूषितम्[5] ।
एतत्ते[6] कथितं देवि विमलाबीजमुत्तमम्[7] ॥ ८७ ॥
सर्वपापक्षयकरं सर्वोपद्रवनाशनम् ।

अरुणापञ्चमो नकार । वारुणं वकार । इन्द्रबीजं लकार । इपरम् ईकार । कलाबिन्दू चात्राध्याहार्यौ ॥ ८५-८६ ॥

वायव्यं यकार । सर्वपापं देहादिसङ्कुचितकर्तृत्वम् । उपद्रवो विकल्पबुद्धि ॥ ८६-८८ ॥

अरुणापञ्चमस्याधो वारुण विनियोजयेदिति । [11]अरुणावर्गस्तवर्गस्तस्य पञ्चमो नकारस्तस्याधो [12]वारुण वकार विनियोजयेदित्यर्थ. । तदधोऽपीन्द्रबीज इति । उद्धृत[13]वकारस्याधोदेशे इन्द्रबीज लकार योजयेदित्यर्थ । सर्वोर्ध्वमिपर प्रिये इति । एवमुद्धृताक्षर[14]त्रयस्योपरि ईकार[15]मुद्धरेत् तथा बिन्दुकलान्वितं च कुर्यात् । एतन्मोदिनीबीजम् । यथा न्ल्व्रीँ ॥ ८५-८६ ॥

वायव्यमिन्द्रबीजस्थमिति । वायव्य यकार । इन्द्रबीज लकार । [16]षष्ठस्वरसमन्वितम् ऊकारसमन्वितम् । अर्धेन्द्वित्यादि । [17]अर्धेन्दु कला, बिन्दुरनुस्वार, ताभ्या विभूषित[18] कुर्यादित्यर्थ. । एतत्ते कथित देवि विमलाबीजविग्रहमिति । [19]एवमुद्धृत बीज विमलारूपमित्यर्थ । यथा ल्व्यूँ ॥ ८६-८८ ॥

---

१. तदध शक्तिबीज च सर्वान्तमिपर प्रिये–सक । २. एतत्तु–सल. ग घ । ३. मरव–शाक स अ. । ४. ज तु–सक., ज स–सल. । ५. नोपरि–याग. से. अ. सत्र ग. घ, कलाबिन्दुविभू–अ. । ६. शोभितम्–सक. । ७. एतत्तु–सल. । ८. विग्रहम्–अ से. सक घ. । ९. 'लकार । इपरम्' नास्ति–ग. घ । १०. वाभ्या–ख । ११. तस्य पञ्चमो–क ग. घ. छ. । १२. 'वारुण' नास्ति–क. ग. घ छ । १३ बीजस्या–ल इ अ । १४. 'त्रय' नास्ति–क. ग. घ । १५ रं विनियोजयेत्–स. इ. अ. । १६. षष्ठस्वरसमन्वित स्वकारस्याधोऽपि ऊकारो देय –क. घ., षष्ठस्वर ऊकार, अकारस्य स्थाने ऊकार एवा भवति तथा कुर्यादित्यर्थ –स. इ. अ. । १७ 'अर्धेन्दु' नास्ति–क. ग घ. छ. । १८. भूषितं क– ल. इ अ. । १९. एतदुक्तं बीज विमलाविग्रहमित्यर्थ –क. ग. घ. छ ।

जकारं[1] कालमारूढं तदधो ज्वलनाक्षरम् ॥ ८८ ॥
चतुर्थस्वरसंभिन्नं[2] बिन्दुनादसमन्वितम्[3] ।
एतत्त्[4]दरुणाबीजमरुणं सर्वमोहनम् ॥ ८९ ॥
शिवबीजं तदादिस्थमधस्तादैन्द्रवारुणौ[5] ।
वायव्यमुपरोद्भिन्नं[6] संयोज्य परमेश्वरि ॥ ९० ॥
जयिनीबीजमेवेदं नादबिन्दुविभूषितम्[7] ।

कालो मकारः । ज्वलनो रेफः ॥ ८८-८९ ॥

शिवबीजं हकारः । तदादिस्तस्य हकारस्यादिः, सकार इत्यर्थः[8] । ऐन्द्रं[9] लकारः । व[ा]रुणो वकारः । उपर ऊकारः ॥ ९०-९१ ॥

जकारं कालमारूढमिति ।[10] कालो मकारः,[11] तं जकारस्याधः कुर्यादिति यावत् । तदधो ज्वलनाक्षरमिति । भकारस्याधोदेशे[12] रेफं संपादयेत् । चतुर्थस्वरसंयुक्तमिति । चतुर्थस्वर ईकारः, तेन[13] संयुक्तं यथा भवति शिरस्थानं तथा कर्तव्यमित्यर्थः । एतच्चतुः[14]पिण्डात्मकमरुणाबीजम् । अरुणाबीजं समस्तं जगन्मोहयितुं समर्थम् । यथा ज्म्रीँ ॥८८-८९॥

शिवबीजमित्यादि । शिवबीजं हकारस्तदादिस्थं सकारम् । हकारस्याधः सकारः कर्तव्य इत्यर्थः । तादृशस्य[15] सकारस्याधोदेशे इन्द्रवारुणौ इन्द्रो लकारः, वारुणं वकारः, तदुभयमुद्धरणीयम् । वायव्य यकारः । उपरोद्भिन्नम् उकारात्[16] परस्थित ऊकारस्तत्संबद्धं कुर्यात् ।[17] उद्धृतषडक्षराणां संयोजनमेकीकरणं विधाय नादबिन्दुविभूषित कुर्यात् । एतज्जयिनीबीजं षट्पिण्डात्मकं[18] सर्वरोगभयापह[19] सर्वेषामारोग्याभयङ्करमित्यर्थः[20] । यथा ह्स्ल्व्य्रूँ ॥ ९०-९१ ॥

---

१. भान्तं जकार–व. । २. संयुक्तं–त्राग. अ. से. ब. सक. ख. ग. घ. । ३. विभूषि–सख. ग. । ४. देवा–सग. । ५. धः सोमेन्द्रवारुणे–सक., धस्ताच्चे–से. सख. ग., धस्तादि–अ. सघ. । ६. मूप–ब., मूस्व–सक. । ७. सर्वरोगभयापहम्–अ., कला–वाग. से., बिन्दुनाद–ब. । ८. 'इत्यर्थः' नास्ति–क. । ९. 'ऐन्द्रं···वकारः' नास्ति–ख. ग. घ. । १०. 'जकाराक्षरं कालमारूढं' अधिकः पाठः–ख. ङ. ज. । ११. 'त' नास्ति–क. ग. घ. छ. । १२. 'देशे' नास्ति–क. ग. ङ. छ. । १३. तेन संयुक्तं कुर्यात् । बिन्दुनादसमन्वितं कुर्यात् । यथा ज्म्रीं–क. ग. छ. । १४. चतुर्वर्णा–ख. ङ. ज. । १५. दास–क. ग. घ. । १६. उकारात् परमूकारम् । उद्धृत–क. ग. छ. । १७. 'उद्धृत···कुर्यात्' नास्ति–ख. ङ. ज. । १८. खण्डा–ज. । १९. भयहरं–क. ग. छ. । २०. सर्वेषां प्रियकरमित्यर्थः–क. ग. घ. छ. ।

उद्धरेन्मोदिनीवर्गचतुर्थं परमेश्वरि ॥ ९१ ॥
अधः कालाग्निवायव्यान् क्रमेण विनियोजयेत् ।
दीर्घायुर्बीजसंयुक्तान् यथानुक्रमयोगतः ॥ ९२ ॥
उपरीश्वरबिन्द्वन्तानेकत्रै सुरसुन्दरि ।
एतत्सर्वेश्वरीबीजं सर्वत्रैवापराजितम् ॥ ९३ ॥

मोदिनीवर्गचतुर्थो झकार । दीर्घायुर्बीजम् । अमरेश्वरीबीजत्वादायुर्बीजमुकार., दीर्घायुर्बीजमूकार । ईश्वर. कला ॥ ९१-९३ ॥

उद्धरेन्मोदिनीवर्गेत्यादि । मोदिनीवर्गश्चवर्गस्तस्य चतुर्थो झकारस्तं झकार प्रथममुद्धरेत । अध कालाग्निवायव्यान् क्रमेण विनियोजयेदिति । कालो मकार, अग्नी रेफ, वायव्यो यकार: । तेन क्रमेण झकारस्याधोदेशे योजयेदित्यर्थ । दीर्घायुर्बीजसयुक्तानिति । दीर्घायुर्बीजमूकार दीर्घरूपम्, तदादाय पूर्वोक्तान् वर्णान् तेन संयुक्तान् यथानुक्रमयोगेन कुर्यादित्यर्थ । उपरीश्वरबिन्द्वन्तानिति । ईश्वरो नादः । बिन्दुरनुस्वार । समस्तानेतान् एकत्र सयोजयेत् । एकबीजतां नयेदित्यर्थः । एतत्सर्वेश्वरीबीजमिति । एतदुद्धृत सर्वेश्वरीबीजं पञ्चपिण्डात्मक सर्वाणि सत्वानि साधकस्य वशे करोतीत्यर्थ । यथा झ्म्र्यूँ ॥ ९१-९३ ॥

१. बीज-अ., वर्ग-से, वर्गाच्च-ब. सल. ग । २. चैव-सल. । ३. दीर्घेन्दु-ब., दीर्घोकारसमा-सघ । ४. बिन्दूना-ब., बिन्द्वाढ्य-सग., बिन्द्वन्त-सल. । ५. मेकत्रापि तथैव च-ब. सघ., मेकत्रापि नियोजयेत्-सग., मेकत्र विनियोजयेत्-याग. अ. से. सक. स. । ६. सर्वमरवशाङ्कुरम्-अ । ७. दीर्घापुर्बीजममरेश्वरत्वादयो बीजमुकार-क., दीर्घायुर्बीजमूकार । ईश्वरः कला-ग. । ८. अध-ख. घ. ङ. ज. । ९. 'इति' नास्ति-क. ग. छ । १० तेन प्रकारेण क्रमेण पूर्वोक्तझकार-ख घ. ङ ज । ११. दीर्घरूपमादाय पूर्वोक्तवर्ण तेन सयुक्त यथा-ख ङ. ज । १२. उद्धृतमेतद्रूप-ख. ङ ज, एतदुद्धृत बीजमिति । एतदुद्धृत बीज-घ. । १३. यथा-ज. ।

कौलिनीपञ्चमं देवि कालवीजोपरि स्थितम् ।
सर्वाधस्तादपि तथा वह्निबीजं नियोजयेत् ॥ ९४ ॥
चतुर्थस्वरसंयुक्तं बिन्दिन्दुसमलङ्कृतम् ।
एतद्बीजवरं भद्रे कौलिनीरूपमास्थितम् ॥ ९५ ॥

कौलिनीपञ्चमं क्षकारः । वह्निबीजं रेफः । बीजानि [1]सुभगोदये लिखितानि ॥ ९४-९५ ॥

कौलिनीपञ्चम देवीति । [2]कौलिनीवर्गः शवर्गस्तस्य पञ्चमं क्षकारस्तमुद्धरेत् । कालवीजोपरि स्थितमिति[3] । कालवीजं मकारस्तदुपरि तच्छिरसि स्थितं यथा भवति तथा कुर्यादित्यर्थः । सर्वाधस्तादपि तथेति । उद्धृताक्षरादधोदेशे वह्निबीजमिति रेफस्तं नियोजयेत् । चतुर्थस्वरसंयुक्तं चतुर्थस्वर ईकारस्तेन संयुक्तं कुर्यादित्यर्थः । नादेन्दुसमलङ्कृतमिति । चन्द्रनादान्वितं कुर्यादित्यर्थः । एतदुद्धृतं बीजवर कौलिनीबीज[12] चतु पिण्डात्मकमित्यर्थः । यथा क्ष्म्रीं[13] ॥ ९४-९५ ॥

---

१. तथा—सख. । २. बीजं वह्नेः—सग. । ३. नादे—थाग. अ. से. सग. घ., बिन्दुनादविभूषितम्—सर., बिन्दुलक्षेन्दुलङ्कृतम्—सत. । ४. वरे—थाग. से., अं परं—सघ. । ५. बीज—ख. । ६ माश्रितम्—ख, समस्थितम्—सण. । ७. 'इति' नास्ति—क. ग. ङ. । ८. 'तच्छिरसि' नास्ति—क. ग. । ९. येदित्यर्थ.—ग. ङ. ज. । १०. 'चतुर्थस्वरसंयुक्तं' नास्ति—क. ग. छ. । ११. बीजं परं—ख. घ. । १२. चिपर्ं—क. ग. छ. । १३. तथा—ज. ।

1. शिवानन्दविरचितः सुभगोदयोऽत्रैव परिशिष्टे प्रकाश्यते । तत्रैमानि बीजानि द्रष्टव्यानि । एवमेवाग्रेऽपि सुभगोदयनाम्ना निर्दिष्टा विषयास्तत्रैवान्वेषणीयाः । अर्थरत्नावल्यामनीमानि बीजाण्युद्धृतान्यत्रैवावलोकनीयानि । वामकेश्वरीमतविवरणे सेतुबन्धे च तथैव ।
2. "यत्तु कौलिनीवर्गः शवर्ग इति [illegible] व्याख्यानं तच्चम्मे कौलिनीति पूर्वपक्षचिन्त्यम्" (से. पृ. ५६) । अत्र शवर्ग इत्येव पाठो [illegible] सर्वासु मातृकासु । तेन "[illegible]" (से० पृ० ५१) [illegible] ।

एवमेतानि बीजानि क्रमादष्टौ महेश्वरि ।
कथितानि [2]मयेदानीं शृणु विद्याङ्गरूपिणी[3]म् ॥ ९६ ॥
[4]करशुद्धिकरीं विद्यां तथाङ्गन्याससंस्थि[5]ताम् ।
आत्मासन[6]गतां [7]चापि तथा चक्रा[8]सनस्थिताम् ॥ ९७ ॥

एवमादि मयान्तेन वृत्तानुवादः क्रियते । इदानीं शृणु विद्याङ्गरूपिणी-[9]मित्यनेन भागेन [10]सह सूत्रद्वयेन वक्ष्यमाणविद्योद्देशः क्रियते । विद्याङ्गरूपिणीं [11]प्रधानविद्याया अङ्गरूपिणी विद्यां शृण्वित्यर्थः ॥ ९६ ॥

[12]करशुद्धिकरीं स्पृष्टपदार्थविशुद्धयर्थमङ्गुलितलशोधिनी[13] विद्यामित्यर्थः । अङ्गन्याससंस्थिताम् । अङ्गन्यासः षडङ्गविधिः । मूलविद्यां शृणु प्रिये ! इति ।

एवमेतानीत्यादि । [14]एवमुक्तप्रकारेण । एतानि बीजान्यु[15]द्धृतानि क्रमात् । [16]यथानुक्रमेण अष्टौ [17]अष्टसंख्याकानि । हे [18]महेशानि ! प्रकाशितानीत्यर्थः ।

शृणु विद्याङ्गरूपिणीमित्यारभ्य एवमेतस्य चक्रस्य साधकोऽर्चां समारभेदित्यन्तस्य व्याख्या लिख्यते । हे [19]देवि ! शृणु श्रोतुमर्हसि । विद्याङ्गरूपिणीमिति । मूलविद्याया अङ्गरूपिणीं[20] विद्यां शृण्विति समुदायोक्तिः ॥ ९६ ॥

पुनर्विशेषतस्तासामङ्गविद्यानां नामानि निर्दिशति शिवः—करशुद्धिक[21]रीं विद्यामिति । करस्थस्य पूजोपकरणद्रव्यस्य स्पर्शयोग्यतामापादयति या विद्या सा [22]करशुद्धिकरी विद्येति । तथाङ्गन्यासरूपिणीमिति । अङ्गन्यासे विनियुक्ता या विद्या सा अङ्ग-

सर्वमन्त्रासनगतां साध्यसिद्धासनस्थिताम् ।
देव्यावाहनविद्यां च मूलविद्यां शृणु प्रिये ॥ ९८ ॥
वाग्भवं प्रथमं देवि कामराजं द्वितीयकम् ।

मूलविद्याम् अङ्गिविद्याम् । शृण्वित्यत्र पुनराख्यातं श्रोतृजनप्रवृत्त्यर्थम् । प्रिये इत्यामन्त्रणं योग्यताप्रदर्शनम् । यच्छ्रुतिः—

[1]ब्रह्मचारी धनदायी मेधावी श्रोत्रियः प्रियः ।
विद्यया वा विद्या यः प्राह तानि तीर्थानि षण्मम ॥ इति ॥९७-९८॥
(सं० ब्रा० ३)

वाग्भवमिति सार्धेकेन सूत्रेण करशुद्धिकरी विद्यामाह । प्रथमम् अहं-विमर्शप्रथमकलानुत्तराक्षरम् । वाग्भवमिति वाचा प्रसवस्थानम् । अनुत्तरा-

---

न्यासरूपिणी विद्या । आत्मासनगतां[10] चापीति । देवीरूपस्य साधकस्य आत्मासने [11]विनि-युक्ता या[12] विद्यते । तथा चक्रासनस्थितामिति । चक्रासने विनियुक्ता सा चक्रासन-स्थितेत्यर्थः । [13]सर्वमन्त्रासनगतामिति । सर्वमन्त्राणामासने विनियुक्तामित्यर्थः । साध्य-सिद्धासनस्थितामिति । तथा साध्यसिद्धासनस्थिता या विद्या । ताः सर्वाः शृण्वित्यर्थः । देव्यावाहनविद्या चेति । देव्याः श्रीमहात्रिपुरसुन्दर्या आवाहनविद्यां शृण्वित्यर्थः । मूलविद्यां शृणु प्रिये ! इति । हे[14] प्रिये ! समस्तजगदुत्पत्तिस्थितिलयहेतु[15]परमशिवात्मशक्तेः [16]परमानन्दभासात्मिकायाः श्रीमहात्रिपुरसुन्दर्या वाचिका वि[17]द्या समस्तविद्यादिभूता या मूलविद्या तां शृण्वित्यर्थः ॥ ९७–९८ ॥

---

१. द्यापि–ते. । २. सु–सग. । ३. द्यामपि–चाक. ख. । ४. बीजं–सग. । ५. शृण्विति–क. । ६. त्रणं–ख. घ. । ७. 'प्र' नास्ति–क. ख. । ८. यो ह्याह–क. । ९. सार्धेन सूत्रेण–क., सार्धेनैकेन–ख. । १०. गता–ख. ग. ङ. ज. । ११. 'वि' नास्ति–क. ग. । १२. सा तथेति–ख. ङ. ज. । १३. 'सर्व'' स्थितामिति' नास्ति–ख. ङ. ज. । १४. 'हे प्रिये' नास्ति–ख. घ. ङ. ज. । १५. हेतु–ख. ङ. ज. । १६. शिवात्मशक्तिः–ज., शिवात्मिकाया.–क. ग. छ. । १७. 'परमानन्दभासात्मिकाया.' नास्ति–क. ग. छ. । १८. 'विद्या समस्त' नास्ति–क. ग. घ. छ. ।

1. तुलनीयम्—"गुरुशुश्रूषया विद्या पुष्कलेन धनेन वा । अथवा विद्यया विद्या चतुर्थं नास्ति साधनम् ॥" इत्यनेनाभाणकेन ।

शान्तान्तं कादिसंयुक्तमैकारान्तान्तयोजितम् ॥ ९९ ॥
एषा विद्या महेशानि[2] करशुद्धिकरी स्मृता[3] ।

देव सर्ववर्णोत्पत्तिरित्युपह्वरम् । अत्राभियुक्तोक्तिः—

अकारः सर्ववर्णाग्र्यः प्रकाशः परमः शिवः ।
हकारोऽन्त्यः कलारूपो विमर्शाख्यः प्रकीर्तितः ॥
अनयोः सामरस्यं यत् परस्मिन् महसि स्फुटम्[4] ।
अवर्णः सर्ववर्णानां व्यापकस्त्रिविधः[5] स्मृतः ॥ इति ।

श्रीसिद्धामतेऽपि[6]—

[1]सात्र[7] कुण्डलिनी बीजं[8] जीवभूता चिदात्मिका ।
तज्जं[9] ध्रुवेच्छोन्मेषाख्यं त्रिकं वर्णास्ततः पुनः ॥ इत्यादि ।

रहस्यमपि—"अकारो वै सर्वा वाक्" (ऐ० आ० २।३।६) इति, "अ इति ब्रह्म तत्रागतमहम्[10]" (ऐ० आ० २।३।८) इति, "छन्दःपुरुष इति यमवोचामाक्षरसमाम्नाय[11] एव तस्यैतस्याकारो रसः" (ऐ० आ०

करशुद्धिविद्येत्यादि मूलविद्यान्तं यथाक्रमेण निर्दिष्टानां विद्यानां[12] क्रमेणोद्धारं दर्शयत्युत्तरैः[13] श्लोकैः । तत्र प्रथमं करशुद्धिविद्योद्ध्रियते—वाग्भवं प्रथमं देवीत्यादिना । वर्णक्रमस्य प्रथममक्षरं सबिन्दुकमबिन्दुकं वा[14] करशुद्धिविद्याया आद्यं बीजम् । तदेव वाग्भवमित्युच्यते । तथा वर्णक्रमस्य द्वितीयमक्षरमाकारं करशुद्धिविद्याया द्वितीयं बीजम्[15] । तदेव कामराजसंज्ञकम् । शान्तान्त शकारस्यान्तं षकारस्तस्यान्तं सकारस्तं विसर्गसंयुक्तं[16] कुर्यात् । ऐकारान्तान्तयोजितम् । ऐकारस्यान्तमोकारस्तस्यान्त-

१. सपुनम्—ख. ग. । २. महाविद्या—ख., महादेवि—ग. । ३. परा—ख । ४. त्रिपुरा—क. । ५. कः स त्रिधा—क. । ६. श्रीसिद्धान्तमते—क., श्रीमदोड्डामरेऽपि—ख., श्रीसिद्धामृते—वि, सिद्धयोगीश्वरीमते—ग. । ७. मात्रा—क. ख. ग. घ. । ८. बीज—वि. । ९. तज्जीव इच्छोन्मेषाख्यस्त्रिधा—क. ख. ग. घ. । १०. तत्रागमनमहमिति छन्द—ग. घ । ११. यमवाचामा—ग. घ. । १२. मूलविद्यानां—ख. । १३. सारश्लोकैः —क. ग. छ. । १४. सबिन्दुकं वा पर—ड. ज. । १५. 'बीजम्' नास्ति—क. ग. घ. छ. । १६. विसर्गयु—ग. घ. ।

1 तन्त्रालोके (३।२२०–२२१) सिद्धयोगीश्वरीमतरयार्थानुवादमुखेन पठितोऽयं श्लोकः ।

ऐ-ओमध्यगतं बीजं[1] वाग्विधानाय केवलम् ॥ १०० ॥
रुद्रयामलतन्त्रे[2] तु निर्दिष्टं परमाक्षरम् ।

३।२।३) इति च । एवमनुत्त[3]रप्रसरत्वं विश्वस्य विश्[4]वत्र प्रकाशितम्[5] । इत्यमनुत्तरस्य वाग्भवत्वमभिधाया[6]नन्दस्य कामराजसंज्ञत्वमाह—कामराजं द्वितीयकमिति । द्वि[7]तीयकम् आनन्दः शिवस्तद्बीजं कामराजसंज्ञम्[8] । "प्रसरन्ती आनन्दरूपा सती" (शि० वि० पृ० ६०) इत्यत्र म[9]हासमृद्धिरूपानन्दात्मना व्याख्यातत्वात् । अनुत्तरानन्दौ स[10]बिन्दुकाविति सम्प्रदायः । शान्तान्तमिति । शान्तः षकारः, तस्यान्तः सकारः । कादिसंयुक्तम् । कादिः विसर्गः । ऐकारान्तान्तयोजितम् औकारयोजितम् । एपेति । अस्यार्थः—एवंप्रकारा वाग्भवकामराजशक्त्यात्मिका विद्या करशुद्धिकरीति ॥ ९९-१०० ॥

एओमध्यगतमिति चतुर्भिर्म[11]हारहस्यभूतषडङ्गन्यासविनियुक्तसमस्तत्रिकभेदकन्दरूपमूलबा[12]लाविद्योद्धारः क्रियते । वा[13]ग्विधानाय वाक्प्रसरणाय (वाग्)व्यक्त्यर्थम्, (निर्दिष्टं) स्वाध्यासेन सोऽहमित्यभिस[14]न्धानेन वा । केव[15]लं ध्यानयोगाद्यनपेक्षमित्यर्थः । तुर्विशेषे । [1]अर्धेन्दुबिन्द्वङ्कितमित्य[16]र्थः ।

मौकारः सविसर्गसकारौकारान्वितं कुर्यात् । यथा ऐं आं सौः । एपेत्यादि । एषा उद्धृता श्रीमहात्रिपुरसुन्दर्या अ[17]ङ्गविद्यानामष्टविधानां प्रथमा । अस्यास्तु करशुद्धिकर्मणि विनियोग इत्यर्थः ॥ ९९–१०० ॥

एओमध्यगतमित्यादि । एओमध्यगतमैकारं यद्बीजं तदिहाङ्गन्यासविधाय । आद्यं बीजम् । तदपि वाग्भवं वाग्विधानाय केवलं रुद्रयामलतन्त्रेषु निर्दिष्टं परमाक्षरमिति

१. एतत्–सत्त. । २. तन्त्रेषु–अ. सक. स. ग. घ. । ३. रपरत्वम्–क. ख. । ४. विश्व–ग. । ५. शितः–क. ख. ग. । ६. नन्तरस्य–क. । ७. द्वितीयः कामानन्दः–ख. ग. । ८. संज्ञा–क. । ९. मदन–ख., महारूपा–ग. घ. । १०. अपि–घ. । ११. रान्मरआभूतं–ख., महाक्षरभूत–ग. घ. । १२. 'बाला' नास्ति–ख. । १३. 'वाग्वि···सन्धानेन वा' नास्ति–ख. । १४. सन्धानेन–ग. घ. । १५. केवल–ख. । १६. मिति–ग. घ. । १७. मष्टविधानामङ्गानां–क. ख. ग. ।

1. एओमध्यगतम् ऐकाराक्षरम्, तत् अर्धेन्दुबिन्द्वङ्कितम् ऐं बीजं भवतीति यावत् ।

मादनं शक्रसंयुक्तं चतुर्थस्वरसंयुतम् ॥ १०१ ॥
ऊर्ध्वमर्धेन्दुबिन्द्वाढ्यमाद्यन्तेऽतः[2] परं पुनः[3] ।
शान्तान्तं कादिसंयुक्तमैकारान्तान्तयोजितम् ॥ १०२ ॥
एषा विद्या महाविद्या योगिनीनां महोदया ।

परमाक्षरम् । विश्वाभेदमयत्वात् पारम्यम् । अक्षर [1]प्राग्वत् । यच्छ्रुतिः— "वागक्षरं प्रथमजा ऋतस्य" (तै० ब्रा० २।८।८।५) इति । मादन-मिति । मदन. कामस्तद्बीज मादनम् । इह तदेकदेशभूत ककारमात्र गृह्यते मादनमिति । शक्तसंयुक्तम् । शक्रो लकार. । चतुर्थस्वर ईकार. । ऊर्ध्व शिर. । आद्यन्ते आद्यस्य वाग्भवस्यान्ते । योजितमिति शेप । अतः पर पुनरिति ।

यायत् । मादन शक्रसयुक्तमिति । मादन ककार. । शक्रसंयुक्तं लकारसंयुक्तम् । चतुर्थस्वर ईकार: । ऊर्ध्वमर्धेन्दुबिन्द्वाढ्यमिति अर्धचन्द्रबिन्दुयुक्तम् । इत्युद्धृतबीजमिदमङ्गन्यास-विद्याया द्वितीय बीजम् । एतदपि कामबीजं प्रसिद्धम् । आद्यन्तेऽन पर पुनरिति । आदेर्वाग्भवबीजस्यान्तेऽनन्तरमुद्धृतकामराजबीजं योज्यम् । अन इत्यस्यायमर्थ— अस्मात् कामराजादनन्तरं पुन परं योज्यम् । परमिति सविसर्गसौकारम् । करशुद्धि-विद्यायास्तार्तीय बीजमङ्गन्यासविद्याया अपि तार्तीयत्वेन योज्य नान्यदिति सूचयितु पुनः शान्तान्तमित्यादि पठति । कोऽर्थः ? करशुद्ध्यङ्गन्यासविद्ययोस्तार्तीयं बीजमेक-मेवेति[10] । एषा विद्येत्यादि । एषा विद्या अङ्गन्यासविद्या [11]महाविद्या महती चेयं विद्या चेति महाविद्या । महती महत्त्वसपादिनी । विद्या[12] ज्ञानप्रदा । केषाम् ?

१. अर्धेन्दुयुक्त—सक । २. ढ्य कामराज समुद्धृतम्—वाग. मे., कामराज भवेत् प्रिये—सग. । ३. तत्पर पुन —ग्रक. ल., स्वपर पुन.—ज. । ४. सयुतम्—सग. । ५. योज्य—ग. घ । ६. इत्युक्तबेन्द्वाढ्यमिति—घ. । ७ बिन्दुचन्द्रामयुक्तमिति—क ग. घ. ङ. । ८. 'इत्युद्धृत पर पुन इत्यस्य स्थाने 'एतदङ्गविद्यायाद्वितीय कामराजम् । आद्यन्तेऽत्र पर पुन' इति पाठ— ख. ङ. ज. । ९. 'बीज 'स्तार्तीय' नास्ति—ख. ङ. । १०. मेवेत्यभिप्राय —घ., मेवेत्यर्थ —ख. ङ. ज. । ११. 'महाविद्या' नास्ति—क. ग. ङ. । १२ 'विद्या' नास्ति—क ग. ङ. ।

1. प्राग्वदिति । "अक्षरे न क्षरत्यध्वनुते वेति निष्पन्न" (पृ. १४, प. १०) इत्येव व्याख्यातम् ।

कुलविद्या महेशानि सर्व[1]कार्यार्थ[1]साधिका ॥ १०३ ॥
अनया विद्यया [2]गौरि रक्षामात्मनि कारयेत् ।
एतस्या एव विद्यायाः शिवमायाग्निबिन्दु[3]मत् ॥ १०४ ॥
बीज[4]मादिपदे यु[5]क्त्वा [6]कार्यात्मासनरूपिणी ।

कामराजबीजोद्धारात् पश्चादित्यर्थः । शान्तान्तमिति । अस्य बीजस्य पुनरुद्धारो मूलविद्योद्धारे पूर्णोद्धारः कर्तव्य इति द्योतयितुं [7]महाविद्यादरविधानार्थं[8] च । महाविद्या । पूर्णाहन्ताप्रदत्वाद् महत्त्वम्, स्वरूपप्रकाशहेतुत्वाद् विद्यात्वम् । योगिनीनां नित्यसमावेशयुक्तानाम् । महोदया, भोगमोक्षलक्ष्म्यात्मकतृप्तिप्रदत्वात् । [9]कुलविद्या कुलाङ्गनावद[10]तिकौतुकेन योग्येन[11] स्वीकर्तव्येत्यर्थः । हे[12] गौरि ! प्रकाशात्म[13]तया स्वच्छभावे ! रक्षामात्मनि कारयेदिति । अयमर्थः—अनया [14]मूलविद्यया आत्मशब्दाभिधेये देहे रक्षार्थं षडङ्गमाचरेदिति ॥ १००-१०४ ॥

योगिनीनाम् । महोदयेति । उदयशब्देन सम्पत्करी । [15]कुलविद्येति । योगिनीनामियं विद्या कुलधनमूलभाण्डारम् । कोऽर्थः ? सुगोप्येति यावत् । सर्वकार्यार्थसाधिकेति । कर्तव्यत्वेनाभिमतानां चतुर्णामपि पुरुषार्थानां [16]साधिकेयं विद्या स्वातन्त्र्येण । ऐं [17]क्लीं सौः इति । इह [18]षडङ्गन्यासकर्मणि विनियोगः[19] । अनया विद्यया देवि[20] रक्षामात्मनि कारयेदिति । अनयो[21]द्धृतया विद्यया हे देवि[22] ! आत्मरक्षां कारयेदि[23]त्यर्थः । आत्मनीत्यनेन[24] तृतीयबीजे शिवान्वितत्वं सूचितम् ॥ १००–१०४ ॥

---

१. धिनी—वाग. से., धका—ब., धकी—राक. ख. । २. देवि—अ. । ३. मुक्—सक. । ४. बिन्दु—सघ. । ५. युक्तम्—वाग. से. अ., युक्ता—ब. सघ. । ६. तदा—वाग. से. सख. घ, देव्या—सक. । ७. 'महा' नास्ति—क. ख. । ८. 'महाविद्या…प्रदत्वात्' नास्ति—क. ख. । ९. मूल—क. । १०. दिति—क. ख. । ११. योगेन—क., योऽन्येन—ग. घ. । १२. 'हे गौरि…भावे' नास्ति—ख. । १३. स्मरत्वभावे—क. । १४. मूलकुलवि—ख. ग. घ. । १५. कुलविद्येयम् । महेशानीति । इयं विद्या कुलधन योगिना मूलभण्डारम्—ख. ड. ज. । १६. साधकीयं—ख. ड. ज. । १७. 'ऐं क्लीं सौः इति' नास्ति—क. ग. घ. छ. । १८. स्वस्याङ्ग—ख. घ. ड । १९. योग इति भावः—क. ग. घ. छ. । २०. गौरि—घ. । २१. या तूद्—क. ग. छ. । २२. गौरि—ख. घ. ड. ज. । २३. येत् सम्प्रदायेनेत्यर्थः—ख. घ. ड. ज. । २४. नेनैव—ख. घ. ड. ज. ।

पुनर्विद्यादिमस्योर्ध्वमन्तमन्तं शिवान्वितम् ॥ १०५ ॥
त्रैलोक्यमोहनोर्थं सा विद्या चक्रासनेस्थिता ।

एतस्या एवेत्यादिपञ्चभिरासनचतुष्टयमाह । एतस्या मूलविद्याया । आदिपदे आदिस्थाने । शिवो हकार. । माया ईकार. । अग्नी रेफ । अयमर्थ —अस्या विद्याया वाग्भवस्थाने भुवनेश्वरीवीजं युक्त्वा [1]स्थिता यदा, तदेयमात्मासनरूपिणी विद्येति । आत्मन स्वस्य साधकस्य ॥१०४-१०५॥

[2]पुनर्विद्यादिमस्योर्ध्वमन्तमन्तं शिवान्वितमिति । विद्यादिमस्य मूलविद्याया आदिभूतस्य वाग्भवस्य । ऊर्ध्वम् उपरि । अन्तं सकार. । कथ

एतस्या एव विद्याया शिवमायाग्निबिन्दुमद बीजमादिपदे युक्तमिति । एतस्या आत्मरक्षाविद्याया । आदिपदे आदिस्थाने स्थितं वाग्भवमुद्धास्य बीजान्तर प्रक्षिपेत् । शिवो हकारः । माया ईकार । अग्नो रेफ । बिन्दुरनुस्वारः । एतेषा चतुर्णां समुदायरूपं बीजं यदा प्रक्षिप्त भवति तदा आत्मासनरूपिणी भवतीयं विद्येत्यर्थः । ह्रीं क्लीं सौ. इति ॥ १०४-१०५ ॥

पुनर्विद्याद्यमित्यादि । पुनरपि विद्याद्यम् आत्मरक्षाविद्याया आदिस्थाने स्थित वाग्भवमेव चतुष्कलमुद्धास्य प्रक्षिपेदित्यर्थ. । अस्योर्ध्वेऽनन्तर तु शिवान्वितमिति । अस्योर्ध्वं अस्य बीजत्रयस्योर्ध्वे । अनन्तरम् आदिमध्यान्तरम् । प्रत्येकं बीजानामासन

— —

१. दिमासार्यं-व., द्यम-अ. याक. स. ग. । २ र्ध्वेऽनन्तर तु-अ., मन्तर तु-वाग. से. मन्तरन्त-याव. स., मन्तरन्त -सख. ग , मन्त्यमन्त्र-व मन्त्रमन्त -सघ । ३. हिनी या-व, हिनीय-सग. । ४. सने-घ. सच. । ५. फुल-ग. । ६. 'आदि' नास्ति-क. । ७. जयुक्ता-च. स. । ८. 'आत्मन कस्य' नास्ति-स. । ९. 'प्र' नास्ति-क ग. छ. । १०. 'ह्रीं क्लीं सोः इति' नास्ति-क. ग. घ. छ. । ११. 'पुनरपि विद्याद्यम्' नास्ति-क. ग. घ. छ. । १२. 'अस्योर्ध्वं' नास्ति-क. ग. छ. । १३. न्तम्-स. ङ. ज. ।

1 स्थिता यदेति । यदा इय विद्या स्थितेत्यर्थ ।

2. "केचित्तु विद्याया बालाया आद्य बीजमस्योर्ध्वं द्वितीय बीजम् । अन्ये तु पुनर्विद्यादिमस्योर्ध्वमन्तमन्तं शिवान्वितमिति पठित्वा विद्यादिमस्य मूलविद्याया आदिभूतस्य वाग्भवस्योर्ध्वमन्तं सकार कुर्यात् । हंसमन्त्रे सकारस्यान्त्यत्वाभिप्रायेणेह तथा निर्देश । अन्तं तृतीय बीज तु शिवान्वित कुर्यादिति व्याचख्यु " (से पृ. ६०) ।

पुनराद्यां महाविद्यां शिवचन्द्रसमन्विताम् ॥ १०६ ॥
कृत्वा कामप्रदां विद्यां[2] सर्वमन्त्रासनस्थिताम्[3] ।

सकारस्यान्तत्वमिति चेत् ? उच्यते—अत्र वक्तुः शिवशक्तिबीजे बुद्धिस्थे । इह सर्वत्र विद्यासु हंसात्मनोः शिवशक्तिबीजयोः सन्निहितत्वात्तयोरादिबीजं हकारः, अन्तबीजं सकारः । अत्रान्तबीजं सकारमादौ[4] विनियुङ्क्ते, आदिबीजं हकारमन्ते विनियुङ्क्ते[5] इति । आदिबीजस्योपरि अन्तं सकारं कुर्यादिति शेषः । अन्तं तृतीयबीजम् । शिवान्वितं हकारान्वितम् । चक्रासनस्थिता[6] चक्रस्यासनतया स्थिता ॥ १०५-१०६ ॥

पुनराद्यामिति । [1]आद्यां कुलविद्याम् । महाविद्यां[7] सर्वविद्याकन्दभूमिम्[8] । शिवचन्द्रसमन्विताम् । शिवचन्द्रौ हकारसकारौ । सर्वमन्त्रासनस्थिता । सर्वेषां मन्त्राणामासनतया स्थिता । शिवचन्द्रसमन्विताामित्य-

---

स्थाने शिवान्वितं शिवो हकारस्तेनान्वितं[9] संबद्धं कुर्यादित्यर्थः ।[10] ह्रैं ह्क्लीं ह्सौः । त्रैलोक्यमोहनीयं[11] सा विद्या चक्रासनस्थितेति । अस्या विद्याया नाम त्रैलोक्यमोहनीति न केवलं नामतः, अर्थतोऽपि त्रैलोक्यमोहनीति[12] त्रैलोक्यं मोहयतीति, योगिन्याश्रुतेत्यर्थः । अस्या[13] विद्यायाश्चक्रासनेऽत्र[14] विनियोगः ॥ १०५-१०६ ॥

पुनराद्यां महाविद्यां शिवचन्द्रसमन्वितां कृत्वेति । पुनरप्याद्यां विद्याम् । आत्मरक्षाविद्यामित्यर्थः[15] । शिवो हकारः । चन्द्रः सकारः । प्रतिबीजमादिस्थाने तदुभया-

---

१. हीं—सक. ग. घ. । २. नित्यां—सग., विद्यां—सक. घ. । ३. ताम्—सक.ग. घ. । ४. मकारादौ—ग. घ. । ५. सर्मिति । आदि—क. ख. । ६. 'चक्रा''''''राद्यामिति' नास्ति—ख. । ७. 'महाविद्यां' नास्ति—क. घ. । ८. मूलाम्—ख., भूमिमिति—ग. । ९. 'अन्वितं' नास्ति—क. ग. छ. । १०. 'ह्रैं ह्क्लीं ह्सौः' नास्ति—क. ग. घ. छ. । ११. ह्रि—ख. घ. ङ. । १२. यतं मोहयतीति त्रैलोक्यमोहनं—ख. ङ. ज. । १३. 'अस्या विद्यायाः' नास्ति—ख. ङ. ज. । १४. अत्र विनियोगोऽपि चक्रासने—क. ग. घ. छ. । १५. मिति—ख. ङ. ज. ।

1. "मन्त्रासनयोस्तत्रावपरेण बालैव ग्रन्थं परामृश्यत इति चिन्त्यम्" (से. पृ. ६१) ।

देव्यात्मासनविद्यायाः पूर्वोक्ताया यथाक्रमम् ॥ १०७ ॥
अन्तदेशे[1] तोयबिन्दुशक्रशक्तीरनुक्रमात् ।
संयोज्य परमेशानि साकमर्धेन्दुना[2] ततः[3] ॥ १०८ ॥
केवलाक्षरभेदेन[4] साध्यसिद्धासनस्थिता[5] ।

विशेषोक्तेऽपि तृतीयबीजस्य पूर्वमेव[6] तत्सम्बन्धस्य[7] विद्यमानत्वात् शिवचन्द्र-समन्वितत्वं पूर्वबीजयोरेवेति तात्पर्यम् ॥ १०६-१०७ ॥

देव्यात्मासनेति । देव्यात्मासनविद्याया[8] देवीरूपतामापन्नस्य साधक-कस्यासनतया स्थितायाः । अन्तर्देशे[11] तृतीयबीजस्य स्थाने । तोयबिन्दुशक्र-शक्तीरनुक्रमात् । तोयं वकारः । शक्रो लकारः । [1]शक्तिरेकारः, योन्याकार-त्वात् । केवलाक्षरभेदेन तृतीयस्थानप्राप्ताक्षरमात्रेण[12] । साध्यसिद्धासनस्थिता[13]

न्वितं कुर्यादितीयं[14] विद्या कामप्रदा भवति । न[15] केवलमैश्वर्यार्थं, अत्रास्या विद्यायाः सर्वमन्त्रासने[16] विनियोगः । [17]ह्सैं ह्सक्लीं ह्सौः इति ॥ १०६-१०७ ॥

देव्यात्मासनविद्यायाः पूर्वोक्ताया यथाक्रममिति । पूर्वोक्ताया देव्या आत्मासन-विद्याया बीजद्वयं यथाक्रमेण स्थितं भवतु[18] । अन्तदेशे तार्तीयबीजस्थाने पूर्वस्थितबीजं विसृज्य बीजान्तरं प्रक्षेपणीयम् । तोयबिन्दुशक्रशक्तीरनुक्रमादिति । तोयो वकारः । बिन्दुरनुस्वारः । शक्रो लकारः । शक्तिरेकारः । एतान् यथाक्रमं[19] संयोज्य गुरूपदेशपूर्व-कम् । साकमर्धेन्दुनादत इति । अर्धेन्दुनादेन[20] कलानादाभ्यामुपेतं कुर्यात् । केवलाक्षर-

१. अन्तर्देशे–सक. ख. । २. सार्धं–सख. ग. । ३. नादतः–अ. से. सक., संपुतम्–सख. । ४. योगेन–ख. । ५. विद्या साध्यासनस्थिता–खाक. ख., विद्या सिद्धा–अ. । ६. मेवं–ग. घ. । ७. स्यापि–क. ख. । ८. 'देव्यात्मा···स्थितायाः' नास्ति–ख. । ९. पमा–श. ख. । १०. 'साधकस्य' नास्ति–क. ख. । ११. देशे–क. ख. ग. । १२. भेदेन–ख. । १३. 'साध्य···सिद्धा इति' नास्ति–ख. । १४. यमपि–घ. । १५. केवलमैश्वर्यप्रदा भवतीति सर्व–ख. ड. ज., केवलमैश्वर्यार्थेऽस्या अपि विद्यायाः सर्व–घ. । १६. सनस्थाने–क. ग. घ. ङ. । १७. 'ह्सैं ह्सक्लीं ह्सौः इति' नास्ति–क. ग. घ. छ. । १८. भवति–क. ख. ग. छ., भवेत्–ज. । १९. क्रमेण–क. ग. छ. । २०. नादकला–घ. ।

1. शक्तिश्चतुर्थस्वरः, तथा च ह्रीं क्लीं ब्लीं इत्युद्धारो वामकेश्वरीमतविवरणे ।

हंसबीजसमारूढामाद्यामग्न्यासनस्थिताम् ॥ १०९ ॥
सर्वार्थसाधिका विद्या देव्यावाहनकर्मणि ।

तत्तन्मन्त्रप्रतिपाद्यानां साध्यानां सिद्धानां च देवतानामासनतया स्थिता । देवतानां तु द्वयी स्थितिः—कर्मसिद्धा आजानसिद्धा इति ॥ १०७-१०९ ॥

देव्यावाहनविद्यामाह—हंसेति । आद्यां मूलविद्याम् । हंसबीजसमारूढाम् । [1]हंसशब्देनानच्को हकारसकारौ लक्ष्येते । अग्न्यासनस्थितां रेफासनस्थिताम्, कुर्यादिति शेष. । सर्वार्थसाधिका पुरुषार्थचतुष्टयकरी । इयं विद्या देवीसन्निधिकरीत्यभिप्रायः । एतद्विद्योद्धारेऽभियुक्तोक्तिः—

भेदेन विद्या सिद्धासनस्थितेति । केवलमन्तर्देशस्थबीजव्यत्यासमात्रेण पूर्वोक्तात्मासनविद्यैव साध्यसिद्धासनस्थिता भवतीत्यर्थः । ह्रीं क्लीं व्लैं ॥ १०७-१०९ ॥

हंसबीजसमारूढामाद्यामग्न्यासनस्थितामिति । हंसबीजे हकारसकारौ । तदारूढामाद्यां विद्याम् आत्मरक्षाविद्याम् । अग्न्यासनस्थितां रेफसहितां कुर्यादिति यावत् । सर्वार्थसाधको विद्या देव्यावाहनकर्मणीति । इयमुद्धृता विद्या धर्मार्थकाममोक्षाणां चतुष्टयानां साधको पञ्चकूटात्मिका । अस्या विनियोगो देव्यावाहनकर्मणीत्यर्थः । ह्सैं ह्स्क्ल्रीं ह्स्रौः ॥ १०९-११० ॥

---

१. सोम—याक. ख. । २. रूढां मायामात्मा—च., रूपां—सध. । ३. स्थिता—सख. ग. । ४. साधको—याक. ख. ड., साधिकौ—च. सघ., साधिका—सख. । ५. विद्यां—च. सख. घ. । ६. 'साध्यानां' नास्ति—क. ख. । ७. 'तु' नास्ति—क. ख. । ८. पूजासन—च. ख. । ९. 'आद्यां मूलविद्यां' नास्ति—क. ख. । १०. साधनी—क. ख. । ११. 'एतद्विद्योद्धारे' नास्ति—क. । १२. विन्यास—क. ख. ग. ङ. छ. ज. । १३. 'ह्रीं क्लीं व्लैं' नास्ति—ग. घ. छ. ज. । १४. बीजौ—क. ख. ग. छ. । १५. 'इयमुद्धृता···कर्मणीत्यर्थः' इत्यस्य स्थाने 'एषा धर्मादिसाधको पञ्चकूटात्मिका विद्या । अत्रावाहनकर्मणि विनियोगः' इति पाठः—ख. ङ. ज. । १६. 'ह्सैं ह्स्क्ल्रीं ह्स्रौः' नास्ति—क. ग. घ. छ. ज. ।

1. "प्राञ्चस्तु—हंसमन्त्रघटकं व्यञ्जनद्वयमित्येव हंसपदार्थः । तेन हकारसकारौ द्वावपि मिलित्वा इत्याहुः । ये तु हंसेति स्वरूपमेव न बीजनामेति व्याचक्षते···। अस्मदगुरवस्तु ईदृशं कर्म पूर्वापरं गन्धमानारुषं सम्प्रदायमेव शरणीकुर्वन्ति" (से. पृ. ६१) ।

एवमेता[1] महाविद्या देवि[2] सर्वार्थसिद्धिदा[3]: ॥ ११० ॥
महात्रिपुरसुन्दर्या मूलविद्यां शृणु प्रिये ।

[1]व्योमेन्दुवह्न्यधरविन्दुभिरेकमन्य[4]द्रक्ताच्छकेन्द्रशिखिभि.सरमार्घ[5]चन्द्रैः ।
अन्यद् द्युधीतकरपावकमन्वमन्तै[6]र्बीजैरमीभिरुदिता त्रिपुरेति विद्या ॥ इति ।
(प्र० सा० ९ ।२)

करशुद्ध्याद्यावाहनान्ता उद्धृता[8] विद्या. स्तौति—एवमिति । ऋजु-
विमर्शिन्यां विद्या न लिख्यन्ते, सुभगोदये लिखितत्वात्[9] । ऋजुविमर्शिन्यां
तु ग्रन्थविवरणं क्रियते[10] । इदमप्युक्तमस्माभिः—

एवमेता महाविद्या देवि सर्वार्थसिद्धिदा इति । एवमुद्धृता विद्या[11]. करशुद्ध्या-
द्यावाहनान्तेषु[12] कर्मसु विनियुक्ताः सर्वार्थसिद्धिदा सकलपुरुषार्थसाधिका[13] इत्यर्थः[14] । तत्र
प्रथमोद्धृता करशुद्धिकरी विद्या प्राधान्येन विद्यैश्वर्यप्रदा । ततो[15] उद्धृता अङ्गन्यासविद्या
आत्मरक्षाकर्मणि विनियुक्ता द्वितीया[16] । तृतीयविद्या च साधयति यत्किञ्चित्तल्लोके
नास्ति, तथा देव्यात्मासनकर्मणि (विनियुक्ता) । चतुर्थी विद्या समस्तसम्पदमाकर्ष-
यति, तथा चक्रासनकर्मणि विनियुक्ता । पञ्चमी विद्या[17] त्रैलोक्यं मोहयति,[18] तथा
सर्वमन्त्रासनकर्मणि स्थिता । षष्ठी विद्या[19] प्राधान्येन[20] समग्रैश्वर्यप्रदा, तथा साध्य-

१. मेषा—सग. । २. देव्या—सक. । ३. दा—सग. । ४. च्छात्ताच्छिवेन्द्र—क. ख. । ५. मार्यं—दी. । ६. मन्त्यमन्त्यं—दी., मन्यमन्तै—ब.ख. । ७. द्युपावा—क. ख. । ८. 'उद्धृता'' शिन्यां तु' नास्ति—घ. । ९. दयोत्तत्वात—क. ख. । १०. 'क्रियते' नास्ति—क. ख. । ११. 'विद्या' नास्ति—ख. ङ. ज. । १२. नान्तकर्मणि—क. ग घ. छ. । १३. सिद्धिदा—ख. ङ. ज. । १४. 'इत्यर्थ' नास्ति—ख. ङ. ज. । १५. तदनन्तरोद्धृता विद्या—क. ग. घ छ. । १६. 'द्वितीया'' देव्यासनकर्मणि' नास्ति—क. ग. छ. । १७. 'विद्या' नास्ति—ख. ङ. ज. । १८. तीत्यर्थं—क. ग. घ. छ । १९. 'विद्या' नास्ति—ख. ङ. ज. । २०. न्येनैव—क. ग. छ. ।

1. व्योमेति । व्योम हकारः । इन्दु शुक्ल सकार । वह्नी रेफः । अधर ऐकारः । बिन्दुरनु-
स्वार । एतै सम्पिण्डितैराद्यबीजम् । रक्त हकार । अच्छ सकारः । क इति स्वरूपम् ।
इन्द्रो लकार । शिखी रेफ । रमा ईकार (?) (रमा ईकार—इति तु विवरण-
दीपिका, पृ. ५७१) । अर्धचन्द्रो बिन्दु । एतै सम्पिण्डितैर्द्वितीयं बीजम् । द्युईकारः ।

मादनं तदधः शक्तिस्तदधो बिन्दुमालिनी ॥ १११ ॥
ऐन्द्रमाकाशबीजस्थमधस्ताज्ज्वलनाक्षरम् ।

पूर्वं विद्यां गुरोर्लब्ध्वा मूलमृजुविमर्शिनीम् ।
महासारं सुकृतिनः पश्यन्तु सुभगोदयम् ॥ इति ॥ ११० ॥

मादनमित्यादिसप्तकेन मूलविद्योद्धारः क्रियते । एतद्विषयेऽभियुक्तवचनम्—

अनेककोटिभेदैस्तु[1] गदितं त्रैपुरं महः ।
तन्मध्ये[3] तु परा[2] दीप्ता महात्रिपुरसुन्दरी ॥ इति,

सिद्धासनकर्मणि विनियुक्ता । सप्तमी[5] विद्या किं किं न साधयेत्, सर्वमपि साधयेदित्यर्थः, तथा देव्यावाहनकर्मणि स्थिता पञ्चकूटसं(ज्ञाष्टमी ? ज्ञा सप्तमी) महाविद्या[6] सर्वार्थसाधकीत्यर्थः । एवं स्वातन्त्र्येण सर्वार्थसाधक्यो विद्या यस्या मूलविद्याया अङ्गभूतास्तस्याः सकलपुरुषार्थसाधनसामर्थ्यमस्तीति[7] किमु वक्तव्यम् । तदुक्तं संकेतपद्धत्याम्—

आसामष्टविधानां तु विद्यानां[8] पृथग् नामग्रहणं कृतम्[9] । तथा—

त्रिपुरा त्रिपुरेशी च सुन्दरी पुरवासिनी ।
श्रीमालिनी च सिद्धाम्बा त्वष्टमी त्रिपुराम्बिका ॥
त्रिपुरा प्रथमा नित्या द्वितीया त्रिपुरेश्वरी ।
सुन्दरीति[10] तृतीया स्याच्चतुर्थी पुरवासिनी ॥
पञ्चमी त्रिपुराश्रीः स्यात् षष्ठी त्रिपुरमालिनी ।
सप्तमी[11] त्रिपुरासिद्धा त्वष्टमी त्रिपुराम्बिका ॥ इति ॥ ११० ॥

---

१. स्तदन्तर्वि–अ. ब. सक. ख. ग. घ. । २. भोगि–घ. । ३. तत्र मध्ये–घ. चि. । ४. महा–ख. । ५. सप्तमस्थाने स्थिता–ख. घ. ङ. ज. । ६. 'महाविद्या' नास्ति–छ. । ७. सकलार्थप्रदान–ख. ङ. ज. । ८. 'विधानां तु' नास्ति–ग. । ९. 'कृतम् । तथा' इत्यस्य स्थाने 'यथा' इत्येव पाठः–ख. ङ. ज. । १०. सुन्दरी च–क. ग. छ. । ११. एषा पङ्क्तिर्नास्ति–ख. ङ. ज. ।

शीतकरः सकारः । पावको रेफः । मनुरीकारः । अमन्त इति अं अनुस्वारः । अन्तो विसर्गः । बिन्दुविसर्गयुक्तमित्यर्थः । (अमन्तो विसर्जनीयः—इति तु विवरणदीपिका, पृ. ५७१) । एभिः सम्पिण्डितैस्तृतीयबीजम् । एभिस्त्रिभिर्बीजैः संयुक्ता त्रिपुरा नाम विद्या (प्र. सं. ५७–५८ पत्रयोः) ।

प्रोत्कीलनं विधायास्या देवदेवेन दर्शितम्[1]।
चतुर्विंशतिसाहस्रे[2] रससारकसञ्ज्ञ[3](क.?के) ॥ इति च[4]।

अत्र लोपामुद्राप्रस्थानमाश्रित्य[5] निष्कीलविद्यानुसारेण सत्सम्प्रदायान्वयेन[6] व्याख्या लिख्यते। अस्याः सत्सम्प्रदायान्वितत्व[7] नाम ओड्याणकाम-[8]रूपजालन्धरपूर्णगिरिपीठचतुष्टयाश्रय[9]श्रीमहात्रिपुरसुन्दरीकामेश्वरीवज्रेश्वरी-भगमालिनीदेवीस्वरूपविमर्शक[10]चर्यानाथो[11]ड्डीशनाथषष्ठी[12]शनाथमित्रीशनाथलोपा-मुद्रागस्त्यकङ्का[13]लतापसधर्माचार्यमुक्तकेशी[14]श्रीमद्दीपकनाथदिव्यसिद्ध[15]क्रमान्वित-त्वात्, दीपका[16]चार्योरसपुत्रसङ्केतपुञ्जप्रकाशकजिष्णुदेवप्रभृतिमहायोगिवर्यमान-वौघपरिगृहीतत्वाच्च। इयं[17] मध्यमबीजप्रधाना विद्या, बीजत्रयेऽपि कामराज-बीजसंयोगात्। मादनं [1]मदयति हर्षयतीति मादन प्राण. शिवरूप। सति

---

[18]अथेदानीं मूलविद्यामुद्धर्तुमुपक्रमते—महात्रिपुरसुन्दर्या मूलविद्यां शृणु प्रिये! इति। मादन तदध शक्तिस्[19]तदन्तर्बिन्दुमालिनीति। मादन क्रोधीश.। तस्याधोदेशे शक्ति-झिण्टीश। तदधस्तस्याधोदेशे बिन्दुमालिनी त्रिमूर्तीश। ऐन्द्रमाकाशबीजस्थमिति। ऐन्द्र पिनाकीश'। आकाशबीजस्थमिति [20]लकुलीश। लकारं हकारोपरि स्थित यथा भवति तथा कुर्यादित्यर्थ.। अधस्ताज्ज्वलनाक्षरमिति। आकाशबीजस्याध.स्थाने

---

१. ता—ग. घ.। २. साहस्रे—क. ख. घ.। ३. ससाररससञ्जित—क., रसारकससञ्जितम्—ख.। ४ 'च' नास्ति—क. ख.। ५ प्रसार—क.। ६. दायत्वेन येन—ग.। ७. 'सत्' नास्ति—क., सत्सम्प्रदायस्य कथमिति—ख., सत्सम्प्रदायस्य कथम्—ग. घ.। ८. उड्याण—क। ९. 'आश्रय' नास्ति—क., आश्रया—ख.। १०. र्शन—क.। ११. योड्डना—ग. घ.। १२. षष्ठना—ग. घ.। १३. कालतापस—क.। १४. शीश्वरश्रीदीपकला—क.। १५. सैद्ध—ग. घ.। १६. दीपकला—क.। १७ इय च—क.। १८. 'अथेदानीं वाग्भवसप्तक भवतीति' इत्यस्य स्थाने 'मादन क्रोधीश, शक्ति मुण्डीश, बिन्दुमालिनी त्रिमूर्तीश, ऐन्द्रं पिनाकीश, आकाशबीजस्थमिति लकुलीश, अधस्ताज्ज्वलनाक्षरमिति भुजङ्गेश, मायाबीजे त्रिमूर्तीश, बिन्दुरनुस्वार, ईश्वरो नाद। एतद्वाग्भवसप्तम्' इति पाठ—च. झ. ञ.। १९ 'स्तदधो बिन्दु' इति शु टीकानुगुण पाठ। २०. लकुलीश' नास्ति—ख. ग. छ.।

1 "ऋतुविमर्शिन्यामपि—(मा?म)दयति हर्षयतीति मादन प्राणो हकार। प्राणस्यैव पुरस्य तदेऽपाने प्राणो वायुमोऽपानो भवत इति श्रुतेश्च। तस्य हकारस्याध शक्ति पूर्वोक्तार्थं बीज सकार। बिन्दुमालिनीनाम्नेन रकार एव गृह्यते सम्प्रदायादिति व्याख्यानम्" (सौ. पृ. १५)।

मायाबिन्द्वीश्वरयुता[1] सर्वोपरि नियोजिता[2] ॥ ११२ ॥
अयं स वाग्भवो देवि वागीशत्वप्रवर्तकः ।

हि[3] प्राणे हर्षे[4] सर्वे प्रहृष्यन्ति[5] नासति[6]। प्राणस्य[7] वृत्यन्तरात्मन्यपाने मदशब्दः श्रुतौ दृष्टः—"प्राणो वै गृत्सोऽपानो मदः" (ऐ० आ० २।२।१) इति। तत्संबद्धं[8] बीजं मादनम्। स च महाप्राणरूपो हकारः, शिवबीजमित्यर्थः। अथवा माद्यतीति[9] शक्त्युपभोक्तृ शिवस्य मादनं[10] इति नाम। ननु[11] शास्त्रेऽत्र[12] सर्वत्र मादनशब्दः ककारवाचकः, इह कथमन्यथेति। उच्यते। सत्यम्। किन्त्विहत्यो मादनशब्दो हकारमेव गृह्णाति। कथम्? विद्याया निष्कीलत्वात् सत्सम्प्रदायान्वितत्वादतिरहस्यत्वाच्च, आगमान्तरे तथा व्याख्यातत्वाच्च। सत्सम्प्रदायविहीना पुनरत्रापि[13] स्वोत्प्रेक्षया तथा मन्यन्त इत्यस्मदुक्तमेव समञ्जसम्। तदधः तस्य हकारस्याधः। शक्तिः अमृतबीजम्, सकार इत्यर्थः। मादनशक्तिशब्दा[14]भ्यामो[15]घात्राधाररूपं शिवशक्त्यात्मकं हंसबीजमुद्धृतमिति यावत्। तदधः तस्य सकारस्याधःप्रदेशे। बिन्दुमालिनी [16]तुण्डबीजम्, ककार इत्यर्थः। तदुक्तं रस[17]सारसंग्रहे—

ज्वलनाक्षरं भुजङ्गीशः। माया[18] त्रिमूर्तीशः। बिन्दुरनुस्वारः। ईश्वर इति नादः। पूर्वोद्धृतबीजवरस्य शिरःस्थाने बिन्दुनादान्वितं यथा भवति तथा नियोजितं बीजं वाग्भवसंज्ञकं भवतीति। अयं स वाग्भवो देवि वागीशत्वप्रवर्तक इति। अयं[19] स वाग्भव इति प्रसिद्धो वागीशत्वं प्रवर्तयतीति[20] भावः॥ १११-११२॥

---

१. युतं–वाग. से. सक. ग.। २. जितम्–वाग. अ. से. सक. ग., जयेत्–सख.। ३. 'हि' नास्ति–क. ख. घ.। ४. 'हर्षे' नास्ति–क. ख. घ.। ५. 'प्र' नास्ति–क. ख. घ.। ६. 'नासति' नास्ति–क. ग.। ७. प्राणवृ–क.। ८. बन्धि–क. ख.। ९. मायतीति–ग. घ.। १०. र्माभति–क. ख. ग.। ११. 'ननु' नास्ति–क., 'ननु···समञ्जसम्' नास्ति–ख.। १२. 'अत्र सर्वत्र' नास्ति–क., 'सर्वत्र' नास्ति–ग.। १३. पुनरपि–क.। १४. रूपा–ख.। १५. म्यामत्राधार–क. ग.। १६. मदन–क.। १७. मन्त्र–क.। १८. मायाबीजं–घ.। १९. 'अयं स वाग्भव इति प्रसिद्धो' नास्ति–ख. ङ. ज.। २०. यतीत्यर्थं –ख. घ. ङ. ज.।

विद्यां तु नवमीं सम्यक् प्रवक्ष्यामि समासतः।
कीलिता[1] या रहस्यान्मादनेत्यादितः[2] क्रमात्॥
मादनः[3] प्राणरूपस्तु[4] विकासः शिव[5] उच्यते।
सकारस्त्वपरो ज्ञेयः संकोचः शक्तिरूपवान्[6]॥
संकोचः परमा शक्तिर्[7]विकासः परमः शिवः।
संकोचश्च विकासश्च हंस[8] इत्यक्षरद्वयम्॥
तयोराधाररूपेण[9] कर्तनं[10] विन्दुमालिनी।
प्राणो विन्दुरिह[11] प्रोक्तः साहचर्यादपानके॥
अधो[12] धरेन्द्रमाकाशं[13] ज्वलनं च[14] तयोरधः।
मायाविन्द्वर्ध्वगो[15] चैव वाग्भवोऽसावकीलितः[16]॥ इति।

श्रीहंसपारमेश्वरेऽपि[17]—

मा शक्तिस्तु समाख्याता दनं स्वीकार[18]कृच्छिवः।
स[19] वै मादन इत्युक्तो हकारः शिवसंज्ञकः॥
तत्र[20] शक्तियथार्थत्वे[21] सकारत्वं[22] विधीयते।
शिवे[23] हकार इत्युक्तः सकारे[24] शक्तिरव्यया॥
विन्दुमालिनिकार्णस्य पर्यायं परमेश्वरि[25]।
शक्रव्योमानलार्णा[26] ये मायाविन्द्वीश्वरादयः॥
यथा स्थिताश्च[27] तत्तथ्या वाग्भवः स[28] निराविलः।
द्वावन्यौ कामशक्त्याख्यौ वर्णौ निष्कीलितात्मकौ[29]॥ इति।

---

१. कीलितानि–क., ललिताया महाविद्या–चि.। २. त्यादिभिः–क.। ३. मादनं–क. ख.। ४. पं तु–ख. ग. घ.। ५. परमः शिवः–क., जीव उच्यते–ख. ग.। ६. रूपत–चि.। ७. 'शक्तिर्वि' अत्रैव क्रमातृकासमाप्तिः। ८. हंस–चि.। ९. रूपे तु–ख.। १०. कर्तव्यं–चि.। ११. रिति–ख.। १२. अधो–ख.। १३. काश–ग.। १४. तु–चि.। १५. ध्वंगो–चि.। १६. सावकीलकः–ग., नाम कीलितः–चि.। १७. पर–चि., सारेऽपि–ख.। १८. रकः शिव–ख, रकः शिव–ग. घ.। १९. स वै–ख., सैव–चि.। २०. तस्य–चि.। २१. योर्थं–चि.। २२. रत्य–ग. घ., ट स–चि.। २३. शिवो–ख. ग. चि. टी.। २४. सकारः–चि. टी.। २५. श्वरे–ग. घ., श्वरम्–चि.। २६. र्णाश्च–चि.। २७. नि तत्तथ्यं–ख. ग. घ.। २८. स्थानि–ख., यं सनिरानिलः–चि.। २९. निष्कलकात्मकौ–चि.।

शिवबीजं त्रिधा युक्त्वा सृष्टिस्थितिलयक्रमैः[2] ॥ ११३ ॥
द्वयमाद्येन रहितमाद्याधो मदनाक्षरम् ।
पुनः स्थितिशिवाधस्तादिन्द्रबीजं नियोजयेत् ॥ ११४ ॥

अत्र त्रिपुरसुन्दरीकल्पलतायामभियुक्तोक्तिः—

प्राणो देवीसखाद्यो दशशतनयनः शम्भुरपि[3]त्रिमूर्तिः
शून्यश्चन्द्रार्धनादैः शिखिरुचिरुचिरो वाग्भवोऽसावकीलः ॥ इति ।

ऐन्द्रं[4] लकारः । आकाशबीजं[5] हकारः । ज्वलनाक्षरं[6] रेफः । माया ईकारः । बिन्द्वीश्वरौ प्राग्वत्[1] । अयं स वाग्भव इति । एवमुद्धृतोऽयं वाग्भव इत्यर्थः[7] ॥ १११–११३ ॥

कामराजबीजमाह—शिवबीजं त्रिधा युक्त्वेति । शिवबीजं हकारः । अयमर्थः—सृष्टिस्थितिसंहारक्रम[8]वृद्धया हकारत्रयं योजयेदिति । द्वयमाद्येन रहितमिति । स्थिति[10]संहारात्मक[9][11]हकारद्वयमाद्येन सकारेण रहितमित्यर्थः ।

शिवबीजं त्रिधा कृत्वा सृष्टिस्थितिलयक्रमादिति[12] । शिवबीजं शवर्गचतुर्थमक्षरम् । तत्[13] सृष्टिस्थितिलयक्रमात् त्रिधा कुर्यादित्यर्थः । द्वयमाद्येन रहितमिति । स्थितिलयात्मकशिवाक्षरद्वयमाद्येन चन्द्रबीजेन[14] रहितं कुर्यादित्युक्तं[15] भवति । द्वयमाद्येन रहितमित्युक्त्या सृष्टिशिवस्याधःस्थाने आद्योपेतं कुर्यादिति "अप्रतिषिद्धमनुमतम्" इति न्यायेनार्थात् संपद्यते । अन्यच्च, समानबलयोरुभयोः प्रकृतयोः सतोस्तयोर्मध्येऽन्यतरे निषिद्धेऽन्यतरस्यापरिहार्यत्वं संपद्यते । आद्याधो मदनाक्षरमिति । आद्यस्य चन्द्रबीजस्य अधः[16]स्थाने द्वितीयवर्गाद्यमक्षरं प्रक्षिपेदित्यर्थः । पुनः स्थितिशिवाधस्तादिति । मदनाक्षर-

---

१. कृत्वा—धाग. अ. से. म. सक. ख. ग. घ., युङ्क्त्वा—धाक. ख. । २. क्रमात्—धाग. अ. से. सक. । ३. शङ्करोऽपि—ख. । ४. दम्भुति—ख. । ५. 'आकाशबीजं हकारः' नास्ति—ख. । ६. ज्वलनो—ख. । ७. इति—ख. । ८. 'क्रम' नास्ति—ख. । ९. रमत्र—ख. । १०. 'स्थिति' नास्ति—घ. । ११. त्मकं हरमिति द्वय—ख. । १२. क्रमेरिति—ख. ङ. ज. । १३. तं—ख. घ. ङ. ज. । १४. 'चन्द्रबीजेन' नास्ति—ख. घ. ङ. ज. । १५. कुर्यात् । आद्यं चन्द्रस्तेन रहितं कुर्या—ख. ङ. ज. । १६. 'अधः' नास्ति—क. ग. छ. ।

1. प्राग्वदिति । "बिन्दुरनुस्वारः" (पृ. ९०, प. १३), "ईश्वरः कला" (पृ. ९४, प. ७) इति ।

तथा लयशिवाधोऽपि ज्वलनं[1] च महेश्वरि ।
चतुर्थस्वरसंयुक्तं बिन्दुखण्डेन्दु[2]लङ्कृतम् ॥ ११६ ॥
एवमेतन्महाबीजं कामराजं महोदयम् ।

सामर्थ्यात् सृष्टिशिवा[3]धःस्थाने सकार[4]बीजमस्तीति प्राप्तम्, "[5]अप्रतिषिद्ध-मनुमत(म्" इति)न्यायेन । एवमादितो हंसबीजं सि[6]द्धम् । आद्याधो मदनाक्षरमिति । आद्यस्य सकारस्याधःस्थाने ककार[8]बीजं भवती[7]त्यर्थः । पुनः स्थितोति[9] । अस्यार्थः—मध्यमशिव[10]बीजस्य हकारस्याधःस्थाने, इन्द्रबीजं लकारम्, नियोजयेदिति । तथा लयेति । ज्वलनं रेफः । अयमभिप्रायः—संहारशिव[12]रूपतृतीयहकारस्याधःस्थाने रेफं नियोजयेदिति । चतुर्थ-स्वरबिन्दुखण्डेन्दवः प्राग्वत्[1] । एवमेतदिति । एवमुद्धृतं कामराजबीज[13]-मित्यर्थः ॥ ११३–११६ ॥

स्याधः[14]स्थाने स्थितो यः स्थि[15]तिशिवस्तस्याध[16]स्ताद् अधःस्थाने । इन्द्रबीजं नियोजयेत् । माधवीबीजं नियोजयेदित्यर्थः । तथा तेन प्रकारेण । पूतनाबीजस्याधःस्थाने स्थितो यो लयशिव, ज्वलनार्णं महे[17]श्वरीति, तस्य लयशिवस्याधःस्थानेऽसृग्बीजं नियोजये-दित्यर्थः । चतुर्थस्वरसंयुक्तमिति । शान्त्यक्षरं नियोजयेदित्यर्थः । बिन्दुखण्डेन्दलङ्कृतमिति । एवमुद्धृतं बीजं बि[18]न्दुनादकलान्वितं कुर्यादित्यर्थः । एवमेतन्महाबीज कामराजं महोदय-मिति । एवमुद्धृतं कामराजं न नामतः कामराजम्, अर्थतोऽपि महोदयं सकलपुरुषार्थ-साधनमित्यर्थः ॥ ११३–११६ ॥

१. ज्वलनार्णं–वाग. अ. से, सक, ख. ग. घ., ज्वलनं तु–ङ. । २. न्दुसंयुतम्–से. । ३. शिवस्थाने–ख. । ४. सकारं–ग. । ५. अत्राप्रति–ग. । ६. ससि–घ. । ७. हका–ख. । ८. ककारं–ग. । ९. स्थितय–ग. घ. । १०. मध्यमशि–ख. । ११. हपस्य–ख. । १२. शिवरूपस्या–ख. । १३. 'बीज' नास्ति–ख. । १४. य स्थितो–क. ग. छ. । १५. 'स्थिति' नास्ति–क. ग. घ. छ. । १६. 'अधस्तात्' नास्ति–ख. घ. ङ. ज. । १७. महेश्वरीति–ख. ङ. ज. । १८. 'बिन्दु' नास्ति–क. ग. छ. ।

1. प्राग्वदिति । "चतुर्थस्वर ईकारः" (पृ. ९१, प. ६), "बिन्दुरनुस्वारः" (पृ. ९०, प. ११), "अर्धेन्दुः कला" (पृ. ९०, प. १२) इति ।

मायाबीजं महेशानि मादनं शक्रसंयुतम् ॥ ११६ ॥
चन्द्रबीजं केवलं तु विनियोज्य वरानने ।
त्यक्त्वा सृष्टिक्रमं देवि प्रागुद्धारक्रमेण तु ॥ ११७ ॥
संहारक्रमयोगेन शक्तिबीजं समुद्धरेत् ।

शक्तिबीजमाह—मायेति । मायाबीजं भुवनेश्वरीबीजम् । हे महेशानि ! महेशानस्य महाभैरवस्य आत्मभूते । मादनशक्रौ [1]प्राग्वत् । चन्द्रबीजं सकारः । केवलमिति । शिवबीजसंयोगवर्जितमित्यर्थः । तुरवधारणे । संहारक्रमयोगेनेति । वाग्भवकामराजबीजवत्रानुलोमेन शक्तिबीजोद्धारः, किन्तु विलोमेनेत्यर्थः । इह विद्यायां त्रिष्वपि बीजेष्वन्तःस्थातृतीयमस्तीति,

---

मायाबीजं महेशानीति । मायाबीजं भुवनेश्वरीबीजम् । मादनं विसर्गान्तम् । [2]शक्रसंयुतम् । शक्रो मांसबीजम्, तत्समायुक्तं तदुपेतम् । कोऽर्थः ? भुवनेश्वरीबीजस्योर्ध्वे लकारं नियोजयेत् । लकारोपरि ककारं योजयेदित्यर्थः । चन्द्रबीजं केवलं त्विति । हकारवर्जितं केवलं चन्द्रबीजमेवादौ योजनीयं हे वरानने ! इत्यर्थः । त्यक्त्वा सृष्टिक्रमं देवि प्रागुद्धारक्रमेण त्विति । कामराजबीजस्योद्धारावसरे यः क्रमोऽसौ सृष्टिक्रमस्तं सृष्टिक्रमं त्यक्त्वा तत्रैव शक्तिबीजोद्धारावसरे संहारक्रम इति मन्तव्यम् । न तत्रोद्धारक्रम उक्तः । उद्धारक्रमस्तु पूर्ववत् । सृष्टिक्रम एवेत्यर्थः । पूर्वोद्धृतकामराजबीजे आदिमध्यहकारद्वयलोपात्तदेव शक्तिबीजं भवतीत्यर्थः । इदमुद्धृतं तार्तीयं बीजं शक्तिसंज्ञं सकलसामर्थ्ययुक्तम् ।

---

१. घ–सक. । २. योज्यं–वाक. ख. । ३. गुच्चार–वाक. ख. । ४. नेश्रीबी–ख. । ५. 'हे महेशानि⋯आत्मभूते' नास्ति–ख. । ६. 'बीज' नास्ति–ख. । ७. यान्त्र–ग. घ. । ८. 'इति' नास्ति–ग. घ. । ९. 'मायाबीजम्' इत्यत आरभ्य ४ पटल २४ श्लोकस्य 'प्रथमबीजमम्' इति पावन्नास्ति–घ. । १०. भुवनेशी–ख. ङ. । ११. मादन–ख. । १२. नीयमिति–ख. ङ. ज. । १३. क्रमो–ख. ङ. ज. । १४. संहारक्रमेणबोद्धारक्रम–ख. ङ. ज. । १५. तुच्चार–ख. ङ. ज. । १६. शिवशक्ति–ख. ङ. ।

1. प्राग्वदिति । 'मदनः कामः⋯शक्रो लकारः' (पृ० १००, प० ७-८) इति ।
2. "ये तु शक्रसंयुतमिति मायाबीजविशेषणत्वेन व्याचक्षते⋯" (वि. पृ. ६७) ।

सम्प्रदायस्य कश्मीरोद्भूतत्वात्, योगिनीप्रधानतया विद्यायाः प्राकृतभाषाविशेषत्वाच्च यथासम्प्रदायं तस्य व्यवहार इत्युपदेश.। इयं विद्या सुभगोदयेऽपि न लिखिता, अतिरहस्यत्वात् ॥ ११६-११८ ॥

अत्र लोपामुद्रामते वाग्भवोद्धारे स्वागमसम्प्रदायविशेषोऽस्तीति[1][2]। तद्यथा—मादनमिति मादयतीति[3] मादनमिति व्युत्पत्त्या शक्त्युपभोक्तुः शिवस्याभिधानम्[4]। तदय शक्तिरिति मौनसस्याभिधानम्। तदन्तर्विन्दुमालिनीति तुण्डस्याभिधानम्। ऐन्द्रमाकाशबीजस्थमित्यादि यथापूर्वं द्रष्टव्यम्। तदुक्तं हसपारमेश्वरे रससारसंग्रहे च—

विद्यां तु नवमीं सम्यक् प्रवक्ष्यामि समासतः।
कीलिता या रहस्यत्वान्मादनेत्यादितः क्रमात्॥
मादनः[5] प्राणरूपस्तु विकासः शिव उच्यते।
सकारस्त्वपरो ज्ञेयः संकोच. शक्तिरूपवान्॥
संकोचः परमा शक्तिर्विकासः परमः शिवः।
संकोचश्च विकासश्च हंसं[10] इत्यक्षरद्वयम्॥
तयोराधाररूपेण चैतन्ं[11] विन्दुमालिनी।
प्राणो विन्दुरिति प्रोक्त साहचर्यादपानके॥
अधो[12] धरेन्द्रमाकाशं ज्वलनं च[13] तयोरधः।
मायाविन्दूर्ध्वगो[14] चैव वाग्भवोऽसौ[15] वकीलित ॥ इति।
मा शक्तिस्तु समाख्याता दनं[16] स्वीकारकृन्छिय।
सं[17] वै मादन इत्युक्तो हंकारः[18] शिवसंज्ञकः॥
तत्र शक्तिर्यथोर्ध्वत्वे[19] सकारत्वं[20] विधीयते।
शिवे हकार इत्युक्त सकारे[21] शक्तिरव्यया॥

---

१. मुखागम–ख., स्वनाम–ग., मुखादिम–ङ, मुखागमनं–ज.। २ 'इति' नास्ति–ख. ङ. ज। ३. 'मादयतीति मादनमिति' नास्ति–क. ग. छ। ४ यान मादनमिति–ख. ङ ज। ५. मादन–ख. ङ. ज। ६. ललितायां महादेव्या–चि। ७. मादनं प्राणरूपं तु–क. ख. ग. ङ. छ. ज.। ८. रस्यं पर–क. ग. छ.। ९. स्पत–चि.। १०. हस–ख. ङ. छ ज. चि.। ११. चवर्णं–क. ग. छ, कर्तव्य–चि.। १२. अधो–ङ. ज. चि.। १३. तु–चि.। १४. र्ध्वगा–ख. ङ. ज. चि.। १५. नाम कीर्तित–चि.। १६. तन्या–क. ग. छ.। १७. एवं मादनमित्युक्त–क. ख. ग. छ.। १८. हकार शिवसंज्ञकम्–ख. ग. ङ. छ.। १९. यथोर्ध्वत्वे–चि.। २०. रत्व–ङ. ज., र. स–चि.। २१. सकार–क. ग. छ. चि।

एवमेषा महाविद्या महात्रिपुरसुन्दरी ॥ ११८ ॥
संस्मृतैव महादेवि त्रैलोक्यवशकारिणी ।
एतयैतस्य चक्रस्य साधकोऽर्चनमारभेत् ॥ ११९ ॥

विद्यास्तुतिः क्रियते—एवमेषेति । संस्मृतैव चिन्तितैव । जपादिवैधुर्येणेत्यर्थः । अनया चक्रार्चनमारभेदित्याह—एतयैतस्येति । एतया विद्यया ॥ ११८-११९ ॥

बिन्दुमालिनीकार्णस्य पर्यायं परमेश्वरि ।
शक्त्योमानलार्णा ये मायाबिन्द्वीश्वरादयः ॥
यथा स्थिताश्च तत्तथ्या वाग्भवः स निराविलः ।
द्वावन्यौ कामशक्त्याख्यौ वर्णौ निष्कीलितात्मकौ ॥ इति ॥११६-११८ ॥

एवमेषा महाविद्या महात्रिपुरसुन्दरीति । एवमेषा त्रिबीजात्मिका विद्या महाविद्या सकलविद्यानां मध्ये उत्तमा विद्येत्यर्थः । का सा विद्या ? महात्रिपुरसुन्दरीवाचिकेत्यर्थः । एवं मूलविद्यामुद्धृत्य तस्याः सामर्थ्यं वर्णयति—संस्मृतैव महादेवी त्रैलोक्यवशकारिणीति । संस्मृतैव संस्मृतिमात्रेणैव । इयं महाविद्या त्रैलोक्यं साधकस्य वशे करोतीत्यर्थः । एवमेतस्य चक्रस्य साधकोऽर्चां समारभेदिति । यस्तावदस्यां त्रैलोक्यमोहिन्यां महाविद्यायां कल्याणदेशिककटाक्षतो लब्धचतुर्विधाभिषेकः सन्ध्यातर्पणसविशुद्धात्मलोकपालवास्तुस्वासनादिसपर्यापुरस्सरं कृतन्यासमण्डलः, तस्य महात्रिपुरसुन्दर्याश्चक्रस्य अर्चां समारभेत् प्रारभेदित्यर्थः । तत्र सन्ध्यावन्दनन्यासमण्डलार्घशुद्धिपर्यन्तं श्रीमहात्रिपुरसुन्दरीकल्पलतायामुक्तप्रकारेण द्रष्टव्यम् । एवं मन्त्रप्रमेयनिरूपणं कृतम् । इतः परं पूजाप्रयोगमुद्रादिक्रमेण तदङ्गभूतं द्रष्टव्यम् ॥ ११८-११९ ॥

---

१. एषा विद्या—खग. । २. महेशानि—वाग. से. सख. । ३. एवमे—अ. भ. संक. ग. । ४. कोऽर्चां स—अ. । ५. चरेत्—ब. । ६. पर्यायः—क. ग. । ७. भरे—ड., भरम्—चि. । ८. र्णास्ते—क. ग. छ., र्णाश्च—चि. । ९. नि कर्तव्य—क. ग. छ. । १०. वाग्भवं सनिलानिलः—चि. । ११. नाद—क. ग. छ. । १२. निष्कलकात्मकौ—चि. । १३. बीजानां—ख. ड. ज. । १४. 'एव' नास्ति—क. ग. छ. । १५. वशो—ख. ड. । १६. 'कटाक्षतो' नास्ति—क. ग. छ. । १७. समर्पण—ख. ड. ज. । १८. 'वन्दन' नास्ति—क. ग. छ. । १९. 'एवं…द्रष्टव्यम्' नास्ति—क. ग. छ. । २०. मुद्राप्रयोगे—ख. । २१. मन्तव्यम्—ड. ज. ।

कुङ्कुमारुणदेहस्तु[1] वस्त्रा[2]रुणविभूषितः ।
[3]ताम्बूलपूरितमुखो धूपामोदसुगन्धि[4]तः ॥ १२० ॥
कर्पूरक्षोददिग्धाङ्गो रत्ना[5]भरणम[6]ण्डितः ।
रक्तपुष्पावृतो योगी[7] रक्तगन्धानुलेपनः ॥ १२१ ॥
रक्तासनो[8]पविष्टस्तु लाक्षारुणगृहस्थितिः[9] ।
सर्वशृङ्गारवेषाढ्यस्त्रिपुरीकृतविग्रहः ॥ १२२ ॥
मनःसंकल्परक्तो[10] वा साधकः स्थिर[11]मानसः ।

सार्धत्रिभिरर्चकस्य गुणविधिमाह—कुङ्कुमारुणेति । अत्र पूजामखे[12] प्रायश. सर्वं वस्तुजातमरुणाधिकरणपूर्वपक्षनिर्णय[13]वदिति[1] पिण्डार्थ. । रत्नाभरणं रत्नसयुक्ताङ्गदादि । योगी[14] नित्यसमावेशयुक्त । सर्वशृङ्गारवेषाढ्यः तिलकाञ्जनमृगमदा[15]त्युज्ज्वलावयवविशेष । स्थिरमानसः अचञ्चलमना.[16] ।

कुङ्कुमारुणदेहस्त्वित्यारभ्य खेचर्या शक्तिचक्र तु क्षमस्वेति विसर्जयेदित्यन्तेषु श्लोकेषु विषमपदव्याख्या लिख्यते । कर्पूरक्षोद इति कर्पूरचूर्णम् । रक्तपुष्पावृत इति प्रथमावं-

---

१. देहश्च–सख.। २. वस्त्राभरण–ब., रक्तवस्त्रादिसयुत –वाग से , रक्तवस्त्रादिभूषित – सक. ख. घ. । ३. एषा पङ्क्तिर्नास्ति–ब.। ४. न्धिभि –सख. ग. । ५. रक्ता–वाक. ख. ग., रक्षा–ब. । ६. भूषित –च. सक. ख घ. । ७. मौनी–वाक. ख ग. ब सक. ग. । ८. रक्तास्तरो–वाग. से. । ९. स्थित –वाग. सक. ग., गृहे स्थित –से. ब सख. घ. । १०. युक्तो–सग., रक्त–वाग. । ११. सुस्थिरासन –सक. । १२. मुखे–ख. । १३. विनि–ख. । १४. योगिनी–ग. घ. । १५. दाद्यु–ख. घ. । १६. अचलमना –ब., नास्ति–घ. ।

1. अरुणाधिकरणपूर्वपक्षनिर्णयवदिति । पूर्वमीमांसाया तृतीयाध्याये प्रथमपादे षष्ठमरुणाधिकरणम् । अस्यायमभिप्राय –"अरुणया पिङ्गाक्ष्या एकहायन्या सोम क्रीणाति" (तै. स. ६।१।६।७) इत्यत्राऽरुणयेति तृतीयया आरुण्यगुणस्य क्रयसाधनत्व प्रतीयते । न चामूर्तस्य गुणस्य तत्सभवति । अतो वाक्यस्येहाविनियोजकत्वात् प्रकरणमेव विनियोजक ग्राह्यम् । ततश्च सोमप्रकरणे यानि ग्रहचमसादीनि द्रव्याणि सन्ति तानि सर्वाण्यपि परिच्छिद्य तेन द्वारेणारुण्य साधन भवतीति पूर्वपक्षन्याय । तेन न्यायेनात्रापि पूजायामुक्तो रक्तवर्णं पूजासाधनसर्वद्रव्यपरिच्छेदक इत्यायाति । अतो रक्तवर्णतयोक्तान्यनुक्तानि च पूजाद्रव्याणि रक्तान्येव सपादनीयानि । इह पूर्वपक्षन्यायोऽपि निर्णयहेतुतयाऽभ्युपेयते, बाधकाभावादिति ।

भूप्रदेशे समे शुद्धे गोमयेनोपलेपिते ॥ १२३ ॥
पुष्पप्रकरसंकीर्णे धूपामोदसुगन्धिते ।
सिन्दूररजसा देवि कुङ्कुमेनाथवा पुनः ॥ १२४ ॥
आलिखेत् प्रथमं चक्रं समरेखं मनोहरम् ।
समत्रिकोणशक्त्यग्रं समाश्रमतिसुन्दरम् ॥ १२५ ॥

अवहिर्मुख इत्यर्थ. । उक्तं च—

"चपल. सर्वजन्तूना द्वेष्यो भवति भारत" इति ॥ १२०-१२३ ॥

पूजाचक्रविन्यासस्थलस्य गुणविधिमाह—भूप्रदेश इति । अत्र प्रदेश-शब्द. स्थलवाची । यथाह भगवान् व्यासमुनिः—

"प्रदेशेष्वपि राष्ट्राणा कृत युगमवर्तत" (म० भा० १।१०८।५) इति । समे निम्नोन्नतविवर्जिते । शुद्धे यजनार्हे । चक्रराजविन्यासद्रव्यमाह—सिन्दूरेति । पूजाचक्रविन्यासे गुणविधिमाह—आलिखेदिति । प्रथमन्यास-

---

वम्[1] । तदुक्तं [2]कुण्डगोलोन्मिश्रित गोरोचनाभावित कुङ्कुमादिपङ्कमिश्रितम् । (तेन) सर्वाङ्गमनुलिप्येति भावः । सर्वशृङ्गारवेषाढ्य इति । शृङ्गारो भावरसस्थितिप्रेक्षणादि-लक्षण. । वेषः स्त्रीरूपधारित्वम् । त्रिपुरीकृतविग्रह इति । न्यासादिना देवीवपुर्भूत्वेति भावः । स्थिरमानस इति चित्तैकाग्र्य कृत्वेति ॥ १२०-१२३ ॥

---

१. पं–सग. । २ कौसुम्भे–सग । ३. रमम्–वाक. ख. ब अ. सग. घ. । ४. कोण–अ. गघ । ५. शक्तीक–सख., शक्त्यभ्र–सघ. । ६ समास्र चाति–वाग. से., सभीक–वाक ख. ब अ. । ७. इत परम्—"हेमादिपात्रे साधारे स्थापयेदर्घ्यमम्बुना । रोचनाचन्द्रकाश्मीरलघुकस्तूरिकायुतम् ॥ भावयेद्वह्निसूर्येन्दुमूलानि परमेश्वरि । जपेच्च दशवार तत्पर्येत्तेन योगिनी ॥" इति श्लोकद्वयमधिक दृश्यते–वाग से. सक. । ८. 'उक्त च 'इति' नास्ति–ख. । ९ फलस्य–ग. । १०. स्थिर–ख. । ११. 'युक्त' नास्ति–ख. ड. ज. । १२ गम्, अथवा पत्रलतादिलक्षणम्–ख ड. ज. । १३. स्वेत्यर्थ –ख. ड. ज. ।

1. "यत्तु रक्तपुष्पावृत इत्युत्तरत्र विशेषण तस्य प्राय(पाश्च)मिककुण्डगोलोत्यपरतया साम्प्रदायिकैर्व्याख्यानान्न पौनरुक्त्यम्" (से. पृ. ६९)

2. कुण्डगोलोन्मिश्रितमिति। अत्र जयरथ —"अघ इति कुण्डगोलकाख्यो द्रव्यविशेष'। शक्तिसगमा-दिति आद्ययागतया वक्ष्यमाणात्" (पृ० १४-१५) इति, "नन्दस्य आनन्दस्य हेतुभि सुरादिभि, फलैश्च कुण्डगोलकादिभि" (पृ० १८) इति, 'विद्राव्य गोलक तत्र कुण्ड च तनुमध्यमे ।

ततः पद्मनिभां देवीं बालार्ककिरणारुणाम् ।
जपाकुसुमसंकाशां दाडिमीकुसुमोपमाम् ॥ १३० ॥
पद्मरागप्रतीकाशां कुङ्कुमोदकसंनिभाम् ।

किञ्च, अर्थत. सर्वज्ञतादीनि षडङ्गानि । तदुक्तम्—

सर्वज्ञता तृप्तिरनादिबोध. स्वतन्त्रता नित्यमलुप्तशक्ति. ।
अनन्तशक्तिश्च विभोर्विधिज्ञा. षडाहुरङ्गानि महेश्वरस्य ॥ इति ।
(वा० पु० १२।३३)

शिरोललाटेति । [1]गोचरे स्वाधिष्ठाने । आधारे मूलाधारे । [2]व्यूहकं यावद् [1]यावद् व्यूहकम्, पादतलावधीत्यर्थ. । अष्टभिः वशिन्यादिभि. । एतेषा करशुद्ध्यादिन्यासप्रकार. सुभगोदये द्रष्टव्य. ॥ १२६-१२९ ॥

तत इत्यादिसार्धैकोनविंशत्या ध्यानमाह । पद्मनिभामिति सकोचविकासात्मकं धर्मद्वय लक्ष्यते । बालार्ककिरणारुणामिति रक्तवर्णत्वे प्रकाशात्मता लक्ष्यते सुसेव्यता च । जपाकुसुमसङ्काशामिति रक्तवर्णत्वे बहुलता

पद्मनिभाम् आह्लाददायिप्रभाम् । बालार्ककिरणारुणामिति । अनुमहसेव्यशोभामित्यर्थः । जपाकुसुमसङ्काशामिति । देव्यङ्गगतारुणिमोदाहरणमिति भाव. । दाडिमीकुसुमोपमामिति । सान्द्रप्रभामिति भाव । पद्मराग इति । अत्युज्ज्वलकान्तिमित्यर्थः ।'

१. जवा—सग. घ. । २. मप्रभाम्—सघ. । ३. 'यावद् व्यूहक' नास्ति—ख. । ४. कमला—ग. । ५. दीना—घ. । ६. 'सकोच · लक्ष्यते' इत्यस्य स्थाने 'रक्तवर्णत्वेऽतिस्निग्धता लक्ष्यते, प्रत्ययधर्माधर्मद्वय लक्ष्यते' इति पाठ—ग. । ७. 'क' नास्ति—घ. । ८. उक्त—ख. । ९. वेपता—ख. ग. । १०. 'जपा ·लता लक्ष्यते' नास्ति—ग. । ११. बहुलात्मता—घ. । १२. 'सेव्य' नास्ति—क. ग. छ. ।

श्रीमहात्रिपुरसुन्दरि मां रक्ष रक्षेत्येवमेव मन्त्र जातियुक्त हृदयादिषु योजयन्ति"
(से. पृ. ७६) ।

1. "मध्यास्तु—गोचरपदस्य लिङ्गार्थकत्व प्राचीनैन्वत प्रमाणाभावादनाहृतमभिप्रेत्य……"
(से. पृ ७७) ।

2 "व्यूहकं यावदित्यस्यापाठात् पादाग्रान्तमित्यर्थमाहु सम्प्रदायिका" (से. पृ. ७७) ।

स्फुरन्मुकुटमाणिक्यकिङ्किणीजालमण्डिताम्[4] ॥ १३१ ॥
कालालि[1]कुल[2]संकाश[3]कुटिलालकपल्लवाम् ।
प्रत्यग्रारुणसंकाशवदनाम्भोजमण्डलाम् ॥ १३२ ॥
किञ्चिदर्धेन्दुकुटिलललाटमृदुपट्टिकाम् ।
पिनाक[5]िधनुराकारसुभ्रुवं[6] परमेश्वरीम् ॥ १३३ ॥
आनन्दमुदितोल्लोललीलान्दोलितलोचनाम् ।
स्फुरन्मयूखसंघातविततस्वर्णकुण्डलाम्[8] ॥ १३४ ॥
सुगण्डमण्डलाभोगजितेन्द्वमृतमण्डलाम् ।
विश्वकर्मादिनिर्माणसूत्रसुस्पष्टनासिकाम्[9] ॥ १३५ ॥
ताम्रविद्रुमबिम्बाभरक्तोष्ठीममृतोपमाम्[10] ।
स्मितमाधुर्यविजितमाधुर्य[11]रससागराम्[12] ॥ १३६ ॥
[13]अनौपम्यगुणोपेतचिबुकोद्देशशोभिताम् ।
कम्बुग्रीवां विशालाक्षीं[14] मृणाललिलितै[15]र्भुजैः ॥ १३७ ॥

लक्ष्यते । [16]दाडिमीकुसुमोपमामिति रक्तवर्णत्वे प्रकाशात्मता लक्ष्यते । पद्मरागप्रतीकाशामिति रक्तवर्णत्वे वर्णप्रभयोरपृथक्ता लक्ष्यते । कुङ्कुमोदकसन्निभामिति रक्तवर्णत्वे स्निग्धता लक्ष्यते । प्रत्यग्रशब्देन प्रथमोन्मेषो लक्ष्यते ।

कुङ्कुमोदक इति । [17]अच्छप्रभामिति भावः । प्रत्यग्रशब्देन ईषद्विकासोऽभिमतः । आदिनिर्माणमिति । प्रथमसृष्टिमिति[18] भावः । कम्बुग्रीवामिति । कम्बुः शङ्खः, तद्वत्त्रिरेखायुक्त-

---

१. कालाग्नि—सख. ग. घ. । २. कुरला—वाग. से. । ३. संकुलाम्—से. । ४. मण्डिताम्—सघ. । ५. पिनाक—वाग. से. सक. । ६. भ्रूलताम्—वाग. से. ब. सक., सुभ्रुवां—सघ. । ७. संकाश—मक. । ८. विलसद्धेम—वाग. से. ब. सक. ख. घ., विलसत् हेमकुण्डलाम्—सघ. । स्फुरदित्यादिपङ्क्तिद्वयं विश्वकर्मादीत्यादिपङ्क्त्युत्तरं दृश्यते—सघ. । ९. विस्पष्ट—वाग. से., वत् स्पष्ट—सघ. । १०. तेऽधरोम्—सक. । ११. शृङ्गार—सघ. । १२. गोचराम्—वाक. ख. । १३. अत्र—"करङ्कवाहिनेन्द्रेण दत्तताम्बूलवीटिकाम् । भुवनोत्पत्तिकल्याणकण्ठसूत्रविराजिताम् ॥ पुनर्नाशाद्दुरामिक्षुधनुःपुष्पशरौ तया । बाहुमूलेन केयूरकटकाङ्गदशोभिताम् ॥" इति पङ्क्तिचतुष्टयमधिकं वर्तते—सक. । १४. महादेवीं—वाग. से. ब. सक. ख. ग. घ. । १५. ललितैः—ब. । १६. 'दाडिमी…स्निग्धता लक्ष्यते' नास्ति—ख., 'दाडिमी…प्रकाशात्मता लक्ष्यते' नास्ति—ग. । १७. अत्युच्च—ङ. ज. । १८. रिति—ख. ङ. ज. ।

रक्तोत्पलदलाकारसुकुमारकराम्बुजाम् ।
कराम्बुजनख[2]ज्योत्स्नाविता[3]नितनभस्तलाम्[4] ॥ १३८ ॥
मुक्ताहारलतोपेतसमुन्नतपयोधराम् ।
त्रिवलीवलनायुक्तमध्यदेशसुशोभिताम् ॥ १३९ ॥
लावण्यसरिदावर्ताकारनाभिविभूषिताम् ।
अनर्घ्यरत्नघटितकाञ्चीयुक्तनितम्बिनीम् ॥ १४० ॥
नितम्बबिम्बद्विरदरोमराजिवराङ्कुशाम् ।
कदलीललितस्तम्भसुकुमारोरुमीश्वरीम्[9] ॥ १४१ ॥
लावण्यकदलीतुल्यजङ्घायुगलमण्डिताम्[11] ।
[12]नमद्ब्रह्मशिरोरत्ननिघृष्ट[13]चरणाम्बुजाम्[14] ॥ १४२ ॥
शीतांशुशतसंकाशकान्तिसन्तानहा[15]सिनीम् ।
लौहित्यजितसिन्दूरज[16]पादाडिमरागिणीम् ॥ १४३ ॥
रक्तवस्त्रपरीधानां पाशाङ्कुशकरोद्यताम् ।
रक्तपुष्पनिविष्टां[17] तु[18] रक्ताभरणम[19]ण्डिताम् ॥ १४४ ॥

चिबुकमित्य[20]धरमुख[21]फलकमुच्यते । कम्बुः शङ्खः । आवर्तः पयसा भ्रमः । काञ्ची रशनादाम । अङ्कुशः सृणि । शीतांशुलौहित्येति[22]भागाभ्या जगन्मातु-

सममीवामिति भावः । मृणाल इति पद्मनालम् । तद्वत्कोमलदीर्घभुजलता-

१. समा-वाक. स. अ. । २. द्योत-वाक. स., ज्योतिर्वि-व सख. घ. । ३. राजि-सख. । ४. स्थलाम्-से., स्थलम्-व. । ५. सयुक्त-से. सक. । ६. शोप-सख., दीन-सघ. । ७. खचित-व., छटित-सख. । ८. राज्यपरा-वाक स. राजिजिता-सघ. । ९. एतदनन्तरम्-'माणिक्यमुकुटाकारजानुद्वयविराजिताम्' इत्येषा पङ्क्तिरधिका-वाग. से. । १०. लावण्येत्यादिक श्लोको नास्ति-व. । ११. एतदनन्तरम्-'गूढ जिताम्' इत्यादिक १४६ सख्याक श्लोकोऽत्र दृश्यते-वाग. सो. सख. ग. । १२. ब्रह्मविष्णु-से. सक ग. घ., एषा पङ्क्तिश्च 'सर्वशृङ्गार' इत्यत पर दृश्यते-से. । १३. निघृष्ट-से सघ ग. घ. । १४. एषा पङ्क्ति १४७ श्लोकानन्तरं दृश्यते-से, नास्त्येव-सख. । १५. कारिणीम्-घ., हारिणीम्-सघ. । १६. जपा-सग घ. । १७. पद्म-वाक. स. ग. । १८. तां-से. सघ. । १९. भूषिताम्-से. सख. ग. । २०. परम्-स. । २१. 'मुखफलकमुच्यते' नास्ति-स. । २२. 'भागाभ्यां जग' नास्ति-स. ।

चतुर्भुजां त्रिनेत्रां[1] तु[2] पञ्चबाणधनुर्धराम्[3] ।
कर्पूरशकलोन्मिश्रताम्बूलापूरिताननाम्[4] ॥ १४५ ॥
[गूढगुल्फपदद्वन्द्वां[5] प्रपदाजितकच्छपाम् ।][6]
तनुदीर्घाङ्गुलीभास्वन्नखचन्द्रविराजिताम् ।
महामृगमदोद्दामकुङ्कुमारुणविग्रहाम् ॥ १४६ ॥
सर्वशृङ्गारवेषाढ्यां[7] सर्वालङ्कारभूषिताम्[8] ।
जगदाह्लादजननीं जगद्रञ्जनकारिकाम्[9] ॥ १४७ ॥
जगदाकर्षणकरीं जगत्कारणरूपिणीम्[10] ।
सर्वमन्त्रमयीं देवीं सर्वसौभाग्यसुन्दरीम्[11] ॥ १४८ ॥
सर्वलक्ष्मीमयीं नित्यां[12] परमानन्दनन्दिताम्[13] ।
महात्रिपुरमुद्रां तु स्मृत्वावाहनरूपया[14] ॥ १४९ ॥

रसीपोमात्मता लक्ष्यते। महामृगमदः कस्तूरिका ॥१३०-१४९ ॥

महात्रिपुरेतिद्वयेनावाहनपूजारम्भौ विधीयेते । महात्रिपुरसुन्दरीमुद्रां[15]

मित्यर्थः। मृगमद इति कस्तूरिका। शृङ्गार इति पत्रलवादिकपोलालङ्कार इति भावः॥ १३०-१४९ ॥

महात्रिपुरमुद्रा तु स्मृत्वेति। देव्यावाहनवेलायामन्तर्यागानन्तरमान्तर[16]मुद्रानवकमाधारादिब्रह्मरन्ध्रान्तनवाधारेषु परशक्तिविग्रह[17]रूपमनुस्मृत्यानन्तरमावाहयेदिति भाव.। सुभगे [1]नमस्कारनियुक्तयेति। सुभगे इति सुन्दरि। नम इति नमस्कारपदम्।

---

१. त्रिनयना-वाग. से.। २ च-सक. ख. ग घ.। ३. बाणां-सघ.। ४. ताम्बूल-सख.। ५. एतदनन्तरम्-'करण्डवाहिनेन्द्रेण दत्तताम्बूलपत्रिकाम्' इत्येषा पङ्क्तिर्दृश्यते-वाग से.। ६. 'गूढ जिताम्' न दृश्यते-वाक. ख.। ७. वेशा-वाव. ख. ग.। ८. भरण-सल.। ९. कारिणीम्-से. सक. ख. ग. घ । १०. रूपावर-सख.। ११. वर्धिनीम्-वाग.। १२. देवीं-सप.। १३. रूपिणीम्-सक. ख., कारिणीम्-सग, एतदनन्तरम्-'एव ध्यात्वा महादेवीं महात्रिपुरसुन्दरीम्' इत्येषा पङ्क्तिरधिका दृश्यते-सख.। १४. मुद्रया-सक., विद्यया-सग., एतदनन्तरम्-'आसनं तत्र सकल्प्य पूर्वोक्त चक्रमध्यत' इत्येषा पङ्क्तिरधिका दृश्यते-सघ.। १५. पुरसुन्दरीति-ख.। १६. 'आन्तर' नास्ति-ब ग. छ। १७. विग्रा-ख. ड. ज.।

1. "तस्मादर्थरत्नावलीकृदुक्तो नमस्कारेण युक्तयेति पाठ एव स्वीकार्य" (से पृ. ८१-८२)।

विद्ययावाह्य सुभगे नमस्कारान्तया[7] तया।
पूर्वोक्तया साधकेन्द्रो महात्रिपुरसुन्दरीम् ॥ १५० ॥
चक्रमध्ये तु संचिन्त्य ततः पूजनमारभेत्[2]।
शिवाग्निबिन्दवो देवि दिनकृद्वह्निबिन्दवः ॥ १५१ ॥
युगपत् क्रमरूपेण[3] योजनीया महेश्वरि।

[1]त्रिशिखाख्या[4] वक्ष्यमाणलक्षणाम्[5]। नमस्कारान्तया अन्ते नमस्कारवत्या। [2]तया पूर्वोक्तया "हंसबीजसमारूढाम्"[6] (१।१०९) इत्यत्र। चक्रमध्ये सर्वानन्दमयाभिधेये स्थाने। संचिन्त्य बहि· सकलीकरणादिना भावेन महाविभूतियुक्तामपि सम्यगभेदेन चिन्तयित्वेत्यर्थः ॥ १४९-१५१ ॥

शिवाग्नीतिद्वयेन पूज्यदेवतानामादौ प्रयोज्य बीजद्वयमुद्धरति। शिवाग्निबिन्दवो हकाररेफानुस्वाराः। दिनकृद्वह्निबिन्दवः शकाररेफा-

कोऽभिप्रायः? [3]आवाहनविधानन्तरं त्रिपुरसुन्दरीति संबोध्य तदन्ते नम.पदं वदेदिति भावः ॥ १४९-१५१ ॥

शिवाग्निबिन्दव इति। शिवो हकार.। अग्नी रेफः। दिनकृत् शकारः। वह्निरिति रेफः। बिन्दुरनुस्वारः। (पूर्ववत् ?)। युगपत् क्रमरूपेणेति। उद्धृतान्यक्षराणि यथायोग·

१. रनियुक्तया–वाक. ख. अ. सख. ग घ., रादियुक्तया–वाग. से. सक.। २. पूजां समा–वाग. सख. ग. घ., एव चक्रे तु सचिन्त्य क्रमात् पूजां समारभेत्–सक.। ३. योगेन–सख.। ४. त्रिशिखा–ख.। ५. माणाम्–ख.। ६. हंस–घ.। ७. वदिति–ख. ज., नास्ति–ङ.।

1. त्रिशिखाख्यामिति। ३।३–४ इत्यत्र प्रदर्शिता खण्डत्रयवती त्रिखण्डामुद्रेवात्र त्रिशिखापदेन परामृष्टा। "त्रिखण्डाख्याम्" (पृ. ८०) इति सेतुबन्धव्याख्यानम्।

2 तयेति। पूर्वोक्तया "हंसबीजसमारूढाम्" इत्यत्र पूर्वमुक्तया तयावाहनविद्ययावाह्येति यावत्।

3. पूर्वोक्तावाहनविद्ययाऽन्ते नमस्कारादेर्नम इहागच्छागच्छेतिवाक्यस्य योजन कृत्वा चक्रस्य मध्ये बिन्दुस्थाने देवीमावाह्य बिन्दुस्था पुनरपि ध्यात्वा पूजामारभेतेति यथाश्रुत केचिद् व्याचक्षते। अन्ये तु महात्रिपुरसुन्दरीं संक्षोभिण्यादियोन्यन्तमुद्रानवकं मूलाधारादिब्रह्मरन्ध्रान्तस्थाननवके स्मृत्वावाहनविद्याया अन्ते सुभगे नम इति पञ्चाक्षरीं संयोज्य देवीमावाह्य पूजयेदित्यर्थं इत्याहु" (से. पृ. ८०–८१)।

मायार्धेन्दुसमायुक्तं बीजयुग्मं[2] यदुत्थितम् ॥ १५२ ॥
मायालक्ष्मीमयं तेन यावत्[3] पूज्यास्तु मातरः ।
अणिमां[4] पश्चिमद्वारे लघिमामपि चोत्तरे ॥ १५३ ॥
महिमां[5] पूर्वद्वारे तु ईशित्वाख्यां तु दक्षिणे ।
वशित्वाख्यां तु वायव्ये प्राकाम्यामीशदेशके ॥ १५४ ॥

नुस्वारः । माया ईकारः । बीजयुग्मं बीजद्वयम् । उत्थितं निष्पन्नम् । मायालक्ष्मीमयम् । मायामय लक्ष्मीमय भुवनेश्वरीबीज[6] श्रीबीज च । तेन बीजद्वयेन । यावत् पूज्यास्तु मातर इति । यावत् साकल्येन । मातरः शक्तयः ॥ १५१-१५३ ॥

पट्त्रिंशद्भिः पूजामाह—अणिमां पश्चिमद्वार इत्यापटलान्तम्[7] । तत्र[8]

मेवर्दो[9] सयोजयेत् । ह्रैं[10] श्र इति । मायार्धेन्दुसमायुक्तमिति[11] । माया ईकार । अर्धेन्दु कला । एतदुद्धृतबीजयुगलस्य शिरोदेशे कृते ह्रीँ श्रीँ इतिभवतीतिभाव.। मायालक्ष्मीमयमिति । उद्धृतमेतद्[12] बीजयुग्म भुवनेश्वरीलक्ष्मीबीजमित्यर्थ. ॥ १५१-१५३ ॥

अत्र पश्चिमपूर्वमिति सर्वत्र यथाक्रममेव । [1]यदा पश्चिमाभिमुख. पूजक[13]स्तदा देवीपृष्ठत. पश्चिमं तत्पुरत पूर्वम्, यदा तु पूर्वाभिमुखस्तदा देवीपुरत. पश्चिम

---

१. कला–याग. अ से सग.। २. ग्ममुपस्थि–सक., ग्म समु–साघ.। ३ पूज्यास्तत्राष्ट-मातर–याक. ख अ., सपूज्या सर्वमातर–च., सपूज्या सर्वदेवता–सग । एतदनन्तरम्–'त्रिपुरा त्रिपुरेशी च सुन्दरी पुरवासिनी । श्रीमालिनी च सिद्धाम्बा महात्रिपुरसुन्दरी ॥ प्रकटाश्च तथा गुप्तास्तथा गुप्ततरा परा । नवधा चक्रयोगिन्यो नामभिस्ता समर्चयत् ॥' इति श्लोकद्वयमधिकम्–याग. से.। ४. अणिमामित्यादिश्लोकद्वय नास्ति–याक. ए., अस्य स्थाने ब्रह्माणीमित्यादिश्लोकद्वय वर्तते। अत्र सर्वत्र प्रथमान्त पाठ । ५ पूर्वद्वारे तु महिमा–से.। ६. ह्री–ग.। ७. त्याद्य–प.। ८. अणिमामित्यादिसार्धचतुर्भिस्तत्र–ग.। ९. या–ग. ङ. ज.। १०. ह्लसौरिति–क ग. ङ । ११. कला–क. ग. ङ.। १२. 'एतद्' नास्ति–क. ग. ङ.। १३. 'पूजक तु पूर्वाभिमुख' नास्ति–ग.।

1 'अत्र देवता तत्पूजायां दिक्पूज्यपूजकयोमध्य प्राचीति नियममेव कल्पतरवादिष्वपि केचिदाद्रियन्ते, अन्ये तु लोकसिद्धामेव प्राचीमाश्रयन्तो वदन्ति—यदा पश्चिमाभिमुख पूजकस्तदा

भुक्तिसिद्धिं तथाग्नेये[1] इच्छासिद्धिं तु नैर्ऋते ।
[2]अधस्तात् प्राप्तिसिद्धिं तु सर्वकामां तदूर्ध्वतः[3] ॥ १५५ ॥
[4]ब्रह्माणीं पश्चिमद्वारे माहेशीमपि[5] चोत्तरे ।
[6]कौमारीं पूर्वदिग्भागे वैष्णवीं दक्षिणे तथा ॥ १५६ ॥
वाराहीमपि वायव्ये इन्द्राणीमीशदेशके ।
चामुण्डामपि चाग्नेये महालक्ष्मीं तु नैर्ऋते[7][8] ॥ १५७ ॥
[9]कामाकर्षणरूपां च बुद्ध्याकर्षणरूपिणीम्[10] ।
अहङ्काराकर्षिणीं च शब्दाकर्षणरूपिणीम्[11] ॥ १५८ ॥

त्रैलोक्यमोहनाभिधेये चतुरश्रे पूज्या. शक्तीराह—अणिमामित्यादि[12] । मन्त्र-[13]बीजरूपपूजाप्रकारौ सुभगोदये द्रष्टव्यौ ॥ १५३-१५७ ॥

सर्वाशापरिपूरकाभिधेये षोडशारे पूज्या. शक्तीराह—कामाकर्षणेत्यादिपञ्चभि[14]. । मायालक्ष्मीकलाभिरिति[15] । माया भुवनेश्वरीबीजम्[16] । लक्ष्मी

तत्पृष्ठत[17]. पूर्वम् । इतरदिङ्मुखपक्षे पूर्वाभिमुखपूजावदेव दिग्व्यवस्थेति[18] गुरुमुखाम्नाय. ॥ १५३-१५७ ॥

---

१. ग्नेय्या–से. । २. नास्त्येषा पङ्क्ति–वाक. ख. ग । ३ एतदनन्तरम्–"एवमेता महादेव्यो देवि सर्वार्थसिद्धिदाः ।" इत्येषा पङ्क्तिरधिका वर्तते–वाग से. सक. ख ग. । ४. ब्रह्माणी–वाक ख. । ५. माहेश्वर्यपि–वाक. ख. । ६. पूर्वे चैव तथेन्द्राणी कौमारी दक्षिणे तथा ॥ वैष्णव्यपि च वायव्ये वाराहीमीशदिग्गताम्–वाक. ख. । ७. एतां देवि–वाक. ख. । ८. इत परम्–मातृरष्टौ महेशानि पूजयेत् सर्वकामदा ।" इत्यधिक पाठो दृश्यते–वाग. से. सक. ख. ग. घ । ९. कामाकर्षणरूपामित्यादि शरीराकर्षिणीं तथेत्यन्त सर्वत्र प्रथमान्त पाठ–वाक. ख. । १०. पंस्व–वाक. ख. ब. । ११. पंस्व–वाक. ख. ब. । १२. अणिमा महिमेत्यादि–घ. । १३. 'मन्त्र षोडशारे पूज्या शक्तीराह' नास्ति–ख. । १४. 'पञ्चभि' नास्ति–ख. घ. । १५. मायेत्यत पूर्वम्–'सर्वाशापरिपूरकाभिधेये षोडशदले पूज्या शक्तीराह' इत्यधिक पाठ–ग. । १६. ह्रीं–ख. । १७. 'तत्पुरत' इति सर्वासु मातृकासु, स चाशुद्ध । अत्र तु सेतुबन्धाधारेण शोधित पाठ स्थापितः । १८. 'स्था । इति गुरुम्नायप्रकार' इति सर्वासु मातृकासु, सेतुबन्धस्य पाठोऽत्र स्थापित ।

देवीपृष्ठत पश्चिम तत्पुरत पूर्वम्, यदा तु पूर्वाभिमुखस्तदा देवीपुरत पश्चिम तत्पृष्ठत पूर्वम् । इतरदिङ्मुखपक्षे पूर्वाभिमुखपूजावदेव दिग्व्यवस्थेति गुरुमुखाम्नाय ।· ·"
(से. पृ. ८४) ।

स्पर्शाकर्षणरूपां तु रूपाकर्षणरूपिणीम् ।
रसाकर्षकरीं देवीं गन्धाकर्षणरूपिणीम् ॥ १५९ ॥
चित्ताकर्षकरीं देवीं धैर्याकर्षणकारिणीम् ।
स्मृत्याकर्षणरूपां तु नामाकर्षणरूपिणीम् ॥ १६० ॥
बीजाकर्षकरीं देवीमात्माकर्षणकारिकाम् ।
अमृताकर्षिणीं देवीं शरीराकर्षिणीं तथा ॥ १६१ ॥
षोडशारे महादेवि वामावर्तेन पूजयेत् ।
मायालक्ष्मीकलाभिस्तु कलाषोडशकं त्विदम् ॥ १६२ ॥

श्रीबीजम्[15] । [1]कला अकाराद्याः षोडश स्वराः । उच्चारक्रमः सुभगोदये लिखितः ॥ १५८-१६२ ॥

षोडशारे'''वाममार्गेणेति[2] । अप्रदक्षिणतया । कोऽर्थः? षोडशारे [3]पूर्वदलादारभ्य[16] वामावर्तेन पूजयेदित्यर्थः । मायालक्ष्मीकलाभिरिति[17] मायाबीजलक्ष्मीबीजषोडशस्वरैरित्यर्थः[18] । कलाषोडशकं त्विदमिति । प्रतिदैवतं [4]कलेतिपदं संबन्धनीयमिति

---

१. च–वाक. ख. । २. कारिणी–वाक. ख., रूस्व–सग. घ. । ३. र्षणरूपां च–से. सख. । ४. करी तथा–वाक. ख. अ. । ५. कर्षणरूपां च–से. सख. ग. घ. । ६. स्वरूपिणीम्–वाक. ख. सग. घ. । ७. च–वाक. ख. । ८. स्वरूपिणीम्–वाक. ख. ब., कारिकाम्–सग. घ. । ९. कर्षणरूपां च–से. सख. ग. घ., रूपान्या–वाक. ख. । १०. तथात्माकर्षिणी परा–साग., र्षस्वरूपिणी–वाक. ख. । ११. अमृतस्याकर्षणी च–वाक. ख. । १२. पराम्–सख. घ. वाक. ख. । १३. वाममार्गेण–वाक. ख. घ. अ. । १४. कान्वितम्–सख., क तथा–सप. । १५. श्रीं–ख. । १६. पूर्वदिग्दलमा–ख. ड. ज. । १७. स्त्विति–ख. ड. ज. । १८. शाक्षरैः–ग. ।

1. "कलाशब्द इह षोडशसंख्याकस्वरपर इति वृद्धाः" (से. पृ. ९०) ।
2. "वाममार्गेणेति क्वचित् पाठः" (से. पृ. ८९) ।
3. अत एव पूर्वदलमारभ्येति व्याख्यातम्यसाध्यो" (से. पृ. ८९) ।
4. "त्रिपुरादिपदोत्तरं चक्रेश्वरीपदं प्रकटादिपदोत्तरं योगिनीपदमणिमादिपदोत्तरं सिद्धिपदं कामाकर्षिण्यादिपदोत्तरं कलापदं च प्रयोक्तव्यमित्यादिकं तु सम्प्रदायसिद्धं शास्त्रसिद्धं च" (से. पृ. ८३) ।

अनङ्गकुसुमां पूर्वे दक्षिणेऽनङ्गमेखलाम्[1] ।
पश्चिमेऽनङ्गमदनामुत्तरे मदनातुराम्[3] ॥ १६३ ॥
अनङ्गरेखामाग्नेये नैर्ऋतेऽनङ्गवेगिनीम्[5] ।
अनङ्गाङ्कुशां वायव्य ईशानेऽनङ्गमालिनीम्[6] ॥ १६४ ॥
सर्वसंक्षोभिणी शक्तिः सर्वविद्राविणी तथा ।
सर्वाकर्षकरी चापि सर्वाह्लादनकारिणी ॥ १६५ ॥
सर्वसंमोहिनी शक्तिः सर्वस्तम्भनरूपिणी ।
सर्वजम्भनरूपा तु[12] सर्वतोवशरूपिणी[13] ॥ १६६ ॥

सर्वसंक्षोभणाभिधेयेऽष्टारे[15] पूज्या. शक्तीराह—अनङ्गकुसुमामित्यादि ॥ १६३-१६४ ॥

सर्वसौभाग्याभिधेये चतुर्दशारे पूज्या. शक्तीराह—सर्वसंक्षोभिणी शक्तिरित्यादि ॥ १६५-१६९ ॥

भाव. । नित्यापदमपि सर्वत्र योजनीयमिति मुखागम[16] । तद्यथा—ह्रीं श्रीं अँ कामाकर्षिणीनित्याक्लादेवीश्रीपादुका[1] पूजयामीति । एवं[17] क्रमेण सर्वत्र पूजयेदिति[18] यावत् ॥ १५८–१६२ ॥

अनङ्गकुसुमा पूर्वं इति । अत्रापि पूर्व(ादि)दिग्(वि)भाग पूर्ववदेव[19] ॥१६३–१६४॥

---

१. मङ्गलाम्—वाक. ख अ. । २. मयना—वाक. ख. । ३. नोत्तराम्—वाक. ख. । ४. लेखा—वाक. ख. । ५. वासिनीम्—वाक. ख. । ६. इत परम्–'अष्टपत्रे महापद्मवेष्टिते परिपूजयेत्' इत्येषा पङ्क्तिर्नानापाठभेदैः सह दृश्यते—वाग. से मक. ख. ग. घ. । ७. सर्वसक्षोभिणी यादि सर्वद्वन्द्वक्षयङ्करीति पर्यन्त सर्वत्र द्वितीयान्त पाठ—से. व. सक. ख. ग. घ. । ८. तन —मग. । ९. कर्षणशक्तिश्च—वाग., करी चान्या—वाक. ख. । १०. ह्लादकरी तथा—वाक. ख. । ११. कारिणी—वाग से. । १२ च—मक ग. घ. । १३. कारिणी—वाक. ख., तथा सर्ववशङ्करी—वाग. । १४. 'सर्वसक्षोभणा शक्तिरित्यादि' इत्यस्य स्थाने "अनङ्गकुसुमामित्यादिद्वाभ्यां सर्वसक्षोभणाभिधेयेऽष्टदले पूज्या शक्तीराह । सर्वसक्षोभिणी शक्तिरित्यादिसार्धचतुर्भि सर्वसौभाग्यदायकाभिधेये चतुर्दशारे पूज्या शक्तीराह' इति पाठ'—ग. । १५. अष्टदले—ख. । १६. मुखागम —क., निमुखागम —ख. ड. । १७. 'एव' नास्ति—क. ग. छ. । १८. योजयेत्—ख. ड. ज. । १९. पूर्वोक्तवदेव—ख. ड. ज. ।

1 'केचित्तु कलापदोत्तर देवीपदमपि योजयन्ति" (से. पृ. ९०) ।

सर्वरञ्जनशक्तिश्च सर्वोन्मादस्वरूपिणी ।
सर्वार्थसाधिका शक्तिः सर्वसम्पत्तिपूरिणी ॥ १६७ ॥
सर्वमन्त्रमयी शक्तिः सर्वद्वन्द्वक्षयङ्करी ।
वामावर्तक्रमेणैव पश्चिमाद् देविदक्षिणम् ॥ १६८ ॥
गृहीत्वा पूजयेदेतां देवींस्त्रिभुवनेश्वरीः ।
सर्वसिद्धिप्रदा शक्तिः सर्वसम्पत्प्रदा तथा ॥ १६९ ॥
सर्वश्रेयस्करी चापि सर्वमङ्गलकारिणी ।
सर्वकामप्रदा देवी सर्वदुःखविमोचनी ॥ १७० ॥

सर्वा[11]र्थसाधकाभिधेये द्वितीयदशारे पूज्याः शक्तीराह—सर्वसिद्धिप्रदेत्यादि । आद्यविद्यया लक्ष्मीविद्यया ॥ १६९-१७२ ॥

वामावर्तेत्यादि दक्षिणं गृहीत्वेत्यन्तस्यायमर्थः—चतुर्दशारे वामावर्तेन पश्चिमकोणा[14]दारभ्य दक्षिणमवलम्ब्य पूजयेदित्यर्थः । अयमर्थः—[1]पश्चिमाभिमुखपूजायां देवीपृष्ठा[15]दारभ्य देवी[16]दक्षिणं गृहीत्वा पूजयेत् । पूर्वाभिमुखपूजायां देवीपुरत आरभ्य देवीदक्षिणं गृहीत्वा पूजयेदिति[17] यावत् । सर्वसंक्षोभिणी शक्तिरिति शक्तिशब्दप्रयोगाच्छक्तिपादुकां पूज[18]यामीति सर्वत्र[19] ॥ १६५-१६९ ॥

---

१. दनर—वाग से. सख. । २. साधनी—वाग से. सख. ग. । ३. सर्वाशापरिपूरकी—वाख. स., रूपिणी—सक., कारिका—सग. । ४. देवी—वाक. स. ग. । ५ देव—वाक. स. ग. से. । ६. तां—सव. स. । ७. देवीं त्रिपुरसुन्दरीम्—सक., त्रिभुवनेश्वरीम्—सख., देव्यस्त्रिभुवनेश्वरि—व. सग. प. । ८. देवी—वाग. से सख । ९. यिनी—सक । १०. प्रियङ्करी—वाक. स. ग. से. । ११. शक्तिः—सक , देवि—गख. । १२. सौभाग्यदायिनी—वाग. से. । १३. सर्वसिद्धिप्रदामित्यादिसार्धत्रिभि सर्वार्थसाधकाभिधेये द्वितीयदशारे पूज्याः शक्तीराह । आद्यविद्यया मायालक्ष्मीविद्यया । सर्वसिद्धिप्रदामित्यादि—ग. । १४. कोणमारभ्य—ख. ड. ज. । १५. पृष्ठत आ—ख. ड. ज. । १६. देवी—ख. ड. ज. । १७. 'इति यावत्' नास्ति—ख. ग. ड. ज. । १८. पूजयेत्—ख. ग. छ. । १९. इतः परम्—'पूजनीयमित्यादयः' इत्यधिकः पाठः—ख. ग. छ. ।

.। "ये तु पश्चिमाभिमुखपूजायां देवीपृष्ठादारभ्य देवीदक्षिणं गृहीत्वा पूजयेत् । पूर्वाभिमुखपूजायां देवीपुरत आरभ्य दक्षिणं गृहीत्वा पूजयेदिति व्याचक्षते ।—" (से. पृ. ९१) ।

सर्वमृत्युप्रशमनी सर्वविघ्ननिवारिणी[1] ।
सर्वाङ्गसुन्दरी देवी सर्वसौभाग्यकारिणी[2] ॥ १७१ ॥
तथैव देवदेवेशि पुनरेवाद्यविद्यया[3] ।
द्वितीयावरणे देवि देवीदशकमर्चयेत् ॥ १७२ ॥
सर्वज्ञा[4] सर्वशक्तिश्च सर्वैश्वर्यप्रदायिनी[10] ।
सर्वज्ञानमयी देवी सर्वव्याधिविनाशिनी ॥ १७३ ॥
सर्वाधारस्वरूपा[9] तु सर्वपापहरा[8] तथा ।
सर्वानन्दमयी देवी सर्वरक्षास्वरूपिणी[5] ॥ १७४ ॥
पुनरेव[11] महेशानि सर्वेप्सितफलप्रदा ।
दशैव[12] देवता[13]: ख्याता: स्वनामसदृशोदया: ॥ १७५ ॥
एवमेता महादेव्यो[14] देवि सर्वार्थसिद्धिदा: ।
पूर्वोक्तेन विधानेन तृतीयावरणेऽर्चयेत्[15] ॥ १७६ ॥

सर्वरक्षाकराभिधेये[16] प्रथमदशारे[17] पूज्या: शक्तीराह—सर्वज्ञेत्यादि । [1]तृतीयावरणे[18] चतुर्दशारद्वितीयदशारापेक्षया ॥ १७३-१७६ ॥

तथैवेत्यारभ्य आद्यविद्ययेत्यन्तस्यायमर्थ:—पश्चिमादारभ्य प्रदक्षिणतया दक्षिण गृहीत्वा पूर्ववत् प्रथमदशारे मायालक्ष्मीबीजाभ्यां पूजयेदिति[19] ॥ १६९-१७२ ॥

पूर्वोक्तेनेति । तृतीयावरणे द्वितीयेदशारेऽपि पश्चिमादारभ्येत्यादि ज्ञातव्य-मित्याशय: ॥ १७३-१७६ ॥

१. विनाशिनी–वाक ख । २ दु:खविमोचिनी–वाग. से, सौभाग्यदायिनी–सक ख । ३. तथैव–ग । ४ सर्वाज्ञा–ग । ५ सर्वरक्षा–सघ । ६ तथा–वाग से । ७ च–सख । ८ हरी–वाग. ल । ९ सर्वाधार–मल । १० प्रदायिनी–घ । ११ तथैव च–साग । १२ दशमी–वाग ल, दशैता–मघ,। १३ एकवचनान्त पाठ–ग. सक । १४ वीर्दे–वाक ख सग ग.। १५ देवीदशकमर्चयेत्–च । १६. रक्षाभि–ल । १७. 'प्रथम रावेक्षया' नास्ति–घ । १८. द्वितीयावरणे–ग.। १९.'मायन्'इत्यधिक –४. ग. छ । २० द्वितीये दशारे–स. ।

1. तृतीयावरण इति । "अणिमादित्रो गणनया विरङ्गार्चने सप्तमेऽपि चतुर्दशारादिसंभिप्तार्चने तृतीयारमो" (से. पृ ९२) ।

[1]मध्यचक्रे महेशानि शृणु पूजां यथाक्रमम्[2]।
[3]एकैकं देवतानाम प्रोक्त[4]बीजसमन्वितम् ॥ १७७ ॥
अधस्ताद् देवदेवेशि [5]वामावर्तेन पूजयेत् ।
यावद् दक्षिणमार्गं तु रक्तपु[6]ष्पैर्महे[7]श्वरि ॥ १७८ ॥
प[8]श्चिमोत्तरपौरस्त्यदक्षिणाशाक्रमेण तु ।

[9]सर्वरोगहराभिधेये आद्याष्टारे पूज्याः शक्तीराह—मध्यचक्रे महेशानीति । मध्यचक्रे अ[10]ष्टकोणे । देवतानां वशिन्यादीनां नाम । प्रोक्तबीजसमन्वितम् "उद्धरेत् प्रथमम्" (१।८१) इ[11]त्युक्तबीजाष्टकसमन्वितम् । अधस्तादित्यस्यायमर्थः—[1][12]'एकैकं वशिन्यादीनां नाम यथाऽधस्ताद्भवति, तथा पूर्वोक्तबीजसंयुतमिति[13]'। अयमत्र क्रमः—प्रथमं वर्गः, तदनन्तरं बीजम्, तदनु देवतानामेति । एवं सुभगोदयेऽस्माभिः परामृ[14]ष्टम् ॥ १७७-१७८ ॥
आयुधाव[15]रणपूजामाह—पश्चिमोत्तरेत्यादि [16]संहितमङ्कुशमित्यन्तेन ।

मध्यचक्र इति नवयोनिचक्र इत्यर्थः । [1]अधस्तादित्यत्र दे[17]वीपुरत आरभ्य । [18]वामावर्तेन दक्षिणान्तं पूजयेत् । अत्र पूर्वादिकल्पना नास्तीति [19]भावः ॥ १७७-१७८ ॥
पश्चिमोत्तरपूर्वेत्यादि । अष्टकोणत्रिकोणमध्यचतुष्के पश्चिमादिदक्षिणान्तं पूज-

---

१. आद्य–नाक. ख. । २. एतदनन्तरम्–"वशिनीमपि कामेशीं मोदिनीं विमलामपि । अरुणां जयिनीं चापि सर्वेशीं कौलिनीमपि ॥" एष श्लोको दृश्यते–वाग. से. । ३. एकैक–सघ. । ४. पूर्ववत् बीजसंयुतम्–धाक ख, पूर्वोक्त–व. सग, देवतायुतम्–सख. । ५. वाममार्गेण–वाक. ख. ब. । ६ ष्पैः सुरे–सक. । ७. एषा पङ्क्तिर्न दृश्यते–मघ. । ८. पूर्वादिदक्षिणानु–वाक. ख., पूर्वाशा–वाग. से., पूर्वासु दक्षिणादि–सक. । ९. सर्वरोगहराभिधेये पूज्याः शक्तीराह–ग., 'सर्व…आद्या' नास्ति–घ. । १०. त्वष्टारकोणे–ञ. । ११. इति बीजाक्षरसम–ख., उक्तबीजषट्क–घ. । १२. एकैक–ख. । १३. 'इति' नास्ति–ख. । १४. मृष्टाः–ख. । १५. वरणे–ख. । १६. पद्यद्वयेन–ग. । १७. देव्याः–ख. ङ. ज. । १८. देवीवामा–ख. ङ. ज. । १९. यावत्–ख. ङ. ज. ।

1. "एकैकं देवतानाम स्वस्वाधस्ताद्भागे स्वस्वबीजसमन्वितमिति रीत्यैवाधस्तात्पदं योजयन्ति केचित् । परे तु परत्रैव योजयन्तोऽधस्ताद् देवीपुरत आरभ्य वामावर्तेन दक्षिणान्तं पूजयेत् । अत्र पूर्वादिदिक्कल्पना नास्तीति भाव इति व्याचक्षते" (से. पृ. ९३) ।

चक्रमध्ये[1] चतुष्के[2] तु क्रमेण परिपूजयेत् ॥ १७९ ॥
कामबाणान् महेशानि धनुस्तत्पाशमेव च ।
जम्भमोहवशस्तम्भपदैः सहितमङ्कुशम् ॥ १८० ॥
सर्वमध्ये[3] त्रिकोणे[4] तु पूजयेन्मूलविद्यया ।
केवलाक्षरभेदेन समस्तव्यस्तयेश्वरि ॥ १८१ ॥

अयमर्थ —महायोनिसर्वानन्दमयस्थानगतमहादेवताया[5] षडङ्गावरणाद् बाह्यदेशे पश्चिमोत्तरपौरस्त्यदक्षिणाशाचतुष्टये जम्भमोहवशस्तम्भपद[6]चतुष्टयोपेत बाणधनु पाशाङ्कु[7]शाख्यमायुधचतुष्टय सुभगोदयोक्तक्रमेण पूजयेदिति ॥ १७९-१८० ॥

सर्वमध्य[8] इत्यादिपद्यद्वयस्यायमर्थ —सर्वसिद्धिप्रदसर्वानन्दाभिधेययो कोणत्रयसर्वमध्यस्थानयो प्रत्येक पृथग् वाग्भवादिबीजत्रयोच्चारणपूर्वक कामेश्वर्यादित्रिक समस्तविद्योच्चारणपूर्वक मध्ये [9]महात्रिपुरसुन्दरी (च) पूजयेदिति । नवचक्राभिधानानि श्रीम[10]तोत्तरे कथितानि—

येत्। अत्रापि यथादिक्क्रममेव। जम्भमोहेत्यादिनैतदभिप्रेतम्—जम्भपदं बाणेषु, मोहपद धनुषि, वशपदं पाशे, स्तम्भपदमङ्कुशे योज[11]येदित्यर्थ ॥ १७९-१८० ॥

समस्तव्यस्तयेति। त्रिकोणाग्रदक्षवामकोणेषु व्यस्तमूलविद्यैकैकबीजेन पूजयेत्। समस्तया बीजत्रयोपेतया विद्यया मध्ये पूजयेदित्यर्थ। अत्र दक्षिण देवीदक्षिणम्। अथवा समस्तव्यस्तयेरस्यार्थान्तरमतिरहस्यमपि कथयाम—व्यस्तया त्रिभिर्बीजैरिति यथापूर्वम्। स[12]मस्तयेत्य[13]त्र तुरीय बीजमभिमतम्। क्लान्ते पादुकामिति षोडशारे,

१. मध्य-ख। २. चतुष्क-वाक. ख. ग., कोणे-सप.। ३. मध्य-वाग. ख. ग। ४. णेऽपि-वाक. ख. ग.। ५. मये-ग.। ६. 'पद' नास्ति-ग.। ७. 'अङ्कुश' नास्ति-ख। ८. सर्वमध्यस्थित-ग.। ९. 'महा' नास्ति-ग.। १०. श्रीवामिकोत्तरे-ग घ.। ११. 'योजयेदित्यर्थ' नास्ति-ख. ङ. ज.। १२. समस्तव्यस्तयेरयत्र-क. ग. ङ.। १३. 'त्र तुरीय तापुपयाग' नास्ति-ख, तत्र ४१ समस्य पत्रस्यानुपलब्धे।

कामेश्वरीमग्रकोणे[1] वज्रेशीं[2] दक्षिणे तथा ।
वामेऽपि[3] भगमालां तु मध्ये त्रिपुरसुन्दरीम् ॥ १८२ ॥
एवं पूजाविधानं तु[4] कृत्वादौ साधकोत्तमः[5] ।
[1]धूपगन्धादि[6]नैवेद्यतर्पणानि निवेदयेत् ॥ १८३ ॥

त्रैलोक्यमोहनं चक्रं सर्वाशापूरकं[7] तथा ।
सर्वसंक्षोभणं देवि[10] सर्वसौभाग्यदायकम् ॥
सर्वार्थसाधकं चक्रं सर्वरक्षाकरं तथा ।
सर्वरोगहरं देवि सर्वसिद्धिप्रदं तथा ॥
सर्वानन्दमयं चापि[11] नवमं सुरसुन्दरि । १८१-१८२ ॥

एवं[12] पूजाविधानमिति । पूजा विश्वस्य वेद्यस्य चिद्भूमिविश्रान्तिः ।
आदिशब्देन दीपो लक्ष्यते ।

चतुर्दशारे शक्त्यन्ते पादुकामिति, दशद्वन्द्वे देव्यन्ते पादुकामिति, अष्टारे वाग्देवतान्ते[13] पादुकामिति[14] विशेषः । अन्यत् सर्वं सुगमम् ॥ १८१-१८७ ॥

तर्पणानीति । तर्पणमिति [2]प्रथमद्रव्येणैव देवीचक्रस्य पूजनम् । अन्यथा पाशपूजा नात्र[15] समता । यदि तथा[16] करोति तदा कुलद्रोही भवति[17], योगिनीनां शाप आपतेच्च । तत्प्रथमं द्रव्यं बहुविधं सपाद्य निवेदनीयम् । तदुक्तं श्रीसिद्धनाथपादैः —

---

१. मग्नि-सघ. । २. दक्षे वज्रेश्वरीं-ख. सक. ख ग., दक्षिणे वज्रिणीं-सघ. ।
३ भगमालां तथा वामे-खग. से, वामे तु भगमाला वा-सख तु-सग, च च-सघ ।
४ च-सख । ५. साधकसत्तम-सख । ६ धूपदीपौ च-खग. से, धूपदीपादि-घक ख. ।
७ णादि-से. सघ । ८. पूरक-ख. । ९. परिपूरकम्-ख. । १०. चक्र-ख. । ११. चक्र-ग. घ. ।
१२. 'एव' नास्ति-घ. । १३. वा देव्यन्ते-क., देव्यन्ते-ख. ङ. देवतान्ते-ज. ।
१४. शेष-ख. । १५ नात्रैव-क. ख. ङ. ज । १६. त्रिधा-ख. । १७. भविष्यति-ख, ङ. ज. ।

1. धूपादीनां वासनास्तर्पणद्रव्यनिष्पत्तिश्च प्राच्यां टीकासु द्रष्टव्य " (से. पृ. ९६) ।
2 'ये त्वर्थरत्नावलीकृत इदमात्त तत्र तन्त्रानुवादात् सुन्दरीपूजनं वाममार्गेणैव प्रशस्तं न दक्षिणमार्गेणेत्याहुस्ते भानाभावादुपेक्षया । यदपि वीरद्रव्यस्वरणं पूजनमेव वामो मार्ग इति व्यवहरन्ति " (से. पृ ८९-९०) ।

देहप्रमातृता[1]शान्तिर्येन सिद्धयति त भजे ।
विश्वेन्धनं[2] निज धूप ज्ञानपावकसम्भवम् ॥
सविन्मार्गगतो योऽस्य प्रयत्नस्त्वात्मसश्रय ।
तमेव[3] संश्रये गन्धमानन्दोदयकारणम् ॥
यस्मिन् सर्वमिद भाति य सर्वत्रावभासते ।
कल्पयामि प्रकाश[4] त दीप पूजाविधो निजे ॥
विश्व शिवादिभूम्यन्त चमत्काररसाश्रयम्[5] ।
महीयसे महाभोक्त्रे[6] महेशाय[7] निवेदये[8] ॥

इति[9] भट्टगङ्गाधरस्तोत्रे धूप(गन्ध)दीपनैवेद्योपनिषत्[10] । अत्र[11] क्रियमाणलौकिक-धूपादीना वासना कथिता । गन्धादिष्वभियुक्तोक्ति[12]ः—

चन्दनागुरुकर्पूरपङ्क गन्ध[13] इहोच्यते ।
सगुग्गुल्वगुरूशीरसिताज्यमधुचन्दनै ॥
साराङ्गारे विनिक्षिप्तैर्मन्त्री नीचे प्रधूपयेत् ।
गोसर्पिषा वा तैलेन वर्त्या च लघुगर्भया ॥
दीपित सुरभि शुद्ध दीपमुच्चै प्रदीपयेत् ।
सुसितेन सुशुद्धेन पायसेन सुसर्पिषा ॥
सितोपदंशकदलीदध्याद्यैश्च निवेदयेत् । इति ।
(प्र० सा० ६।४८, ५४-५६)

तर्पण बहुधा दद्यान्मधुपिष्टगुडोद्भवम् ।
पुष्पमूलफलोत्थ वा स्वागमानन्दन परम् ॥ इति ।

इह प्रथमद्रव्यस्योपादानाद् द्वितीयतृतीयचतुर्थपञ्चमानामप्यवश्यभावित्व सूचितम् । किं बहुना, कुलाचारक्रमेणैव एतयन्त्र प्रपूजयेत् । पर[14]सहजकुलान्त्यजानां[15] मध्ये

१. तृता–ग । २. न्धन–ग । ३. तमेव–ग । ४. प्रकाशात्य–ख । ५. श्रितम्–ग । ६ महाभोक्त्रे–ग्रौ. । ७. शानि–ख. ग. । ८. दधेत्–ख. द्दी । ९. इति' नास्ति–ख. । १०. नैवेद्य गन्धो–ग , गन्धनैवेद्या–घ । ११ 'अत्र तर्पणानि। तर्पणम्' नास्ति–ख. । १२. 'गन्धादि तर्पणानि' नास्ति–घ । १३. गन्धमिहच्यते–मु । १४. पटनभञ्ज–ग परमभञ्ज–ड , परसनभञ्ज–ज । १५. जानोना–ग. छ ।

संक्षोभद्रावणाकर्षवश्योन्मादमहाङ्कुशाः ।
खेचरीबीजयोन्याख्या नव मुद्रास्त्वनुक्रमात् ॥ १८४ ॥
विरच्य साधकेन्द्रस्तु ध्यानं कुर्यात् समाहितः ।
बिन्दुं संकल्प्य वक्त्रं तु तदधस्तात् कुचद्वयम् ॥ १८५ ॥

तर्पणानि । तर्पणम्—"तर्पणं तृप्तिनयनं दैवतस्यामृतेन तु" इति स्थित्या द्रष्टव्यम् । उक्तं च श्रीलक्षणसारे—

अनेन हेतुना सर्वपापविध्वंसकारिणा ।
समस्ताज्ञासिद्धिदेहदायिना तर्पयेज्जगत् ॥ इति ॥ १८३ ॥

इत्थं वरिवस्यां विधाय [1]वक्ष्यमाणलक्षणन्यायेन [2]मुद्रानवकं विरच्य पुनर्वरिवसितां महापूजात्मिकां तां कामकलां ध्यायेदित्याह—बिन्दुं संक-

---

षोडशाष्टचतुरेकक्रमेण योगिनीरामन्त्र्य उपोषितास्ताः शुचिभूताः समानीय स्वर्णवस्त्रस्रक्चन्दनधूपदीपभक्ष्यभोज्यलेह्यचोष्यचर्वणद्रव्यपात्रासनदक्षिणादिसहितं समन्त्रकं नीराजनादिसकलोपचारैः परितोषयेत् । एतत्कुलाचारम् ॥ १८३ ॥

संक्षोभेत्यादिना [2]दशमुद्रासु मध्ये त्रिखण्डा आवाहनार्थं विनियुक्ता । शिष्टा नवमुद्राः सन्ति । तास्त्रैलोक्यमोहनादिसर्वानन्दमयान्तेषु नवचक्रेषु प्रतिचक्रं पूज्याः । ता एकैकमेकैकं चक्रस्य प्रदर्शनीया इत्यर्थः । तदुक्तम्—

सर्वानन्दमयं चादौ सर्वसिद्धिप्रदं परम् ।
सर्वरक्षाकरं चान्यत् सर्वरोगहरं तथा ॥

---

१. कर्षविद्रो—वाक. ख., कर्षवशो—राग. । २. जस्पादियोनिमुद्रा—वाक. ख., योन्यख्य—सक. ख. घ., मुद्रा च—सग. । ३. धस्य कु—वाग. से. । ४. 'तर्पयेज्जगत्'⋯'महापूजात्मिका' नास्ति—ख. । ५. 'लक्षण' नास्ति—घ. । ६. 'तां' नास्ति—घ. । ७. चार इति भावः—ग. छ. । ८. 'तदुक्तम्' नास्ति—ग. । ९. सर्वरोगहरं चान्यत् सर्वरक्षाकरं पुनः—ख. ङ. ज. ।

1. वक्ष्यमाणेति । चतुर्थपटलोक्तमुद्रालक्षणानुसारमित्यर्थः ।
2. "नवमुद्रासु प्रत्यावरणान्तमेवैकां मुद्रां विरचयेदित्ययं इति केचित् । इहैव नवापि प्रदर्शयेदित्ययं इत्यन्ये ।⋯ये तु दशानां मुद्राणां मध्ये त्रिखण्डाया आवाहने विनियुक्तत्वान्नवैवेह प्रदर्श्या इति हेतुं वर्णयन्ति⋯" (से. पृ. ५६) ।

तदेव तत्त्वप्रवरं निजदेहं विचिन्तयेत् ॥ १८७ ॥

पुरुषार्थचतुष्टयस्य स्थानम्, न तु विद्याज[२]पचक्राराधनादीनि । [१]कामादिविष- मोक्षाणामिति पाठे काम. कामबीजम्, आदिर्वाग्भवम्, विषमोक्ष. शक्ति- बीजमिति ।

तदेवेति । तत् कामकलारू[४]पमक्षरम् । तत्त्वप्रवरं षट्[६]त्रिंशत्तत्त्वाना कारणम् । निजदेहं विचिन्तयेदित्यस्यायमभिप्राय.—षट्त्रिंशतत्त्वमयमिमं

---

[८]काममिति सौन्दर्यादिलक्षणं तत्साधकाय साधयति । विषमोक्षः । विषं संसारो जनन- मरणादिलक्षणः, तस्मादेनं साधकं मोचयतीति वि[९]षमोक्षालयमुच्यते । अथवा विमर्शा- नन्दलक्षणपराहंभावस्थितिर्मोक्षः । त(म)स्मै साधकाय साधयतीति मोक्षालयम् । तस्य तदपेक्षायुक्तस्य तद्भिन्नरूपतया कालाग्न्यादिशिवान्तत[९]त्त्वभूमिषु यो महाभोगः स एवास्य विष[१०]मुच्यते । विघ्नरूपेणागतं विष[११]रूपं त[१२]दपि साधकाय प्रयच्छतीति विषालय- मुच्यते । [1]अथवा विष जलम्, विषममृतमिति विषशब्दस्यामृतपर्यायत्वमस्ति । तदालयममृतालयमिति भावः । प[१३]रमामृतसमुद्रे प्रकाशानन्दसामरस्यलोलीभूते एनं साधकं प्ल[१४]ावयतीति यावत् । कालादिविषमोक्षाणामालयमिति पाठान्तरम् । तत्रैवं योजना—कालमोक्षालयं विषमो[१५]क्षालयं चेत्येवमादि द्रष्टव्य[१६]म् ॥

तदेव तत्त्वप्रवर निजदेह विचिन्तयेदिति । इह वामके[१७]श्वरदर्शने तदेव कामकला- क्षररूपमेव तत्त्वप्रवरमवश्यमेव ज्ञातव्यतयाऽवगन्तव्यम् । तत्किमिति ? का[१८]मः पञ्च-

कार्यात्मक[1] कार्यकारणयोरभेदेन[2] चिन्तयेदिति । तदुक्त[3] श्रीत्रिकसारशास्त्रे—

शिवानन्दरसापूर्णं　षट्त्रिंशत्तत्त्वनिर्भरम् ।
देहं दिवानिशं पश्यन्नर्चयन् स्याच्चिदात्मक. ॥
विश्वात्मदेहविश्रान्तितृप्तस्तल्लिङ्गनिष्ठित ।
बाह्यं लिङ्गव्रजक्षेत्रचर्यादि नहि वाञ्छति ॥ इति ॥ १८६-१८७ ॥
(तन्त्रा० १५।२८५-२८७)

कारणरूपपरबिन्दुस्वभाव' शिवं[4] एव परमानन्दलक्षणो नान्य । स काम , कमनीयत्वात् । कमनीयता लावण्य भद्रता । तेनोपलक्षित परमसुखमेव कमनीयम् । नान्यस्य तदस्ति, अनित्यता[5]दिदोपदुष्टत्वात् । तदुक्तम्—

कामरूपो ह्यहं　देवि　ह्यनङ्गो[6] रूपवर्जित ।
क्षोभयामि[7] प्रजा सर्वा नित्य वै क्लेदयामि च ॥ इति ।

तथा तस्यैव निर्विशेपसुखस्य शिवशक्तिसामरस्यस्वभावत्वाद् इतरकाम[9]वत् कामत्वमुच्यते । तदुक्त श्रीमतोत्तरे—

भैरवोऽहं कुलोऽहं[10] वै बिन्दुस्त्व नादकुण्डली ।
उभयो सङ्गमो योऽय परानन्द[11]स्वभावक ॥ इति ।

तथा आरण्यकेऽपि सामरस्यसुखोदाहरणत्वेन लौकिककाम[12]सुखमुदाहृतम्—"तद्यथा प्रियया संपरिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेद नान्तरम्[13]" (बृ. उ. ४।३।२१) इति । तथा श्रीविष्णु-

---

१ त्मकं काय—ग. । २ 'तदेव' अधिक वलते—ग. घ । ३. 'तदुक्त इति' नास्ति—ख. घ. । ४. यस्त्वेव—क. ग छ. । ५. 'आदि' नास्ति—क. ग. घ. । ६ त्वन—क. ग. छ., ह्यानन्दो—ङ. । ७. एपा पङ्क्तिन दृश्यते—ग. ङ. ज । ८. 'कमनीयताया लावण्यम्' अधिक पाठ—क. ग. छ. । ९. कामतत्त्व—ग. ग. छ. । १० कुलेशानि—छ । ११. परमानन्दलक्षणम्—ख. ङ. ज, परमानन्दस्वरूपमिति वा पाठ—घ. ङ. ज. । १२. योपित्काम—ख. ङ ज. । १३. इत परम्—'एवमेवाय प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेद नान्तरमिति' इत्यधिक पाठ—ख. ङ ज. ।

प्राप्य" (से. पृ. ९७) । तन्त्रालोके तु—"उवाच भगवानेव तच्छ्रीमत्कुलगुह्वरे । काकचञ्चुपुटाकार ध्यानधारणवर्जितम् । विपतत्त्वमनच्काख्य तव स्नेहात् प्रकाशितम् ॥' (३।१६८-१६९) इत्यादिना विपतत्त्व विवृतम् । उपोद्घातेऽस्य प्रपञ्चोऽवलोकनीय ।

देहप्रमातृता[1]शान्तिर्येन सिद्धयति तं भजे ।
विश्वेन्धनं[2] निज धूप ज्ञानपावकसम्भवम् ॥
सविन्मार्गगतो योऽस्य प्रयत्नस्त्वात्मसश्रय. ।
तमेव[3] संश्रये गन्धमानन्दोदयकारणम् ॥
यस्मिन् सर्वमिद भाति य. सर्वत्रावभासते ।
कल्पयामि प्रकाश[4] त दीप पूजाविधौ निजे ॥
विश्व शिवादिभूम्यन्त चमत्काररसाश्रयम्[5] ।
महीयसे महा[6]भोक्त्रे महेशाय[7] निवेदये[8] ॥

इति[9] भट्टगङ्गाधरस्तोत्रे धूप(गन्ध)दीपनैवेद्यो[10]पनिषत् । अत्र[11] क्रियमाणलौकिक-धूपादीना वासना कथिता । गन्धा[12]दिष्वभियुक्तोक्तिः—

चन्दनागुरुकर्पूरपङ्क गन्ध[13] इहोच्यते ।
सगुग्गुल्वगुरुश्रीरसिताज्यमधुचन्दनै. ॥
साराङ्गारे विनिक्षिप्तैर्मन्त्री नीचै प्रधूपयेत् ।
गोसर्पिषा वा तैलेन वर्त्या च लघुगर्भया ॥
दीपित सुरभि शुद्ध दीपमुच्चै. प्रदीपयेत् ।
सुसितेन सुशुद्धेन पायसेन सुसर्पिषा ॥
सितोपदशकदलीदध्याद्यैश्च निवेदयेत् । इति ।
(प्र० सा० ६।४८, ५४-५६)

तर्पण बहुधा दद्यान्मधुपिष्टगुडोद्भवम् ।
पुष्पमूलफलोत्थ वा स्वाद्यमानन्दनं परम् ॥ इति ।
इह प्रथमद्रव्यस्योपादानाद् द्वितीयतृतीयचतुर्थपञ्चमानामप्यवश्यभावित्वं सूचितम् । किं बहुना, कुलाचारक्रमेणैव पञ्चकं प्रपूजयेत् । परे[14]सहजकुलान्त्यजानां मध्ये

संक्षोभद्रावणाकर्षवश्योन्मादमहाङ्कुशाः ।
खेचरीबीजयोन्याख्या नव मुद्रास्त्वनुक्रमात् ॥ १८४ ॥
विरच्य साधकेन्द्रस्तु ध्यानं कुर्यात् समाहितः ।
बिन्दुं संकल्प्य वक्त्रं तु तदधस्तात् कुचद्वयम् ॥ १८५ ॥

तर्पणानि । तर्पणम्—"तर्पणं तृप्तिनयनं दैवतस्यामृतेन तु" इति स्थित्या द्रष्टव्यम् । उक्तं च श्रीलक्षणसारे—

अनेन हेतुना सर्वपापविध्वंसकारिणा ।
समस्ताज्ञासिद्धिदेहदायिना तर्पयेज्जगत् ॥ इति ॥ १८३ ॥

इत्थं वरिवस्यां विधाय [1]वक्ष्यमाणलक्षणन्यायेन [2]मुद्रानवकं विरच्य पुनर्वरिवसितां महापूजात्मिकां तां कामकलां ध्यायेदित्याह—बिन्दुं संक-

---

षोडशाष्टचतुरेकक्रमेण योगिनीरामन्त्र्य उपोषितास्ताः शुचिभूताः समानीय स्वर्णवस्त्रस्रक्चन्दनधूपदीपभक्ष्यभोज्यलेह्यचोष्यचर्वणद्रव्यपात्रासनदक्षिणादिसहितं समन्त्रकं नीराजनादिसकलोपचारैः परितोषयेत् । एतत्कुलाचारम् ॥ १८३ ॥

संक्षोभेत्यादिना [2]दशमुद्रासु मध्ये त्रिखण्डा आवाहनार्थं विनियुक्ता । शिष्टा नवमुद्राः सन्ति । तास्त्रैलोक्यमोहनादिसर्वानन्दमयान्तेषु नवचक्रेषु प्रतिचक्रं पूज्याः । ता एकैकमेकैकं चक्रस्य प्रदर्शनीया इत्यर्थः । तदुक्तम्—

सर्वानन्दमयं चादौ सर्वसिद्धिप्रदं परम् ।
सर्वरक्षाकरं चान्यत् सर्वरोगहरं तथा ॥

देहप्रमातृता[1]शान्तिर्येन सिद्धयति तं भजे ।
विश्वेन्धनं[2] निज धूपं ज्ञानपावकसम्भवम् ॥
सविन्मार्गगतो योऽयं प्रयत्नस्त्वात्मसश्रय. ।
तमेव[3] संश्रये गन्धमानन्दोदयकारणम् ॥
यस्मिन् सर्वमिद भाति य. सर्वत्रावभासते ।
कल्पयामि प्रकाश[4] तं दीपं पूजाविधौ निजे ॥
विश्व शिवादिभूम्यन्त चमत्काररसाश्रयम्[5] ।
महीयसे महाभोक्त्रे[6] महेशाय[7] निवेदये[8] ॥

इति[9] भट्टगङ्गाधरस्तोत्रे धूप(गन्ध)दीपनैवेद्योपनिपत्[10] । अत्र[11] क्रियमाणलौकिक-धूपादीना वासना कथिता । गन्धादिष्वभियुक्तोक्तिः[12]—

चन्दनागुरुकर्पूरपङ्क गन्ध[13] इहोच्यते ।
सगुग्गुल्वगुरूशीरसिताज्यमधुचन्दनै. ॥
साराङ्गारे विनिक्षिप्तैर्मन्त्री नीचे. प्रधूपयेत् ।
गोसर्पिपा वा तैलेन वर्त्या च लघुगर्भया ॥
दीपित सुरभि शुद्ध दीपमुच्चै. प्रदीपयेत् ।
सुसितेन सुशुद्धेन पायसेन सुसर्पिपा ॥
सितोपदंशकदलीदध्याद्यैश्च निवेदयेत् । इति ।
(प्र० सा० ६।४८, ५४-५६)

तर्पणं बहुधा दद्यान्मधुपिष्टगुडोद्भवम् ।
पुष्पमूलफलोत्थ वा स्वाद्यमानन्दनं परम् ॥ इति ।

इह प्रथमद्रव्यस्योपादानाद् द्वितीयतृतीयचतुर्थपञ्चमानामप्यवश्यंभावित्वं सूचितम् । किं बहुना, कुलाचारक्रमेणैव एतचक्रं प्रपूजयेत् । परैः[14]सहजकुलान्त्यजानां[15] मध्ये

---

१. मृता–ख. । २. न्धन–ख. । ३. तमेव–ग. । ४. प्रकाशाख्य–ख. । ५. श्रितम्–ग. । ६. महामोह–दी. । ७. ग्लानि–ख. ग. । ८. दयेत्–ख. दी. । ९. 'इति' नास्ति–ख. । १०. नैवेद्यगन्धो–ग., गन्धनैवेद्यो–घ. । ११. 'अत्र तर्पणानि।तर्पणम्' नास्ति–ख. । १२. 'गन्धादि तर्पणानि' नास्ति–घ. । १३. गन्धमिहेष्यते–मु. । १४. पटनभञ्ज–ख., परसभञ्ज–ङ., परस्तभञ्ज–ज. । १५. जातीनां–ग. ङ. ।

संक्षोभद्रावणाकर्षवश्योन्मादमहाङ्कुशाः ।
खेचरीबीजयोन्याख्या नव मुद्रास्त्वनुक्रमात् ॥ १८४ ॥
विरच्य साधकेन्द्रस्तु ध्यानं कुर्यात् समाहितः ।
बिन्दुं संकल्प्य वक्त्रं तु तदधस्तात् कुचद्वयम् ॥ १८५ ॥

तर्पणानि । तर्पणम्—"तर्पणं तृप्तिनयनं दैवतस्यामृतेन तु" इति स्थित्या द्रष्टव्यम् । उक्तं च श्रीलक्षणसारे—

अनेन हेतुना सर्वपापविध्वंसकारिणा ।
समस्ताशासिद्धिदेहदायिना तर्पयेज्जगत् ॥ इति ॥ १८३ ॥

इत्थं वरिवस्यां विधाय [1]वक्ष्यमाणलक्षणन्यायेन [2]मुद्रानवकं विरच्य पुनर्वरिवसितां महापूजात्मिकां तां कामकलां ध्यायेदित्याह—बिन्दुं संक-

षोडशाष्टचतुरेकक्रमेण योगिनीरामन्त्र्य उपोषितास्ताः शुचिभूताः समानीय स्वर्णवस्त्रस्रक्चन्दनधूपदीपभक्ष्यभोज्यलेह्यचोष्यचर्वणद्रव्यपात्रासनदक्षिणादिसहितं समन्त्रकं नीराजनादिसकलोपचारैः परितोषयेत् । एतत्कुलाचारम् ॥ १८३ ॥

संक्षोभेत्यादिना [2]दशमुद्रासु मध्ये त्रिखण्डा आवाहनार्थं विनियुक्ता । शिष्टा नवमुद्राः सन्ति । तास्त्रैलोक्यमोहनादिसर्वानन्दमयान्तेषु नवचक्रेषु प्रतिचक्रं पूज्याः । ता एकैकमेकैकं चक्रस्य प्रदर्शनीया इत्यर्थः । तदुक्तम्—

सर्वानन्दमयं चादौ सर्वसिद्धिप्रदं परम् ।
सर्वरक्षाकरं चान्यत् सर्वरोगहरं तथा ॥

१. कपविशो—वाक. ख., कर्षवशो—राग. । २. जरपादियोनिमुद्रा—वाक. ख., योन्यश्च—सक. ख. घ., मुद्रा च—सग. । ३. धस्यं कु—वाग. से. । ४. 'तर्पयेज्जगत्…महापूजात्मिका' नास्ति—ख. । ५. 'लक्षण' नास्ति—घ. । ६. 'तां' नास्ति—घ. । ७. चार इति भावः—ग. छ. । ८. 'तदुक्तम्' नास्ति—ग. । ९. सर्वरोगहरं चान्यत् सर्वरक्षाकरं पुनः—ख. ङ. ज. ।

1. वक्ष्यमाणेति । चतुर्थपटलोक्तमुद्रालक्षणानुसारमित्यर्थः ।
2. "नवमुद्रासु प्रत्यावरणान्तमेवैकां मुद्रां विरचयेदित्यर्थ इति केचित् । इहैव नवापि प्रदर्शयेदित्यर्थ इत्यन्ये ।…ये तु दशानां मुद्राणां मध्ये त्रिखण्डाया आवाहने विनियुक्तत्वान्नवैवेह प्रदर्श्या इति हेतुं वर्णयन्ति…" (से. पृ. ९६) ।

तदधः सपरार्धं च चिन्तयेत्तदधोमुखम् ।

त्प्येति । सपरार्धम्[2] । ऊर्ध्वबिन्दुसमीपवर्तिनी अनच्कहकारार्धकला मात्रेति सम्प्रदाय । [1]अधोमुखं योनिम् । अयमर्थ —समानस्य बिन्दुत्रयात्मनश्चतुर्थस्वरस्योर्ध्वबिन्दुना वक्त्रम्, तदध स्थितेन बिन्दुद्वयेन स्तनद्वय च विमृश्य तदध सपरार्धं यत् तद्योनिं चिन्तयेदिति ॥ १८४-१८६ ॥

सर्वार्थसाधको[3] योऽसौ सर्वसौभाग्यदायक ।
सर्वसंक्षोभिणं[4] चान्यत् सर्वाशापरिपूरकम्[5] ।
त्रैलोक्यमोहनश्चान्यो[6] नवमश्चक्रनायक[7] ॥ इति[9] ।
ईकारोर्ध्वगतो बिन्दुर्मुख भानुरधोगतौ[10] ।
स्तनौ दहनशीतांशू योनिर्हार्धकला भवेत् ॥
नासाद्यौपाङ्गजातं[11] च मुख बिन्दो समुत्थितम् ।
स्तनबिन्दुद्वयं[12] बाहुर्योनिर्हार्धात्[13] पदद्वयम् ॥
एवं कामकलारूप दैवतामयमात्मन ।
वपुर्विचिन्त्य शिवयोराद्युधन्यासमाचरेत् ॥

बिन्दु सकल्प्येत्यादि । इदानीं दर्शनसर्वस्वभूत[14]कामकलाध्यानं बाह्याभ्यन्तररूपेण दर्शयति[15] । चतुर्थस्वरस्य कामकलाभूतस्य चत्वारोऽवयवा सन्ति । बिन्दुत्रय मात्रा च । तत्र प्रथमबिन्दुना देवीमुखं[16] कल्पयेत्, बिन्दुद्वयेन स्तनद्वयम्, मात्रया हार्धार्धाङ्गतया[17] वराङ्ग[18] योनिम् । एव कलाचतुष्टयेन परिकल्पितमहाकामकलाभूता

---

१. तु—वाग. से. सक ग घ. । २ 'सपरार्धम् बिन्दुत्रयात्मन' इत्यस्य स्थाने—'ऊर्ध्वबिन्दुसमीपवर्तिनी मात्रेति सम्प्रदाय । अधोमुख योनिम् । अमर्थासनमात्रयात्मन' इति पाठ —ख., सपरार्धमूर्ध्वबिन्दुत्रया—ग. । ३ विचि—ग. । ४. क्षोभकर—ग.छ । ५ तथा सर्वाशयप्रद —ख ङ.ज. । ६. न चान्यन्—ख. ङ. ज. । ७ नवम—ख. ङ. ज । ८. कम्—ख. ङ. ज. । ९. 'इति' नास्ति—ग. छ. । १० एष श्लोक केवल छपुस्तक एव दृश्यते । ११. 'नासा समाचरेत् ॥' नास्ति—ख. ङ. ज, ईनासा—ग । १२. द्वौया—ग । १३. हाधपद—छ. । १४. रूप—क. छ. । १५. निरूपयति—ङ. ज. । १६. वक्त्र प्रक—ख. ङ. ज. । १७ हार्दार्धभूतया—ख. ङ. ज. । १८. वराङ्ग—ख ङ., परां—ज. ।

1. "अधोमुखशब्दो योनिपर इति सम्प्रदाय" (से. पृ ९६) ।

एवं कामकलारूपमक्षरं यत्[1] समुत्थितम् ॥ १८६ ॥
कामार्थधर्ममोक्षाणामालयं[2] परमं[3] ध्रुवम् ।

एवमिति । कामकलारूपं कामकलात्मकम्[4] । समुत्थितं "विन्दु सकल्प्य" (१।१८५) इत्यादिना समुद्भावितम् । कामार्थधर्ममोक्षाणामालयमित्यस्याभिप्राय —स्वात्मतया भावित[5] कामकलात्मक[6]मीकाराक्षरमेव

स्वेच्छाविग्रहा महात्रिपुरसुन्दरीमात्मान ध्यात्वा श्रीमूलविद्यामभ्यसेदिति सकलोपास्तिभावनाया कामकलाविनियोगो दर्शित । तदधस्तात् कुचद्वयमिति । प्रथमविन्दोरधस्ताद् द्वय स्थितम् । विन्दुद्वयमित्यर्थात् सिद्धम् । तदध स्थित विन्दुद्वयाध. स्थितं मात्रारूपम् । तत्कीदृशमिति ? सपराधम् । सकारस्य पर हकारस्तस्यार्ध[7] तस्याप्यर्धम्[8] । कोऽर्थ ? अनच्कस्य हकारस्यार्ध[9] गृहीतमिति कृत्वा तद्वाचकस्यार्धार्ध[10] भवति । तेन[10] सपरार्धशब्देन ह्यर्धार्धमेव[11] परममात्रारूपमत्र[12] गृहीतम् । तेन[13] ईकारहकारयोरेकरूपमिति ईकारचतुर्थभागस्य सपरार्धत्वमुक्तम् । अथवा ईकारहकारयोर्द्वयोरपि[14] कलासाम्यात् कामकलारूपत्वमस्तीति[15] भक्त्योक्त्या[16] सपरार्धत्वमुक्तम् । तदधोमुख चितयेत् । अधोमुखमिति सुन्दरीणा मदनमन्दिरमभिधीयते । तेन तदिह लक्षितम् । यदिहानुक्त तद्गुरुमुखाज्ज्ञात्वा कार्यमिति ॥ १८४–१८६ ॥

एव कामकलारूपमिति । यदिह ग्रन्थारम्भे "तामीकाराक्षर" (१।८) इत्यादिना सूचित कामकलारूपमक्षर तदे(व ? व) रूपमिति । एव महिमायुक्तमिद देवेन देव्यै दर्शितमिति भाव । अक्षर यत्समुत्थितमिति । [1]श्रीवामकेश्वरशास्त्रार्णवमथनवेलायामिति यत्[17]परम्परया लभ्यमपि[18] भाग्यवशाल्लब्धमिति[19] भाव । कामादिविमोक्षाणामालयमिति । तदिदमक्षरम्[20] उद्धृतमभ्यस्तं कामकलाक्षर कामालयम् ।

---

१. समुपस्थि–ध. । २. कामादिविध–वाक. ख. ग , कामादिसुख–सरु. । ३ परमेश्वरि–वाग. से व. सव. ख ग. घ. । ४. कामात्मक–ग. । ५ भाविता–ख. । ६. त्मिका–ख. । ७ नया–क. ग. छ. । ८. अर्धस्याप्यर्धम्–ख. ङ. ज. । ९. कस्य हकारस्या–ङ., तस्यानच्कस्य हकारस्या–ज । १०. अत –ङ ज. । ११. द्वयेन–क.ग.छ । १२. परममुद्रास्वरूपमनुगृ–क. ग. छ. । १३ तदिदम्–क. ग. छ. । १४. द्वयोरपि–ख. ङ. ज. । १५. 'रूप' नास्ति–क. ग छ. । १६ तद्युक्त्या–ख. ङ ज. । १७. यत्पर–क. ग. छ । १८. मिति–ख ग. ङ. ज. । १९ लभ्य–ख. ङ. ज. । २०. इदमभ्यस्त काम–ख. ङ ज. ।

1 "निपापोऽर्णवमथनादुद्धृतमित्यय इत्यन्ये" (से. पृ. ९६) ।

तदेव तत्त्वप्रवरं निजदेहं विचिन्तयेत् ॥ १८७ ॥

पुरुषार्थचतुष्टयस्य स्थानम्, न तु विद्याजपचक्राराधनादीनि।[2] [1]कामादिविषमोक्षाणामिति पाठे काम. कामबीजम्, आदिर्वाग्भवम्, विषमोक्ष. शक्तिबीजमिति।

तदेवेति। तत् कामकलारूपमक्षरम्। तत्त्वप्रवरं षट्त्रिंशत्तत्त्वाना कारणम्। निजदेहं विचिन्तयेदित्यस्यायमभिप्राय.—षट्त्रिंशत्तत्त्वमयमिमं

कामिति सौन्दर्यादिलक्षण तत्साधकाय साधयति। विषमोक्षः। विष संसारो जननमरणादिलक्षण., तस्मादेन साधकं मोचयतीति विषमोक्षालयमुच्यते। अथवा विमर्शानन्दलक्षणपराहंभावस्थितिर्मोक्ष.। त(म)स्मै साधकाय साधयतीति मोक्षालयम्। तस्य तदपेक्षायुक्तस्य तद्विन्नरूपतया कालाग्न्यादिशिवान्ततत्त्वभूमिषु यो महाभोगः स एवास्य विषमुच्यते। विघ्नरूपेणागत विषरूपं तदपि साधकाय प्रयच्छतीति विषालयमुच्यते। [1]अथवा विष जलम्, विषममृतमिति विषशब्दस्यामृतपर्यायत्वमस्ति। तदालयममृतालयमिति भावः। परमामृतसमुद्रे प्रकाशानन्दसामरस्यलोलीभूते एवं साधकं प्लावयतीति यावत्। कालादिविषमोक्षाणामालयमिति पाठान्तरम्। तत्रैवं योजना—कालमोक्षालय विषमोक्षालय चेत्येवमादि द्रष्टव्यम् ॥

तदेव तत्त्वप्रवर निजदेह विचिन्तयेदिति। इह कामकेश्वरदर्शने तदेव कामकलाक्षररूपमेव तत्त्वप्रवरमवश्यमेव ज्ञातव्यतयाऽवगन्तव्यम्। तत्किमिति? कामः पञ्च-

---

१. देहे—ग्र. सक. ख। २. पाचक्रकारायनादिति—ग। ३. 'कामादि ''बीजमिति' नास्ति—ख.। ४. बीज—ख.। ५. य भाव —च.। ६. 'इम' नास्ति—ख.। ७. काम इति—ख. ड. ज.। ८. कामादिविषमोक्षाणामालयम्—ख. ड. ज। ९. 'तत्त्व' नास्ति—क.। १०. मि पुच्यते—ग. ड. ज.। ११. 'विषरूप' नास्ति—ग, विषमिति—ख ड. ज.। १२ 'तदपि' नास्ति—ख ड.। १३. परामृत—ख. ड.। १४. प्राप—ख. ड. ज.। १५. 'मोक्षालयम्' इत्यस्य द्विरावृत्ति —ग.। १६. व्यमिति भाव.—क. ग. छ.। १७. श्वरी—ख.। १८ कामपञ्चकावरणरूप परबिन्दु—क ग छ।

1. "विषशब्दोऽमृतपर, विषजलामृतपदानां पर्यायत्वात्। तच्च मोक्षस्य विशेषणमिति प्राञ्चो व्याचक्षते।''काम कामकूटम्। आदिर्वाग्भवकूटम्। विषमोक्ष शक्तिकूटमिति तु ततोऽपि

कार्यात्मक[1] कार्यकारणयोरभेदेन[2] चिन्तयेदिति । तदुक्तं[3] श्रीत्रिकसारशास्त्रे—

शिवानन्दरसापूर्णं षट्त्रिंशत्तत्त्वनिर्भरम् ।
देहं दिवानिशं पश्यन्नर्चयन् स्याच्छिवात्मकः ॥
विश्वात्मदेहविश्रान्तितृप्तस्तल्लिङ्गनिष्ठितः ।
बाह्यं लिङ्गव्रजक्षेत्रचर्यादि नहि वाञ्छति ॥ इति ॥ १८६-१८७ ॥

(तन्त्रा० १५।२८५-२८७)

कारणरूपपरबिन्दुस्वभावः शिव[4] एव परमानन्दलक्षणो नान्यः । स कामः, कमनीयत्वात् । कमनीयता लावण्यं भद्रता । तेनोपलक्षितं परमसुखमेव कमनीयम् । नान्यस्य तदस्ति, अनित्यतादि[5]दोषदुष्टत्वात् । तदुक्तम्—

कामरूपो ह्यहं देवि ह्यनङ्गो[6] रूपवर्जितः ।
क्षोभयामि[7] प्रजाः सर्वा नित्यं वै क्लेदयामि च ॥ इति ।

तथा तस्येव निर्विशेषसुखस्य शिवशक्तिसामरस्यस्वभावत्वाद्[8] इतरकामवत्[9] कामत्वमुच्यते । तदुक्तं श्रीमतोत्तरे—

भैरवोऽहं कुलोऽहं[10] वै बिन्दुस्त्वं नादकुण्डली ।
उभयोः सङ्गमो योऽयं परानन्दस्वभावकः[11] ॥ इति ।

तथा आरण्यकेऽपि सामरस्यसुखोदाहरणत्वेन लौकिककामसुखमुदाहृतम्[12]—"तद्यथा प्रियया संपरिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेद नान्तरम्[13]" (बृ. उ. ४।३।२१) इति । तथा श्रीविष्णु-

---

१. त्मक काय –ग.। २ 'तदेव' अधिक वर्तते–ग. घ । ३. 'तदुक्त इति' नास्ति–ख. घ.। ४. वस्यैव–क. ग. छ.। ५. 'आदि' नास्ति–क. ग. छ.। ६ त्वन–क. ग. छ., ह्यानन्दो–ड.। ७. एषा पङ्क्तिर्न दृश्यते–ख. ड. ज । ८. 'कमनीयतायाः लावण्यम्' अधिक पाठ–क. ग. छ.। ९. कामतत्त्व–ग. ग. छ.। १० कुलेशानि–छ । ११. परमानन्दलक्षणम्–ख. ड. ज., परमानन्दस्वरूपदमिति वा पाठ–ख. ड. ज.। १२. योषित्काम–ख. ड ज.। १३. इत परम्–"एवमेवायं प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेद नान्तरमिति" इत्यधिक पाठ–ख. ड ज.।

प्राञ्च" (से. पृ. ९७)। तन्त्रालोके तु—"उवाच भगवानेव तच्छ्रीमत्कुलगुह्वरे ।"' काकचञ्चुपुटाकारं ध्यानधारणवर्जितम् । विषतत्त्वमनच्कारव्यं तव स्नेहात् प्रकाशितम् ॥" (३।१६८–१६९) इत्यादिना विषतत्त्वं विवृतम् । उपोद्घातेऽस्य प्रपञ्चोऽवलोकनीयः ।

ध्यात्वा चक्रेण सहितां ततस्त्रिपुरसुन्दरीम् ।

ध्यात्वेति । ततः पश्चात् कामकलाध्यानानन्तरम् । चक्रेण सहितामित्यादि । बहिराराधितशक्तिचक्रोपेता त्रिपुरसुन्दरी ध्यात्वेत्यर्थ. । अत्र ध्यात्वेत्यनेन लिङ्गेन स्तुतिनमस्कारादिकमपि सूचितम् । पूजान्ते बलिविधानमिति नोक्तम् । "हुते तु देशिक पश्चान्मण्डले बलिमारभेत्" (प्र. सा. ६।१०६), "वसुभ्यो रुद्रेभ्यो दिनपरिवृढेभ्योऽपि च बलिं सभूतेभ्यो दद्यात्" (नि. सा. ८।५०) इत्याद्यभियुक्तोक्तस्थित्या,

अर्घान्नसलिल पान सहेतु दत्तपुष्पकम् ।
समन्त्र नेत्रपात्रेण त्रिधा शान्तिबलिं भजेत् ॥

पुराणेऽपि सामरस्यसुखोदाहरणत्वेन स्त्रीसुखमेवोदाहृतम्—"कुमारीस्त्रीसुख यथा"[1] इति । किं बहुना, बिन्दुर्द्वन्द्वाद्वैधीभावज परमसुखमेव लौकिकसुखलवमखिलमिति । तदिह परमसुखमेव नैर्मल्यतया सुखमिति सिद्धम् । कामो बिन्दु शिवसमरसतया स्थित । कला तद्विवर्तभूतबिन्दुद्वय शिवशक्तिरूप चन्द्रसूर्यात्म प्रकाशविमर्शरूप परमबिन्दुप्रापकम् । तदधस्तात् स्थितापि सर्परार्धस्वरूपिणी कुण्डलिनी चिद्दण्डरूपिणी । (सा ?) तदिच्छया यदृच्छया पशोरस्य मलावृतस्य पाश विश्लेषयन्ती निजपद स्मारयन्ती समरसभावेन स्थित परमानन्दबिन्दुभाव नयति सा कला । एव कामकलारूपमिदमक्षर परमकामप्रापकमिति तदेव तत्त्वप्रवरमित्युक्त निःशेषादिगुरुणा परमशिवेनेति भाव । इत्थ निष्कलोपासनायामपि कामकलाविनियोग ॥ १८६–१८७ ॥

---

१ तामत–रुक., ता महा–सख., ता तत्र–सघ. । २ नादन–ख. ग. । ३. अत्र प्रकृतमनुसराम ' नास्ति–ख. । ४. द्वन्द्वाद् द्वन्द्वी–ख. ड. ज । ५. निर्मलतया–ख. ड. ज. । ६. शिव सामरस्य–ख ड. ज. । ७. 'भूत नास्ति–ख. ड. । ८ सा परमार्थरूपिणी–ख. ड. ज. । ९. नयन्ती–ख. ड । १०. रूपमक्षरमिति–ख ड. ।

1 श्रीविष्णुपुराणे नोपलभ्यत एतद्वचनम् । "स्वसवेद्य हि तद् ब्रह्म कुमारीस्त्रीसुख यथा । अयोगी नहि तद्वेत्ति जात्यन्ध इव वर्णिकाम् ॥' इत्येवमेष श्लोको योगचिन्तामणौ २५ तमे पृष्ठे स्कन्दपुराणीयवचनत्वेनोद्धृत । दक्षस्मृतौ च—" कुमारीमैथुन यथा । अयोगी नैव जानाति जातान्धो हि यथा घटम् ॥' (७।२४) इति पाठ ।

स्वमुद्रया शक्तिचक्रं[2] खेचर्याद्याश्च योजयेत् ॥ १८८ ॥
खेचर्या शक्तिचक्रं तु क्षमस्वेति विसर्जयेत्[3] ।

इति श्रीनित्याषोडशिकार्णवे प्रथम. पटल. ॥

—:०:—

मुक्तकेनालिवर्णेन　　　सर्वविघ्नविनाशिना ।
सर्वसिद्धिप्रदेनैव ध्यात्वा भू(त्वा?ता)दिवेष्टितम् ॥

इति लक्षणसारोक्तदिशा चात्रापि शान्ति[4]वलिरुक्तो मन्तव्य इति सम्प्रदाये[5] । तत्[6]प्रकार. सुभगोदये द्रष्टव्य. । केचिदुच्छास्त्रसम्प्रदायमिह पूजाया मन्त्रविशेषान् वहून् कर्माणि च बहूनि यथामति कल्पयन्ति । न ते स्वीकर्तव्या. । प्रकृतमनुसराम । पुन किमित्याह—स्वमुद्रया शक्तिचक्रं खेचर्याद्याश्च योजयेदिति । [8]स्वमुद्रया कामकलात्मना भावितका[9]रणरूपमहाशक्तिरूपया [1]स्वभूतया मुद्रया सहेत्यर्थ । शक्तिचक्रम् आराधितमणि[10]मादिमहादेव्यन्त[11] शक्तिचक्रम् । विरचिताश्च मुद्रा प[12]रमकारणमहाशक्तिरूपया सवित्स्वरूपपरमार्थया स्व[13]भृतया मुद्रया सह योजयेद् एकीकुर्यादिति । खेचर्या शक्तिचक्रं

स्वमुद्रया शक्तिचक्रमित्यादि । स्वस्य मुद्रा स्वमुद्रा (इति भाव. । कोऽर्थ ?) । मुद्राशक्तिदेवीनां चक्र समूहं पूजाकाले चतुरश्रस्थब्रा[14]ह्म्यादिदेवीनामनन्तर पूजनीयमित्यनेन दर्शितम् । इदानीं कास्ता इत्याह—खेचर्याद्या । मुद्रा इत्यर्थ. । खे आकाशे सुषुम्णो-

१. स्वमुद्रयेत्यादिक पङ्क्तिद्वय नास्ति—वाक. ख , तस्य स्थाने 'स्वमुद्रया सावकेन्द्र क्षमस्वेति विसजयेत्' इत्येवैव पङ्क्तिरवलोक्यते । स्वमुद्राशक्तिचक्र तु—सग , शक्तिचक्रेण—सख. । २ क्रे खेचर्याद्यास्तु चिन्तयेत्—ब., द्या प्रपूजयेत्—सक. घ., खेचर्या वा प्रयोजयेत—सख., खेचर्यात्मनि वेदयेत—सग । ३ एतदनन्तरम्—'एव कृत्वा महेशानि साधको वाञ्छित लभेत' इत्यधिक दृश्यत—सख । ४. 'शान्ति' नास्ति—ग. । ५. यत्वात्—ग. । ६. 'तत' नास्ति—ग. । ७. अत —ख. । ८. 'स्वमुद्रया' नास्ति—ख. । ९. करण—ख । १०. माद्य—ख. । ११. इतोऽग्रे—'खेचर्याद्या मुद्रा इति शेष । अयमर्थ —अणिमादि महादेव्यन्त' अधिक पाठ—ख. घ. । १२. पर—ग. । १३. 'स्वभूतया' नास्ति—ख. । १४. ब्राह्म्यादि—छ. ।

1 'प्राञ्चस्तु स्वा मुदमानन्द राति विषयीकरोतीति स्वमुद्रा स्वसवित् । खेचर्याद्या नवमुद्रा अणिमादिशक्तिचक्र च स्वस्वसविदा योजयेत्, शुद्धचैतन्यमात्ररूप भावयेदिति व्याचक्षते । अन्ये तु स्वमुद्रयेति सहार्थे तृतीया । प्रत्यावरणमेवैकस्या एव मुद्राया पूजनद्योतनाय स्वस्वमुद्रया सहित तत्तदावरणशक्तिचक्र खेचर्याद्यास्तत्तन्मुद्राश्च योजयद एकीकुर्यादित्यर्थ इत्याहु" (से. पृ. १८) ।

तु क्षमस्वेति विसर्जयेदिति। खेचर्या सहारमुद्रया। क्षमस्वेत्यस्याय भाव.—
स्वानुभूतसंवित्स्वभावमकृत्रिमाहपरामर्शमय भवद्रूपं वहिरिदन्तयोल्लास्य चक्रे
निजनिजेषु पदेषु पतन्त्विमा. करणवृत्तय उल्लसिता मम।
क्षणमपीश मनागपि मैव भूत् त्वदविभेदरसक्षतिसाहसम्॥
(शि. स्तो. ८।५)

इति श्रीरहस्यगुरूक्तनीत्या [1]भेदेन क्षणपरिभावितमस्मत्प्रमाद क्षमस्वेति वहुधा प्ररोच्य खेचर्या सहारमुद्रया महाप्रकाशवपुषि चिन्मये स्वात्मनि विसर्जयेत् तन्मय भावयेदिति शिवम्॥ १८८–१८८½॥

एवम् ऋजुविमर्शिन्या नित्याषोडशिकार्णवे।
शिवानन्दपरामृष्ट. प्रथम. पटलो गतः॥

—:o—

पलक्षिते परामम्बरे कुण्डलिनीरूपेण चरतीति कृत्वा खेचरीति देव्या नाम। तस्या. खेचर्या या मुद्रास्ता. पूजाकाले पूज्यत्वेन दर्शिता इति भाव। खेचर्या मुद्रया देवीचक्रं प्रणम्य विसर्जयेदित्यपि दर्शयति। तत्र खेचर्या खेचरीमुद्रया पूजित शक्तिचक्र प्रणम्य क्षमस्वेति प्ररोच्य प्रपूजित देवीचक्र विसर्जयेदिति भाव.॥ १८८-१८८½॥

इति श्रीविद्यानन्दविरचिते चतुःशतीटिप्पणेऽर्थरत्नावलीनाम्नि
पूजापटल. प्रथम· समाप्त.॥

—·o—

---

१. पमिद–ख., प त–ग.। २. द्वास्य–घ.। ३. चक्रभेदे–ख.। ४. निज भेदेन क्षण' नास्ति–ख.। ५. मत्प्रसाद–ख., स्मत्प्रसाद–घ.। ६. 'शिवम्' नास्ति–घ.। ७. ग्राका–ग.। ८. एष प्रथम पटल गतम्–ख. घ.। ९. परापर–क. ख. ग. ङ. ज। १०. अत्र–ख ङ.। ११. प्रबोध्य–क.ग.छ.। १२. इत परम्–'प्रणम्य विसर्जयेदित्यपि च दर्शयति। अत्र खेचर्या मुद्रया पूजित शक्तिचक्र प्रणम्य क्षमस्वेति प्रणम्य प्रपूजित देवीचक्र विसर्जयेत् प्रापयेदिति भाव" इत्यधिक पाठ–ख. ङ., 'विसर्जयेत प्रापयेदिति भाव' इत्येवाधिक–ज.। १३. नन्दनाथ–ख. ङ. ज.। १४. वल्या–ख ङ. ज.। १५ प्रथम पटल सम्पूर्ण–क. ग. छ.।

1 भेदेनेति। अय भाव —रहस्यगुरो शिवस्तोत्रावलीकारस्य भट्टोत्पलस्य भगवदविभेदरसक्षति क्षणमपि मनागपि नाभिमता। उपासकेन च भगवती त्रिपुरसुन्दरी श्रीचक्रे बहिस्थे पूजामण्डले भेदेन इदन्तयोल्लास्य क्षणमुपास्यते। एव प्रमाद एव क्षाम्यतेऽत्रेति।

अथ द्वितीयः पटलः

ईश्वर[1] उवाच

शृणु[2] देवि प्रवक्ष्यामि मन्त्रयोगं यथाविधि[3] ।
यत्रानेन विधानेन साधकेन[4] प्रपूज्यते ॥ १ ॥
देशे वा नगरे ग्रामे तत्र[5] क्षोभः प्रजायते ।

एवमध्यर्धा[6]ष्टोत्तराशीत्यधिकशत[7]सख्योपेतसूत्र प्रथम पटलं विवृत्य सार्धनवाधिकसप्ततिसूत्रसमितं बहुविधवश्यादिप्रयोगशरीर द्वितीयं पटलं विवृणुमः । ईश्वर उवाच । शृणु देवीत्यादि । मन्त्रयोगं मन्त्रानुबन्धिन प्रयोगम् । यथाविधि अन्यत्राप्यस्माभिर्यथोक्त तथा, न[8] त्वन्यमतानुगुण्येनेति ।

अथ[9] द्वितीये[10] पटले विषमपदेषु[11] व्याख्या लिख्यते । मन्त्र[12]योगमिति । योगो विनियोग', प्रयोग इति यावत् । देश वा नगर इत्यादिनैतदभिप्रेतम् —[1]ग्रामनगरै[13]पट्ट[14]नादिषु प्रदेशेषु[15] यत्र[16] यत्राभिरुचिः, यत्र यत्र पूजाङ्गभूतद्रव्याणि च[17] सम्भवन्ति, यत्र च राजचौर-

१. श्रीभैरव–वाग. से. सख. ग. घ. । २. एषा पङ्क्तिर्न दृश्यते–वाक. ख. । ३. यथास्थितम्–सक., यथाक्रमम्–पख. । ४. साधक परिपूजयेत्–सक. । ५. जगत्क्षोभ –वाक. ख. ब. सक. ख. ग., पुरक्षोभः–सघ. । ६. मर्धा–ग. । ७. 'शत' नास्ति–ख. घ. ङ. । ८. तदानुगुण्येनेति–घ. । ९. इत पूर्वम्–श्रीभैरव उवाच इत्यादि' इत्यधिक पाठ –ङ. ज., 'अथ यावत्' नास्ति–छ. । १०. यप–ङ. ज. । ११. पदव्याख्या–क. ग । १२. 'मन्त्र यावत्' नास्ति–क. ग. । १३. नगरी–ख । १४. पत्तन–छ. । १५. 'प्रदेशेषु' नास्ति–ग. । १६. 'यत्र' नास्ति–क. ग. छ. । १७. 'च' नास्ति–क. ग. छ ।

1. "ग्रामस्तु देशादिग्रहणेन स्वेच्छया यत्र कुत्रापि पुरश्चरणार्थमवस्थानम्मिति व्यज्यते । तेन च पशुशास्त्रोक्तायां पर्वताग्रनदीतीरतीर्थायतनाद्यावश्यकतायां बाध इति व्याचक्षते" (से. पृ. १०६) । एतच्च "बाह्या लिङ्गव्रतशैवचर्यादि नहि बाञ्छति" (१५ । २८७) इत्यत्रैव (पृ० १३९) ऋजुविमर्शिनीयुक्तव्याख्योक्तवचनानुगुण व्याख्यानम् ।

ज्वलत्[1]कामाग्नि[2]सन्ताप[3]प्रतापोत्तप्तमानसाः ॥ २ ॥
पिपीलिकास्थिन्यायेन दूरादायान्ति योषितः ।
मन्त्रसंमूढहृदयाः स्फुरज्जघनमण्डलाः ॥ ३ ॥
तद्दर्शनान्महादेवि जायन्ते[4] सर्वयोषितः ।
जप्ते लक्षैकमात्रे[5] तु क्षुभ्यन्ते भूतलेऽङ्गनाः[6] ॥ ४ ॥

यत्रेति देशनगरग्रामैः सवद्धचते । अनेन वश्यादिपु प्रयोगेपु वक्ष्यमाणक्रमेण । तत्र देशादो । क्षोभो मान्मथो विकार. ॥ १-२ ॥

पिपीलिकास्थिन्यायेनेत्यस्यायमर्थ.[7]—पिपीलिका यथा महीविवर-शायिन्यो[8] बिल्वादि[9]महावृक्षाग्रलम्बमानफलास्थिसचयमतीत्य तदन्तर्गत सार[10] प्रविशन्ति, तथा योषितो दूरात् साधकमिति । दूरं[11] कृच्छ्रप्राप्तपर्यन्तं[12] । अत्राभियुक्तवचनम्—

देव्यो[13]ऽपि विविशुस्तत्र व्योम व्योमात्मे[14](के ? क) जगत् ।
ब्रह्मा(ण्डे ? ण्डा)न्तर्यथा[15] पक्वं मृदुबिल्व पिपीलिकाः ॥ इति ।

मन्त्रसंमूढहृदया मन्त्रप्रयोगविस्मृतप्रस्तुतकर्तव्यहृदया. । स्फुरज्जघन-मण्डलाः । तद्दर्शनादिति सवन्ध. । पाताले नागकन्यका इति । साधकेन

दुर्भिक्षादिविपदो न सन्ति, तत्र तत्र जपहोमपूजामन्त्र[16]पुरश्चरणादि कार्यम् ; न तु पशु-शास्त्रोक्त[17]नदी[18]तीरपर्वताग्रादितीर्थान्वेषणमनुष्ठानाय कार्यमिति भावः ॥ १–२ ॥

पिपीलिकास्थिन्यायेनेत्यस्यायं भावः—यथा पिपीलिका अस्थिकवचरक्षितमपि तदन्तर्गतं मज्जारूप ग्रहीतुं प्राप्नुवन्ति केनाप्युपायेन, तथा योषितोऽपि मन्त्रानु[19]ष्ठान-

---

१. काला–सख. । २. सतप्त–सव । ३. प्रभावो–सख । ४. क्षुभ्यन्ते–सघ. । ५. त्रेऽपि–सख., त्रेण–सघ. । ६. लाङ्गना –वाग. से. सघ. । ७. न्यायेन दूरादायान्ति योषित इत्यभिप्राय –ख. ङ. । ८. शालिन्यो–ग. । ९. 'बिल्वादि' नास्ति–ख. ङ. । १०. रससार–ग. । ११. दूरत –ख. घ. । १२. पर्यन्ता –ग. । १३. देहादि विशतुस्ते ते–ख., देव्यो विविशतुस्तत्ते–ग. । १४. तिमते–ग. । १५. तद्यथा–ङ. । १६. 'मन्त्र' नास्ति–ङ. ज. । १७. शास्त्रोक्तं–क. ग. छ. । १८. पर्वतादिनदीतीरादि–क. ग. छ. । १९. राधन–क ग. छ. ।

यदि न क्षुभ्यतीत्थं हि[2] साधकस्य मनो मनाक् ।
संक्षुभ्यन्ति[3] ततः[4] सर्वाः पाताले नागकन्यकाः ॥ ५ ॥
तासामपि यदा नासौ क्षोभं याति मनागपि ।
ततः स्वर्गनिवासिन्यो विद्रवन्ति सुराङ्गनाः ॥ ६ ॥
एवं लक्षत्रयं जप्त्वा व्रतस्थः साधकोत्तमः ।
संक्षोभयति देवेशि त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ ७ ॥
लिखित्वा विपुलं चक्रं तन्मध्ये प्रतिमां यदि[5] ।
[6]साध्यस्य नाम्ना संयुक्तां[7] ज्वलन्तीं चिन्तयेत्ततः ॥ ८ ॥

---

[8]लक्षजपे कृते नागकन्यकाः साधकसमीपमागत्य मन्त्रबलेन संक्षुभ्यन्त इत्यर्थः ॥ २-५ ॥

तासामपीति । [1]दर्शन इति शेषः । असौ साधकः । व्रतस्थः स्त्र्यादिहीनः ॥ ६-७ ॥

तन्मध्ये चक्रस्य मध्ये । प्रतिमां साध्यस्य नाम्ना संयुक्तामिति

निरतं साधकमनेकनियमरक्षितमपि विघ्नहेतुभूताः प्राप्नुवन्तीति भावः । संक्षोभे[9] इति कामविकारः । तमुत्पादयतीति भावः ॥ २-५ ॥

व्रतस्थ इति ब्रह्मचर्यादिनियमयुक्त इत्यर्थः ॥ ६-७ ॥

लिखित्वा विपुल चक्रमित्यस्य[10] सृष्टिस्थितिसंहारात्मकं[11] चक्रं लिखित्वेति भावः[12] । तन्मध्ये प्रतिमां लिखेदित्यस्य तस्य महाचक्रस्य मध्ये साध्याकृतिं लिखेत् । नाम्ना लिखति संयुक्तामिति । [2]तस्याः प्रतिकृतेः[13] । हृदयदेशे मूलविद्यां लिखित्वा तस्या हकारमध्ये

---

१. ते देवि–सक. । २. वै–सघ. । ३. भ्यन्ते–च. । ४. ततस्तेन–सघ. । ५. लिखेत्–अ., यदा–वाग. से. ब. सक. ग. घ. । ६. नाम्ना लिखति–वाक. ख. ग. से. अ. ब. । ७. सयुक्तो–वाक. । ८. लक्षद्वयेन जपे–ख. ङ. । ९. 'संक्षोभ……भाव.' नास्ति–ख. ङ. ज. । १०. मित्यादि–क. गं. छ. । ११. त्मकचक्रत्रयमपि–क. ग. छ. । १२. यावत्–क. ग. छ. । १३. 'प्रतिकृते.' नास्ति–क. ग. छ. ।

1 "दर्शनेनेति शेष इत्यन्ये" (से. पृ. १०८) ।

2. "अर्थरत्नावलीकारास्तु—प्रतिमाया हृद्देशे मूलविद्यां लिखित्वा तस्या हृल्लेखाया हकारमध्ये

शतयोजनमात्रस्था त्वद्दृष्टापि च[3] या भवेत् ।
भयलज्जाविनिर्मुक्ता सोऽप्यायाति[4] विमोहिता ॥ ९ ॥
तन्मध्यगोऽथवा भूत्वा मन्त्रं[5] संचिन्तयेद्यदा ।
सर्वमात्मानमरुणं साध्यमप्यरुणीकृतम् ॥ १० ॥
ततः[6] स जायते देवि सर्वसौभाग्यसुन्दरः ।
वल्लभः सर्वलोकस्य साधकः परमेश्वरि ॥ ११ ॥

संबद्धयते । ज्वलन्तीं [1]मन्त्रपावकशिखया[7] । विमोहिता आविष्टा ॥ ८-९ ॥

तन्मध्यगः चक्रस्य[8] मध्यगतः । ततः स जायत इत्यत्र तच्छब्दः साधकं परामृशति । वल्लभः क्षणमपि परिहर्तुमशक्यः ॥ १०-११ ॥

साधकसंज्ञां षष्ठ्यन्तामालिख्य तदधो रेफह्कारमध्ये द्वितीयान्तं साध्यनामाक्षरमाकर्षयाकर्षयेति च कर्म लिखेत् । अनुक्तेऽप्याकर्षणेऽप्ययमेव विधिः[9] । ज्वलन्तीमिति[10] । तां साध्याकृतिं [1]तद्योन्यन्तरालोत्थित[11]मन्त्रपावकशिखया दह्यमानां चिन्तयेत् ॥ ८-९ ॥

तन्मध्यगोऽथवा भूत्वेति । तस्य महाचक्रस्य मध्ये महाकामकलारूपमात्मविग्रहं ध्यायेत् । सर्वमात्मानमरुणं साध्यमप्यरुणीकृतमिति । [2]आधारादात्मनः शक्तिं विद्युल्लता[12]भासुरां प्रवहणनाड्या बहि[13]र्निस्सार्य साध्यनासाविवरेण तन्मूलाधारमावेश्य तच्छक्त्यैक्यभावनया तद्धृदयकमलं नीत्वा[14] प्राणमनस्सहितं सविग्रहं तस्यात्मानं

---

१. मध्य-सघ. । २. हि-सघ., यदा-सग. । ३. समायाति-सग । ४. मन्त्री-थाग. से. ब. सक. स. ग. घ. । ५. चिन्तयते यदा-व. सक. ख. ग. घ. । ६. ततश्च पूज्यते-थ., ततस्तामानयेद्-सक. । ७. शिखायामपि-घ. । ८. चक्रमध्यग.-ख. ङ. । ९. अनुक्तेष्टाकर्षणविधिष्वयमेव-क. ग. छ. । १०. मिमा-ख. ङ. ज. । ११. दित-क. ग. छ. । १२. विद्युद्वलयभास्वरा-ख. ङ. ज. । १३. 'बहि.' नास्ति-ख. ङ. ज. । १४. भित्वा-ख. ङ ज. ।

साधकनाम षष्ठ्यन्तं विलिख्य तदधो रेफहकारयोर्मध्ये साध्यनाम द्वितीयान्तमाकर्षयेति क्रियापदं च लिखेदिति व्याचष्टे" (से. पृ. १०९) ।

1. "मन्त्रपावकशिखाविमोहितामित्येके । सा च शिखा तद्योन्यन्तरालोदिता चिन्त्येत्यपि केचित्" (से. पृ. ११०) ।

2. "अर्थरत्नावलीकारास्तु—स्वीयां कुण्डलिनीं वहन्नाड्या बहिरानीय साध्यनासिकाद्वारा प्रवेश्य तत्कुण्डलिन्यैकीकृत्य तथा कवलीकृतसाध्यबीजं स्वात्मन(भिन्न)तां नीत्वा स्वब्रह्म-

सर्वरक्तोपचारैस्तु पूज्यते[1] मुद्रया युतम्[2] ।
यस्य नाम्नैव संयुक्तं[3] स भवेद् दासवद् वशी[4] ॥ १२ ॥
अदृष्टायास्तु[5] संयोज्य[6] नाम चक्रस्य मध्यगम् ।
विरच्य योनिमुद्रां तु तामाकर्षयति[7] क्षणात् ॥ १३ ॥

मुद्रया युतं "गुदमेढ्रान्तरे योनिस्तामाकुञ्च्य[8] प्रबन्धयेत्[9]" इत्याम्नात-नीत्या [1]योनिमुद्राबन्धं विधायेत्यर्थः । [2]य उपक्षपयिता कर्मणः स दासः । [10]अथवा दीयते [11]यस्मै स्वामिना सर्वं यथाऽभिलषितमिति दासः । वशी सर्वसहः ॥ १२ ॥

दृष्टस्त्रीसमाकृष्टिर्मन्त्रान्तरेणापि सिद्ध्यति, एतन्मन्त्रप्रभावेणादृष्टस्त्री-समाकृष्टिरपि सिद्ध्यतीत्याह—अदृष्टाया इति । [12]अदृष्टायाः श्रुतायाः । क्षणाद्

तया कवलीकृतमाकृष्य [13]स्वस्यासनतां नीत्वा चक्रजातवेदसो ज्वालाप्रज्वालित-गात्रं स्वकीयब्रह्मरन्ध्रसह[14]स्रदलकमलचिच्चन्द्रमण्ड[15]लद्रुतविद्रुमाकारया सुधाधारया मस्त-कादिपादान्तव्याप्तया तयाऽरुणित[16]मात्मानं [17]स्वस्यासनभूतं तम् अरुणितं यथा भवति तथाऽऽप्लावयेदित्यर्थः ॥ १०–११ ॥

सर्वरक्तोपचारैस्तु पूजयेन्मुद्रया युतमिति । योनिमुद्र[18]या संयुतमित्यर्थः । यस्य नाम्नैव संयुक्तमिति । तत्र वशीकरणप्रयोगे [3]साध्यसाधक[19]नामलेखनमाकर्षणवदेव । कर्मले[20]खने तु विशेषः । वशीकुरु वशीकुर्वित्येवं वशीकरणप्रयोगे । उत्तरत्राप्ययमेव विधिः । यत्र विशेषस्तत्र ब्रूमः ॥ १२ ॥

---

१. पूजयेत्—वाग. अ. से. सग. । २. युतः—ख. सक. । ३. क्तः—सक. ग. । ४. वशः—सघ. । ५. यां तु—सग. घ. । ६. संयोज्यं—वाक. ख. । ७. यते—सघ. । ८. स्या—ख. घ. । ९. प्रपञ्च—ग. । १०. 'अथवा'''वशी' नास्ति—ख. ङ. । ११. अस्मै—ग. । १२. 'अदृष्टायाः' नास्ति—ग. । १३. स्वास—ख. ङ. ज. । १४. स्रार—ख. ङ. ज. । १५. लामृत—क. ग. छ. । १६. लात्मानं—क. ग. छ. । १७. स्वासन—ख. ङ. ज. । १८. द्रासंयुक्त—क. ग. छ. । १९. 'नाम' नास्ति—क. ग. छ. । २०. 'लेखने……ब्रूमः' नास्ति—ग. ।

रन्ध्रेन्दुमण्डलादारक्तामेव सुधाधारां निस्सार्य तया सर्वमात्मानं साध्यसहितमाप्लावयेदिति वर्णयन्ति" (से. पृ. ११०–१११) ।

1. "व्याख्यातं च तथैव ऋजुविमर्शिन्याम्" (से. पृ. १११) ।

2. ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्येऽपि—"ये चामी दासाः स्वामिष्वात्मानमुपक्षपयन्ति" (२।३।४३) ।

3. "ये तु साध्यसाधकयोर्नामद्वयं वशीकुर्विति क्रियापदं च लेख्यमिति व्याचक्षते…" (से. पृ. १११) ।

यक्षिणीं चाथ[1] गन्धर्वीं किन्नरीं वा सुरेश्वरीम्[2] ।
सिद्धकन्यां नागकन्यां देवकन्यां च खेचरीम् ॥ १४ ॥
विद्याधरीमप्सरसमृषिकन्यामथोर्वशीम् ।
मदनोद्भवविक्षोभसञ्चरज्जघनलम्बिकाम् ॥ १५ ॥
महाकामकलां ध्यायन् क्षोभयेत् सर्वयोषितः ।

अभिसन्ध्यव्यवधानेन, होमादिक्रियां(वर्जित?वर्ज)मित्यर्थ. । अदृष्टाया इत्येत-द्विवृणोति—यक्षिणीमित्यादि खेचरीमित्यन्तम् । महाकामकलां ध्यायन् महाकामकलारूपमात्मान ध्यात्वेत्यर्थ ।

[1]न ध्यान मुखहस्तादिकल्पनाकल्पित बहि ।
ध्यान शाक्तमहावेशस्तन्मह सामरस्यता ॥

इति ध्यानोपनिषत्[12] ॥ १३-१६ ॥

---

[13]अदृष्टायास्त्वित्यादि । अत्रापि नामलेखन पूर्ववत् । योनिमुद्रामिति । योनिमुद्रया युतं पूजयेदित्यर्थः । [2]सर्वे प्रयोगाः सप्तदिनावधिकाः । यक्षिणीं चाथ गन्धर्वीमित्यादि क्षोभयेत् सर्वयोषित[3] इत्यन्तेन महाकामकलासकलीकृतदेवीरूपस्वात्मध्यानेनैव सर्वासामाकृष्टिर्द्योतिता परमशिवेन ॥ १३-१६ ॥

---

१. चाथ–वाक. ख अ., वापि–सक. ख. । २. श्वरि–सक. ग घ । ३. राज–सग. । ४. यक्ष–वाग. से. सक. । ५. तु–सक., सुरेश्वरि–सघ. । ६. ·या तथो–सग. । ७. विक्षे-पात्–सख. । ८. स्फुरज्जघनमण्डलाम्–वाग से ब., स्फुर ' लम्बिकाम्–सक., चलज्जघनमण्ड-लाम्–सघ. । ९. लाध्यानात्–वाक ख. ग. से. ब. अ. सक. ख. ग घ. । १०. क्रियया–ख. ङ., क्रियावस्थित–ग । ११. कलाध्यानात्–ग. घ. । १२. इतोऽग्रे–'इह तु काल्पनिक ध्यानम् । गोरोचनेति' इत्यधिक पाठ–ग घ । १३. 'अदृष्टा नाम' नास्ति–ग. ।

1. "ध्यान हि निश्चला बुद्धिर्निराकारा निराश्रया । न तु ध्यान शरीराक्षिमुखहस्तादिकल्पना ॥" (श्लो. १४६) इति तु विज्ञानभैरवभट्टारके पाठ ।
2 "एते च सर्वे प्रयोगा सप्तदिनावधिका इति केचित्' (से. पृ. ११०) ।
3 "केचित्तु वक्ष्यमाणप्रयोगस्यास्य सर्वयोषित इत्यस्य विशेषण मन्यमाना इम प्रयोग मानुषीमात्रविषय मन्यन्ते" (से. पृ. १११) ।

रोचनाकुङ्कुमाभ्यां तु[1] समभागं[2] च[3] चन्दनम् ॥ १६ ॥
अष्टोत्तरशतं जप्त्वा तिलकं कारयेद्[4] बुधः[5] ।
ततो यमीक्षते वक्ति स्पृशते[6] चिन्तयत्ययम्[7] ॥ १७ ॥
अर्धेन च शरीरेण सोऽवश्यं[8] याति दासताम् ।
तथा पुष्पं फलं गन्धं[9] पानं[10] वस्त्रं[11] महेश्वरि[12] ॥ १८ ॥
[13]शतमष्टोत्तरं जप्त्वा यस्याः संप्रेष्यते[14] स्त्रियाः[15] ।
सद्य आकृष्यते[16] सा तु विमूढहृदया[17] सती[18] ॥ १९ ॥
हठाकृष्टिरियं भद्रे न क्वचित् प्रतिहन्यते ।

समभागं रोचनाकुङ्कुमयोः प्रकृतत्वात् ताभ्यां समानभागम् । चिन्तयत्ययमित्यत्रेदंशब्दः साधकविषयः ॥ १६-१८ ॥

विमूढहृदया विवेकशून्यहृदया । हठाकृष्टिः मन्त्रपावकमहाज्वालाकवलीकृतत्वाद् गले[19]पातिकाकर्षमित्यर्थः ॥ १८-२० ॥

रोचनाकुङ्कुमाभ्यामित्यादि तिलकं कारयेदित्यन्तेन ग्रन्थेन[20] तिलकेनापि[21] वश्यसाधनमभिमतम् । रोचनाकुङ्कुमाभ्यां तु समभागं च चन्दनमिति [1]रोचनाकुङ्कुमयोर्भागद्वयम् । समभागं चन्दनमेकमेव योजयेत् ॥ १६-१८ ॥

तथा पुष्पं फलं गन्धमित्यादि न क्वचित् प्रतिहन्यत इत्यन्तस्य[22] स्पष्टोऽर्थः[23] ॥१८-२०॥

---

१. च-वाक. ख. ग. से. ब. । २. सप्तभाग-वाग. । ३. तु-से. । ४. धारयेद्-वाग. से. । ५ एतदनन्तरम्-'वल्लभः सर्वलोकस्य साधकः परमेश्वरि' इत्यधिकः पाठः-सख. ग. । ६. संस्पृशेच्चि-वाक. ख. । ७. येच्च यम्-वाक. ख. ग. से., येच्च ताम्-मख., यत्यपि-ब. सक., येत्तु यम्-सघ. । ८. अवश्य-ब, स वश्य याति दासवत्-वाग. ब. सघ., स वशं-से., स वश्यो दासवद्भवेत्-सक. । ९ वस्त्र-सख. । १० यान-सख. । ११. गन्धं-सख. । १२. सुरेश्वरि-सक. । १३ अष्टोत्तरशत-वाग. से. । १४. सप्रेयंते-वाक ख., सप्रेक्षते-ब., सप्रेषयेत्-सघ. । १५. स्त्रिय -सग. । १६. आकर्षयेत् साध्वीं-वाक. ख., आकृष्यते देवि-सक. । १७. या-वाक. ख. । १८. सतीम्-वाक. ख., एतदनन्तरम्-"मदनोद्दामदहनदह्यमानहृदम्बुजाम् । साधकस्यानुकम्पार्थं जीवनासङ्गमार्थिनीम् ॥" इत्यधिकः श्लोक -सख. । १९. गले वातिकर्षणमित्यर्थं -ख. ङ., गले पातिकामर्षमीत्यर्थं -ग । २०. 'ग्रन्थेन' नास्ति-क. ग. छ. । २१. 'अपि' नास्ति-क. ग. छ. । २२. इति-ङ. ज. । २३. स्पष्टोऽर्थ -ज. ।

1. "ये तु रोचनाकुङ्कुमयोर्भागद्वयं चन्दनभागमेकमेव योजयेदिति व्याचक्षते…" (से.पृ. ११२) ।

लिखेद् रोचनयैकान्ते प्रतिमामवनीतले ॥ २० ॥
सुरूपां चारुशृङ्गारवेषाभरणमण्डिताम् ।
तद्भालगलहृन्नाभिजन्ममण्डलयोजिताम् ॥ २१ ॥
जन्मनाममहाविद्यामङ्कुशेन विदर्भिताम् ।
सर्वाङ्गसन्धिसंलीनमालिख्य मदनाक्षरम् ॥ २२ ॥

लिखेदित्यादि । एकान्ते पशुजनदृष्टिविवर्जिते । प्रतिमां साध्यायाः । तद्भालेत्यत्र तच्छब्द प्रतिमा गृह्णाति । [1]भालशब्देनाज्ञास्थानं लक्ष्यते । जन्मशब्देन गुह्यस्थानम् । मण्डलशब्देन मूलाधारम् । जन्मनाम पितृभ्यां दत्तम् । महाविद्या मूलविद्या । अङ्कुशः क्रोङ्कारः । विदर्भिताम् । [2]विदर्भो द्व्यन्तरीकृत इति समयः । मदनाक्षरं कामबीजम् । तदाशाभिमुखः । साध्या यत्र वर्तते

लिखेदित्यारभ्य योजनान्ता शतादपीत्यन्तस्यायमर्थः—एकान्ते निर्जने स्थले । लिखित्वा प्रतिमां तस्या ललाटगलहृदयनाभियोनिषु जन्मनाममहाविद्यामङ्कुशान्तर्विदर्भितां लिखेत् । मातापितृभ्यां दत्तं जन्मनाम । महाविद्या मूलविद्या । अङ्कुशं क्रोङ्कारः । [3]आदावङ्कुशं ततो मूलविद्याक्षरद्वयं ततो जन्मनामाद्यमक्षरं साध्यायाः । अङ्कुशं पुनर्मूलविद्याक्षरद्वयं ततो जन्मनामद्वितीयाक्षरम् । एवं क्रमेण साध्यनाम मूलविद्यार्णपरिसमाप्तिर्यावत् तावत् पुनः पुनर्लिखेत् । पुनरप्यङ्कुशं दद्यात् । तदुक्तम्—[2]"विदर्भो द्व्यन्तरं प्रोक्तं" इति । मदनाक्षरं कामबीजम् । तदाशाभिमुखः साध्य-

---

१ भूषिताम्–वाग. से. सख. ग. । २. कपोल–सग. । ३. तल–वाक. ख. अ. सग. । ४. योषिताम्–वाक., एषा पङ्क्तिर्न दृश्यते–सख । ५. शान्तर्वि–वाग. से. सख. ग. घ । ६. न स–च. । ७. 'जन' नास्ति–ग. घ. । ८. तत्कालेत्यत्र–ख, घ, ङ, । ९. फाल–ख. ङ., भावशब्देन ज्ञात–ग. । १०. 'गल' नास्ति–ख. ङ ज. । ११. नामाक्षर–ङ. । १२. 'अङ्कुशं' नास्ति–ख. ङ. । १३. क्षर ततो–ख ङ., क्षर साध्याया पुनर्मूलविद्याक्षर ततो–ज. । १४. मूलार्ण–ङ. । १५. 'तावत्' नास्ति–क. ग. छ । १६. भूयो भूयो–ख. ङ. ज. ।

1 "केचित्तु भालपदमाज्ञाचक्रोपलक्षकं [जन्म]मण्डलपदं मूलाधारपरमिति वदन्तः षट्चक्रेषु विद्यां लिखेदित्याहुः" (से. पृ. ११३) ।

2 "आदौ योनौ भवेदन्ते पल्लवः सम्पुटो द्वयोः । एकान्तरं तु ग्रथनं विदर्भो द्व्यन्तरीकृतः ॥" (१।७२) इति कादिमताख्ये तन्त्रराजे दृश्यते ।

3 "ये त्वङ्कुशोत्तरं विद्याक्षरद्वयं ततो जन्मनामाक्षरमिति व्याचक्षते ।" (से पृ ११३) ।

तदाशाभिमुखो[1] भूत्वा त्रिपुरीकृतविग्रहः ।
[2]बध्वा तु क्षोभिणीं[3] मुद्रां विद्यामष्टशतं[4] जपेत् ॥ २३ ॥
नियोज्य[5] दहनागारे चन्द्रसूर्यप्रभाकुले[6] ।
ततो विचलिता[7]पाङ्गी[8]मनङ्गशरपीडिताम्[9] ॥ २४ ॥
प्रोज्ज्वलन्[10]मदनोन्मेषप्रस्फुरत्[11]जघनस्थलीम्[12] ।
शक्तिचक्रोच्छलद्[13]रश्मिवलनाकवलीकृताम्[14] ॥ २५ ॥

तद्दिङ्मुख इत्यर्थः । त्रिपुरीकृतविग्रहो मन्त्रन्यस्तशरीरः । त्रिपुराभट्टारिका[15]त्मना भावितात्मविग्रह इत्यर्थः । इदमेव मुख्यं समाधानम् । इदन्तोपासनं[16] काल्पनिकम् । तदुक्तं गीतानिष्यन्दे—

उत्सृज्या[17]त्म[18]समाधानं ये ध्यायन्त्यन्यदेवताः[19] ।
भिक्षन्ते[20] भूरिवित्तास्ते भिक्षित्वाऽपि बुभुक्षिताः ॥ इति ।

क्षोभिणी मुद्रा [1]वक्ष्यमाणा । नियोज्येति । दहनागारे अग्न्यागारे । चन्द्रसूर्यप्रभाकुले चन्द्रसूर्ययोः प्रभाभिर्व्याप्ते । अयमर्थः—[2]चन्द्रसूर्यदहनत्रिभङ्गिनि महति चक्र इति । विचलितापाङ्गीं कामविकारेण । प्रोज्ज्वलदिति[21] ।

दिङ्मुख इत्यर्थः । संयोज्य [2]दहनागार इति मूलाधारे तां साध्यां नियोजयेदित्यर्थः[22] । अथवा दहनागार इति चन्द्रसूर्यकलालयभूतं चक्रमेव । शक्तिचक्रोच्चलच्छवितवलनाकवलीकृतामिति

---

१. खीभूय–सघ. । २. विविच्य–सल. । ३. क्षोभिणो–से., मोक्षिणी–वाक. ख. । ४. मष्टोत्तरं–वाक. ख. । ५. संयोज्य–अ. । ६. कलालये–वाक. ख. ग. से. अ., कृतालया–सक., प्रभालये–सग. । ७. विह्वलिता–वाक. ख. ब. अ. । ८. पाङ्गां–सक. ख. घ. । ९. एतदनन्तरं पङ्क्तिक्रम एवम्—दूरीकृत., आकृष्ट., खप्र., प्रोज्ज्वल., शक्ति., नवानुराग.–से. । १०. प्रोच्छल–वाक. ख., प्रोच्चल–वाग. से., प्रचलो–सक., प्रोल्लस–सघ. । ११. प्रचल–वाक. ख., चल–सघ. । १२. स्थलाम्–वाक. अ. ब., मण्डिताम्–सघ. । १३. च्चल–वाक. से., च्चलच्छाक्ते–वाख. ग. घ. । १४. विकली–सख. । १५. रिकाभावि–ख. ड. । १६. इदमुपासनं–ख. ड., इदं तदुपासनं–घ. । १७. उज्झित्वा–म. । १८. ज्य स्वपमात्मानं–चि. । १९. देवताम्–चि. । २०. भिक्षन्ति–ख. ग. घ. ड., भिक्षित्वा–चि. । २१. 'प्रोज्ज्वलदिति' नास्ति–ख. ड. । २२. दिति भावः–ख. ड. ज. ।

1. तृतीये पटले ५-६ श्लोकयोर्वक्ष्यमाणेत्यर्थः ।
2. केचित्तु दहनागारशब्देन साधकस्य मूलाधारमुच्यते, तत्र योजनं साध्याया इत्याहुः । परे तु चन्द्रसूर्यकलायुक्ताग्निमण्डलं श्रीचक्रमेवेत्याहुः" (से. पृ. ११४) ।

दूरीकृतस्वचारित्र[1]भयलज्जानयाङ्कुशाम्[2] ।
आकृष्टहृदयां नष्टधैर्यामुड्डीनजीविताम् ॥ २६ ॥
वप्र[5]प्रासादनिगड[6]नदीयन्त्रसुरक्षिताम्[7] ।
नवानुरागसन्धानकम्पमानहृदम्बुजाम् ॥ २७ ॥
मनोधिकमहामन्त्रपवनापहृतांशुकाम्[8][9][10] ।
विमूढामिव विक्षुब्धामिव[11] भ्रान्तामिव द्रुताम् ॥ २८ ॥

प्रोज्ज्वलताऽतिप्रज्वलितेन, प्रकर्षेणोज्ज्वलतो (वा) मदनस्य महोन्मेषेण प्रकृष्टस्फुरज्जघनस्थलीम्[12] । शक्तिचक्रेति । शक्तीना चक्र शक्तिचक्रम्, तस्मादुच्चलिताना रश्मीना वलना वेष्टनम्, तेन कवलीकृतां ग्रासीकृताम्[13] । दूरीकृतेति । चारित्र[14]भयलज्जानया एव, अङ्कुशः अपथप्रवृत्तिनिरोधक., स दूरीकृतः परित्यक्तो यया तामिति । आकृष्टहृदयां मन्त्रप्रभावरज्जुभि. । नष्टधैर्यां मन्त्रप्रभावाहृतगर्वत्वात् । उड्डीनजीवितां गतप्रायप्राणाम् । वप्रप्रासादेति । शिलेष्टका[15]मृत्संचितावरण वप्रम्[16] । प्रासादो भूभुजा स्थानम् । निगडं बन्धनम् । यन्त्रं भूगृहम् । तै. सुरक्षिताम्[17] । नवानुरागः प्रथम[18]राग , तस्य सन्धानेन कम्पमानहृदयाम्बुजाम्[19] । अत्राभियुक्तवचनम्—

[1]मूलाधारस्थदेवीमहाचक्रादुच्चलच्छक्तिवागुराकवलीकृतामित्यर्थः[20][21] । उड्डीनजीविताम्[22] उद्भ्रान्तजीवितामिति यावत् ॥ २०–२१ ॥

१. सु—सख. ग. । २. श्य—सख. ग । ३. मया—सक., लया—सख. ग. । ४. उत्तीर्ण—वाक. ख. । ५. चक्र—सख , यन्त्र—ब. । ६. प्राकार—वाक. ख. ब. सक. ख. ग. घ. । ७. निबिड—वाक. ख. ब. । ८. मूत—सक. । ९. तन्त्र—सख. । १०. वेगेना—वाक. ख. । ११. मिवाप्लुष्टामिव स्रुताम्—वाक. ख., सक्षुब्धा विप्लुष्टामिव विद्रुताम्—ब., क्ष्या घृष्टा मदनविह्वलाम्—सख., परिमूढामिव विल्पष्टा विघृष्टामिव विह्वलाम्—सग. । १२. स्थलामित्यर्थ —ग. । १३. 'ग्रासीकृताम्' नास्ति—ख ङ. । १४. 'चारित्र' नास्ति—ख ङ । १५. शिलालोष्ट—ख. ङ. । १६. वप्र —ग. घ. । १७. तामिति—ग. घ. । १८. 'प्रथमराग ' नास्ति—ख ग ङ । १९ वेपमानहृदयाम्—ख ङ. । २०. दुच्छल—क. ग. । २१. मिति यावत्—ख. । २२. 'उड्डीन यावत्' नास्ति—ख. ।

1 "शक्तिचक्र तदीयमूलाधारम्, तस्मादुच्चलन्त्या शक्त्या कुण्डलिन्या इति केचित्" (से. पृ ११५) ।

लिखितामिव निस्संज्ञामिव[1] प्रमथितामपि ।
[2]दलितामिव संभ्रान्तामिवो[3]त्त्रासमितामिव ॥ २९ ॥
वि[4]ह्वस्तामिव संकीर्णा[5]मिवाकुलितमानसाम् ।
[6]निलीनामिव निश्चेष्टामिवान्यत्वं गतामिव ॥ ३० ॥
भ्रमन्म[7]न्त्रानिलो[8]द्धूतपत्राकारां नभस्[9]तले ।
भ्रमन्तीमानयेन्नारीं योजनानां श[10]तादपि ॥ ३१ ॥

न तथा सुखयत्येषा चेत[11]स्त्रिभुवनेशिता[12] ।
यथा परस्परानन्दी स्नेहः प्रथमरक्तयोः ॥ इति ।

मनोऽधिकेति। मनसो योऽधिको वेगः, मनोजव इति यावत्। स महामन्त्रपवनस्तेनापहृतांशुकाम्। विमूढाम् अनभिव्यक्तात्मस्वभावाम्। विक्षुब्धाम् आविलमानसाम्। श्रान्ताम् अ[13]प्रत्यभिज्ञातस्वरूपत्वाच्चिरं खिन्नाम्। द्रुतां द्रवीभूताम्। लिखितां चित्रस्थि[14]ताम्। निस्संज्ञां मूर्च्छां गताम्। प्रम[15]थितां विलोलिताम्। विहस्तां प[16]रवशाम्। संकीर्णां[17] प्रतिपत्तिरहिता[18] विकीर्णा[19]वयवाम्। आकुलितमानसां प्र[20]स्तुतविस्मृतमानसाम्। निलीनामिव निश्चेष्टामिवान्यत्वं गतामिवेति[21]। निलीनाम्[22] अनुद्योगाम्। निश्चेष्टां[23] मृतप्रायाम्। अन्यत्वं गता, नेयं सा, अन्यैवेयमिति द्रष्टृभिश्चिन्त्यमानाम्। भ्रमन्निति। भ्रमन् परि[24]भ्रमन्, मन्त्र एवानिलो मन्त्रानिलः[25], [26]तेनोद्धूतस्य उत्कम्पितस्य

---

१. मति—ख. । २. "दलितामिव शलीनामिवाकुलितमानसाम् । सलिलामिव संभिन्नामिवाकुलितविग्रहाम् ॥ एवं मन्त्रानिलोद्भ्रान्तपत्राकारा नभस्तले ।" इति क्रम पाठश्च—ख., गलिता—वाग. से. । ३. वोद्गमरिता—वाग. से. ब. सस. । ४. गलिता—वाक. ख., दलिता—सव., मलिना—ब. । ५. संभिन्ना—भाव. ख । ६ नास्त्येषा पङ्क्तिः—वाक. ख. ग. ब. अ. । ७. मह्रा—वाग. से. सस. । ८. दुभ्रान्त—वाक. ए. अ., दुमूतपत्रा—वाग. से. । ९. स्थले—वाग. से. सस. । १०. शतैरपि—वाग. से. । ११. चारित्रि—ग । १२. शितुः—स. ङ. । १३. प्रत्यभिज्ञातस्वरूपा च—च ङ. । १४. स्थाम्—ग. घ. । १५. अप्रम—ग. घ. । १६. विप्रतिपत्तिरहिताम्—ख. ङ. । १७. सशीर्णा—ग. घ. ङ. । १८. 'प्रतिपत्तिरहिता' नास्ति—ख. ङ. । १९. विशीर्णा—ख. ग. ङ. । २०. 'प्रस्तुतविस्मृतमानसाम्' नास्ति—ख. ङ. । २१. 'इति' नास्ति—ग. । २२. नामिव—ग. । २३. निश्चेष्टा नाम मृतप्राया—ग. । २४. 'परिभ्रमन्' नास्ति—ख. ङ. । २५. 'उद्धूतपत्राकारा' इत्यधिकं—ग. । २६. 'तेन' नास्ति—घ. ।

अथवा मातृकां सर्वां लिखित्वा चक्रबाह्यतः ।
धारयेद् बाहुमूले येस्त्ववध्यः सर्वजन्तुषु ॥ ३२ ॥

पत्रस्य पर्णस्याकार इव या कम्पते ताम् । अत्र[2] नभस्तल इत्यस्याय भाव — मन्त्रपवनप्र[3]कम्पिता निरालम्बना भ्रमन्तीमिति। आनयेत्, साधक इति शेष.। योजनानां शतादर्पीत्यस्मिन्नर्थे मन्त्रो[4]ऽर्थमाथर्वण [1]—"यदि वसति[5] योजनशते नदीना वा ग[6]तान्तरः" इति ॥ २०-३१ ॥

अथवेति निपातसमुदायोऽयशब्दार्थ. प्रयोगान्तरारम्भे । अयमर्थ[10].— च[7]क्रस्य बाह्यदेशे चक्रोपरिलि[8]प्टमकारादिक्षकारान्तान् वर्णान् विन्यस्य प्रोक्त-क्र[9]ममावध्य प्रोक्तस्थाने प्रोक्तफलसिद्ध्यै धारयेदिति ॥ ३२ ॥

अथवेत्यादि सर्वजन्तुष्वित्यन्तस्यायमर्थः—[2]भूर्जपत्रे चन्दनागुरुकर्पूरपङ्केन श्रीचक्रं लिखित्वा तस्य म[11]ध्ये त्रिकोणमध्ये लिखितमूलविद्याहकारमध्येऽमुकं र[12]क्ष रक्षेति साधक-नाम लिखित्वा चक्रचतुरस्रबाह्य[13]तः परिवेषक्रमेण मातृकां लिखित्वा सितसूत्रेण वेष्टयित्वा गुटिकां कृत्वा पञ्चगव्यपञ्चामृतस्नापनान्ते प्राणान् प्रतिष्ठाप्य संपूज्य मूलविद्यामष्टो-त्तरशतादि स्मरन् यथाशक्ति जपि[14]त्वा शुभेऽहनि धारयेत् ।

---

१. य. सोऽवध्य—वाल. से. व. सक. ग., शु सोऽवध्य—मस.। २. 'अत्र' नास्ति—ख. ङ., 'अत्र…इति शेष' नास्ति—घ.। ३. म्पिता…म्बना…तीति—ख.। ४. मन्त्रो यथा दर्पण—ख. ङ.। ५. वसन्ती—ग.। ६. गतान्तर—ग. घ.। ७. 'चक्रस्य' नास्ति—ख. ङ.। ८. लिप्ट—ग., रिप्ट—घ.। ९. माबाध्य—घ., कर्माबध्य—ख. ङ.। १०. 'अथवे…अर्थ' नास्ति—ग.। ११. 'मध्ये' नास्ति—ख. ङ. ज.। १२. 'रक्ष' नास्ति—ख. ग. छ.। १३. इतः परम्—"प्राणप्रतिष्ठा। प्राणप्रतिष्ठामन्त्रस्य ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा ऋषय ऋग्यजुस्सामाथर्वणानि छन्दांसि सकलजगत्सृष्टिस्थितिसंहारकारिणी परा प्राणशक्तिर्देवता आं ह्रीं क्रों बीज स्वाहा शक्तिः प्राणप्रतिष्ठार्थे विनियोग । रक्ताब्धिपोतारुणपद्मसंस्था पाशाङ्कुशाविक्षुशरान् सबाणान् । शूल कपाल दधतीं कराग्रे रक्ता त्रिणेत्रा प्रणमामि देवीम् ॥ इति। तत्र" इत्यधिक पाठ—क. ग. छ.। १४. जप्त्वा—ख. ङ.।

1. एतद्वचनमथर्ववेदे न दृश्यते। श्रीकण्ठ्यां पठितेषु चतुष्षष्टितन्त्रेष्वेका आथर्वणसंहिता। तत्र यमेतद्वचनं स्यात्।
2. "अत्र नामलेखनादीनिकर्तव्यताविस्तरो ग्रन्थविस्तरैकप्रयोजनकोऽर्थरत्नावल्यां द्रष्टव्य" (मे. पृ. ११५)।

अत्र प्राणप्रतिष्ठाप्रकारो लिख्यते—दीर्घषट्स्वरभेदितेन मायाबीजेन कराङ्गन्यासं कृत्वा पाशाङ्कुशाभयवरोद्यतकरां रक्तालङ्कारवसनां प्राणदूतीपरिवृतां रक्तां शक्तिमात्मानं ध्यात्वा मूलाधारान्मूलशक्तिमुत्थाप्य प्रवहणनाड्या निस्सार्य साध्यवामनाड्या तस्य भ्रूमध्यं भित्वा सुषुम्नापथेन[1] हृत्कमलं प्रवेशयित्वा[2] तद्गताष्टपत्रकर्णिकायां निषण्णान् भ्रमराकृतीन् साध्यप्राणान् शक्तितन्तुप्रविद्धान्[3] स्वप्राणदूतीभिराकृष्याकृष्य गुलिकायां संस्थाप्य प्राणप्रतिष्ठामनु जपित्वा स्वात्मशक्तिं स्वात्मनि[4] समाहरेत्। प्राणदूत्यो यथा—

मृता वैवस्वता चैव जीवहा प्राणहा तथा।
आकृष्या प्रथना[5] चैव[6] प्रमादा विस्फुलिङ्गिनी॥
क्षेत्रज्ञ[7]प्रतिहारी च प्राणदूत्यो[8] नव स्मृताः। (प्र० सा० ३५।१२)

[9]ओँ ह्रीँ क्रोँ यं र लं वं शं षं सं हं ळं क्षं सं हं सः[10] अमुष्य प्राणा इह प्राणाः। पुनरपि पाशादि हंसोन्तम्[11] अमुष्य जीव इह स्थितः। पुनः पाशादि हंसान्तम् अमुष्य सर्वेन्द्रियाणि। पुनः पाशादि हंसान्तम् अमुष्य वाङ्मनश्चक्षुःश्रोत्रघ्राणप्राणा मयि जीव इह स्थितो मयि सर्वेन्द्रियाणि मयि वाङ्मनश्चक्षुःश्रोत्रघ्राणप्राणा इहायान्तु सुखं चिरं तिष्ठन्तु स्वाहा। प्राणप्रतिष्ठामन्त्रः। अथवा स्त्रीसाध्य[12] आत्मानं कामेश्वरं ध्यात्वैवं कुर्यात्[13]। पुंसाध्ये कामेश्वरीं[14] ध्यात्वैवं[15] कुर्यादिति। आकृष्ट्यादिषट्कर्मसु भ्रमरप्रयोगपूर्वकं[16] साध्यप्राणान् प्रतिष्ठाप्य स्पृशन् अष्टोत्तरशतादिक्रमेण यथाशक्ति जपेत्। स्वपरार्थ[17]रक्षासु सर्वत्र गुटिकां स्पृशन् भ्रमरप्रयोगं विना तत्तद्देवतासन्निधानार्थं तत्तद्देवतानामपूर्वकं प्राणप्रतिष्ठामन्त्रं यथाशक्ति जपेत्। नवनीतघृतादिष्वात्मोपभोग्यवस्तुष्वा[18]कर्षणवशीकरणविविध[19]प्रयोगेषु भ्रमरप्रयोगपूर्वकं साध्यप्राणान् प्रतिष्ठाप्य सहस्रादिक्रमेण स्पृशन् प्राणप्रतिष्ठामन्त्रं जपित्वा प्रयुञ्ज्यात्। ततोऽभीष्टसिद्धिर्भवति॥ ३२॥

---

१. पदेन—ङ. ज.। २. भेदयित्वा—ख.। ३. तनुप्रविष्टान्—क, मार्गप्रविष्टान् प्राण—ख. ङ. ज.। ४. स्वस्थाने—ख. ङ. ज.। ५. प्रसना—ख. घ. ङ. ज.। ६. पश्चात् प्रथमा—ख. ङ. ज.। ७. क्षेत्रप्रतिहृतेत्येता—ख. घ. ङ. ज.। क्षेत्रजा प्रतिहारी च—छ.। ८. दूत्यश्च यादिका—मु.। ९. 'ओं ह्रीं······प्रतिष्ठामन्त्र' इत्यस्य स्थाने 'ओं ह्रीं क्रों इत्यादि प्राणप्रतिष्ठामन्त्र' इत्येव पाठ—ख. ङ. ज.। १०. हस. सोह—ग.। ११. सोहमन्तम्—छ.। १२. ध्यात्वे—ख. ङ. ज.। १३. त्वेतत्—क. ग. ङ. छ.। १४. कामेश्वरोरूप—क. ग. छ.। १५. ध्यायेदिति—क. ग. ङ. छ. ज.। १६. कान्—ख. ङ. ज.। १७. स्वपरमात्म—ख. ङ. ज.। १८. 'ष्वात्मो···भंवति' इत्यस्य स्थाने 'ष्वात्मप्रयोगवस्तुषु भक्षणवशीकरणप्रयोगे सभ्रमरसप्राणं जपं युञ्ज्यात्' इति पाठ—ज.। १९. विविध··भंवति' इत्यस्य स्थाने 'प्रयोग' सभ्रमरसप्राण जप्त्वोपयुञ्ज्यात्' इत्येव पाठ.—ख. ङ.।

[1]तथैव हि महेशानि स्वसंज्ञाक्रमयोगतः ।
चन्दनागुरुकर्पूरैरजरामरतां लभेत्[2] ॥ ३३ ॥
[3]एवं देवि विधानेन रोच[4]नागुरुकुङ्कुमैः ।
लिखितं [5]चक्रयोगेन यस्मिन् क[6]स्मिन्नपि स्थितम् ॥ ३४ ॥
साध्यनाम स्वनाम्ना तु चक्रस्यान्तर्विदर्भितम् ।
करोति [7]सकलान् लोकानचिरात् पादवर्ति[8]नः ॥ ३५ ॥

तथैव पूर्ववत् । समातृकाव[9]र्णं चक्र विलिख्य स्वसंज्ञाक्रमयोगतः स्वस्य साधकस्य सज्ञाक्षरमन्त्राक्षरक्रमयोगत इत्यर्थ ॥ ३३ ॥

चक्रयोगेन [10]चक्रविन्यासयोगेन । यस्मिन् कस्मिन्निति[11] । देश इति पूर्यम् । चक्रस्यान्तर्विदर्भितमित्यस्यायमर्थ.—चक्रस्य मध्ये सकामराजवीजे साध्यसाधकनामाक्षराणा यथायोग विदर्भेण स्थितमि[12]दं चक्रमिति । लोकान् जनान् । पादवर्तिनः [13]पादस्थानीयान् ॥ ३४-३५ ॥

तथैवेत्यारभ्य अमरता लभेदित्यन्तस्यायमर्थ – स्वसज्ञाक्रमयोगत इति पूर्ववच्चक्र लिखित्वा चक्राद्बहितो मातृकालेखनसमये प्रत्यक्षरं [14]साधकनामाद्यक्षरान्तरितं लिखेदिति विशेष ॥ ३३ ॥

एव देवीत्यारभ्य पादवर्तिन इत्यन्तेनैतदभिप्रेत[15]म्—एवमिति पूर्ववच्चक्रले[16]खनमुक्त सूचितम् । अत्रायं विशेष —मूलवि[17]द्याहकाररेफयोर्मध्ये साध्यसाधकयोर्विदर्भितं नाम लिखित्वा तत्रैव कर्म लिखेत् । तत्रापि [18]साधकस्य नामाक्षरद्वय [19]साध्यना(म ? म्न) एकैकमिति विशेषः । व[20]श्यकर्मण प्रस्तुतत्वाल्लेखनद्रव्यविशेषोऽप्युक्त । मातृकाक्षरवेष्टनं साधकनामाद्यक्षरयोगेन । (एव ? एव) विदर्भविधि. । साध्यसाधकनामविलेखने सर्वत्रायमेव विधि. ॥ ३४-३५ ॥

१ तथैव–वाख. । २. प्रजेन्–वाग. रो. । ३. एतदेव–वाक. ग. रो. । ४. चन्दना–ख. । ५. क्रम–ख. । ६. तस्मिन्–वाक. ख. । ७. सकल लोकम–वाक. ख. । ८. नम्–वाक. ख. । ९ वर्णि–घ. । १०. चक्रविन्यासयोगेन–ग. । ११ 'इति' नास्ति–ख. ङ. । १२. 'इद' नास्ति–ख. ग. ङ. । १३. दास–ग. घ. । १४. साध्य–ङ. । १५. मतम्–ङ. ज. । १६. लेखमुक्त सचितस्य–ङ. । १७. विद्यायो–ग. ज. । १८. कनामा–ङ. ज. । १९ साध्या–ङ. । २०. वश्यस्य–ङ. ज ।

मध्यंगतेन बीजेन महाकामकलात्मना ।
एकमेकमवष्टभ्य[2] साध्यनामाक्षरं प्रिये ॥ ३६ ॥
बहिरप्यखिलैरेवं[3] वेष्टयेन्मातृकाक्षरैः ।
हेममध्यगतं[4] कृत्वा धारयेद् वामके भुजे ॥ ३७ ॥
शिखायामथवाऽस्यादौ[5] धारयेद्यत्र तत्र वा ।
करोति दासभूतं तत्त्रैलोक्यं[6] सचराचरम्[7] ॥ ३८ ॥

मध्यंगतेन चक्रमध्यत्रिकोणगतेन । [1]महाकामकलात्मना "बिन्दुं संकल्प्य" (१।१८५) इत्युक्तस्वभावेन ईकारात्मना । अवष्टभ्य आत्मीकृत्य । बहिः चक्रात् । हेममध्यगतं[8] हेमपट्टमध्यगतम् । चक्रमिति शेषः । शिखायां चूलीतले । अथवाऽस्यादौ धारयेद् यत्र तत्र वेति । अस्यादौ[9] खड्गादौ । यत्र[10] तत्र वेति । महानसकोशगृहादिदेश इत्यर्थः । करोति दासभूतं तत्त्रैलोक्यं

मध्यंगतेनेत्यादि चक्रुरूपिणीत्यन्तेनैतदभिप्रेतम्—[1]मूलविद्यामध्यगतमहाकामराजबीजानन्तरं साध्यनामाद्यक्षरं[11] पुनः कामराजबीजं तदन्ते साध्यनामद्वितीयाक्षरम् । एवं क्रमेण यावन्नामपरिसमाप्त्यवष्टभ्य तन्महाचक्रमध्यत्रिकोणे सर्वमेतल्लिखित्वा तत्रैव त्रिकोणान्तरे[12] मातृकया वेष्टयेत् । अत्रावष्टम्भशब्देन ग्रथनमभिप्रेतम्[13] । तदुक्तम्—

१. त्मनः–सक. । २. मेव–सख. । ३. रेवं–सग., लिखेदेवं–सङ. । ४. गतां–चार. ग. । ५. यस्त्रे–वाक. ख. ग. से. ब. अ. सक. ख. ग. घ. । ६. हि–वाक. ख. ग. से. अ. ब. सक. ख. ग. घ. । ७. नास्त्येषा पङ्क्तिः–सख. । ८. 'हेममध्यगतं हेमपट्टमध्यगतम्' नास्ति–ख. ङ. । ९. 'अस्यादौ' नास्ति–ख. ङ. । १०. 'यत्र तत्र वेति' नास्ति–ख. ङ. । ११. नामाक्षरं–ख. ङ. ज. । १२. णान्तराले मातृकां वे–ख. ङ. ज. । १३. हितम्–क. ग. छ., मतम्–ख. ज. ।

1. "महाकामकलात्मकं बीजं चतुर्थस्वरस्तेन मध्यंगतेन त्रिकोणान्तर्लिखितेन साध्यनामाक्षरमेकमवष्टभ्य संपुटीकृत्य बहिश्चकार्याग्निवयोनिचक्राद् बहिर्मातृकाभिर्वेष्टयेदिति तु विमर्शिन्यां व्याख्यातम् । रत्नावलीकारस्तु मध्यंगतेन मूलविद्यामध्यस्थेन बीजेन कामराजकूटेन साध्यनामाक्षराणि ग्रथयित्वा त्रिकोणान्तर्विलिख्य बहिः कामकूटाद्बहिस्त्रिकोणमध्य एव मातृकाभिः साध्यनामाक्षरग्रथनरीत्यैव वेष्टयेदिति व्याचख्यौ" (से. पृ. ११६) ।

संमोहयति राजानं वाजिनं दुष्टकुञ्जरम् ।
[2]चौरं केसरिणं स[3]र्पं [4]परतन्त्रं महाबलम् ॥ ३९ ॥
[5]शत्रुं वज्राशनिं शस्त्रं [6]डाकिनीं शाकिनीं तथा ।
[7]भूतप्रेतपिशाचांश्च धारिता चक्ररूपिणी ॥ ४० ॥
तेन [8]क्रमेण संदर्भ्य पुराणां नाम सुन्दरि ।
मध्ये चतुष्पथे [10]वापि चतुर्दिक्षु निधापयेत् ॥ ४१ ॥

[1]सचराचरमित्यत्र तच्छब्दश्[11]चक्र परामृशति । परतन्त्रं परसैन्यम् । महाबलमिति तन्त्रविशेषणम् । वज्राशनिमिति । [2]'वर्ज्यं वर्जनात्[12]' । यत्र पतति तद्वर्जयतीति । [13]तादृशीमशनिमित्यर्थः । धारिता चक्ररूपिणीति । देवेति शेषः ॥ ३६–४० ॥

तेन क्रमेण पूर्वोक्तप्रकारेण । सन्दर्भ्य ग्रथयित्वा । पुराणां प्रसिद्धानां नगरीणाम् । [14]नाम संज्ञा । मध्ये पुराणाम् । चतुष्पथे रथ्याचतुष्टयसन्धौ ।

"मथनं चाक्षरं प्रति"[3] इति । [15]तत्रापि [16]मातृकावे[17]ष्ट(ने ? नं) सार्ध[18]कनामाद्यक्ष[19]रैर्योगेनैव कार्यम् ॥ ३६–४० ॥

तेन क्रमेणेत्यादि ईश्वरीत्यन्तेनैतदभिप्रे[20]तम्—तत्रापि मध्यमबीजेन पुन[21]र्नामा-

---

१. देवेशि–सक. । २. चक्र–वाग. । ३. सर्वं–से. । ४. परमन्त्रमहाग्रहम्–वाक. ख. ग., परचक्र–वाग. से., परमन्त्र–सख. ग. । ५. शत्रून्–से., शक्र–सख., शक्ति–सग. । ६. वेताल राक्षस–वाग. से., शाकिनीं राक्षसीं–च. सक. ख. ग. । ७. प्रेतभूत–सख. । ८. चक्रेण–वाक. ख. । ९. सदध्यात्–सख. । १० चापि–से., देवि–सख. । ११. श्चक्रराज–ग. । १२. पर्जन्यात्–ख. । १३. तादृशा–ख. ङ. । १४. 'नाम संज्ञा । मध्ये पुराणाम्' नास्ति–ख. ङ. । १५. अत्रापि–ख. ज. । १६. मातृकया–ग. छ. । १७. नेऽपि–ख. ङ. ज. । १८. साध्य–क. ग. छ. । १९. क्षरं–ङ. । २०. मतम्–ङ. ज. । २१. त्रिपुरा नामा–क. ख. ग. घ. ङ. ज. ।

1. "सचराचरमित्यत्र तच्छब्दश्चक्र परामृशतीति विमर्शिन्यामुक्त तदयुक्तमिति" (से. पृ. ११७) । अत्रेदमवधेयम्—सेतुबन्धे 'करोति दासभूतं हि' इति पाठ, ऋजुविमर्शिन्यां तु 'करोति दासभूतं तत्' इति ।
2. "वर्जयति वियोजयति प्राणैः" (३।११।४) इति निरुक्तव्याख्यायां दुर्गाचार्यः ।
3. १५० पृष्ठस्या २ संख्याका टिप्पणी द्रष्टव्या ।

महान्[1] कोलाहलस्तत्र ततो लोकस्य जायते ।
योषितां च[2] विशेषेण विद्विष्टा[3]नाम[4]पीश्वरि ॥ ४२ ॥
एतन्मध्यगतां पृथ्वीं सशैलवनकाननाम् ।
चतुःसमुद्रपर्यन्तां ज्वलन्तीं चापि चिन्तयेत्[5] ॥ ४३ ॥
[6]षण्मासध्यानयोगेन[7] जायते मदनो[8]ऽपरः ।
[9]दृष्ट्यैवाकर्षयेल्लोकं[10] दृष्ट्यैव कुरुते वशम्[11] ॥ ४४ ॥
दृष्ट्या क्षोभयते[12] नारीं दृष्ट्या[13] संहरते विषम् ।

चतुर्दिक्षु पुराणां चतुराशासु । निधापयेत् निखानयेत्[14] । महान् अनल्पः । कोलाहलः क्षोभात्मा । तत्र तासु पुरीषु । लोकस्य जनस्य । तत्रत्यानां जनानां परस्परक्षोभो भवतीति भावः । विद्विष्टानां परस्परं कृतवैराणाम् ॥ ४१–४२ ॥

एतन्मध्यगतामित्यत्रैतच्छब्दश्चक्र[15]राजपरामर्शकः । वनं जलम् । ज्वलन्तीं चक्रप्रभाक[16]वलितत्वात् । मदनः कामः । अपरो द्वितीयः । दृष्ट्या करोति

क्षरमथनं कार्यमिति विशेषः । अन्यन्मातृकावेष्टनादि समानमिति । सन्दर्भावष्टम्भा-[17]वेकौर्थावित्ति ॥ ४१-४२ ॥

एतदित्यादि नाशयते क्षणादित्यन्तः स्पष्टार्थः । तत्राप्येतदिति श्रीचक्रमभिमतम् ॥ ४३–४६ ॥

---

१. महाहल्लोहलो देवि–वाक. ए., महाकोलाहलस्तत्र–सख. ग., स्तेषु–सक. । २. तु–सख., वा–सग. । ३. त्यदृष्टा–वाक. ख. घ. अ. । ४. नां महे–सप. । ५. चिन्तयेत् प्रिये–वाग. से., चिन्तयेत्ततः–घ. सक. ख. ग. । ६. षण्मासान्–वाग. से. । ७. काल–सग. । ८. नोपमः–वाक. ख. घ. अ. । ९. श्लोकद्वये सर्वत्र 'दृष्ट्वा' इति पाठ–वाग. से., दृष्ट्याकर्षयते–घ., दृष्ट्वा कर्षयते–सख., दृष्ट्वा आक–सग. । १०. लोकान्–वाग. से. सक. । ११. वशे–वाग. से. । १२. संक्षोभयेन्नारीं–वाग. से. सक. ग. । १३. दृष्ट्वैवापहरेद्विषम्–वाग. से., दृष्ट्यापहरते विषम्–घ. सक. ग., दृष्ट्वा–सख. । १४. 'निखानयेत्' नास्ति–ख. ट. । १५. श्चक्रं परामृशति–ख. ट. । १६. कवलीकृतत्वात्–ख. ट. । १७. वेय कार्यावित्ति–क. ख. ग. ट. छ. ।

दृष्ट्या करोति [1]वागीशं दृष्ट्या [2]सर्वं विमोहयेत् ॥ ४५ ॥
दृष्ट्या करोति चावेशं दृष्ट्या सर्वं विमोचयेत् ।
दृष्ट्या [3]चातुर्थिकादींश्च [4]नाशयेदचिराज्ज्वरान् ॥ ४६ ॥
एतत्प्रपूजितं [5]रात्रौ [6]चक्रं सिन्दूरचित्रितम् ।
करोति [7]महदाकर्षं [8]सुदूरादपि योषिताम् ॥ ४७ ॥
[9]सर्वदिक्षु विदिक्ष्वेवं [10]यदा देवी [11]प्रपूज्यते ।
दिगनुक्रमयोगेन तदा सर्वं जगद्वशे ॥ ४८ ॥

वागीशमिति । मूकमपि जनमनुग्रहदृष्टिपातेन सरस्वतीनृत्त[12]गीतरङ्गं करोतीत्यर्थः ॥ ४३–४६ ॥

[13]एतदित्यादि । [1]सिन्दूरचित्रितं रात्रौ प्रपूजितं महदेतच्चक्रं सुदूरादपि योषितामाकर्षं करोतीत्यन्वय । तदा सर्वं जगद् वशे । भवतीति शेष ॥ ४७–४८ ॥

एतदित्यादि सुदूरादपि योषितामित्यन्तेन [1]सिन्दूररजसा श्री[14]चक्रं लिखित्वा [15]तन्म-(ध्य?ध्ये) त्रिकोणमध्ये (प्रथ)मं मूलवि(द्या ? द्या) तत' संबोधनान्तं देवीनाम पुनर्लिखि-[16]त्वाऽर्थादेतन्मध्ये आकर्षणकर्मवत् [17]सर्वं नामादिक लिखित्वा रात्रौ पूजयेदित्यभि-मतम् ॥ ४७ ॥

१. चावेशं–वाक. ख. ग. । २. सर्वं विमोचयेत्–वाग. से. सर्वं विमोहयेत्–घ. । ३. दर्पकाहि–सग. । ४. द्विपमज्वरान्–वाग. से. साग. ज्वराञ्चाशयते क्षणात्–अ. घ. सक. ख. । ५. देवि–घ. सत्र., चक्र–सख. । ६. सिन्दूरेण विचिन्तितम्–वाक. ख., चक्र सिन्दूररञ्जितम्–वाग. से., निशि सिन्दूरचित्रितम्–घ. सग., चर्चितम्–सक., चक्र सिन्दूरचर्चितम्–सग. । ७. स महाकर्षं–सग. । ८. दूरस्थायाश्च योषित –सख., सुदूरादेव–सग. । ९. सदा–वाग. ख. से. घ. साग., एतद्–सक. । १०. यथा देवि–वाक. ख., यदा देवी–सख. । ११. जयेत्–सग. । १२. 'गीत' नास्ति–ग. घ. । १३. एतदिति–ख. घ. ङ. । १४. इत परम्–'ग्रम्य हरिद्रादि तेन चक्र' इत्यधिक पाठ –च. ग. छ., ५८ श्लोकस्यमेतद्व्याख्यानमत्रयधानादत्र स्थापितम् । १५. 'तन्मध्ये · र्थादि' नास्ति–ख. ङ. ज. । १६. र्थादित–क. ख. ग. घ. ङ. ज. । १७. सर्वनामादि–क. ग. छ. ।

1 'तेन हरिद्रादिना विलिख्य सिन्दूर पूरयेदिति व्याख्यानमनादेयम्" (से. पृ. ११८) ।

भूर्जपत्रे विलिख्यै[1]तन्नवे निर्विवरोदरे ।
रोचनागुरु[2]काश्मीरैर्मध्ये संदर्भयेत् पुरम् ॥ ४९ ॥
विपुलं देशमथवा विषयं[3] मण्डलं तदा[4] ।
स्वनामसहितं[5] कृत्वा यदि भूमौ निधापयेत् ॥ ५० ॥
धारयेदथवा[6] हस्ते कण्ठे[7] वा भुजमूलतः[8] ।
शिखायामथवा[9] वस्त्रे यत्र यत्र स्थितं च वा[10] ॥ ५१ ॥
चक्रमेतन्महाभागे[11] पुरक्षोभणमुत्तमम्[12] ।

भूर्जेति । एतत् चक्रं । नवे नूतने । निर्विवरोदरे अच्छिद्रे । काश्मीरं कुङ्कुमम् । मध्ये चक्रस्य । संदर्भयेत् पुरमिति । पुरादीनां नामाक्षराणि यथा संदर्भितानि ग्रथितानि भवन्ति तथेति । स्वनामसहितं साधकसंज्ञाक्षर-संयुक्तम् । अयमर्थः—चक्रराजमध्ये[13] त्रिकोणोदरलिखित[14]कामराजबीज[15]गर्भ[16]-गृहे पुरादीनां नामाक्षराणि साधकनामाक्षरैः[17] संदर्भितानि लिखेदिति । पुरक्षोभणं पुराणां[18] क्षोभणमित्यर्थः ॥ ४९-५२ ॥

सर्वेत्यादि जगद्वश इत्यन्तेन श्रीचक्रमध्ये साध्यसाधकयोर्नाम वशीकरणवह्निलिखित्वा पूर्वादिक्रमेणै[19]वाभिमुखः पूजयेत् । अत्र[20] साध्यनाम[21][1] दिङ्नामैवेति सूचितम् ॥४८॥

भूर्जपत्र इत्यादि उत्तममित्यन्तेनैतदभिप्रेतम्[22]—श्रीचक्रमध्ये त्रिकोणमध्यलिखित-विद्यारेफहकारमध्ये पुरादिना(म) साधकनामाक्षरप्रथनयोगेन लिखित्वा कर्म लिखे-दिति यावत् ॥ ४९-५२ ॥

---

१. समालिख्य रोचनागुरुकुङ्कुमैः–याक. ख. अ. व., त्रेषु संलिख्य–सग. । २. संदर्भयेत्तस्य मध्ये नगरं यायवा पुरम्–याक. ख. सक. ग. । ३. विपुले–सक. । ४. च वा–याक. ख., तथा–याग. से. ब. सक. । ५. दर्भित–याक. ख. । ६. ज्वालके–सक. । ७. केयूरे वा शिलापके–सक. । ८. बाहु–याग. से. सग. । ९. बाहुमूलेऽ–सक. । १०. वा रोचयेन्मनः–सक. । ११. देवि–सल. ग. । १२. हेतुकम्–सग. ग. । १३. मध्य–ख. घ. ङ । १४. विलसित–ख. ङ., 'लिखित' नास्ति–ग. । १५. 'बीज' नास्ति–ख. ङ. । १६. 'गर्भ' नास्ति–घ. । १७. साधकानां नाम–ग. । १८. 'पुराणां क्षोभणमित्यर्थः' नास्ति–ख. ङ. । १९. क्रमेण पूर्वाभि–ङ, क्रमेणाभि–ज. । २०. तत्र–ङ. ज. । २१. नामादिना–ख. ङ. ज. । २२. मतम्–क. ग. छ. ।

1. "अत्र दिङ्नामैव साध्यनामेत्याहुः" (से. पृ. ११८) ।

अर्कक्षीरं कुङ्कुमं[1] च धत्तूरकरसं तथा ॥ ५२ ॥
रोचनालक्तकं लाक्षारसं मृगमदोत्कटम्[2] ।
एकीकृत्य[3] चक्रमेतल्लिख्यते[4] यस्य संज्ञया ॥ ५३ ॥
तस्य चोरग्रहव्याधिरिपुसिंहाहिर्वारिजम्[5][6][7][8] ।
यक्षराक्षसवेतालभूतप्रेताशुभात्मनाम्[9] ॥ ५४ ॥
लूतावृश्चिककीटानां कामलाशीतिकोद्भवम्[10] ।
भयं न विद्यते[11] तस्य[12] परमन्त्राभिचारजम्[13][14] ॥ ५५ ॥

अर्कक्षीरमित्यादि । धत्तूरकरसम् उन्मत्तपुष्परसम् । अलक्तकलाक्षयोरवान्तरभेदो द्रष्टव्य. । मृगमदोत्कटम्[15] । मृगमदः कस्तूरिका, तयोत्कटम् उद्रिक्तम् । संज्ञया नाम्ना । ग्रहः सूर्यादि. । व्याधिः आध्यात्मिकादिदु.खत्रयात्मा । वारिजं जलनिमित्तज भयम् । यक्षराक्षसवेतालभूतप्रेताशुभात्मनामिति । यक्षादिप्रेतान्ताना पञ्चानामन्येपामशुभात्मनामपीत्यर्थः[16] । लूतेत्यादि[17] । लूतादिकीटान्ताना त्रयाणा संबन्धि भयम्, कामलोद्भव भयं शीतिकोद्भवं[18] भयं चेत्यर्थ. । तस्य साधकस्य । परमन्त्राभिचारजं भयमित्यस्यायमर्थ. —परेषा

अर्कक्षीरेत्यादि सर्वेत्यन्तप्रयोगे रक्षाकर्मवन्नामकर्म[19] लिखेत् ॥ ५२–५६ ॥

---

१. कुसुम–सख. । २. तमम्–व. । ३. कृत्वा–से. व. सक. ख. । ४. क्रमेणैत–व. । ५. वित–सक. । ६. दिव–मध., विप्र–सग. । ७. हिंसानिवारणम्–सक., हिंसाभिचारजम्–सग. । ८. वाजिजम्–वाध. से., वाजिनाम्–वाक. ग. । ९. मूतोग्रशाकिनीदुष्टचेतसाम्–वाक. ख., भूतप्रेतपिशाचजम्–वाग. से., हिंसाभिचारजम्–सख. । १०. लूतादिगर्दभज्वाला तथा शीतलिकोद्भवम्–वाक. ख., ज्वालागर्दभलूतादि–व. सग., लूतागर्दभविस्फोटज्वाला–शक., मूतादिशमरोद्भूत–सख. । ११. पीडयते–सक. । १२. वश्य–सक. । १३. तन्त्रा–सग. । १४. चम्–शाक. ख., रिकम्–व. । १५. 'मृगमदोत्कटम्' नास्ति–ख. ङ. । १६. अनेषामनु–ख. ङ. । १७. लूतादीति–घ., नास्ति–ख. ङ. । १८. 'शीतिकोद्भव भय' नास्ति–ख. ङ. । १९. कर्मसंलिखेत्–ट. अ., कर्मलेखनम्–व. ग. छ. ।

नित्य[1]सन्धारणाच्[2]चापि कालमृत्युयमादयः ।
न शक्ता हिंसितुं सम्यग् रो[3]मैकमपि सर्वदा[4] ॥ ५६ ॥
अ[5]थवा म[6]ध्यगां देवीं त्रिकोणोद[7]रगां तथा ।
अधस्तान्नामसंयुक्तां रोचनाकुङ्कुमाङ्कि[8]ताम् ॥ ५७ ॥
कु[9]र्याद्यस्तु च सप्ताहाद्[10] दासवत् किङ्करो भवेत् ।

[11]शत्रूणां संवन्धि मन्त्रसाधिताभिचा[12]रजं भयमिति[13] । नित्यसंधारणात् [14]चक्रराजस्य ॥ ५२–५६ ॥

अथवेति । मध्यगां महाच[15]क्रमध्यशक्तिमध्यस्थानगताम् । देवीं मन्त्ररूपिणीम् । [1][16]त्रिकोणोदरगां कोणत्रयोदरगताम् । [2]तथा य[17]था मध्ये त[18]था कोणत्रयेष्वे[19]पीत्यर्थः । अधस्ताद् बीजचतुष्टयाधःस्थाने । नामसंयुक्तां साध्यसाधककर्माक्षरसंयु[20]क्ताम् । अयमर्थः—प्रथममुक्तद्रव्यैर्महाचक्रं विन्यस्य मध्यशक्तिस्थानमध्यभागे श्रीकामराजं विलिख्य कोणत्र[21]ये तदेव बीजं निष्पाद्य तद्बीजचतुष्टयाधस्ताच्छन्दलक्षितान्तःप्रदेशे

अथवा मध्यगामित्यादि किङ्करो भवेदित्यन्तस्यायमर्थः—[22]श्रीचक्रत्रिकोणमध्ये श्रीत्रिपु[23]रसुन्दरीरूपं विलिख्य कोणत्रयलिखितमूलविद्याहकारमध्ये पूर्ववत् सा[24]धकस्य साध्यस्य देव्या नाम संवोधनपूर्वकं लिखित्वा कर्म लिखेदित्यर्थः ॥ ५७–५८ ॥

---

१. नित्यं–से. सख. । २. हृवि–वाग. से. ब. । ३. वालं–सक. । ४. सर्वथा–वाग. अ. से. ब. सक. ख. ग. । ५. अथ मध्यगतां–घ. । ६. मध्यगो–वाग. से. । ७. भयगां–वाक. ख. ग. से. ब. अ., भयतस्तथा–सख. । ८. न्विताम्–मख. । ९. निधापयेच्च–वाग. से. ब. सक. ख. ग. । १०. दर्वाग् वै–सक. । ११. 'शत्रूणां' नास्ति–ख. ङ. । १२. रजातं–ग. घ. । १३. मित्यर्थः–घ. । १४. चक्रस्य–ख. ङ. । १५. शक्तिमध्यचक्र–ख. ङ. । १६. 'त्रिकोणोदरगां' नास्ति–ख. ङ. । १७. 'यथा' नास्ति–ग. घ. । १८. 'तथा' नास्ति–ग. घ. । १९. ष्वित्यर्थः–ग. घ. । २०. सहिताम्–ख. ङ. । २१. त्रयेऽपि–ख. ङ । २२. 'श्री' नास्ति–क. ग. छ. । २३. देवीरूपं–ख. ङ. ज. । २४ साधकसाध्यनाम देवीनाम–ख. ङ. ज. ।

1. "त्रिकोणोदरगामिति क्वाचित्कः पाठः" (से. पृ. ११९) ।
2. "त्रिकोणस्य कोणत्रये मध्ये चेति चतुर्वारं विद्यां विलिख्य तदधः स्थानचतुष्के साध्यनामापि पुनः पुनर्लिखेदिति व्याचक्षते । कामकूटं चतुर्वारं लिखेदित्यपि केचित्" (से. पृ. ११९।) ।

पीतद्रव्येण[२] चालिख्य[३] धारयेद्रुज्जिघृक्षताम्[1] ॥ ५८ ॥
नाम्ना सर्वज्ञभूतोऽपि मूको भवति तत्क्षणात् ।
महानीलरसेनापि[४] नाम संयोज्य पूर्वचत्[५] ॥ ५९ ॥
दक्षिणाभिमुखो वह्नौ दग्ध्वा तं मारयेत् क्षणात् ।

अपरे साध्यनामार्णं साधकस्योत्तरे लिखेत् ।
अन्तरामिथियो कर्म साधकाशे समालिखेत् ॥
(प्र० सा० १०।५५–५६)

इति स्थित्या साध्यसाधककर्माक्षराणि लिखित्वा सप्राणप्रतिष्ठं यथोक्तमाराध्योक्तस्थाने निधापयेदुक्तफलसिद्धय इति । दासवत् किङ्करो भवेत् । साध्य इति शेष ॥ ५७–५८ ॥

पीतद्रव्येण हरिद्रादिना । उज्जिघृक्षताम् उद्ग्रहणिका चिकीर्पूणाम् । नाम्ना सञ्ज्ञया । अयमर्थः —विवदिपूणा प्रयोगकरणे प्रतिविवदिपोर्नाम्ना सहित चक्रंविलिख्य तान् विवदिपून् तच्चक्रं धारयेदिति । अत्राभियुक्तवचनम्—

स्तम्भे कालनिभ प्रोक्त मारणे चासित तथा ।
सुसित शान्तिकर्मादौ वश्ये रक्त समन्तत ॥ इति ।

पीतद्रव्येत्यारभ्य मूको भवति तत्क्षणादित्यन्तस्यायमर्थः —पीतंद्रव्य हरिद्रादि, तेन चक्र लिखित्वा तन्मध्ये त्रिकोणमध्ये प्रथम मूलविद्या तत सबोधनान्त देवीनाम पुनरमुकस्य वाच स्तम्भयेति, अन्तेऽपि मूलविद्येत्येवं लिखेत् ॥ ५८–५९ ॥

[११]महानीलोरसेनेत्यादि मारयतेऽचिरादित्यन्तेनैतदभिप्रेतम्—तस्य महाचक्रस्य मध्ये पूर्ववन्मूलविद्या लिखित्वा ततो देवीनाम सबोधनान्तं लिखित्वाऽमुक मारय[१२] मारयेति [१३]लिखेदित्यर्थः ॥ ५९–६० ॥

---

१ अङ्कितं लिखितं नित्य–खाग से. । २. सलिख्य–ख. सख. । ३. धारयेदिद्रदिगताम्–खाक ख., धारणात्रयमुत्तमम्–सध । ४. नीली–खाग. से अ. सक. ग. । ५ मारयते–खाख. से. घ. अ. सक. ख. ग. । ६. ऽचिरात्–अ. सक ग., रिपून्–व । ७ 'साधक' नास्ति–ख. । ८. साल–ख. घ. ङ । ९ शाठो घ–ग. प. । १०. 'पीन लिखेत्' नास्ति–क. ग. ङ., अग्रस्थानि कानिचन पदानि ४७ श्लोकव्याख्यायां लिखितानि । ११. 'महानीली' नास्ति–क. ग. ङ. । १२. 'मारय' नास्ति–ङ. ज. । १३. चालि–ख. ङ. ज. ।

1 'सर्वविदिद्रदिद्रमुन इति मूलपाठ" (से. पृ. ११९) ।

महिषाश्वपुरीषाभ्यां गोमूत्रे[2]णाङ्कितं लिखेत् ॥ ६० ॥
[3]नामा[4]रनालमध्यस्थं विद्विष्टः सर्वजन्तुषु ।
[5]युक्त्वा रोचनया नाम काकपक्षे[6]ण संलिखेत् ॥ ६१ ॥

मूको ग्रासवाङ्निरोधः । तत्क्षणात् प्रयोगकालाविलम्बितमेव ॥ ५८–५९ ॥

महानीलरसेन महानीलपङ्केन । इदमेवास्याभिधानम् । तत्तद्देश-[7]भाषाया नामान्तरं श्रोतव्यम् । नाम साध्यस्य । पूर्ववत् वाक्स्तम्भचक्र-[8]क्रमवत् । दग्ध्वा नीलपटादौ लिखितम्[1] । मारयेत् [2](मारये)त्याख्यातपद[9]द्वयोपेतं प्रतिष्ठितप्राणं तच्चक्रं वह्नौ दग्ध्वा साध्यं मारयेदित्यर्थः ॥५९-६०॥

[3]महिषाश्वपुरीषाभ्यामित्यनेन चक्रनिर्माणद्रव्यमुच्यते । गोमूत्रेण सेचनकेन । अङ्कितं [4]विद्वेष(म?य)युगाक्षरैः । नाम साध्यस्य संज्ञाक्षरम् । आरनालमध्यस्थं [10]काञ्जिकमध्यस्थम् । कुर्यादिति शेषः ॥ ६०–६१ ॥

महिषाश्वेत्यादि विद्विष्टः सर्वजन्तुष्वित्यन्तेनैतदभिप्रेतम्—विद्वेषणं यथा म[11]हा चक्रमध्ये त्रिकोणमध्ये मूलविद्याङ्कितं साध्यसाधकयोर्नाम कर्मसहितं लिखेत् । [12]प्रथमं मूलविद्या पुनरमुकामुकयोर्विद्वेषणं [13]कुरु कुर्विति लिखित्वा [14]ततो मूलविद्या पुनरपि नाम पूर्ववत् । पुनरपि [15]मूलविद्या । [16]एवमङ्कितं निरोधितं लिखेदिति यावत् ।[3] [17]महिषाश्वपुरीषादि-गोमूत्रैरिति सहजवैरिजीवयोः पुरीषमूत्रैर्विद्वेषणयन्त्रं लिखेदित्यर्थः ॥ ६०–६१ ॥

---

१ षादिगोमूत्रैर्नाम ह्ङ्कितम्–अ. सक. ख. ग. । २. त्रेण समङ्कितम्–वाक. ख. । ३. क्षिप्त्वा–वाक. ख. राग. । ४. वानल–सग., बालस्य–सख. । ५. युक्तं–अ. सक. ख. ग. । ६. पक्षस्य मध्यगम्–वाक. ख. अ. ब. । ७. भापया–ग. घ. । ८. 'क्रम' नास्ति–ख. ङ. । ९. 'पद' नास्ति–ग. घ. । १०. 'काञ्जिकमध्यस्थम्' नास्ति–ग. । ११. 'महा' नास्ति–ङ. । १२. अथवा–ख. ज. । १३. 'कुरु' नास्ति–ङ. ज. । १४. पुनः–ङ. ज. । १५. 'मूल' नास्ति–क. ग. छ. । १६. एवं टक. ग. छ. । १७. 'महिषा·····लिखेदित्यर्थः' नास्ति–ग. ।

1. नीलपटादौ लिखितं दग्ध्वेत्यर्थः ।
2. मारय मारय इत्येवमाख्यातपदद्वयोपेतमित्यर्थः ।
3. "महिषाश्वेति तु मिथो वैरस्य गोव्याघ्रादेरुपलक्षणमित्यन्ये । पुरीषद्वयमेव लेखनद्रव्ये । गोमूत्रेण तु चक्रस्य सेचनमात्रमित्यपि केचित्" (से. पृ. १२०) ।
4. विद्वेषय विद्वेषय इत्येवं युगाक्षरैरित्यर्थः ।

पीतद्रव्येण[1] वालिख्य[2] धारयेद्दुज्जिघृक्षताम्[3] ॥ ५८ ॥
नाम्ना सर्वज्ञभूतोऽपि मूको भवति तत्क्षणात् ।
महानीलरसेनापि[4] नाम संयोज्य पूर्ववत् ॥ ५९ ॥
दक्षिणाभिमुखो वह्नौ दग्ध्वा तं मारयेत्[5] क्षणात्[6] ।

अधरे साध्यनामार्णं साधकस्योत्तरे लिखेत् ।
अन्तरामिथियोः कर्म साधकाशे समालिखेत् ॥
(प्र० सा० १०।५५–५६)

इति स्थित्या साध्यसाधक[7]कर्माक्षराणि लिखित्वा सप्राणप्रतिष्ठं यथोक्तमाराध्याक्तस्थाने निधापयेदुक्तफलसिद्धय इति । दासवत् किङ्करो भवेत् । साध्य इति शेष ॥ ५७–५८ ॥

पीतद्रव्येण हरिद्रादिना । उज्जिघृक्षताम् उदग्रहणिकां चिकीर्षूणाम् । नाम्ना संज्ञया । अयमर्थः—विवदिषूणा प्रयोगकरणे प्रतिविवदिषोर्नाम्ना सहितं चक्रंविलिख्य तान् विवदिषून् तच्चक्रं धारयेदिति । अत्राभियुक्तवचनम्—

स्तम्भे कालनिभं प्रोक्तं मारणे चासितं तथा ।
सुसितं शान्तिकर्मादौ वश्ये रक्तं समन्ततः ॥ इति ।

पीतद्रव्येत्यारभ्य मूको भवति तत्क्षणादित्यन्तस्यायमर्थः—पीत[10]द्रव्यं हरिद्रादि, तेन चक्रं लिखित्वा तन्मध्ये त्रिकोणमध्ये प्रथमं मूलविद्या ततः संबोधनान्तं देवीनाम पुनरमुकस्य वाचं स्तम्भयेति, अन्तेऽपि मूलविद्येत्येवं लिखेत् ॥ ५८–५९ ॥

[11]महानीलीरसेनेत्यादि मारयतेऽचिरादित्यन्तेनैतदभिप्रेतम्—तस्य महाचक्रस्य मध्ये पूर्ववन्मूलविद्यां लिखित्वा ततो देवीनाम संबोधनान्तं लिखित्वाऽमुकं मारय[12] मारयेति [13]लिखेदित्यर्थः ॥ ५९–६० ॥

१. अङ्कुना लिखिता नित्य–वाम से. । २. सलिख्य–ख. सख. । ३. धारयेदिन्द्रदिग्गताम्–वाक ख., धारणात्रयमुत्तमम्–सघ. । ४. नीलो–वाग. से. अ. सक. ग. । ५. मारयते–वाख. से. ख. अ. सक. ख. ग. । ६. ऽचिरात्–अ. सक. ग., रिपून्–च । ७. 'साधक' नास्ति–ख. । ८. तान्–ग. घ. ङ । ९. वादी च–ग. घ. । १०. 'पीत ''लिखेत्' नास्ति–क. ग. घ., अत्रस्थानि कानिचन पदानि ४७ श्लोकव्याख्यायां लिखितानि । ११. 'महानीली' नास्ति–क. ग. घ. । १२. 'मारय' नास्ति–ङ. ज. । १३. चालि–ख. ङ. ज. ।

1. ''सर्वविदिन्द्रदिङ्मुख इति मूलपाठ.'' (मे. पृ. ११९) ।

महिषाश्वपुरीषाभ्यां गोमूत्रेणा[2]ङ्कितं लिखेत् ॥ ६० ॥
[3]नामार[4]नालमध्यस्थं विद्विष्टः सर्वजन्तुषु ।
[5]युक्त्वा रोचनया नाम काकपक्षे[6]ण संलिखेत् ॥ ६१ ॥

मूको प्राप्तवाङ्निरोधः । तत्क्षणात् प्रयोगकालाविलम्बितमेव ॥ ५८–५९ ॥

महानीलरसेन महानीलपङ्केन । इदमेवास्याभिधानम् । तत्तद्देश[7]भाषया नामान्तरं श्रोतव्यम् । नाम साध्यस्य । पूर्ववत् वाक्स्तम्भचक्र[8]क्रमवत् । दग्ध्वा नीलपटादौ लिखितम्[1] । मारयेत् [2](मारय)इत्याख्यातपद[9]द्वयोपेतं प्रतिष्ठितप्राणं तच्चक्रं वह्नौ दग्ध्वा साध्यं मारयेदित्यर्थः ॥५९-६०॥

[3]महिषाश्वपुरीषाभ्यामित्यनेन चक्रनिर्माणद्रव्यमुच्यते । गोमूत्रेण सेचनकेन । अङ्कितं [4]विद्वेष(म१य)युगाक्षरैः । नाम साध्यस्य संज्ञाक्षरम् । आरनालमध्यस्थं[10] काञ्जिकमध्यस्थम् । कुर्यादिति शेषः ॥ ६०–६१ ॥

---

[17]महिषाश्वेत्यादि विद्विष्टः सर्वजन्तुष्वित्यन्तेनैतदभिप्रेतम्—विद्वेषणं यथा मेदो[11] चक्रमध्ये त्रिकोणमध्ये मूलविद्याङ्कितं साध्यसाधकयोर्नाम कर्मसहितं लिखेत् । प्रथमं[12] मूलविद्या पुनरमुकामुकयोर्विद्वेषणं कुरु[13] कुर्विति लिखित्वा ततो[14] मूलविद्या पुनरपि नाम पूर्ववत् । पुनरपि मूल[15]विद्या । एवम[16]ङ्कितं निरोधिनं लिखेदिति यावत् ।[3] महिषाश्वपुरीषादिगोमूत्रैरिति सहजवैरिजीवयोः पुरीषमूत्रैर्विद्वेषणयन्त्रं लिखेदित्यर्थः ॥ ६०–६१ ॥

---

१ षादिगोमूत्रैर्नाम टङ्कितम्—अ. मक. ख. ग. । २. त्रेण समङ्कितम्—याक. ख. । ३. लिप्त्वा—त्राक. ख. सग. । ४. वानर—मग., वाऽम्य—मख. । ५. युक्तं—अ, गक. ख. ग. । ६. पक्षस्य मध्यगम्—त्राक. ख. अ. ब. । ७. भाषया—ग. घ. । ८. 'क्रम' नास्ति—च. ङ. । ९. 'पद' नास्ति—ग. घ. । १०. 'काञ्जिकमध्यस्थम्' नास्ति—ग. । ११. 'महा' नास्ति—ङ. । १२. अथवा—ख. ज. । १३. 'कुरु' नास्ति—ङ. ज. । १४. पुनः—ङ. ज. । १५. 'मूल' नास्ति—क. ग. छ. । १६. एवं टक. ग. ङ. । १७. 'महिषा·····लिखेदित्यर्थः' नास्ति—ग. ।

1. नीलपटादौ लिखितं दग्ध्वेत्यर्थः ।
2. मारय मारय इत्येवमाख्यातपदद्वयोपेतमित्यर्थः ।
3. "महिषाश्वेति तु मिथो वैरस्य गोव्याघ्रादिद्वन्द्वस्योपलक्षणमित्यर्थः । पुरीषद्वयमेव लेखनद्रव्यं । गोमूत्रेण तु चक्रस्य सेचनमात्रमित्यपि केचित्" (सं. पृ. १२०) ।
4. विद्वेषय विद्वेषय इत्येवं युगाक्षरैरित्यर्थः ।

नीलकर्पटके सम्यङ्नीलसूत्रेण वेष्टयेत् ।
लम्बमानं तदाकाशे[2] उच्चाटनकरं[3] परम् ॥ ६२ ॥
दुग्धलाक्षारोचनादिमहानीलैरसादिभिः[4] ।
लिखित्वा धारयेद्[5] देवि चातुर्वर्ण्यं वशं नयेत्[6] ॥ ६३ ॥

युक्त्वा । उच्चाटनयुगेन[1] योजयित्वेति यावत् । नाम साध्यस्य । काकपक्षेण लेखन्या । नीलकर्पटके कृष्णपटे । वेष्टयेत्[8] बध्नीयात् । तद् चक्रम् ॥ ६१–६२ ॥

दुग्धेति । दुग्धं क्षीरम् । चातुर्वर्ण्यं जातिचतुष्टयम् । [2]द्रव्यचतुष्टयेन वर्णचतुष्टय[9] वशीकुर्यादिति तात्पर्यम् ॥ ६३ ॥

युक्त्वा[10] रोचनयेत्यादि उच्चाटनकर परमित्यन्तस्यायमर्थः—गोरोचनया काकपक्षेण[11] नीलकर्पटकस्य[12] मध्ये चक्रं विलिख्य[13] तन्मध्ये आदौ साध्यनाम द्वितीयान्तं लिखित्वा[14] उच्चाटय उच्चाटयेति कर्मपदान्ते मूलविद्यां लिखेदिति यावत् ॥ ६१–६२ ॥

दुग्धलाक्षेत्यादि चातुर्वर्ण्यं वश भवेदित्यन्तस्यायमर्थः—लाक्षाशब्देन ज(तुरु?तु)च्यते । अत्र[15] चक्रनामादिलेखनं वशीकरणकर्मवज्ज्ञातव्यम् ॥ ६३ ॥

---

१. एतन्नीलीपटे–सख ग. । २. तदा कार्यं–सक, हृदाकाशे–सख. । ३. परमुच्चाटनं भवेत्–वाग से., उच्चाटयति तत्क्षणात्–सक । ४. नाभिर्म–से. व. सख. ग । ५. नीली-रसेन च–वाग. से. सख. ग., नीली–म सक । ६. च्चय–वाग. से । ७. भवेत्–अ से. ब. सख., भवेद्ध्रुवम्–सग. । ८. 'वेष्टयेत् बध्नीयात्' नास्ति–ख. ड. । ९. 'वर्णचतुष्टय' नास्ति–ख. ड. । १०. 'युक्त्वा यावत्' नास्ति–ग. । ११. पक्षस्य–ग. ड. ज. । १२. 'नील-कर्पटकस्य' नास्ति–ख. ड. ज. । १३. लिखित्वा–ख. ड. ज. । १४. [?]त्वात्र–ख. ड., त्वात्रोच्चाट-येति–ज. । १५. अत्रापि–ड. ज., इत परम्–'नाम्ना विना ध्यानेनैव' इत्यधिक पाठ–क. ग. । स चाप्रासङ्गिक इव, ७१ श्लोकस्य नाम्नेति-पदव्याख्यायां स्थापयितुमर्हः ।

1 उच्चाटय उच्चाटय इत्येवमुच्चाटनयुगेनेत्यर्थ ।

2 "एतेन चत्वारि द्रव्याणि चतुर्णां वर्णानां वशीकरणे यथासंख्यमन्वियन्तीति विमर्शिनीकारोक्ति-र्निरस्ता" (से. पृ १२०) ।

एतेनैव विधानेन जलमध्ये यदा क्षिपेत् ।
सौभाग्यमतुलं तस्य स्नानपानादिना भवेत् ॥ ६४ ॥

एतेनैवेति । एतेन अनन्तरोक्तविधिना । जलमध्ये वारिधान्याम् । क्षिपेत् । चक्रमिति शेषः । तस्य साधकस्य । आदिशब्देन मुखसेचनं लक्ष्यते । अत्रेदं सूचितम्—दीक्षाशब्दितनैमित्तिकाद्यभिषेकसमये[1] चक्रं कनकपट्टे विलिख्य भूत(प्र?ल)स्थितमहाचक्रमध्यस्थितस्य सकूर्चासनस्य सनवरत्नस्य वासोयुगावृतमुखस्याश्वत्थादिस्त(म्ब?व)कालङ्कृतस्यान्तर्निहितकूर्चस्याभिषेककुम्भस्योदरे प्रक्षिप्य सेचनक्रियानन्तरं कुम्भादिभिः सह तत्कनकयन्त्रं प्राणदात्रे गुरवे सदक्षिणं दद्यात् साधक इति । अत्राभियुक्तोक्तिः—

अभिषिच्य यन्त्रकलशं गुरवे प्रददातु संयतमतिः सुमतिः ।
दुरितापनोदविषये द्युतये यशसे श्रियै च मतिसंयतये ॥
(प्र० सा० २१।५२)

अभिषिच्य पुनः शिष्यं कुम्भादीन् गुरुराहरेत् ।
(प्र० सा० ३१।२४)

प्राणप्रदानकर्त्रे न च कार्यं वित्तशाठ्यममलधिया ॥ इत्यादि ॥६४॥
(प्र० सा० २५।१९)

एवमेवेत्यादि न संशय इत्यन्तस्यौत्मरक्षाकर्मवन्नामलेखनम्, चक्रलेखनं तु दुग्धलाक्षादिभिरेव कार्यमित्यर्थः ॥ ६४ ॥

---

१. एतदेव–चाक. ख., एवमेव–अ. सग., एतद्देवि–सक. । २. विनिक्षिपेत्–चाख. से. ब. सक. ख., यदि क्षिपेत्–सग. । ३. मुत्तमं–ब. । ४. लोके–सख., देवि–सग. । ५. पानाद्य संशय–चाक. ख. अ. । ६. 'अत्रेदं…इत्यादि' नास्ति–ख. ड. । ७. युगलावृताश्वत्था–ग. । ८. विलिख्य–घ. । ९. 'अभिषिच्य' इत्येष श्लोको नास्ति–ग. । १०. स्यायमयं श्रात्म–ख. ड. ज. ।

1. "यत्तु विमर्शिन्यामुक्तं दीक्षाभिषेकसमये कनकपट्टचक्रं कुम्भे निक्षेप्यम् । अभिषेकोत्तरं च तच्चक्रं गुरवे देयमित्ययमर्थोऽनेन लब्ध इति, तत्तन्त्रान्तरे न दृष्टम्" (से. पृ. १२१) ।

ऐतन्मध्यगतां देवि नगरीं वा वराङ्गनाम् ।
सप्ताहात् क्षोभयेत् सत्यं ज्वलमानां विचिन्तिताम् ॥ ६५ ॥
महापातकयुक्तात्मा यदि देवि प्रपूजयेत् ।
शमीदूर्वाङ्कुराश्वत्थपल्लवैरथवाऽर्कजैः ॥ ६६ ॥
मासेन हन्ति कलुषं सप्तजन्मकृतं नरः ।
लिखित्वा पीतवर्णं तु चक्रमेतद्यदाऽर्चयेत् ॥ ६७ ॥

एतदित्यादि । देवीत्यामन्त्रणम् । एतच्चक्रमध्यगतां मध्यभागस्थिता शक्त्युदरविलिखितमध्यबीजमध्यगताम् । ज्वलमानां मन्त्रपावकशिखया । विचिन्तितां तामुक्तकाल[12] ध्याताम् ॥ ६५ ॥

महापातकेति । अत्रापि देवीत्यामन्त्रणे[13] । महापातकयुक्तात्मा महद्भिः पातकैर्युक्तोऽहमिति[14] मन्यमान । प्रपूजयेत् । चक्रमिति शेष । शमीति । पल्लवशब्द शम्यादिभिश्चतुर्भिः सवद्ध्यते । अर्कजैः अर्कपल्लवैः । [1]पुष्पस्याप्युपलक्षणमेतत् । कलुषम् एनः । सप्तजन्मकृतमिति प्राचीनानन्त[15]कोटिजन्मकृतपापोपलक्षणम् । नरः साधक ॥ ६६–६७ ॥

एतदित्यारभ्य विचिन्त्य तामित्यन्त स्पष्टार्थ । एत[16]दित्यत्रापि चक्रमुच्यते । अत्र नाम्ना विना ध्यानेनैव साधनमभिप्रेतम् ॥ ६५ ॥
म[17]हापातकेत्यादि नर इत्यन्त सर्वपापप्रायश्चित्तप्रदर्शक. स्पष्टार्थ ॥ ६६–६७ ॥

---

१. अथवैतद्गतां–सम्व. । २. देवीं–वाग. से. सख । ३. नागरीं–वाग. से सख. ग. । ४. वा सुरा–वाग से, चातुराङ्गनाम्–सम्व. ५. सम्यग–मक. सद्य–सख. । ६. न्य साम्–वाक ख. अ. न्नयन–मक., त्नयेन–मग. । ७. देवीं–वाग. से सख. ग । ८ महा–वाम्व से. । ९. वर्णेन–वाग. से । १०. च–अ. सख. । ११. चक्रमध्ये तथा–मक. । १२. काल–ग. घ ड. । १३. णम्–घ. ग. ड. । १४. त्तमिति–ख. ड. । १५. 'कोटि' नास्ति–ग. ड. । १६. 'एत प्रतम्' नास्ति–ग. ड. । १७. 'महा स्पष्टार्थ' नास्ति–ग. ड. ।

1 "अर्कभरिति तु तत्पुष्पस्याप्युपलक्षणमिति वदन्ति' (से पृ १२१) ।

पूर्वाशाभिमुखो भूत्वा स्तम्भयेत् सर्ववादिनः ।
सिन्दूररेणु[1]लिखितं पूजयेदुत्तरामुखः ॥ ६८ ॥
[2]यदा तदाऽस्य[3] वशगो लोको भवति सर्वदा[4] ।
[5]गैरिकेणैतदालिख्य पूजयेत् पश्चिमामुखः ॥ ६९ ॥
स[6] च सर्वाङ्गनाकर्षवश्यक्षोभकरो भवेत् ।
दक्षिणाभिमुखो भूत्वा कृ[7]ष्णवर्णं [8]यदाऽर्चयेत् ॥ ७० ॥
यस्य नाम्ना तस्य नित्यं म[9]न्त्रहानिस्तु जायते ।

पीतवर्णं तालहरिद्रादिभिः । सिन्दूररेणुलिखितम् । चक्रमित्यध्याहार्यम् । गैरिकेण धातुना । एतत् चक्रम् । यः साधकः । कृष्णवर्णम् । यस्य [10]साध्यस्य । नाम्ना संज्ञया । तस्य [11]साध्यस्य । तद्वद् [12]यथा दिङ्मुखः साधयति ।

लिखित्वेत्यादि वादिन इत्यन्तस्यायमर्थः—हरिद्रोन्मत्तहरितालपङ्केन श्रीचक्रं लिखित्वा तन्मध्यकोणे [13]वादिनाम आद्यन्तमूलविद्यारोधितं पूर्ववल्लिखित्वा पूजयेदिति यावत् । सिन्दूरेत्यादि भवति सर्वदेत्य[14]न्तः सर्ववश्यप्रयोगवन्नामलेखनादिसहितो ज्ञातव्यः । चक्रमित्यारभ्य क्षोभकरो भवेदित्याकर्षणवन्नामादिसहितो ज्ञातव्यः । दक्षिण इत्यादि जायत इत्यन्तस्यायमर्थः[15]—महानीलीरसादिना चक्रं लिखित्वा तन्मध्ये श्रीमूलविद्यान्तेऽमुकस्य मन्त्रहानिं [16]कुरु कुर्विति लिखि[17]त्वा पूजयेदित्यर्थः । तद्वदित्यादि कारक्रमित्यन्त-

---

१. रेणाप्युल्लिखित—से., रेणादि—ब., रेणाद्—सक., रलेख—साव. । २. यदि तद्वास्य—सग. । ३. सु—सक. । ४. सर्वथा—अ. से. ब. सग. । ५. चक्रं गैरिकमालिख्य—वाक. ख., गैरिकेण तदालिख्य—से. । ६. सोऽपि—वाख. से., यतः—सग., योऽसौ—व., तदा—सक. । ७. कृष्णं चक्रे समर्चयेत्—वाग. से. । ८. सम—सक. ख. । ९. सस्य—सख. । १०. साधकस्य—ख. ङ. । ११. साधकस्य—ग. । १२. यया महादिङ्—ग. घ. । १३. 'वादिनाम' नास्ति—ख. ङ. ज. । १४. त्यन्तं पूर्वं—ख. ङ. ज. । १५. इतः परम्—'नीलीरसादि द्रव्यं हरिद्रादि तेन चक्रं लिखित्वा तन्मध्यत्रिकोणमध्ये मं मूलविद्या, ततः संबोधनान्तं देवीनाम पुनरमुकस्य वाचं स्तम्भय स्तम्भयेति, अन्ते मूलविद्या इत्येवं लिखेत् । महानीली…रमुकस्य वाचं स्तम्भय स्तम्भयेति, अन्ते मूलविद्या इत्येवं लिखेत्' इत्यधिकः पाठः—च., स चात्रानावश्यकः, पूर्वं स्तम्भनप्रकरणे ५८ श्लोकव्याख्यायामस्य पाठस्य विद्यमानत्वात् । १६. 'कुरु' नास्ति—ङ. ज. । १७. आलिख्य—क. ख. छ., आरभ्य—ङ ज. ।

तद्वद् दिगन्तरालेषु पूजितं परमेश्वरि[2] ॥ ७१ ॥
स्तम्भविद्वेषणव्याधिशत्रूच्चाटनकारकम् ।
रोचनालिखितं देवि दुग्धमध्ये वशङ्करम् ॥ ७२ ॥
[क्षिप्तं[3] गोमूत्रमध्ये वा शत्रूच्चाटनकारकम् ।
तक्रमध्यगतं चक्रं विद्वेषणकरं परम् ॥]
ज्वलज्ज्वलनमध्यस्थं सर्वशत्रुविनाशनम् ।
अथवा देवदेवेशि यदेकान्ते चतुष्पथम् ॥ ७३ ॥
तत्समीपे लिखेच्चक्रं सिन्दूरेण महाप्रभम् ।
सर्वबाह्यत आरभ्य यावन्मध्यं महेश्वरि ॥ ७४ ॥

दिगन्तरालेषु आग्नेयादिषु । पूजितं चक्रम् । दुग्धमध्ये क्षीरमध्ये । ज्वलनो वह्निः ॥ ६७–७३ ॥

एकान्ते विजने । तत्समीप इत्यत्र तच्छब्दश्चतुष्पथं लक्षयति । महाप्रभम् अत्युज्ज्वलम् । सर्वबाह्यत इत्यस्यायमर्थः—पूज्येऽस्मिन् महति चक्रे [1]यद्यदणिमादिसिद्ध्यादीनां महात्रिपुरसुन्दर्यन्तानां देवतानां पूजास्थानमस्ति,

---

स्यायमर्थः—[1]ईशानादिवायव्यान्तं विदिङ्मुखस्तत्तद्द्रव्यैस्तत्तत्कर्मवन्नामसहितं चक्रं पूजयेदित्यर्थः । रोचनालिखितमित्यादि । अत्रापि वशीकरणकर्मवत् सर्वं नामादि । क्षिप्तमित्यादेरुच्चाटनकर्मवत् सर्वम् । (चक्र?तक्र)मध्यगतमित्यादेर्विद्वेषणकर्मवन्नामादिलेखनम् । ज्वलज्ज्वलनमित्यादेर्मारणकर्मवत् सर्वं लोहपट्टे समुत्कीर्य त्रिकटुकचित्रमूलविषादिपङ्केनालिप्याधोमुखमग्नौ निक्षिपेदिति यावत् ॥ ६७–७३ ॥

अथवेत्यारभ्य खेचरी भवेदित्यन्तस्यायमर्थः—[2]चक्रचतुरस्रमारभ्य त्रिकोणमध्यपर्यन्तं प्रतिदैवतमासनस्थानेष्वकारादिक्षकारान्तं वाङ्कुराकारं यथा भवति तथा लिखे-

---

१ तां–ख. । २ रीम्–ख । ३ एष श्लोकोऽधिकः–खाक ख ग से. सक. । ४. थे–सख ग । ५ सर्वं–ख । ६ मुरे–सक ख । ७. सूचयति–ख. ड. । ८. मादिशक्तिसि–ख. ड., मादिमहासि–ग. । ९. 'देवतानां' नास्ति–ख. ड. । १०. वाग्भव कामराज–ख. ड. ज. ।

1. "तेन पूर्वोत्तरापरदक्षिणक्रमस्य पूर्वं कल्पत वायीशानाद्याग्नेयान्त क्रम इति कल्पना परास्ता । ईशानादिवायव्यान्त क्रम इति रत्नावलीकारस्य तु महान् प्रमाद" (से. पृ १२२) ।
2. अणिमाया स्थाने स्वाभिमुखाग्र कोण इत्येशानाग्नेयाभिमुख्येन द्वे वामदक्षिणरेखे विभाव्य

अकारादिक्षकारान्तां मातृकां तत्र[1] विन्यसेत् ।
पूजयेद् रात्रिसमये कुलाचारक्रमेण यः[2] ॥ ७५ ॥
तत्क्षणात्[3] स[4] महेशानि[5] साधकः खेचरो भवेत् ।

तत्र[6] तत्राकारादिक्षकारान्ता मातृकामकथादित्रिरेखात्मना[7] मध्यस्थहक्षेण च त्रिकोणरूपकुलासनात्मना विन्यस्य पूजयेदिति । ननु देवता कुत्र निवसन्ति? मन्त्रेष्विति ब्रूम । यच्छ्रुतिः—"क्व स्थ क्व व सद्यो हव्य वक्ष्याम इति छन्द स्वित्यब्रुवन् । गायत्र्या त्रिष्टुभि जगत्यामिति । तस्माच्छन्दस्सु सद्भ्य आदित्येभ्य आङ्गीरसी प्रजा हव्य वहन्ति" (तै० ब्रा० २।२।३।७) इति । आह च—[1]"मणिवन्मन्त्रमालम्ब्य प्रभावन्मन्त्रदेवता" इति । रात्रिसमये अर्धयामिन्याम् । यदागमः[9]—"पूजोदितार्धयामिन्या पितृवेश्मादिशायिनाम्" इति । कुलाचारक्रमेण महासमयमहानुष्ठानमार्गेण[10] ॥ ७३-७६ ॥

दित्येतत् । अयमर्थ[11]—प्रतिदैवतमासन[12] कुलासनवाग्भवं[13] कृत्वेति मन्तव्यम् । तदुक्त श्रीसिद्धनाथपादै —

वीज गुह्ये न्यसेदाद्यमकथादित्रिपङ्क्तिगम्[14] ।
शेप वीजद्वय कन्दमित्येतत्कौलमासनम् ॥ इति ।

अत्र[15] वीजद्वयमिति क्षकारहकाराविति बोध[16] ॥ ७३-७६ ॥

---

१ नात्र-ख । २ तु-सक ख । ३ तत क्षणात्-सक, ततश्चक-सत । ४. सा-सग । ५ महादेवि-सग । ६ 'तत्र' नास्ति-ख. ङ । ७ रेखात्मक-ख. ङ. । ८. सतीति-ख. ङ । ९. यथा-ख. । १०. र्गेणेत्य वप -ख. ङ. । ११. 'अयमर्थ' नास्ति-क. ग. छ. । १२. देवता-ख ङ. ज । १३. 'कुलासनवाग्भव' नास्ति-क. ग. छ. । १४. त्तिश-ध. ग. छ. । १५. 'अत्र वीजद्वयमिति' नास्ति-क. ग छ । १६ यावत-क. ग छ. ।

मध्यबिन्दोरुपरि यथा तिर्यग्रेखा पतति तथा पूर्वरेखा विभाव्य तासा स्थानेऽकथादिषोडश षोडशमातृका विलिख्य कोणत्रये हलक्षांल्लिखेदिति केचित । अणिमाद्यखिलदेवतानामासन स्थाने प्रत्येक वागुराकारेण सर्वमातृका पुन पुनर्लेख्या इत्यन्ये' (से. पृ १२२) ।

1 'मन्त्र मणिवदालम्ब्य प्रभाव मन्त्रदेवताम् । जपध्यानादिक कुर्यान्न तादस्थ्येन कुत्रचित ।।" इत्येव क्षेमराजेन स्वच्छन्दोद्योते (भा १, प २, पृ ७८) उद्धृत श्लोक ।

पू[१]जयित्वा म[२]हेशानि तद्वदेकत[३]रो गिरौ ॥ ७६ ॥
अजरामरतां स[४]म्यग् लभते नात्र संशयः ।
महाभूतदिने वा[५]पि श्मशाने यदि पूजयेत् ॥ ७७ ॥
पूर्ववन्निशि देवेशि साधकः स्थिरमानसः ।
पादुकाखड्गवेतालसिद्धद्र[६]व्यमहोदयाः ॥ ७८ ॥

तद्वत् खेचरताप्राप्त्याराधनक्र[७]मवत् । [1]एकतरः असहायः । गिरौ पर्वते ॥ ७६ ॥

महाभूतदिने [2]कृष्णचतुर्दश्याम् । स्थिरमानसः निर्विचिकित्सः । पा[८]दुका पादुकासिद्धिः, सा च वह्निसलिलादिषु यात्रा । [3]इदं तु लेपादिना विना मन्त्रसिद्ध्यैवेत्यर्थः । खड्गः खड्गसिद्धिः । सा च स्वयंप्रहर्तृता । वेतालो वेतालसिद्धिः । सा च पि[९]शाचादिपरिकरवत्ता । सिद्धद्रव्यम् अप्रयत्नसम्पन्न-पायसापूपादिसिद्धिः[१०] । महोदयः अणिमादिविभूतिविशेषः । अञ्जनम् अ[११]ञ्जन-सिद्धिः । विव[१२]रं बिलद्वारलोकान्तरसिद्धिः । चेटी दासीसिद्धिः । यक्षी भोग-योग्यविशिष्टालङ्कारभूषितदिव्यपुरन्ध्रीसिद्धिः । दूरगतिः दूराध्वगमनम् ।
[१३]अयमर्थः—चित्सारपरमार्थाया देवतायाः सर्वगतत्वात् साधकोत्तमस्य

पूजयित्वेत्यादि स्पष्टार्थः। प्रयोगस्त्वयमेव। [१४]स्थाने विशेष इति विशेषः॥७६-७७॥
महाभूतदिनमिति [2]कृष्णाङ्गारचतुर्दशी । सिद्धद्र[१५]व्ये रसायनादि । मनश्शिला [१६]स्पर्श-

१. पुजयेद्रात्रिसमये–सक. । २ महादेवि–वाक. ख. सव. । ३. तरौ–वाग. से. सक. ख. ग । ४. सत्य–वाग. से. । ५. घापि–सल. ग. । ६. कव्यमन शिलाः–वाक. ग., द्रव्यं मन शिला–अ. । ७. 'श्रमवत्' नास्ति–ख. ङ. । ८. 'पादुका' नास्ति–ग. घ. । ९. पिशाचपरि–ख. ङ. । १० सिद्धिदम्–घ. । ११. सा च निधिसिद्धिः–ग. । १२. वियद्द्वारं–ग. । १३. 'अयमर्थ.' नास्ति–ख. ङ. । १४. स्थानतिथिविशेष एव विशेष –ख. ङ., स्थानविशेष-तिथिविशेष–ज. । १५. द्रव्यमिति–ख. ङ. ज. । १६. स्वर्ण–ख. ।

1. "एकतर इति पाठ स्वीकृत्यासहाय इति व्याख्यानमर्णवादितन्त्रान्तरविरुद्धम्" (से.पृ. १२३)।
2. महाभूतदिनं चतुर्दशी । साऽपि कृष्णैवेति केचित् । साऽपि भौमयुक्तैवेत्यपरे" (से.पृ. १२३)।
3. सामान्ये नपुंसकम् । इव पूर्वोक्तयानप्रनिपाद्यं पादुकासिद्धिजन्य वह्निसलिलादिषु यात्रारूपं प्रयोजनमत्र लेपादिना विना मन्त्रसिद्धिमात्रेणैव फलतीति यावत् ।

अञ्जनं[1] विवरं[2] चेटी[3] यक्षी दूरगतिस्तथा ।
यत्किञ्चित्सिद्धि[4]सन्तानं विद्यते[5] भुवनत्रये ॥ ७९ ॥
तत्सर्वमेव सहसा साधयेत् साधकोत्तमः ।

इति श्रीनित्याषोडशिकार्णवे द्वितीयः पटलः ॥

—:०:—

देवतात्मत्वेन विश्रान्तेर्यस्मिन् देशे गमनसंकल्पः समुन्मिषितस्तस्य दे(व?श)स्य सदैव पुरःस्थितत्वादुचितैवोक्तिरिति ।

मायूरपित्तकृ[6]कवाकुवसेन्द्रकोपकारञ्जबीजतु[7]पगुग्गुलिकां कटिस्थाम् ।
हेमावृतां वहति यः स तु योजनानां सद्यः शतं व्रजति पक्षिपतिर्दिवीव ॥

इत्यभियुक्तोक्त्या [8]गुलिकादिसिद्ध्या दूराध्वगमनम्, इ[9]ह तु विद्यासिद्ध्या । सिद्धिसन्तानं सिद्धिनिचयः । सहसा "सम्यक्सिद्धैकमन्त्रस्य नासाध्यमिह किञ्चन" इति स्थित्या यद्यन्मनसा संकल्पयेत् तत्तत्सर्वम[10]भिसन्ध्यव्यव[11]धानेन संपादयेदिति शिवम् ॥ ७७–७९½ ॥

एवमृजुविमर्शिन्यां नित्याषोडशिकार्णवे ।
शिवानन्दपरामृ[12]ष्टो द्वितीयः पटलो गतः ॥

—:०:—

शिला । चेटी दासीजनः[13] ॥ ७७–७९½ ॥

इति श्रीविद्यान[14]न्दविरचिते चतुश्शतीटिप्पणेऽर्थरत्नावल्यां
[15]प्रयोगविधिर्द्वितीयः पटलः ॥

—:०:—

---

१. चिम्बुकं–सख. । २. चैव–ञाक. ख. । ३. चेटकं यक्षिणीं तथा–याक. ख., चेटकं चैव यक्षिणीम्–सक., चेटिकां–सग. । ४. द्रुसमयं–सक., सिद्धनिचयो–सख. ग., निचयं–याक. ख. । ५. वर्तते–सक. । ६. कृकलास–ख. । ७. तुपतोपकर्लि–ग. घ. । ८. 'गुलिकादिसिद्ध्या' नास्ति–ख. । ९. 'इह तु…सिद्धिनिचयः' नास्ति–ख. । १०. मपि–ख. ङ. । ११. सानेन–ग. । १२. मृष्टं द्वितीयं पटलं गतम्–ख. ङ. । १३. इतः परम्–'इति प्रयोगविधिः' इत्यधिकः पाठः–क. ग. छ. । १४. नन्दनाथ–ख. ङ. ज. । १५. 'प्रयोगविधिः' नास्ति–ख. ङ. ज. ।

अथ तृतीयः पटलः

देव्युवाच

भगवंस्त्रिपुरामुद्राः सूचिता न प्रकाशिताः ।
कथं विरचनं तासां क्रियते वद शङ्कर ॥ १ ॥

ईश्वर[1] उवाच

शृणु देवि प्रवक्ष्यामि मुद्राः सर्वार्थसिद्धिदाः ।
याभिर्विरचिताभिस्तु संमुखी[2] त्रिपुरा भवेत् ॥ २ ॥

एवमनल्पप्रयोगशरीर द्वितीय पटल व्याख्यायेदानीमष्टाविंशतिसूत्र[3]-सन्दर्भस्य देवतासान्निध्यकरमुद्राविन्यासप्रतिपादकस्य तृतीयस्य[4] पटलस्य व्याख्या[5] लिख्यते—श्रीदेव्युवाचेत्यादि[6] । त्रिपुरामुद्राः त्रिपुराम्बासम्बन्धिन्यो[7] मुद्रा. । मुद्रानाम काश्चन शक्तय । उक्तं[8] च—

मोचयन्ति ग्रहादिभ्य. पाशौघ[9] द्रावयन्ति च ।
मोचन द्रावण यस्मान्मुद्रास्ता शक्तयो[10] मता. ॥ इति ।

अभियुक्तोक्तिरपि[11]—

द्रावणात् पाशजालस्य तत्परस्य च मोचनात्[12] ।
मुद्रापीठमिति प्रोक्त कामरूप नमाम्यहम् ॥ (सं. प.) इति ।

अथ तृतीये[13] पटले सर्वानुवादि टिप्पण लिख्यते । श्रीदेव्युवाचेत्यादि भवेदित्यन्तस्य[14] स्पष्टोऽर्थः ॥ १-२ ॥

---

१. भैरव–सग., शङ्कर–सघ. । २. सौ–सग घ., सान्निध्य त्रिपुर–सग. । ३. सूत्रस्य–स. । ४. 'तृतीयस्य पटलस्य' नास्ति–ग. । ५. विवृतिरुच्यते–स. । ६. भगवन्नित्यादि–स । ७. त्रिपुराया –ग. घ. । ८. 'उक्त च' नास्ति–ग. ङ । ९. पाशौघान्–चि. । १०. शक्तय स्मृता –स. ङ., परिकीर्तिता –चि. । ११. अभियुक्तैरपि–स. घ. । १२. मोदनात्–ग. घ. । १३. पप–क. ग. ङ. छ. । १४. स्पन्त स्पष्टार्थ –ङ. ज. ।

परिवर्त्य करौ स्पृष्टावङ्गुष्ठौ कारयेत् समौ ।
अनामान्तर्गते कृत्वा तर्जन्यौ कुटिलाकृती ॥ ३ ॥
कनिष्ठिके नियुञ्जीत निजस्थाने महेश्वरि ।
त्रिखण्डैषा[3] महामुद्रा त्रिपुराह्वान[4]कर्मणि ॥ ४ ॥

सूचिताः "संक्षोभ" (१।१८४) इत्यनेन । विरचनं बन्धः । तासां मुद्राणाम् । याभिः मुद्राभिः । संमुखा त्रिपुरा भवेदित्यस्यायमर्थः—मुद्राविरचने कृते साधकं प्रसन्नदृशा पश्यतीति ॥ १–२ ॥

परिवर्त्येतिद्वयं त्रिखण्डामुद्राप्रतिपादनपरम् । परिवर्त्य परस्परं क्षिप्ताङ्गुली कृत्वा । स्पृष्टौ[5] इतराङ्गुलिभ्योऽविविक्तौ । [1]समौ अन्योन्यम्[6] । अनामान्तर्गते [2]अनामाभ्यामन्तर्गते । कुटिलाकृती कुटिलाकारे । त्रिपुराह्वानकर्मणि, प्रयोक्तव्येति शेषः । अयमर्थः—प्रथममात्मीयौ हस्तौ परिवर्त्याङ्गुष्ठौ परस्परश्लिष्टौ[7] कृत्वाऽनन्तरं समोच्छ्रितमध्यमाङ्गुलिद्वयोभयपार्श्वे व्यत्यासेनान्तर्गतानामिके तर्जन्यौ कुटिलाकारे विधाय पुनः कनिष्ठिके समे निजस्थाने नियुञ्ज्यादितीयमावाहनमुद्रा त्रिखण्डाख्या ॥ ३–४ ॥

परिवर्त्य कराविति । हस्तावन्योन्यं यथा स्पृष्टाङ्गुली भवतस्तथा कृत्वेत्यर्थः । अङ्गुष्ठौ कारयेत् समाविति । उभयकरज्येष्ठाङ्गुलिद्वयं समं कुर्यादिति । परस्परस्पृष्टौ दण्डाकारौ यथा भवतस्तथा कर्तव्यमिति[10] यावत् । अनामान्तर्गते कृत्वेति । उभयकरानामाङ्गुलिद्वयमधः कुर्यादिति यावत् । कनिष्ठिके नियुञ्जीत निजस्थाने महेश्वरीति । कनिष्ठिकाङ्गुली पूर्वं[11] यथा स्थिते तथैव कुर्यात्, न त्वन्तर्गते इति यावत्[12] । तर्जन्यौ कुटिलाकृती इति । तर्जनीद्वयं कुटिलाकृती कुर्यात् । अप्रतिषिद्धमनुमतमिति न्यायेन मध्यमाङ्गुलिद्वयं यथास्थितमेव[13] कुर्यात्, न त्वन्तर्गतमिति । त्रिखण्डैष महामुद्रा त्रिपुराह्वानकर्मणीति । इयं रचिता मुद्रा त्रिखण्डासंज्ञा[14] त्रिपुराह्वानकर्मणि नियुक्तेत्यर्थः ॥ ३–४ ॥

१. स्पृष्टा–वाग. से. ब., कृत्वा–सा. । २. मुरे–सग. । ३. खैष–वाग. अ. से. ब. सरु. ग. घ. । ४. ध्यान–राग. घ । ५. स्पष्टौ–स. ग. घ. । ६. 'अन्योन्यम्' नास्ति–घ. । ७. श्लिष्टौ समौ स्पष्टौ कृत्वा–स. ट., स्पृष्टौ–घ. । ८. नितरां–ट. । ९. कृत्वेति–स. ट. ज. । १०. 'इति यावत्' नास्ति–स. । ११. इय मिप –स. । १२. 'यावत्' नास्ति–ट. ज. । १३. स्थित तथा–स. ट., 'एव' नास्ति–ज. । १४. सज्ञिता–स. ट. ज. ।

1. अन्योन्यं समाविल्यर्थः । आवरणरस्यबृहत्तामिनेषा व्याख्यानशैली स्थलान्तरेष्वप्यवलोक्यते ।
2. "अनामान्तर्गते इत्यत्र षष्ठीतत्पु । अनामाभ्यामन्तर्गते इत्यपि केचित्" (से. पृ. १२५) ।

मध्यमे[1] मध्यगे कृत्वा कनिष्ठा[2]ऽङ्गुष्ठरोपिते[3]।
तर्जन्यौ दण्डवत् कृ[4]त्वा मध्यमोपर्यनामिके[5] ॥ ५ ॥
एषा तु[6] प्रथमा मुद्रा सर्वसं[7]क्षोभकारिणी[8]।
एतस्या एव मुद्राया मध्यमे सरले यदा ॥ ६ ॥

म[9]ध्यमे मध्यगे कृत्वेति । मध्यमे मध्यमाङ्गुली । मध्यगे मध्यस्थानं गते, [1]यथास्थानस्थिते कृत्वेत्यर्थ. । कनिष्ठाङ्गुष्ठरोपिते । इ[10]दमनामिके इत्यस्य विशेषणम् । कनिष्ठिकाङ्गुष्ठ[11]चतुष्टयरोपिते इत्यर्थ । दण्डवत्कृत्वा दण्डाकारेणाभिप्रसार्य । मध्यमोपरि मध्यमयोरुपरि । प्रथमा दर्शनीयासु मुद्रासु मध्ये । त्रिखण्डा[12]मुद्रा पूर्वोक्ता त्रिपुराह्वानकर्मणि विनियुक्ता । अयमर्थ —प्रथममुत्तानौ हस्तौ विधाय त[13]र्जन्यौ दण्डवदितराङ्गुलिभ्यो विश्लि[14]ष्टं प्रसार्य कनिष्ठाङ्गुष्ठरोपिते अनामिके परस्परा[15]श्लिष्टे यथास्थानस्थितमध्यमोपरि कुर्यादितीयं प्रथमा सक्षोभिणी मुद्रा ॥ ५–६ ॥

मध्यमे मध्यगे कृत्वेत्यारभ्य सर्वसक्षोभकारिणीत्यन्त[16]स्य व्याख्या लिख्यते—मध्यमे मध्यगे कृत्वेति मध्यमाङ्गुलिद्वयं म[17]ध्यग कृत्वा, मध्यस्थितं करोतीति यावत् । मध्यमोपर्यनामिके इति [18]कनिष्ठाङ्गुष्ठरोपिते अनामिके मध्यमाङ्गुल्योरुपरि कारयेत् । तर्जन्यौ दण्डवत् कुर्यात् । एषा तु प्रथमा मुद्रा सर्वसक्षोभकारिणीति । रचितैषा मुद्राणा प्रथमा सर्वसंक्षोभकारिणीति सज्ञा ॥ ५–६ ॥

---

१. मा–वाक. ख., गा–वाग. । २. कनिष्ठे–वाक ख. । ३. गोपिते–च. । ४. कुर्यात्–अ. । ५ मिका–वाक. ग. । ६. सक्षोभिणी–सक. । ७. रिका–ब. । ८. यदि–वास. से. । ९ 'मध्यमे मध्यगे कृत्वेति' नास्ति–ख ङ. । १०. 'इद रोपिते इत्यर्थ' नास्ति–ग. । ११. 'चतुष्टय' नास्ति–ख. ग ङ. । १२. 'मुद्रा' नास्ति–ख. ग. ङ. । १३. 'तर्जन्यौ' नास्ति–ख. । १४. विशिष्ट–ङ. । १५. श्लिष्ट–ग. घ. । १६. स्यायमर्थ –ख. ङ. ज. । १७. मध्यगे कृत्वेति यावत्–ख. ङ. ज. । १८. कनिष्ठाङ्गुष्ठयोरपि अ–च ङ. छ. ।

1. "प्राञ्चस्तु मध्यमे मध्यगे एव न तु स्थानान्तरगते कुर्यात् । निजस्थान एव ते धारन इति यावत् । कनिष्ठाङ्गुष्ठरोपिते इत्यनामिकाविशेषणम् । तर्जन्यो मध्यमोपरि दण्डवत् कुर्यादिति व्याचख्युः" (स. पृ. १२५–१२६) ।

क्रियेते[1] परमेशानि सर्वविद्राविणी[2] स्मृता ।
मध्यमातर्जनीभ्यां तु[3] कनिष्ठानामिके समे ॥ ७ ॥
अङ्कुशाकाररूपाभ्यां मध्यगे[4] परमेश्वरि ।
इयमाकर्षिणी[5] मुद्रा त्रैलोक्याकर्षकारिणी[6] ॥ ८ ॥

एतस्या एवेति । एतस्याः संक्षोभिण्याः । मध्यमे मध्यमाङ्गुली । सरले स्पष्टे[7], त्यक्तकुसृतिकौटिल्ये इत्यर्थः[8] । अयं प्रकारः—संक्षोभिण्या[9] मुद्रायाः स्थितायां[10] मध्यमाङ्गुल्यौ यदि सरले स्यातां पूर्वस्यां[11] मुद्रायां तर्जन्याविव यदा स्थिते इयं मुद्रा द्वितीया सर्वविद्राविणीति ॥ ६–७ ॥

मध्यमातर्जनीभ्यामिति । मध्यगे मध्यमाङ्गुलिद्वयगते । कर्तव्ये इति शेषः । अङ्कुशाकाररूपाभ्याम् अङ्कुशाकाराकृतिभ्याम् । अयमर्थः—अङ्कुशाकाररूपाभ्यां मध्यमातर्जनीभ्यां सह समे[12] कनिष्ठाङ्गुष्ठरोपिते अनामिके मध्यगे कर्तव्ये । इतीयं[13] तृतीया आकर्षिणी मुद्रा ॥ ७–८ ॥

एतस्या इत्यारभ्य सर्वविद्राविणीत्यन्तस्यायमर्थः—एतस्याः सर्वसंक्षोभिणीमुद्राया मध्यमाङ्गुली सरले कुर्याद् यदा तदा सर्वविद्राविण्याख्या द्वितीया सा मुद्रा भवति ॥ ६–७ ॥

मध्यमातर्जनीभ्यामित्यारभ्य इयमाकर्षिणी मुद्रेत्यन्तस्यायमर्थः—मध्यमातर्जनीभ्यामङ्कुशाकारं[14] कृताभ्यां मध्यगे[15] मध्यस्थिते कनिष्ठानामिके कनिष्ठिके चानामिके च कनिष्ठानामिके ते समे कुर्यात् । कोऽर्थः ? [1]“एतस्या एव मुद्रायाः” (३।६) इत्येतदत्रापि संबध्यते । अतः कनिष्ठानामिकाङ्गुलिचतुष्टयं पूर्वमुद्राया मध्यगं मध्यमातर्जनीभ्यां समं कुर्यात्, एकीकुर्यादित्यर्थः । एषा आकर्षणी मुद्रा तृतीयेति[16] ॥ ७–८ ॥

---

१. क्रियते चेन्महेशानि–खाख. से., क्रियते–राग. । २. णीति च–ब., णी तदा–खाग. से. सक. घ. । ३. च–राघ. । ४. मध्यमे–खाग. से. ख. सग. । ५. इयं सा–सक. । ६. र्षणी स्मृता–घ., र्षणी तथा–राग., र्षणी परा–राघ. । ७. 'स्पष्टे' नास्ति–घ. । ८. 'इत्यर्थः' नास्ति–घ. । ९. संक्षोभमुद्राया–घ., भिण्यां मुद्रायां–स. इ. । १०. स्थितायां–स. इ. । ११. पूर्वस्या मुद्राया–स. इ. । १२. 'समे' नास्ति–स. इ. । १३. इयं–स. इ. । १४. कारेण–स. इ. । १५. मध्यम–ग., मध्यममध्यगास्थिते–द. । १६. तृतीया मुद्रेति यावत्–स. इ. ज. ।

1. “अन्ये त्वेतस्या एव मुद्राया इत्यनुषज्य कनिष्ठानामिके मुद्रामध्यगे मध्यमातर्जनीभ्यां समे च कार्ये इति योजयन्ति” (सौ. पृ. १२६) ।

पुटाकारौ करौ कृत्वा तर्जन्यावङ्कुशाकृती ।
परिवर्त्य[2] क्रमेणैव मध्यमे[3] तदधोगते ॥ ९ ॥
क्रमेण देवि तेनैव कनिष्ठानामिके अपि ।
संयोज्य निविडाः सर्वा अङ्गुष्ठावग्रदेशतः ॥ १० ॥
मुद्रेयं परमेशानि सर्वावेशकरी स्मृता ।

पुटाकाराविति सार्धद्वयमावेशमुद्राप्रतिपादनपरम्[6] । पुटाकारौ श्लिष्टौ । अङ्कुशाकृती अङ्कुशाकाररूपे । तदधोगते तर्जन्योरधोगते । संयोज्य सश्लेष्य[7] । निविडा दृढा । कार्या इति शेष । सर्वा अङ्गुलयः । अग्रदेशतः अग्रदेशे । अयमर्थ —प्रथम निजौ हस्तौ पुटाकारौ विधाय तर्जन्यावङ्कुशाकृती कृत्वा तर्जन्यधोगते मध्यमे मध्यमाङ्गुली परस्परत. परिवर्त्य तेनैव क्रमेण कनिठानामिके परस्परत सयोज्य [1]दृढां[10] कृत्वा[8] पुनर्ज्येष्ठाङ्गुलिद्वयमङ्कुशाकृती तर्जन्यग्रे स्थापयेदितीयमावेशकरी चतुर्थी मुद्रा । हस्तयो पुटाकारकरण [2][11]पराङ्मुखेनेति सम्प्रदाय. ॥ ९–११ ॥

पुटाकारौ करावित्यारभ्य सर्वावेशकरीत्यन्तस्यायमर्थ —पुटाकारौ करौ कृत्वेति पराङ्मुखेन [12]करौ पुटाकारौ कुर्यात् । तथा तर्जन्यावङ्कुशाकृती अङ्कुशाकारेण कुर्यात् । तथा तर्जन्यधोगते [13]मध्यमाङ्गुली परिवर्तक्रमेणैव [14]कुर्यात् । हे देवि ! तेनैव कनिष्ठानामाङ्गुलिचतुष्टयं कुर्यात् । निविड दृढ च यथा भवति तथा कुर्यात् । अङ्गुष्ठावग्रदेशत इति । अङ्गुष्ठौ ज्येष्ठाङ्गुलिद्वय मुद्राया [15]अग्रदेशे स्थितं कुर्यादिति यावत् । हे महेशानि ! इयं मुद्रा सर्वावेशकरी स्मृता । चतुर्थी मुद्रेति यावत् ॥ ९–११ ॥

१. स्फुटा—वाक. ख. ग. । २ वर्न—वाक. ख. थ., वृत्ति—सक. । ३. मध्यगे—वाक. ख. ग. से. । ४ कादय—वाक. ख., काद्यम्—च सक., केऽपि वा—सग. । ५. मता—सक, तया—सग. । ६. 'आवेश' नास्ति—ख ङ । ७. सश्लेषयित्वा—ङ. । ८. कुर्यादिति—ख. ङ. । ९. 'तर्जन्यावङ्कुशाकृती कृत्वा' नास्ति—ग. । १०. दृढा—ख. ङ., सुदृढा —घ. । ११. प्राङ्—ख. ङ. । १२. 'करौ' नास्ति—क. ग. छ. । १३. मध्यमे अ—ख. ङ. ज. । १४. 'कुर्यात् । हे देवि तेनैव' नास्ति—ख. ङ. ज. । १५. देशस्थितौ—ख. ङ. ज. ।

1 मूलस्थस्य 'निविडा' इत्यस्य पदस्यार्थं 'दृढा' इति ।

2 "तेन सम्प्रदायादेव पराङ्मुखत्वलाभ इत्युक्तमयास्तम्" (से. पृ. १२७) ।

संमुखौ तु करौ कृत्वा मध्यमामध्यगेऽनुजे ॥ ११ ॥
अनामिके तु सरले तद्बहिस्तर्जनीद्वयम् ।
दण्डाकारौ ततोऽङ्गुष्ठौ मध्यमानखदेशगौ[2] ॥ १२ ॥
मुद्रैषोन्मादिनी नाम्ना[3] क्लेदिनी सर्वयोषिताम् ।
अस्यास्त्वनामिकायुग्ममधः कृत्वाऽङ्कुशाकृती[4] ॥ १३ ॥

संमुखावितिद्वयमुन्मादिनीमुद्रापरम् । मध्यमामध्यगे मध्यमाङ्गुल्योर्मध्यस्थानं गते । अनुजे कनिष्ठिके । तद्बहिरनामिकयोर्बहिः । मध्यमानखदेशगौ मध्यमाङ्गुल्योर्नखस्थानं गतौ । अयमर्थः—प्रथमं स्व[5]संमुखौ हस्तौ संयोज्य अनुजे[6] मध्यमामध्यगे कृत्वा कनिष्ठाङ्गुलिद्वयं व्यत्यस्य मध्यमाङ्गुलिद्वयं मध्यमपर्व[7]स्थितं विधाय कनिष्ठिकयोरग्रं मध्यमाभ्यां संपुट्य मध्यमानखाग्रेऽङ्गुष्ठद्वयं संयोज्य सरलाकारानामाद्वयबाह्ये तर्जनीद्वयं कुर्यादितीयमुन्मादिनी पञ्चमी मुद्रा ॥ ११–१३ ॥

अस्यास्त्वित्यर्धं पद्यं महाङ्कुशामुद्राप्रतिपादनपरम् । अस्या उन्मादनमुद्रायाः । अधः कृत्वा अन्तर्मुखीकृत्य । अङ्कुशाकृती अङ्कुशाकाररूपे । तेनैव

संमुखौ तु करौ कृत्वेत्यारभ्य क्लेदिनी सर्वयोषितामित्यन्तस्यायमर्थः—संमुखौ तु करौ कृत्वेति । करौ परस्परमभिमुखौ कृत्वा । मध्यमामध्यगेऽनुजे । अनुजे कनिष्ठिकाङ्गुली ते व्यत्ययेन मध्यमाङ्गुल्योर्मध्ये कृत्वेत्यर्थः । अनामिके तु सरले इति । अनामिके अनामाङ्गुलिद्वयम् । सरले दण्डाकारे । कुर्यादिति यावत् । तद्बहिस्तर्जनीद्वयमिति । तयोरनामिकाङ्गुल्योर्बहिस्तदाधारतया तर्जनीद्वयं योजयेदित्यर्थः । दण्डाकारौ ततोऽङ्गुष्ठाविति । ततोऽनन्तरमङ्गुष्ठयुगलं दण्डाकारं कृत्वेत्यर्थः । मध्यमानखदेशगाविति । मध्यमाङ्गुल्योर्नखदेशेऽङ्गुष्ठयुगलाग्रं कर्तव्यमिति यावत् । इयं मुद्रा नाम्नोन्मादिनी सर्वयोषितां क्लेदिनीति । द्रावकमिति यावत् । इयं पञ्चमी ॥ ११–१३ ॥

अस्यास्त्वनामिकायुग्ममधः कृत्वेति । अस्या[12] उन्मादिनीमुद्रायास्त्वनामिकायुग्ममधः

१. सत्रा–थाप. ग. । २. गा–वाय. ग. । ३ नाम–याग. से. । ४. ति–वाक. स. ग. से. । ५. 'स्व' नास्ति–ज. ङ. । ६. 'अनुजे मध्यमामध्यगे कृत्वा' नास्ति–च. । ७. मध्यपर्व–च. । ८. स्थितपर्व–घ. । ९. 'यावत्' नास्ति–ग. ङ. ज. । १०. रनामाङ्गु–क. ग. ङ. छ. । ११. दिति–स. ङ. । १२. 'अस्याः···युग्मम्' नास्ति–ख. ।

तर्जन्यावपि तेनैव क्रमेण विनियोजयेत् ।
इयं महाङ्कुशा मुद्रा सर्वकार्यार्थसाधकी ॥ १४ ॥
सव्यं दक्षिणदेशे तु दक्षिणं सव्यदेशतः ।
बाहुं कृत्वा महेशानि हस्तौ संपरिवर्त्य च ॥ १५ ॥
कनिष्ठानामिके देवि युक्त्या तेन क्रमेण तु ।
तर्जनीभ्यां समाक्रान्ते सर्वोर्ध्वमपि मध्यमे ॥ १६ ॥

क्रमेण [12]अन्तर्मुखीकरणक्रमेण । अयमर्थः—अनन्तरोक्ताया उन्मादनमुद्रायाः स्थिताया अनामिकायुगलमन्तर्मुखीकरणक्रमेण निवेश्याङ्कुशाकाररूपे तर्जन्यावपि तेनैव क्रमेणा[13]न्तर्नियोजयेदितीय महाङ्कुशाख्या [14]मुद्रा षष्ठी ॥ १३-१४ ॥

[15]त्रिभि. खेचरीमुद्रामाह—सव्यमिति । सव्यं वामम् । बाहुमिति सम्बन्ध. । [16]दक्षिणं दक्षिणं बाहुम् । संपरिवर्त्य इतरेतरत. । कनिष्ठानामिके

कृत्वा, अन्तः कृत्वेत्यर्थः । अङ्कुशाकृती तर्जन्यावपि तेनैव क्रमेण विनियोजयेदिति । तेनैव क्रमेणाङ्कुशा[17]काररूपतया तर्जन्यावन्त प्रवेशयेदि[18]त्यर्थः । इय महाङ्कुशा मुद्रा सर्वकार्या[19]र्थसाधकीति । इयं रचिता मुद्रा महाङ्कुशसं[20]ज्ञा सकलपुरुपार्थसाधनीत्यर्थः । एषा तु षष्ठी मुद्रा ॥ १३-१४ ॥

सव्य दक्षिणदेशे तु दक्षिण सव्यदेशतो [21]बाहू कृत्वा महेशानीति । हे [22]महेशानि ! [1]सव्य वामबाहुं दक्षिणबाहोरधो योजयेत् । दक्षिण दक्षि[23]णबाहुं सव्यबाहोरुपरि कृत्वेति यावत् ।

---

१. विद्या–वाक. ख. । २ कामार्थं–वाक. ख. । ३. धिनी–से., धनी–सक. घ. । ४. देशं–वाक. ख., हस्ते–वाग से. । ५. हस्तत–वाग. से. । ६. बाहू–वाग. अ से. । ७. महादेवि–वाक ख. ग. । ८. यनेनैव–सक । ९. च–अ. ब. सक । १०. युक्ते–सघ. । ११. पर्यपि–सक. । १२. 'अन्तर्मुखीकरणक्रमेण' नास्ति–ख. ङ. । १३. न्तर्निवेशये–ग. घ. । १४. षष्ठी मुद्रा–ग. घ. । १५. त्रिभिरेव–ग. ङ. । १६. 'दक्षिण' नास्ति–ख. ङ । १७. शरूप–क. ग. छ. । १८. दिति–ख. ङ. ज. । १९. 'सर्व षष्ठी मुद्रा' नास्ति–ख. ङ । २०. सज्ञाकृतिर्यान्या–क. ग. । २१. बाहु–ख. ङ. छ. । २२. 'हे महेशानि' नास्ति–क. ग. छ. । २३. दक्ष–ग. ।

1. "वामबाहु दक्षिणबाहोरधो योजयेदित्यर्थरत्नावलीव्याख्यान त्वर्णवविरोधादुपेक्ष्यम् । यदपि तर्जनीभ्या मध्यमे समाक्रान्ते सर्वोर्ध्वं कुर्यात्, अङ्गुष्ठौ तु सरलौ मध्यमाङ्गुलीभ्या सस्पृष्टौ दण्डवत् कुर्यादिति……" (से. पृ. १२८) ।

अङ्गुष्ठौ तु महेशानि कारयेत् सरलावपि ।
इयं सा खेचरी नाम्ना[1] मुद्रा[2] सर्वोत्तमा प्रिये ॥ १७ ॥
रचितेयं[3] महादेवि[4] सर्वतेजोपहारिणी ।
बद्धयैवैतया देवि दृश्यते साधकोत्तमः ॥ १८ ॥

कनिष्ठे चानामिके च । तेन[5] क्रमेण परिवर्तनक्रमेण[6] । समाक्रान्ते[7] [1]ऊर्ध्वोन्मुखमध्यमाङ्गुलिद्वयोभर्यभागत । सरलौ [2]प्राग्वत् । सर्वोत्तमा सर्वासां मुद्राणा मध्ये । अयमर्थ.—प्रथम सव्य बाहु दक्षिणदेशे दक्षिणं बाहुं सव्यदेशे कृत्वा पुनर्हस्तौ परस्परतः सपरिवर्त्य ततं कनिष्ठाद्वयमनामिकाद्वय च[11] परिवर्तनक्रमेण सयोज्य पुनस्तर्जनीभ्यामुभयभागत[12]. समाक्रान्ते मध्यमाङ्गुली सर्वोर्ध्वंत. समुन्नमध्याङ्गुष्ठौ परस्परश्लिष्टौ कुर्यादितीय खेचर्याख्या सप्तमी मुद्रा ॥ १५-१७ ॥

अध्यर्धचतुर्भि. खेचरीस्तुतिमाह—रचितेयमिति । इयं मुद्रा । सर्वतेजोऽपहारिणी सर्वेषा तेजास्यपहरतीति । बद्धया रचितया । एतया मुद्रया ।

हस्तौ सपरिवर्त्य चेति । परस्पराङ्गुलिविवरपरिक्षिप्तान्योन्याङ्गुली हस्तौ[13] कार्यौ । कनिष्ठानामिके देवि युक्तया तेन क्रमेण चेति । कनिष्ठानामिकाङ्गुलिचतुष्टय तेन क्रमेण युक्त्वेति यावत् । तर्जनीभ्या समाक्रान्ते सर्वोर्ध्वमपि मध्यमे इति । सर्वोर्ध्वं तर्जनीभ्यां समाक्रान्तं मध्यमाङ्गुलिद्वयं कुर्यादिति[14] । अङ्गुष्ठौ तु महेशानि कारयेत् सरलावपीति । अङ्गुष्ठौ सरलौ मध्यमाद्यङ्गुलीभि[15]. सश्लिष्टौ परस्परं श्लिष्टौ दण्डवत् कुर्यादिति यावत्[16] । इय सा खेचरी नाम्ना मुद्रा सर्वोत्तमा प्रिये इति । इयं मुद्रा नाम्ना खेचरी सर्वोत्तमेत्यर्थ. । इयं[17] सप्तमी

१. नाम—यात. से. सग., मुद्रा—सग. । २. नाम्ना—मग. । ३. तैव—याद. स. ग. घ. । ४. महेशानि—साघ. । ५. तेनैव—प. । ६. 'परिवर्तनक्रमेण' नास्ति—ख. ड. । ७. 'समाक्रान्ते' नास्ति—प. । ८. भयागतः—स. ड. । ९. सर्व—स. ड. । १०. इतरतरत.—प. । ११. 'च' नास्ति—ख. ग. ड. । १२. पुनस्ताभ्यां—न. । १३. 'हस्तौ' नास्ति—ड. ज. । १४. 'इति' नास्ति—ड. ज. । १५. भि परिवर्त्य क्रमेण सपृष्टौ—ख. ग. ए. । १६. 'यावत्' नास्ति—ग. । १७. रचितेय मुद्रा सप्तमी—स. ड. ज. ।

1. ऊर्ध्वोन्मुखमध्यमाङ्गुलिद्वयोभयभागत समाक्रान्ते इति याजना ।

2 प्राग्वदिति । अत्र—"सरले स्पष्टे, स्पष्टाङ्गुलिकोऽन्ये" (पृ १७७, प. ६) इत्यस्य परामर्श ।

योगिनीसर्ववृन्दैस्तु ज्वलत्प्राकारसन्निभः[1] ।
डाकिनीराकिणीवृन्दैर्लाकिनीकाकिनीगणैः ॥ १९ ॥
साकिनीहाकिनीभिस्तु ध्यातेयं परमेश्वरि ।
एतया ज्ञातया देवि योगिनीनां भवेत् प्रियः ॥ २० ॥

योगिनीसर्ववृन्दैः सर्वयोगिनीवृन्दैरित्यर्थः । ज्वलत्प्राकारसन्निभः अग्नि-प्राकारवत् परैरधृष्यो भवतीत्यर्थः । डाकिनीत्यादिना [1]षट्चक्रषडूर्मिषट्-कोशाधिष्ठात्रीभिः डरलकसहदेवीभिर्द्वादशार्धदेवताभिर्ध्यातोऽसौ साधक इत्याह । एतया मुद्रया । ज्ञातया अवधृतया, न त्वनुष्ठितयेत्यर्थः । योगि-

---

मुद्रा । रचिता बद्धा चेत्यत्र करचरणं रचना । तद्बाह्यपूजायाम् । बन्धस्त्वान्तरः । तेनान्त खेचरी [2]तदु(क्त्या)सूचिता—

चिबुकं योजयित्वा तु षोडशस्वरमण्डले ।
चन्द्रसूर्यनिरोधेन मूलशक्तिनिकुञ्चनात् ॥
रसनामन्तरा कृत्वा अनच्के धारयेन्मनः ।
एषा सा खेचरी मुद्रा उन्मनात्वं प्रयच्छति ॥ इति ।

१. सर्वयोगिनि–वाक. ख. अ । २. पावक–वाक. ख. ग. से. । ३. शाकिनीडाकिनी–वाक. ख. । ४. राकिणीलाकिनी–वाक. ख. । ५. काकिनी–वाक. ख., हाकिनी काकिनी–च. सक. । ६. श्र–सक. । ७. गौरि–ब. सग. । ८. प्रियो भवेत्–सक. । ९. 'सर्वयोगिनीवृन्दैरित्यर्थ' नास्ति–ग. । १०. सडरलकह–ख. ड. । ११. देवीभिर्ध्या–ख. घ. ङ. । १२. चेत्यर्थ –क. ग छ. । १३ करचरण तद्बाह्य–क ग. । १४. 'तदुक्ता' नास्ति–ख. ज. । १५. चिन्दु स–ख. ड. । १६. सोमसूर्यनिरो–क. ग. छ. । १७. अव्यक्ते–क. ग. छ, उरस्क–ज. । १८. उन्मनत्वप्रदायिनी–क. ग. छ. ।

1 षट्चक्रेत्यादि । षट्चक्राणि प्रसिद्धानि । "बुभुक्षा च पिपासा च शोकमोहौ जरामृती । षडूर्मयः प्राणबुद्धिदेहधर्मेषु संस्थिताः ॥' (प्र. सा. २।१८) इति षडूर्मयः । "ऊर्मिर्नाम आर्त्युत्पादकोऽवस्थाविशेषः" (शा. ति व्या. १।४६) इति च राघवभट्ट । "मज्जास्थि-स्नायवः शुक्राद् रक्तात् त्वङ्मांसशोणितम् । इति षाट्कौशिकं नाम देहे भवति देहिनाम् ॥" (प्र. सा. २।१९) इति च कोशषट्कम् ।

2 तदुक्त्येति । "रचितेयम्" (३।१८) इति, "बद्धयैवैतया" (३।१८) इति च रचनबन्धनयो पृथगुक्त्याऽन्त खेचरी सूचितेति भाव ।

यतः[1] समयमुद्रेयं सर्वासां[2] परिकीर्तिता ।
प्रयतोऽप्रयतो वापि शुचौ देशे[3]ऽथवाऽशुचौ[4] ॥ २१ ॥
उच्छिष्टो वा शुचिर्भूत्वा भुञ्जानो मैथुने रतः ।
मुद्राया[5] मध्यमाङ्गुल्यौ[6] परिवर्त्य क्रमेण तु ॥ २२ ॥

नीनां (ब्रह्मा ? ब्राह्म्या)द्युल्लसितानां सर्वासां शक्तीनाम् । प्रियो वल्लभः, स्पृहणीय इत्यर्थः । किमिति सर्वासां प्रियो भवतीत्याह—यत इति । समयमुद्रा समस्तयोगिनीचक्रसन्निधिकरणपटीयसी मुद्रेति भाव. । प्रयतः शुद्धः । अप्रयतः इतरः । शुचौ मेध्ये । अशुचौ इतरस्मिन् । अस्या एव मुद्रायाः संवन्धनं "खेचर्या शक्तिचक्रं तु क्षमस्वेति विसर्जयेत्" (१।१८९) इत्यनेन सूचितम् ॥ १८–२२ ॥

संहारमुद्रास्वरूपमाह—मुद्राया मध्यमेति । अयमर्थ.—खेचर्याख्याया मुद्राया अनन्तररचितायाः संबन्धिन्यौ[7] मध्यमाङ्गुली कनिष्ठिकानामिकाक्रम-

---

[9]ज्ञानसारेऽप्युक्तम्—

विन्दुकण्ठसमायोगात् प्रविकास्य शिरोऽम्बुजम् ।
चन्द्रसूर्यनिरोधेन मूलशक्तिं निकुञ्च्य च ॥
रौद्रीं कुञ्चिक्रयोद्घाटय द्विरष्टकमलोदरे ।
रसनामन्तरा कृत्वा नासाग्रे रोपयेद् दृशौ ॥
यवमात्रं त्रिकोणं तु मीलनोन्मीलनात्मकम् ।
लिहन्[10] स्वरसनाग्रेण पिबन्[11]नमरवारुणीम् ॥
सदा समरसीभूतं मनः शून्ये निवेशयेत् ।
एषा सा खेचरी मुद्रा उन्मनात्वप्रदायिनी ॥ इति ॥१५–२२॥

मुद्राया मध्यमाङ्गुल्यौ परिवर्त्य क्रमेण त्विति । अस्याः खेचरीमुद्राया मध्यमे[12] अङ्गुल्यौ परिवर्तिते यथा भवतस्तथा कृत्वेत्यर्थः । पार्थिवे स्थानके युक्त्वेति । तामेवंविधां

---

१. अतः–वाक. ख. । २. सर्वोपरि च–व., सर्वाशापरिवर्तिका–सग. । ३. वा यदि वा–सघ. । ४. इतः परम्–'उत्थितो वोपविष्टो वा चङ्क्रमन् निश्चलोऽथवा' इत्येषा पङ्क्तिः ऋ. सघ. विहाय सर्वत्र दृश्यते । ५. मुद्रया–सक. ग. । ६. मध्यमे–च. सग. । ७. सम्बन्धिन्यौ–ग. घ. । ८. क्रमादि–ख. । ९. 'ज्ञान…यिनी ॥ इति' नास्ति–क. ग. छ. । १०. लिहेच्च–ङ. । ११. न् कमल–ङ । १२. मध्यमाङ्गुली–ख. ङ. ज. ।

पार्थिवे[1] स्थानके युक्त्वा सद्यः खेचरतां व्रजेत्[2] ।

वदितरेतरत. परिवर्त्य तर्जन्यङ्गुष्ठचतुष्टयं पूर्ववत् स्थापयित्वा पूजित-महाचक्र[3]पार्थिवभाग[4]पश्चिमद्वारप्रदेशे पञ्चाङ्गनमस्कारपूर्विका[5]मिमां संहारमुद्रां सयोज्य समारावितं शक्ति[6]चक्रं चिद्रसतया विलीनं परिभाव्य खे बोधगगने चरतीति चिन्तयेत् स्वस्यापि तत्सिद्धय[7] इति ।

अत्रेद महद्रहस्यमस्ति—त्रिविधा खेचरी[1] । अङ्गुलिविरचनात्मि[8]का काचिदुक्ता । [2]बोधगगनचारिता[9] काचित् फलात्मा[10] न व्याख्यानार्हा[11] । अन्या

मूर्ध्नि संयुक्तां मुद्रां [1]महाचक्रमू[12]स्थाने संयोज्येत्यर्थः । अन्तर्मुद्रापक्षेऽयमर्थः[13]—मुद्रायाः कुण्डलिन्याश्चन्द्रसूर्यात्मिके[14] द्वे अङ्गुली, ते मध्यमे मध्यमनाड्यां परिवर्त्य[15] प्रविलाप्य, पार्थिवस्थानरूपके शिरसि ते[16] कृत्वेत्यर्थः ॥ २२-२३ ॥

१. पार्थिव स्थानर–वाक. ख., पार्थिवस्थानरै–सग. । २. लभेत्–वाख. ब. । ३. 'चक्र 'शक्ति' नास्ति–घ. । ४. 'पार्थिवभाग' नास्ति–ख. ड. । ५. पूर्वक–ग. घ. । ६. 'शक्ति' नास्ति–ख. ड. । ७. तत्प्रसिद्धय–ग. । ८. त्मिका–ख. ड. । ९. विरता–घ. । १०. पलात्मा–ख. ड. । ११. व्याख्यार्हा–ख. ड., व्याख्याना–घ. । १२. 'मू' नास्ति–क. ग. छ. । १३. 'अन्त ' मर्थ ' नास्ति–क. ग. छ. । १४. त्मकभावाङ्गुली ते–ख. ड. ज. । १५. परितप्य–च. ड. ज. । १६. ता–ख. ड. ज. ।

1. "पार्थिवस्थान नाम मूर्धस्थितमहाबिन्दुस्थानमित्याहुः । यत्तु प्राचा टीकासु खेचरीत्रैविध्यमिह वर्ण्यते, तत्तदनुसारेण मुद्राया इति श्लोकोऽपि योज्यते, तत्प्रकृतानुपयोगान्नोक्तमस्माभिः" (से. पृ. १२९) ।

2. "खे बोधगगने चरतीति खेचरी मुद्रा ...। कीदृशी खेचरी ? शिवस्य चिन्मायस्यावस्थानु-सर्वाङ्गिनी अवस्था, स्वानन्दोच्छलत्तारूपा । न तु "बद्ध्वा पद्मासन • " इत्येव सस्थानविशेषानु-सरणरूपा, अपि तु "परान् । गमिमेत्ययंभावेन कुलमार्गेण नित्यशः ॥ चरते सर्वजन्तूनां खेचरी नाम सा स्मृता ।" इति श्रीनन्त्रगङ्गायनिरूपितपरसंवित्तिस्वरूपा ।" (शि. वि. पृ. ५७-५८) इति क्षेमराज. ।

काचिद्योगात्मा संस्थानविशेषा[1]नुसरणरूपा सद्यस्तत्प्राप्तिसाधनी। साति-रहस्यभूता विलिख्यते—

चिबुकं योजयित्वा तु पोडशस्वरमण्डले।
चन्द्रसूर्यनिरोधेन मूलशक्तिनिकुञ्चनात्॥
रसनामन्तरा कृत्वा अ[2]नच्के धारयेन्मनः।
एषा सा[3] खेचरी ध्या[4]ता उन्मनात्वं प्रयच्छति॥ इति।

अन्यत्रापि—

चिबुकण्ठसमायोगात् प्रविकास्य शिरोऽम्बुजम्।
चन्द्रसूर्यनिरोधेन मूलशक्तिं निकुञ्च्य च॥
रौद्री कुञ्चिकयो[5]द्घाटय द्विरष्टकमलोदरे।
रसनामन्तरा कृत्वा नासाग्रे रो[6]पयेद् दृशम्॥
यवमात्रत्रिकोणं तु मी[7]लनोन्मीलनात्मकम्।
लिहन् स्वरसनाग्रेण पिबन्नमरवारुणीम्॥
सदा समरसीभूतं मनः शून्ये निवेशयेत्।
एषा सा खेचरी मुद्रा उन्मनात्वप्रदायिनी॥ (ज्ञा० सा०) इति।

श्रीतन्त्रसद्भावेऽपि—

बद्ध्वा पद्मासनं योगी नाभावक्षेश्वरं न्यसेत्।
दण्डाकारं तु तत्तावन्नयेद् यावत् [1]क[8]खत्रयम्॥
निगृह्य तत्र तत्तूर्णं प्रेरयेत् खत्रयेण तु।
एतां बद्ध्वा महायोगी खे गतिं प्रतिपद्यते॥ इति।

---

१. पाचरण–ख. ङ.। २. अनन्ते–घ.। ३. च–ख.। ४. स्याता–ग. घ.।
५. योत्पाटय–घ.। ६. रूपयेद् दृशौ–ग.। ७. निमीलोन्मील–ख. ङ.। ८. खग–ख. ङ.।

1. कखत्रयमिति। "के शिरसि खत्रयं शक्ति-व्यापिनी-समनारूपमाकाशत्रयं भ्रूबिन्दोः प्रभृति यावद् ब्रह्मरन्ध्र संस्थितम्। तत्र तन्मनोऽवष्टभ्य खत्रयेणोर्ध्वगमनाय प्रेरयेत्" (शि. वि. टि., पृ. ५८)। इमौ श्लोकौ मालिनीविजयोत्तरेऽपि (७।१५–१७) दृश्येते।

परिवर्त्य करौ स्पृष्टावर्धचन्द्राकृतौ प्रिये ॥ २३ ॥
तर्जन्यङ्गुष्ठयुगल युगपत् कारयेत् ततः ।
अधः कनिष्ठावष्टब्धे मध्यमे विनियोजयेत् ॥ २४ ॥
तथैव कुटिले योज्ये सर्वाधस्तादनामिके ।
बीजमुद्रेयमचिरात् सर्वसिद्धिप्रवर्तिनी ॥ २५ ॥

तथा च श्रुतिः—"अन्तरेण तालुके य एष स्तन इवावलम्बते सेन्द्रयोनि." (तै० उ० १।६।१) इति ॥ २२–२३ ॥

परिवर्त्येति । अर्धचन्द्राकृती अर्धचन्द्राकारं यथा तथेति । तर्जन्यङ्गुष्ठयुगलं तर्जनीयुगलमङ्गुष्ठयुगलं च । कनिष्ठावष्टब्धे [1]कनिष्ठाभ्यामवष्टब्धे । मध्यमे मध्यमाङ्गुली । कुटिले व्यत्यस्ते । सर्वाधस्तात् तर्जन्यङ्गुष्ठयुगलकनिष्ठामध्यमानाम् । सर्वसिद्धिप्रवर्तिनी सर्वासामणिमादिसिद्धीनाम् । अय-

---

परिवर्त्येत्यादि । अन्योन्याङ्गुलिविवरपरिक्षिप्ताङ्गुली करौ कृत्वेति । अर्धचन्द्रेत्यादि । तर्जनीयुग्ममङ्गुष्ठयुग्मं च । युगपद् एककालमेव । अर्धचन्द्राकृति अर्धचन्द्राकारवत्, कुर्यादित्यर्थः । अध कनिष्ठावष्टब्धे मध्यमे विनियोजयेदिति । [1]अर्धचन्द्राकृतिरूपतया स्थिततर्जन्यङ्गुष्ठयुगले अधोदेशावस्थितमध्यमाङ्गुलिकनिष्ठाङ्गुलिद्वयावष्टब्धे कुर्यात् । मध्यमाङ्गुल्योर्मध्ये कनिष्ठाङ्गुलिद्वयं धारयेदित्यर्थः । तथैव कुटिले योज्ये सर्वावस्तादनामिके

---

१. स्पष्टा–वाक. ख. ब. । २. कृति–वाग. से., कृति –सग. । ३ युगले–सक. । ४. भावयेत्–याव. ग. अ. । ५. बुध –राक. । ६. प्टिरे बद्धे–सक. । ७. योज्य–वाव. ए. ग. । ८. तंनी–याव. ग अ. ब. सग. । ९. 'तया इति' नास्ति–ग. घ. । १०. 'अर्धचद्राकृतौ' नास्ति–ख. ङ. । ११. सर्वासा मणिमादीनाम्–ङ. । १२. अर्धचन्द्रवत् कु–श. ग. छ. । १३. चन्द्ररूप–ख. ग. छ. । १४. ला सा देशे स्थित–ए. ङ, लाधोदेशे स्थित–ज. । १५. 'कनिष्ठाङ्गुलि' नास्ति–क. ग. छ. । १६. साध–ख. ङ. ज. ।

1 'केचित्तु कनिष्ठिकाभ्यामवष्टब्धे मध्यमे अधो विनियोजयेदिति वदन्तस्तर्जनीमध्यमयोरधो कनिष्ठिकाप्रवेशन मन्यन्ते । परे तु मध्यमावष्टब्धे कनिष्ठिके इति व्याचक्षाणा कनिष्ठावष्टब्धपदे बहुव्रीहिं मन्यमाना मध्यमाद्वयेनाकुञ्चितेन कनिष्ठिकायुगलं गर्भीकुर्यादिति मेनिरे" (से. पृ. १३०) ।

मध्यमे कुटिलाकारतर्जन्युपरिसंस्थिते ।
अनामिकामध्यगते[2] तथैव हि कनिष्ठिके ॥ २६ ॥
सर्वा एकत्र संयोज्या[3] अङ्गुष्ठपरिपीडिताः ।
एषा तु प्रथमा मुद्रा योनिमुद्रेति संस्मृता[4] ॥ २७ ॥

अर्थः—प्रथममात्मीयौ करौ परिवर्त्य तर्जन्यङ्गुष्ठयुगलमर्धचन्द्राकृति कृत्वा तदधः कनिष्ठावष्टब्धे मध्यमाङ्गुली विनियुज्य सर्वाधस्तादनामिके व्यत्यस्य विनियोजयेदितीयमष्टमी बीजमुद्रा ॥ २३–२५ ॥

मध्यमे इत्यादिपद्यद्वयं योनिमुद्राप्रतिपादनपरम्[5] । मध्यमे मध्यमाङ्गुली । कुटिलाकारतर्जन्युपरिसंस्थिते कुटिलाकारयोस्तर्जन्योरुपरि[6] सस्थिते । अना-

---

इति । तथैव परिवर्तनक्रमेणैव[7] । अनामिके सर्वाधस्तादीषत्कुटिले योज्ये इत्यर्थः । बीजमुद्रेयमचि- रात् सर्वसिद्धिप्रवर्तिनीति[9] । इयमुद्धृता नाम्ना[10] बीजमुद्रा सर्वसिद्धिप्रवर्तकी[11] । अष्टमी मुद्रेत्यर्थः[12] ॥ २३-२५ ॥

मध्यमे कुटिले कृत्वा[1] तर्जन्युपरिसंस्थिते इत्यादेरयमर्थः—कुटिलीकृतमध्यमाङ्गुलिद्वयमादौ तर्जन्योरुपरि कृत्वा तद्व्यत्यस्तानामिकाद्वयमध्यगते च कुर्यात् । कनिष्ठिके च तथा नियोजयेत् । अनामिकामध्यगते च यथा भवतस्तथा कुर्यादित्यर्थः । अन्यत्[13] सुगमम् । एषा तु प्रथमा मुद्रा योनिमुद्रेति या स्थितेति । एषा समस्तमुद्राणां प्रथमा दर्शनीयेत्यर्थः । नन्वेतदसङ्गतम्, तथा हि—"एषा तु प्रथमा मुद्रा सर्वसंक्षोभकारिणी" (३।६) इत्यत्र सर्वसंक्षोभिणीमुद्रायाः[14] प्राथम्यमूचिवान्[15] शिवः[16] । इदानीं योनिमुद्रायाः प्राथम्य-[17]मभिदधाति । तेनैव पूर्वापरविरोधाच्च निर्णय इति । अत्रोच्यते—विभक्तविपर्यस्त्वात्[18]

---

१. कुटिले कृत्वा–वाक. ग. अ. ब. सक. ग. । २. मिके–ब. सक. । ३. ज्य–सग. घ. । ४. या स्थिता–वाग. अ. से. सग. घ., या स्मृता–ब. । ५. 'प्रतिपादन' नास्ति–ग. घ. । ६. 'कुटिला ' ' सस्थिते' नास्ति–ख. ङ. । ७. णैव स्थिते–ख. ङ. ज. । ८. मुदिता–क. ग. छ. । ९. तिनीति–क. ग. छ. । १०. 'नाम्ना बीज' नास्ति–ख. ङ. ज. । ११. तिनी–क. ग. छ. । १२. 'अष्टमी मुद्रेत्यर्थः' नास्ति–ख. ङ. ज. । १३. 'अन्यत् ' येत्यर्थ' नास्ति–ख. ङ । १४. भकारिण्या–ङ. ज. । १५. म्य सूचित–क. ख. ग. । १६. 'शिवः' नास्ति–ङ. । १७. मुप–ग. । १८. त्नैव–ख. ङ. ज. ।

एता मुद्रा महेशानि त्रिपुराया मयोदिताः ।
पूजाकाले प्रयोक्तव्या यथानुक्रमयोगतः ॥ २८ ॥
इति श्रीनित्याषोडशिकार्णवे तृतीयः पटल. ॥

— o —

मिकामध्यगते व्यत्यस्तयोरनामिकयोर्मध्यगते । कनिष्ठिके कनिष्ठाङ्गुली । सर्वा अङ्गुलय. । एकत्र एकस्या व्यक्तौ । अङ्गुष्ठपरिपीडिताः अङ्गुष्ठाभ्या परिपीडिता । अयमर्थ.—आदौ वक्राकारतर्जनीद्वयोपरिसस्थित मध्यमाङ्गुलिद्वय विरच्य पुन. परस्पर व्यत्यस्ततर्जनीमध्यमान्तर्विवरगतानामाद्वयोपरिगत च कृत्वाऽनन्तर तथा स्थित मध्यमाङ्गुलिद्वयमध्यगत कनिष्ठाद्वय विधाय पश्चादङ्गुष्ठद्वय कनिष्ठाङ्गुलिद्वयाग्रप्रदेशे विदध्यादितीय योनिमुद्रा नवमी ॥ २६–२७ ॥

एषा त्विति । तुर्विशेषे । नवम्यपीय मुद्रा प्रथमा [1]उत्कृष्टा, योन्युद्भतत्वात् सर्वासा मुद्राणाम् । अत्राभियुक्तवचनम्—

एका चैव महामुद्रा योनिमुद्रात्वमागता ।
तया विभक्त आत्मा तु सक्षोभादिप्रभेदत ॥ (सं० प०)इति ।

दोषः । तथाहि—[1]बाह्यपूजाया सर्वसंक्षोभिणीमुद्रायाः प्राथम्यमभिमतं परमेश्वरेण । अन्तर्यजनवेलायां श्रीमहायोनिमुद्राया. प्राथम्यमिति न विरोध इति सिद्धम् । मुद्रा च द्विविधा बाह्याभ्यन्तरभेदेन । तत्र बाह्या कराभ्या बन्धनीया नित्याषोडशिकार्णवे समुद्धतैर्बीजैरित्यर्थः । तत्तद्बीजानि च लिख्यन्ते—द्रामिति सर्वसंक्षोभण्यै, द्रीमिति सर्व-

---

१. नास्त्येषा पङ्क्ति—ख, । २. 'परि' नास्ति—ख, घ, ङ, । ३. 'वक्रा पुन' नास्ति—ख. ङ. । ४. द्वय—ग । ५. नवमीय—ख. ङ । ६. अभियुक्तवच —ख. ङ. । ७. एषा—ख. ङ. । ८. विभक्तमात्मान—ख. । ९. बाह्ययागे—ख. ङ. ज. । १०. भण्या —ङ. ज. । ११. म्यमभिहित—क. ग. छ. । १२. ता तत्तद्बी—ख. ङ. ज. । १३. भणीबीजम्—ङ. ज. ।

1. 'तत्र प्रथमा प्रथमकीर्तनीया, सर्वोत्तमत्वादित्यर्थ इति केचित् । परे तु बहि(र्यो?र्या)गे सर्वसक्षोभिणीमुद्राया प्राथम्यमन्त(र्यो?र्या)गे तु योनिमुद्राया एवेति व्यवस्थाप्रदर्शनार्थमित्याहु' । अथवा—"एका चैवा महामुद्रा योनिमुद्रात्वमागता । तया विभक्त स्वात्मा तु

एताः क्षोभिण्याद्याः । त्रिपुराया भगवत्या मातुः संबन्धिन्यः । मया चिद्रूपेणात्मना । उदिता विमर्शपदवीं प्रापिताः । यथानुक्रमयोगत[1] उद्दिष्टक्रमयोगतः । इति शिवम् ॥ २८ ॥

एवमृजुविमर्शिन्यां नित्याषोडशिकार्णवे ।
शिवानन्दपरामृष्टस्तृतीयः[2] पटलो गतः ॥

—:०:—

विद्राविण्या[3]:, क्लीमिति सर्वाकर्षिण्या[4]:, ब्लूमिति सर्वावेशकारिण्या[5]:, सः इति सर्वोन्मादिन्या[6]:, क्रोमिति सर्वाङ्कुशाया[7]:, ह्स्ख्फ्रेमिति[8] खेचर्या[9]:, ह्सौमिति बीज[10]मुद्रायाः, ऐमिति योनिमुद्राया[11]: । एवमन्तर्यजनवेलायां द्रामिति[12] क्रमाद् बीजक्रमः ॥ २६–२८ ॥

[13]इति श्रीविद्यानन्द[14]विरचिते चतुश्शतीटिप्पणेऽर्थरत्नावल्यां
[15]मुद्राप्रदर्शनस्तृतीयः पटलः ॥

—:०:—

---

1. 'यथानुक्रमयोगतः' नास्ति—ख. ङ. । 2. मृष्टं तृतीयं पटलं गतम्—ख. ग. ङ. । 3. विणीबीजम्—ङ. ज. । 4. णीबीजम्—ङ. ज. । 5. णीबीजम्—ङ. ज. । 6. नीबीजम्—ङ. ज. । 7. सर्वमहाङ्कुशाबीजम्—ङ. ज. । 8. 'इति' नास्ति—क. ख. ङ. । 9. सर्वखेचरीबीजम्—ज. । 10. सर्वबीजमुद्राबीजम्—ज. । 11. द्राबीजम्—ज. । 12. क्रमाद् द्रामिति—ख. ङ. ज. । 13. 'वामकेश्वरशास्त्रे' इत्यधिकः पाठः—ज. । 14. नन्दनाथ—ख. ङ. छ. । 15. 'मुद्राप्रदर्शनः' नास्ति—ख. ङ. ज. ।

संक्षोभादिप्रभेदतः ॥" इत्यभियुक्तोक्त्या स्वेतरमुद्राजनकत्वात् प्राथम्यमित्यप्याहुः" (से. पृ. १३१) ।

अथ चतुर्थः पटलः

श्रीदेव्युवाच

भगवन् सर्वमाख्यातं मुद्राणां ज्ञानमुत्तमम् ।
[1]वदेदानीं [1]महादेव्या एकैकाक्षरसाधनम् ॥ १ ॥
महा[2]ज्ञानं प्रभावं च व्याप्तिस्थानं[3] भवं लयम् ।
स्थूलसूक्ष्मविभेदे[4]न शरीरे परमेश्वर ॥ २ ॥

एव पूजाङ्गभूतमुद्रादशकप्रतिपादनपर तृतीय[5] पटल विमृश्य मूलविद्याङ्गभूतवीजत्रयव्या[6]प्त्यादिप्रकाशनपटीयस्येकसप्ततिसू[7]त्रग्रथिते तु[8]रीये पटले वि[9]मर्शनीयानि पदानि वि[10]मृश्यन्ते—श्रीदेवीत्यादि । सर्वं रचनाप्रकारकालविशेषानुक्रमविषयम् । उ[11]त्तमं पुरुषार्थप्रदत्वात् । महादेव्या मन्त्ररूपिण्या जगन्मातुस्त्रिपुराभट्टारिकाया. प[12]रविमर्शशरीरिण्या वरेण्याया. । एकैकाक्षर-

---

अथ चतुर्थे पटले टिप्पणं लिख्यते । भगवन् सर्वमाख्यातमित्यादि । सर्वमित्यन्तर्बहिर्मुद्रार[13]चनबन्धनप्रकारद्वयमिति भावः । रचन बाह्यम्, बन्धनमान्तरम् । ज्ञानमिति त[14]दुभयगोचरं ज्ञानम् । वदेत्यादि । इदानीं मू[15]लविद्याया देव्या एकैकाक्षरसाधनम् एकैक[16]बीजसाधनं वदेत्यर्थः । महाज्ञानप्रभावमित्या[17]दि । महच्च तज्ज्ञानं चेति महाज्ञानम्, तच्च

---

१. देव–ख. मख. । २. ज्ञान–अ बाक ख. । ३ व्याप्ति स्थानोद्भव–बाक. ख., व्याप्तिस्थानोद्भव–सञ्., व्याप्तिस्थानभव–मघ., व्याप्ति–वाग. से । ४. विभागेन–वाक. ख. । ५. यपटल–ख. ड. । ६. व्याख्या–ग. । ७. 'सूत्र' नास्ति–ख. ड. । ८. तुर्ये–ख. ड. । ९. प्रशास–ख. ड. । १०. प्रका–ख. ड । ११. 'उत्तम' नास्ति–ख. ड । १२. 'परविमर्शशरीरिण्या वरेण्याया' नास्ति–ख घ. ड. । १३. 'रचन' नास्ति–ख. ड. ज. । १४. तदुभयमेव–क. ग. छ. । १५. मूलदेव्या–ख. ड. ज. । १६. 'एकैकबीजसाधन' नास्ति–क. ग. छ. । १७. मिति–ख. ड. ज ।

1. अत्रोपस्थापिता एकादश प्रश्नास्तेषां समाधानप्रकाराश्च सेतुबन्धे द्रष्टव्याः । एकैकाक्षरसाधनमित्यत्र कूटत्रयाभिप्रायेण प्रश्नत्रयम् ।

साधनम् [1]एकैकमक्षराणां त्रयाणां साधनम्। महाज्ञानं महादेव्याः स्वरूपविषयम्। प्रभावं सामर्थ्यम्। व्याप्तिस्थानं व्याप्तिपदम्। भवम् उल्लासम्। लयं विश्रान्तिम्। स्थूलसूक्ष्मविभेदेन। [2]स्थूलं वैखर्यात्मना, [3]सूक्ष्मं मध्यमापश्यन्तीभ्याम् ॥ १-२ ॥

तस्य प्रभावश्च विमर्शरूपः, तम्। किमुक्तं भवति—[1]प्रकाशविमर्शरूपौ शिवशक्ति[4]वर्णौ वकारहकारोपलक्षितौ महाज्ञानतत्प्रभावावु[5]पदिश्येते इति भावः। व्याप्तिस्थानमिति। तदुभयं शक्तिशिवरूपमेकादशं पश्यन्तीरूपं तन्मध्यमावैखरीरू[6]पाणामक्षरा[7]णां व्याप्तिस्थानमा[8]श्रयस्थानम्, तदाश्रित्य तत्प्रवर्तनात्। भवमिति। भवत्यस्मादिति। [9]अस्मात् पश्यन्तीरूपादक्षरसन्दर्भात्तदुत्तरप्रकारद्वयाक्ष[10]रसन्दर्भस्योत्पत्तिरिति [11]भावः। लयमिति। लीयतेऽस्मिन्निति लयः। मध्यमावैखरीरूपं तदुभयमस्मिन्नेव पश्य[12]न्तीरूपे(ण?) लीयत इति [13]भावः। [14]स्थूलसूक्ष्मविभेदेनेति। स्थूलं च सूक्ष्मं च स्थूलसूक्ष्मम्। किमुक्तं भवति ? पश्यन्तीकार्यरूपं वैखरीमध्यमाद्वयं स्थूलसूक्ष्मम्। तत्र मध्यमा सूक्ष्मं रूपम्, वैखरी स्थूलं [15]रूपमिति भावः। तदुभयकारणं पश्यन्तीरूपं परमित्यर्थात् सिद्धम्। [16]एवं परसूक्ष्मस्थूलभेदेन शरीरे वर्णक्रमः संव्यवस्थित इति [2]प्रागेव [17]सूचितं त्वया। तदिदानीं प्रकटीकुरु हे परमेश्वर ! इति यावत् ॥ १-२ ॥

---

१. एवैकाक्ष—ख. ड. । २. स्थूला—घ. । ३. सूक्ष्मा—घ. । ४. एषा—क. ग. छ. । ५. द्वपप—ख., दुप—ङ. । ६. रूपेण—क. ग. छ. । ७. 'अक्षराणां' नास्ति—क. ग. छ. । ८. 'आश्रयस्थानम्' नास्ति—क. ग. छ. । ९. तस्मात्—ङ. ज. । १०. द्वयार्णं—ख. ड. ज. । ११. 'भाव.' नास्ति—ग. छ. । १२. पश्यन्त्या रूपेण—क. ग., पश्यन्तीवागुरसने—ख. ड. ज. । १३. 'भावः' नास्ति—क. ग. । १४. इतः पूर्वम्—'लयमपि' इत्यधिकः—च. ग. ज., लयितमपि—ङ. । स चानावश्यकः । १५. 'रूप' नास्ति—क. छ. । १६. एव—ख. ड. ज. । १७. तत्त्वया—ख. ड. ज. ।

1. "केचित्तु महाज्ञानं प्रकाशः। प्रभावो विमर्शः। व्याप्तिस्तयोः सामरस्यम्। स्थानं परा वाक्। भवः पश्यन्ती। लयो मध्यमा। स्थूलशरीरं वैखरीति व्याचक्षते। तत्र मूलं मृग्यम्" (से. पृ. १३३)।

2. अत्र द्वादशसूत्रव्याख्याने निष्कोलसम्प्रदायानुसारिण्यां व्याख्यायां वर्णक्रमदर्शनपक्षव्याख्यानं (पृ. ३५–३७) द्रष्टव्यम्।

ईश्वर उवाच

शृणु देवि महाज्ञानं सर्वज्ञानोत्तमं[1] परम्[2]।
येनानुष्ठितमात्रेण[3] भवाब्धौ न निमज्जति[4] ॥ ३ ॥

शृण्वित्यादि। महाज्ञानं संसारक्लेशहरत्वात्। सर्वज्ञानोत्तमं सर्वेषां ज्ञानानामुत्तमम्, अनुभवारूढत्वात्। अनुष्ठितमात्रेण अनुसहितमात्रेण[5]। न निमज्जति व्यवहरन्नपि संसारक्लेशं नानुभवति। जीवन्मुक्तत्वादित्यर्थः। अन्नाभियुक्तवचनम्—

संसार एव निवसन् जनो व्यवहरन्नपि।
न बन्धनं[6] तथाप्नोति पद्मपत्रे[7] पयो यथा ॥ इति।

ईश्वरप्रत्यभिज्ञायामपि—

सर्वो ममायं विभव इत्येवं परिजानतः।
विश्वात्मनो विकल्पानां प्रसरेऽपि महेशता ॥ (४।१।१२) इति।

श्रीपरमार्थसारेऽपि[8]—

भिन्नाज्ञानग्रन्थिर्गतसन्देहः पराकृतभ्रान्तिः।
प्रक्षीणपुण्यपापो विग्रहयोगेऽप्यसौ मुक्तः ॥
अग्न्यभिदग्धं बीजं यथा प्ररोहासमर्थतामेति।
ज्ञानाग्निदग्धमेव[9] कर्म न जन्मप्रदं भवति ॥ (६१-६२) इति ॥३॥

शृणु देवीत्यादि। महाज्ञानं परमं[10]प्रकाशविमर्शरूपस्य[9] वर्णक्रमादि[11]भूत[12]पश्यन्तीमयस्य शिवस्य स्वरूपज्ञानमिति भावः। [13]सर्वज्ञानोत्तममिति। सर्वेषां तत्त्वज्ञानानां मध्ये एतदेवोत्तमं संसारमोचकत्वादिति। येनेत्यादि। येनानुष्ठितमात्रेण भवाब्धौ संसारसागरे न निमज्जति न निपततीति यावत् ॥ ३ ॥

---

१. त्तर—वाक. ख.। २. प्रिये—ब। ३. ऽेऽपि—सल.। ४. विमुह्यति—सख.।
५. 'अनुसहितमात्रेण' नास्ति—ख इ.। ६. स त्वन्ध कथ—ख. इ., बन्धन कथ—ग.।
७. पद्मे पत्रे—घ.। ८. 'ईश्वर···भवति ॥ इति' नास्ति—ख. घ इ.। ९. ज्ञानानलेन दग्ध—ग.।
१०. परप्र—ख. इ. ज। ११. इत पूर्वम्—'वर्णक्रमस्य' इत्यधिक पाठ—ख. इ ज.।
१२ घन्तभूत—ख. इ. ज.। १३ 'सव ·· यावत्' नास्ति—ख. इ. ज।

त्रिपुरा परमा[1] शक्तिराद्या[2] जाता[3]दितः प्रिये ।
स्थूलसूक्ष्मविभेदेन[4] त्रैलोक्योत्पत्तिमातृका ॥ ४ ॥

परमा । पारम्यं सर्वोत्कृष्टत्वम् । शक्तिः सर्वधारिका[5] मायालक्षणा विमोहिनी । आद्या प्रथमोन्मेषरूपा । जाता व्यक्तिं गता । [1]आदितः । महाप्रकाशरूपा[6]ऽनुत्तरशिवात्मनः स्वरूपभूता विमर्शशक्ति(ः) वी(जोच्छूंन्या-?जादुच्छूना)दिव महास्फुरत्तात्माऽनुभवैकगम्या स्पन्दशक्तिरुज्जृम्भितेत्यर्थः । स्थूलसूक्ष्मविभेदेन । स्थूलं कलातत्त्वभुवनाभिधेयरूपार्थत्रिकम्, सूक्ष्मं वर्णपद-

---

त्रिपुरा परमेत्यादि । त्रिभ्यः पुरा त्रिपुरा । त्रिबिन्दुत्रितत्त्वेभ्यः पुरा पूर्वं[8] स्थितेति भावः । को[9]ऽभिप्रायः ? त्रिवृत्करणात् प्रागियं केवलमाकाशाकारपरमकाम्य[10]रूपात्तत्कामान्तरस्थितेति भावः । सा परमा विश्वोत्तीर्णा । शक्तिरिति सामर्थ्यम् । तस्याद्यशिवस्यान्तर्गतविमर्शरूपेति भावः । आद्येति । त्रिपुरा वर्णानामादिभूता कारणरूपा सेयमकारहकारकामकलापर्यायप्रकाशविमर्शरूपाऽपीति यावत् । जातादितः[1] प्रिये । इति । अभिव्यक्ताद् हकारात्मकाच्छिवात् । कोऽभिप्रायः ? इच्छादिचतुष्कला-

[2]परमा शक्तिरिति सामानाधिकरण्याद्[11] बीजापूरवदकारात्मनः शिवात् कारणात् [12]तदैकरसविमर्शात्मकहकारापरपर्यायकामकलारूपेण या जाता परिणता । अथ भाव —वामादिचतुष्कलासपिण्डितस्थादकारादङ्कुररूपेणेत्यादि चतुष्कलामसृष्टिरूपिणी[13] केवलहकारात्मकी शक्तिः प्रकाशादुल्लसन्ती या जातेति यावत् । स्थूलसूक्ष्मविभेदेन त्रैलोक्योत्पत्तिमातृकेति ।

---

१. प्रथमा—सख. । २. वेधि—च. । ३. ज्ञाना—याग. से., जातेह सा—च., जाता हि सा—सस. । ४. विभागेन—याक. स. । ५. 'सर्वाधारत्वात्' इत्येव पाठ—स. इ. । ६. पादनु—ध. । ७. चन्द्र्यादियन्म—ग., चन्द्रनादि महा—ट. । ८. पुरा इति—ग. । ९. 'कोऽभि……स्थितेति भावः' नास्ति—ग. । १०. वाम—ट. । ११. मन्दकारिण्यात्—ट. । १२. तदैव—ट. ज. । १३. रूपिणा—स. ।

1. "आदित इत्यस्य सर्वादिभूताद् ब्रह्मणः सकाशादित्यर्थं इति तु केचित् । ज्ञानेच्छाक्रियात्मकशक्तित्रितयात्मा समष्टिरूपतान्नामिकेत्यर्थं इत्यन्ये ।…केचित्तु त्रैलोक्यं विद्याकूटत्रयं तदुत्पादिका मातृका स्थूलसूक्ष्मभेदेन वैखरीमध्यमादिभेदेन द्विविधा ज्ञानाख्यिनो हकाररूप-निषाज्जातेत्यर्थं इत्याहुः" (से. पृ. १३४) ।

2. त्रिपुरा परमेत्यादितो ग्रन्थसमाप्तिपर्यन्तं स.इ.ज.संज्ञिकासु मातृकासु अन्यथैव एव पाठ उपलभ्यते । सोऽत्र सूत्रपाठेषु स्थाप्यते ।

मन्त्राभिधानरूपशब्दत्रिकम्, [1]तयोर्विभेदेन, तद्रूपेणेत्यर्थः। [2]अथवा स्थूलं कार्यं पृथिव्यापस्तेजो वायुर्नभ इति। सूक्ष्मम् एषामेव रूपं गन्धो रसो रूपं स्पर्शः शब्द इति। त्रैलोक्योत्पत्तिमातृका। कर्तृकरणकर्मव्युत्पत्त्या लोकलोकनलोक्यात्मा प्रपञ्च. षट्त्रिंशत्तत्त्वसमुदायः। त्रिलोक एव त्रैलोक्यम्। [3]तस्योत्पत्तौ समुदये मातृभूता कारणभूता ॥ ४ ॥

समष्टिरूपिणी त्रैलोक्योत्पत्तिकारिणी केवलहकारात्मिका शक्तिराद्या वामादिचतुष्कलासंपिण्डितरूपिणी आदितो वस्तुरूपादङ्कुररूपेण व्यक्तिं गतेति भावः। स्थूलसूक्ष्मविभेदेन त्रैलोक्योत्पत्तिमातृकेत्यस्यायं भावः—अकारहकारौ वर्णक्रमस्याद्यन्तौ। तत्समष्टिसमरसभावेन रुद्रसंख्यपरमामृतमयं पश्यन्तीरूपं परमिति सुसिद्धवत् कृत्वा तदुत्तरयोर्मध्यमावैखर्योः सूक्ष्मस्थूलतां व्यपदिश्यैवं परसूक्ष्मस्थूलवर्णाङ्कुरा आद्यशक्तिरेव सप्तषष्टिवर्णरूपिणी त्रैलोक्योत्पत्तिकारिणी [4]मातृका। लोक्यतेऽनेनेति लोकस्त्रैलोक्यम्। धामत्रितयस्योत्पत्तिर्मातृकाचक्रादिति तथोच्यते। एवं सप्तषष्टिवर्णरूपिणी त्रिधामजननी जातेति सबन्धः। अथवा रसाधारस्थवर्णकदम्बकं त्रिबीजसंबन्धि[5] त्रिधा विभक्तं कुर्यात्। अथवा वैखरीरूपं वाग्भवबीजम्, मध्यमारूपं कामराजम्, पश्यन्तीरूपं शक्तिबीजमिति। एवं त्रिबीजात्मकः प्रकाश एव त्रैलोक्यमित्यर्थः। तस्योत्पत्तिकारिणी मातृकेति यावत्। अनेन शरीराभ्यन्तरे भङ्ग्या उपासनाप्रकारोऽपि दर्शितः ॥ ४ ॥

अत्र लोकशब्द आलोकपर्याय। प्रकाशपर्याय इत्यर्थं। अकारहकारयोश्चतुष्कलाश्रयावयवाद् व्यष्ट्या सामरस्ये तत्त्रिविधप्रकाशपर्यायालोकवत् पश्यन्तीरूपसूक्ष्मतया परमिति सिद्धवत्कृत्वा पुनर्मध्यमावैखर्यो सूक्ष्मस्थू[6]लभावात् परसूक्ष्मस्थूलाकार त्रिधा भिन्न शिवशक्तिलोकन शिवशक्त्यभिन्न तया चाव्यक्तैकादशाक्षरानन्तरममय पश्यन्तीवाग्रूप न[7]वैनादात्म सूक्ष्मवर्णमध्यमावाग्रूप सप्तचत्वारिंशद्व्यक्तिलिपिविप्रकीर्णं वैखरीवाग्रूपमिनीद त्रिधा लोकनमित्येव त्रयस्त्रिलोकत्रिप्रकारास्तेषा समुदायस्त्रैलोक्यम्, तस्योत्पत्तौ मातृका कारणभूता शिवशक्तिरित्यर्थ.। त्रिवृत्करणवृन्दमेवेदमपि ज्ञातव्यम्। अन्यच्च र[8]सांधारबीज पश्यन्तीरूप चेत्यपि शरीरान्तर्वर्णचक्र त्रिबीजवत् प्रकाशवत् स्यात्। एव वर्णक्रमस्य शरीरान्तरुपासनाप्रकारो दर्शित ॥४॥

---

१. तयोर्मिथुनयोर्भेदेन–ख. ङ.। २. 'अथवा···शब्द इति' नास्ति–ख. ङ.। ३. अस्यो–ग.। ४. 'मातृका······स्योत्पत्ति.' नास्ति–छ.। ५. सबन्धि यत्–क. ग.। ६. स्थूलरूपा–ख. ङ.। ७. 'नव···वाग्रूप' नास्ति–ख.। ८. साधार–ख.।

त्मना वर्तते कार्यरूप. प्रपञ्च इति । अस्यामिति । अस्यां विमर्शाख्याया शक्तौ । परिणतायां विकासभावमापन्नायाम् । परो विमर्शपदवीव्यतिरिक्तोऽविमृष्टरूप. । अथ भाव.—विमर्शाख्यायामस्या शक्तौ पडध्वस्फारमयषट्त्रिंशत्तत्त्वगर्भमहाहन्तापरामर्शमहाविभूतिरूपप्रपञ्चात्मना महाविकासभावमापन्नायामेतत्स्थितिव्यतिरिक्त. कश्चिदस्तीति वादोऽयमनुपपन्न इति । अथमर्थस्तुना द्योत्यते । किंश्चावभासस्य शिवस्य विमर्श एव स्वभाव. । तदुक्तं महागुरुभिः—

स्वभावमवभासस्य विमर्शं विदुरन्यथा ।
प्रकाशोऽर्थोपरक्तोऽपि स्फटिकादिजडोपमः ॥ इति ॥ ५ ॥
(ई० प्र० १।५।११)

न कश्चित् पर इत्यादेरयं भावः—तदेवलक्षणविमर्शशक्त्यात्मक एव परमेश्वरो न कदाचिदपि शक्तिस्वरूपं व्यभिचरति । यदि व्यभिचरतीत्युच्यते, तर्हि न स परमेश्वरः, जडत्वापातात् । तस्माच्छक्त्यात्मक एव परमेश्वरो नान्य इति सिद्धम । तदुक्तम्—

[1]"शक्तयोऽस्य जगत्कृत्स्नं शक्तिमांस्तु महेश्वरः" (स० म०) इति ।

अन्यच्च—

शक्तिश्च शक्तिमद्रूपाद्व्यतिरेकं न वाञ्छति ।
तादात्म्यमनयोर्नित्य वह्निदाहिकयोरिव ॥ (बो० प० ३) इति ॥५॥

पर (इत्यादे) अय भाव —विमर्शशक्त्यात्मक एव परमेश्वरो न कदाचिदपि पदार्थात्मता व्यभिचरति । [2]फलभेदारोपितभद पदार्थात्मा शक्तिरिति प्रसिद्ध । यदस्या व्यभिचरति निस्सारो न परमेश्वर , जडत्वापातात् । तस्माच्छक्त्यात्मक एव परमेश्वरो नान्य इति प्रसिद्धम् । तदुक्तम्—

"शक्तयोऽस्य जगत्कृत्स्न शक्तिमास्तु महेश्वर " (स० म०) इति ॥५॥

---

१. पर शिवो–घ. । २. क्तो वि–ग., क्तौ विप्रकर्पं–ख. ङ. । ३. 'शक्तौ' नास्ति–ख. ग. ङ. । ४. 'रूप' नास्ति–घ. । ५. 'भाव' नास्ति–ख. ग. ङ. । ६. दोऽप्यनु–ख. ग. ङ. । ७. 'किञ्चा इति' नास्ति–ख. ङ. । ८ प्रकाशाख्योऽपर कोऽपि–ग. । ९ भारती–ख. ङ, जार –ज. ।

1 "श्रीमर्वमङ्गलायामपि—शक्तिश्च शक्तिमांश्चैव पदार्थद्वयमुच्यते । शक्तयोऽस्य जगत्कृत्स्न शक्तिमांस्तु महेश्वर ॥" (पृ ८९) इति शिवसूत्रविमर्शिन्याम् ।

2 "यदाहु—फलभेदारोपितभेद पदार्थात्मा शक्ति" (म. प., पृ. ७४) इति ।

परो हि शक्तिरहितः शक्तः कर्तुं न किञ्चन ।
शक्तस्तु परमेशानि शक्त्या युक्तो यदा भवेत् ॥ ६ ॥

शक्तिरहितः परोऽस्तीत्यस्मिन् पक्षे दूषणमाह—परो हीति । परः परमेशः । हिर्हेतौ । शक्तिरहितः शक्त्या वैभवेन रहितः । शक्तः कर्तुं न किञ्चनेत्यस्यायमर्थः[2]—सृष्ट्यादिषु कर्मसु मध्ये न किञ्चिदपि कर्म सम्पादयितुं शक्नोति, असमर्थत्वादिति । शक्तिवैधुर्यपक्षे त्वकर्तृतामुक्त्वा शक्तिमत्पक्षे कर्तृतामाह—शक्तस्त्विति[3] । शक्त्या विमर्शाख्यया स्वाभाविक्या संविदा, युक्तः संमिलितः, समरसीभूत इत्यर्थः । तदुक्तम्—"शक्तयोऽस्य जगत्कृत्स्नं शक्तिमांस्तु महेश्वरः" (स० म०) इति । पञ्चदशिकायामपि—

शक्तिश्च[6] शक्तिमद्रूपाद् व्यतिरेकं न वाञ्छति ।
तादात्म्यमनयोर्नित्यं वह्निदाहिकयोरिव[7] ॥ (बो० प० ३) इति[8] ।

परो हि शक्तिरहितः शक्तः कर्तुं न किञ्चन इति । शक्त्या[9] (अर्थः ? युक्तः) शिवो नान्य इति प्रतिज्ञातं परमेश्वरेण । इदानीं हेतूपन्यासेन[10] तमर्थं समर्थयति । परः परमेश्वरः । शक्तिरहितः शक्त्या रहितश्चेत् । किञ्चन स्वल्पमपि । कर्तुं न शक्तः । अशक्तत्वादिति यावत् । कोऽर्थः ? शक्तिशक्तिमतोर्भेदाभ्युपगमपक्षेऽनीश्वरं जगदापद्येत, तन्नियमनसामर्थ्याभावादिति । शक्तस्तु परमेशानि शक्त्या युक्तो यदा भवेदित्यस्यायमर्थः—यदा पुनः स परमेश्वरः शक्त्यात्मकोऽभ्युपगम्यते[11], तदाऽसौ सर्वजगद्रचनासमर्थो भवति ॥ ६ ॥

परो हीत्यादि शक्त्यात्मकत्वहेतूपन्यासेन समर्थयति । परः परमेश्वरः । शक्तिरहितः शक्तिहीनश्चेत् । न किञ्चन न स्वल्पमपि कर्तुं शक्तः । शक्तिरहितत्वादिति यावत् । शक्तिशक्तिमतोः शक्तीश्वरयोर्भेदाभ्युपगमे जगदनीश्वरत्वमापाद्यते, तस्य नियमनसामर्थ्याभावात्[12] । शक्तस्त्वित्यादि । यदा शक्त्यात्मक एव शिव इत्यभ्युपगम्यते, तदा हि शक्तः सर्वजगन्निर्माणादिसमर्थो भवति ॥ ६ ॥

---

१. परश्च–ख. । २. यमभिप्रायः–ख. ङ. । ३. कर्तृत्व–ख., कर्तृकता–ग. । ४. इतः परम्–'शक्तः स्थितिशक्त्या युक्तः' इत्यधिक.–ग. । ५. 'पञ्चदशिकायामपि' नास्ति–ख. घ. ङ. । ६. शक्तिस्तु–ग. । ७. दाहक–ख. ग. ङ. । ८. इति च–घ. ङ. । ९. शक्त्यर्थः–छ. । १०. नेम–छ. । ११. युक्तो–छ. । १२. समय–ङ. ।

शक्त्या विना शिवे सूक्ष्मे नाम धाम न विद्यते ।
ज्ञातेनापि महेशानि शर्म कर्म न किञ्चन ॥ ७ ॥
ध्यानावष्टम्भकाले तु न रतिर्न मनःस्थितिः ।

शिवसूत्रेऽपि—"स्वशक्तिप्रचयो विश्वम्" (३।३०) इति । श्रीविज्ञानभैरवेऽपि—

शक्तिशक्तिमतोर्यस्मादभेदः सर्वदा स्थितः ।
अतस्तद्धर्मधर्मित्वात् परा शक्तिः परात्मनः ॥
न वह्नेर्दाहिका शक्तिर्व्यतिरिक्ता विभाव्यते । (१८-१९) इति च ॥६॥

शक्तिमत्परमेश्वरव्यतिरिक्तपक्षे शिवादीनामभिधानाभिधेयसिद्धिश्च न संभवतीत्याह—शक्त्येति । **शक्त्या विना** शक्तिसंमिलितव्यतिरेकपक्षे । **शिवे** परमश्रेयोरूपिणि । **सूक्ष्मे** अतिक्रान्तचक्षुरादिसविद्वेद्यप्रसरमार्गे । **नाम** शिवमहेशमहेश्वरशङ्करपरमेश्वरमहादेवमृडमहेशानेशाद्यभिधानव्यवहार इत्यर्थः ।

इदानीं शक्त्या रहितः शिव इत्यस्य बहुदोषदुष्टत्वं दर्शयति—शक्त्या विनेत्यादिना । शक्त्या विना शिवे सूक्ष्मे नाम धाम न विद्यत इति । शक्त्या विना शक्तिरहिते विमर्शरहिते शिवे । सूक्ष्मे दुर्विज्ञेये । नाम धाम न विद्यते । नाम ईश्वरः शिव इत्यादि । धाम प्रकाशो ज्ञानम् । कोऽर्थः ? शक्तिरहितः शिव इत्यस्मिन् पक्षे शिव ईश्वर इत्यादिनामभिरनिर्देश्यो भवेत् । तथा शक्तिरहितः शिव इत्यभ्युपगमपक्षेऽप्रकाशात्मत्वेन शिवस्य जडत्वमापद्येत । तस्मादुभयदोषं परिहर्तुमिच्छता महाविमर्शपरः शक्त्यात्मकः परम-

शक्त्या विनेत्यादि । अधुना शक्तिराहित्ये सत्यस्य बहुदोषदुष्टत्वं दर्शयति—शक्त्या विना । शक्तिर्विमर्शस्वातन्त्र्यम्, तद्रहिते शिवे । सूक्ष्मे दुर्विज्ञेये शून्ये । नाम धाम न विद्यते । शिव शङ्कर स्थाणुरीश्वर शर्वेत्यादिभिर्नामभिरनिर्देश्यो भवेत्[११] । धाम[१२] प्रकाशो बोधो ज्ञानमिति परस्परपर्याया एकार्थाः । तथापि शक्तिपर्यायविमर्शराहित्ये प्रकाशस्य प्रत्यवमर्शकाभावादप्रकाशात्मकत्वेन शिवस्याप्यनात्मत्वापत्तिः । तदुक्तम्—"वाग्रूपता चेदुत्क्रामेदवबोधस्य शाश्वती । न प्रकाशः प्रकाशेत सा हि प्रत्यवमर्शिका ॥" (वा० प० १।१२४) इति । तस्माद्

---

१. धाम नाम—सा. । २. कर्म शर्म—वाक. ख. ग. । ३ मति.—वाक. ख. ब. । इतोऽग्रे—"न शिवः शक्तिरहितो न शक्तिः शिववर्जिता । उभौ वलितसंयोगौ मूर्त्येका परमेश्वरि ॥" इत्येकोऽधिकः श्लोको दृश्यते—सा. । ४. पुनरन्यत्र—ख. ड. । ५. यद्भेद—ग. । ६. मेश्वर—घ. । ७. रेकत्व—ग. । ८. नामनिर्देशो न—ड. । ९. गमन—ड. । १०. त्यत्वेन—ग., शत्वेन—ड. । ११. भवति—ड. । १२. नाम—ख. ।

धाम स्थानप्रकाशानुभवोन्मेषोद्यन्तृतादिसिद्धिरित्यर्थः[1]। परिस्फुरत्तात्म शाक्तं तेज इति यावत्[2]। किञ्च, एवमयमित्येवरूपेण कश्चिद् वस्तुविशेषो ज्ञातो[3] भवति। स त्वस्य स्वभाव.। स तद्विशिष्ट. सदा भवति[4]। सैव शक्तिरिति वयं मन्यामहे। तदभावे नस्य ज्ञातत्वं न सभवति[5]। तत् तिष्ठतु। ज्ञातत्व-

प्रकाशः शिव इत्यवश्यमभ्युपगन्तव्यम्। अन्यथा नास्तिकाग्रे परब्रह्मवादिपक्षव-न्निरीश्वरं[6] जगदापद्येत। ज्ञातेनापि महेशानि कर्म शर्म न किञ्चनेति। ज्ञातेनापि। कथ-ञ्चिज्ज्ञातेनापि। कर्म शर्म न किञ्चन स्वल्पमपि न संभवतीत्यर्थ.। अयं भावः—शक्ति-रहिते शिवे ज्ञातेऽपि न कश्चित् पुरुषार्थो लभ्यते। तथाहि—शक्तिरहितत्वान्न कर्म-वान् शिवः। कर्मेत्युद्भवस्थितिसहारतिरोभावानुग्रहकरणम्। शर्म प्रकाशविमर्शात्मक-

दोषद्वयविनिर्मुक्तो महाविमर्शात्मक परप्रकाश शिव इत्यर्थं। ज्ञानेनापीति। कथञ्चि-दाभासने ज्ञानादिति। तेनार्थक्रियाकारिशक्तिरहितेन शिवेनास्य ज्ञातु. शर्मं कर्मं न किञ्चन। कोऽर्थं[7] ? नि श्रेयसपदप्राप्तियोग्यतामाविर्भावयन्त्य: प्रवृत्तय कर्मं[8]। तदुद्दीपिनी मनोनिर्वृति-रिति शर्मं। तदुभयसङ्कल्पोऽपि शक्तिशून्यवेत्तु[9] सर्वथा नैव सभवति। उक्त च— प्रयोजन-मनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्तते' (श्लो० वा०, पृ० ६५३) इति। शक्तिराहित्ये ज्ञातादपि

१. 'इत्यर्थः' नास्ति–घ.। २. 'परि यावत्' नास्ति–ख. ङ.। ३. विज्ञातो–ग.। ४. 'स भवति' नास्ति–ख. ङ.। ५. इत परम्–"ननु किमिद शक्तिस्वरूपम्? किं चैतन्यमात्रम्, किं वा चैतन्यविषयत्वम्, किं वा बुद्धचाद्यन्यतमत्वम् उत तदितरत्वम्, किं वा सामर्थ्यमात्रमिति? नाद्य. सद्यो विकल्पोऽवकल्पते, चित केनचन पदार्थे(न) सम्मिश्रितत्वस्य मिथ्रंरनाश्रितत्वात्। (न द्वितीय), चैत्यत्वे नित्यपिपासा सत्या नित्यतया कर्तव्येतरतया-तिमद्वार्तापद पर पदमिति स्यात् (?)। नापि तृतीय कृतीन्द्रमतोऽङ्ग, प्राचीनकल्पितप्रापित-दोषस्य समुन्मेषात्, बुद्धेरपि बोधविषयतया तद्वियुक्तेरप्ययुक्तत्वात। तुरीयेऽपि सूरीन्द्रोरीकृता कृशकृतान्तता न सिद्धयति, बोधबोध्यत्वयोरन्यतरत्वस्य यक्त(व्या? व्यत्वा)त् तत्साया मुक्ता कृतान्तता। पञ्चमेऽपि सञ्चयतापञ्चक, तस्य तु भावभावत्वादिति (?)। एतत्सर्वमप्यर्वाचीन-पर्यपर्यंतनिवृत्तम्, न तु सुपर्वतानुस्यूतमतीनामपूर्वम्, परपदस्य केवलस्य वाङ्मनोऽपदतया सञ्ज्ञा मात्रेण सिद्धे, केवलायाश्रितो लक्षकत्वाद् विकल्पकल्पस्यापदत्वाच्च। उक्त च श्रीमदुन्मत्तभैरवेण—

सर्वनामानि नित्याया सत्यानन्दघनात्मन।
एकात्मनो लक्षकाणि लक्ष्या सा साक्षिणी चिति॥ इति।

अतोऽस्म मतस्य सम्मत सम्मितत्वादपि स्वीकार्यकार्यवर्याणामिति (?)।" इत्यधिकः पाठ—ग। ६. पक्षे च निरी–घ. छ.। ७. 'ज्ञाना "कोऽर्थं ?' नास्ति–ख. ङ.। ८. कर्म–ट ज.। ९. श्चेत्–ज.।

पक्षे[1]ऽपि शिव[2]स्य प्रयोजनाभाव दर्शयति—ज्ञा[3]तेनापीति। ज्ञातेन ज्ञा(त?न)-कर्मीभूतेनापि। अर्थसामर्थ्यात् कथि(त.?तेऽपि) महेशानीत्यामन्त्रणं शक्तिव्याप्तिपरामर्शसूचकम्। अशक्त. शि[4]व इत्येतत्पक्षोपन्यासो[5]ऽपि तद्विका[6]सोपन्यासेनेति तात्पर्यम्। शर्म शिवशक्तिसामरस्यात्म परिपूर्णाहंपरामर्शस्थितिलक्षणमकृत्रिम सुखम्। कर्म [1]आभासनरक्तिविमर्शनबीजावस्थापनतद्विलापनात्मकम्। ध्यानेति। ध्यानं समाधेरप्युपलक्षणम्। अयमर्थ.—अशक्त शिव इत्यङ्गीकृतौ ध्यानसमा[7]धानवेलाया महानन्दोदधिनिर्मग्नाना

शक्तिशिवसामरस्यपराहृभावानन्दात्मना स्थितिः। तदुभयमपि शक्त्या विना शि[8]वे न संभवतीत्यर्थः। अतः शक्त्यात्मक एव शिवः। शक्तिरपि शिवात्मकस्वभा[9][10]वैवेति सिद्धम्। ध्यानावष्टम्भकाले तु न रतिर्न मन स्थितिरिति। अ[11]स्यार्थः—ध्यानकालेऽपि शक्त्यभावादु[12]भयं न संभाव्यते। अथवा संकुचितसमस्तरूपायाः परमानन्दप्रकाशलक्षणपरमशिवसामरस्यमुपनीताया परविकासदशामापन्नायाः परायाः शक्तेरनुसन्धानवेलायां न रति। स्वरसपरमानन्दविभवव्यतिरिक्ततुच्छबुद्बुदप्रायविषयाभिलापो रति। साऽस्मिन्न सभवति[13]। न मन स्थितिरिति। अस्य समस्तदुःखहेतुसंकल्पविकल्पा-

तस्माद् ग्रहीतुमसमर्थत्वान्न कस्यापि पुरुषार्थलाभ इत्यर्थ। न किञ्चन। अशक्त्यात्मकः शिवोऽप्यकर्मशर्मवान्। पञ्चकृत्यकरण कर्म। प्रकाशविमर्शात्मकशिवशक्तिसामरस्यपराहृभावानन्दात्मनाऽवस्थिति शर्म। तदुभयमपि शक्त्या विना निस्सारतया शिवस्यापि नैव सम्भवतीति। अत शक्त्यात्मक एव शिव, शक्तिरपि शिवात्मकस्वभावैवेति सिद्धम्। "शक्तिश्च शक्तिमद्रूपाद्व्यतिरेक न वाञ्छति। तादात्म्यमनयोर्नित्य वह्निदाहिकयोरिव॥" (बो० प० ३) इति। ध्यानावष्टम्भेति। सङ्कुचितविश्वरूपाया परमानन्दप्रकाशलक्षणपरमशिवसामरस्यमुपनीतायाः परविकासदशा[14]मापन्नाया पराया शक्तेरनुसन्धानवेलाया न रति, स्वरसपरमा-

---

१. 'अपि' नास्ति—ख. ङ.। २. परशिवस्य—ख. ङ.। ३. 'ज्ञातेनापीति' नास्ति—ख. ङ.। ४. जीव—घ.। ५. सेऽपि—ग.। ६. न्यासेनेति—ख. ङ.। ७. समाधि—ख. ङ.। ८. 'नि' नास्ति—ख. ङ.। ९ 'शिवे' नास्ति—छ.। १०. भावा चेति—छ। ११. अस्यायमर्थ—छ.। १२. भयमपि—छ.। १३. 'तदिदानीं' इत्यधिक—च. छ.। १४. शायामापन्नायां—ङ.।

1. "आभासन रक्ति-विमर्शन-बीजावस्थापन विलापनतस्तानि" (११) इति प्रत्यभिज्ञाहृदयसूत्रमत्रानुसन्धेयम्।

प्रविश्य परमार्गान्तः सूक्ष्माकारस्वरूपिणी ॥ ८ ॥
कवलीकृतनिश्शेषा बीजाङ्कुरतया स्थिता ।

महायोगिनां विश्वैकात्म्यात्मशिवशक्तिसामरस्यमहाह्लदरमणं तत्र मनसः स्थिरीकरणं च न भवतीति ॥ ७–८ ॥

एवं प्रसङ्गागतं शक्तिमच्छिवपक्षोपन्यासं निगमय्य प्रकृतामेव त्रिपुराशक्तिमन्तःसौषुम्नमार्गानुप्रवेशमुखेन पुनरपि प्रपञ्चयति—प्रविश्येत्यादि । परमार्गान्तः परस्य शिवस्य प्रापकसुषुम्नामार्गान्तः । [1]न त्विन्द्रियप्रसरेदन्तास्पदमनसोऽपि परमशक्तिशिवसामरस्यानुसन्धानवेलायां न पृथगवस्थानमिति यावत् । एतदेव महाज्ञानशब्देनोक्तमिति भावः ॥ ७–८ ॥

प्रविश्य परमार्गं तु सूक्ष्माकारस्वरूपिणी । कवलीकृतनिश्शेषबीजाद्याङ्कुरतां गतेत्यस्य व्याख्या—प्रविश्य परमार्गमिति पञ्चशक्तिरूपमयनात्मकं संकोचरूपं सृष्टिमार्गं प्रविश्य सूक्ष्माकारस्वरूपिणी विमर्शशक्तिरिति भावः । तदुक्तं संकेतपद्धत्याम्—

अनिकेतात्मचिद्व्योम्नः सृजन्ती(ति?) पञ्च(क?कं) स्वयम् ।
शक्तिस्तु यात्मभेदेन लयमेत्यनिकेतने ॥ इति ।

कवलीकृतानि भासीकृतानि निश्शेषबीजानि वस्तुतत्त्वरूपाणि येन संभव(ति?न्ति), कवलीकृतनिश्शेषबीजस्य परमबिन्दुरूपस्य शिवस्य आद्याङ्कुरतां प्रथमाङ्कुरनन्दविभवव्यतिरिक्तकसंप्रायविषयाभिलाषो रतिः, साऽस्मिन्न भवति । न मनःस्थितिरिति । समस्तदु.ससङ्कल्पविकल्पस्पन्दस्य मनसोऽपि परमशिवशक्तिसामरस्यानुभवस्याप्यावरणेन न पृथगवस्थानम् । एतावद् विज्ञानशब्देनोक्तमिति भावः ॥ ७–८॥

प्रविश्य परमार्गं तु सूक्ष्माकारस्वरूपिणीति । इतः पूर्वं चतुर्वह्निरूपप्राणापरपर्यायोऽपूर्ष्वगम(स्वाहो?वाहो) विकासात्मकः प्रवृत्तस्तस्माद्भिन्नः परमार्गः । पञ्चशक्तिस्वरूपा-

१. गं तु—अ. ब. सक. स. । २. शात—सख. । ३. दोष—धाक. न. ग. से. । ४. धाङ्कुरतां गता—अ., यङ्कुरतां गता—याक. न. सक. । ५. महाभ्रमणं—स. ह., महाह्लदसम—घ. । ६. प्रसङ्गतः—स. ह. । ७. शोपन्यासं—स. । ८. नत्विन्द्रियप्रसरेदन्तामूमि—न. ह., न त्विन्द्रियप्रसरे तदन्ता भूमिः—ग., तत्विन्द्रियप्रसरेऽन्तभूमिः—घ. । ९. इतः परम्—"प्रहृति प्रहृते संहारकमप्रतुर्वह्निरूपः प्राणापरपर्यायवायोरूर्ध्ववायोर्विकासः । अस्मात् परमार्गं" इत्यधिकः पाठः—क. । १०. मया—क. ग. । ११. तपितोच्चः—क. ग., त्रिपोतः—ट. । १२. शक्तिमूर्या—ट. । १३. भाव—ग. ह. । १४. स्वरूपो—ख. ह. ।

1. मातृकात्रयपाठाधारेण परिष्कृत्य एव पाठो मूले स्थापितः ।

वामा शिखा ततो ज्येष्ठा शृङ्गाटाकारतां गता ॥ ९ ॥
रौद्री तु परमेशानि जगद्ग्रसनरूपिणी ।

भू(मि:?मौ) । सूक्ष्माकारस्वरूपिणी स्वरूपज्योतीरूपा विभागात्मगुणीभूतप्राणपश्यन्त्याकारस्वरूपिणी । कवलीकृतनिश्शेषा यया निश्शेषं विषयजातं कवलीकृतं ग्रासीकृतं सा कवलीकृतनिश्शेषा । बीजाङ्कुरतया स्थिता । बीजं कारणम्, अङ्कुरं कार्यम्, एवमवस्थाद्वयेन शब्दितेत्यर्थः । तदुक्तं श्रीरहस्यगुरुप्रवरेण—

अवस्थायुगलं चात्र कार्यकर्तृत्वशब्दितम् ।
कार्यता क्षयिणी तत्र कर्तृत्वं पुनरक्षयम् ॥ (स्प० का० १४) इति ॥८-९॥

कुलस्थानगतमूलाधारादकुलस्थानगतपरमशिवं प्रत्युल्लसन्तीयं महाशक्तिः परावागात्मना विश्ववैचित्र्यमवविभासयिपुरेवंविधां संज्ञां लभत

भावं सा प्रकृता विमर्शशक्तिर्यतः प्राप्नोतीति यावत् । कोऽभिप्रायः ? [1]वामादिपञ्चकमिति इच्छादिपञ्चकं ग्रसित्वा समरसभावेन स्थितो यो बिन्दुरनामरूपात्मा स बीजम्, तदन्तर्विमर्शरूपेण स्थिता या शक्तिः, सा स्वेच्छावशाद् बीजोच्छूनदशायां निर्गता, तस्मात् सा मृणालतन्तुरूपा प्रथमरेखा, प्रथमाङ्कुर इत्यर्थः । बीजाङ्कुरतया स्थितेति पाठे सर्वमेतत् समानम् ॥ ८-९ ॥

वामा शिवा तथा ज्येष्ठा जगदङ्कुरता गता । रौद्री तु परमेशानि जगद्ग्रसनरूपिणीत्येतस्य (व्याख्या)—वामा शिवा । बीजस्य प्रथमाङ्कुररूपेण स्थिता या शक्तिर्विमर्शशक्तिः, पद्मात्मनः सङ्कोचभावेनाधोमुखागमवाहृस्तत्त्ववर्णादिपडध्वसृष्टिमार्गं । तत्र समस्ता (यो? ध्वो)पसंहारेण स्वस्वरूपपरमानिवासमात्मसात्कुर्वती निरतिशयाखण्डपरमप्रकाशविमर्शानन्दपरोल्लासैकरसा शैवी शक्तिर्या सदोदिता, तया निजेच्छया क्वचित् समुन्मेषसमये स्वत स्फुरन्त्याऽव्यप्रभया बालार्ककोटिभागैकभागवत्सूक्ष्म(त?)या मृणालैकतन्तुनिभया गर्भीकृतसमस्तसंसारमपि तदुत्तरकारितत्त्वतेजोऽयमित बिन्दुरूप शिवप्रकाशसूक्ष्ममप्राप्य बीजमनुबन्धन्त्यार्धचन्द्राकारया [2]वक्ष्यमाणवामादिशक्त्याधारभूतया कन्दास्याम्बिकाशक्त्या भूयते सूक्ष्माकारस्वरूपिणीत्युच्यते । कवलीकृतनिश्शेषबीजाद्यङ्कुरतां गतेति ॥ ८-९ ॥

१. शिखा–वाम. से. सक. ख. । २. तथा–अ. से. सक. ख. । ३. जगदङ्कुरतां–अ. । ४. रौद्रिका–सख. । ५. भक्षण–सख. । ६. प्राणपश्यन्त्या–प. । ७. 'ग्रासीकृत' नास्ति–ख. ङ. । ८. सूक्ष्मा तथा–अ. ।

1. वामादिपञ्चकमिच्छादिपञ्चकं चात्रैव ३५ तमे पृष्ठे निरूपितं द्रष्टव्यम् ।
2. वामाद्या शक्त्योऽनुपदमेवोक्ताः ।

इत्याह—वामेत्यादि। वामा तत्त्वानि वमतीति। अत्राभियुक्तवचनम्—

वान्तं ययाऽनिश सर्वं महदादिप्रभेदकम्।
कटाहादिशिवान्तं यत्तद्ग्रासादीश्वरी[२] नुमः॥ इति।

अथवा संसारप्रत्यनीकभूता शक्ति.[1]। शिखा तेजोरूपिणी, विश्वग्रसनशीला संविदित्यर्थ। ज्येष्ठा विश्वोदयप्रसर[३]भूमि.। शृङ्गाटाकारतां गतेत्यस्यायमर्थः—इयमेव प्रकृता[४] चिच्छक्ति स्थितिसंहृतिसृष्टिकरी [2]त्रिकोणात्मता

साग्रभागेन कुटिलीभूय बिन्दुदक्षिणेन ईशानान्तं गता सा रेखा वामाशक्तिरूपा। तथा ज्येष्ठेति। बिन्द्वीशानगता रेखा पुनः कुटिलीभूय बिन्दुपश्चिममाग्नेयं गता ज्येष्ठा। पुनर्वामेन बिन्द्वग्रप्रथमाङ्कुरमिलिता यदा तदा रौद्रीशक्तिरूपा भवतीत्यर्थः। इत्थं गता सा विमर्शशक्तिः प्रथमाङ्कुररूपैव शृङ्गाटाकारा भवति। [2]शृङ्गाटं त्रिकोणं भवति।

तदनु प्रागुक्ता स्वान्तं कृतवामेच्छादित्रिश[५]क्तितत्त्वमन्त्रबीजमुख्यसर्वसूक्ष्मभा[६]वसमरसीभावेन प्रकाशमानादनामरूपादेवा[७]रस्य सूक्ष्माकाराद् बिन्दुरूपा निजेच्छासमासादितसमुन्मेषादुच्छूनदशाया तदन्तर्व्याप्ता विमर्शशक्तिसमबिन्दुस्फुटनमग्रभागस्य परमार्गे सृष्टिमार्गद्वारनिर्गमनकाले प्रविश्य कुटिलाग्रतेजोऽशेन यदाऽङ्कुरिता तदा वामा नाम शिखा। तथा ज्येष्ठेत्यादि।

---

१. इतः परम्—"वामा संसारिणां विमोहिनी शक्ति। शिखा प्रकाशात्मिका संवित्। ज्येष्ठा सुप्रबुद्धानां शिवमयी शक्ति। शृङ्गाटाकारता गता। इयमेव प्रकृता महती चिच्छक्तिः स्थितिस(ग? हृ)तिसृष्टिकरी त्रिकोणात्मतां गता रौद्री बुभुक्षूना द्रावयित्री रौद्री शक्ति। तदुक्तं श्रीतन्त्रालोके—

वामा संसारिणामीशा प्रभुशक्तिविधायिनी।
ज्येष्ठा तु सुप्रबुद्धानां बुभुक्षूनां च रौद्रिका॥
वामा संसारवमना ज्येष्ठा शिवमयी यत।
द्रावयित्री पशूां रौद्री रोद्धी चाखिलकर्मणाम्॥(६।५६–५७) इति।"

इत्यधिक पाठ—ग.। २. दीश्वर—ख. घ. ङ। ३. प्रसव—ख. ङ.। ४. प्रकृता प्रकृतिर्महती—ग., प्रकृता प्रकृती महती—घ.। ५. 'त्रिशक्ति' नास्ति—ङ.। ६. भाग—ज.। ७. पादरस्य—ख. ङ.।

1. वामेति पूरणीयम्।
2. "यत्तु शृङ्गाटपदेन त्रिकोण व्यपदिश्यते तत्राप्येवंव व्युत्पत्ति" (से. पृ. १३९)।

गतेति। रौद्रीत्यादिकः प्रकृताया एव शक्तेर्विशेषद्योतकः। रौद्री। 'जगतश्चित्पदे निरोधनाद् द्रावणाद्रुद्रः, तद्विभूतिमयी रौद्री चितिशक्तिः। परमेशानीत्यामन्त्रणं महाविभूति[1]मयत्वं संविदः स्वा[2]नुभवसिद्धमिति श्रोतृजनं प्रतिबोधयति। जगद्ग्रसनरूपिणी। सृष्ट्यादिक्रमात्मकमपि जगद् ग्रसित्वा सर्वं स्वात्मतया [3]आद्या शक्तिः प्रकाशयतीति भावः॥ ९-१०॥

एतदभिप्रेतं शास्त्रादौ "यदेकादशमाधारम्" (११६) इत्यत्र सूचितम्। इहानुक्रमिहापेक्षितं [1]श्रीदीपकाचार्येण श्रीत्रिपुरसुन्दरीदण्डके सूचितम्—"झटिति (यदि) सर्वशून्यान्तर्भूमौ निजेच्छासमुन्मेषसमयं समासाद्य बालाग्रकोट्यंशरूपा विगर्भीकृताशेषसंसारबीजाऽनुबध्नासि कन्दं वै[4](था?दा) त्वमम्बिका गीयसे। तदनु परिजनित-कुटिलाग्रतेजोऽङ्कुरा जननि वामेति संस्तूयसे। (ततः) बद्धसुस्पष्टरेखा शिखा[5] ज्येष्ठेति संभाव्यसे। [6]सैव शृङ्गाटाकारतामागता त[7]दा रौद्रीति विख्याप्यसे॥" (२४) (इति)। अस्यार्थः—सर्वं समस्तं वर्णतत्त्वोपसंहारेण झटिति सर्वशून्यविकासबीजा[8]भावं गता विमर्शरूपिणी शक्तिर्निजेच्छावशाद् बीजसमुच्छूनदशायां बालाग्रभागस्य कोटिभागीकृतस्य एकभागसमानसूक्ष्मरूपाऽन्तःकृतसमस्तवर्णतत्त्वस्वरूपिणी उपरि समुद्भूयमानशृङ्गाटरूपत्रिशक्तीनामादौ [9]प्रेमासन्नतया त्वधोमुखो[10]र्ध्वचन्द्राकारेण स्थिता अम्बिकाशक्तिरूपा कन्दमिति गीयसे। तदनु परिजनितेति। तदनु अर्धचन्द्रेति स्थिताया बिन्दुरू(पी?पं) बीजम्, तस्मात् परिजनितप्रथमाङ्कुररूपं रेखाग्रभागे कुटिलीभूय बीजदक्षिणेनेशानपर्यन्तं व्याप्य स्थिता तेजोऽङ्कुररूपा वामेति संस्तूयसे। बद्धसुस्पष्ट-

बिन्दोर्दक्षिणभागे प्रसृतायास्तस्या वामाया शिख[11]रमूले वक्रीभूता या तिर्यग्दीर्घा या सा ज्येष्ठा नाम। सा तु पुनर्वंशारम्भभावेन प्रसृता प्रथमाङ्कुरमिलिता यदा स्यात् तदा रौद्री नाम। एव सा विमर्शशक्तिरूपेण शृङ्गाटाकारतां गता। शृङ्गाट त्रिकोणमित्यर्थः। एवमभिप्रेत्य 'यदेकादशमाधारबीजम्" (११६) इति सूचितम्। इह लक्ष्यमाणमेव

१. समयत्वं—ख. ङ.। २. स्वभावतः—ख. ङ.। ३. 'आद्या शक्तिः' नास्ति—ख. ग. ङ.। ४. तदा—त्रि. द.। ५. शिवा—छ.। ६. 'सैव' नास्ति—छ., तत्र—त्रि. द.। ७. 'तदा' नास्ति—त्रि. द.। ८. बीजभावं—क. ग.। ९. प्रेमा—छ.। १०. पूर्वार्द्ध—छ.। ११. रस्य मूले वक्रीभूता या तिर्य—ख. ङ.।

1. "दीपकाचार्यास्तु—स्वाग्रमारभ्येशानाग्नेयान्त प्रसृते रेखे वामाज्येष्ठे। बिन्दोः पूर्वस्यां तिर्यग्रेखा रौद्री। एतत्त्रितयसमष्टिरम्बिका शृङ्गाटाकारतां त्रिकोणाकारतां गतेति व्याचख्युः" (से. पृ. १३९)।

एषा[१] सा परमा शक्तिरेकैव परमेश्वरी ॥ १० ॥
त्रिपुरा त्रिविधा[२] देवी[३] ब्रह्मविष्ण्वीशरूपिणी ।

एषा सा परमा शक्तिरेकैव परमेश्वरीत्यनेनैवंविशिष्टामसामान्यवैभवा संविदं स्वात्मतया प्रत्यभिज्ञापयति महादेशिकः शिवः । परमा शक्तिरिति

रेखेति । तदनु भूयोऽपि कुटिलीभूय विन्दुपश्चिमेनाग्नेयदिशं गता सुस्पष्टरेखा सा ज्येष्ठेति संगीयसे । सैव भूयोऽपि कुटिलीभूय प्रथमाङ्कुरेण मिलिता रौद्रीति वि[४]ख्याप्यसे । एव त्रिशक्तिरूपेण शृङ्गाटं त्रिकोणं लिख्यत इति भावः । अतो व्यष्टि-समष्ट्यात्मना व्यवस्थितपञ्चकारणरूपविन्दुमाविश्य गुप्तरूपेण वर्तते वर्णादिभूतो ह्यकारः परमशिवः प्रकाशस्वभाव इति भावः । त[५]दुक्तं [1]श्रीसिद्धनाथपादैः—

अ[६]नच्कं यत्परं ज्योतिः सर्व[७]प्राणिहृदि स्थितम् ।
इच्छा कुण्डलिनी तस्य तेजो नादसमुद्भवः ॥
इच्छानादसमायोगाद् रौद्री शक्तिरजायत ।
आसामाधाररूपेण चन्द्रविम्बौ[८]र्ध[८]मम्बिका ॥
क्रमात् कुलोदयो व्याप्तिः कुलौघश्चायमुच्यते । इति ।

जगत्प्रसनरूपिणीति । इत्थमकुलशृङ्गाटाकारतां गता विमर्शशक्तिर्या समस्तार्थ-प्रविलापनहेतुः परमप्रकाशभैरवाभिन्ना सा जगत्प्रसनरूपिणी भवति । तदुक्तं श्रीमते—[2]"संवर्ता[९]मण्डलान्ते क्रमपदनिहितानन्दशक्तिः सुभीमा" इति । संवर्त-योनिमण्डल मध्यस्थलमिति यावत् ॥ ९-१० ॥

[१०]श्रीदीपकाचार्येणापि स्पष्टमेव 'झटिति (यत् ?)" इत्यादिग्रन्थेनायमर्थं स्तोत्रीकृतः । "अनच्क यत्पर ज्योति." इत्यादि "कुलौघश्चायमुच्यते" इत्यन्तेन ग्रन्थेन [1]श्रीकु[११]लरत्नशास्त्रेणा-नूदितः । जगत्प्रसनरूपिणीत्यादि । गर्भीकृताशेषजगद्बीजरूपिणी ॥९-१०॥

---

१. एव-थाक. ख. ब. सक. ख. । २. परमा-ब. । ३. देवि-शाग. से य., शक्ति-सख. । ४. स्याप्यमे-क. ग. । ५. एतदुक्तं-क. छ । ६. अलक्तं-क. छ. । ७. विन्द्वर्ध-छ. । ८. स्तोघ-छ. । ९. र्तागिनमण्डलान्ते-क. ग, संवर्ता श्रीमण्डली ते-छ. । १०. 'श्री' नास्ति-ख. । ११. रत्नकुल-ह. ।

1. कुलरत्नशास्त्रमेतत् सिद्धनाथकृतिरित्याभ्यामुद्धरणाभ्यां ज्ञायते ।

2. बंगिअनात्य-एशियाटिकसोसाइटीसम्बन्धास्तन्त्रग्रन्थविवरणसूच्यां (भा. ८, स. १, पृ. १) कुब्जिकामतग्रन्थविवरणे तस्य मङ्गलाचरणश्लोकत्वेनोपलभ्यत एव श्लोकखण्डः । नेपाल-राजकीयवीरपुस्तकालयसूच्यामपि (भा. ४, पृ. ५८, ६०, ६२) तथैव । अतस्य एव पाठोऽत्र मूले स्थापितः ।

ज्ञानशक्तिः क्रियाशक्तिरिच्छाशक्त्यात्मिका प्रिये ॥ ११ ॥
त्रैलोक्यं संसृजत्येषा त्रिपुरा परिकीर्त्यते ।

ब्रह्मविष्ण्वीशरूपिणी । शक्तित्रयावष्टम्भेन [1]ब्राह्म्याद्या मातर. । ज्ञानशक्ति-क्रियाशक्तिरिच्छाशक्त्यात्मिकेति । ज्ञानशक्तिरवभासनात्मिका । क्रिया-शक्तिरुल्लेखनरूपा । इच्छाशक्तिर्विच्छेदनावभासनस्वातन्त्र्यात्मा मायालक्षणा

तत्त्वव्यापिका रुद्रकारणसंहारयित्री स्थिता । एवं शक्तित्रय)बीजत्रयगुणत्रयादिभि-स्त्रिवृत्करणरचनाचतुरा तथा त्रिविधा त्रिप्रकारा समस्ताध्वव्यापिनी त्रिपुरेत्युच्यत इति भावः ॥

ज्ञानशक्तिरित्यादि त्रिपुरा परिकीर्त्यत इत्यन्तस्यायं भावः—इच्छादिशक्तित्रितय-स्यैव व्यापृतत्वं न चतुर्थकलायाः शान्ताख्यायाः, तस्याः कन्दरूपत्वात् । त्रिशक्तीनां बीजसाम्यमत्रैवेत्यवस्थात्रयमस्ति । तत उद्रेकावस्थायां सृष्ट्यादित्रितयकर्तृत्व त्रिपुरा-मूर्तिवैचित्र्यात्, साम्यावस्थायां तिरोभावकर्तृत्वमीश्वरमूर्त्या, बीजाद्य(म?)नुग्रह-कर्तृत्वं सदाशिवमूर्त्या । इत्थं कृत्वा पञ्चकर्तृत्वं शक्तीनामवस्थाभेदवशात् । उद्रेकस्त्वे-कैकशक्त्याधिक्यम् । तद्यथा—यदेच्छाशक्तेराधिक्यं गुणभूतत्वं क्रियाज्ञानशक्त्योस्तदा

ग्निमण्डलमाकुर्वती सहारचक्रवर्तिनी ज्ञानशक्तिवाग्भवबीजात्मतस्वतामसरुद्रकारणसहारिणी-त्येव त्रिशक्तित्रिचक्रत्रिधामत्रिबीजत्रितत्त्वत्रिगुणत्रिकोणादिभेदत्रयाविर्भावेण त्रिवृत्करण-रचनावैचित्रीचतुरा त्रैविध्येन समस्ताध्वव्यापिनी त्रिपुरेत्युच्यते ।

ज्ञानशक्तिरित्यादि । अत्र समृजतिक्रियान्तस्पष्टोपा(न्तश्री? त्तत्रि)शक्तिसाध्य-सृष्ट्यादिकर्मत्रयससर्गं त्रिजगद्विषय त्रिपुरा त्रिविधा देव्येकैव करोतीत्यत इच्छादिशक्तीना तिसृणामेव (विद्यातत्त्व ? व्यापृतत्व) न तु तुरीयकलाया शान्ताख्याया, तस्या अम्बिकाया (रूप ?) कन्द(र्प?)रूपत्वात् । अन्यच्च, तिसृणामपीच्छादिशक्तीना बीजसाम्य(मुद्रेक-मिति । अस्या ? मत्रैवेत्यवस्था)स्तिस्रो विद्यन्ते । तदिच्छाक्रियाज्ञानशक्तीनामेकैवस्यामेवोद्रे-

---

१. थयमसृजद्यस्मात्–सख. । २. त्यस्मात्–वाक. ख. अ. । ३. तिता–वाक. ख. । ४. 'ब्राह्म्याद्या ' त्मिकेति' नास्ति–ग. । ५. ब्रह्माद्यात्मता ज्ञानशक्ति'–ग. घ. । ६. 'विच्छेद-नावभासनस्वातन्त्र्यात्मा' नास्ति–ख. ङ. । ७. तुरतया–क. ग. । ८. दुरुत्रैकत्वैकैक–छ. । ९. त्तोच्छा–ज. । १०. कारण–ख. ज. । ११. स्तार्थं–ख. ङ. । १२. त्रियार्थं–ख. । १३. स्यायामस्या–ज. ।

1. ब्राह्म्याद्या ब्राह्मी-वैष्णवी-ईश्वरीति तिस्रो मातर. ।

समवायिनी शक्तिः । शक्तित्रयं श्रीमालिनीविजये व्याख्यातम् । तदुत्तरत्र[1] वक्ष्यामः । त्रैलोक्यं संसृजत्येषा त्रिपुरा परिकीर्त्यते [2]इत्यस्यायमर्थः[3]—इत्थं तत्तत्क्रियावैचित्र्यविशेषेणा[4]हन्ताभिधाना[5]चैषा विमर्शाख्या शक्तिर्ब्राह्मिक-

---

ब्रह्ममूर्तिमास्थायाध्वभेदं सृजति सा विमर्शरूपिणी शक्तिः । यदा तु क्रियाशक्तेराधिक्यं ज्ञानेच्छाशक्त्योर्गुणभूतत्वं तदा विष्णुमूर्तिमास्थायाध्वभेदं पालयति । यदा पुनर्ज्ञानशक्तेराधिक्य क्रियेच्छाशक्त्योर्गुणभूतत्व तदा रुद्रमूर्तिमास्थायाध्वभेदं प्रविलापयति । अध्वरूपाणि षट्प्रकाराणि वर्णपदमन्त्रकलातत्त्वभुवनाख्यानि । तानि च शब्दार्थात्मकानि । वर्णपदमन्त्राणि शब्दात्मकानि । कलातत्त्वभुवनान्यर्थात्मकानि । तानि च कार्यकारणभावेन स्थितानि । तत्र स्थूलं कार्यं सूक्ष्मं कारणम् । वर्णान्युक्तान्येव सप्तषष्टिप्रकाराणि । पदानि च वर्णसंयोगजान्यैकाशीत्यादीनि । मन्त्राणि च पदजानि द्वादशश्लोक्यादि । [2]शुद्धपञ्चकम्, मायाकालकलानियतिविद्यारागपुरुषाख्यानि शुद्धाशुद्धसप्तकम्, प्रकृतिगर्वबुद्धिमनःश्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणवाक्पाणिपादपायुगुह्य-

वाच्यमर्थाधक्य तदुद्रिक्तशक्तिव्यतिरिक्तयो शक्त्योर्द्वयोरप्यतुल्यभाव च भजता ब्रह्मविष्णुरुद्राणा तथा तेषा साम्यबीजदशाजुषोरीश्वरसदाशिवयोश्च मूर्तिमती सा विमर्शशक्तिरेकैव स्वेच्छया षडध्वना सृष्टिस्थितिलय(वि? तिरो)धानानुग्रहे पञ्चकृत्ये क्रीडति । तेऽप्यध्वान षट्त्रिंशत्तत्त्वानि तथा भुवनानि चतुर्विंशत्यधिके द्वे शते । तथा च कला अपि तत्तद्भुवनान्तःस्फुरन्त्यस्तथात्यास्तावत्य एवेति रूपाध्वानस्त्रय । अथ वर्णा पञ्चाशत् । अनन्तपदव्यापकानि सुप्तिङन्तोपाधिमकोचितानि पदान्येकाशीतिरेव । तथा गर्भीकृतासख्यातमन्त्रवत् सप्तकोटिमहामन्त्रा व्यापका साङ्गब्रह्मशिवाख्यो मन्त्रा एकादशेति नामाध्वानोऽपि त्रय । तत्र भुवना(ध्वनि स ? ध्वन) तत्त्वाध्वनि, (स चै ? तस्य) वर्णाध्वनीत्युत्तरोत्तरव्यापकाध्वनि पूर्वपूर्वव्याप्याध्वान्तर्भावो ग्रन्थविस्तारभीत्याऽत्रानुक्तोऽपि गुरुत शास्त्रतश्च यथावद्विज्ञेय । तस्मात्

---

१. 'शक्ति' नास्ति—ख. ङ. । २. इति—घ । ३. मभिप्राय.—ख. ङ. । ४. विषयग्रहणग्राह्यात्मकत्रैलोक्यं—ख. ङ. । ५. धानैषा—ग. । ६. शीतिपदानि—छ. । ७. रन्ध्र—ख. ज. । ८.सदा—ङ. । ९. स्यम—ङ. । १०. इत. परम्—'तद्वन्मन्त्राध्वनि पदाध्वनि' इत्यधिक. पाठः—ज. ।

1. उत्तरत्र ४।२४ श्लोकस्यदीपरूपिणीमितिपदस्य व्याख्यानावसरे ।

2. अत्र कलाध्वनो निरूपण न कृतम्, अनुपदमेव वर्णेषु कलानां प्रविलापनं तु दृश्यते । शिव', शक्ति', सदाशिव', ईश्वर', शुद्धविद्या चेति शुद्धानां तत्त्वानां पञ्चकम् । शुद्धाशुद्धानां तत्त्वानां

ग्रहणग्राह्यात्म[1] त्रैलोक्य ससृजतीति यस्मात्, तस्मात्[2] त्रिपुरेति कीर्त्यंत इति ॥ १०–१२ ॥

शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाकाशवायुज्वलनसलिलधरात्यान्यशुद्धरूपाणि चतुर्विंशतिसंख्यानि। भुवनानि [1]चतुर्दशादिशतान्तानि चतुर्विंशतिः। तत्र कार्यरूपं मन्त्रभुवनद्वयं तत्कारणभूतेन पदतत्त्वद्वयेन प्रविलापयेत्[3]। पदतत्त्वद्वयमपि स्वकारणवर्ण(तत्त्वा ? कला)त्मनि सहरेत्। तौ च कलावर्णात्मानौ वाच्यवाचकभावेन स्थिताविति कृत्वा वाच्यं कलाध्वानं वाचके वर्णाध्वनि कारणे संहरेत्। तत्र क्षादिटान्तात्मनि चतुर्विंश(तिषु ?-तौ) निवृत्तिकलामन्तर्भावयेत्। आदिघान्तसप्तके(षु ?) प्रतिष्ठाम्। गादिका(न्त?-न्तेषु) त्रिषु विद्याम्। दीर्घस्वराष्टकेषु शान्तिम्। [2]ह्रस्वा(द्य?)ष्टकेषु शान्त्यतीतकलामन्तर्भावयेत्। एव वर्णा(न्वमध्व?ध्वनि) पञ्चकलाध्व(नि?न.) संहारप्रकारः। एवं पञ्चाध्वनामपि व्याप्यव्यापकभावेन स्थिताना वर्णक्रमान्तर्गतत्वमस्तीति वर्णक्रम-

स्व(स्व?स्वा)तराध्वपरमकारणयोस्तत्त्ववर्णाध्वनो "आक्षकण्ठा[4]प्रधाना मालाशार्णं[5] सदाशिव" इत्युक्तयुक्त्या (कण्ठा[6]?क्षिति)तत्त्व(क्रम?क्ष)वर्णादिप्रधानतत्त्व(ट)वर्णान्त चतुर्विंशते-(रूर्ध्व?रशुद्ध)तत्त्वाना वर्णानाम्, तथा[7] पुरुषतत्त्व(ज्ञ?ञ)वर्णादिमायादितत्त्व(स?घ)-वर्णान्त सप्ताना (शुद्धा)शुद्धतत्त्वानाम्, तथा शुद्धविद्यातत्त्व(भ?ग)वर्णादिसदाशिवतत्त्व-(ग?क)वर्णान्त त्रयाणा[8] शुद्धतत्त्वाना वर्णानाम्, तथा शक्तितत्त्वस्य शुद्धस्यैकस्य विसर्जनीयादाकारान्तस्य दीर्घाष्टकस्य, तथा[9] शिवतत्त्वस्य शुद्धस्यैकस्यानुस्वाराद्यकारान्तस्य ह्रस्वाष्टकस्य चेत्येव वाच्यवाचकप्रकाशसामरस्य वह्निदाहिकैक्यमिव स्वातन्त्र्येण प्रतिपन्न प्रतिपद्य सर्वाध्वभि सामरस्यरूप तदा सर्वप्रकाशैक्यप्रत्यवमर्शक वर्णाध्वना वैशेषिक च पञ्चकलानामैकात्म्य[10]मवगन्तव्यम्। यथा[11] कटपयादिभि[12]स्वशून्यनन्तै (?) सख्यावर्णैर्बद्धवाक्यै श्लोक्यते—

---

१. ग्राह्यात्मा—ग.। २. 'तस्मात्' नास्ति—ख. ग. ङ.। ३. प्रविलाप्य—घ.। ४. कण्ठा—ङ। ५. मालारा—च., मालोरा—ङ.। ६. कण्ठाकण्ठा—च. ङ.। ७. तदा—ख.। ८. त्रयाणां त्रयाणा—च. ङ.। ९. सदा—ख.। १०. मेकैकात्म्य—ङ.। ११. यदा—ख.। १२. दिभिश्च शून्यविनन्तै—ज.।

सप्तकम्। अशुद्धरूपाणि च चतुर्विंशतितत्त्वानीति सङ्कलनया षट्त्रिंशत्तत्त्वानि। प्रकृति-बुद्धिगर्व इति तु साङ्ख्यदर्शनसमन्वय, त्रिपुरादर्शने तु नादृत स।

1. 'भुवनानि चतुर्विंशत्यधिके द्वे शते' इति मन्त्रपुरोमातृकासु स्थित पाठ शोभन शुद्धश्च।
2 ह्रस्वस्वराष्टकेष्वित्यर्थ।

रूपिणी चिच्छक्तिरपि वैखर्यादित्रिभेदेन त्रितत्त्वगामिनीति सैव धामसंवित्स्वरूपेणैव पररूपिणी स्थिता[1] सर्वतत्त्वरूपिणी त्रिधूत्करणात् पूर्वमेवविधैव चानुसन्धेया। सा च विमर्शशक्तिरिच्छात्मना कलाचतुष्टयं कूर्माङ्गवत् संकोचयित्वा पञ्चकारणरूपेऽकुल-बिन्दौ शृङ्गाटात्मनि[2] वर्तमाना शृङ्गाटं तत्कन्दाभिमानिकलाचतुष्टयं ग्रसित्वा केवले बिन्दौ विशेषबीजात्मनाऽन्त सारविमर्शरूपेण स्थिता त्रिपुरा परिकीर्त्यत इत्यभिप्रायः। एतदुक्तं सङ्केतपद्धत्याम्—

मूर्तिवैचित्र्यविभवादिच्छायाः प्रविकस्वरम्।
अध्वभेदं सृजत्युच्चैर्व्याप्यव्यापकभेदितम्[3]॥

यज्ञो जनस्य यच्चारकमित्युक्तसङ्ख्यया[4]।
अङ्कान् तत्त्वपुरेशार्णपदमन्त्राध्वना परे॥
उपान्त्याशारुरु[5] क्षेमो गिरीपुर्[6] खनीरिति।
मध्यमाशा[7] सनि सूत्र सेनानीर खनीरिनि॥
अनानानन्दयालीन त्राप रक्तमिलीरिते[8]।
रक्त मया त्वया योगानमित्युदितमार्गगा[9]॥
निवृत्यादिभिराश्लिष्टा कलाभि पञ्चभि. क्रमात्।
सामान्यपश्चिकारेय ······ शिशोर्विवक्ष्यते॥
व्याप्ता पञ्च कला वर्णविशदया चतुरूर्ध्वया।
सप्तभिस्त्रिभिरष्टाभिर्दीर्घैर्ह्रस्वैस्तथाऽष्टभि॥
प्राङ्निवृत्ति प्रतिष्ठा च विद्या शान्तिश्च पञ्चमी।
शान्त्यतीतेति कथय कल्पयन्ति कला क्रमात्॥

एव स्वव्यतिरिक्तनाना सर्वेषामर्थना स्वस्वकारणप्रवेशद्वारेण वर्णक्रमात्मर्शौ भवतीति सर्वाध्वगतत्वया स्फुरद्वर्णक्रमरूपिणी स्थिता च विमर्शशक्तिरपि वैखर्यादित्रिभेदेन त्रितत्त्वगामिनी सैव धामसंवित्स्वरूपेण पररूपिणी स्थिता सर्वतत्त्वस्वरूपिणी पुनस्त्रिधूत्करणात् पूर्वमेवविधे वानुसन्धेया। सा च विमर्शशक्तिरिच्छादिस्वकलाचतुष्टय कूर्माङ्गवत् सकोच्य पञ्चकारणरूपाकुलबिन्दौ शृङ्गाटात्मनि वर्तमाना पुन शृङ्गाटतत्कन्दाभिमानिनी कलाचतुष्टय ग्रसित्वा केवलबिन्दौ विशेषबीजात्मन्य तत्सारविमर्शरूप स्थितेति त्रिपुरकारणतया पुराभवत्वात् त्रिपुरा परिकीर्त्यते। तदुक्तम्—

१. 'स्थिता सर्वतत्त्वरूपिणी' नास्ति–ख.। २. 'शृङ्गाटा ···बिन्दौ' नास्ति–ग.। ३. भेदनम्–ख। ४. यच्चार कमि–ज., यङ्करक–ज.। ५. रुरु–ज.। ६. पुरं–ङ.। ७. 'मध्यमाशा' अत्रैव ग्रन्थानुक्रमः समाप्तः। ८. लीरते–ङ.। ९. गता–ङ.।

यदोल्लसति शृङ्गाटपीठात् कुटिलरूपिणी ॥ १२ ॥
शिवार्कमण्डलं भित्वा द्रा[1]वयन्तीन्दुमण्डलम् ।
तदुद्भवामृतस्यन्दप[2]रमानन्दनन्दिता ॥ १३ ॥

यदेति । उल्लसति मध्य[3]चारमार्गेण ऊर्ध्वं स्फुरति[4] । शृङ्गाटपीठाद् मूलाधार[5]गतचतुर्दलपद्ममध्यत्रिकोणकुल[6]स्थानात् । कुटिलरूपिणी इदन्ताप्रसरोन्मुखी । सृष्टिमार्गं स्वाभाविकं विहाय गुरूक्तयुक्त्या संहारमार्गं प्रति यदोल्लसतीत्यभिप्रायः । शिवार्कमण्डलं भित्वेति । मूलाधारादितत्तदाधारगतकमलोदरनिर्भेदन[7]क्रमेण ब्रह्म[8]स्थानगतहंसा[9]त्मशिवाधिष्ठाना[10]र्कोपलक्षितप्रकाशभुवं प्राप्येत्यर्थः । द्रावयन्तीन्दुमण्डलमिति । महाप्रकाशशिवसंमेलनसमुज्जृम्भितं महानन्दलक्षणं चन्द्रमण्डलं द्रावयन्तीत्यर्थः । त[11]दिति ।

स्थूलो व्याप्यो व्यापकोऽन्यो भुवनादिः कलान्तगः ।
[12]एवमन्यत् समस्तं तज्ज्ञानशक्तिविपाकयुक् ॥
रौद्रीरूपं समुल्लास्य निखिलं गम्यते यदि । इति ॥ १०–१२ ॥

यदोल्लसतीत्यादि तेन मार्गेण सन्तुष्टेत्यन्तस्यायमर्थः—यदा यस्मिन् काले । उल्लसति ऊर्ध्वं लसति स्फुरति, संहारमार्गं प्राप्य स्फुरतीत्यर्थः । शृङ्गाटपीठादिति । अकुलबिन्दोरिदं लक्षणमुक्तम् । तल्लक्षणलक्षितं तदेव शृङ्गाटं त्रिकोणकुलशक्तेरासन-

मूर्तिवैचित्र्यविभवादिच्छायाः प्रविकस्वरम् ।
अध्वभद सृजत्युच्चैर्व्याप्यव्यापकभेदितम् ॥
स्थूलो व्याप्यो व्यापकोऽन्यो भुवनाद कलान्तग. ।
एवमन्यत् समस्त तज्ज्ञानशक्तिविपाकयुक ॥
रौद्रीरूप समुल्लास्य निखिल गम्यते यथा[13] । इति ॥१०–१२॥

यदोल्लसतीत्यादि सन्तुष्टेत्यन्तम् । यदा उल्लसति ऊर्ध्वं स्फुरति सहारायोर्ध्वं ज्वलयति । शृङ्गाटपीठात अकुलस्थाने यदा कन्दबिन्दुशृङ्गाटपीठमाविर्भूतम्, तदा जातात् कुलशक्तेरप्यासनभूता(त्) त्रिकोण(ात्) । कुटिलरूपिणी सकुचितरूपिण्यपि शिवा उपाधिलय-

---

१. भ्राम–ख. । २. मदिरा–चाक. ख. । ३. मध्या–ग. ङ. । ४. संस्फुरति–ख. ङ. ।
५. 'गत' नास्ति–ख. ङ. । ६. 'कुल' नास्ति–ख. घ. ङ. । ७. दय–ख. घ. ङ. ।
८. ब्रह्मरन्ध्रगतशिवा–ग. । ९. हसा–ख. । १०. नमर्को–घ. । ११. 'तदिति' नास्ति–ख. ङ. ।
१२. एवमन्यतमस्तत्त्वक्रियाज्ञानविपाकयुक्–छ. । १३. मया–ङ ।

कुलयोषित् कुलं त्यक्त्वा परं पुरुषमेति सा ।
निर्लक्षणं निर्गुणं च कुलरूपविवर्जितम् ॥ १४ ॥

अयमर्थः—महासामरस्यमहानन्दानुभवरूपामृ[2]तस्यन्दात्मपरमानन्देन नन्दिता परिपूर्णेति । पारिपूर्ण्यमाकाङ्क्षणीयराहित्यम् । तदुक्तं श्रीरहस्यगुरुभिः—

[3]आकाङ्क्षणीयमपरं येन नाथ न विद्यते।
तव तेनाद्वितीयस्य युक्तं यत्परिपूर्णता ॥ (शि०स्तो० ५।१७) इति।

व्याख्यातसामरस्यविषयेऽभियुक्तोक्तिः—

[1]मूलाधारात् स्फुरिततडिदाभा प्रभा सूक्ष्मरूपो-
द्गच्छन्त्यामस्तकमणुतरा तेजसां मूलभूता ।
सौषुम्नाध्वाचरणनिपुणा सा सवित्राऽनुबद्धा
ध्याना सद्योऽमृतमथ रवेः स्रावयेत् सार्धसोमात् ॥ [4]इति ।
(प्र० सा० १०।७)

कुलेति । [5]अतिस्पृहणीयत्वात् सर्वजनागोचरत्वाच्च कुलयोषिद् देहप्रमातुः

मिति भावः । तस्मात् त्रिकोणपीठादूर्ध्वं गच्छन्त्यकुलबिन्दुरूपपरपुरुषसमागमेच्छया यदा, तदा तामेव शक्तित्र[6]यबीजत्रयतरवत्रयत्रिवृत्कृतसर्वाध्वप्रविलापनेन विकासभूमिमुपगूहत इति यावत् । निर्लक्षणमित्याद्यकुलबिन्दुरूपस्य शिवस्य स्वरूपकथनम् ।

भावे निरा[7]वरणमहाप्रकाशधर्मिणी सा शक्तिर्हृदि स्थिता कामराजकर्ममण्डल तेज कणमिवान्तर्निधाय त्रिवृत्कृत सर्वं विलापयन्ती उद्गच्छन्ती कुलयोषित् कुलकुण्डलिनीशक्तिरकुलगतं सम्यगमृतमण्डल द्रावयन्ती तत्र स्वविद्व्यामृतपानाविर्भूतपरानन्दसमृद्धा स्वजन्मगृहमपि विस्मृत्वाऽकुलबिन्दुरूप परपुरुषाख्य शिवम्, निर्लक्षण स्वत प्राप्यभूमिहीनम्, निर्गुण मायिनम्, कुलरूपविवर्जितम् आभिजात्यजन्मसौन्दर्यरहितमनादिनिधनम्, अभ्येत्य स्वच्छन्द रमते । य[8]था कुलयोषिदभिजाता सुन्दरी काचित् स्व मनोहारिणमुत्कृष्ट स्वयवृत पतिमुद्वास्य स्वै[9]स्मान्निर्वनिनर(क्ना?क्षणा)न्तरं निरतिशयगुणास्पदमाभिजात्येन वर्जित तमाश्लिष्य स्वजन्मगृह-

१. निर्लक्ष निर्गुणं नित्यं–सख. । २. मृतस्य चिदात्मपरमा–ग घ. । ३. एषा पङ्क्तिर्नास्ति–ख. ङ. । ४. 'इति' नास्ति–च. घ. । ५. 'अति' नास्ति–च. ङ. । ६ 'त्रय' नास्ति–क. ग. । ७. निरपण–ख. । ८. यदा–च. । ९ स्वप्ना–ङ. ।

1. मूलाधारादिति । "अधिष्ठानमेव मूलाधारः । प्रभा कुण्डलिनीमस्तकम् । मस्तकमपि परब्रह्मैव । तदेव ब्रह्म सवितृरूपिण्या प्रकृत्या सह सार्धसोमो रविश्च मायित्वात्" इति प्रपञ्चसार-

पत्नी, आगमभाषया कुलेश्वरी देहाभिमानिनी संविदित्यर्थः । कुलं त्यक्त्वा । षट्त्रिंशत्तत्त्वसमुदायरूपं शरीरं[2] कुलम्, तदभिमानं विसृज्य । देहप्रमातृतां त्यक्त्वेत्यर्थः । परम् अन्यमुत्कृष्टं[3] चाकुलस्थानवर्तिनम् । पुरुषं पूर्णं पुंस्त्वयुक्तं[4] चाकृत्रिमप्रमातारम् । एति गच्छति । काचित् कुलाङ्गना चिरकालं[5] कस्यचिद् गृहिणी भूत्वा गुप्ता वर्तमाना सती देशिकाख्यकटकावलम्बनेन तत्प्रदर्शित[6]-मार्गानुसारेण महाभोगप्रदं परं पुरुषं गूढाचारेणाभिसरतीति ध्वन्योऽर्थः[1] । सेति प्राक्परिशीलिता । किंविशिष्टं परं पुरुषमिति ? तदाह—निर्लक्षणम् । निर्गतानि लक्षणानि यस्मात्तम्[7] । निर्गुणं निर्गता गुणा यस्मात्तम् । कुलरूप-विवर्जितं कुलेन रूपेण च विवर्जितम् । अत्र महाकवयः—

वपुर्विरूपाक्षमलक्ष्यजन्मता दिगम्बरत्वेन निवेदितं वसु ।
वरेषु यद्बालमृगाक्षि मृग्यते तदस्ति किं व्यस्तमपि त्रिलोचने ॥ इति ।

(कु० स० ५।७२)

---

१. दम–प. । २. 'शरीरं' नास्ति–च. ङ. । ३. 'उत्कृष्टं चा' नास्ति–च. ङ. । ४. 'पुंस्त्वयुक्तं च' नास्ति–ख ङ. । ५. कस्यचिच्चिरकाल–प.ङ. । ६. तत्सम्प्रदायद–च ङ. । ७. इतः परम्–"तथाविधम् अलक्ष्यमिति भावः । स्वयप्रकाशमिति च । ननु तस्य कथं शक्तिसमितत्वम् ? लक्ष्यस्य वस्तुनो लक्ष्यान्तरमेलनं दृष्टम्, सम्बन्धासम्भवाच्चेति । नैतदस्ति दूषणम् । किमेतत् केवलदशामाश्रित्योच्यते, किं वा व्यावहारिकीमिति । प्रथमे तु सिद्धसाधनता । द्वितीये भूषणमेव, शक्तेस्तादृशसामर्थ्यस्य समर्थितत्वात् तो(ण?र्थं)कारैरिति । किञ्च" इत्यधिकः पाठो दृश्यते–ग. ।

विवरणे । "स्वमूलाधारादारभ्य मस्तकं मस्तकोपलक्षितद्वादशान्तपर्यन्तम् उद्गच्छन्ती विद्युत्स्फुटनवत् परिस्फुरिततडिदाभा बिसतन्तुवत् सूक्ष्मरूपा अणुतरा अणोः सकाशादणीयसी आदित्यादितेजसां मूलभूता कारणभूता वेणुरन्ध्रस्थदीपवत् सुषुम्णारन्ध्रमध्यसंचरणनिपुणा या प्रभा कुण्डलिन्याख्या सा द्वादशान्तस्थकलार्कमण्डलमालिखन्ती ध्याता सोमसहिताद् रवेर्द्वादशान्तस्थितसवित्रात्मकसहस्रदलयुक्तपद्मकर्णिकागतचन्द्रमण्डलावेधेन सद्यस्तदानीमेवामृतधारां स्रावयेत्" इति प्रपञ्चसारसम्बन्धदीपिकायाम् ।

1 "इह ग्रन्थे मूलाधारपीठस्थत्रिकोणगा कुलकुण्डलिनी सूक्ष्मरूपेण सुषुम्णामार्गेण प्रविश्यानाहतमण्डलस्थं रविं भित्वा सहस्रारस्थेन्दुमण्डलं विद्राव्याकुलकुण्डलिन्या संगता तदुत्थामृतधाराभिराप्यायिता परावृत्य स्वस्थानमायातीत्यप्यर्थं उत्तरतन्त्रे वक्ष्यमाणं श्लेषेणोक्तं" (से. पृ. १४१) ।

ततः स्वच्छन्दरूपा तु परिभ्र[1]म्य जगत् पुन[2]ः ।
ते[3]न चारेण संतुष्टा पुनरेकाकिनी सती ॥ १५ ॥

अ[4]त्र रहस्यं च—"स वेत्ति वेद्यं न च तस्यास्ति वेत्ता" (श्वे० उ० ३।१९) इति, "निष्कलं निष्क्रियम्" (श्वे० उ० ६।१९) इत्यादि च ।

तत इति । स्वच्छन्दरूपा म[5]हदवष्टम्भेन निर्यन्त्रणप्रचारा । जगत् चिदम्बरमवलम्ब्य तद्रूपतया स्फुरत् । तेन चारेण य[6]था संहारक्रमेण पूर्वमूर्ध्वं गता । पुनः सृष्टिक्रमेण तेन चारेणेत्यर्थः । सन्तुष्टा परमानन्दमयी प्रीतिम[7]ती ।

अन्यत सुगमम् । पुनरेकाकिनी सतीत्यादि व्यक्तिमागतेत्यन्तस्यायमर्थः—एवं संहारक्रमेणोपभोगसन्तुष्टा पुनः स्वेच्छावशात् सृष्टिमार्गं[8] प्रविश्योत्कर्षसमयेन कुलपुरुषमुप[9]गूहन्तं प्रलोभयन्तीवं स्थिता विमर्शशक्तिर्गमाग(मै[10]वं[11]? मेन) रमत इति यावत् । एकाकिनीति । यदेवं परपुरुषसमागमं स्वातन्त्र्यवशात् समाचरति, तदा तत्कर्माण्युपादानसहकारिकारणनिरपेक्षतयैव समाचरति । कोऽभिप्रायः ? य(दे ? दे)वं गमागमेन जगच्चित्रविरचनविलापनकारिणी, तदा स्वातिरेकेण तदुपकरणकारणभिन्नास्ति, तदुपादानसहकारिकारणस्वातन्त्र्य व्यतिरिक्तं नापेक्षत इति भावः । तदुक्तं सूत्रद्वयेन—"चितिः स्वतन्त्रा विश्वसिद्धिहेतुः" (प्र० हृ० २), "स्वेच्छया स्वभित्तौ विश्वमुन्मीलयति (प्र० हृ० २) । तथा [1]ऋजुविमर्शिन्यामप्युक्तम्—

मुपेक्ष्य तेन सह स्वेच्छया क्रीडति तथैवेत्यर्थः । तेन मार्गेणेत्यादि । तेन मार्गेण (सामरस्यानुभवसन्तोषा ? महारक्रमेणोपभोगसन्तुष्टा) पुनरेकाकिनी पुनरुपाधिधूननेन परमशिवसमरसीभावादद्वैतरूपिणी तदा पुनरेकाकारे मूलशृङ्गाटे एकाकिनी परमानन्दरूपिणी सती प्रागुपहितत्वादव्यक्तापि गमागमाभ्या नादप्रकाशविमर्शरूपेण भवनाना व्यक्तिमागता स्वेच्छया प्रसीदतीत्यर्थः । एकाकिनीशब्देन शक्तिप्राधान्यमभिव्यनक्ति परमेश्वर इति भाव । "चिति स्वतन्त्रा विश्वसिद्धिहेतु" (प्र० हृ० १), "स्वेच्छया स्व[12]भित्तौ विश्वमुन्मीलयति" (प्र० हृ० २) इति । अन्यत्रापि—

---

१. भ्राम्य—धाग. से. सक. । २. व्ययम्—राल. । ३. तेनाचारेण—धाग. से. सक, विनाचारेण—राल., तेन मार्गेण—अ. व. । ४. 'अत्र 'तत इति' नास्ति—ग. ड. । ५. महाव—ख. ड. । ६. यदा—ख., यथा—घ. । ७. प्रीतिमिता—ग. । ८. समस्तमनेन—क. छ. । ९. मुपगृह्य त—ग. छ. । १०. घ—छ. । ११. मेव—छ. । १२. स्वाभिव्यक्ता—ख., ह्यभिव्यक्ता—ड. ।

1. प्रस्तुनापामृजुविमर्शिन्यां न दृश्यते वचनमेतत् ।

रमते स्वयमव्यक्ता[1] त्रिपुरा व्यक्तिमागता[2] ।
तत्त्वत्रयविनिर्दिष्टा[3] वर्णशक्तित्रयात्मिका[4] ॥ १६ ॥

एकाकिनी अद्वितीया । सती[5] महास्फुरत्तारूपा । रमते स्वयमिति । अद्वया[6]-नन्दमयी महाहन्तात्मिका स्वसविदमनुभवतीत्यर्थ । अव्यक्ता विश्वोत्तीर्णा भानैकशरीरिणी । व्यक्तिमागता विश्वात्मना प्रकाशमाना । अथवा अव्यक्ता पश्यन्तीवाक्प्रधानेन रूपेण, व्यक्तिमागता[7] मध्यमादिवाक्प्रधानेन रूपेण ।

जगच्चित्र[8] समालिख्य स्वात्मतूलिकयात्मनि ।
स्वयमेव तदालोक्य प्रीणाति जगदीश्वरी ॥ इति ।

अव्यक्ता व्यक्तिमागतेति । इत्थ सा (सदा ? शक्तिरा)शिवमाकीटमेकप्रकारेण गमागम वितन्वती उच्छ्वासनि श्वासलक्षिताऽप्यदीक्षितात्मभिर्मलमयै[9] कर्मवृतै पशुभि: क्षुद्रकर्मरतै (न) ज्ञायते यस्मात्, तस्माददीक्षितात्मना देशिक[10]पादोपसर्पणविमुखाना समलाशयानामव्यक्तेति भाव । तदितरेषा कल्याणदेशिककटाक्षस(व्य ?)मुत्थ-

जगच्चित्र समालिख्य स्वात्मतूलिकयात्मनि ।
स्वयमेव तदालोक्य प्रीणाति परमेश्वर[1] ॥ इति ।

किंच[11], अव्यक्ता व्यक्तिमागतेत्यस्यायमभिप्राय —विश्वात्मरूपिणी शक्तिराशिवमाकीटमुच्छ्वास-नि श्वासलक्षण गमागम वितन्वती देशिकरहिताना क्षुद्रकर्मनिरताना पशूना मलकर्ममायाख्य-

---

१. मेय—वाक. ख. । २. ख्याति—वाग. से., विकृति—सक. । ३. ष्ट—सक. । ४ वेधक्रिया—सख. । ५. 'सती' इत्यत परम्—"उक्त च—एकाकिनी काचन शक्तिरेषा योषात्मना सा विदुषा निषेव्या । वेष विशेषाद्यमुक जुषाण' या ता निषेवे त्रिपुरात्मभावाम् ॥ इति" इत्यधिक पाठ—ग. । ६. अद्वया तीत्यर्थ' इत्यस्य स्थाने "रमण नाम स्वात्म(नीत्वोप ? नि तोष) जुषति । अय भाव —अम्बरशम्बरपुरस्सराडम्बराकारा धारानिराक(?)रविकार-रस्तत(?) सती भरा शक्तिररस्तपरिदर्शितदर्शनविधुरा(?) विद्योतभाना द्वयाद्वयानन्दमयी महा हन्तात्मिका सविदमनुभवतीति (भाव ?) । अन्यत्र च—मातृणा या ? ऽनूताद्यभूता भूताना या हेतुभूतात्मभूता । भूताधीशा भूतिभूयात्मयोषा सा ते भूयात् भूतये भूतये च ॥ इति" इति पाठ —ग. । ७. 'व्यक्ति रूपेण' नास्ति—ख. ङ. । ८. 'जगच्चित्र श्वरी ॥ इति' नास्ति—ग. । ९. समा—छ । १०. देशिकेश—क. ग. । ११. किञ्चन—ख. ।

1 'जगदीश्वरी' इत्येव प्रकरणानुकूल पाठ । योगिनीहृदयदीपिकायां (पृ. ६४) 'भगवान् शिव' इति पाठो दृश्यते ।

वागीश्वरी ज्ञानशक्तिर्वाग्भवे[1] मोक्षरूपिणी ।
कामराजे[2] कामकला कामरूपा[3] क्रियात्मिका ॥ १७ ॥
शक्तिबीजे[4] परा शक्तिरिच्छैव शिवरूपिणी[5] ।

तत्त्वत्रयविनिर्दिष्टा । आत्मविद्याशिवाख्य तत्त्वत्रयम्, तद्रूपतया शब्दिता ।
वर्णशक्तित्रयात्मिका वर्णत्रयात्मिका[6] शक्तित्रयात्मिका च ॥ १२–१६ ॥

अमुमेवार्थं विवेचयति—वागिति । वागीश्वरी वाग्भवाधिष्ठात्री[7] । ज्ञानशक्तिः, विद्याप्रवर्तकत्वात्[8] । वाग्भवे बीजे । मोक्षरूपिणी विद्यारूपतयाऽमृतत्वप्रकाशिका । यद्रहस्यम्—"विद्ययाऽमृतमश्नुते" (ई० उ० ११) इति[9] ।

ज्ञानाग्निनिर्दग्धसमस्तमलानाममलाशयानां जीवै[10]स्तामेव शिवत्वमुपगतानां चेतस्यनवरतमभिव्यक्तिमागतेति भाव । तत्त्वत्रयविनिर्दिष्टेत्यादि त्रयात्मिकेत्यन्तस्य त्रिपुरायास्त्रिभेदकारणं त्रितत्त्वत्रिवर्णत्रिशक्तिभेदमित्युक्तमर्थं पुनरुपसंहारेऽप्यनुस्मरतीति भावः ॥ १२–१६ ॥

पाशजालावृतत्वादज्ञाताऽप्यव्यक्ता(ऽपि) कल्याणदेशिककटाक्षोद्यज्ज्ञाना(दि? ग्नि)दग्धपाशाना मखिलशाग्निना जीवनामत्र शिवभावमापन्नाना चेतस्यनारतमभिव्यक्तत्वाद् व्यक्तिमागतेत्युक्तमिति । तत्त्वत्रयविनिर्दिष्टेत्यादि । त्रिपुरायास्त्रैविध्यशत्र सादिवद्भावपरिणतितात्पर्यमुपसंहारेऽप्यनुस्मारयति ॥१२–१६॥

---

१. ग्भवा–वाक. ख. ग । २. राजा–वाक. ख. ग. । ३. रूपे–ख. ।
४. बीजा–वाक. ख. । ५. त्रिप–वाक. ख. ग । ६. 'वर्ण त्मिका च' नास्ति–ख. ङ ।
७ इत परम्—"शुनिश्च–श्र णो देवी सरस्वती वाजेभिर्वाजिनीवती । धीनामवित्र्यवतु ॥" (ऋ. ६।६१।४) इत्यधिक पाठ–ग. । ८. इत परम्–"चत्वारि वाक्" (ऋ. १।१६४।४५) इति च । विश्व" इत्यधिक पाठ–ग. । ९. इत परम्–"श्रीमदुन्मत्तभैरवगुरुणादि–'सुरुचं गोशरामु च महिम्नोचितत्रनिजरापञ्जमस्यं । यद ससिद्धयं बुद्धयं वाच याचामहे महेशस्य ॥' इति । या हि सर्वृतिभीनिपरीता त्रिविधेन विद्वद्भिरागास्या । यद्रहस्यम्–'सा नो मन्द्रेषमूर्जं दुहाना धेनुर्वागस्मानुप सुष्टुतैतु' (ऋ. ८।१००।११) इति, 'वर्धन्तु त्वा सुष्टुतयो गिरो मे' (ऋ. ७।९९।७), 'यूय पात स्वस्तिभि सदा न' (ऋ. ७।१।२०) इति च । 'वाच यजन्ते जनितारमुश्यं मुवय च मुवस्यं भुवि वावदूका' इति च । अन्यत्र च—'तदस्तत त्रैरनिश सारस्वती जनेरपाम्या भुवि कीर्तिमिन्दुभि' इति च । 'ये नाद्रियन्ते गिरमारमन्तो जीवन्त एते निरतं म्रियन्ते' इति च" इत्यधिक. पाठ.–ग. । १०. जीवाना–ङ. ।

एवं देवी[1] त्र्यक्षरा[2] तु महात्रिपुरसुन्दरी ॥ १८ ॥
पारम्पर्येण[3] विज्ञाता भवबन्धविमोक्षणी[4] ।

कामकला कामराजबीजसारभूता । कामरूपा महाचमत्काररूपा । क्रियात्मिका क्रियाशक्तिरूपा । परा[5] व्यापिका । इच्छा[6] इच्छाशक्तिः । शिवरूपिणी परमशिवरूपिणी[7] । परमशिवसामरस्यस्वरूपिणीत्यर्थः[8] ॥ १७–१८॥[10]

एवमिति[9] । अस्यायमर्थः—एवं सामर्थ्ययुक्ता त्रिवर्णात्मिका त्रिपुरसुन्दरीति । एवंविशिष्टेय त्रैपुरी विद्या[11] सत्सम्प्रदायविज्ञाता कार्यकरीत्याह—

वागीश्वरीत्यारभ्य इच्छेव शिवरूपिणीत्यन्तेन यस्मिन् स्थाने यदक्षरं या शक्तिर्यत्तत्त्वं तद्विभागं दर्शयतीति भावः ॥ १७–१८ ॥

एवमित्यादि विमोक्षणीत्यन्तस्य—भेदेऽप्येवमुक्तप्रकारेणास्यास्त्रिपुरसुन्दरीविद्याया अक्षरत्रयोत्पत्तिरुक्ता । अक्षरत्रयस्यापि त्रिधृत्क्तसर्वाध्वव्यापकत्वमस्तीति भावः । पारम्पर्येण विज्ञातेति । शिवादिगुर्वन्तपादुकाक्रमेण सह विज्ञायते यदा, तदेयं त्रिपुरसुन्दरी विद्या पुरुषार्थसाधिका भवति । अन्यथ भवबन्धविमोक्षणी जायते । भवबन्धः, तस्मादेनं साधकं मोचयति परमानन्दलक्षणपरमशिवसमरसीभावं प्रयच्छतीति भावः ।

वागीश्वरीत्यादि इच्छैव शिवरूपिणीत्यन्तम् । यस्मिन् बीजे या तदीया शक्तिर्यत्तत्त्व यत्फल तद्विभाग दर्शयति । आद्यबीजे मोक्षो जाड्यमोक्ष, वागीश्वरत्व फलम् । कामकला कामेश्वरो बीजेशः । कामरूप कन्दर्पसौभाग्य मध्यबीजफलम् । परा शक्तिरमृतेश्वरो । विषमोक्षस्तृतीयबीजफलम् ॥१७–१८॥

एव त्रिबीजत्रैविध्यादप्यागमोक्ता महात्रिपुरसुन्दरीति नामार्थप्रशसा । पारम्पर्येण शिवादिगुर्वन्तपादुकाक्रमेण सह सम्यग् ज्ञाता चेत् ससारबन्ध मोचयति । परमानन्दलक्षणे परमशिवे समरसीभाव प्रयच्छतीति भाव ।

१. देवि—घ. रुरु. । २. री-वाग. से. । ३. पु—सप्र. । ४. चिनी-वाग. स., घनी-वाग.से, विनाशिनी-सस. । ५. 'परा' नास्ति—ख. ङ. । ६. 'इच्छा' नास्ति—ख. ग. । ७. 'परमशिवरूपिणी' नास्ति—ख. ग. घ. । ८. 'स्व' नास्ति—ख. ङ. । ९. 'एवमिति । अस्यायमर्थ.' नास्ति—ख. ङ. । १०. इतः परम्—"उक्त च 'चतुष्षष्टिकला माया यदाधारा हि धीरते । यन्त्रे मन्त्राणि सर्वाणि सैषा त्रिपुरसुन्दरी ॥' इति" इत्यधिक पाठः—ग. । ११. 'य फल' नास्ति—ङ. ।

पारमिति । पारम्पर्येण शिवादिस्वदेशिकपर्यन्तगुरुपारम्पर्येण । पारम्पर्यं तु त्रिप्रकारम्—दिव्यसिद्ध[1]मानवभेदेन । इह विद्याया सन्तानद्वयमस्ति—कामराजसन्तानो लोपामुद्रासन्तान इति । विद्यायाः सकीलनिष्कीलभेदेन सन्तानद्वयीयति[2]. । तयोः कामराजसन्तानः सकीलविद्यानुबन्धी विच्छिन्नश्च । विच्छेदो[3] नाम 'पारम्पर्यवियोगः । इतरो निष्कीलविद्यानुबन्धी लोपामुद्राऽगस्त्यादिपरिगृहीतत्वादविच्छिन्नश्च । तत्र दिव्यौघः सप्तभिर्गुरुभिर्मुद्रितः, सिद्धौघश्चतुर्भि.[4] । मानवौघस्त्वपर्यन्तोऽप्यृ[5]जुविमर्शिनीकर्त्रवधि महागुरुभिरष्टभि. स्थापितः ।

तत्र[6] दिव्यक्रमो[7] लिख्यते—मध्यत्र्यश्रमध्यस्थान[8]गतोड्याणपीठस्थितसमस्तविद्याभिधेयमहात्रिपुरसुन्दरीदेवीविमृष्टरूपो महाप्रकाशरूप. परमानन्द-

[1]पारम्पर्यं तु द्विप्रकारमेति[9]—एकं कामराजसन्तानम्, अपरं लोपामुद्रासम्प्रदायम् । सकीलनिष्कीलभेदेन प्रकारद्वयमाश्रित्य समुपास्यते साधकोत्तमैः । तदिदानीं [2]चतुः(पष्टि?)पीठभेदेन लिख्यते । आदौ प्रकाशविमर्शसारनिर्विशेपबिन्दुलक्षणः परमानन्दानुभव एव[10] परमो गुरुः । स पुनर्निर्विशेषैर्विन्द्वात्मा[11][12] स्वेच्छावशात् प्रकाशविमर्शशक्तिशिवात्मनात्मानं विभज्योड्याणपीठे कृते युगे कामेश्वरकामेश्वरीसंज्ञया[13]

[3]पारम्पर्यं तु कामराजलोपामुद्रादिक नानाविध प्रवर्तते । तत्रादौ तावत् प्रकाशविमर्शसारै[14]र्निर्विशेषबिन्दुलक्षण परमानन्द एवानुभूतिगम्य परमो गरीयान् शिव । पुनरोजापूर्वपीठाना कृतादियुगानुसारि[15]णामाद्ये गु(णो? णौ)लिनादसाधारणनादतया समस्ताया श्रीमूलविद्यायास्तदन्येषु त्रिषु ज्येष्ठमध्यक नि(ष्ठा? ष्ठौ)लि(भू? भ्र)यप्रवर्तकपृथक्त्रिनादात्मकतया

१. सैद्ध—ग. घ. । २. द्वयागति.—ग. । ३ 'विच्छेदो वियोग.' नास्ति—ख. ङ. । ४. 'सिद्धौघश्चतुर्भि.' नास्ति—ख. ङ. । ५. 'अपि' नास्ति—ख. ग. ङ. । ६ 'तत्र' नास्ति—ख. ङ. । ७. क्रमेणालिख्यते—ग. । ८. 'स्थानग' नास्ति—ख. ङ. । ९. मिति—छ. । १०. 'एव' नास्ति—ग. छ. । ११. पात्मा—ग. । १२. बीजात्मा—क. ग. छ. । अत्र ज्ञानदीपविमर्शिनीस्थः पाठो मूले स्थापितः । १३ संज्ञा—ग. छ. । १४. हेतु—ङ. । १५. सारेणा—ख. ।

1 पारम्पर्यप्रदर्शकोऽयत्य. सर्वोऽपि ग्रन्थो ज्ञानदीपविमर्शिन्यामपि दृश्यते ।

2 'चतुष्पीठभेदेन' इत्येव पाठो दृश्यते ज्ञानदीपविमर्शिन्याम् ।

3. "अत्र प्राक्चष्टीकाकारा विज्ञते· श्लोकानां व्याख्यामतीव विस्तृत्य यथेच्छमेव स्वातन्त्र्येण वर्णयन्तोऽत्यपारम्पर्यपदेन लोपामुद्रासन्तानकामराजसन्तानदिव्यसिद्धमानवौघतद्भेदादिकं बहु

लक्षण. परमशिव एव प्रथमो गुरु. । अस्य गुरोः श्रीचर्यानाथ इति सञ्ञा । स च स्वाभिन्नायै विमर्शाख्यायै स्वशक्त्यै कृतादौ प्रथममुपदिदेश । अत्राभियुक्तवचनम्—"श्र्य[1]श्रान्तरौड्डपीठस्था म[2]हात्रिपुरसुन्दरी" (स० प०) इत्यादि,

अदृष्टविग्रहा स्वान्तरुदिता परमा कला ।
अ[3]स्वराकार[4]तामासा श्र्यश्रसङ्केतमध्यगा ॥ (सं० प०) इति,
एक एव प्रकाशाख्य. पर. कोऽपि महेश्वर. ।
तस्य शक्तिर्विमर्शाख्या सा नित्या गीयते बुधै. ॥ (सं० प०) इति च ।

स्थि[5]तश्चर्यानाथरूपी ह्यस्यास्त्रिपुरसुन्दर्या मन्त्रविद्यामुद्राख्यत्रि[6]तयप्रकाशकत्वेन गु[7]रुताराज्ञास्वरूपी तुरीयविद्याभिमानी आज्ञासंकेतप्रवर्तकः परमशिवः स्वाभेदेन स्थितायै स्वशक्त्यै कामेश्वर्यै प्रथममुपदिदेश । तदुक्तं सङ्केतपद्धत्याम्—

श्र्यस्रान्तरौड्डपीठस्था महात्रिपुरसुन्दरी ।
शाक्तस्फारसमाविष्टो यो ह्येतामुच्चरेन्नरः ॥
सोऽचिराल्लभते सिद्धिं वाक्कामविपसंज्ञिताम् ।
छिन्ना रुद्धाश्च ये मन्त्राः कीलिता मूर्च्छिताश्च ये ॥
सिद्ध्यन्ति तेऽचिरात्तस्य शक्तिविस्फारबृंहिताः ।
मुद्रा विद्याश्च मन्त्राश्च (य[9]न्त्र? यत्र) यन्त्राणि संस्थिता ॥

व्यक्तीनामपि शक्तिकामराजवाग्भवबीजानामधिदेवतान्तरपरिणामात्मकचर्योड्डीशपी[10]ठमित्रप्रकाशनामभिश्चतस्रो गुरुमूर्तयो जाता । इति प्रकाशान्तपदम् (?) । तत प्रागुन्मिषित महादिव्यगुरुपञ्चक दिव्यौघ । काम एवान्त ? । स एव विनष्टसन्तान पुन प्रवर्तयतीति तन्नामाङ्कित स्वसन्तानमवगन्तव्यम् । तदुपरि समयादिविमलान्तं नादपञ्चक सिद्धौघ । तत परमागमोक्ताऽव(ति? नि)[11]सन्ततिर्मानवौघ । इति कामराजगुरसन्तति । श्रीलोपामुद्रासन्ततिर्हृदि स्थापिता नात्र लिखिता । इति पारम्पर्यनिर्णय ।

---

१. श्र्यथाग्रोड्याण–चि , श्र्यथान्तरोड्याण–ख. ङ. । २. कामराजशरीरिणी–चि. । ३. अपरा–घ. । ४. तां प्राप्ता–ख. ङ , तां प्राप्य–चि. । ५. 'स्थित ' राज्ञा' नास्ति–ग. छ. । ६. त्रिकूटकरण–ज्ञा. । ७. गुरुज्ञा–र. । ८. सनकाम्–ज्ञा. । ९. यन्त्र–क. ग. । १०. पण्ठि–ख. । ११. सन्तानि–ङ. ।

विस्तृतप लिखन्त स्वोत्प्रेक्षितार्थं ईदृशपरम्परायात इति वदन्ति । तत्सर्वं प्रामाणिकमप्यक्षरस्वारस्यानाक्रान्तत्वान्मूलानुपयुक्तत्वाद् ग्रन्थगौरवभयाच्चोपेक्षितमस्माभि " (से. पृ. १४२) ।

मध्यत्र्यश्राग्रकोणगतकामरूपपीठस्थितवाग्भवबीजाभिधेयकामेश्वरी देवीविमृष्टरूपश्रीमदोड्डुनाथदेवस्त्रेतागुरुः। अत्राभियुक्तवचनम्—"त्र्यश्राग्रकोणगा या सा कामेशी कामपीठगा" (सं० प०) इत्यादि।

[1]मध्यत्र्यश्रदक्षिणकोणगतजालन्धरपीठस्थितकाम[2]राजबीजाभिधेयवज्रेश्वरीदेवीविमृष्टरूपश्री[3]षष्ठनाथदेवो द्वापरगुरुः। अत्राभियुक्तवचनम्—"त्र्यश्रदक्षिणकोणस्था वज्रेशी जालपीठगा" (सं० प०) इत्यादि।

तमहं पीठराजेशमोड्डाराख्यं नमाम्यहम्।
यत्कामविषमोक्षाणामालयं सर्वसिद्धिदम्॥
[4]श्रीपीठं राजदुष्प्रेक्ष्य तमहं शरणं श्रये।
अज्ञानतिमिरध्वंसादाज्ञास्फारप्रदर्शनात्॥
आज्ञापीठमिति प्रोक्तमोड्डुपीठं नमाम्यहम्।

[5]अनेनौड्डुपीठभेदेन स्थितं चर्यानन्दशक्तिरूपमन्त्रविद्यामुद्राप्रकाशक तुरीयविद्या[6]स्वरूपमा[7]द्यमिथुनमिति यावत्। अथ पुनस्तस्य [8]चर्यानाथरूपस्य परमशिवभट्टारकस्याज्ञापीठे स्थित्वा कृताधिकारं कुर्वतो विमर्शरूपिणी शक्तिः कामेश्वरी। सा पुनः पूजकत्रिपीठभेदेन ओपमित्राख्या(न्) शक्तिकाम[9]राजवाग्भवाधिदैवतान् मन्त्रविद्या(मुद्रा)गुरून् त्रेताद्वापरकलिष्वधिकारपुरुषान् चित्प्राणविषयज्येष्ठमध्यमबालाख्यान् [10]श्रीन् सिद्धान् सुपरीक्ष्य तेषु प्रकाशयामास मन्त्रविद्या[11]मुद्रागुरूनिति। एतत्त्रितय संकेतपद्धत्या यथोक्तमवलोक्य [12]शोधितं कुर्यात्। यद्यथा—

[13]त्र्यश्रस्योत्तरकोणस्था भगेशी पूर्णपीठगा।
कामादिनवसंकेतयन्त्रमन्त्रविधौ स्थिता॥
नवसिद्धिप्रदा या सा मन्त्रपीठकृतास्पदा।
अणिमादिमहामोक्षपर्यन्तघटनोद्यता॥

---

१. 'मध्यत्र्यश्र 'इत्यादि' नास्ति-घ.। २. राजाभि-ख. छ.। ३. षष्ठि-ख.। ४. 'श्रीपीठ ·····र्शनात॥' नास्ति-ग.। ५. 'अनेनौ कामरूप नमाम्यहम्॥' नास्ति-ग.। ६. 'स्व' नास्ति-छ.। ७. आसाद्य-छ.। ८. 'चर्यानाथरूपस्य परम' नास्ति-छ.। ९. 'राज' नास्ति-र.। १०. 'श्रीन्' नास्ति-छ.। ११. 'मुद्रा' नास्ति-छ.। १२. शोधनं-घ.। १३. त्र्यस्योत्तरवि-घ. छ.।

मध्यत्र्यश्रोत्तरकोणगतपूर्णगिरिपीठस्थितशक्तिवीजाभिधेयभगमालिनी-देवीविमृष्टरूपश्रीमित्रेशनाथदेव. कलिगुरु. । अत्राभियुक्तवचनम्—"त्र्यश्र-स्योत्तरपीठस्था भगेशी पूर्णपीठगा" (सं० प०) इत्यादि ।

द्वादशान्तादितालवन्तं जगदाह्लादकं परम् ।
पुनः कन्दादितालवन्तं शक्तिबीजं समुद्धरेत् ॥
पूर्णपीठे स्थिता याज्ञा विपन्निर्नाशिनी परा ।
यैर्मनाक् स्मर्यते तेषामजरामरता सदा ॥
मननत्राणधर्मोऽसौ मन्त्रो यः परिकीर्तितः ।
अस्याधारो मन्त्रपीठः पूर्णाख्यो जयतादजः ॥

इत्याद्यस्य ज्येष्ठस्याधिकारः ।

त्र्यस्रदक्षिणकोणस्था वज्रेशी जालपीठगा ।
नवविद्याख्यसंकेतस्फारसिद्धिप्रदायिका ॥
करशुद्धौ देहरक्षात्मासने चक्रशासने ।
मन्त्राधारे तथा साध्यावाहने तु सुपूजिता ॥
त्रिपुरा त्रिपुरेशी च सुन्दरी पुरवासिनी ।
श्रीर्मालिनी च सिद्धाम्बा महात्रिपुरभैरवी ॥
विद्यासंकेतमेतत्तु गुरुपूर्वत्वमागतम् ।
श्रीमद्दीपकसन्तानसन्तत्या दर्शितं नुमः ॥
गुदमेढ्रनाभिचक्रहृद्गलभ्रूविभेदितम् ।
तरुणारुणसंकाशं कामराजं समुद्धरेत् ॥

इति षष्ठनाथस्य मध्यमस्याधिकारः ।

त्र्यस्राग्रकोणगा या सा कामेशी कामपीठगा ।
मुद्रादशकसंकेतदशसिद्धिप्रदायिका ॥
एका चैव महामुद्रा योनिमुद्रात्वमागता ।
तया विभक्तः स्वात्मा तु संक्षोभादिप्रभेदतः ॥

---

१. कोणस्था-चि. । २. क्रण्ठा-छ. । ३. शवत्यन्तं तु-क. छ. । ४. धर्मोऽमौ-क. ।
५. द्रुज-'-क., द्रजः-छ. । ६. इत्योड्डाख्यस्य ज्येष्ठाधि-क. छ । ७. हृत्कण्ठ-छ. ।

मित्रेशादेव कलियुगादौ भगवती लोपामुद्रा भगवन्तमगस्त्य च महातप पुञ्जमिथुनमनुगृहीतवान् । एतत्सप्तक दिव्यौघसञ्ज्ञम् ।

शक्तिगर्भान् प्रोच्छलन्त हृद्[1]ग्रन्थिप्रविभेदकम् ।
देदीप्यमान जिह्वाग्रे वाग्भव तु समुद्धरेत् ॥
कामपीठे स्थिता बाला कामतत्त्वप्रबोधिका ।
स्मरणाद् देशिकान्द्राणा वाग्विलासप्रदायिका ॥
द्रावणात् पाशजालस्य तत्परस्य च मोदनात् ।
मुद्रापीठमिति प्रोक्त कामरूप नमाम्यहम् ॥

एष बा[2]लस्य मि[3]त्रस्याधिकार । त्रिसिद्धा ओलित्र[4]याभिमानिन इति । तदुक्त सन्तपद्धत्याम्—

चन्द्राग्रकोणात् प्रोच्चैर्या स्फुरन्ती सततोदिता ।
कामेशीं सर्वगा नित्या गुरुरूपा नमामि ताम् ॥
ज्येष्ठमध्यमनालाख्यान् चित्प्राणविषयात्मकान् ।
ओपमित्रीशसञ्ज्ञेयान् नौम्यह सिद्धपुङ्गवान् ॥ इति ।

अत्रौड्डादिसिद्धाना नामाद्याक्षरग्रहणम् । यथा—ओ इत्यनेन ओड्डस्य ग्रहणम् । प इत्यनेन पष्ठस्य । मित्रीश इति सम्पूर्णस्य ग्रहणम् । ककारेण कपिरिति ग्रहणम् । पकारेण पष्ठ इति । पष्ठमित्रयोर्लौकिके वैदिके एकप्रकारेण नामग्रहण कृतम् । श्रीमदोड्डस्य कौले ओड्डु इत्येव प्रसिद्धम् । लोके कपिरिति श्रीमत्क्रोधमुनिभट्टारक इति श्रीमद्दुर्वाससः एवाभिधानम् । तदिद त्रितय कादिभेदे ओलित्रितयनिरूपणे ओलि गायत्र्या स्पष्ट ज्ञायते । तद्यथा—ओड्डुनाथाय विद्महे श्रीदुर्वाससे धीमहि । तन्न कौलि प्रचोदयात् ॥ तथा—पष्ठनाथाय विद्महे श्रीकु[5]माराय धीमहि । तनो लक्ष्मी प्रचोदयात् ॥ मित्रनाथाय विद्महे श्रीकण्ठाय च धीमहि । तन्न क्षुञ्जि प्रचोदयात् ॥ श्रीदुर्वास सुब्रह्मण्यमहादेवा लौकिक । एतेषा पूजानाम गुरुमुखादेवावगन्तव्यम्, न पुन पुस्तके लेख्यम् । एत व्यापिनीसमनोन्मन्यपरपर्याया शृङ्गाटत्रिरेखाभिमानिनस्तत्र सन्निहिता । चतुर्थमिथुनरूप कामेश्वरकामेश्वरीरूप प्रकाशविमर्शमय शृङ्गाटमध्यस्थबिन्दुरूप बीजो[6]च्चूनविभक्तबिन्दुभागाकारमाश्रित्य स्थित श्रीचर्यानाथ-

---

१. हृदर्ध्य—ङ । २. बालमित्रस्या—क ग ङ. । ३. मत्र—ग. । ४. त्रयाधिकार—क ग. ङ. । ५ 'श्रीकुमाराय विद्महे' नास्ति—ग. ङ. । ६ स्थल—क. ग ।

सिद्धक्रमो लिख्यते—लोपामुद्राऽगस्त्याभ्यां कङ्कालतापसाचार्योऽनुगृहीतः। तेन धर्माचार्यो लघुकर्ताऽनुगृहीतः। तेन मुक्तकेशिनी नाम योगिन्यनुगृहीता। तयाऽस्मद्गोत्रमहत्तरः प्रसिद्धवल्लपादानो भोजदेवदृष्टचमत्कारो महादेशिकप्रवरः श्रीमान् दीपकाचार्यो दण्डककर्ताऽनुगृहीतः। एतच्चतुष्टयं सिद्धौघसंज्ञम्। अत्राभियुक्तवचनम्—

दि(व्या:?व्यं) सिद्धत्रयं पूर्वं दम्पती च ततः क्रमात्।
लोपामुद्रा तथाऽगस्त्यस्ताभ्यां कङ्कालतापसः॥
तेन धर्मश्च कृपया धर्मेण च महात्मना।
मुक्तकेशी ततस्तेन दीक्षिता मन्त्रनायिका॥
तथा दीपकनाथश्च दीपकेन महात्मना। (सं० प०) इत्यादि।

मानवक्रमो लिख्यते—दीपकाचार्यस्यौरसः पुत्रः सङ्केतपुञ्जप्रकाशको जिष्णुदेवस्तेनानुगृहीतः। तेन कटाक्षीकृतो मातृगुप्तदेवः प्रभाकरगुरुः। तेना-

---

तच्छक्तिमिथुनमिति भावः। एवं शृङ्गाटस्य त्रिरेखामयत्रिबीजमध्यस्थतुरीयविद्यास्वरूपमिति। पञ्चकारणरूपपरमकामात्मके गुप्ताद्यस्वरूपे सर्वमेतद्व्यवस्थितमिति सुनिपुणमतिभिरवगन्तव्यमिति भावः। एतत्पञ्चकं दिव्यौघः। एतेषां गुप्तनामग्रहणं यथा प्रकादिमस आद्यग्रहणाज्ज्ञातव्यम्। ततः परं कलियुगगुरुणा मित्रीशेन मिथुनमनुगृहीतं तल्लोपामुद्रागस्त्यात्मकम्। तत्पूजानाम सपर्यानामाद्यग्रहणं गुरुमुखाज्ज्ञातव्यम्। ताभ्यामनुगृहीतः कङ्कालतापसः, तेन धर्माचार्यः, धर्माचार्येण मुक्तकेशिनी नाम योगिनी, तथा श्रीदीपकाचार्यः। एतत्पट्कं सिद्धौघः। [1]कदंविकैर्मम आद्यग्रहणाद् गुप्तनाम। तदनु जिष्णुदेव-मातृगुप्तदेव-तेजोदेव-मनोजदेव-कल्याणदेव-रत्नदेव-श्रीवासुदेवाख्याः सप्तकं मानवौघाः। [1]किंविशकमपर्वैराद्यग्रहणाद् गुप्तनाम। इत्थं सर्वेषां पूजानाम गुरुमुखाज्ज्ञातव्यम्।

---

१. 'सिद्धक्रमो लिख्यते' नास्ति—ख. ङ.। २. तापना—ख.। ३. बहुपादो नाम—ङ.। ४. 'अनुगृहीतः' नास्ति—ख.। ५. देव्याः—ग. घ. ङ.। ६. दीपकलानाथः—ख.। ७. प्रकाशो—ख. ङ.। ८. कटाक्षितो—ख. ङ.। ९. 'तेनावलोकितस्तेजोदेवः' नास्ति—घ.। १०. 'एवं…… स्वरूपमिति' नास्ति—ग.। ११. पर्याभ्यामाद्य—क. ग.। १२. दिविवैर्मर्म—क., दिविकैमम—छ., प्रप्रादिवित्रमै—ञा.। १३. कि—ग., विविशक्मपरत्वाद्य—ञा.। १४. पर्वै—क.।

1. अग्रत्येषु पाठनिर्णयेषु परम्पराप्राप्तविद्योपदेशा एव प्रमवः।

वलोकितस्तेजोदेव.[1] । तेनेक्षितो मनोजदेवः । तेन दृष्ट. कल्याणदेव. । तेन संभावित.[2] श्रीरत्नदेव. । तेनाङ्गीकृत[3] श्रीवासुदेवमहामुनि.[4] । तेन पुत्रीकृत ऋजुविमर्शिनीकर्ता शिवानन्दमहायोगी । एतदग्रक मानवौघसज्ञम् ।[5] सर्वेषा पूजानाम पूज्यवक्त्रात् श्रोतव्यम् । पारम्पर्यक्रमोऽपि पारम्पर्यक्रमायात.[6] । सर्वथा समर्चनीया महागुरव ।[7] अनादरणे तु महान् दोष. ।[8] तदुक्त भगवता व्यासमुनिना—

ऋतस्य दातारमनुत्तरस्य[9] निधि निधीनां[10] चतुरन्वयानाम् ।
ये नाद्रियन्ते गुरुमर्चनीय पापान्[11] लोकास्ते व्रजन्त्यप्रतिष्ठान् ॥ इति,
(म० भा० १।७६।६४)

पिता[12] माता तथैवाग्निर्गुरुरात्मा च पञ्चम. ।
यस्यैते पूजिता पार्थ तस्य लोकावुभौ जितौ ॥ इति च ।
(म० भा० ३।१५९।१४)

अभियुक्तवचोऽपि[13]—

लोकसाधारणैर्धर्मैर्नावमान्यो गुरु. शिव. ।
चतुश्चरणसाधर्म्यादटव्या मृगराडिव ॥ इति[14] ।

---

[1]कामराजसन्तानेऽपि दिव्यपञ्चक समानमेवेति तत्र तत्र स्पष्टम् । ततः पप-कौधुमार्गनाश्रीसज्ञान्[15] दिव्यान्[16] सर्वान् सपूज्य, ससगपिमगणविधिसज्ञान् सिद्धान् संपूज्य, नतुसुरर्षिदिविसंज्ञान्[17] मानवगुरून् सपूजयेत् । यथा दीपकसन्ताने श्रीमती लोपामुद्राऽगस्त्यपत्नी प्रधानभूता, विनष्टसन्तान पुनरुत्थाप्य प्रवर्तयतीति कृत्वा सा

---

१ मातृगुप्तदेव –ग. । २. 'स' नास्ति–ख. ङ । ३. तेनाङ्गीकृतस्तेजोदेव श्रीवासु–घ. । ४. 'महा' नास्ति–ख. ङ. । ५. एतत्सर्वं श्रीगुरुवक्त्रादवगन्तव्यम्–घ. । ६. स्पर्यादाहृत –ख. ङ. । ७. अनादरेण–ग. घ. ङ. । ८. एतदुक्त–ख. ङ । ९. त्तमस्य–मु. । १०. नामपि स्पर्यविद्या –मु. । ११. पापा सत्राम्ने व्रज त्यप्रतिष्ठाम्–घ. । १२. 'पिता इति च' नास्ति–ख. ङ. । १३. अत्राभियुक्तवचनोऽपि–ख ङ. । १४. 'इति' नास्ति–ख. ङ. । १५. भा–ग. मा–छ. । १६. 'दिव्यान्' नास्ति–ग., देवान्–क । १७. देवी–ग. ।

1. नास्त्येषोऽनुच्छेदो मानदोषविमर्शिन्याम् ।

(य[1]अ)त्रानुक्तं य[2]द्यपि गुरुपङ्क्तिसमाराधनस्थानम्, तथाप्येतद्विद्याविषये शास्त्रान्तरोक्तं स्थानमादर्तव्यम्। त[3]था चाभियुक्तोक्तिः—"प्राङ्मध्ययोन्योः पुनरन्तराले संपूजयेत् प्राग् गुरुपादपङ्क्तिम्" (प्र० सा० ९।१४) इत्यादि। एवमङ्गविद्यो[4]द्धारस्तदाराधनं तत्स्था[5]नं च। तदुक्तं श्रीलक्षणसा[6]रे—

जातवेदसि भूतेशे यातुधाने समीरणे।
दे[7]वीमौलौ चतुर्दिक्षु क्र[8]माद् हृदादिकं यजेत् ॥ इति।

"ततः कामेश्वरी नित्या" (१।२६) इत्या[9]दिनित्यानां प्रसक्तेस्तद[10]र्चा कथिता। स्थानप्रकारौ सम्प्रदायतः। "तर्पणानि निवेदयेत्" (१।१८३) इत्युक्त्यन्यथाऽनुपपत्त्याऽर्घ्यशुद्धिरुपदिष्टा। सा च शास्त्रान्तरादायाता। तथा चाहुराचार्याः—

स्वच्छन्दभैरवे तन्त्रे यद्यपीदमुदाहृतम्।
तथापीह समानत्वात् सिद्धान्तेऽप्युपयुज्यते[11]॥ इति।

(क० क्र० ५०१)

य[12]था ल[13]क्षणसारेऽर्घ्यशुद्धिविधानम्—

कृतमण्डलपर्यन्ते हे(तु[14]र्य?तोयं)जनमारभेत्।
पशुवेश्मोपिताशु(द्धि.?द्धि)शोधनायामृताय च ॥ इत्यादि।

"स[15]र्वं वाह्यतः" (२।७४) इत्येतत्कुलचक्रकल्प[16]नसूचनम्। "पूजयेद्रात्रिसमये कुलाचारक्रमेण यः" (२।७५) इत्येतत्कारणोपादानवीजम्।

प्रधानभूता तत्र, तथाऽत्रापि क्लीमॉनन्दसंज्ञः कामदेवो रतिभर्ता विनष्टसन्तानं पुनः पुनः प्रवर्तयतीति तन्नामाङ्कितमिदं सन्तानम्।

---

१. यत्रानुरक्तं–ग. घ.। २. 'यद्यपि' नास्ति–ख. ङ.। ३. 'तथा चाभियुक्तोक्तिः' नास्ति–ग.। ४. दारास्तदा–ख. ङ., रास्तत्तदा–ग.। ५. तत्तरस्थानं–ख. ङ.। ६. सागरे–ग.। ७. देवमौ–ख., तव मौ–घ.। ८. हृदयाद्या यजेत् क्रमात्–ख. ङ.। ९. दिना नित्यादीनां–ग. घ.। १०. दर्चादि–ख. ङ.। ११. 'इति' नास्ति–ख. ङ.। १२. तथा–घ. ङ.। १३. लक्ष्यसारे–ग.। १४. हेतुमाधार्य मारभेत्–ङ.। १५. 'सर्वं···सूचनम्' नास्ति–ख. ङ.। १६. 'कल्पन' नास्ति–ग.। १७. वा–ग.।

संस्मृता पापहरेणी[1] जरा[2] मृत्युविनाशिनी ॥ १९ ॥
पूजिता दुःखदौ[3]रिद्र्य[4]व्याधिदौर्भाग्यघातिनी[5] ।
हुता[6] विघ्नौघशमनी ध्याता[7] सर्वार्थसाधकी[8] ॥ २० ॥

"मयाऽप्येतद्व्रतस्थेन क्रियतेऽद्यापि सुव्रते । जपस्त्रिसन्ध्यमेतस्यास्तदेतत्पद-सिद्धये ॥" (४।६९) इत्येतत्सन्ध्यानुष्ठानमूलम् । "गणेश[9]" (१।१) इति सूत्रं सूर्यार्घ्यदाननिमित्तम् । "एतेनैव" (२।६४) इत्येतत् स्नानपानादि-सूचनम् । "अथवा येन" (४।५१) इत्येतन्मूलविद्याध्याननिदानम् । "एवं पूजाविधान तु कृत्वादौ साधकोत्तम." (१।१८३) इति पूजाविधानान्यथाऽ-नुपपत्त्या पूजारम्भकालप्राप्ततालत्रयकल्पनम् "तालत्रय पुरा दत्त्वा सशब्दं विघ्नशान्तये" (२७) इति श्रीपरात्रिंशिकोक्तनीत्या समुदितमित्यशेष-मनवद्यम् ॥

भवबन्धविमोचनी । एवं[10] पारम्पर्येण सह[11] विज्ञातेयमवगता त्रैपुरी विद्या शब्दतोऽधिगतार्थतो विज्ञाता च संसारबन्धात्[12] साधकं मोचयतीत्यर्थः । अस्याः संसारमोचकत्वे युक्तिमाह—संस्मृतेति । पापहरणी[13] । पापं पुण्यस्याप्युपलक्षणम् । परमार्थवित् पुण्यपापैर्न सस्पृश्यते । तदुक्तं

एवं पारम्पर्यक्रमं गुरुमुखेन[14] ज्ञात्वैव य[15] एनामभ्यस्यति चेदैहिकामुष्मिकं फल-मिति प्रकाशविमर्शसमरसानन्दलक्षणं कैवल्यमिहानुभवति भवबन्धविमोक्षणीत्युच्यते । संस्मृता पापहरिणीत्यादि ध्याता सर्वार्थसाध[16]कीत्यन्तेन स्मरणजपपूजाहोमध्यानानां पृथक् फलं दर्शयति ॥ १८–२० ॥

एवमेना विद्यामभ्यस्यति चेद् भवबन्धविमोक्षणीत्युच्यते । संस्मृता पापहरिणीत्यादिना जपपूजाहोमध्यानाना पृथक् पृ[17]थक् फलमर्थिना प्रकाशयति ॥ १८–२० ॥

---

१. हन्त्रीयं–सख. । २. जरा–सख. । ३. दौर्भाग्य–से. ब. सक. ख. । ४. दारिद्रय–से. ब. सक. ख. । ५. तिनी–वाग. से. सक. ख. । ६. मूत–सख. । ७. स्याता–सख. । ८. धिका–वाग. से. सख., धनी–सक. । ९. 'गणेश···निदानम्' नास्ति–ख. ड. । १०. 'एव' नास्ति–ख. ड. । ११. 'सह' नास्ति–ख. ड. । १२. 'संसारबन्धात्' नास्ति–ख. ड. । १३. 'पाप···इति' नास्ति–ख ड. । १४. मुखात्–प. । १५. 'य' नास्ति–क. ग. । १६. 'साधकी ·····त्रितय' नास्ति–छ. । १७. 'पृथक्' नास्ति–ग. ।

एतस्याः शृणु[1] देवेशि बीजत्रितयसाधनम् ।
धवलाम्बरसंवीतो धवलावासमध्यगः[2] ॥ २१ ॥
पूजयेद् धवलैः[3] पुष्पैर्ब्रह्मचर्यरतो नरः ।
धवलैरेव नैवेद्यैर्दधिक्षीरौदनादिभिः ॥ २२ ॥

श्रीपरमार्थसारे—

हयमेधशतसहस्राण्यपि कुरुते ब्रह्मघातलक्षाणि ।
परमार्थविन्न पुण्यैर्न च पापैर्लिप्यते[4] विमलः ॥ (७०) इति ।
॥ १८–२० ॥

अस्या विद्यायास्त्रयाणा बीजानां प्रत्येकमाराधन वक्तुमुपक्रमते—एतस्या इति । तत्र[5] प्रथमं वाग्भवबीजसाधनमाह—धवलेति । धवलाम्बरं शुक्लवस्त्रम् । धवलावासः सौधगृहम् । ब्रह्मचर्यरतो वनिताजनं वागधिदेवतेति मन्यमानः । अष्टाङ्गमैथुनवर्जित इत्यर्थः । उक्तं च—

स्मरणं कीर्तनं केलि. प्रेक्षणं गुह्यभाषणम् ।
संकल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिर्वृत्तिरेव च ॥

एतस्या शृणु देवेशि बीजत्रितयसाधनमिति । चतुर्थपटलारम्भे महादेव्याः पृथक् पृथग् एकैकबीजसाधनं कथमपि पृष्टस्तत्प्रश्नस्योत्तरं दातुमिदानीमेवावसर इति कृत्वा प्रत्येकबीजसाधनप्रकारं कथयामि, तच्छृणुवेति भावः । धवलाम्बरेत्यारभ्य संपूज्य परमेशानीत्यन्तेन वाग्भवबीजसाधनवेलायां वेषवस्त्राभरणवासआसनपूजोपकरणधूपगन्धपुष्पनैवेद्यमूर्तिध्यानानां श्वेतरूपता कार्या । ब्रह्मचर्येणापि भवितव्यमिति भावः । ध्यानस्य श्वेतफलत्वं सरस्वतीरूपत्वं च श्रीमद्दण्डकोक्तप्रकारेण परिकल्पनीयम् ।

एतस्याः शृणु देवेशीत्यादि । "एकैकाक्षरसाधनं वद" (४।१) इति प्रागुक्तस्योत्तर देवीस्वरूपानुभावप्रकाशपूर्वकं यदि श्रोतुस्तात्पर्याधिकया (त्[1]मप्रयो)जनमितीदानीमवसरप्राप्ति प्रति बीजसाधनयुक्ति. श्राव्यते । धवलाम्बरेत्यादि वागीश्वरीं परामित्यन्त श्रीदण्डकान्तर्वमत् "गुम्फुट-स्फटिक" (त्रि० द० १९) इत्यादिवाक्यैरप्रकटितस्फटिकाक्षसूत्रपुस्तकधारिकरयुगला वाग्बीजके-

---

१. संपुत्तो—मत. । २. म्बर—वाक. ल. अ. । ३. पल्लवैः—ब. । ४. पापः स्पृश्यते—मु. । ५. अत्र—त. ड. । ६. पिपेत्ति—ग. प. । ७. वाप्रूप—ब. । ८. प्रागनुक्त—ड. । ९. 'वाक्य' नास्ति—ड. । १०. 'च' नास्ति—ड ।

1. अत्राक्षरत्रयस्य त्रुटिः सर्वासु मातृकासु ।

सङ्कल्पधवलैर्वापि यथाकामं[1] यथा लभेत् ।
संपूज्य परमेशानि ध्यायेद् वागीश्वरीं पराम् ॥ २३ ॥
बीजरूपामुल्लसन्तीं ततोऽनङ्गपदावधि[2] ।
ब्रह्मग्रन्थिं[3] विनिर्भिद्य जिह्वाग्रे दीपरूपिणीम्[4] ॥ २४ ॥

एतन्मैथुनमष्टाङ्ग प्रवदन्ति मनीषिणः । इति ।
(द० स्मृ० ७।३१–३२)

संकल्पधवलैर्वाऽपीति । धवलोपकरणवैकल्ये भावितश्वैत्यैः । वागीश्वरीं पराभिति । महास्फुरत्ता पूर्णाहंविमर्शरूपामनाहतलक्षणां वाचमित्यर्थः । उक्तं च—"अनाहतशीर्ष्णी वाग् जुषाणा सोमस्य तृप्यतु" (तै० सं० ३।२।५।१) इति ॥ २१–२३ ॥

अन्तर्मातृकोदयप्रतिपत्तिमाह—बीजेति । बीजरूपां वाग्भवबीजाधिष्ठानमहाशक्तिरूपाम् । उल्लसन्तीं ज्योतीरूपतया पश्यन्त्यादिक्रमेणोर्ध्वं

तद्यथा—"[6]सुस्फीतस्फटिकघटिताक्षसूत्रनक्षत्रनि[7]चयचक्रपरिवर्तनविनोदसंदर्शितनिशासमयचारे[8] सुचारे महाज्ञानमयपुस्तकं हस्तपद्मेऽत्र वामे दधत्या भवत्या स्फुटं[9] वाममार्गस्य सर्वोत्तमत्वं समुपदिश्यते" (त्रि० द० १९) इति (सूचितम् ?) । तत्रायं भावः—यथा मूलमन्त्रोक्तदेवीमूर्त्यां भुजे वर्णे शरीरे धार्ये विशेषः । [1]द्विभुजा श्वेतवर्णा बालारूपा पुस्तकाक्षमालाधारिणी ध्येयेति भावः ॥ २१–२३ ॥

रक्तकलेवरा सकला सितसरोजासनवसनसुमनोऽनुलेपनाभरणाभिरामा सुसिताद्देवीदत्त[2]वलक्षवेषो जितेन्द्रिय साधको न्यासेनात्मसात्कृत्वा धूपदीपनैवेद्यादिभिर्धवलैश्च मस्तके हृदि च सपूज्य देव्यात्मान्तरप्यन्तर्योगेन वक्ष्यमाणेन परा निष्कला कुण्डलिनी तेजोरूपा वागीश्वरीमध्यसेदित्युपक्रमाभिप्राय ॥ २१–२३ ॥

---

१ काल–ब., कामफलप्रदाम्–वा.ग. से. सर, ख. । २. चिदानन्दप्रबोधिनीम्–वाक. ख., तत स्वाङ्गपदावधि–सख. । ३ ब्रह्मरन्ध्र–अ. । ४. कारिणीम्–सख. । ५. 'अन्त' नास्ति–ख. ड. । ६. सुस्फुट–त्रि द. । ७. 'नि' नास्ति–त्रि. द. । ८. समयाचारेषु–छ । ९. तदा सुस्फुट–त्रि. द. ।

1 "अत्र प्राञ्च—द्विभुजा श्वेतवर्णा बालारूपा पुस्तकाक्षमालाधारिणी ध्येयेत्याहु" (से. पृ. १४३) ।

2. धवल्वेष इत्यर्थ । "वलक्षो धवलोऽर्जुन" (१।५।१३) इत्यमरः ।

स्फुरन्तीम्[1]। अनङ्गपदावधि । अनङ्गोऽशरीरः, अकुल[2]स्थानगत. परमशिव. । अनङ्गशब्दोऽशरीर इति रहस्यम् । तदेव पदम्, पद्यते ज्ञायते[3] मुमुक्षुभिरिति । तदवधि तत्पर्यन्तम् । ब्रह्मग्रन्थिं विनिर्भिद्येत्यस्यायमर्थः—प्रथम मूलाधार[4]गतचतुर्दल[5]कमलकर्णिकागतेच्छाज्ञानक्रियाशक्त्या[6]त्मकत्रिकोणस्थानात् तद्[7]घटं विनिर्भिद्येति । अत्र रहस्यागमसार[8]सम्प्रदायतत्त्वविदो महायोगिप्रवराः साम्बमिश्राः—"या सा मित्रावरुणसदनादुच्चरन्ती" (सा० प० ५) इति । अस्यार्थः साम्बपञ्चाशिकाविवृतिरचने श्रीक्षेमराजाचार्यकृते द्रष्टव्यः ।

[1]बीजरूपामित्यारभ्य चिन्तयेदित्यन्तस्यायमर्थः—एवं सकलां वागीश्वरीं संपूज्य मृणालतन्तुवत् सूक्ष्मरूपिणीमपि स्वभासाक्रान्तजगत्त्रयां शरच्चन्द्रसमुच्चयसंकाशामतुलप्रभामग्निवर्णां वाग्भवबीजरूपां मूलवलयकमलकर्णिकानिषण्णां शृङ्गाटपीठोदरमध्यस्थितनिश्शेषबीजविन्दुस्फुटनोद्भवामृज्वीभूतां मध्यमार्गेण चक्रपञ्चकनिर्भेदेन ब्रह्मरन्ध्रं प्रविश्याकुलसहस्रारकमलकर्णिकानिषण्णचिन्मयकलाषोडशभरितपूर्णेन्दुबिम्बमध्यन्यस्तशृङ्गाटपीठोदरगतपरमगोलकब्रह्मरन्ध्रग्रन्थिं विनिर्भिद्य गलत्क्षीरधारोपमसुसितसप्तषष्टिवर्णपदवाक्यरूपनिरन्तरनिबिडसुधाधारया परिप्लुतशरीरा धारया सह लम्बिकारन्ध्रपदेन तालुमूलमाविश्य जिह्वामापूर्य तदग्रेण बहिर्निपतन्तीं दीपशिखाकारां शक्तिं ध्यायन् प्रथमबीजमभ्यसेदिति[9]। प्रतिपदं च विविच्य दर्शयामः । जिह्वाग्रे ध्यायेदिति संबन्धः । कामिति वि(प?श)ये[2] परा वागीश्वरीमिति संबध्यते ।

बीजरूपा वाग्बीजज्योतिर्मूर्तिम् । उल्लसन्तीम् उद्दीपनानन्तर चक्रवृन्दनिर्भेदनायोर्ध्वं स्फुरन्तीम् । ततः प्रवृत्तशृङ्गाटपीठात् । अनङ्गपदावधि । अनङ्गवपुरनवयवा वा तस्मात् निष्कलोऽनङ्ग प्रकाशव(स्वतावत् ? स्वभाव)परमशिव, स वा पदम्, सपद्यत इति पदम् । तदेवाकुलविन्दुरूपमवधीरितमत प्राप्य पूर्वं नास्तीति वाग्भवोपलक्षिताया अस्या विमर्शधवत्या इत्यर्थः । ब्रह्मग्रन्थि तस्य परब्रह्मतनो शिवस्य ग्रन्थिरूप तत्परविन्दु गोलकाकारम् । विनिर्भिद्य समरसीभावेन तादात्म्य प्राप्य । तस्मादूर्ध्वंगमावधे शिवस्थानादाज्ञामागत्य ।

१. गच्छन्तीम्—ख. ङ. । २. र कुल—ग. घ. । ३. 'ज्ञायते' नास्ति—ख. ङ. । ४. 'गत' नास्ति—ख. ङ. । ५. पद्म—ग. घ. । ६. 'शक्त्या' नास्ति—ख. ङ. । ७. तद्घट्टं—ख., तद्बुद्धि—ङ. । ८ 'सार' नास्ति—ख. । ९. 'सेदिति' इत्यतः पुनरारम्भो ग्रमातृकायाः, 'सेदिति भावार्थः' इति तत्रत्यः पाठः । १०. उत्पा—ङ. ।

1. अग्रिमव्याख्यानुगुण्याय 'ध्यायेद्वागीश्वरीमित्यारभ्य' इति पाठेन भाव्यम् ।

2 विशये संशये इत्यर्थः ।

दीपरूपिणीं प्रकाशैकरूपिणीम् ।

[1]या सा शक्तिर्जगद्धातुः कथिता समवायिनी ।
इच्छात्वं तस्य सा देवी सिसृक्षोः प्रतिपद्यते ॥
....
एवमेतदिति ज्ञेयं नान्यथेति सुनिश्चितम् ।
ज्ञापयन्ती ज्ञ[2]प्तिरित्यन्तर्ज्ञानशक्तिर्निगद्यते ॥
एवंभूतमिदं वस्तु भवत्विति यदा पुनः ।
जाता तदैव तत्तद्वत् कुर्वन्त्यत्र क्रियोच्यते ॥
एवमेषा त्रि[3]रूपापि पुनर्भेदैर[4]नन्तताम् ।
अर्थोपाधिवशाद्याति चिन्तामणिरिवेश्वरी ॥

परामिति निष्कलरूपिणीमिति भावः । [5]ज्योतिस्तन्तुरूपामिति यावत् । बीजरूपामिति वाग्भवबीजरूपिणीम् । तां स्मृत्योत्थापयेदित्यर्थः । उल्लसन्तीमिति । उपरितनपञ्चचक्र-भेदेन ऊर्ध्वं स्फुरन्तीमित्यर्थः । तत इति प्रकृताच्छृङ्गाटपीठादित्यभिप्रायः । अनङ्ग-पदावधीति । अनङ्गोऽङ्गरहितः । अङ्गमिति शरीरं करचरणादिलक्षितम्, तन्नास्ति यस्य परमशिवस्य प्रकाशैकस्वभावस्येति (सं[6]? स) भवत्यनङ्गोऽशरीरः परमशिवः । स एव पद्यत इति पदम्, विश्वस्य प्रापणाद्वा पदम् । मर्यादेति भावः । [2]ब्रह्मरन्ध्रं विनिर्भिद्येति ब्रह्मणो ग्रन्थि ब्रह्मग्रन्थि प्रकाशैकस्वभावस्य ब्रह्मणो ग्रन्थि गोलकाकारं जिह्वाग्रे विश्रान्तिस्थाने । दीपरूपिणीं दीपवदुज्ज्वलां चिन्तयेत् । वाग्भवरूपिण्या शक्तेरद-(यं मूलाना ?यो मूलाधारे), मूलादिब्रह्मग्रन्थिपर्यन्त व्याप्तिस्थानम्, जिह्वाग्र विश्रान्तिस्थानम् । कोऽर्थः ? मूलाधारे कमलकर्णिकाश्रयशृङ्गाटोदरस्फुरदशेषतत्त्वभूतबिन्दुस्फु[7]टनोद्भवा वाग्भव-बीजात्मिका वागीश्वरी परा निष्कला शरच्चन्द्रचन्द्रिकासन्निभामथवा दीपशिखाभासुरामृजवीभूत-मृणालतन्तुतनीयसीमपि स्वभावसंक्रान्तनिखिलभुवनाभोगा सुषुम्नासुषिरेण पञ्च चक्राणि विदार्य उद्गत्य ब्रह्मबिलमुल्लङ्घ्य षोडशान्तगतसह[8]स्रारारविन्दबीजकोशकाशदशानन्दसच्चिन्मय-

१. जगदस्य–मु. । २. ज्ञातं–ग., ज्ञाता–घ. ङ. । ३. द्वि–मु. । ४. रनेकताम्–मु. । ५. 'ज्योतिस्तन्तुरूपेति यावत्' नास्ति–घ. । ६. 'सभव·· मर्यादेति' नास्ति–ग. छ. । ७. स्फुटितो–ङ । ८. सहस्राम्बरार–ख. ।

1. तुलनीयम्—शिवसूत्रविमर्शिनी, पृ. १००–१०१ ।

2. अत्र मातृकासु 'ब्रह्मरन्ध्रम्' इत्येव पाठो दृश्यते, व्याख्यानुरोधात् 'ब्रह्मग्रन्थिम्' इति पाठेन भाव्यम् । 'ब्रह्मग्रन्थिपदं ब्रह्मरन्ध्रपरमिति केचित् । प्राञ्चस्तु पुरश्चरणकाम्यप्रयोगयो-रसंसर्गाग्रहादिदं सर्वमेकप्रयोगत्वेन व्याचक्षते" (पृ. १४४) इति सेतुबन्धे ।

तत्र तावत्समापन्ना[1] मातृभावं विभिद्यते ।
द्विधा[2] च नवधा चैव पञ्चाशद्धा च मालिनी ॥
बीजयोन्यात्मकाद् भेदाद् द्विधा बीजं स्वरा मताः ।
कादयश्च[3] स्मृता योनिर्नवधा वर्गभेदतः[4] ॥
बीजमत्र शिवः शक्तिर्योनिरित्यभिधीयते ।
वर्गाष्टकविभेदेन माहेश्वर्यादि चाष्टकम् ॥
प्रतिवर्णविभेदेन शतार्धकिरणोज्ज्वला ।
रुद्राणां वाचकत्वेन तत्संख्यानां निवेशने ॥ (३।५-१३,१५)

इति श्रीमालिनीविजयनिरूपितनीत्या पारमेश्वरी परा वाक् प्रसरन्ती इच्छाज्ञानक्रियाशक्ति[5]रूपतां (श्रित्वा) बीजयोनिवर्ग[6]वर्ग्यरूपां शिवशक्तिमाहेश्वर्यादिवाचिकामादिक्षान्तरूपां मातृका[7]त्मतां श्रित्वा [1]जिह्वाग्रान्निर्गच्छ-

---

शक्तिम् । तन्त्वग्रेण[8] भित्त्वा प्रवेशयेदिति भावः । तस्य गोलकाकार(त्व)मुक्तमुत्तरपद्ये—

कदम्बगोलकाकारं तं कामं बिन्दुरूपिणम् ।

जिह्वाग्र[9] इति विश्रान्तिस्थानं सूचितम् । दीपरूपिणीमिति शक्तितन्त्वोः प्रभाया दीपप्रभोपमत्वं दर्शितम् । एवं वाग्भवरूपिण्याः शक्तेरुदयो मूलाधारे, मूलादिब्रह्मरन्ध्रान्तं व्याप्तिः, विश्रान्तिस्तु जिह्वाग्रे । एवं वाग्भवबीजस्य साधनप्रकारः । ब्रह्मरन्ध्रमिति पाठे सुगममेव[10] ॥

षोडशकलापूरितपूर्णेन्दुमण्डलान्तमुल्ला(स?स्य) कुलशृङ्गाटविष्टरोपविष्टमुपदिष्टब्रह्मग्रन्थिध्वंसकं परामृततेजःसमुद्र[11]कदम्बगोलकाकारं परबिन्दुं विगाह्य प्रविश्य ततः क्षीरधारावदमृतधारामूर्त्या स्रवन्त्या तदनुक्रान्तमष्टपञ्चाशद्वर्णक्रमनादिन्या परिप्लुतसकलकुलाधारया लम्बिकारन्ध्रेण तालुमूलमवगाह्य जिह्वामापूर्य तदग्रेण बिन्दुभिर्निस्सरन्तीं परामृततेजोवाङ्मयीं मूलशक्तिं[12] अवधानेन यावत्फलोदयं ध्यायेत् । इति वाग्भवबीजसाधनम् ।

---

१. पन्न–घ. । २. द्विविधा–ख. ग. ङ. । ३. कादिभिश्च–मु., मुद्रितपुस्तके पङ्क्तिव्यत्यासोऽत्र दृश्यते । ४. वादतः–ग. । ५. 'शक्ति' नास्ति–ख. ङ. वि. । ६. 'वर्ग' नास्ति–ग. । ७. कामाश्रित्य जि–ख. ङ., कामरतां स्थित्वा–ग. । ८. तयाऽग्रेण–क. ग. छ. । ९. 'जिह्वाग्र' नास्ति–क. ग. छ. । १०. 'एव' नास्ति–क. ग. घ. । ११. समुद्रकं–ङ. । १२. शक्ति–ङ. ॥

1. जिह्वाग्रान्निर्गच्छन्तीं दीपरूपिणीं, प्रकाशरूपिणीमिति यावत् ।" न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते । अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन भासते ॥" (१।१२३) इति वाक्यपदीयवचनमत्रोपोद्बलकम् ।

चिन्तयेन्नष्टहृदयो ग्राम्यो मूर्खोऽतिपातकी।
शठोऽपि यः पादमेकं सुस्पष्टं[1] वक्तुमक्षमः ॥ २५ ॥
जडो मूकोऽतिदुर्मेधा[2] गतप्रज्ञो विनष्टधीः।
सोऽपि[3] संजायते वाग्मी वाचस्पतिरिवापरः ॥ २६ ॥
सत्पण्डित[4]घटाटोपजेताऽप्रतिहतप्रभः।

(न्तीऽन्ती, तां) चिन्तयेदिति भावः। चिन्ता पुनः[6]पुनर्निभालनम्। नष्टहृदयः। विश्वप्रतिष्ठास्थानत्वाच्चित्प्रकाशो हृदयम्। उक्तं च—[7]"सर्वेषामेव जन्तूनां संविद्धृदयमुच्यते" इति। ग्राम्यः पशुकर्मरतः। मूर्खः सदसद्विवेकानभिज्ञः। अतिपातकी निषिद्धैकसेवी। शठः वञ्चकः। जडः अनवहितः। मूकः अस्फु[8]रितवाक्। अतिदुर्मेधाः अतिशयेन दुर्बुद्धिः[9]। गतप्रज्ञो गतस्थिर[10]प्रज्ञानः। विनष्टधी. अनुत्पन्नधी[11]। पण्डिताः पण्डा सम्यक्तत्त्वदर्शिनी प्रज्ञा संजाता

एवं चिन्तयेन्नष्टहृदय इत्यारभ्य सर्वज्ञो देवि जायत इत्यन्तः श्लोकसमुदायो वाग्भवबीजसाधनफलवचनः स्पष्टार्थः। तत्रास्पष्टार्थानि पदानि व्याकुर्मः। नष्टहृदयः [1]नष्टधैर्यः। ग्राम्यः कामपरवशीकृतः। मूर्ख इति सदसद्विवेचनाकुशल इत्यर्थः। पातकीति स्वधर्मप्रच्युत इति भावः। शठोऽपीति कृत्रिमपर इत्यर्थः। जडो निश्चेष्टः, अलस इति यावत्। अतिदुर्मेधा इति। अश(ब्द?क्य)संपाद्यबुद्धिरित्यर्थः। गतप्रज्ञ इति। नैसर्गिकप्रज्ञोऽपि गुरुदेवताद्यवमाननान्नष्टप्रज्ञो भवति यस्तथाविध इत्यर्थः। विनष्टधीरिति। अधिगतार्थावधारणाकुशलबुद्धिरित्यर्थः। सत्पण्डितघटाटोपजेताऽप्रतिहतप्रभ इति। सन्तः पण्डिताः सत्पण्डितास्तेषां घटा समूहः, तस्य[12] आटोपोऽवलेपः, गर्व इति यावत्।

नष्टहृदय इत्यादि जायत इत्यन्ता प(रे?ल)वचना। (दिसशयसाहानियमा महति प्रीयन्ते ?)। नष्टहृदयो नष्टविषयधैर्यं। ग्राम्यो दुष्कामोपभोगाधीन। मूर्ख सद सद्विवेकाकुलित। पातकी स्वधर्मच्युत। शठ कृत्रिम। जड. अलस। अतिदुर्मेधा यस्मिन् बुद्धि. सपादयितु यत्नतोऽप्यश(क्ता?क्या) सोऽतिदुर्मेधा। गतप्रज्ञो गुरुदेवताद्यवमानेन

१. पद स्पष्टमक्षर—वाग. से. सक. ख.। २. मूकोऽपि—वाक. ख., मूर्खोऽति—वाग., मूर्खोऽपि—अ.। ३. शोऽपि नष्टधी —वाक. ख.। ४. पाण्डित्य—अ. ब. सख.। ५. समूहस्य—सख.। ६. 'पुन.' नास्ति—ख. ङ.। ७. 'विश्व उक्त च' नास्ति—ख. ङ.। ८. अस्पष्ट—ग.। ९. दुःसपातबुद्धिः—ख. घ. ङ.। १०. 'स्थिर' नास्ति—ख. ङ.। ११. अनुपपन्न—ख. ङ.। १२. 'तस्य' नास्ति—क. ग. छ.।
1. "त्यक्तधैर्यं इत्यन्ये" (से. पृ. १४४)।

सत्तर्[1]कपदवाक्यार्थशब्दालङ्कारसारवित् ॥ २७ ॥
वातोद्भूत[2]समुद्रोर्मिमालातुल्यैरुपन्यसेत् ।

येषां ते पण्डिताः । घटा समूहः । आटोपो गर्वः । अप्रतिहतप्रभ आरम्भमध्यविश्रान्तिदशास्वस्खलितवक्त्रतेजा इत्यर्थः । अत्राभियुक्तवचनम्—

इति निगदितवानसौ महात्मा परिकरबन्धगृहीतवक्त्रतेजाः ।
अकथयदिदमज्ञतोपशान्त्यै परमपदैकविबोधकं[3] वसिष्ठः ॥ इति,

(यो॰ वा॰ २।२।२८)

यत्कथ्यते हि हृदयङ्गमयोपमानयुक्त्या गिरा मधुरमुग्ध[4]पदार्थया च ।
श्रोतुस्तदङ्ग हृदयं परितो विसारि[5] व्याप्नोति तैलमिव वारिणि वार्य[6] शङ्काम् ॥

(यो॰ वा॰ ३।८४।४५) इति च ।

सत्तर्केति[7] । आगमयुक्त्यनुभवोपेतः सत्तर्कः । सारशब्द उत्कर्षवाची ।

स्वयमप्रतिहत(स्वा?प्र)भावः सन्नेव तस्याटोपस्य जेता भवतीत्यर्थः । सत्तर्कपदवाक्यार्थशब्दालङ्कारसारविदिति । [1]सन्तस्तर्काः सत्तर्काः, सन्ति पदानि सत्पदानि, सन्ति वाक्यानि सद्वाक्यानि, सन्तोऽर्थाः सदर्थाः, सन्तश्च ते शब्दाश्चेति सच्छब्दाः, सन्तश्च तेऽलङ्काराश्चेति सदलङ्काराः । तेषां सर्वेषां सारो हृदयं तद्वेत्तीति सत्तर्कपदवाक्यार्थशब्दालङ्कारसारविदित्युच्यत इति समासार्थः । प्रमाणानुग्राहकः संभवासंभववचनः सत्तर्कः । (पदानि यथोक्तलक्षणानि) । आकाङ्क्षासन्निधियोग्यतावशा(द्विद्वि?दन्विते)-

निसर्गसिद्धाऽपि यस्य प्रज्ञा निर्मूढा स गतप्रज्ञः । विनष्टधीः अधिगम्यमानार्थावधारणासमर्थधीः । घटा समूहः । आटोपः अवलेपः । अप्रतिहतप्रभः अव्याहतप्रभावः । सत्तर्क इत्यत्र (सत्)शब्दः प्रतिपदमलङ्कारपदान्तमनुबध्नाति । तर्कः ऊहः, उत्प्रेक्षेति यावत् । पदानि यथोक्तलक्षणानि । आकाङ्क्षासन्निधियोग्यतावशादन्वितैकार्थप्रतिपादकसमुदायो वाक्यम् । शब्दप्रतिपाद्या अर्थाः । [2]जातिरू(पो?पमो)पमानादयोऽलङ्काराः । तेषां हृदयं सारं वेत्तीति सारवित् । (तर्क.)

---

१. षट्तर्क—वाक. ख. । २. वाताहत—वाग. अ. से. सव., वातोद्भूतोर्मिमालाभभारतोभिरुपन्यसेत्—सव. । ३. निष्पन्नं—ग., विदो घनं—ख. ड. । ४. दुग्ध—ख. ड. । ५. विसार्य—ख. ड. । ६. वारि—ख. । ७. 'सत्तर्केति' नास्ति—ख. ड. ।

1. "सत्पदं तर्कादिषट्के केचिदन्वियन्ति" (से. पृ. १४५) ।
2. "स्वभावाख्यानमुपमा रूपकं दीपिकावृती" (२।४) इति काव्यादर्शे दण्डी ।

सुकुमारतरस्फाररीत्यलङ्कारपूर्वकैः ॥ २८ ॥
पदगुम्फैर्महाकाव्यकर्ता देवेशि जायते ।
वेदवेदाङ्गवेदान्तसिद्धान्तज्ञानपारगः ॥ २९ ॥
ज्योतिश्शास्त्रेतिहासादिमीमांसास्मृतिवाक्यवित् ।

पदगुम्फैः पदसमूहैः । वेदः कर्मकाण्डम् । वेदाङ्गं निरुक्तादि । वेदान्तः अध्यात्मभागः । सिद्धान्त. शैवशास्त्रम् । ज्ञानशब्दो वेदादिषु चतुर्षु संवद्धयते । पारगः काष्ठां प्राप्तः । ज्योतिःशास्त्रम् आर्यभटीयादिः । इतिहासादिः भारतादि. । मीमांसा पूर्वा चोत्तरा च । स्मृति. मन्वादिशास्त्रम् । वाक्यानि

कार्थप्रतिपादकपदसमुदायो वाक्यम् । अर्था. शब्दप्रतिपाद्याः । अलङ्कारा [1]जात्यादयो नाटकादिविपर्यटनपटवः । वातोद्धूतसमुद्रोर्मिमालातुल्यैःहृपन्यासैरप्रयत्नेन पदकदम्बकरचनासमर्थ इत्यर्थः । सुकुमारतरस्फारवृत्तालङ्कारपूर्वकैरिति । सुकुमारतराश्च ते स्फाराश्चेति सुकुमारतरस्फाराः । के ते ? वृत्तालङ्काराः । वृत्तानि वसन्ततिलकादीनि, अलङ्कारा उपमादयः । तत्संबद्धैरित्यर्थः । सुकुमारोऽत्र ललितः । स्फारः स्फूर्तिमानिति यावत् । सिद्धान्तज्ञानपारग इति शैवागमज्ञानपारग इत्यर्थः । इतिहा(सान्यु?स उ)पाख्यानानि । मीमांसा वेदार्थविचारः । स्मृतयोऽष्टादश मन्वादिप्रोक्ताः ॥ २४–३३ ॥

यथावदुक्ता वैशेषिकनैयायिकादिसिद्धान्ता । पदानि सुप्तिङन्तपदानि । (यामकानि ? वाक्यानि) व्यक्तार्थानि (रूपाणि परमीमासा ? पूर्वमीमासारूपाणि) । अर्थशब्दालङ्कारा उपमारूप(क)-दीप(क)जात्यादयोऽर्थालङ्कारा, पुनरुक्तवदाभासमानानुप्रासयमकचित्रबन्धादय शब्दालङ्कारा । इत्येतेषा सता विशिष्टतमाना तर्कादीना सारो हृदय तात्पर्यं तद्वेत्तीति सारवित् । वाताहतेत्यादि । अयत्नेनातिसुन्दरपदकदम्बकविरचनातिशयचातुर्यं वाताहतसमुद्रोर्मिमालातुल्यम् । सुकुमारतरस्फाररीत्यलङ्कारपूर्वकै । सुकुमारललितस्फारमूर्जित तत् । (विद्या ?- सिद्धा)न्त. शैवागम । इतिहास उपाख्यानानि । मीमासा न्यायेन वाक्यविचार । स्मृतयोऽष्टादश याज्ञवल्क्यादय ॥ २४–३३ ॥

---

१. वृत्तालङ्कारपूर्वकम्–खग. से., पूर्वकै–अ., स्फारीत्यालङ्कारपूर्वकैः–सए. । २. गुल्फै –खाक. स. अ. । ३. वेदेऽपि–सस. । ४. वेदान्तसिद्धान्तवेदाङ्ग–खाक. स. ग. । ५. काव्य–ग. । ६. आर्यभाट्टादि–स. ड., सूर्यभटादि–ग. । ७. 'ते' नास्ति–क. ग. घ. । ८. शैवसिद्धान्त–क. ग. घ. ।

1. जातिः स्वभावोक्तिः । "स्वभावोक्तिश्च जातिश्च" (२।८) इति काव्यादर्शे दण्डी ।

पुराणरसवादादिगारुडानेकमन्त्रवित् ॥ ३० ॥
पातालशास्त्रविज्ञानभूततन्त्रार्थतत्त्ववित् ।
विचित्रचित्रकर्मादिशिल्पानेकविचक्षणः ॥ ३१ ॥
महाव्याकरणोदारशब्दसंस्कृतसर्वगीः ।
सर्वभाषारुतज्ञानी समस्तलिपिकर्मवित् ॥ ३२ ॥

गोष्ठीषु विदग्धैः प्रयुक्तानि पञ्चावयवयुक्तानि। विदितः सर्वत्र। पुराणम् अष्टादशसंख्याकम्। रसवादतन्त्रं काकचण्डेश्वरीमतादि। आदिशब्दो गन्धयुक्त्यादितन्त्रं परामृशति। पातालशास्त्रं बिलद्वारप्रकाशकं शास्त्रम्। विचित्रेति। आदिशब्देन मयमतादिकं लक्ष्यते। शिल्पानेकविचक्षण इति गिरिस्तम्भोदधिपानासुरभक्षणेन्द्रपदभ्रंशनादिप्रवीण इत्यर्थः। महाव्याकरणेत्यत्र महच्छब्देन महर्षिप्रणीतं महाभाष्यादिकं लक्ष्यते। सर्वभाषारुतज्ञानी। सर्वेषां जन्तूनां भाषाज्ञानी रुतज्ञानी च। यथायोग्यं मनुष्याणां भाषां विजानाति, पक्ष्यादीनां विरुतं च जानाति। यदाह पक्षिवाक्यश्रवणप्रतिक्रिययोः कण्वं प्रति व्यासमुनिः—

विश्वामित्रसुतां ब्रह्मन् न्याससभूतां भरस्व वै ।
कामक्रोधावजितवान् सखा ते कौशिकीं गतः ॥
तस्मात् पोषय तत्पुत्रीं दयावानिति तेऽब्रुवन् ।
सर्वभूतरुतज्ञोऽहं दयावान् सर्वजन्तुषु ॥
निर्जनेऽपि महारण्ये शकुन्तैः परिवारिताम् ।
आनयित्वा ततश्चैनां दुहितृत्वे न्ययोजयम् ॥ इति ।
(म० भा० १।७२।१४)

---

१. वादविद्यादि–सख. । २. तन्त्र–ख. सख. । ३. सिद्धि–सख. । ४. णादौ च–सख. । ५. सर्व–सख. । ६. सर्वगः–सख. । ७. भूत–ख. । ८. ज्ञान–धाक. ख. । ९. कृत्–वाग. से. । १०. 'विदितः' नास्ति–घ. । ११. प्रवे–ख. ङ. । १२. शिल्पा''' इत्यर्थः' नास्ति–ख. ङ । १३. 'महच्छब्देन' नास्ति–ख. ङ. । १४. भाषामपि जा–ग. घ. । १५. दीनामपि रतं–ग. घ. । १६. 'प्रति' नास्ति–ग. । १७. कौशिको–ख. ग. ङ. । १८. न्यवेशयम्–मु. ।

नानाशास्त्रार्थशीक्षादिवेत्ता[1] भुवनविश्रुतः।
सर्ववाङ्मयवेत्ता च[2] सर्वज्ञो देवि जायते[3] ॥ ३३ ॥
तथा[4] कामकलारूपां[5] मदनाङ्कुरगोचरे[6]।
उदयार्यमबिम्बाभा[7] समुज्ज्वलवपुः प्रिये ॥ ३४ ॥

समस्तलिपिकर्मविद्[8] बहुभेदभिन्नाक्षरविन्यासकर्मापि विजानाति। नानेति। नानाशास्त्रं न्यायवैशेषिकसांख्ययोगबौद्धार्हतपाशुपत[9]पञ्चरात्र[10]भरतवात्स्यायनीयादि। शीक्षा शिक्ष्यते[11]ऽनयेति वर्णाद्युच्चारणलक्षणम्, शिक्ष्यन्त[12] इति वा शिक्षा वर्णादयः। शिक्षैव शीक्षा। दैर्घ्यमागमायातम्। भुवनविश्रुतो लोकेषु प्रथितयशाः। सर्वज्ञो देवि जायत इति। ईश्वरकल्पो भवतीत्यर्थः ॥ २४–३३ ॥

अथ कामराजबीजसाधनमाह—तथेति। [1]तथा यथा वाग्भवबीजसाधनमुक्तम्। कामकलारूपा कामराजबीजसारभूता। शक्तिरिति शेषः।

तथा[13] कामकलारूपेत्यारभ्य एकैवमुभयात्मिकेत्यन्तेन [1]श्लोकसमुदायेन कामराजबीजसाधनप्रकारमुपदिशति। तथा कामकलारूपा मदनाङ्कुरगोचर इत्यस्य यथा पूर्वं वाग्भवबीज[14]साधनावसरे वाग्भवबीजात्मना शक्तिं[15] चिन्तयेदित्युक्तम्, तथा तेनैव प्रकारेण अनन्तर तथा कामकलेत्यादिग्रन्थेन कामकलादिबीजसाधन निगद्यते। तथा प्राग्वत्, वाग्भववदित्यर्थ। कोणे नियमविनाभावेन सन्निहितत्वात्। यद्वा मध्यमपदलोपी समास। तरुणारुणतरणिबिम्बप्रभेति यावत्। स्फुरद्दीपशिखाकारा मूलबिन्दो कुलबिन्दुपर्यन्तं दीर्घीभवन्निर्मलप्रदीपप्रभाकारा मूलशक्तिरित्यर्थं। प्रातस्तरुणसूर्यव(दि?द)तिरक्तता त(दा?था) दीपशिखावदूर्ध्वदीप्तिमत्ता वक्तीत्यविरोध। बिन्दुधाराप्रवर्षिणी सूक्ष्मतरशक्तिशिखोष्णाति-

१. शास्त्रार्थशिल्पादिवेदवेदाङ्ग—वाक ख., शास्त्रास्त्रलेख्यादिवेत्ता भुवन—सख.। २. तु—च.। ३. इतः परम्—"एवमेतन्महेशानि वाग्भवस्य तु साधनम्। ततस्तु शृणु वक्ष्यामि कामराजस्य साधनम् ॥" इत्यधिक. श्लोकः—वाग. से सक.। ४. यदा—वाक. ख., यथा—सग.। ५. प—सख.। ६. रा—सख.। ७. तरुणारुणबिम्बार्ककिरणाभा महेश्वरि—वाक. ख., तरुणार्केन्दुबिम्बाभा अरुणाभा महेश्वरी—च, तरुणारुणबिम्बाभा—अ. सक., उद्यदादित्य—वाग. से., तरुणारुणसद्योत—सख.। ८. भिन्नलिपिविन्यासकर्मापि जानाति—ख. ड.। ९. 'पाशुपत' नास्ति—ख. ड.। १०. पाञ्च—ग.। ११. शिष्यते—ख. ड.। १२. शिष्यन्त—ख. ड.। १३. 'तथा'''दिशति' नास्ति—घ.। १४. 'बीज' नास्ति—ङ. ग. छ.। १५. तिष्ठन्तमीयेत्यु—घ.।

1. "अत्र प्राच. सार्धैः सप्तभिः श्लोकैरेकं प्रयोगमाहुः। अन्ये तु तथेत्येकेन पदेनैव वाग्भवसाधनधर्मातिदेश वदन्तस्तावतैव कामराजसाधनमुक्तप्रायं मन्यमाना इतरांश्च सर्वमेकवाक्यप्रयोगपरत्वेन योजयन्ति" (से. पृ. १४६)।

स्फुरद्दीपशिखाकारा विन्दुधाराप्रवर्षिणी ।
समस्तभुवनाभोगकवलीकृतजीविता[2] ॥ ३५ ॥

मदनाङ्कुरगोचरे । मदनाङ्कुर इति [1]योनिवलयान्त स्फुरन् मासविशेप., तस्य गोचरे योनिस्थाने । तस्या प्रतिपत्तिमाह[3]—उदयार्यमेति । उदय. प्रकटीभाव. । अर्यमा रवि. । समुज्ज्वलवपुः अतिदीप्तवपु[4] । स्फुरद्दीपशिखाकारा । दीपशिखाशब्देन ज्योतिस्तन्तुर्लक्ष्यते, तदाकारा[5] । विन्दुधाराप्रवर्षिणी (द्रू?द्रु)तलाक्षाविन्दु(व)द्रक्तामृतधारावर्षिणी । समस्तेति । भुवनाभोगशब्देन प्राणिजात लक्ष्यते । ग्रासीकृतप्राणिजीविता । सर्व प्राणिजात काम-

---

मृणालनालान्त. [1]प्रस्फुरद्योनिवलयमदनाङ्कुरस्थाने शक्तिर्महाकामकलारूपतया महा कामराजबीजात्मना चिन्तनीयेत्यर्थः । तरुणारुणबिम्बाभा समुज्ज्वलवपुः प्रिये ! इति । उद्यदादित्यमण्डलप्रभाप्रमोषितकिरणसंहतिरित्यर्थः । कोऽर्थः ? अति(रि?र)क्ता चिन्तनीयेति यावत् । स्फुरद्दीपशिखाकारेति । मूलाधारादुपरि पर्यस्ता स्वाधिष्ठानादारभ्य ब्रह्मरन्ध्रान्तं प्रस्फुरत्सहस्रदलकमलकर्णिकापर्यन्तं दीपशिखाकारा दीपप्रभावच्चिन्तनीया । मूलशक्तिरिति यावत् । [2]तरुणारुणबिम्बाभा चिन्तनीयेत्युक्त्वा तदनन्तरमेव दीपतापसङ्गविद्रुतचित्सुधामण्डलगतकुलशृङ्गाटविगल्दमृतधारा पातयन्ती भवति यदा, तदा समस्तभुवनाभोगकवलीकृतजीविता समस्तेपु भुवनेपु शरीरेष्वाभोगाय परिपूरणाय परिपोषणाय प्र(विष्टा?वेशा)य स्वस्वयैकया कलया प्रतिकवलीकृतजीविता[10]त्मसारक्तचैतन्या । अपि च, महास्व-

---

१. ऽमृतधारा–सक । २. का–सख. । ३. प्रतिभक्ति–ग. । ४. 'अतिदीप्तवपु' नास्ति–ख. ङ. । ५ इत परम्–"मूलाधारादुपरि स्वाधिष्ठानादिक्रमेण ब्रह्मरन्ध्रात निर्मलप्रदीपदण्डाकारा सहस्रदलकमलकर्णिकावधि राजमानेत्यर्थ । बिन्दुधाराप्रवर्षिणीति । बिन्दुधारा सूक्ष्मतरशक्तिशि(खोष्णे?खोष्ण्ये)न विद्रुतचित्सुधांशुमण्डलगताकुलशृङ्गाटबीजगलदमृतबिन्दुधारा पाययन्ती स्थिता" इत्यधिक पाठ–च. । ६. मूत–ग. घ. । ७. लाक्षाविरक्ता–ख. ङ. । ८. कालाव–ख. ङ. । ९. वि–क. ग. छ. । १०. जीवात्म–ङ. ।

1. "मदनमन्दिरान्तर्वर्तिमासविशेषो मदनाङ्कुर इति प्राचा व्याख्यान "(से. पृ. १४६) ।

2 "तेनोद्यदादित्यबिम्बमित्येकमेवोपमान मन्यमानाना प्राचामादित्यदीपशिखयो परस्परविरुद्धत्वादुभयतुल्यता कथमित्याक्षिप्य तत्समाधानार्थं व्यवस्थादिकल्पनमपास्तम्" (से. पृ. १४७) ।

[1]महास्वमहिमाक्रान्त[2]स्वस्थाऽहङ्कृतिभूमिका।
क्रमेण च[3] ततोऽनङ्गपर्यन्तं[4] प्रोल्लसन्त्यपि[5] ॥ ३६ ॥
शरीरानङ्गपर्यन्तमेकैव[6]मुभयात्मिका[7]।

कलावष्टब्धमित्यर्थ । महेति। अस्यायमर्थ.[8]—महता स्वमहिम्ना आक्रान्त सर्वम्, तया आक्रान्त्या हेतुना स्वस्था सुखेन स्थिता । सर्वप्राणिनामहङ्कृतिभूमिकेति । भूमिका अवस्थिति. । एतत्पर्यन्तं कामकलाविशेषणम् । क्रमेणेति । अनङ्गपर्यन्तम्[9] अकुलस्थानगतानङ्गाभिधेयपरमशिवावधि। प्रोल्लसन्ती मूला[10]दकुलशिवावधि तत्तत्स्थान निर्भिद्य प्रकर्षेणोर्ध्वं स्फुरन्तीत्यर्थ.। अपि पुनरर्थे । शरीरेति । शरीरानङ्गपर्यन्तम् । पुन. प्रतिलोममार्गेण सृष्टिरूपेण

शिखाकारो[11]ऽप्युच्यते, अतः पूर्वापरविरोधान्न निर्णय इति। तदिह विषयभेदेन परिहर्तव्यम्। तरुणारुणबिम्बाभेति प्रभायास्ववतिरक्ततोदाहरणम्, दीपप्रभेति दीप्तिमत्तायाम्। अतो न विरोध इति। बिन्दुधाराप्रवर्षिणीति। तत्क्षणात् कथितसान्द्रलाक्षाद्रवोपमा स्फुरत्स्फुलिङ्गबिन्दुधारामधःशक्ति[12]नादेन रसन्तीमेवोर्ध्वं यान्तीं ध्यात्वेति भावः। समस्तभुवनाभोगकवलीकृतजीवितेति। स्वशक्तिकिरणपाशजालपाशितसमस्तभुवनान्तश्चारिप्राणिनिकायजीवितेत्यर्थः। महास्वमहिमाक्रान्त[13]ध्वस्ताहङ्कृतिभूमिकेति। महास्वमहिम्नाऽहमावलक्षणस्वात्मेश्वरविमर्शानुसन्धानमयेन [2]ध्वस्तमहत्त्वादिपरिच्छेदाभिमानहेतुकृत्रिमाहङ्कारभूमिकेत्यर्थ.। क्रमेण तु ततोऽनङ्गपर्यन्त प्रोल्लसन्त्यपीत्यन्तस्य

महिमाक्रान्तध्वस्ताहङ्कृतिभूमिका महास्वमहिमाक्रान्त्या सर्वात्मेश्वरपरमसामरस्यात्मकपरानन्दानुभावल्स[14]णापहार भावसव्याप्तिविनाशितेदभावादिपरिच्छिन्नाभिमानहेतुकृत्रिमाहङ्कारभदभूमिकाक्रमेण मूलाधारारोहक्रमेण ततो मूलाद् अनङ्गपर्यंन्त परमशिवबिन्दुपर्यन्तम्, एवमनवरत प्रोल्लसन्त्यपि शरीरानङ्गपर्यन्तमेकैकमुभयात्मिका कुलबिन्दोरकुलपर्यन्तमकुलबिन्दो कुलपर्यन्त-

१. कान्ति–अ. सक., क्रान्ति–वाक. ख. ग.। २ ध्वस्ता–अ. वाक. ख., ग्रस्ता–सख.। ३. तु–अ. हे. व. सक., णेति–सख.। ४. पर्यन्तात्–वाक. ख.। ५. दद्युति–सख.। ६. मेवैक–वाक. ख. सक.। ७. सुभगात्मिका–सख.। ८. अस्यार्थ–ख. घ. ङ.। ९. न्त कु–ग., न्तोऽकु–घ.। १०. लान् कु–घ.। ११. रेत्यु–घ.। १२. नदिन समन्त–ध.। १३. 'ध्वस्ता त्रिणेत्र इव दृश्यत इत्यन्त' नास्ति–ग.। १४. णोपहार–ख.।

1. "प्राचस्तु पुरश्चरण प्रयोगद्वय च इमान् श्लोकान् प्रकारान्तरेण व्याचक्षते" (से. पृ. १४८)।
2 "ध्वस्ताहङ्कृतीति पाठेऽहङ्कृतिशब्देन तत्प्राणिनामहङ्कारा ग्राह्या न पराहन्ता" (से पृ. १४७)।

ततो भवति देवेशि सर्वशृङ्गारमानिनाम् ॥ ३७ ॥
रागिणां साधको देवि बाधको मदनाधिकः ।
तद्दृष्टिपथगा नारी सुरी वा यदि वाऽसुरी ॥ ३८ ॥
विद्याधरी किन्नरी वा यक्षनागाङ्गनाऽथवा ।
प्रचण्डतरभूपालकन्यकाः सिद्धकन्यकाः ॥ ३९ ॥

योनिस्थानगतानङ्गशब्दवाच्यकुलपुरुषपर्यन्तमित्यर्थः । एकैवमुभयात्मिकेति । एवमेका कामकलात्मा मध्यमबीजाधिष्ठानभूता सृष्टिसंहारात्मना गमागम-मनुभवन्ती उभयात्मिका परमशक्तिरिति यावत् ॥३४-३७ ॥

एतत्साधकस्य फलमाह—तत इति । सर्वशृङ्गारमानिनाम् आत्मनि शृङ्गारं मन्यमानानां सर्वेषामित्यर्थः । रागिणाम् इदन्तैकात्मनाम् । मदना-

---

क्रमेण मूलाधाराद्यारोहावरोहणक्रमेण ब्रह्मरन्ध्रं नीतां सहस्रारकमलकर्णिकान्तःस्फुरिता-धोमुखे कुलेश्वरसंज्ञाऽकुलबिन्दुरूपाऽनङ्गाख्यपरमशिवपर्यन्तमधश्शक्तिमुल्लसन्ती महा-कामराजबीजरूपा ध्यातव्येत्यर्थः । शरीरानङ्गपर्यन्तमित्यस्य तस्मादनङ्गशिवस्थान-ब्रह्मरन्ध्रादारभ्य मूलाधारभूमिपर्यन्तमवरोहक्रमेण शरीरानङ्गपर्यन्तं कुलसंधिबिन्दुरूपाऽ-नङ्गाख्यमूलाधारपद्मनिलयपर्यन्तं पूर्ववद् ध्यायेत् । एकैवमुभयात्मिकेति । सूक्ष्मतनु-रूपिणी चिच्छक्तिरेकैव । एवमुभयात्मना अग्नीषोमात्मना ग्राह्यग्राहकभावेन चिन्त-नीयेति भावः । अधश्शक्तिरग्न्यात्मिका, ऊर्ध्वशक्तिः सोमात्मिकेति यावत् ॥३४-३७॥

ततो भवति देवेशि इत्यारभ्य मदना देवि यावत् इत्यन्तः श्लोकसमुदायः काम-राजबीजसाधनफलपरः स्पष्टार्थः । [illegible] इत्यादि । उत्त-[illegible] ॥ ३८-३९ ॥

ततो भवतीत्यारभ्य देवि यावत् इत्यन्तः (पद्य)श्लोकसमुदायः स्पष्टार्थः । [illegible] इत्यादि । [illegible]

---

१. [illegible]—ग. । २. [illegible]—ग. । ३. [illegible]—ग. । ४. [illegible]—ग. । ५. [illegible]—ग. [illegible] । ६. [illegible]—ग. [illegible] । ७. [illegible]—ग. । ८. [illegible] । ९. [illegible] । १०. [illegible] । ११. [illegible] । १२. '[illegible]' [illegible] । १३. [illegible] । १४. [illegible] ।

ज्वलन्मण्डलदृष्ट्येक्ष्यमदनोत्तप्तमानसाः[1,2,3] ।
क्लिन्नाः[4] प्रचलिताङ्गयैस्तु[5] विमूढा मदविह्वलाः[6] ॥ ४० ॥
निवेदितात्मसर्वस्वा जायन्ते[7] वशगाः प्रिये[8] ।
चलज्ज्वलेन्दुसदृशी[9] बालार्ककिरणारुणा ॥ ४१ ॥
चिन्तिता योषितां योनौ संमोहयति[11] तत्क्षणात् ।
सैव सिन्दूरवर्णाभा हृदये[12] चिन्तिता सती ॥ ४२ ॥

धिको मदनात् प्रकृष्टः । कामराजबीजसाधकदर्शने सर्वेषां पुंसां कामपार-
वश्य[13] भवतीति तात्पर्यम् । क्लिन्ना[14] विकृतेन्द्रिया । विमूढा अविविक्तचित्ता ।
मदविह्वला हर्षव्याकुलाः । निवेदितात्मसर्वस्वा निश्शेषेण निवेदितशरीर-
सर्वस्वा । चिन्तिता । कामकलेति शेष. । संमोहयतीत्यस्यायमर्थः—
या. साध्या मता सर्वा. समोहोन्मादनाभ्यामाविष्टचित्ता[16]. कृत्वा

प्रतिबि(म्बे?म्बिते)न्दुवदतिचञ्चला बालार्ककिरणारुणा महाकामराजबीजात्मना
योषिता मदनमन्दिरमध्यं ध्यातेयं शक्तिदृष्टादृष्टसमस्तसाध्यसुन्दरीविक्षोभजननी-
त्यर्थः । सैव सिन्दूरवर्णमित्यारभ्य चित्ताकर्षकरी स्मृतेत्यन्तस्यायमर्थः—सैव[17] महाकाम-
राजबीजरूपा सिन्दूरवर्णा योषिता हृदये चिन्तिता सती संमोहनोन्मादना(वेशैरा-
कृष्टै?भ्यामाविष्ट)चित्तायाः साध्याया आकर्षणकरोत्यर्थः । नियोजिताऽथवेत्यारभ्य
करोति हि वश जगदित्यन्तस्य(ायमर्थः)—अथवेति योगान्तरद्योतकः शब्दः । मूर्ध्न्य-
धोमुखसहस्रारकमलवलयान्तर्महाकामकलाबीजात्मनाऽवि(रि?र)ताच्छशीतामृतबिन्दु-
विक्षोभ)जननी । समोह पारवश्यम् । उन्मादो मदनविकार । ताभ्यामाविष्टचित्ताया
आकर्षणकरीत्यर्थं । नियोजितेत्यादि । मूर्ध्नि अधोमुखसहस्राराब्जमध्ये । वर्षन्ती

१. न्मदन—वाग. से. व. सक. ख. । २ दहनो—वाग. से. व. सक. ख. । ३. शा—
अ. से. व. सक. ख. । ४. म्रा—अ. से. व । ५. पाङ्गा—वाख. से. व. ल. । ६. ला—अ. से. व.,
कि वा प्रवलतारुण्यमूढा मदनविह्वला—सख., नास्त्येवैषा पङ्क्तिः—सक. । ७. तार्य—सख. ।
८. पशगा देवि जायते—वाग. अ. से. व. सक ख. । ९. चलद्बाले—सख. । १०. शा—अ. व. ।
११. सक्षोभ—वाक. ख. ग से. व. । १२. योत्तम्मिता रतो—सख. । १३. ददातीति—ख. ङ. ।
१४. 'क्लिन्ना' नास्ति—ख. ङ. । १५. 'हर्षव्याकुला' नास्ति—ख. ङ. । १६. माहृष्ट—ख. ङ. ।
१७. 'सैव "करोत्यर्थ' नास्ति—छ । १८. 'योषितो"'वश जग' नास्ति—घ. । १९. 'कलयक'
इति पाठः—घ., अग्रेव यमानृशाऽर्थसिता ।

संमोहो[1]न्मादना[2]कृष्टचित्ताकर्ष[3]करी स्मृता[4]।
नियो[5]जिताऽथवा मूर्ध्नि वर्षन्ती रक्तबिन्दवः[6] ॥ ४३ ॥
धारणासं[7]प्रयोगेण करोति[8] विवशं[9] जगत् ।
अथान्यं[10] संप्रवक्ष्यामि[11] प्रयोगं भुवि दुर्लभम्[12] ॥ ४४ ॥
येन विज्ञातमात्रेण साधको मदनायते ।

आकर्षयतीति[13]। किमनेन क्षुद्रेण व्यष्टिवशीकरणेन, विश्ववशीकरण-प्रवीणेय कामकलेत्याह—नियोजितेति । [1]मूर्ध्नि स्वकीये । धारणासम्प्रयोगेण धारणाभ्यासबलेन ॥ ३७–४४ ॥

अथेति । अन्यं[14] महाफलम् । दुर्लभं शक्तिपातविहीनानाम् । येन प्रयोगेण विज्ञातमात्रेण गुरुमुखाल्लब्धमात्रेण, अनुष्ठानं[15] विनेत्यर्थ. । साधक अधि-गन्ता । मदनायते स्वय कामो[16] भवतीत्यर्थ. ॥

भिरमृतधारावाहिनीधारणासंप्रयोगेण ध्यानेन । कोऽर्थः ? एवंभूतां परां शक्तिं चिन्तयतः साधकस्य[17] वशे समस्त जगद् भवती[18]त्यर्थः ॥ ३७–४४ ॥

अथान्य संप्रवक्ष्यामि प्रयोग भुवि दुर्लभमिति । महाकामराजबीजसाधनप्रकारं बहुविधमुपदिश्येदानीं प्राकृतबुद्धिभिरप्राप्यमहाकामराजबीजेन[19] प्रयोगान्तरमुपदिशति शिवः । अथान्य संप्रवक्ष्यामीत्यारभ्य कामस्य क्षोभयेज्जगदित्यन्तस्य श्लोकसमुदायस्यार्थं

रक्तामृतबिन्दुभि रक्तामृतबिन्दुवस्तुसहिता वर्षं कुर्वती (इत्य?अति)रक्ता[20] कामकलेत्यर्थ ॥ ३७–४४ ॥

कामस्थमित्यादि । काममन्मथकन्दर्पमकरध्वजमोहनाख्या पञ्च कामा मायाबीजबाण-तृतीयबाणवाग्भवबाणतुरीयस्त्रीहृदयाख्यपञ्चबीजसमुद्भवा । तैरिद यन्त्रम् । त्रिपुरार्णवे-

---

१. संमूढो–ब. । २. दिता–ब । ३. वेश–वाक. ख, विष्ट–वाग से अ. ब. । ४. मता–सक. । ५ वि–ब. । ६. बिन्दुभि–वाग. से. अ. ब. सक. ख. । ७. स्वप्रयोगेण–ब, त् सप्रयोगाच्च–सख । ८. स करोति वश–ब. । ९. वशग–वाग. से. सक. ख. । १०. न्यत्–ब., अन्यथा–सख. । ११. शृणु–वाग. से. । १२. दुर्लभ भुवि–सख. । १३.'इति' नास्ति–ख. ङ. । १४. 'अन्य' नास्ति–ख. ङ. । १५. 'अनुष्ठान विनेत्यर्थ' नास्ति–ख. ङ. । १६. मकरध्वजकल्पो भवतीत्यर्थ–ग. । १७. 'साधकस्य' नास्ति–छ. । १८. अटती–क. । १९. बीजे बहुविधमुपदिशन्–छ. । २०. रिक्ता–ङ. ।

1. "प्राञ्चस्तु—अनेनार्धद्वयेनैक प्रयोगं व्याचक्षाणा. स्वमूर्धन्येव स्थिता रक्तबिन्दुवर्षिणीं दृढं ध्यायेदित्याहु" (सि. पृ. १४९) ।

[1]कामस्थं काममध्यस्थं कामोदरपुटीकृतम् ॥ ४५ ॥
कामेन कामयेत् कामं कामं कामेषु निक्षिपेत् ।

श्रीकामराजयन्त्रमाह—कामस्थमिति । अत्र बीजपञ्चक वेष्टन साध्यं कोणषट्क चक्रं च कामशब्देनोच्यते । बीजपञ्चकं तावत् ह्रीं क्लीं ऐं ब्लूं स्त्रीं इति । कामस्थं कामरूपेण ह्रीकारात्मना स्थित यद्बीज तत् ।

भाव:—कामस्य काममध्यस्थमित्यादिना पञ्च कामा अभिमताः । ते त्रिपुरार्णवे समुद्धृता । तैरेवायं प्रयोगः सर्पोद्यत इति यावत् । कोऽर्थः ? काम-मन्मथ-कन्दर्प मकरध्वज-मोहनाख्या पञ्च कामाः । ते मायाबीज-बाणतृतीय-वाग्भव-ब्लूंकार-स्त्रीहृदयाख्य-बीजपञ्चकसमुद्भवाः । एतद्बीजपञ्चकं पञ्चकामकारणत्वात् पञ्च कामा इत्युच्यते । तदुक्तम्—

कामं प्राणं प्रकुर्वीत मन्मथं कारयेत् ततुम ।
कन्दर्पं मन्दिरं कृत्वा द्विधाभूतं च पार्वति ॥
मकरध्वज न्यसेद् देवि षट्स्थानेष्वस्य सुव्रते ।
मोहनाभ्यन्तरे कृत्वा वेष्टयेत् तस्य मायया ॥ इति ।

प्युक्तम्—

काम प्राण प्रकर्तव्य मन्मथ कारयेत्तनुम् ।
कन्दर्पं मन्दिर कृत्वा द्विधाभूत च पार्वति ॥
मकरध्वज न्यसेद् देवि षट्स्थानेष्वस्य सुव्रते ।
माहनाभ्यन्तरे कृत्वा वेष्टयत् तस्य मायया ॥ इति ।

१ साधयेत्—चाक. ख । २. 'कामस्थमिति । अत्र' नास्ति—ख. ङ. । ३. 'चक्र' नास्ति—ख. ग. ङ. । ४. सपद्यत—क ग. । ५. इत्युच्यन्ते—क. ग. । ६. तस्य—क. छ. ।

1 'कामस्य काममध्यस्य कामोदरपुटीकृतम्' (५।९४) इत्यादिना तन्त्रालोकस्थेन सार्धक श्लोकेन तुलनीयमेतत् ।

2 'ह्रीं क्लीं ऐं ब्लूं स्त्रीं' इति पञ्च बाणबीजानि सुभगोदयेऽन्यत्र च द्रष्टव्यानि । तेषु बाणबीजेषु तृतीय बीज 'ऐं' इति वर्तते । तस्यैवात्र बाणतृतीयपदेन परामर्शः ।

3 कामेश्वरीमतविवरणे ब्लूंकार: समुद्धृत (पृ. ११६-११७) । तत्रैव (पृ. ११७) कल्याणवर्मणो मते तु ब्लूंकारमेव बीजम् ।

4 'कामयान' इति सर्वासु मातृकासु स्थित पाठः । सेतुबन्धस्य पाठोऽत्र मूले स्थापित । अस्य श्लोकद्वयस्यार्थं सेतुबन्धे द्रष्टव्यः ।

कामेन कामितं कृत्वा कामस्थं क्षोभयेद्[2] ध्रुवम् ॥ ४६ ॥

काममध्यस्थ कामस्य क्लींकारस्य मध्ये स्थितम् । कामोदरपुटीकृतम् उक्तं[3] तदेतद्बीजद्वय कामस्यैंकारात्मनः षट्कोणरूपस्योदरेण पुटीकृतम् । कामेन कामयेत् काममिति । अत्र द्वितीयान्त कामशब्द. कर्मव्युत्पत्त्या साध्य-[4]मभिदधाति । तत्साध्य कामेन अन्त स्थितेन ह्लीकारेण । कामयेत् वेष्टयेत् ।

ह्रीं क्लीं ऐं ब्लू स्त्रीं । कामस्य काममध्यस्थ कामोदरपुटीकृतम् । कामेन कामयेत काम काम कामेषु निक्षिपेत् ॥ कामेन कामित कृत्वा कामस्य क्षोभयेज्जगत् । इत्यस्याय-मर्थ.—कामस्य ह्लींकारं तत् काममध्यस्थ मन्मथकामोदरे कुर्यात् । कामोदरपुटीकृत तदुभयं काममन्मथाख्यं कामद्वय कन्दर्पकामेन द्विधाभूतेन पुटीकुर्यादित्यर्थ. । काम-मन्मथ(द्व?)योरन्तर कन्दर्पकामेन ऐंकारेण षट्कोणाकारेण वेष्टित कुर्यादित्यर्थः । कामेन कामयेत् काममिति । काम्यत इति काम इति कर्मव्युत्पत्त्या काम्यमानसाध्यवृन्द कामशब्दव्यपदेश्यं भवति । साध्यरूप तं कामं कामेन प्रथमकामेन ह्लींकारेण वेष्ट-येत् । कोऽर्थः ? प्रथमकामरेफह्कारयोर्मध्ये साध्यविग्रह चिन्तयेदित्यर्थ. । काम कामेषु निक्षिपेदिति । षट्कोणेषु काम मकरध्वजबीज ब्लूकार निक्षिपेत् । षट्कोणाना कामत्व

यत्रापि तदेव यन्त्रमुच्यते । कामस्य मायाबीजमध्यस्थम् । काममध्यस्थमिति कामो दरपुटीकृत कामेन कामयेत् काम वाग्भवद्वयेन षटकोणमुत्पाद्य प्रागुक्त तदन्त स्थ कुर्यात् । काम कामेषु निक्षिपेत् । समुद्रबाण षटकोणेषु निदध्यात् । कामेन कामित कृत्वा । सुन्दरीहृदय मूर्ध्वस्थ कृत्वा तन्मायया वेष्टयेदित्यर्थ । कामस्य क्षोभयेज्जगत् । एव कामाख्य यन्त्र जगत्

---

१ कामस्थ—वाक. ख । २. ज्जगत्—वाक. ख. ब. अ. सक. ख । इत परम्—'एतद्धि देवदेवेशि कामराजस्य साधनम् । प्रवक्ष्यामि समासेन शक्तिबीजस्य साधनम् ॥' इत्येष श्लोकोऽधिक—वाग. से., सकपुस्तके—'एतद्धि कौलिक रूप कामैश्वर्यप्रवर्तकम् । काममन्मथक द(पट-मध्य ? पॅन्दवश्च) मकरध्वज ॥ कामो मया समाख्यातो मन्मथो मकरध्वज । कन्दर्पो वाग्भवो देवि (दि ?इ)न्दुसज्ञ चतुर्थकम् ॥ मकरध्वजेति विख्यात स्त्रीसज्ञ तु महेश्वरि । इति ते कथितो देवि कामपञ्चकनिर्णय ॥ प्रवक्ष्यामि समासेन शक्तिबीजस्य साधनम् ।" एष पाठो दृश्यते, सखपुस्तके तु—"कामायन प्रकर्तव्य मन्मथ कारयेत्ततुम् । कन्दर्पं मन्दिर कृत्वा द्विधाभूत च पावति ॥ मकरध्वज न्यसेदाद्य षटस्थाने तस्य सुव्रते । मोहनाभ्यन्तरे कृत्वा वेष्टयेत्तेन मायया ॥' इति पाठ । ३. 'उक्त पुटीकृतम्' नास्ति—ख. ड. । ४. साधक—ख. ग. ड. ।

कामं कामेषु निक्षिपेदिति । कामं क्लींकाराख्यं बीजम् । कामेषु षट्कोणेषु । निक्षिपेत् लिखेदित्यर्थः । कामेन कामितं कृत्वेति । कामेन स्त्रीकाराख्येन बीजेन । कामितं वेष्टितम्[२] । कृत्वा कामस्थं क्षोभयेद् ध्रुवमिति । कामस्थम्[३] एतच्चक्रमध्यस्थितं साध्यमित्यर्थः । क्षोभयेत्, यन्त्रमिति शेषः । एतच्चक्रं

त्रिकोणाकारत्वादिति भावः । अथवा तृतीयं कामं[४] विद्यासं(ज्ञा?ज्ञत्वाद्) राजत्वाद्वा, मन्मथाख्यकामस्थाने तमुद्धास्य मूलविद्यामध्यगतमहाकामराजं निक्षिपेत् । किमेवम्[५]इति ? कामराजसाधनप्रकरणत्वान्निश्चीयत इत्यर्थः । कामेन कामित कृत्वेति । कामेन मोहनाख्येन स्त्रीहृदयेन कामितं[६] कुर्यात् । कोऽर्थः ? मोहनाख्यकामोदरे एतत्सर्वं लिखित्वा [1]एतद्बहिर्माययाऽभ्युष्टवारं[2] वेष्टयेदिति यावत् । कामस्थं क्षोभयेज्जगदिति । एवं पर्यस्तकामपञ्चकस्य मध्यस्थं साध्यरूपं जगत् चिन्तयेत् । तदुपरि स्थितः साधकः कामराजबीजं साधयेदित्यभिप्रायः । [3]बाह्ये भूर्जपत्रे रोचनाकुङ्कुमकस्तूरीचन्दनादिभिर्द्रव्यै रक्षां लिखित्वा साध्यप्राणप्रतिष्ठापनं विधाय हेममध्यगतां[७] कृत्वा पञ्चसहस्रं पञ्चकामबीजानि जपित्वा मूलविद्यां च जपित्वा शिखादिस्थानेषु यत्नतो धारयेत् । तथा (अ?आ)न्तरेऽपि[4] मूलाधारस्थाने तडित्कोटिप्रभाभास्वरमहाचक्रत्रिकोणमध्यप्रस्फुरत्कल्पानलप्रभामेनां रक्षां चिन्तयित्वा मूर्ध्नि स्थितसहस्रारकमलान्तरस्थरक्तसुधापूरापूरित(या?यो)न्यर्णवमहाचक्रमध्यत्रिकोणमध्यरक्तामृतधारासारवर्षिणीमेतां रक्षां

क्षोभयेदित्यर्थं । साध्य च तन्मध्ये यथावत् स्थापयेदित्यत्र ज्ञातव्यम् । तत्र मन्मथाख्या कामराज विना श्रीमूलविद्या कामराजबीज वा निक्षिपेत् । एवमन्यस्मिन् यन्त्रे लिखिते वा समुपदिष्ट कामराजबीज साधयेत् । बाह्ये तु भूर्जपत्रे कस्तूरिकयैना रक्षा विलिख्य जप्त्वा धारयेत् । इति कामराजबीजसाधनम् ॥ ४४–४६ ॥

---

१. 'वेष्टितम्' नास्ति–ख. ङ. । २. 'कामस्थम्' नास्ति–ख. ङ । ३. चक्रक्रमं व्याख्याय–ख. ङ. । ४. काम–क. ग. । ५.'किमेवमिति' नास्ति–ङ. । ६. 'कामित ' हृदयेन' नास्ति–ङ. । ७. गत–ङ. । ८. 'गंध' इत्यतः 'किं बहुना' इत्यन्त' पाठ. ङमातृकायां 'तेनैव प्रकारेण मूर्धस्थ' इत्यतः पर स्थापित', एष च लेखकप्रमाद इति प्रतीयते ।

1. 'एतद्बहि' इति सेतुबन्धस्थ (पृ. १५०) पाठोऽत्र स्थापित, मातृकासु तु 'तस्यैव' इति पाठो वर्तते ।
2. "केचित्तु—एतद्बहिर्मायायाऽभ्युष्टवारं वेष्टयेदिति व्याख्यन्" (से. पृ १५०) ।
3. बाह्ये बाह्यभूमायामित्यर्थ' ।
4. आन्तरे आन्तरभूमायामित्यर्थ' ।

पदव्याख्याया स्फुट व्याख्यातम्[1]। (अप्यय ? अत्राय) विन्यासक्र(म ? म.)—प्रथम क्रोडीकृतसाध्यं [1]भुवनेश्वरीबीजं विन्यस्य तद्बहि. प्रसिद्धकामबीजं विधाय तदनु षट्कोण लिखित्वा तत्कोणेषु क्लूबीज विरच्य तदनु स्त्रीकारेण

चिन्तयित्वा तेनामृतापूरेण मूलाधारस्थमहाचक्रान्तरुल्लसितपञ्चकाममहावह्नितप्तगात्रयष्टि साध्यमप्यभिषिञ्चेदिति भावः।

अथवा कामस्य कामगध्यस्थमित्यादेरर्थान्तरं लिख्यते। परमशिवेच्छाशक्तिः कामस्तत्स्थ कामस्थमित्युच्यते। कोऽर्थ. ? मूलाधारवलया(न्त?न्त) निश्शेषबीजात्मको नित्यानन्दलक्षणो य. शिवस्तस्य द्वितीयोन्मेषतया विद्युल्लताकारेण स्थिता या कुण्डलिनीशक्तिस्तस्याम(न्त?न्त) स्थि(ति?त) सचिन्त्यमानं जगत् क्षोभयेत् सा शक्तिरित्यर्थः। [2]स्वाधिष्ठानचक्रमध्यान्त' प्रस्फुरद्योनिगर्भबिन्दुरूपपरमशिवस्येच्छात्मिका या महामहाप्रभा शक्तिस्तस्या मध्यस्थित काममध्यस्थमित्युच्यत इत्यर्थः। तथा मणिपूरचक्रान्त समुद्यच्छक्तिवलयकवलीकृतं कामोदरपुटीकृतमित्युच्यते। तथा दहराकाशकुशेशयान्तः प्रस्फुरच्छक्तिकिरणवेष्टित कामेन कामयेत् काममित्युच्यते। कामेन शक्त्या (काम्यकाम ?) कामं साध्यं कामयेद् वेष्टयेदिति यावत्। तदूर्ध्वं कण्ठवदनभ्रूमध्यललाटब्रह्मरन्ध्रा(स्यासुन्दरीषु?ख्येषु) प्रस्फुरच्छक्तिरूपकामेषु कामं साध्यं निक्षिपेत् चिन्तयेदित्यर्थः। उक्तमर्थमुपसंहरति—कामेन कामितमित्यादिना। अस्यायमर्थ.—किं बहुनोक्तेन, मूलाधारादिब्रह्मरन्ध्रान्त नवाधारभूमिकासु यत्र यत्राभिरुचिस्तत्र तत्र शक्त्या काम्यमान साध्य कामित कृत्वा शक्तिवलयान्तरस्थं चिन्तयेदित्यर्थः।

---

१. तत्र। अप्यय—ग., तप्यम्। मद्—च.। २. विन्यस्य—ख. ङ.। ३. 'तत्' नास्ति—ख. ङ.। ४. च्छामहा—क. ग.। ५ स्थिति—घ. छ.। ६. 'महा' नास्ति—छ.।

1. भुवनेश्वरीबीज ह्रींकारम्।

2. केचित्तु—काम साध्य कामस्य मूलाधारस्य विभाव्य तत्र काममध्यस्थ स्वाधिष्ठानस्थ विभाव्य पश्चात् कामोदरेण मणिपूरोदरेण पुटित विचिन्त्य तदनु कामेनानाहतेन वेष्टित कामयेत् चिन्तयेत्। तत कामेषु कण्ठवदनभ्रूमध्यललाटब्रह्मरन्ध्रेषु कामं कामेच्छ साध्य क्रमेण निक्षिप्त विभावयेत्। इति नवसु स्थलेषु साध्यविभावनमेक प्रयोग। प्रयोगान्तरमाह—कामेन कामितमिति। कामेन स्वेच्छयोत्तम्भरामतमस्थले कामित चिन्तित कृत्वा कामस्य स्वेच्छाविषय क्षोभयेदित्यर्थं इत्याहु। परे तु—कामं ह्रींकार मूलाधारे ब्रह्मरन्ध्रे च सचि-

वेष्टयेदितीदमत्युपह्वरम्। अस्योपह्वरताप्रतिपादनपर. [1]कामपरम्पराशब्द. ॥ ४४–४६ ॥

कामस्थ क्षोभयेदिति। नवाधारे उदिता या शक्तिः, सा स्वस्मिन् स्थितं साधकार्थं जगत् क्षोभयतीत्यर्थ। एवमारोहावरोहक्रमेण नवलक्ष्येषु समभ्यसेत्। कोऽर्थः? मूलादिब्रह्मरन्ध्रान्तं ब्रह्मरन्ध्रादिमूलान्तं नवाधारेषु कामं शक्ति साध्यकवलीकृतं यथाकाममभ्यसेदित्यर्थः। अथवा कामो विन्दुरूपः शिवः, उक्तनवाधारनिलयसमस्तविश्वक्षोभक.। तेन कवलीकृतमुक्तसाध्यं चिन्तयेदित्यर्थः। अस्मिन् पक्षेऽपि ग्रन्थयोजना पूर्ववदेव। शक्तिशिवयोः काम(स्तत्त्व?त्व)मागमान्तरससिद्धम्। उक्तं च शक्तेः कामरूपत्व श्रीमतोत्तरे—

ग्रे(क्ष्य?क्ष)ते कामरूपाणि तत्रस्था परमेश्वरी।
त तेत्त्वं कामसंज्ञ तु अवाप्ता परमेश्वरी॥ इति।

तथा शिवस्यापि कामरूपत्वमुक्तम्—

कामरूपो ह्यहं देवि! अनङ्गो रूपवर्जितः।
क्षोभयामि प्रजाः सर्वा नित्यं वै क्लेदयामि च॥ इति।

अथवा कामस्थमित्यादेः पुनरप्यर्थान्तरं[2] लिख्यते। कामः प्रथमकामो ह्रींकारः, तेत्रस्थं कामस्थम्। प्रथमकामबीजं ज्वलत्कालानलप्रख्यं मूलाधारे ध्यात्वा तन्मध्ये

---

१. 'त तत्त्व "इति' नास्ति–छ। २. तत्स्थ क.। ३. मूलाधारत्वात तन्मध्ये–छ.।

न्याय स्थेन ज्वालादिभिर्दह्यमान साध्यमुपरिस्थेनामृतधाराभि प्लाव्यमान चिन्तयेत्। एवमेव मन्मथकन्दर्पाभ्या प्रत्येक दह्यमान प्लाव्यमान च चिन्तयेत्। सोऽय कामस्थमित्यादिपदत्रयस्यार्थं। कामेन कामयेत् कामम्। पूर्वोक्तबीजत्रयेण साध्यमुक्तरीत्या वशयेत्। काम कामेषु निक्षिपेत्। मकरध्वज पञ्चाधारेष्वपि निक्षिप्य दहनाप्लावने कुर्यात्। मीनकेतुनाऽनाहत एव साध्य वेष्टित कृत्वा कामस्यविषय क्षोभयेदित्यर्थं इति वदन्ति। तदुभय शिष्यप्रतारणमात्रमिति मनीषिण एव जानन्तु। अन्ये तु—कामराजकूटसाधनप्रकरणे पाठाल्लिङ्गादन्यत्र कामपदे प्रकृतविद्याद्वितीयकूटमेव ग्राह्यमित्याहु" (से पृ. १५२)। अत्रत्या इमे त्रयोऽपि पक्षा अर्थरत्नावल्या दृश्यन्ते।

1. कामशब्दपरम्परेति यावत्।

2. अत्र कामेश्वरीमतविवरणे अयरथेन उद्धृत एव पूर्वाचार्यश्लोक. स्मरणीय —
   आम्नोदोपरनाप्तो ह्यगणितेरयापि वृत्ति कृता
   मरयान्येश्च कल्प्यते गुरुवरै. स्वस्वाशयौचित्यत.।

शक्तिबीजस्वरूपा तु सृष्ट्वा संहरते यदा।
सृष्टिसंहारपर्यन्तं शरीरे परिचिन्तयेत् ॥ ४७ ॥

इदानीं तार्तीयबीजसाधनमाह—शक्तीति। शक्तिबीजस्वरूपा तृतीयबीजावलम्बिन्यमृताख्या परा शक्तिरित्यर्थः। सृष्ट्वा ब्रह्मरन्ध्रान्मूलविलावध्यवरुह्य। संहरते मूलाद् ब्रह्मरन्ध्रावध्यारोहति। सृष्टिसंहारपर्यन्तम् अकुल-

---

साध्यं संचिन्तयेद् दह्यमानम्। तथा तेनैव प्रकारेण मूर्धस्थसहस्रारकमलकर्णिकायां तदेव प्रथमकामराजमतिरक्ताच्छसुधाधारां वह(न्?त्) चिन्तयित्वा तयाऽमृतधारया मूलाधारस्थ साध्यं प्लुष्यमाणं प्लावयेदित्यर्थः। तथा मन्मथकन्दर्पावपि द्राव्यद्रावकभावेन मूलाधाराद् ब्रह्मरन्ध्रान्तं ध्यायेदिति यावत्। एतत् कामस्य कामोदरपुटीकृतमित्यादिपद(द्वय?त्रय)स्यार्थः। कामेन कामयेत् काममित्यस्य एवंविधं पञ्चकामबीजेन काम्यमानमभिलषितमर्थं कामयेद् इच्छेदित्यर्थः। काम कामेषु निक्षिपेदित्यस्य काम चतुर्थं मकरध्वजं कामेषु षडाधारेषु निक्षिपेत् तद्गतं साधयेदित्यर्थ.। पूर्ववदाप्लावन च कुर्यात्। कामेन कामित कृत्वेत्यस्य दहराकाशकुशेशयान्तः पञ्च(म) काम मोहनाख्य सिन्दूरवर्णाभं सचिन्त्य काम्यमान तेन कामेन वेष्टितं कृत्वा पूर्ववदाप्लावन कुर्यादिति यावत्। कामस्य क्षोभयेज्जगदित्यस्य एवविधपञ्चकामबीजस्थं जगदपि साध्यं स्मृत्वा क्षोभयेत् साध(कमि? क इ)ति यावत्। इति कामराजसाधनम्। अस्याप्युदयो मूलाधारे, भ्रूमध्यान्ते व्याप्ति, विश्रान्तिर्ब्रह्मरन्ध्रे ॥ ४४–४६ ॥

शक्तिबीजस्वरूपा तु सृष्ट्वा सहरते यदा। सृष्टिसहारपर्यन्त शरीरे परिचिन्तयेत् ॥ इत्ययं श्लोकः शक्तिबीजसाधनप्रदर्शकः। अस्यार्थः—मूलाधारादारभ्य ब्रह्मरन्ध्रान्त

शक्तिबीजस्वरूपेत्यादि। सृष्ट्वा सृष्टि सहरते ऊर्ध्वं गच्छति (सृष्टि?) सृष्ट्यादिसहारपर्यंत (स्थू?मू) लादिब्रह्मर-ध्रान्त ब्रह्मरन्ध्रादिमूलान्त गमागमाभ्यास कार्यं। एव शुक्लवर्णाशुभ-

---

१. पो-पाव. स., प-सल.। २. सृष्ट्या सहृतिसौमया—चाव. स., सृष्ट्या सहृतिमायया—साल., दृष्ट्या सहृतिरूपया—च. सक। ३. सहाराद्याज्य सृष्टपन्त—च.। ४. शरीर—च. सल। ५. मूलाधारस्याव—स. ग. ड.। ६ 'सृष्टि' शक्तिबीजयोनि' नास्ति—स. ड.। ७. मू°ल्याल—च.। ८. 'इच्छेत' नास्ति—छ.। ९. दित्यर्थं—छ। १०. विति। रहस्य—छ.।

देवि त्वच्चरणाऽब्जरेणुशरण कामस्पमित्यादिक-
श्रीरस्याप्पुतस्य तस्य गुहृतो कोऽप्यर्थवित्तरयत ॥ इति।

वेष्टयेदितीदमत्युपह्वरम्। अस्योपह्वरताप्रतिपादनपर. [1]कामपरम्परा-शब्द. ॥ ४४–४६ ॥

कामस्य क्षोभयेदिति। नवाधारे उदिता या शक्तिः, सा स्वस्मिन् स्थितं साधकार्थं जगत् क्षोभयतीत्यर्थ.। एवमारोहावरोहक्रमेण नवलक्ष्येषु समभ्यसेत्। कोऽर्थः? मूलादिब्रह्मरन्ध्रान्तं ब्रह्मरन्ध्रादिमूलान्तं नवाधारेषु कामं शक्तिं साध्यकवलीकृतं यथाकाममभ्यसेदित्यर्थः। अथवा कामो बिन्दुरूपः शिवः, उक्तनवाधारनिलयसमस्तविश्वक्षोभक.। तेन कवलीकृतमुक्तसाध्यं चिन्तयेदित्यर्थः। अस्मिन् पक्षेऽपि ग्रन्थयोजना पूर्ववदेव। शक्तिशिवयोः काम(स्तत्त्व?त्व)मागमान्तरसंसिद्धम्। उक्तं च शक्तेः कामरूपत्व श्रीमतोत्तरे—

प्रे(क्ष्य?क्ष)ते कामरूपाणि तत्रस्था परमेश्वरी।
त तेत्त्वं कामसंज्ञं तु अवाप्ता परमेश्वरी॥ इति।

तथा शिवस्यापि कामरूपत्वमुक्तम्—

कामरूपो ह्यहं देवि! अनङ्गो रूपवर्जितः।
क्षोभयामि प्रजाः सर्वा नित्यं वै क्लेदयामि च॥ इति।

अथवा कामस्यमित्यादेः पुनरप्यर्थान्तरं[2] लिख्यते। कामः प्रथमकामो ह्रींकारः, तेत्रस्थं कामस्यम्। प्रथमकामबीजं ज्वलत्कालानलप्रख्यं मूलाधारे ध्यात्वा तन्मध्ये

---

१. 'त तत्त्व "इति' नास्ति–छ.। २. तत्स्थ क.। ३. मूलाधारत्वात् तन्मध्ये–छ.।

न्त्याव स्थेन ज्वालादिभिर्दह्यमान साध्यमुपरिस्थेनामृतधाराभि प्लाव्यमान चिन्तयेत्। एवमेव मन्मथकन्दर्पाभ्या प्रत्येक दह्यमान प्लाव्यमान च चिन्तयेत्। सोऽय कामस्यमित्यादिपदत्रयस्यार्थं। कामेन कामयेत् कामम्। पूर्वोक्तबीजत्रयेण साध्यमुक्तरीत्या वशयेत्। काम कामेषु निक्षिपेत्। मकरध्वज षडाधारेष्वपि निक्षिप्य दहनाप्लावने कुर्यात्। मीनकेतुनाऽनाहत एव साध्य वेष्टित कृत्वा कामस्थविषय क्षोभयेदित्यर्थ इति वदन्ति। तदुभयं शिष्यप्रतारणमात्रमिति मनीषिण एव जानन्तु। अन्ये तु—कामराजकूटसाधनप्रकरणे पाठालिङ्गादन्यत्र कामपदे प्रकृतविद्याद्वितीयकूटमेव ग्राह्यमित्याहु" (से पृ. १५२)। अत्रत्या इमे त्रयोऽपि पक्षा अर्थरत्नावल्यां दृश्यन्ते।

1. कामशब्दपरम्परेति यावत्।

2. यत्र कामेश्वरीमतविवरणं अपरपेन उद्धृत एव पूर्वाचार्यैरुक्त. स्मरणीय —
आश्रीदीपकनाथतो ह्यगणितैरद्यापि वृत्ति. कृता
पर्यायैश्च करिष्यते गुरुवरै. स्वस्वाशयौचित्यत.।

शक्तिबीजस्वरूपा तु सृष्ट्वा[2] संहरते यदा ।
सृष्टिसंहारपर्यन्तं शरीरे[4] परिचिन्तयेत् ॥ ४७ ॥

इदानी तार्तीयबीजसाधनमाह—शक्तीति । शक्तिबीजस्वरूपा तृतीयबीजावलम्बिन्यमृताख्या परा शक्तिरित्यर्थः । सृष्ट्वा ब्रह्मरन्ध्रान्मूलबिलावध्यवरुह्य । संहरते मूलाद् ब्रह्मरन्ध्रावध्यारोहति । सृष्टिसंहारपर्यन्तम् अकुल-

---

साध्यं संचिन्तयेद् दह्यमानम् । तथा तेनैव प्रकारेण मूर्धस्थसहस्रारकमलकर्णिकायां तदेव प्रथमकामराजमतिरक्तान्छसुधाधारां वह(न्?त्) चिन्तयित्वा तयाऽमृतधारया मूलाधारस्थं साध्यं प्लुष्यमाणं प्लावयेदित्यर्थः । तथा मन्मथकन्दर्पावपि द्राव्यद्रावकभावेन मूलाधाराद् ब्रह्मरन्ध्रान्तं ध्यायेदिति यावत् । एतत् कामस्य कामोदरपुटीकृतमित्यादिपद(द्वय?त्रय)स्यार्थः । कामेन कामयेत् काममित्यस्य एवंविधं पञ्चकामबीजेन काम्यमानमभिलषितमर्थं कामयेद् ईच्छेदित्यर्थः । कामं कामेषु निक्षिपेदित्यस्य कामं चतुर्थं मकरध्वजं कामेषु षडाधारेषु निक्षिपेत् तद्गतं साधयेदित्यर्थः । पूर्ववदाप्लावनं च कुर्यात् । कामेन कामितं कृत्वेत्यस्य दहराकाशकुशेशयान्तः पञ्च(मं) कामं मोहनाख्यं सिन्दूरवर्णाभं सचिन्त्य काम्यमानं तेन कामेन वेष्टितं कृत्वा पूर्ववदाप्लावनं कुर्यादिति यावत् । कामस्यं क्षोभयेज्जगदित्यस्य एवंविधपञ्चकामबीजस्थं जगदपि साध्यं स्मृत्वा क्षोभयेत् साध(कमि? क इ)ति यावत् । इति कामराजसाधनम् । अस्याप्युदयो मूलाधारे, भ्रूमध्यान्ते व्याप्तिः, विश्रान्तिर्ब्रह्मरन्ध्रे ॥ ४४–४६ ॥

शक्तिबीजस्वरूपा तु सृष्ट्वा संहरते यदा । सृष्टिसंहारपर्यन्तं शरीरे परिचिन्तयेत् ॥ इत्ययं श्लोकः शक्तिबीजसाधनप्रदर्शकः । अस्यार्थः—मूलाधारादारभ्य ब्रह्मरन्ध्रान्तं

शक्तिबीजस्वरूपेत्यादि । सृष्ट्या सृष्टिं संहरते ऊर्ध्वं गच्छति (सृष्टि ?) सृष्ट्यादिसंहारपर्यन्तं (स्थू ? मू) लादिब्रह्मरन्ध्रान्त ब्रह्मरन्ध्रादिमूलान्त गमागमाभ्यास कार्यं ।एवं शुक्लवर्णामुम-

---

१. पां-थाक. ए., पं-सस. । २. सृष्ट्या संहृतिसीमया–चाक. स., सृष्ट्या संहृतिमायया–सस., दृष्ट्या सहृतिरपया–च. सक । ३. संहाराद्याऽ सृष्ट्यन्तं–च. । ४. शरीरं–य. सम. । ५. न्मूलाधारस्याव–ख. ग. ड. । ६ 'सृष्टि···शक्तिबीजयोगिन' नास्ति–ख. ड. । ७. मूलालवाल–क. । ८. 'इच्छेत्' नास्ति–छ. । ९. दित्यर्थं –छ. । १०. दिति । रहस्य–छ. ।

देवि त्वच्चरणाब्जरेणुशरण. कामस्थमित्यादिक-
श्लोकस्यार्थपुनस्य तस्य गुरुतो कोऽप्यर्थवित्तरवत ॥ इति ।

ततो भवति देवेशि वैनतेय इवापरः ।
नागानां दर्शनादेव जडीकरणकारकः ॥ ४८ ॥
देहिनामसृतासारधीरधाराधरोपमः ।
स्थिरकृत्रिमशङ्काख्यविषोपविषनाशकः ॥ ४९ ॥
दुष्टव्याधिग्रहानेकडाकिनीरूपिकागणः ।
भूतप्रेतपिशाचाद्यैस्त्रिणेत्र इव दृश्यते ॥ ५० ॥

स्थानात् कुलस्थानपर्यन्तं कुलस्थानादकुलस्थानपर्यन्तं चेत्यर्थः । शरीरे सुषुम्नान्तरे । परिचिन्तयेत्, योगीति शेषः ॥ ४७ ॥

शक्तिबीजयोगिनः फलमाह—तत इत्यादि । दर्शनं साक्षात्कारः । देहिनां संसारधर्मतप्तानाम् । अमृतासारधीरधाराधरोपमः । आसारो वेगवद् वर्षम्, तत्कर्मणि धीरः प्रगल्भः । धाराधरो मेघः । स्थिरेति । [1]स्थिरं

शक्तिबीजस्वरूपा सृष्टिसंहाररूपिणी चिन्तनीया, तथा ब्रह्मरन्ध्रादारभ्य मूलाधारान्तं शक्तिबीजस्वरूपा परा शक्तिर्दिव्यामृतस्रुतया समस्तं जगदुत्पादयन्ती ध्यातव्या । वाग्बीजबीजमेकमेवोभयात्मना शुक्लरूपेणाभ्यस्य(तेऽ? तोऽ)चिरान्निग्रहानुग्रहप्रवीणत्वं संभवतीति यावत् ॥ ४७ ॥

ततो भवति देवेशीत्यारभ्य त्रिणेत्र इव दृश्यत इत्यन्तः श्लोकसमुदायः शक्तिबीजफलसूचनः स्पष्टार्थः ॥ ४८–५० ॥

यत शक्तिबीजस्वरूपा शक्तिमूर्ध्वंगमन(न?) संहाररूपिणीमागम परमामृतरूपिणीमभ्यसतो निग्रहानुग्रहणसामर्थ्यं फलम् ॥ ४७ ॥

ततो भवतीत्यादि त्रिणेत्र इव दृश्यत इत्यन्तस्य शक्तिबीजसाधनागमप्रभवे परा महातेजोवृष्टिमयीमवधानेनागमोक्तसंध्याकालानुरूपेण फलपर्यन्तं ध्यायतोऽन्तर्बहिर्धिया साधकवरस्याचिरादेवाष्टगुणमैश्वर्यं सम्पद्यते ॥ ४८–५२ ॥

---

१. यतो—वाम. ख. । २. कारण —सम. । ३. दाहिना—वाम. ख. । ४. तस्यन्दविधो वा बान्धवोपम.—सम । ५. शङ्कादि—वाम. से., शृङ्गार—च. । ६. नाशन—से. ब. सम. । ७. नोक—से. सम. । ८. गणं —से. मम. ख. । ९. चादि—वाम., चाद्यै—से. ब. सर्व. ख. । १०. 'कुलस्थानपर्यन्त कुलस्थानादकुलस्थान' नास्ति—ग. । ११. 'सृष्टि स्वरूपा' नास्ति—छ. । १२. बीजमेवो—थ. छ. । १३. रूपेति, अचि—ट. । १४. 'आगम' नास्ति—च. ।

1. "स्थिरं स्थावरोत्थादि । कृत्रिमं द्रव्ययोगोद्भवम् । शङ्का मयेदं भक्षितमिति भ्रमः । तस्याप्युपद्रवकारित्वादित्यन्यम् । नागादिविषाणि महाविषाणि । कृम्यन्तरभवान्युपविषाणि" (से. पृ. १५४) ।

अथवा येन विद्येयं परिपूर्णा विचिन्त्यते ।
जन्ममण्डलहृत्पद्मसुखमण्डलमध्यगा ॥ ५१ ॥
केवलैव महेशानि पद्मरागसमप्रभा ।
तस्याष्टगुणमैश्वर्यमचिरात् संप्रवर्तते ॥ ५२ ॥

स्थावरोद्भूतम् । कृत्रिमं सयोगजम् । जङ्गमस्याप्युपलक्षणमेतत् । दुष्टेति । अत्र दुष्टशब्दो व्याध्यादिभि पिशाचान्तै सप्तभिर्गणै सबद्धयते । त्रिणेत्रः त्रीणीच्छाज्ञानक्रियाख्यानि नेत्राणि यस्य स । दृश्यते । साधक इत्यध्याहार्यम् ॥ ४८–५० ॥

बीजाना त्रयाणा व्यस्तोपासनमुक्त्वा सम्प्रति समस्तोपासनमाह— अथवेति । येन परामर्शकेन । परिपूर्णा बीजत्रयसमुदायात्मा विद्या । जन्ममण्डलहृत्पद्मसुखमण्डलमध्यगेति । समस्तोपासनेऽपि वाग्भवादिबीजत्रयेण [1]मूलादिस्थानत्रय गतेत्यर्थ । पद्मरागसमप्रभा मूलहृदयभ्रूबिलेषु वर्णत्रयभावनायामपि सर्वत पद्मरागसमप्रभा विद्या । तस्य चिन्तकस्य । अष्टगुणमैश्वर्यमिति अणिमादिगुणाष्टकोपेता विभूति ॥ ५१–५२ ॥

अथवा यन विद्ययमित्यारभ्य अष्टगुणमैश्वयमचिरात् सप्रवतत इत्यन्त श्लोक समस्तमूलविद्यासाधनप्रकारोपदेशपर । अस्यायमर्थ—प्रथमबीज ज्वलत्कालानलाभ मूलाधारे ध्यात्वा तस्य शिखारूपा शक्ति केवलपद्मरागवर्णा भ्रूबिलव्याप्ता ध्यात्वा पुनस्तार्तीय बीज रक्तपारदसन्निभ (भ्रूवि ?भ्रुव)मलङ्कुर्वा(णा?ण) ध्यात्वा तस्य शिखारूपा परा शक्ति पूर्ववत् पद्मरागवर्णा पङ्कजकर्णिकापर्यन्त ध्यायेदित्यर्थ । अथवा निष्कौलनसम्प्रदायानुरोधेन तु बीजरूपा कुलशक्ति केवल पद्मरागस्वर्णामामूलमौमस्तक ध्यायेत् । तस्यैव चिन्तयत साधकस्याचिरादेवाष्टगुणमैश्वर्यं सपद्यत इति वाक्यार्थ ॥ ५१–५२ ॥

१ नाभि–धाश्च ख ग घ ङ । २ जायते–सक । ३ तत्र–घ । ४ 'पिशाचान्तै' नास्ति–ख ङ । ५ सप्ता–ग । ६ याम–ख ग ङ । ७ भ्रूमध्येषु–ग । ८ इत परम्–'निधाय नाभिमाश्रि हृदय व्याप्तां परागप्रभां ध्यात्वा तस्य' इत्यधिक पाठ–ख ग । ९ पर–ग । १० आ नास्ति–ग ।

[1] 'अत्र नाभिमण्डले वाग्भवचिन्तनोक्तिरत्तरीत्या मूलाधारचिन्तनोक्त्या न विरुध्यते । इद च ऋजुविमर्शिन्यनुसारेणोक्तम् । अर्थरत्नावल्यां तु पूर्वोऽपि नाभिमण्डलेनैव पाठ आस्त ।

मनसा संस्मरेत्यस्या[1] यदि नामापि साधकः ।
तदैव मातृचक्रस्य[3] विदितो भवति प्रिये ॥ ५३ ॥
यदैव जपते[4] विद्यां महात्रिपुरसुन्दरीम्[5] ।
तदैव मातृचक्राज्ञा संक्रामत्यस्य[6] विग्रहे ॥ ५४ ॥

योऽस्यास्त्रिपुरसुन्दरीविद्याया नामापि मनसा स्मरति, तदैव साधको ब्राह्म्यादिशक्तिचक्रेण विदितो भवतीत्याह—मनसेति । यदीति यदा[2] साधकः । यो वा त्रिपुरसुन्दरी विद्यां यदा जपति, तदैवास्य जपितुर्देहे ब्राह्म्यादिशक्तिचक्राज्ञा निवसन्तीत्याह[7]—यदैवेति । [1]आज्ञा पञ्चप्रकारा[8] मन्त्रसिद्धिः । उक्तं च—

मनसा संस्मरत्यस्या यदि नामापि साधक इति । एवमेनां ध्यातुं जप्तुमशक्तश्चेद् भक्तिपरवशो भूत्वा महात्रिपुरसुन्दर्या नाम संस्मरन् । अपिशब्द एवकारार्थो निश्चयवचनः । मनसा श्रीनाम[9] संस्मरेदेतावतापि पूर्वोक्तफलमश्नुते साधक इत्यर्थः । तदैव मातृचक्रस्य विदितो भवति प्रिये । इति । श्रीनाम[10]स्मरणस्य नैतावदेव फलम्, अन्यच्च । यदा यस्मिन् काले श्रीनामानुस्मरति साधकस्तस्मिन्नेव काले मातृचक्रस्य चतुष्षष्ट्यादेः (योगिनीवृन्दस्य) विदितो भवतीत्यर्थः । यदैव हि जपेद्विद्यां[11] महात्रिपुरसुन्दरीमिति । यस्मिन् काले महात्रिपुरसुन्दरीं मूलविद्यां जपति, तदैव मातृकाचक्राज्ञा संक्रामत्यस्य विग्रहे । तदीयाः कला[1] एव मातृचक्रं चतुष्षष्ट्यादि, तदाज्ञाप्रभावः साधके

मनसा संस्मरतीत्यादि । एवमभ्यासमनो ध्यानादिनियत्यामसमर्थश्चेदपि पारवश्येन देव्या नाममन्त्रस्मरणनियत्यैवेत्यर्थं साधकश्चतुष्षष्ट्यादियोगिनीवृन्दस्य विदितो भवतीत्यस्य महती

---

१. रेता–मक., रेत्य–सम्ब. । २. यदा–मार. ख. ग. से. ब. अ. । ३. कावर्गे–से., चक्रस्य–सर. । ४ हि जपेद्विद्यां–अ. सर., जप्यते विद्या–ब., तदैव हि भवेद्विद्या–सल. । ५ रीं–अ. सम्ब. । ६. संक्रमत्नस्य–सर. । ७. निविश(ती? त इ)त्याह–ग. घ. । ८. पञ्चकप्रकारोऽर्थं–ग. । ९. 'श्री' नास्ति–ग. । १०. 'श्रीनाम···काले' नास्ति–छ. । ११. विद्वान्–ग. ।

ये तु कूटत्रयस्य चिन्तने रूपभेदमाहुस्ते तन्त्रान्तराविरोधेऽपि प्रकृतप्रयोगे तथात्वे मानाभावादुपेक्ष्या." (मे. पृ. १५५) ।

1. "आज्ञा स्फूर्तिरिति केचित् । मन्त्रसिद्धिरित्यन्ये । मातृणामाज्ञा यथा सोऽस्त्वप्रतिहता तथाऽस्यापीत्यर्थः । तदिदमाज्ञासंक्रमणं गुरुमुखैकवेद्यं रहस्यम्" (मे. पृ. १५५-५६) ।

सर्वासां सर्वशक्तीनां योगिनीनां भवेत् प्रियः ।
पुत्रवत् परमेशानि ध्यानादेव हि साधकः ॥ ५९ ॥

[1]स्पर्शनं चावलोकश्च संभाषा बिन्दुदर्शनम् ।
स्वयमावेशनं चैव मन्त्राणां पञ्चलक्षणम् ॥ (उ०प०) इति ।

ध्यानाद् मूलदेवताभि[2]ध्यानात् । यदा तु परमेशानीत्यस्यायमर्थः— [3]अणिमादिसिद्धिचक्रादिकामेश्वर्याद्या[4]वरणा[5]न्तं मूलदेवता यः प्रसादयति, तस्य

सं[6]क्रामतीत्यर्थः। अथवा मातृचक्रमिति वर्णाभिमानिनीनां श्रीचक्राधिवासिनीनां सामर्थ्यं[7] साधकस्य भवतीत्यर्थः। सर्वासां सर्वशक्तीनां सामर्थ्यं साधकस्य भवतीत्यर्थः। सर्वासां सर्वशक्तीनां योगिनीनां भवेत् प्रिय इति। सकललोकवर्तिनीनां कामचारिणीनां हृद्यो योग्यता प्रवर्तते। ततोऽप्यनुष्ठानचातुर्यसामग्री सिद्ध्यति। यदेव हि जपेदित्यादि। श्रीमहात्रिपुरसुन्दरीश्रीमूलविद्यामातृकाभाव। चतुष्षष्टिपर्यन्त कोट्यो योगिनीनामित्यादिवदिह भूतेषु

---

१. संस्थाना-शाक. ख ग से.। २. दिध्या-ग. घ.। ३. अणिमासिद्धिचक्रावरणादिकामे-ख. ग ङ.। ४. र्यावि-ग.। ५. णान्त-घ.। ६. सञ्चमयतो-क. ग.। ७. 'सामर्थ्यं' नास्ति-छ.।

1. स्पर्शनमिति। स्पर्शनं नाम मन्त्रेण सह साधकस्य संबन्धः। तस्यापि चिह्नं कम्पनम्। तच्च हृदि पूर्वं जायते। अवलोकश्चेति। मन्त्रो यदि साधकमवलोकयति तदेवा(व)लोकनम्। तस्यापि चिह्नं धूननम्। तदपि कण्ठे भवति। संभाषा चेति। मन्त्रो यदि साधकं भाषते तत्संभाषणम्। तस्य चिह्नं क्षोभः। सा चास्य स्वयं···समस्तविद्यामन्त्रपरिकल्पनम्। बिन्दुदर्शनमिति। बिन्दुशब्देन मन्त्रस्यात्मा विवक्षितः। मन्त्रो यदि साधकस्यात्मानं दर्शयति तद्बिन्दुदर्शनम्। तच्च भ्रूमध्ये भवति। तच्चिह्नमणिमादिगुणावाप्तिः स्वयमावेशनमिति। मन्त्रो यदि साधकमावेशयति तत्स्वयमावेशनम्·····तस्यापि चिह्नं देहस्योत्पतनम्। उक्तं च श्रीमते—

स्पर्शनं हृदि सस्यस्तु आलोकः कण्ठदेशतः ।
तालुस्थाने तु संभाषा दर्शनं बिन्दुमध्यतः ॥
स्वयमावेशनं देवि कुब्जि र(ब्रह्म?ब्रह्मे) न संशयः ।
स्पर्शने कम्पनं ज्ञेयमालोके धूननं भवेत् ॥
संभाषे तु भवेत् क्षोभः शास्त्रार्थश्चैव मन्यते ।
दर्शने तु गुणावाप्तिरणिमादि गुणाष्टकम् ॥
स्वयमावेशनं देवि उत्तमे नात्र संशयः ।

इत्युत्तरषट्कविवरणे श्लोकस्यास्य व्याख्यानं दृश्यते ।

यदा तु परमेशानि परिपूर्णां[1] प्रपूजयेत् ।
प्रयच्छन्ति[2] तदैवास्य[3] खेचरीसिद्धिमुत्तमाम्[4] ॥ ५६ ॥
चतुष्पष्टिर्यतः कोट्यो योगिनीनां महौजसाम् ।
चक्रमेतत् समाश्रित्य संस्थिता वीरवन्दिते ॥ ५७ ॥
आदौ[5] संबन्धिनि[6] पदे[7] मध्ये बीजाष्टकं बहिः ।
कलां[8] ध्यात्वाऽङ्गनाङ्के[9] जायतेऽनङ्गवत् प्रिये[10] ॥ ५८ ॥

खेचरत्वादिसिद्धिं ब्राह्म्याद्या. प्रयच्छन्तीति । परिपूर्णचक्राराधने किमित्येवं सिद्धिरित्यत आह—चतुष्पष्टिरिति । योगिनीना चतुष्पष्टि[11]कोट्योऽपि[12] ब्राह्म्याद्यष्टशक्त्युल्लास एवेति वोद्धव्यम् ॥ ५३–५७ ॥

मध्यचक्रानुबन्धिनं कञ्चन प्रयोग प्रकाशयति[13]—आदाविति[14] । [1]आदौ सर्वादौ[15] । संबन्धिनि निष्पन्ने । पदे स्थाने । अयमर्थ.—प्रथमनिष्पन्ननव-

भवतीत्यर्थः । पुत्रवत् परमेशानि ध्यानादेव हि साधक इति । महाकामकलारूपमहात्रिपुरसुन्दरीविग्रहध्यायिन साधक पुत्रवत् पश्यन्ति योगिन्य इत्यर्थः । यदा त्वित्यारभ्य खेचरीं सिद्धिमतुलामित्यन्तः श्लोक पूजाफलवचन' स्पष्टार्थः । चतुष्पष्टिरित्यारभ्य वीरवन्दिते इत्यन्तश्चक्रप्रभावप्रतिपादनपरः स्पष्टार्थः ॥ ५३–५७ ॥

आदौ सर्वन्धिनीत्यादि । प्रथमच(क्रे?क)[16]संबन्धिनि मध्यपदे मध्यत्रिकोणे । मूलविद्यामध्यगतमहाकामकला ध्यात्वा बहिरष्टकोणेपु वशिन्यादिबीजाष्टकं सान्द्रलाक्षा-

भुवनेपु च स्थिताना सर्वयोगिनीनामपि महाकामकलारूपदेवीविग्रह ध्यायन् पुत्रवत् प्रिय सभावनीयो भवति । यदा त्वित्यादि । परिपूर्णचक्रनित्यपूजाफलत्वेन खेचरीसिद्धि परमानन्दप्रकाशानुभवात्मिकी देवी ददाति । चतुष्पष्टिरित्यादि चक्रप्रभावप्रतिपादनम् ॥ ५३–५७ ॥

आदौ सबन्धिनीत्यादि । सबन्धिनि गुदाकुञ्चनया (तद्वय? तद्वायु)प्रचारनिरोधादिसम्यग्वन्धयति प्रथमे पदे मूलाधारे मध्यत्रिकोणे कला महाकला कामराजबीजस्वरूपिणी

१. पूर्णं–अ. सक. । २. ति–व्र सक ख. । ३. तदैनस्य–ग., तदा तस्य–मक. । ४. खेचर्यं–वाक. ख , खेचरीं–वाग. अ. से. । ५. आदे–वाक. ख. । ६. सराम्बन्धि–सख. । ७. पद–सख. । ८. कला–याक. ख अ., ध्यात्वाऽनङ्गाङ्गनास्वाङ्गे–राख. । ९. ङ्गनानङ्गे–धाक. ख., त्वनङ्गाख्या–ब. सक. । १०. प्रिये–वाक ख । ११. ष्पष्टि–घ. । १२. 'अपि' नास्ति–ख. ड. । १३. धारयति–ख. ड. । १४. 'आदाविति' नास्ति–ख. ड. । १५. 'सर्वादौ' नास्ति–ख. ड. । १६ सबन्धिमध्य–छ. ।

1. "तथापि वृद्धैरन्यथा व्याख्यातम्" (से. पृ. १५६)।

करशुद्ध्यादिविद्यानामेकैकं[1] परमेश्वरि ।
रुद्रयामलतन्त्रे तु कर्म प्रोक्तं मया पुरा[2] ॥ ५९ ॥
मादनैर्मदनो भूत्वा पाशाङ्कुशधनुश्शरैः ।
क्षोभयेत् स्वर्गभूलोक[3]पातालतलयोषितः ॥ ६० ॥

योनिचक्र इति । मध्य इति[4] । तत्रापि[5] मध्यत्र्यश्रे "अथात" (१।५९) इत्यादिक्रमेणापीदमेवादिस्थानम्[6], महादेवतासमाराधनस्थानत्वात् । बीजाष्टकं वशिन्याद्यष्टबीजम्[7] । बहि[8]. कोणेष्वष्टस्वित्यर्थ. । कलां कामराजसारभूता "बिन्दुं संकल्प्य" (१।१८५) इति परामृष्टाम् । अङ्गनारङ्गे अङ्गनाया. साध्याया योनिस्थाने । क्रीडद्भि. पुंभिर्यत्र[9][10] रज्यते स रङ्ग । प्रिय सुभग. । इदमस्य हृदयम्—नवयोनिचक्रमध्यत्र्यश्रे श्रीकामकला तद्बहिरष्टकोणे बीजाष्टक परिभाव्य ज्वलदग्निनिभमिदं[11] चक्र साध्यसुदृग्योनिसुषिरे चिन्तयेदिति ॥ ५८ ॥

करशुद्ध्यादिविद्यानां पूर्वोक्ताना विद्याना[12] मध्ये एकैकस्या इत्यर्थ । **कर्म** विनियोगप्रयोग[13]सामर्थ्य[14]व्याप्त्यादि । **पुरा** तत्रैव शास्त्र इत्यर्थ ॥ ५९ ॥

द्रवोपमं सचिन्तयेत् । एवत्सर्वमङ्गनाया वराङ्गे योनौ ध्यात्वाऽनङ्गवद् भवति साधक ॥ ५८ ॥

करशुद्ध्यादीत्यारभ्य कर्म प्रोक्त मया पुरेत्यन्त. श्लोक स्पष्टार्थः ॥ ५९ ॥

मादनैर्मदनो भूत्वेत्यारभ्य सिद्धविद्याधरानपीत्यन्तस्यायमर्थ.—कुलपुरुष. पाशाङ्कुशधनुश्शरैरात्मानं कामेश्वर ध्यात्वा स्त्रिय. साधयेत्[15] । यदा पुरुषाणा विक्षोभं[16]

बहिरष्टकोणेषु वशिन्यादिवाग्देवताबीजाष्टक लाक्षाद्रवोपम चिन्तयेद् यदि साधकोऽङ्गनारङ्गे सुन्दरीणामास्थानेऽनङ्गवत् कामवत् सुभगो जायते । यद्वा आदौ सबन्धिनीति प्रथमचन्द्रसबन्धिनि पदे मध्यपदे कला । शेष प्राग्वत् । आहोस्विदादौ प्रथमबीजसबन्धिनि पदे एकादशस्वरमयत्रिकोणे स्फुरन्महाकामकलातुरीयकामबीज मध्ये ध्यात्वा । शेष प्राग्वत् । अङ्गनारङ्गे अङ्गनायोनौ सर्व चिन्तनीयमिति केचित । सर्वथाऽभ्रान्तक्रमेणैव प्रयोगसिद्धि स्थेया ॥ ५८ ॥

करशुद्धीत्यारभ्य कर्म प्रोक्त मया पुरेत्यन्त स्पष्टार्थं ॥ ५९ ॥

---

१. पु–च. सल. । २. पुरा मया–घ. । ३. मूर्लोक–से. ब. । ४ 'इति' नास्ति–ख ड. । ५. अत्रापि–ख. ड. । ६. 'स्थान' नास्ति–ख. । ७. अष्टक–स. घ ड । ८. 'बहि' नास्ति–ख. ड. । ९ रूपा–घ. । १०. 'पुंभिः' नास्ति–घ । ११ 'इद' नास्ति–ख. ड. । १२. बीजानां–ख. ड. । १३. प्रदात–ख., नास्ति–ग. । १४. सामर्थ्यं–ग । १५. साधयतु–छ. । १६. क्षोभ–क. ।

तथैव शाक्तैर्देवेशि त्रिपुरीकृतविग्रहः ।
साधयेद्[1] देवगन्धर्वसिद्ध[2]विद्याधरानपि ॥ ६१ ॥
तत्र शाक्ता[3] महावज्रप्रस्तार[4]जनिताः शराः ।
मादनाश्चादिपरतः[5] सर्वाधस्तान्नियोजिताः ॥ ६२ ॥

इदानीं संवननकर्मण्यायुधभेदेन विशेषमाह । संवननं तु द्विप्रकारम्—पुरुषपुरन्ध्रीभेदेन । तत्र प्रथमं पुरन्ध्रीसंवनने गुणविधिमाह—मादनै-रिति । मादनैः मदनसंबन्धिभिः । पाशाङ्कुशधनुश्शरैः । आयुधैरित्य-ध्याहार्यम् । क्षोभयेद् वशीकुर्यादित्यर्थः । सम्प्रति पुरुषवशीकरणे गुण-विधिमाह—तथैवेति । शाक्तैः शक्तिसंबन्धिभिः । पाशाङ्कुशधनुश्शरैरिति शेषः । त्रिपुरीकृतविग्रहः त्रिपुरारूपतया भावितशरीरः । साधयेद् वशी-कुर्यादित्यर्थः ॥ ६०–६१ ॥

के शाक्ताः शराः के मादना. शरा इति तदाह—तत्रेति । तत्र रुद्र-यामलतन्त्रे, शाक्ताः शरा इति संबन्धः । महावज्रप्रस्तारजनिताः । मन्त्रो-द्धारार्थं [1]महावज्रप्रस्तारसंज्ञकं तन्त्र चक्र मया संपादितमस्ति । तस्मा-

वाञ्छति साधकस्तदा शाक्तैः पाशाङ्कुशधनुश्शरैर्महाकामकलारूपश्रीमहात्रिपुरसुन्दरी-विग्रहमात्मानं ध्यायेदित्यर्थः ॥ ६०–६१ ॥

तत्र शाक्ता महावज्रप्रस्तारजनिताः शरा इत्य(स्याः?स्यायमर्थः)—शाक्ताः शरा वज्र-प्रस्तारोद्भूताः । या रां लां वां सां इति । मादनास्त्वादिपरत इत्यादिना(स्त्रा?स्त्र)स्यादा-वन्ते च योज्याः । सर्वाधस्ताच्च चापादीनामादौ च योजयितव्या इत्यर्थः ॥ ६२ ॥

मादनैर्मदनो भूत्वेति । योषिद्व(य? श्य)प्रयोग पौरुषे पाशाङ्कुशधनुश्शरैः सहित-मात्मानं कामेश्वरं ध्यात्वा प्रमदा, तथा शाक्तैः पाशाङ्कुशैरन्विता कामेश्वरी परमेश्वरी भूत्वा पुङ्गवान् स्वाभिमतप्रयोगेण साधयेत् । पुरत पूज्या इत्यर्थं ॥ ६०–६२ ॥

१. त् सिद्ध–से. । २. देव–वाग. से. । ३. शक्तिमहारुद्र–सल. । ४. प्रस्तारे–वाग. से., प्रस्ताव–सल. । ५. मादनास्त्वादि–वाक ख. ग. से, मदनास्त्वादिपुरतः–सक., मादनास्त्रादि-परत–अ. सल. । ६. धस्या.–वाक. ख. । ७. जयेत्–सक. । ८. स्वायुध–ख. इ., कर्मण्यायुधान्युपाय–ग. । ९. पुर–ख. इ. । १०. 'आयुधै' नास्ति–ख. इ । ११. 'सम्प्रति'' वशीकुर्यादित्यर्थः' नास्ति–ख. इ. । १२. तन्नेति । तन्ने–ख. इ. । १३. तन्त्र–ख. इ. । १४. 'चक्र' नास्ति–ख. इ. । १५. 'अस्ति' नास्ति–ख. इ. ।

1. "महावज्रप्रस्तारनामा तन्त्रविशेष." (से. पृ. १५७) ।

आद्यन्तगो महापाशः पौरुषेयः प्रकीर्तितः ।
रुद्रशक्तिः कुण्डलाख्या माया स्त्रीपाश उच्यते ॥ ६३ ॥

ज्जनिता । तस्मादुद्धृता इत्यर्थ । मादना मदनदेवत्या । शरा इत्यन्वयः । चशब्द समुच्चये । शाक्तमादनशरोद्धारक्रम[२]माह—आदिपरत इति । [३]आदिपश्चाद्भावेन । [1]आदौ शाक्ता. शरा [४]समुद्धृता, पश्चान्मादना. [५]शरा इत्यर्थ । ते शरा कस्मिन् समये समुद्धृता [६]इति तत्राह—सर्वाधस्तादिति । सर्वमन्त्रोद्धारपर्यवसानसमय इत्यर्थ । नियोजिता[७] इत्थ कार्यकरणे नियोजिता । [८]पदव्याख्यया वाक्यार्थोऽपि[९] स्फुटीकृत । उभयेषा शराणा बीजान्यतिरहस्यान्य[१०]प्युपासकानुग्रहात् कथयाम । द्रा द्री क्ली ब्लू स इति । या रा ला वा सा इति ॥ ६२ ॥

पुरुषपुरन्ध्रीपा[११]शद्वयबीजमन्त्रोद्धरति—आद्यन्तेति । आद्यन्तग [१२]आदिस्वरानन्तरगतो यो वर्ण, आकार इत्यर्थ । महापाशो विश्ववशीकरणप्रवीण । [2]रुद्रशक्ति । अनेन हकारो लक्ष्यते । कुण्डलाख्या । कुण्डलशब्देन कुण्डली लक्ष्यते । तत्पुन सरीसृपाभि[१३]धवह्निबीज लक्षयति । [3]कुण्डलीत्याख्या

आद्यन्तगो महापाश पौरुषेय प्रकीर्तित इत्यस्यायमर्थ—आद्यन्तग आदिस्वरस्यान्तग समनन्तरस्थितो द्वितीय स्वर । कामेश्वरपाश इत्यर्थ । रुद्रशक्ति कुण्डलाख्या माया स्त्रीपाश उच्यत इत्यस्यायमर्थ—कु[१४]ण्डकुण्डलीरूपा रुद्रशक्तिर्मायाबीजरूपा कामेश्वरीपाशमन्त्र ॥ ६३ ॥

आद्यन्तग प्रथमदीर्घ । कुटशक्ति कुण्डलिनी मायति हृल्लेखापमाया ॥ ६३ ॥

१. नास्त्येषा पङ्क्ति—ख. । २ चक्र—ख. ग. ङ. । ३. 'आदि' नास्ति—ख. ङ. । ४. उद्धृता—ख. ङ. । ५. 'शरा' नास्ति—ग । ६. 'इति' नास्ति—ख. ङ. । ७. 'नियोजिता' नास्ति—ख. ङ. । ८ पद व्याख्याय—ख ङ पदव्याख्याया—ग । ९. र्थो विस्फु—ग । १०. 'अपि' नास्ति—ख. घ. ङ. । ११. पाशबी—ख. ङ. । १२. आदिस्वरा तगतो—ख. ङ । १३. 'भिध' नास्ति—ख ङ. । १४. कुण्ड—क. ।

1. "आदौ शक्तिबाणबीजा युद्धृत्य पश्चाच्छिवबाणबीजा युद्धृतानीत्यर्थ इति प्राञ्चो व्याचक्षते" (से. पृ. १५७) ।

2 'रुद्र शिव एव शक्ति सामर्थ्यं यस्य स हकार इति केचित् (से. पृ १५८) ।

3 "कुण्डलाख्याशब्देन रेफो गृह्यते । माया ईकार । तेन भुवनेश्वरीबीजमेव स्त्रीपाश इत्यर्थं इति प्राञ्च" (से. पृ १५८) ।

तुरीयमरुणावर्गाद् द्वितीयमपि पार्वति।
पुंस्त्रीकोदण्डयुगलं कामोऽग्निर्व्यापकोऽङ्कुशः ॥ ६४ ॥

यस्य स रेफः। मायाशब्देन पुनरीकारो लक्ष्यते। सामर्थ्याद्धकाररेफमायारूपं भुवनेश्वरीबीजम्। ह्रींपाश इत्यर्थः। बिन्दुरपि सामर्थ्यादेतयोर्बीजयोरायात इति बोद्धव्यम्। आँ ह्रीं इति ॥ ६३ ॥

पुंस्त्रीकोदण्डबीजद्वयमङ्कुशबीजं चोद्धरति—तुरीयमिति। [1]अरुणावर्गस्तवर्गः। तुरीयबीजं धकारः। द्वितीयं थकारः। अनयोरपि बीजयोः सामर्थ्यप्राप्तो बिन्दुः। धं थं इति। कामः ककारः। अग्नी रेफः। व्यापक ओकारः। अत्राप्यार्(ति)तोऽनुस्वारः। क्रोमिति। अङ्कुश इति। [2]सामान्यवचनादमुकस्येति निर्देशाभावाद् द्वयोक्तिप्रकरणाच्चायमेव मिथुनस्याङ्कुश ॥ ६४ ॥

तुरीयमरुणावर्गादित्यारभ्य व्यापकोऽङ्कुश इत्यन्तश्लोकपदानां व्याख्या लिख्यते—[1]अरुणावर्गस्तवर्गस्तच्चतुर्थमक्षरं कामेश्वरं धनुस्तस्य द्वितीय कामेश्वरीधनुः। काम ककारः। अग्निरिति रेफः। व्यापक ओौंकार। एभिरक्षरैः संपाद्यमानं बीजं कामेश्वराङ्कुश भवति। [2]एतस्यैव व्यापकाक्षर(स्य) स्थाने ओौंकारमुद्धास्य औकारप्रक्षेपादेव बीजं कामेश्वर्यङ्कुश भवति ॥ ६४ ॥

द्वितीयमित्यादि। अरुणावर्गं पञ्चमो वाग्देवतावर्गः। कामोऽग्निर्व्यापक। कामो विसर्गान्त। अग्नि रेफ। व्यापकौ त्रयोदशचतुर्दशस्वरौ। कामाग्निना पृथग् याजितौ पौरुषशाक्ताङ्कुशबीजौ भवतः ॥ ६४ ॥

---

१. वर्गं—वाम सं.। २. स्त्रीपुंस्त्री—वाक. ख.। ३. कामाग्नि—वाक. ख.। ४. ह्रीं स्त्रीं पाश—ख. ङ.। ५. 'आं ह्रीं इति' नास्ति—ख. ङ.। ६. बीजद्वय—ख. ङ.। ७. द्वितीयबीज धकार—ग. नास्ति—ख. ङ.। ८. द ध—ख. ङ., थ ध—ग.। ९. यतनेऽ—ख. ङ.। १०. निर्देशाद्वा—ग.। ११ औंकार—छ.।

1. "वशिन्याद्यष्टकेऽरुणावर्गस्तवर्गः। तत्र चतुर्थमक्षरं ध शिवधनुः। द्वितीय थ शक्तिधनु। काम ककार। अग्नी रेफ। व्यापकस्त्रयोदशस्वर। सम्प्रदायाद्विन्दुश्चेत्ययं इति प्राञ्च। अत्र व्यापकशब्दस्य त्रयोदशस्वरबोधकत्वे बीजो मृग्य" (से. पृ १५८)। जयरथेनापि व्यापकपदेन ओकार एव गृहीत।

2. "एवमेव चेदमङ्कुशबीज स्त्रीपुंसयोरुभयोरपि विशेषानुक्तेरिति प्रामाणिका, तेन षष्ठस्वरत्रयोदशस्वरभेदनात्रापि द्वैविध्य वदन् विद्यानन्दनाथ किंमूलक इति विचार्यम्" (से. पृ. १५९)।

मुद्रा यास्त्रिपुरायास्तु देवि सिद्ध्यष्टकान्विता[2]: ।
ता एव सर्वचक्रेषु पूजाकाले प्रदर्शयेत्[4] ॥ ६५ ॥
अतः प्रधानविद्येयं त्रिपुरा परमेश्वरि[5] ।
नैतस्या[6]: सदृशी काचिद् विद्या देवेशि विद्यते ॥ ६६ ॥

पूर्वं मुद्राप्रदर्शनमात्रं प्रसक्तम्, इदानीं मुद्राप्रदर्शने [1]गुणविधिमाह—मुद्रा इति । क्षोभिण्याद्याः[7] पूर्वोक्ता याः[8] त्रिपुरायाः सवन्वित्य[?] । सिद्ध्यष्टकान्विता अणिमादिर्महा[9]विभूतियुक्ताः । एवकारो भिन्नक्रमः, पूजाकाल एवेति । सर्वचक्रेषु त्रैलोक्यमोहनादिसर्वानन्दमयान्तेषु । पूजाकाले प्रदर्शयेदिति । नान्यस्मिन् काल इत्यर्थः ॥ ६५ ॥

मुद्रा यास्त्रिपुरायास्त्वित्यारभ्य पूजाकाले प्रपूजयेदित्यन्तस्यायमर्थः—(हे) देवि ! त्रिपुराया मुद्रा या अत्रैव[10] प्रदर्शितास्ताः सृष्टिस्थितिसंहारात्मकचक्र[11]त्रितयेऽपि पूजाकाले यथानुक्रमेण सिद्ध्यष्टकानन्तरं प्रपूजनीया इत्यर्थः । [2]सिद्धयोऽणिमादयः, अष्टका ब्रह्माण्यादयः ॥ ६५ ॥

अत प्रधानविद्येय त्रिपुरा परमेश्वरीति । इयं महात्रिपुरसुन्दरी विद्या आत्मविद्याना प्रत्यङ्गद्वयज्ञप्तिकर्तृस्वभावलक्षणस्य परमशि(वे?वस्ये)च्छात्मकत्वात् प्राधान्येन

मुद्रा या इत्यादि । मुद्रा प्रागुक्ता अपि स्वस्वनाममन्त्रैरणिमादिदशकब्राह्म्याद्यष्टकारणद्वयानन्तर पूज्या । सर्वचक्रेषु आह्वानविनियोजिता त्रिखण्डा विना नवमुद्रा दर्शयेदित्यर्थ । द्वय प्रयोजयेदिति पद सूचयति ॥ ६५ ॥

अत प्रधानविद्येयमित्यादि । इय महात्रिपुरसुन्दरी साधकान्तर्महा[12]विद्याऽध्यात्मविद्यानामपि प्रधानविद्या भविष्यति । किञ्च, अन्तरङ्गबहिरङ्गभावेन ज्ञप्तिकर्तृस्वभाव[13](स्यादु?-

---

१. या त्रि-च. । २. त्मिका-सख. । ३. तयैव-साख. । ४. प्रपूजयेत्-याक. ख. अ., पु पूजयेत्-सस. । ५ श्वरी-वाक. ख. । ६. तया-सक. । ७. ण्याद्या या –ग. प. । ८. 'या.' नास्ति-ख. ड. । ९. 'महा' नास्ति-ख. ड. । १०. 'अत्रैव' नास्ति-छ., तत्स्थाने 'मे' इति वर्तते । ११. 'चक्र' नास्ति-छ. । १२. 'महा' नास्ति-ख. । १३. स्वभास्यादु-ख. ।

1 "केचित्तु मुद्राप्रदर्शनविधिमात्रमेतदिति व्याचक्षाणा मन्त्रराहित्यमाहित्ययोरुदासीन एवायं श्लोक इति मन्यन्ते । परे तु सिद्धयोऽणिमादिदशकम् । अष्टक ब्राह्म्याद्यष्टकम् । आभ्यामन्विता इत्यनेन तत्पूजनोत्तरकाल उच्यते । प्रपूजयेदित्येव तु पाठः । तेन कालविशिष्टमुद्रापूजाविधिरेवायमित्याहुः" (से. पृ. १५९) ।

[1]एतामेव पुराराध्य विद्यां त्रिपुरभैरवीम् ।
त्रैलोक्यमोहनं[1] रूपमकार्षीद्[2] भगवान् हरिः ॥ ६७ ॥
कामदेवोऽपि देवेशि महात्रिपुरसुन्दरीम् ।
समाराध्याऽभवल्लोके सर्वसौभाग्यसुन्दरः ॥ ६८ ॥
मयाऽप्येतद्व्रतस्थेन क्रियतेऽद्यापि[3] सुव्रते[4] ।
जपस्त्रिसन्ध्यमेतस्यास्तदेतत्पदसिद्धये[5] ॥ ६९ ॥

प्रतिपादितक्रमेणैवविशिष्टेय[6] त्रिपुरा विद्येति यत.—अत इति । प्रधानविद्या सर्वासा विद्याना[7] मध्ये । इयं या[8] मया तव[9] हृदयङ्गमता नीता । त्रिपुरा पराभट्टारिका[10] । परमेश्वरीत्यामन्त्रणम् । एतस्या. सर्वविद्याप्रसवभूमेरित्यर्थ. ॥ ६६ ॥

नारायणकामदेवावप्येतद्विद्यावलेनैव सर्वलोकसुभगावित्याह—एतामितिद्वयेन ॥ ६७–६८ ॥

स्वरूपभूतेत्यर्थः । सन्त्वन्या अपि विद्याः स्वरूपभूताः शिवस्य, किन्त्वियं तासामप्याधारभूता । अतोऽस्याः प्राधान्यमुच्यत इत्यर्थः । नैतस्या सदृशी काचिद् विद्या देवेशि विद्येत[11] इति । यत इयं समस्तमन्त्राणां विद्यानां च प्रसवभूः परमशिवात्मचिच्छक्तिरूपा, अत एव कारणादेतस्या महात्रिपुरसुन्दर्या विद्यायाः सदृशी अन्या काचिद्विद्या न विद्यत इति यावत् ॥ ६६ ॥

एतामेवेत्यारभ्य तदेतत्पदसिद्धय इत्यन्तश्लोकसमुदायेनास्या विद्याया दिव्यगुरुपरम्परागत(ता)मुपदिशति परमशिव इति भावः ॥ ६७–६९ ॥

स्यो)न्मेषभूतेच्छाशक्तिमयी विद्याऽन्तरङ्गतया प्रधाना भूत्वाऽन्यासाम(पि) विद्यानामाधारभूता भवतीत्यत एव कारणाद् एतस्या श्रीमहात्रिपुरसुन्दरीविद्याया सदृशी काचिदन्या विद्या न विद्यते ॥ ६६ ॥

एनामेवेत्यादिग्रन्थेन पारम्पर्यापेक्षां सिद्धिं सूचयति ॥ ६७–६९ ॥

---

१. त्रैलोक्यमोहनम्–वाग., त्रैलोक्यमोहिनीम्–से. व सख., त्रैलोक्यमोहनि–सक. । २. करोद्–सक. । ३. पि य–वाक. ख., पि च–सक. । ४. सुन्दरि–वाक. ख. ग. म । ५. जप्य–वाक. ख ग. से, जाप्य–सक. । ६. प्रतिपदादि–ख. ङ. । ७. 'विद्याना' नास्ति–ख ङ. । ८ 'या' नास्ति–ख ग. ङ. । ९. 'तव' नास्ति–ख. ङ. । १०. 'परा' नास्ति–ख. ङ. । ११. दृश्यत–छ. ।

1 "एतच्छ्लोकद्वयविवरणपर एव भगवत्पादै सौन्दर्यलहर्यां हरिस्त्वामाराध्य प्रणतजनसौभाग्यजननीमिति श्लोक उक्त" (से. पृ. १६०) ।

मध्यप्रपूजनाद् देवि वाक्पतिर्जायतेऽपरः[1]।
तथैवापरकन्दर्पो वाह्यमध्यान्तरा[2]ऽर्चनात्[3] ॥ ७० ॥
सर्वेण[4] सर्वदा सर्वदेवीयुक्तेन पार्वति[5]।
साधयेत् खेचरीसिद्धि[6]मणिमादिगुणान्विताम् ॥ ७१ ॥

इति श्रीनित्याषोडशिकार्णवे चतुर्थ पटल ॥

— ० —

किमितरैर्देवै, मयाप्येतद्भजन सदा क्रियत इत्याह—मयाऽपीति। एतद्व्रतस्थेन एतद्विद्याभजनोपायपदवीप्रविष्टेन। एतस्या विद्याया। तदेतत् कर्म। किमिति क्रियत[7] इत्याह—पदसिद्धय इति। अयमर्थ—ईश्वराणामप्यैश्वर्यमनुष्ठानात्मना पौरुषेणैव सिद्ध्यतीति। यच्छ्रुति—"विष्णुर्वा अकामयत पुण्यश्लोक शृण्वीय" (तै० ब्रा० ३।१।५।७), "रुद्रो वा अकामयत पशुमान् स्याम्" (तै० ब्रा० ३।१।४।४) इ[8]ति, "ब्रह्मा[9] वा अकामयत ब्रह्मलोकमभिजयेयम्" (तै० ब्रा० ३।१।५।६) इति ॥ ६९ ॥

पूजाया चक्रविकल्पमाह—मध्येतिद्वयेन। मध्यप्रपूजनाद्[1] महाचक्र[10]मध्यत्र्यश्रार्चनात्। वाक्पतिर्जायतेऽपर इति। अपरो[11] वाचस्पतिर्जायते।

मध्यप्रपूजनादित्यारभ्य अणिमादिगुणान्वितामित्यन्तश्लोकसमुदाय [1]चक्रत्रयस्य पृथक् पृथक् फलवचन स्पष्टार्थः ॥ ७०–७१ ॥

॥ इति श्रीविद्यानन्दविरचिते चतुश्शतीटिप्पणेऽर्थरत्नावल्यां प्रत्येकबीजसाधनविधि[12]श्चतुर्थः पटल.॥

मध्यप्रपूजनादित्यादिना श्रीपूजाचक्रस्य तत्त्वनिर्णयिनैकस्य पूजाफल पृथक् पृथक् स्पष्टमेव निर्दिष्टमिति ॥ ७०–७१ ॥

इति श्रीविद्यानन्दनाथविरचिते चतुश्शतीटिप्पणेऽर्थरत्नावल्या चतुथ पटल ॥

— ०:—

१. प्रथमाराधनाद्–सक.। २. जायते वाक्पतिर्नर –वाक. ख.। ३ न्तरेऽर्च–वाक. ख., न्तपूज–वाग. से. ब, न्तमर्चयेत्–सक । ४ सर्वेति–सख । ५. सर्व–सक.। ६ खेचरी–से सक ख.। ७. त इति तत्राह–ख. घ. ड.। ८. इति च–ग. घ.। ९. 'ब्रह्मा जयेयमिति' नास्ति–ग. घ.। १०. चक्रस्य–घ.। ११. 'अपर' नास्ति–ख. ड । १२ 'विधि' नास्ति–क.।

1. 'तेन यदृजुविमर्शिन्यामुक्त त्रिकोणबिन्दुगतदेवताचतुष्टयमात्रपूजनमेव मध्यपदेनोच्यत

पूजक इति शेष । बाह्यमध्यान्तरार्चनादिति । बाह्यशब्देनाष्टारमुच्यते । मध्यशब्देनान्तस्त्र्यश्रमुच्यते। तत्तत्स्थानान्तरार्चनादिति। अयमर्थ —अष्टारे वशिन्याद्यष्टक मध्यत्र्यश्रे तत्तद्देवतार्चनमिति । सर्वेण पूर्णचक्रेण । सर्वदा सर्वस्मिन्नपि पूजाकाल इत्यर्थ । सर्वदेवीयुक्तेन अणिमादिसिद्ध्यादिमहा-देवतान्तशक्तिचक्रोपेतेन । अणिमादिगुणान्विताम् अणिमादिम[1]हाविभूत्यष्टको-पेतामिति शिवम् ॥ ७०-७१ ॥

एवमृजुविमर्शिन्या नित्याषोडशिकार्णवे ।
शिवानन्दपरामृष्टश्चतुर्थ[2] पटलो गतः ॥

— ० —

१. 'महा' नास्ति–ख. इ । २ ष्ट चतुर्थं पटल गतम्–ख इ. ।

इति तन्मानाभावादनादेयम् । यदपि रत्नावल्यामुक्त षोडशाराद्य तदशारान्तर्विहित चक्र मध्यपदेनोच्यते, षोडशदलाष्टदलपद्ममात्रविनिर्मुक्त तु बाह्यमध्यगतपदेनोच्यत इति' (से. पृ. १६१) ।

अथ पञ्चमः पटलः

श्रीदेव्युवाच

सर्व[1]मेतत् त्वया प्रो[2]क्तं त्रिपुराज्ञानमुत्तमम्।
कामतत्त्व[3]विधिज्ञा[4]नं मोक्षतत्त्व[5]पदावधि ॥ १ ॥

एव च[6]तुर्थ पटलं परामृश्य त्रयस्त्रिंशत्सूत्रग्रथिते पञ्चमे पटले विम[7]र्शनीयानि प[8]दानि विमृश्यन्ते। तं[9]च होमार्चनादिपरम्। तै. समाराधिता देवा. प्रसीदन्तीत्यस्मिन्नर्थे व्यासमुनिः—

ज[10]पहोमनमस्कारैः स्तोत्रैश्च पुरुषर्षभ।
दैवतानि प्रसादं हि भक्त्या कुर्वन्ति भारत ॥ इति।
(म० भा० ३।१५०।२४)

श्रीदेवीत्यादि। त्रिपुराज्ञानम्। त्रिपुराया. प[11]राशक्ते. सम्बन्धि यद् ज्ञानं

अथ पञ्चमपटले विषमपदव्याख्या लिख्यते। सर्वमेतत् त्वया प्रोक्तं त्रिपुराज्ञानमुत्तमम्। कामतत्त्वविधिज्ञान मोक्षतत्त्वत्रयावधीति। कामस्य तत्त्वं कामतत्त्वम्। कामः परमशिवस्तस्य तत्त्वं विमर्शरूपपरमेश्वरीस्वरूपं कामकलेत्युच्यते। विधिरिति सकलनिष्कलभावेन तस्य विनियोगप्रकारः। ज्ञानं तदवगतिः। तदेव "मोक्षरूपिणी" (४।१७) इति पदेन दर्शितम्। अथवा कामतत्त्वविधिज्ञान काम(राज)बीजसाधनम्,

श्रीदेवी—सर्वमेतत त्वया प्रोक्त त्रिपुराज्ञानमुत्तम कामतत्त्वविधिज्ञानमित्यादि। कामः परमशिव, तस्य तत्त्वं पराशक्तिस्वरूपा कामकला, विधिरिति सकलनिष्कलभावेन विधान तत्साधनम्, ज्ञान तदवगति। मोक्षतत्त्वत्रयावधि। मोक्षबीजतत्त्वाख्याद् वाग्भवबीजतत्त्वाख्या-

---

१. मेव—वाक. ख.। २. ख्यातं—सक.। ३. त्व विध—वाक. ख.। ४. ज्ञान—व.। ५. तत्त्व त्रय तथा—वाक ख., तत्त्वत्रयावधि—अ. व., ञ्चितम्—सक., तत्त्व लयोविधि—सख.। ६. चतुर्थं—घ.। ७. परामर्शनीयानि—ग. घ.। ८. 'पदानि विमृश्यन्ते' नास्ति—ग. घ.। ९. 'तच्च······भारत ॥ इति' नास्ति—ख. ङ.। १०. बलिहोमनमस्कारैर्मन्त्रैश्च भरतर्षभ—मु.। ११. 'पराशक्ते.' नास्ति—ख. ङ.।

इदानीं जपहोमा[1]नां विधानं वद शङ्कर।
येनानुष्ठितमात्रेण मन्दभाग्योऽपि सिद्धयति ॥ २ ॥

तत्[2] त्रिपुराज्ञानम्। का[3]मतत्त्वविधिज्ञानं कामतत्त्वप्रकारानुबन्धिज्ञानम्। स[4] च शक्त्युन्मेषविशेष एव। कामतत्त्वविषज्ञानमिति पाठे काम. कामबीजम्। तत्त्वमित्यत्र तदा प्रकृतिभूतेनाहमित्यन्तरुल्लेखाविमर्शस्वभाव ज्ञानम्, स्वरूपे भावप्रत्यय, तेन वाग्भवबीज लक्ष्यते। विषशब्देन व्याप्तिवाचिनाऽमृतम्। तेन कामराजवाग्भवशक्तिबीजाना ज्ञानमिति यावत्। **मोक्षतत्त्वपदावधि।** मो[5]क्षस्य तत्त्व मोक्षस्य भाव., तदेव पद पद्यत इति, त[6]दवधि। तद्धि यदा मोक्षस्वभावे पर्यवस्यति तदा कामतत्त्वविधिज्ञान प्रोक्तमिति पूर्वेण सवन्ध.। त[7]दुक्त श्रीपरमार्थसारे—

मोक्षस्य नैव किञ्चिद्धामास्ति न चापि गमनमन्यत्र।
अज्ञानग्रन्थिभिदा स्वशक्त्यभिव्यक्तता मोक्ष.॥ (६०) इति।

विधानं प्रकारम्। **येन** विधानेन। **मन्दभाग्य** अकिञ्चन.। अ[8]पिशब्देनानेकजन्ममध्येऽप्यदृष्टलक्ष्मीवदनता सूच्यते। **सिद्धयति** परभैरवदेवतावदनेनैव देहेन समस्तविभूतिभाजन भवति ॥ १–२ ॥

तेन वश्यादि(का?क)रण वेति। मोक्षो मुक्ति, शक्तिशिवसामरस्यप्राप्तिलक्षणम्। तदपि वाग्भवबीजसाधनेनेति "वा[9]ग्भवे मोक्षरूपिणी" (४।१७) इति पदेन दर्शितं पुरस्तात्। तत्त्वत्रयावधीति। आत्मविद्याशिवतत्त्वाना त्रिबीजरूपेण व्यापकत्वमपि कथितमेवेति भाव.। प्रत्येकबीजसाधने प्र[10]योगे ॥ १–२ ॥

दारभ्य त्रयावधि त्रिशति(त्रि)तत्त्वादिप्रवृत्त्वारणत्वावधि बीजावधि व्यासेन प्रतिबीज समासेन मूलविद्यायाश्च यत्साधन [1]प्राग् दर्शित तत्सर्वं त्रिपुराविषयमिति। अत्र '(ना?आ)धा' (४।४) इत्यादिना ग्रन्थन प्रागनुक्त देव्या जपहोमा[11]र्चाभ्या विधान वदेति प्रार्थितम् ॥१–२॥

---

१. माभ्यां–याव. ख., माध–ग.। २. 'तत त्रिपुराज्ञानम्' नास्ति–ख. ङ.। ३. 'कामतत्त्वविधिज्ञान' नास्ति–ख. ङ.। ४. 'स च मिति यावत्' नास्ति–ख. ङ.। ५ मोक्षतत्त्व मोक्षतत्त्वस्य भाव–ख. ङ.। ६. पदम्–ख. ङ.। ७. 'तदुक्त मोक्ष ॥ इति' नास्ति–ख. ङ.। ८. 'अपि भवति' नास्ति–ख. ङ.। ९. 'वाग्भवे · आत्मविद्या' नास्ति–ग.। १०. प्रत्ययोगे–ख. ङ.। ११. मार्चना–ङ.।

1. प्राग् दर्शितमिति। चतुर्थं पटल इति यावत्।

ईश्वर उवाच

शृणु देवि प्रवक्ष्यामि त्रिपुरामन्त्रसाधनम् ।
जपहोमविधानं तु समीहितफलप्रदम् ॥ ३ ॥
चक्रमभ्यर्च्य विधिवत् सकलं परमेश्वरि ।
मध्यं वा केवलं देवि बाह्यमध्यगतं च वा ॥ ४ ॥
तदग्रसंस्थितो मन्त्री सहस्रं यदि वा जपेत् ।
व्रतस्थः परमेशानि ततोऽनन्तफलं लभेत् ॥ ५ ॥

शृणु देवीति । त्वमित्याख्यातेन संबध्यते । सकलं पूर्णम् । विधिवत् प्रचोदितक्रमेण । मध्यं वा मध्यत्र्यश्रं वा । केवलम् अन्यव्यावृत्तिपरमेतत् । बाह्यमध्यगतं च वेति साष्टारं मध्यत्र्यश्रं वेत्यर्थः । तदग्रसंस्थितः चक्राग्र-

चक्रमभ्यर्च्य सकलं विधिवत् परमेश्वरीत्यस्य सृष्टिस्थितिलयात्मकं सकलं चक्रं विधिवद् हेतुद्वितीयस्त्रीकुसुमाद्यैः पूजयेदित्यर्थः । मध्यं वा केवल देवीत्यस्य सनवयोनि-चतुरस्रान्तं सृष्टिचक्रं संहारात्मकं मध्यचक्रं वेत्यर्थः । बाह्यमध्यगतं च वेत्यस्य नवयोनि-दशारद्वयचतुर्दशारचतुरस्रान्तं स्थितिरूपं चक्रं वेत्यर्थः । तदग्रसंस्थितो मन्त्री सहस्रं यदि वा जपेदित्यस्य सृष्टिस्थितिसंहारात्मना स्थितानां त्रिधा विभक्तानां चक्राणां मध्ये एकं चक्रं विधिवदभ्यर्च्य तदग्रसंस्थितो भूत्वा मन्त्री एतां विद्यां जपेत् पुरश्चरणकामो नरो लक्षप्रमाणं ब्रह्मचर्यादिसंयुत इति वाक्यार्थः । यदि तथा जप्तुमसमर्थस्तदा पूर्वोक्तचक्रत्रितयमध्ये एकं चक्रं विधिवत् स्त्रीप्रसूनकापिशायनाद्यैरभ्यर्च्य तस्य

चक्रमभ्यर्च्येत्यादि । सृष्टिस्थितिसंहारकारि सकलवाचकवाच्ययथाविधायि नवयोनि-दशारद्वयचतुर्दशारचतुरश्रात्मक बाह्यमध्यगत श्रीचक्र कुलाचारक्रमेण सपरिवारपरमेश्वरी-पूजया प्रसादाभिमुखी कारयित्वा तदग्रसंस्थितस्तदभिमुखं समुपविष्ट शुभक्तो व्रतस्थो जितेन्द्रियो निरन्तराधिकजपाद्यनुष्ठानाशक्त प्रतिदिन सहस्रमात्रादप्यनून यावज्जीव जपेत् । ततस्ताव-

१. देवेशि–राक्ष. । २. च–य. राक. । ३. त्रिपुरामन्त्रसाधनम्–राक. । ४. सकलं विधिवत्–अ. ब. से. राक. रा. । ५. मध्यस्थ–अ., मध्ये च–राक., मध्यमं–राल. । ६. सा देवी–राक. । ७. गते–राक. । ८. तु–वाक. रा. ग. । ९. तदग्रे–वाक. रा. । १०. भवेत्–से. । ११. 'विधिवत्' नास्ति–रा. ह. । १२. 'स' नास्ति–ट. ।

ध्यात्वा वो हृद्गतं चक्रं तत्रस्थां परमेश्वरीम् ।
पूर्वोक्तध्यानयोगेन संचिन्त्य जपमारभेत् ॥ ६ ॥

भागसंस्थित. । व्रतस्थः इन्द्रियजयोद्यत. । यदाह—"व्रतचारी सदैवेष य इन्द्रियजये रत." इति ॥ ३–५ ॥

अथवा बाह्यचक्रपूजा परित्यज्य हृदयकमलोदरे चक्रं परिभाव्य सपूज्य जपेदित्याह—ध्यात्वेति । पूर्वोक्तध्यानयोगेन "तत· पद्मनिभाम्" (१।१३०) इत्यादिर्ध्यानयोगेन ॥ ६ ॥

चक्र(स्य) पुरतः संस्थितो भूत्वा [1]मुद्रानन्वपूर्वक सहस्र जपेदिति वाक्यार्थः । व्रतस्य परमेशानि ततोऽनन्तफल लभेदित्यस्य राष्ट्रभ्रंशदेहपीडादिना कदाचिदपि जपह्रासं न कुर्यामिति सकल्पपूर्वकं जपेद् यावज्जीवाधिकारम् । ततोऽनन्तफलं लभेदिति भावः ॥ ३-५ ॥

ध्यात्वा तु हृद्गत चक्र तत्रस्था परमेश्वरीम् । पूर्वोक्तध्यानयोगेन सचिन्त्य जपमारभे-दित्यस्यायमर्थः—यदि कथञ्चिद् बाह्यचक्रमुद्धृत्य परमेश्वरीमाराधयितुमसमर्थः साधक एतच्चक्र पूर्वोक्तन्यायेन हृदयकमलकुहरान्त संचिन्त्य परमेश्वरीं सपरिवारा-माकाशादिभिस्त्यन्तसंभवैर्गन्धादिनैवेद्यान्तै. पञ्चोपचारै. शब्दाद्यैः स्वाभाविकैरभ्यर्च्य परमामृतकलया संतर्प्य परमशिवसमरसीकृततया स्वात्मैक्यं संचिन्त्य स्वयं च कामे-श्वरीरूपावर्तमुद्रानवकं निबध्य सहस्रमावर्तयेत् । मूलविद्यापुरश्चरणं कर्तुमशक्तः साधकश्चेदन्तर्यजनविधिप्रवीण सन् युक्तो विधिना जपेदिति जपविधिः । अन्तर्यजन-

न्मात्रनियुनेनानन्तफलभुक्त्यविरोधि सद्भक्तिपुरस्सर स्वरसपरमानन्दप्रबोधात्मक शिवपद लभते ॥ ३–५ ॥

ध्यात्वेत्यादि । बाह्यार्चनान्तरार्चनेति ध्यान योगेऽनाहतप्रस्फुरत्पूजाचक्रराजसनि-हिता परदेवता यथावदाराध्य प्रागुक्तफलाप्तये जपेत् ॥ ६ ॥

---

१. तु—अ., हृदि स्थित—सख. । २. उक्त च—ख. ङ । ३ स पूजा—ख. ग. ङ. । ४. ध्यानेन—ख. । ५. दित्येत—छ. । ६. 'दिक्षित्य "शब्दा' नास्ति—छ । ७ शक्तश्चेत्—क. ग. । ८. 'विधि' नास्ति—छ. । ९. सयुक्तो—क. छ. ।

1. "क्वचित्तु योनिमुद्रामाबध्य यो जपो मन्त्रदोषनिरासार्थत्वेन स्मृत् सहस्रसंख्याकस्तन्त्रेषु विहितो दृश्यते, स तावन्मात्र एवेह पुरश्चरणत्वेन विधीयत इत्याहु" (से. पृ १६३) ।

निगदेनोपांशुना वा मानसेनापि सुव्रते ।
पूर्वोक्तन्याससंयुक्तो मुद्रासंनद्धविग्रहः ॥ ७ ॥
मुक्ताहारमयीं स्फीतवैडूर्यमणिसंभवाम् ।
पुत्रजीवकपद्माक्षरुद्राक्षस्फटिकोद्भवाम् ॥ ८ ॥
प्रवालपद्मरागादिरक्तचन्दननिर्मिताम् ।
कुङ्कुमागुरुकर्पूरमृगनाभिविभूषिताम् ॥ ९ ॥
अक्षमालां समाहृत्य त्रिपुरीकृतविग्रहः ।
लक्षमात्रं जपेद् देवि महापापैः प्रमुच्यते ॥ १० ॥

जपे गुणविधिमाह—निगदेति । निगदेन व्यक्तोच्चारणेन । उपांशुना । विभक्तिरागमायाता । आत्मश्रवणयोग्यप्रयत्नेन । मानसेन स्मृतिमात्रेण । पूर्वोक्तन्याससंयुक्तः करशुद्धयादिवशिन्याद्यन्तन्याससंयुक्तः । मुद्रासंनद्धविग्रहो योनिमुद्राबन्धेन कवचितस्वदेहः । पद्मरागादीत्यत्रादिशब्देन रत्नान्तरं गृह्यते । मृगनाभिः कस्तूरिका । अक्षमालाम् । अक्षमालाशब्दस्य मुख्यार्थस्त्वादिक्षान्ता वर्णमाला । अत्राभियुक्तवचनम्—

शीलस्य हवनमथान्तरम् । तथाहि—[1]मूलाधारकमलान्तरुदयत्त्रिकोणकुण्डान्तरुल्लसितचिदग्नौ मनसा स्रुचा सुषुम्नावर्त्मना पराकाशकुशेशयान्तःस्पन्दिपरमशिवसुधाज्येन मूलविद्यामुच्चरन्नाज्याहुतिं विधायानन्तरं सकलधर्माधर्मसुखदुःखादवृत्तीर्जुहुयाद् यथाशक्तीत्यर्थः ॥ ६ ॥

मुक्ताफलामलमणीत्यारभ्य अक्षमाला समाहृत्येत्यन्तः श्लोकसमुदायोऽक्षमालासाधनप्रकारोपदेशकः स्पष्टार्थः । त्रिपुरीकृतविग्रह इत्यारभ्य जप्त्वा त्रिपुरसुन्दरीमित्यन्ताः

निगदेनेत्यादि । कृतनिग्रहोऽन्तस्यायस्य भावसर्वविधिविहितसिद्धारवायोपदेशिनोऽन्यमयं । पूर्वोक्तन्यासयोगेनात्मकलेवरं त्रिपुरीकृत्यान्तर्बाह्ययागानुरूपेण कृतोपचारार्चननवमुद्रादर्शना-

---

१. न्यासंनद्धो–वाक. ख. सन., न्यायसंबन्धी–सख. । २. मुद्रित–सक. । ३. फलामलमणिस्फीतवैडूर्यसंभवाम्–वाग. अ. से. मख., स्फीतां वैडूर्य–च., फलश्मणिश्चसिद्धवैडूर्यसंभवाम्–सर. । ४. विभावितम्–वाग. से. । ५. लक्षमेव–वाग. से. सव. ख. । ६. 'अत्रा··· पान्विरः ॥ इति' नास्ति–ख. ट. । ७. 'तथाहि···विधायानन्तरं' नास्ति–छ. । ८. शक्त्ये–ट ।

1. अत्र "महाशून्ये" (श्लो. १४९) इति विज्ञानभैरववचनम्, योगिनीहृदयदीपिकास्थं "धर्माधर्महविर्दीप्ते" (पृ. २६४) इत्यादिश्च पर्द्यनिवचन चानुगन्तव्यम् ।

लक्षद्वयेन पापानि सप्तजन्मकृतान्यपि ।
नाशयेत् त्रिपुरा देवी साधकस्य न संशयः ॥ ११ ॥
[2]जप्त्वा लक्षत्रयं मन्त्री [3]यन्त्रितो मन्त्रविग्रहः ।
पातकं[4] नाशयेदाशु [5]सप्तजन्मसहस्रजम् ॥ १२ ॥
जप्त्वा विद्यां चतुर्लक्षं महावागीश्वरो भवेत् ।

इतीरिता सकलजगत्प्रभाविनी क्रमोत्क्रमक्रमगुणिताणमालिका[6] ।
अभीष्टसाधनविधये च मन्त्रिणां भवेन्मनुप्रतिपुटिताक्षमालिका ॥ इति ।
(प्र० सा० ८।२६)

ता विहायात्र मुक्ताफलादिर्गौणार्थो गृह्यते। महामुख्यार्थस्तु कारणेश्वरी[7]-पङ्क्तिसंविन्मार्गजपविधौ द्रष्टव्यः । तदुक्तं श्रीमहागुरुभिः—

मत्परं नास्ति तत्रापि जापकोऽस्मि तदेक्यतः ।
तत्त्वेन जप इत्यक्षमालया दिशसि क्वचित् ॥ इति ।
(शि० स्तो० ३।१७)

समाहृत्य गृहीत्वा । यन्त्रित. चर्यापादोक्तक्रमेण संयतः । मन्त्रविग्रहो [10]मन्त्रन्यस्तदेहः । जप्त्वा जपित्वा । जपशब्दनिर्वचनेऽभियुक्तोक्तिः—

मन्त्रतत्त्वाप्रमादो यः स जपो जन्मपालनात् ।
जन्म मन्त्रसतत्त्वं तत्पालनं [11]तद्विमर्शनम् ॥ इति ।

[12]असौ पारमार्थिको जपः । अत्र तु वर्णावृत्तिरूप इति विशेषः । जप-[13]विधावभियुक्तोक्तिः—

श्लोका जपसंख्यावाचकाः स्पष्टार्थाः । विधिवज्जायत इत्यारभ्य स्वच्छन्दगतिरीश्वर इत्यन्तमन्थो मूलविद्याफलवचनः स्पष्टार्थः ॥ ७-१७ ॥
क्षमालाग्रहणादि कृत्वा यथाकाम जपेदिति । ततो निगदेन निजानुभूतिव्यक्तेन, उपांशुना निज-श्रुतिव्यक्तेन, मानसेन मनोगतेन सर्वोपचारेण जपेत् । मुक्ताफलामलमणिरिति । निर्मलमुक्ता-मणिरिव स्थित स्फुरितम्[14] । लक्षमात्रमित्यादि गतिरीश्वर इत्यन्त स्पष्टार्थं ॥ ७-१७ ॥

---

१. नास्त्येष श्लोकः—सख. । २ प्रयतो—थाक. ख. । ३. कान्ता—सक. । ४. यदि—ब. सक. । ५. गम्—याग. से., कम्—सक. । ६. र्णमालिका—मा. । ७. कारणेश्वर—ख. ङ., परमेश्वरि—ग. । ८. विशति—ज. । ९. मार्गेण—च. ङ. । १०. 'मन्त्रन्यस्तदेह.' नास्ति—ख. ङ. । ११. सद्वि-ग. ङ. । १२. 'असौ ''च ॥ इति' नास्ति—ख. ङ. । १३. विधाने—ग. । १४. स्फुटितम्—ङ. ।

पञ्चलक्षाच्[1]चादरिद्रः साक्षाद् वै[2]श्रवणायते ॥ १३ ॥
जप्त्वा पञ्चलक्षमेतस्या महाविद्याधरेश्वरः ।
जप्त्वैव[3] सप्तलक्षाणि खेचरीमेलकं[4] व्रजेत् ॥ १४ ॥
अष्टलक्षप्रमाणं तु[5] जप्त्वा विद्यां महेश्वरि[6] ।
अणिमाद्यष्टसिद्धीशो[7] जायते देवपूजितः[8] ॥ १५ ॥
नवलक्षप्रमाणं तु जप्त्वा त्रिपुरसुन्दरीम् ।
विधिवज्जायते मन्त्री[9] रुद्रमूर्तिरिवापरः ॥ १६ ॥
कर्ता हर्ता स्वयं गौरि[10] लोकेऽप्रतिहतप्रभः ।
प्रसन्नो[11] मुदितो धीरः स्वच्छन्दगतिरीश्वरः ॥ १७ ॥

पद्मासनः प्राग्वदनोऽप्रलापी तन्मानसस्तर्जनिवर्जिताभिः ।
असंस्पृशन् वाऽङ्गुलिभिर्जपेत् तं नातिद्रुतं नातिविलम्बितं च ॥ इति ।
(प्र० सा० २०।३९)

एतस्या विद्यायाः । खेचरीमेलनं योगिनीभिः सहासिका । विधिवद् यथाशास्त्रम् । रुद्रमूर्तिरिवापर इति शापानुग्रहक्षमो महायोगी भवतीति । कर्ता अनुग्रहविधौ श्र्यादिसंयोजनसमर्थः । हर्ता निग्रहविधौ श्र्यादिसंहरण[12]-प्रवीणः । स्वयम् । सिद्धमन्त्रः[13] साधक इत्यर्थः । सिद्धिर्नाम देवतात्मत्वेन प्रकाशमानता[14] । तदुक्तमभियुक्तैः—

सिद्धिर्नाम मन्तृना[15] हि देवतानाम[16]हङ्कृतेः ।
दृढत्वं तच्च ताद्रूप्यतादात्म्यामर्शनादिभिः ॥ इति ।

[17]इयं महासिद्धिः । इह हि[18] लौकिकी सिद्धिरुच्यते । प्रसन्नः अति[19]प्रसन्नः

---

१. दुरिद्रोऽपि—चाग. से सक. ख., क्षेत्रेरिद्रोऽपि—ब. । २. श्रवणो भवेत्—याग. से. सक. ख. । ३. सप्तलक्षाणि जप्त्वैवं—च. । ४. मेलको भवेत्—राग. से. सख, मेलनं भवेत्—सक., सायकः खेचरो भवेत्—च. । ५. च—से., चैव—सक. । ६. तु साधक—च. । ७. नामोऽपरो देवि जायते—मख. । ८. दिवि पूजक.—च., देवि पूजित—सक. । ९. देवि—साग. । १०. देवि—च. । ११. नित्यप्रमुदितो वीरः—याक. ख., धीरः—सक. । १२. वरण—ग. ड., संहरणकर्मणि—ग. । १३. सिद्धं मन्त्र—ग. । १४. मानत्वम्—ग. । १५. मन्त्राणा—ग. । १६. ताया अ—ग. घ. । १७. 'इयं…रुच्यते' नास्ति—ख. ङ. । १८. 'हि' नास्ति—ग. । १९. 'अति…त्कालुष्य.' नास्ति—ख. ।

निगदेन यदा जप्तं लक्षं चोपांशुना कृतम्[2] ।
मानसेन महेशानि कोटिजापफलं[3] लभेत् ॥ १८ ॥

प्रशान्तमायाकालुष्यः । मुदित[4] प्रत्यभिज्ञातशङ्करात्मस्वभावानुत्तरानन्दचमत्कारः । धीरः पुनः[5] पुनर्विभावित[6]महेश्वरस्वरूपामर्शनतदुपनिषत्सारसंग्रहः । स्वच्छन्दगतिः—

योगी स्वच्छन्दयोगेन स्वच्छन्दगतिचारिणा ।
स्वच्छन्दपदवीलीनः[7] स्वच्छन्दसमतां व्रजेत् ॥
(स्व० त० ७ । २६०)

इत्याम्नातनीत्या विधिनिषेधागोचरनिर्यन्त्रणमहारहस्यशिवमार्गानुप्रविष्टः । ईश्वरः समस्तविभूतिप्रसवावनिः[9] ॥७–१७॥

निगदेनेत्यस्यायमर्थः—उच्चैर्भाषणेन लक्षजपस्य फलम् उपांश्वेकेन लभ्यते । उपांशुरूपस्य कोटिजपस्य फलं मानसेनैकेन लभ्यत इति । अत्राभियुक्तवचनम्—

उच्चारो मनसा स्थानध्यान[10]वर्णप्रकल्पनात् ।
मानसो जप इत्युक्तो योगमार्गप्रवर्तक. ॥

निगदेनेत्यादि । वाचिकलक्षजपफलमुपांशुना जप्तं कोटिजाप्यफलमेकेन मानसेन लभ्यते[11] । वाचिकोपांशुमानसानां लक्षणं श्रीसिद्धनाथपादैरुक्तम्—

उच्चारो मनसा स्थानध्यानवर्णप्रकल्पनात् ।
मानसो जप इत्युक्तो योगमार्गप्रदर्शकः ॥

निगदेनेत्यादि । प्रागेव "सहस्र यदि वा जपेत्" (५।५) इति भूतभीताना सहस्रसख्यानिगदादयो गृह्यन्ते[12] । अत एव निगदेन जप्तं सहस्र यथा जप्तमेव[13] न नार्थत एवेत्यर्थ । उपांशुजप्त सहस्र निगद लक्षजपसम भवति । मनसावर्तित जप[14] सहस्र निगदजपकोटिर्जायते ॥ १८ ॥

१ सु यज्जप्तं–वाग. से., यथा जप्तं–सव., तथा जप्त–सल. । २. समम्–वाग. से., स्मृतम्–मव. ल. । ३. जाप्यफल भवेत्–वाग. से., जाप्य–ग., जाप्यफलं–सव. ल. । ४. मुदित प्रमुदितः–घ. । ५. 'पुन.' नास्ति–ख. ङ. । ६. निभालित–ङ. । ७. स स्वच्छन्दपदे युक्त–मु. । ८. लग्न–ग. । ९. प्रसव.–ग., प्रसवावधि.–घ. । १०. ध्यानस्थान–क, ग. घ. । ११. लभते–ट. । १२. गृह्णन्ति–ङ. । १३. स्तमेव–ङ. । १४. 'जपं' नास्ति–ख. ।

यत्र वा कुत्रचिद्देशे लिङ्गं वै पश्चिमामुखम् ।
स्वयम्भु बाणलिङ्गं वा इतरद्वापि सुव्रते ॥ १९ ॥
तत्र स्थित्वा जपेल्लक्षं त्रिपुरीकृतविग्रहः ।
ततो भवति देवेशि त्रैलोक्यक्षोभको नरः ॥ २० ॥

उपांशुर्निजकर्णैकगोचरः सिद्धिदायक. ।
सुस्पष्टवचनोच्चारो वाचिक सिद्धिदायकः ॥(सि० पा०) इति ।

अत्र मानवं वचनम्—

विधियज्ञाज्जपो यज्ञो विशिष्टो दशभिर्गुणैः ।
उपांशुः स्याच्छतगुणः साहस्रो मानसः स्मृतः ॥ (२।८५) इति ॥१८॥

स्वयम्भुबाणेतरलिङ्गाना मध्येऽन्यतमलिङ्गसन्निधौ जपेदित्याह— यत्रेतिद्वयेन । यत्र कुत्रचिदिति मेध्यामेध्यविकल्पो न कर्तव्य इत्याह॥१९–२० ॥

उपांशुर्निजकर्णैकगोचरः सिद्धिदायकः ।
सुस्पष्टवचनोच्चारो वाचिकः सुविशुद्धिदः ॥ (इति) ॥ १८ ॥

यत्र वा कुत्रचिद्देशे लिङ्ग वै पश्चिमामुखम् । स्वयम्भूर्बाणलिङ्ग वा इतर वापि सुव्रते ॥ इत्यस्य (व्याख्या लिख्यते)—[1]अस्मिन् शरीरे यत्र कुत्रचिद् मूलाधारप्रदेशे पश्चिमाभिमुख स्वयम्भुवाचकं ज्योतिर्लिङ्गं स्फुरति तत्र स्थित्वा लक्षं जपेत् । तथाऽस्मिन् शरीरे

यत्र कुत्रचिदित्यादिग्रन्थार्थो बहिरन्तर्भवेन द्विविध । अन्तस्य मूलाधारहृदय भ्रूमध्येषु पश्चिमामु(खम? खान्यू)र्ध्वस्फुरच्छक्ति(ज्यों? ज्यो)तिर्बिन्दुलिङ्गानि स्वय(म्भु)-बाणेतराख्यानि स्यु । तत्र तत्र क्रमेण स्थित्वा तत्तल्लिङ्गमपि लक्षीकृत्य मानस लक्ष जपेत् । बाह्येऽपि स्वयमाविर्भूत लिङ्गम्, बाणलिङ्गाख्य भक्त्या पूजित नर्मदालिङ्ग

---

१. म्भूर्वा–अ. सक. । २ र वा–अ. ब. सख. । ३. कारक–बाग. से. सख. । ४. एपा पङ्क्तिर्न दृश्यते–ख. ग. ङ. । ५. शुद्धिमायत –घ । ६. पय–ग. घ. । ७. सहस्रो–ख. ग. घ. ङ. । ८. स्वयम्भुबाणामृतलिङ्गाना पश्चिमाभिमुखाना मध्ये–घ, स्वयम्भुवाना लिङ्गाना–ग. । ९. 'जपे जप्य' नास्ति–ग. । १०. मेध्यदेश–घ. । ११. 'सिद्धिदायक' इति सर्वासु मातृकासु स्थित पाठ । अत्र ज्ञानदीपविमर्शिनीस्थ पाठ स्थापित । १२. म्भु वा–ग., भुव बाणलिङ्ग–छ. ।

1 "ब्रह्माण्ड इव पिण्डाण्डेऽपि स्वयम्भ्वादिलिङ्गानि उत्तरपटले वक्ष्यन्ते । तत्परत्वेनैतद्ग्रन्थव्याख्यानं रत्नावलीकारस्य व्यामोह एव" (से. पृ. १६६) ।

एवं जप्यं यथाशक्ति कृत्वादौ साधकोत्तमः ।
होमं कुर्याद् दशांशेन कुसुमैर्ब्रह्मवृक्षजैः ॥ २१ ॥
कुसुम्भकुसुमैर्वापि त्रिमध्वक्तैर्यथाविधि ।
ततो भवति विद्येयं महाविघ्नौघघातकी ॥ २२ ॥
सर्वकामप्रदा देवि भुक्तिमुक्तिफलप्रदा ।
योनिकुण्डे भगाङ्के वा वर्तुले वार्धचन्द्रके ॥ २३ ॥

जप्यं जपम् । होमं कुर्यादिति ।

चिद्विकासेन वैद्यस्य तद्विलासस्य तत्तया ।
परामर्शो महाहोमः परिपूर्णमहाफलः ॥

इत्यकल्पितार्चापरामर्शहोमोपनिषत् । इह तु तदाप्तये गौणो होमविधिः । दशांशेन जपाद् दशांशेन । ब्रह्मवृक्षः पलाशः । तदुद्भवैः समित्पुष्पादिभिः । कुसुम्भो वह्निशिखः । त्रिमधु शर्करा घृत मधु । अघं पापम् ॥ २१–२३ ॥

यत्र कुत्रचिदाधारप्रदेशे हृदयकमलोपलक्षिते बाणवाचकं ज्योतिर्लिङ्गं समुल्लसति तत्र स्थित्वेत्यादिपूर्ववत् । तथा यस्मिन् कस्मिश्चित्प्रदेशे आधारे भ्रूमध्ये इतराख्यं ज्योतिर्लिङ्गं तिष्ठति तत्र स्थित्वेत्यादि पूर्ववत् । अथवा बाह्ये यत्र कुत्रचित् प्रदेशे स्वयम्भूलिङ्गं पश्चिमाभिमुखं तिष्ठति, तथा बाणलिङ्गं स्थापितं तिष्ठति, इतर पर्वतलिङ्गं वा पश्चिमाभिमुखं तिष्ठति, नन्दिगणेशादिरहितस्थानमन्विष्य प्राप्य तत्र स्थित्वा लक्षं जपेदिति भावः । तदुक्तमुत्तरषट्के—

पश्चिमाभिमुखं लिङ्गं योनिस्थं परिकीर्तितम् ।
स्वयम्भूर्बाणलिङ्गं वा इतरं वापि सुव्रते ॥ इति ॥ १९–२० ॥

भगाङ्क इत्यश्वत्थपत्राकृतिरिति भावः ॥२१–२७॥

बाणलिङ्गम्, इतरस्यापि न पर्वतभव पश्चिमाभिमुखम् । नन्दिकेशादिरहित तिष्ठति चेत् तत्र स्थित्वा लक्ष जपेदिति ॥ १९–२० ॥

होमं कुर्याद्दशांशेनेत्यारभ्य कालमृत्युयमादिभिरित्यन्त श्लोकसमुदायः कुण्डलक्षणहोमद्रव्यतत्फलवाची प्राय स्पष्टार्थः । तत्रापि भगाङ्के अश्वत्थपत्राकृतौ ॥२१–२७॥

---

१ जप-वाक. ख. ग. से. अ. व., जाप्य-सत. । २. घातिका-वाग. से., घ्नोपघातिका-सक., महाघौघविनाशिनी-सख. । ३. भगाकारे-वाग. से. । ४. चन्द्रकापरे-सत. । ५. चैत्यस्य-ग. घ. । ६. परिपूर्णकलोदय -ग. । ७. इत्यकल्पनाच्च-ख. ङ., इत्यनिरुपकल्पनाख्या-घ. । ८. 'इह · विधि.' नास्ति-ख. ङ. । ९. 'दशांशेन' नास्ति-ख. ङ. । १०. 'तदु·· दिभिः' नास्ति-ख. ग. ङ. । ११. 'वा' नास्ति-छ. । १२. म्भु वा-ग., भुवं बाणलिङ्गं-छ. ।

नवत्रिकोणकुण्डे[1] वा चतुरस्रे[2]ऽष्टपत्रके[3] ।
योनिकुण्डे भवेद्वाग्मी भगे[4] चाकृष्टिरुत्तमा ॥ २४ ॥
वर्तुले च भवेल्लक्ष्मी[7]रर्धचन्द्रे त्रयं[6] लभेत्[5] ।
नवत्रिकोणकुण्डे[8][9] तु खेचरत्वं प्रपद्यते[10] ॥ २५ ॥
चतुरस्रे[11] भवेच्छान्तिर्लक्ष्मीः[12] पुष्टिररोगता ।
पद्माङ्के[13] सर्वसम्पत्ति[14]रचिरादेव[15] जायते ॥ २६ ॥
चक्रे[16]ऽष्टकोणसुभगे समीहितफलं लभेत्[17] ।
मल्लिकामालतीजाती[18]पुष्पैः[19]राज्य[20]परिप्लुतैः ॥ २७ ॥

योनिकुण्डे अश्वत्थदलाकारे । भगाङ्के मन्मथावासभूमौ[21] । वर्तुले वृत्ताकारे । अर्धचन्द्रके अर्धचन्द्राकारे । नवत्रिकोणकुण्डे[22] नवत्रिकोणाकारे कुण्डे । अष्टपत्रके अष्टदलाकारे । आकृष्टिराकर्षणम् । पद्माङ्के अष्टदलाकारकुण्डे चक्रेऽष्टकोणसुभग इत्यस्यायमर्थः—अष्टभिः कोणैः सुभगे चक्रे, चक्राकारे कुण्ड इति यावत्[23] ॥ २३–२७ ॥

वाग्भवबीजमात्रसाधनेऽपि मल्लिकाजात्यादिभिः श्वेतपुष्पैः सारस्वतसिद्धये होम इत्यर्थः । मल्लिकामालतीत्यादि[24] । अत्र विकसितैरनाघ्रातैः

वाग्भवबीजसाधने होमद्रव्यम्—मल्लिकामालतीत्यादि । श्वेतपुष्पैः[25] सारस्वत[26]सिद्धये होमः कार्यः । करवीरजपापुष्पाणि वश्यार्थमिति । कर्पूरादि सौभाग्यार्थम् । पुरं

वाग्भवबीजसाधनेऽपि मल्लिकाजातिभि श्वेतपुष्पै सारस्वतसिद्धये होम, करवीरजपापुष्पाणि वश्याय, कर्पूरादि तत्सौभाग्यसिद्धये । पुरं गुग्गुलु । एतदपि वश्याय । फलं महासव-

---

१. चक्रे—वाक. ख., कुण्डेऽपि—सख. । २. थे—वाक. ख. । ३. कोणके—सख. । ४. भगाङ्के कृष्टि—वाक. ख. । ५. लभे—सख. । ६. जयं—सक., श्रियं—च., द्वय—सख. । ७. भवेत्—वाग. से. व. सख. । ८. नवत्रिकोण, वर्तुल इति पङ्क्तिक्रमः—व. । ९. कुण्डेऽपि—सक. । १०. प्रजायते—वाग. से व. सक. ख. । ११. रस्रे—व. सक. । १२. न्ति पुष्टिर्नीरोगता तथा—सक. । १३. पद्मामे—वाग. से. । १४. सिद्धिस्तु अ—सक. । १५. द्देवि—व. । १६. अष्टकोणे तु—वाग. से. । १७. भवेत्—वाग. से. । १८. जाति—से. सक. । १९. श्चैव—सक. । २०. मधु—वाग. से. व. सक. । २१. कूपे—ख. ग., कूटे—ङ. । २२. 'नव…चक्राकारे' नास्ति—ख. ङ. । २३. 'यावत्…होम इत्यर्थः' नास्ति—ख. ग. ङ. । २४. 'मल्लिका…येत् ॥ इति' नास्ति—ख. घ. ङ. । २५. पुष्प—छ. । २६. 'सारस्वतसिद्धये' नास्ति—क. छ. ।

[1]हुतैर्भवति वागीशो मूकोऽपि परमेश्वरि ।
करवीरजपापुष्पाण्याज्ययुक्तानि पार्वति ॥ २८ ॥
हुत्वा[2]र्कर्पयते मन्त्री [3]स्वर्भूपातालयोषितः ।
[4]चन्द्रकस्तूरिकामि[5]श्रं [6]हुत्वा कुङ्कुममीश्वरि ॥ २९ ॥
[7]तत्र कन्दर्पसौभाग्या[8]त् स सौभाग्याधिको भवेत् ।
[9]चम्पकं पाटलादीनि हुत्वा[10]ऽसौ श्रियमाप्नुयात् ॥ ३० ॥
श्रीखण्डमगुरुं [11]चापि कर्पूरं [12]पुरसं[13]युतम् ।
हुत्वा[14]ऽमरपुरन्ध्रीणां देवि वि[15]क्षोभको भवेत्[16] ॥ ३१ ॥
हुत्वा [17]पलं त्रिमध्वक्तं कृत्वा स्मृत्वा महे[18]श्वरीम् ।
खेचरो जायते देवि गत्वा [19]नक्तं चतुष्पथे ॥ ३२ ॥

सुगन्धिभिरनु(छि?पि)तै पुष्पैरिति तात्पर्यम् । उक्तं च—

मुकुलैः पतितैर्म्लानै शीर्णैर्वा जन्तुदूषितैः ।
आघ्रातैरङ्गसंस्पृष्टैरुषितैश्चैव नार्चयेत् ॥ इति ।
(प्र० सा० ६।५३)

[20]हुतैरित्यादि । हुतै होमे. । वागीश. वाचस्पति । चन्द्रकस्तूरिकामिश्रम् । इद कुङ्कुमस्य विशेषणम् । चन्द्र कर्पूर । तत्र होमे । असौ होता । श्रीखण्डं चन्दनम् । पुरं गुग्गुलु. । [21]अमरपुरन्ध्रीणाम् अप्सरसाम् । पलं मासम् । काल-

गुग्गुलुः । एतदपि यद्यार्थे । पल महामासादि । दधिमधुक्षीरलाजादि कालजिद्धोमार्थम् ॥

---

१. नास्त्येव श्लोक –ब. । २ चाकर्पते–ब. । ३. स्वभू–वाक. ख. । ४. चन्द्र–वाग. से., सित–सक. । ५. युक्त–सक. । ६. कृत्वा–वाक. ख. । ७. हुत्वा–वाक. ख. । ८. ग्योल्लाससामर्थ्यवान्–वाग. से, ग्याधिकसौभाग्यभाग्–ब., ग्य लभते साधकोत्तम – सक. । ९. चम्पक–वाक. ख., पाटलाजातिकुसुमै –सक. । १०. वै–वाक–ख. ग. से. । ११. चा–मे. सख. । १२. पुर–च. । १३. मिश्रितम्–सख. । १४. पुर–वाक. ख. सक. । १५. क्षोभकरो–वाग. से. सक., क्षोभाय जायते–सख. । १६. इत परम्– 'दासोऽपि लभते सद्यो लक्षाम्भोरुहहोमत । दुर्भग सुभगो भूयात्लक्षकह्लारहोमत ॥" एष श्लोकोऽधिको दृश्यते–वाग. से. । १७. फलत्रय देवि त्रिमध्वक्त–सक. । १८. श्वरि–ब. सक. ख. । १९. रात्रौ–वाग से. सक ख., हुत्वा–ब. । २०. 'हुतैरित्यादि' नास्ति–ख. ग. ङ. । २१. 'अमरपुरन्ध्रीणाम्' नास्ति–ख. ङ. ।

तथा दधिमधुक्षीरमिश्रांल्लाजान् महेश्वरि ।
हुत्वा न बाध्यते रोगैः कालमृत्युयमादिभिः ॥ ३३ ॥

इति श्रीनित्याषोडशिकार्णवे पञ्चम पटल ।

ग्रन्थश्च परिसमाप्तः ॥

— ० —

मृत्युयमादिभिरिति । [1]आदिशब्देन व्याधिर्लक्ष्यते । कालोऽवच्छेदक । मृत्यु मारयिता । यम उपरमयिता । व्याधि. चिन्ताकर । शरीरोपतापलक्षणो रोग । इदमस्य हृदयम्—

कालो मृत्युर्यमो व्याधिस्तत्त्वतस्त्वेक एव तु ।
वृत्यन्तरविशेषेण पर्यायेणाभिधीयते ॥
सर्वावच्छेदक कालो मृत्युर्मारयिता च स ।
यमनाद्यम एवाय व्याधिश्चिन्ताप्रदो हि स ॥

इत्युक्तदिशा बहुविकारप्रदा एता शरीरायासकारिण्यो विकल्पोदयभूमयोऽ-

---

होम कुर्याद्दशांशेनेत्यारभ्य हुत्वा न बाध्यते रोगै कालमृत्युयमादिभिरित्यन्तः श्लोकसमुदाय कुण्डलक्षणहोमद्रव्यतत्फलवचन ॥२७–३३॥

॥ इति श्रीविद्यानन्दविरचिते चतुश्शतीटिप्पणेऽर्थरत्नावल्या
त्रिपुराजपहोमोपदेश पञ्चम पटल ॥

मारादि । दधिमधुक्षीरमिश्रैर्लाजै कलहादिविजयाय । इति शुभम् ॥ २७–३३ ॥

---

१. सदा–याक. ख. । २. देवि–सख. । ३. व्याधि–सक. । ४. भयादिभि –याक. ख. । अत्र—हुत्वा पल, हुत्वा न, खेचरी, तथा—इति पङ्क्तिक्रमो दृश्यते–ख. । ५. इत परमिमेऽधिका दश श्लोका दृश्यन्ते केवल सेतुबन्ध एव—

'सम्यक्तम प्रकल्पोक्तैर्ध्यानहोमजपादिभि । प्रयोगा कथिता देवि सिद्ध्यन्त्येव न संशय ॥
तस्य मन्त्राक्षरस्थाने विद्यामेता तु विन्यसेत् । एतस्यां साधितायां तु सिद्धा स्यान्मातृका यत ॥
गुरूपदिष्टमार्गेण मातृकाऽन्तरिता न्यसेत् । कर्तव्य परमेशानि सर्वसिद्धिप्रदायकम् ॥
न ध्यान मुखमुद्रादिकल्पानां परिकल्पनम् । ध्यान शक्तिसमावेशात् सुमहत्तामरस्यकम् ॥
समर्तेर्नियमधार प्रोच्चरेन्नादमात्रकम् । एष एव जप प्रोक्तो न च बाह्यजपो जप ॥
तावदग्नौ न होतव्य सततन्नोदित यथा । यावदात्ममहावह्नौ मन पूर्णाहुतिं हुनेत् ॥

[1] "यमादिभिरित्यादिपदेन परहरणादिग्रहणम् । व्याधिग्रहणमिति प्राचां व्याख्याने रोगव्याध्यो र्भेदभ्रिरप" (मे पृ १७१)।

वस्थाः कलयापि कतिपयकालशरीरस्थितिकृत्त्विदशाहारन्यक्कारितमहाहन्ता[1]-महामृतमहोदधिनिमज्जद्देहादिप्रमातृकस्य समावेशरसास्वादनिपुणस्य[2] महा-योगिजनस्य—

> जीवन्नेव विमुक्तोऽसौ यस्येयं[3] भासना सदा।
> यः शिवं भावयेन्नित्यं न काल. कलयेच्च तम् ॥[4]
>
> (स्व० त० ७।२५९)

इत्याम्नातनीत्या न[5] कदाचित् संभावनाप्रत्ययविषयता भजन्तीति शिवम् ॥ २७-३३ ॥

> एवं[10] प्रजल्पितं मातस्त्वद्भक्त्युद्रेकतो मया।
> समञ्जसं वेतरद्वा तत् ते सोढव्यमम्ब हे ॥
> प्रसृता[11] भारतीज्योत्स्ना शिवानन्देन्दुमण्डलात्।
> कुदेशिकमहाघर्मसन्तप्तै. सेव्यतां चिरम् ॥

> एतद्दर्पणसुस्पष्ट चतुश्शत्यागमार्थवत्[12]।
> योगीन्द्रो वामन कुर्यात् परम पदमश्नुते ॥

॥ इति श्रीविद्यानन्दनाथविरचिते चतुश्शतीटिप्पणेऽर्थरत्नावल्या पञ्चम पटल ॥

॥ समाप्तोऽय ग्रन्थ ॥

— ०:—

स्वसंवित् त्रिपुरा देवी लौहित्य तद्विमर्शनम्। पाशाङ्कुशौ तदीयौ तु रागद्वेषात्मनौ स्मृतौ ॥ शब्दस्पर्शादयो बाणा मनस्तस्याभवद्धनु.। विश्वप्रतीतिजनिका शक्तयश्च क्रमेण याः ॥ पूर्वपश्चिमकौ द्वारौ प्राणापानात्मकौ स्मृतौ। कालो धामानि भूतानि नव चक्राण्यनुक्रमात् ॥ करणेन्द्रियचक्रस्य। देवीं संवित्स्वरूपिणीम्। विश्वाहङ्कृतिपुष्पैस्तु पूजयेत् सर्वसिद्धये ॥" इति।

१. इति–ग.। २. न्तामृत–ग, न्ता मद–घ.। ३. स्वादन–ख। ४. यस्यैया–मु.। ५. भावना–ट.। ६. शिवो हि भावितो नित्य न काल' कलयेच्छिवम्–मु.। ७. कलये–ग.। ८. 'न' नास्ति–ख, ट.। ९. 'शिवम्' नास्ति–ग.। १०. अत्रत्योऽन्तिम श्लोक प्रथमत्वेन स्थापित.–ख ट.। ११. प्रसूता–ग.। १२. माद् भवेत्–ख.।

1. "तन्त्रराजे कालादिनवात्मकत्वस्य चक्राणामनुक्तावपि तद्भाष्यकर्तृभिः पञ्चत्रिंशे पटले "यन्त्राणि मन्त्रा· सर्वत्र" (३५।१६) इति श्लोकव्याख्यावसरे चक्रनववक्वासनामेतामेव कल्पयित्वा तत्संमत्यर्थं नित्याषोडशिकार्णवे प्रोक्तमिति ग्रन्थेन कालो धामानि भूतानीत्यर्धमेव

इति परमरहस्यं प्राप्तसत्सम्प्रदायं
स्फुटविवृतिविलासं प्रोन्मिषच्चक्रराजम् ।
निपुणमतिनिषेव्यं निर्गताशेषदोषं
विवरणमकृतेदं श्रीशिवानन्दयोगी ॥
एकत्रिंशत्त्रिकद्वन्द्वतत्त्वात्मपरमेशितुः ।
परानुग्रहसृष्ट्यंशत्रितयं हृदयं नुमः ॥
एवमृजुविमर्शिन्यां नित्याषोडशिकार्णवे ।
शिवानन्दपरामृष्टः पञ्चमः पटलो गतः ॥

—:०:—

१. 'निर्गता···नुमः' नास्ति—ख. ङ. । २. अस्या—ग. । ३. कोदधेः—ग. । ४. ष्टं पञ्चमं पटलं गतम्—ख. ङ. ।

लिखितम् । एवं सति यत् प्राचीनैर्विमर्शिन्यादिटीकाकारैः सर्वैरेककण्ठ्येन मूलस्थपञ्चमपटलस्य चतुस्त्रिंशता श्लोकैरेव समाप्तिं मन्यमानैस्तत्र पठ्यमानान् दश श्लोकान् पुस्तकेषूपलभ्यमानान् संगतानपेक्षितानपि परित्यजद्भिः किमभिप्रेतमिति त एव प्रष्टव्याः । यदि पुनः सार्धत्रिंशदधिकचतुश्शतश्लोकघटिताया अस्याः पञ्चपटल्याः पूर्वचतुश्शतीतिसमाख्यासमर्थनार्थमिदं साहसम्, प्रथमचक्रोद्धारान्ते सार्धत्रयाणां द्वितीयचक्रोद्धाररूपाणां सप्तदशानामत्रत्यानां दशानां च श्लोकानां त्याग इत्याशयः स्यात्तदाऽप्ययुक्तमेव; अतिप्राचीनैर्मनोरमाकारैरेतत्तन्त्रीयत्वेन लिखितश्लोकाल्लिङ्गात् पुस्तकेषूपलम्भाच्च कतिपयानामप्रक्षिप्तत्वे निश्चिते सति समाख्याया एवाल्पन्यूनाधिकभावाविवक्षया गौणत्वेन निर्वोढुमुक्तत्वात्" (से. पृ. १७५-१७६) ।

परिशिष्टभागः

तत्र

दीपकनाथसिद्धविरचितं त्रिपुरसुन्दरीदण्डकम्
शिवानन्दमुनिविरचितः सुभगोदयः
शिवानन्दमुनिविरचिता सुभगोदयवासना
शिवानन्दमुनिविरचितं सौभाग्यहृदयस्तोत्रम्
अमृतानन्दयोगिविरचितः सौभाग्यसुधोदयः
अमृतानन्दयोगिविरचितश्चिद्विलासस्तवश्च ।

त्रिपुरसुन्दरीदण्डकम्

दीपकनाथसिद्धविरचितम्

जयति निजसुधाम्भस्संभवा वाग्भवश्री-
रथ सरससमुद्यत्कामतत्त्वानुभावा ।
तदनु परमधामध्यानसंलक्ष्यमोक्षा
रविशशिशिखिरूपा त्रैपुरी मन्त्रशक्तिः ॥ १ ॥

जय जय जगदेकमातर्नमश्चन्द्रचूडेन्द्रसोपेन्द्रपद्मोद्भवोष्णांशुशीतांशुशिखिपवनयमधनदनुजेन्द्रपतिवरुणप्रमुखसकलसुरमुकुटमणिनिचयकरनिकर-परिजनितपुरविविधरुचिरुचिरकुसुमचयवुद्धिलुब्धभ्रमद्भ्रमरमालाविनादानुगत-मञ्जुशिञ्जानमञ्जीरकलकनकमयकिङ्किणीक्वाणयन्नृत्यदुद्दामनिभृतपदललित-किङ्करालङ्कृतसुचङ्क्रमणलीले सुलीले स्थलाम्भोजनिभचरणनखरत्न-कान्तिच्छलेन हरनयनहव्याशनप्रतिकृतानङ्गविजयश्रियाऽसौ भवत्या भवेनेव शरणागतः पादमूले समालीन इ(वा)लक्ष्यते सुलक्ष्यते ललितलावण्यतरुकन्दली-सुभगजङ्घालते चिह्नते ॥ २ ॥

गलितकलधौतप्रभोरु(द्य१द्यु)ते सु(द्य१द्यु)ते विद्युदुद्योतमाणि(क्य१क्य)बन्धोज्ज्वलानर्घकाञ्चीकलापानुसंयमितसुनितम्बविम्बस्थले सुस्थले ॥ ३ ॥

स्मरद्विरदपरिरचितनवरोमराज्यङ्कुशे निरङ्कुशे ॥ ४ ॥

दक्षिणावर्तनाभिभ्रमत्त्रिवलीतटपरिलुठितललितलावण्यरससुरतनिम्नगा-भूषितसुमध्यदेशे सुदेशे स्फुरत्तारहारावलीगगनगङ्गातरङ्गव्रजालिङ्गितो-त्तुङ्गनिबिडस्तनसौवर्णगिरिशिखरयुग्मे अयुग्मे उमे ॥ ५ ॥

मुरारिकरकम्बुरेखानुगतकण्ठपीठे सुपीठे लसत्सरलसविलासभुज-युगलपरिहसितनवकोमलमृणाले सुनाले ॥ ६ ॥

महार्हमणिवलयजमयूखचयमांस(लि१ल)करकमलनखरत्नकिरणे जितरणे सुकरणे सुशरणे ॥ ७ ॥

स्फुरत्पद्मरागेन्द्रमणिकुण्डलोल्लसितकान्तिच्छटोच्छुरितगण्डस्थलीरचित-कस्तूरिकापत्ररेखासमुद्घातसुधानायगाण्डीवशोभे सुशोभे ॥ ८ ॥

महासिद्धगन्धर्वगणकिन्नरीतुम्बुरुप्रमुखवररचितवरविविधपदमङ्गला-नङ्गसङ्गीतसुखश्रवणसम्पूर्णवर्णे सुकर्णे जय स्वामिनि ॥ ९ ॥

शशिशकलसुगन्धिताम्बूलपरिपूर्णमुखि सुमुखि ॥ १० ॥

वालप्रवालप्रभाधरदलोपान्तविश्रान्तदन्तद्युतिद्योतिताशोकनवपल्लवासक्त-शरदिन्दुकरनिकरसान्द्रप्रभे सुप्रभे देवि ॥ ११ ॥

विश्वकर्मा(ति?दि)निर्माणविविमूत्रसुस्पष्टनामाग्ररेखे सुरेखे ॥ १२ ॥

कपोलतलकान्तिविभवेन न विभान्ति नश्यन्ति यान्ति धावन्ति तेजांसि च तमांसि च विमलतरतरलतरतारकानङ्गलीलाविलासोल्लसत्कर्ण-मूलान्तविश्रान्तविपुलेक्षणाक्षेपविक्षिप्तरुचिरचितनवकुन्दनीलाम्बुजप्रकरपरि-भूषिताशावकाशे सुकाशे ॥ १३ ॥

चलद्भ्रूलताविजितकन्दर्पकोदण्डभङ्गे सुभङ्गे ॥ १४ ॥

मिलन्मध्यमृगनाभिमयबिन्दुपदचन्द्रतिलकायमानेक्षणालङ्कृतार्धेन्दुरो-(चिल्ल?चिर्ले)लाटे सुललाटे ॥ १५ ॥

लसद्वज्रमणिजालकान्तरितवरचलत्कुन्तलान्तानुगतकु(न्त?न्द)मालानुपक्त-भ्रमद्भ्रमरपङ्क्ते सुपङ्क्ते ॥ १६ ॥

वहद्बहलपरिमलमनोहारिनवमालिकामल्लिकामालतीकेतकीचम्पकेन्दीव-रोदारमन्दारमालानुसग्रथितध(मं?म्मि)ल्लमूर्द्धावनद्धेन्दुकरसञ्चयोऽस्य गगन-तलसञ्चरोऽस्य यशश्छत्ररु(पा१प) सदा दृश्यते ते शिवे ॥ १७ ॥

यस्य मधुरस्मितज्योतिषा पूर्णहरिणाङ्कलक्ष्मी क्षणाक्षे(प?प) विक्षिप्यते तस्य मुखपुण्डरीकस्य कविभि कदा कोपमा केन कस्मिन् कथं दीयते ॥ १८ ॥

[1]सुस्फुटस्फटिकघटिताक्षसूत्रनक्षत्रचयचक्रपरिवर्तनविनोदसन्दर्शितनिशा-समयचारे सुचारे महाज्ञानमयपुस्तक हस्तपद्मेऽत्र वामे दधत्या भवत्या तदा सुस्फुटं वाममार्गस्य सर्वोत्तमत्वं समुपदिश्यते ॥ १९ ॥

1 अथरत्नाव याम् (पृ० २२८) उद्धृतमेतत्।

दिव्यमुखसौरभे योगपर्यङ्कबद्धासने सुवदने सुरसने सुदर्शने सुमदने सुहसने सुरेशि जननि तुभ्य नमो जय जननि तुभ्य नमो जय जननि तुभ्य नम ॥ २० ॥

अ इ उ ऋ ऌ इति लघुतया तदनु दर्घ्येण पञ्चैव योनिस्तथा वाग्भव प्रणव औ बिन्दुर क ख ग घ ङ च छ ज झ ञ ट ठ ड ढ ण त थ द ध न प फ ब भ म य र ल व श ष स ह् क्षेति सुबद्धरुद्रात्मिकाममृत-करकिरणगणवर्षिणी मातृकामुद्गिरन्ती हसन्ती लसन्ती वसन्ती सदा तत्र कमलवनभवनभूमौ भवन्ती भ(व मे?वभे)दिनी भ(य?य)भञ्जिनी सभ्र्भुव-स्वर्भुवनमू(ति?ति)भ ये सुभय्ये सुकाव्ये ॥ २१ ॥

सुकृतिना येन सम्भाव्यसे तस्य जर्जरितजरसो विरजसोऽपि पुत्रीकृतार्कस्य ससर्कपदवाक्यागमवेदवेदाङ्गवेदान्तसिद्धान्तसौरशैवादिवैष्णव-पुराणेतिहासस्मृतिगारुडभूततन्त्रस्वरोदयज्योतिषायुर्वेदनाना(रव्य?ख्यान)-पातालशास्त्रार्थमन्त्रशिक्षादिक विविधविद्याकुल लिखितपदगुम्फसम्बन्धरस-सत्कान्तिसोदारभणितप्रबन्धप्रभार्थसमालङ्कृताशेपभापामहाकाव्यलीलोदया सिद्धिरुपया(न्ति?ति) सद्योऽम्बिके ॥ २२ ॥

वाग्भवेनैकेन वाग्देवि वागीश्वरो जायते। कि(न्तु?न्नु) किल कामाक्षरेण सकृदुच्चरितेनैव तव साधको बाधको भवति भुवि सर्वभृङ्गारिणा तन्नयन-पथपतितनेत्रनीलोत्पला झटिति यदि सिद्धगन्धर्वगणसुन्दरीललितवरविद्या-धरी वासुरी वामरी वा महीनाथनाथाङ्गना वा ज्वलन्मदननगरशरनिकर-दलितसक्षोभिता निग(लि?डि)तेव ज्वलितेव स्खलितेव मुषितेव सपद्यते। शक्तिबीजैकसन्ध्यायिना योगिना भोगिना वैनतेयायते दाहिनाममृतमेधायते दुस्सहविषाणा निशानाथचूडायते। ध्यायते धार्यते येन बीजत्रय तस्य नाम्नैव पशुपाशमलपञ्जरं त्रुन्चति तदाज्ञया सिद्धयति च गुणाष्टक भक्तिभाजा महाभैर(वी?वि) कवलितसकलतत्त्वात्मिके सुस्वरूपे सुरूपे परिणतशिव(ा)या त्वयि तदा क पर शिष्यते का क्रिया शिष्यते यदि त्वद्भक्तिहीनस्य तत्त्वस्य कार्यक्रियाकारिता तदिति तस्मिन् विधौ तस्य किं धाम किं(मा?ना)म किं

कर्म किं शर्म किं नर्म किं वर्म किं धर्म का गतिः का रतिः का मतिः किं वर्जनीयञ्च ॥ २३ ॥

[1]झटिति यदि सर्वशून्यान्तर्भूमौ निजेच्छासमुन्मेषसमयं समासाद्य बालार्ककोटय(शु?श)रूपा विगर्भीकृताशेषसंसारबीजाऽनुवभासि (का त्वं ? कन्दं) तदा (प्य?त्वम)म्बिका गीयसे। तदनु परिजनितकुटिलाग्रतेजोङ्कुरा जननि वामेति संस्तूयसे। ततः (वद्धमु)स्पष्टरेखा शिखा ज्येष्ठेति संभाव्यसे। (तत्र ? सैव) शृङ्गाटकाकारतामागता (तदा) रौद्रीति विख्याप्यसे ॥ २४ ॥

ताश्च वामादिकास्त्वत्कलालीन् गुणान् सन्दधत्यः क्रियाज्ञानचयवाञ्छास्वरूपा, क्रमात् तामरसजन्ममधुमथनपुरवैरिणा बीजभावं भजन्त्यः सृजन्त्यस्त्रिभुवन त्रिपुरसुन्दरीति तेन सङ्कीर्त्यसे ॥ २५ ॥

तत्र शृङ्गाटपीठोल्लसत्कुण्डलोकाकलापा कुलाम्भोल्लसन्ती सुगन्धी शिवार्कं समास्कन्द्य चान्द्रं महामण्डलं द्रावयन्ती पिबन्ती सुधां कुलवधूः कुलं परित्यज्य परपुरुषकुलीनमवलम्ब्य विश्वं परिभ्राम्य सर्वस्वमाक्रम्य तेनैव मार्गेण निजकुलनिवासं समागत्य सन्तुष्यसीति प्रियः कः पतिः कः प्रभुः कोऽस्तु तेनैव जानीमहे हे महेशानि रमसे च कामेश्वरी कामगिर्यालयेऽनङ्गकुसुमादिभिः सेविता तदुपरि जालन्धरपीठे वज्रपीठेषु वज्रेश्वरी परिजना नटचसि पुनः पूर्णगिरिगह्वरे नग्नवसनार्चिते भगमालिनी विलससि देवि ज्वलन्मदनशरनिकरमधुविकसितसमदमधुकरकदम्बविपिनविभवे भगवति श्रीत्रिपुरसुन्दरि श्रीओड्याणपीठे नमस्ते नमस्ते नमस्ते नमस्ते शिवे ॥२६॥

इति त्रिपुरसुन्दरीचरणकि(ङ्करशिरिच?ङ्किणीशिञ्जितं)
महाप्रणतिदीपकं त्रिपुरसुन्दरीदण्डकम्।
इमं भजति भक्तिमान् पठति यः सुधीः साधकः
स चाष्टगुणसम्पदां भवतु भाजनं सर्वदा ॥ २७ ॥

---

[1]: सर्वरत्नाकरग्रन्थ (पृ० २०४) उद्धृतमेतत्।

सौधाम्बुधावरुणपोतसुवर्णशैल-
कादम्बदिव्यवनमध्य(म)वर्णभूमौ ।
भास्वद्विचित्रमणिमण्डपदिव्यपीठ-
मध्यस्थितां भुवनमातरमाश्रयामि ॥ २८ ॥

ब्रह्मेन्द्ररुद्रहरिचन्द्रसहस्ररश्मि-
स्कन्दद्विपाननहुताशनवन्दितायै ।
वागीश्वरि त्रिभुवनेश्वरि विश्वमात-
रन्तर्बहिश्च कृतसंस्थितये नमस्ते ॥ २९ ॥

इति दीपकनाथसिद्धविरचितं
त्रिपुरसुन्दरीदण्डकं समाप्तम् ॥

सुभगोदयः

शिवानन्दमुनिविरचितः

यस्मिन् सृष्टिस्थितिध्वंसविधानानुग्रहात्मकम् ।
कृत्यं पञ्चविधं शश्वद् भासते तं स्तुमः शिवम् ॥ १ ॥
प्रातः शिरसि शुक्लेऽब्जे द्विनेत्रं द्विभुजं गुरुम् ।
वराभययुतं शान्तं स्मरेत् तन्नामपूर्वकम् ॥ २ ॥
मूलादिब्रह्मरन्ध्रान्तं मूलविद्यां विभावयेत् ।
उद्यद्दिनकरोद्योतां यावच्छ्वासं दृढासनः ॥ ३ ॥
अशेषाशुभशान्त्यर्थं समाहितमनाश्चिरम् ।
तत्प्रभामण्डलव्याप्तं शरीरं परिचिन्तयेत् ॥ ४ ॥
स्नानकर्मणि सम्प्राप्ते मूर्ध्नि मन्त्री जलाञ्जलिम् ।
विद्ययाऽथ त्रिशः कुर्यात् तत्पूतांस्त्रिरपः पिबेत् ॥ ५ ॥
तर्पणं च त्रिधा भूयस्त्रिधा च प्रोक्षणं तनौ ।
त्रिधा चार्घ्यं दिनेशाय तन्मुखः सम्यगुत्क्षिपेत् ॥ ६ ॥
चक्रराजं हृदि ध्यात्वा मध्ये देवीं विभावयेत् ।
अष्टोत्तरशतावृत्त्या जपेद् विद्यां प्रसन्नधीः ॥ ७ ॥
ततो मौनी विशुद्धात्मा हृदा विद्यां परामृशन् ।
अवहिर्मानसो योगी यागभूमिमथो विशेत् ॥ ८ ॥
तत्र प्राङ्मुख आसीनो वराघ्यम्बिरभूषणः ।
सिन्दूरचित्रितं चक्रराजं भूमौ समालिखेत् ॥ ९ ॥

---

१. गुन–स. । २. दिवा–स., दादित्यसभाद्या तटित्कोटिसमप्रभाम्–सी. । ३. पटल–गी. । ४. रमपि–सी. । ५. मन्त्रजपाञ्जलि–उ. । ६. त्रिदश–उ. । ७. मयावि–र. । ८. न· प–र. । ९. रञ्जित–स. ।

अथवा हेमताम्रादिपट्टे चक्रं विलिख्य तु।
स्थापयेत् पुरतः पीठे रक्तचन्दननिर्मिते ॥ १० ॥

पञ्चशक्तिचतुर्वह्नितद्विलासात्मकं समम्।
ऋज्व्राकृति[2] यथा चक्रं तथा कुर्यात् समाहितः ॥ ११ ॥

भूगृहं स्वरपत्राब्जं वस्वरं भुवनाश्रकम्।
दशारयुग्ममष्टाश्रं त्र्यस्रं मध्यं च भेदतः ॥ १२ ॥
त्रैलोक्यमोहनं चक्रं सर्वाशापरिपूरकम्।
सर्वसंक्षोभणं चक्रं सर्वसौभाग्यदायकम् ॥ १३ ॥

सर्वार्थसाधकं चक्रं सर्वरक्षाकरं तथा[3]।
सर्वरोगहरं हृद्यं सर्वसिद्धिप्रदाभिधम् ॥ १४ ॥

सर्वानन्दमयं मध्यं नवमं चक्रनायकम्।
नवधा चक्रसङ्केतं यो जानाति स पूजकः ॥ १५ ॥

[4]गन्धपुष्पाक्षतादींश्च दक्षभागे[5] निधापयेत्।
दीपांस्तथाऽभितो[6] मन्त्री पुरतः साधना[7]न्तरम् ॥ १६ ॥

चक्रराजं समभ्यर्च्य ततः सम्पूर्णविद्यया।
यजेत् पुरत्रयं भङ्ग्या बीजत्रयसमन्वितम् ॥ १७ ॥
शोषदाहाप्लवं कृत्वा वाय्वग्निसलिलाक्षरैः।
प्राणायामत्रयं कुर्यात् स्मरन् विद्यां हृदा पुनः ॥ १८ ॥
पार्ष्णिघातकरास्फोटसमुदञ्चितवक्त्रकैः।
तालत्रयमथो दद्यात् सशब्दं सम्प्रदायतः ॥ १९ ॥
अमृतीभूतदेहोऽसौ देव्यात्मा साधकोत्तमः।
न्यासं देहस्यासनार्हं[8] विदधीत विधानतः ॥ २० ॥

---

१. रूप्यताम्र–ख। २ ऋज्वा–क.। ३. परम्–च। ४. पुष्पगन्धा–क.। ५. गेऽभि–क। ६ भितो–द.। ७. सातना–क.। ८. स्य सनार्ह–ख.।

अ आ सौ

इति बीजत्रयावृत्त्या मध्यमादितलान्तकम्[1] ।
करशुद्धिविधिं कुर्यात् स्थितिन्यासक्रमेण तु ॥ २१ ॥

ह्रीं क्लीं सौं श्रीमहात्रिपुरसुन्दरीदेव्यात्मासनाय नमः ।
हैं हक्लीं हसौं श्रीमहात्रिपुरसुन्दरीचक्रासनाय नमः ।
हसैं हसक्लीं हस्सौं श्रीमहात्रिपुरसुन्दरीसर्वमन्त्रासनाय नमः ।
ह्रीं क्लीं ब्लें श्रीमहात्रिपुरसुन्दरीसाध्यसिद्धासनाय नमः ।

चतुर्भिरेतेर्मनुभिः कुर्यादासनकल्पनाम् ।
षट्त्र्यस्रस्य मन्त्राणां देवतानां सपुष्पकैः ॥ २२ ॥

ऐं क्लीं सौं श्रीमहात्रिपुरसुन्दरीहृदयाय नमः ।
ऐं क्लीं सौं श्रीमहात्रिपुरसुन्दरीशिरसे स्वाहा ।
ऐं क्लीं सौं श्रीमहात्रिपुरसुन्दरीशिखायै वषट् ।
ऐं क्लीं सौं श्रीमहात्रिपुरसुन्दरीकवचाय हुं ।
ऐं क्लीं सौं श्रीमहात्रिपुरसुन्दरीनेत्रत्रयाय वौषट् ।
ऐं क्लीं सौं श्रीमहात्रिपुरसुन्दरी अस्त्राय फट् ।

षडङ्गमाचरेदेते षड्भिर्मन्त्रैः स्थितिप्रदैः ।
त्रिद्व्येकदशकत्रिद्विसङ्ख्याङ्गुलिगतैः क्रमात् ॥ २३ ॥

ह्रीं श्रीं अ आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ ऌ ॡ ए ऐ ओ औ अं अः ब्लूं
वशिनीवाग्देवतायै नमः ।

ह्रीं श्रीं क ख ग घ ङ कल्ह्रीं कामेश्वरीवाग्देवतायै नमः ।
ह्रीं श्रीं च छ ज झ ञ न्लीं मोदिनीवाग्देवतायै नमः ।
ह्रीं श्रीं ट ठ ड ढ ण ब्लूं विमलावाग्देवतायै नमः ।
ह्रीं श्रीं त थ द ध न ज्म्रीं अरुणावाग्देवतायै नमः ।

---

१ न्तिकम्-ख । २ 'श्रीमहात्रिपुरसुन्दरी नास्ति-क । ३ 'ऐं क्लीं सौं अस्त्राय फट् इत्यस्य स्थाने ऐं हृदयाय नमः इत्यादि इत्येव पाठः-क । ४ नतक-क । ५ ह्रीं श्रीं रहित एव पाठः सर्वत्र-क । ६ सम्पूर्णा पङ्क्तिर्नास्ति-ख ।

ह्रीं[1] श्रीं प फ ब भ म ह्स्ल्व्यूँ जयिनीवाग्देवतायै नमः ।
ह्रीं श्रीं य र ल व[1] झ्म्र्यूँ सर्वेश्वरीवाग्देवतायै नमः ।
ह्रीं श्रीं श ष स ह ळ क्ष क्ष्म्रीं कौलिनीवाग्देवतायै नमः ।

[2]शिरोललाटभ्रूमध्यकण्ठहृन्नाभिगोचरे[2] ।
आधारे व्यूहकं यावन्न्यासमष्टभिराचरेत् ॥ २४ ॥
विधाय वामभागे तु मण्डलं चतुरस्रकम् ।
शुद्धोदकेन गन्धाद्यैरर्चयेन्मूलविद्यया ॥ २५ ॥
तत्र शङ्खं प्रतिष्ठाप्य पूर्णोदं[3] हेतुसंयुतम्[4] ।
सगन्धपुष्पं साधारं सषडङ्गार्चनं पुनः ॥ २६ ॥
कृत्वा तेन पुरोभागे मण्डलं[5] चतुरस्रकम् ।
त्रिकोणवृत्तषट्कोणं रचयेत् तत्र मण्डलम् ॥ २७ ॥
समस्तव्यस्तबीजैस्तु मध्यं कोणत्रयं तथा ।
[6]अर्चयेद् गन्धपुष्पाद्यैर्बीजावृत्त्या षडस्रकम् ॥ २८ ॥
तत्राग्निसोमसूर्यात्मबुद्ध्याधारादिकं त्रिकम् ।
आराधयेत् पुनश्चार्घ्यं विशेषेण समर्पयेत् ॥ २९ ॥
अभ्यन्तरे लिखेत् त्र्यस्रं सबीजोदरकोणकम् ।
अकथादित्रिरेखात्मं[7] सहक्षाभ्यन्तरं बुधः ॥ ३० ॥
तच्च हसेन चाराध्य बहिर्वृत्तात् षडस्रके ।
षड्भिर्मूलषडङ्गैश्च पुरोभागादि पूजयेत् ॥ ३१ ॥
मूलविद्यां जपेत् सप्तवारं स्पृष्ट्वार्घ्यकं पुनः ।
अभ्यर्च्य गन्धपुष्पाद्यैर्धूपदीपादि दर्शयेत् ॥ ३२ ॥

---

१ सम्पूर्णा पङ्क्तिर्नास्ति क । २ गुह्यके–ख । ३ पूर्णोदो–क । ४ संयुत –ग. ।
५ चतुरस्रं च मण्डलम्–ख । ६ अभ्यर्च्य–ग । ७ त्मा सहक्ष्मा–ख ।

1 'य र ल व ण' इति, 'श ष स ह ळ क्ष' इति च क्रमो दृश्यते–क । तथा च "यवग-षवगयोरपि पञ्चपञ्चवर्णात्मकतैवेति तु केचित्" (पृ० ५१) इति सेतुबन्धोक्तिरत्र सङ्गच्छते ।
2 नित्याषोडशिकार्णवस्य (१।१२९) सूत्रम् ।

प्रोक्षयेत् तेन चात्मानं पूजोपकरणान्यपि ।
द्रव्यान्तर चक्रराजं सर्वं विद्यामयं भवेत् ॥ ३३ ॥

[1]ततो हृदयपद्मान्त. स्फुरन्ती संविदी कलाम् ।
अशेपव्यवहाराणामविष्ठात्री परां शिवाम् ॥ ३४ ॥

ध्यात्वा चिरं प्रसन्नात्मा यतप्राणगतिक्रमः ।
त्रिखण्डामुद्रया पश्चाद् वहद्वायुपुटक्रमात् ॥ ३५ ॥

निर्गमय्यातिदीप्ताभा तामावाहनविद्यया ।
चक्रमध्यत्रिकोणान्त. श्रीपीठान्तर्निधापयेत् ॥ ३६ ॥

हूस्रैं हूस्क्ल्रीं हूस्सौ. श्रीमहात्रिपुरसुन्दर्यै नम. ।

बालार्कमण्डलाभासां चतुर्बाहां त्रिलोचनाम् ।
पाशाङ्कुशौ शराश्चापं धारयन्ती शिवा श्रये ॥ ३७ ॥

एव ध्यात्वार्चयेद् देवीमुपचारैरशेपतः ।
धूपदीपनिवेद्यान्तैर्मुद्रा. संदर्शयेत् क्रमात् ॥ ३८ ॥

तर्पणानि पुनर्दद्यात् त्रिवार मूलविद्यया ।
तत्तत्तिथिमयी नित्या समयेऽस्मिन्निधार्चयेत् ॥ ३९ ॥

प्रतिपत्प्रभृता देव्यः पौर्णमास्यन्तिका. क्रमात् ।
एकैका पूजयेद्यो हि स सौभाग्यमवाप्नुयात् ॥ ४० ॥

[2]विभाव्य च महात्र्यस्रं समरेखं स्वरोदरम् ।
तत्तद्वर्णे तिथिमयीम स्वरे पोडशी यजेत् ॥ ४१ ॥

---

१. सहितां—क., सविद—ख. । २. नास्त्येप श्लोकार्धः—ग. । ३. 'श्रीमहात्रिपुरसुन्दर्यै' नास्ति—क. । ४. त्वा यजेद्—क. । ५. देवीं हृदादीन् सोपचारक—क. । ६. मृतो—क. ख. । ७. देव्या—स. । ८. स्यन्तिके—क. स्यान्तिकै—ख । ९. रेखास्वरोदयम्—द ।

1, योगिनीहृदयदीपिकायां (पृ० ३०२, ३१३) दृश्यते श्लोकार्ध. ।

2, ऋजुविमर्शिन्याम् (पृ० ४९), अर्थरत्नावल्या (पृ० ४९) चोद्धृत सङ्केतपद्धतिवचनमेतत् ।

3. योगिनीहृदयदीपिकाया (पृ० २६) दृश्यते श्लोकार्ध एषः ।

अ ऐ क्लीं सौं आ ईं ऊ या रा ला वा सा कामेश्वरीच्छाकामफलप्रदे सर्वसत्त्ववशङ्करि जगद्विक्षोभकरे हु हु हु ऐ द्रां द्रीं क्लीं ब्लूं स ह्सौः क्लीं ऐं कामेश्वरीनित्याश्रीपादुका पूजयामि ।

आ ऐं भगभुगे भगिनि भगोदरि भगमाले भगावहे भगगुह्ये भगयोनि भगनिवासिनि सर्वभगवशङ्करि भगरूपे नित्यक्लिन्ने भगस्वरूपे सर्वाणि भगानि मे ह्यानय वरदे रेते सुरेते भगक्लिन्ने क्लिन्नद्रवे क्लेदय द्रावय अमोघे भगविच्चे क्षुभ क्षोभय सर्वसत्त्वान् भगेश्वरि ऐं ब्लूं जे ब्लूं भें ब्लूं मों ब्लूं हे ब्लूं हे क्लिन्ने सर्वाणि भगानि मे वशमानय स्त्रीं ह्र्ब्लें ह्रीं भगमालिनीनित्याश्रीपादुका पूजयामि ।

इ ह्रीं नित्यक्लिन्ने मदद्रवे स्वाहा नित्यक्लिन्नानित्याश्रीपादुका पूजयामि ।

ईं ओं क्रों भ्रों क्रों त्रों क्रों छ्रों ज्रों म्रों स्वाहा भेरुण्डानित्या-श्रीपादुका पूजयामि ।

उ ॐ ह्रीं वह्निवासिन्यै नमो वह्निवासिनीनित्याश्रीपादुका पूजयामि।

ऊ ह्रीं फ्रें स नित्यक्लिन्ने मदद्रवे स्वाहा महाविद्येश्वरीनित्या-श्रीपादुका पूजयामि ।

ऋ ॐ ह्रीं शिवदूत्यै नम शिवदूतीनित्याश्रीपादुका पूजयामि ।

ॠं ह्रीं हु खे च छे क्ष स्त्रीं हु क्ष ह्रीं फट् त्वरितानित्याश्रीपादुका पूजयामि ।

ऌ ऐं क्लीं सौ कुलसुन्दरीनित्याश्रीपादुका पूजयामि ।

ॡ द्रां द्रीं क्लीं ब्लूं स नित्यानित्याश्रीपादुका पूजयामि ।

ए ह्रीं फ्रें स्रूं भ्रूं क्लीं आ ह्रीं क्रों नित्यमदद्रवे हु फ्रें ह्रीं नीलपताका-नित्याश्रीपादुका पूजयामि ।

ऐ भ्म्र्य्रीं विजयानित्याश्रीपादुका पूजयामि ।

ओं स्वौं सर्वमङ्गलानित्याश्रीपादुका पूजयामि ।

औ ॐ नमो भगवति ज्वालामालिनि देवि देवि सर्वभूतसहारकारिके जातवेदसि ज्वलन्ति ज्वल ज्वल प्रज्वल प्रज्वल ह्रा ह्री ह्रू र र र र र र र ह्रुं फट् स्वाहा ज्वालामालिनीनित्याश्रीपादुका पूजयामि ।

अ च् क्रौ चित्रानित्याश्रीपादुका पूजयामि ।

अ मूलमुचार्य महात्रिपुरसुन्दरीनित्याश्रीपादुका पूजयामि ।

मध्यप्राक्र्यस्रमध्यान्तस्थितिनित्यार्चनात् पुन ।
त्रिभङ्ग्या पूजयेन्मन्त्री गुरुपादक्रमावलिम् ॥ ४२ ॥
पराख्या परापराख्यामपराख्या त्रिकात्मिकाम् ।
मुनिवेदनागसख्या गुरोर्ज्ञात्वा समर्चयेत् ॥ ४३ ॥
मायालक्ष्मीबीजयुग्म सर्वमन्त्रेपु चादित ।
सयोज्य पूजयेद् विद्यामुपदेशविधानत ॥ ४४ ॥
अभितोऽङ्गावृं(ति?ती)र्देवीमग्नीशासुरवायुषु ।
देवीमौलौ चतुर्दिक्षु यजेच्छ्रीशम्भुनिर्णयात् ॥ ४५ ॥
बाह्यचक्रेपु योगिन्यस्तदुल्लाससमुद्भवा ।
तद्ध्यानेन समा ध्येया पूजाया साधकोत्तमै ॥ ४६ ॥
प्रकटाश्च तथा गुप्तास्तथा गुप्ततरा परा. ।
सप्रदाया कुलोत्तीर्णा निगर्भाश्च रहस्यका ॥ ४७ ॥
परापररहस्यस्था अतिपूर्वरहस्यका ।
नवधा नामसकेतो योगिनीना विधीयते ॥ ४८ ॥
त्रिपुरा त्रिपुरेशी च सुन्दरी पुरवासिनी ।
श्रीमालिनी च सिद्धाम्बा महात्रिपुरसुन्दरी ॥ ४९ ॥
अत्युपह्वरमेवेद विद्यासकेतसज्ञितम् ।
सत्सप्रदायससिद्धं नवक भुक्तिमुक्तिदम् ॥ ५० ॥
चक्रेश्वरी यजेत् तत्र तत्तच्चक्रार्चनादर्थं ।
पूजाया प्रतिचक्र च मुद्रा सदर्शयेत् क्रमात् ॥ ५१ ॥

१. विद्यानु–रा । २ वृत्ती देवी–ब । ३. सराध्य–ब. । ४ दय –र ।

ह्रीं श्रीं अणिमासिद्धिश्रीपादुकां पूजयामि ।
ह्रीं श्रीं लघिमासिद्धिश्रीपादुकां पूजयामि ।
ह्रीं श्रीं महिमासिद्धिश्रीपादुकां पूजयामि ।
ह्रीं श्रीं ईशित्वसिद्धिश्रीपादुकां पूजयामि ।
ह्रीं श्रीं वशित्वसिद्धिश्रीपादुकां पूजयामि ।
ह्रीं श्रीं प्राकाम्यसिद्धिश्रीपादुकां पूजयामि ।
ह्रीं श्रीं भुक्तिसिद्धिश्रीपादुकां पूजयामि ।
ह्रीं श्रीं इच्छासिद्धिश्रीपादुकां पूजयामि ।
ह्रीं श्रीं प्राप्तिसिद्धिश्रीपादुकां पूजयामि ।
ह्रीं श्रीं सर्वकामसिद्धिश्रीपादुकां पूजयामि ।
ह्रीं श्रीं ब्रह्माणीश्रीपादुकां पूजयामि ।
ह्रीं श्रीं माहेश्वरीश्रीपादुकां पूजयामि ।
ह्रीं श्रीं कौमारीश्रीपादुकां पूजयामि ।
ह्रीं श्रीं वैष्णवीश्रीपादुकां पूजयामि ।
ह्रीं श्रीं वाराहीश्रीपादुकां पूजयामि ।
ह्रीं श्रीं इन्द्राणीश्रीपादुकां पूजयामि ।
ह्रीं श्रीं चामुण्डाश्रीपादुकां पूजयामि ।
ह्रीं श्रीं महालक्ष्मीश्रीपादुकां पूजयामि ।

चतुष्कमादितः पूज्यं द्वारदक्षिणभागतः ।
यथाक्रमं पश्चिमादिचतुष्कं च तथा पुनः ॥ ५२ ॥
वायुदिङ्नादितः पूज्यं द्वयमन्तेऽग्निकोणतः ।
ब्राह्म्यादिरौम्यभागेषु दिक्षु चाष्टसु पूजयेत् ॥ ५३ ॥

अं कामाकर्षिणीनित्याकलाश्रीपादुकां पूजयामि ।
आं बुद्ध्याकर्षिणीनित्याकलाश्रीपादुकां पूजयामि ।

---

१. ह्रीं श्रीं इति रूप पाठः सर्वत्र-ग. । २. भक्ता-ग. । ३. नैर्ऋत्य-ग. । ४ सौम्यभागेषु-ग. ।

इ अहङ्कारार्कर्षिणीनित्याकलाश्रीपादुका पूजयामि ।
ई शब्दाकर्षिणीनित्याकलाश्रीपादुका पूजयामि ।
उ स्पर्शाकर्षिणीनित्याकलाश्रीपादुका पूजयामि ।
ऊ रूपाकर्षिणीनित्याकलाश्रीपादुका पूजयामि ।
ऋ रसाकर्षिणीनित्याकलाश्रीपादुका पूजयामि ।
ॠ गन्धाकर्षिणीनित्याकलाश्रीपादुका पूजयामि ।
ऌ चित्ताकर्षिणीनित्याकलाश्रीपादुका पूजयामि ।
ॡ धैर्याकर्षिणीनित्याकलाश्रीपादुका पूजयामि ।
ए स्मृत्याकर्षिणीनित्याकलाश्रीपादुका पूजयामि ।
ऐ नामाकर्षिणीनित्याकलाश्रीपादुका पूजयामि ।
ओ बीजाकर्षिणीनित्याकलाश्रीपादुका पूजयामि ।
औ आत्माकर्षिणीनित्याकलाश्रीपादुका पूजयामि ।
अं अमृताकर्षिणीनित्याकलाश्रीपादुका पूजयामि ।
अः शरीराकर्षिणीनित्याकलाश्रीपादुका पूजयामि ।

भूपपत्रसरोजान्त पश्चिमाशादलादित ।
विलोमेन यजेदेता क्रमान्नित्या. कला.पुन ॥ ५४ ॥

क ख ग घ ङ अनङ्गकुसुमादेवीश्रीपादुका पूजयामि ।
च छ ज झ ञ अनङ्गमेखलादेवीश्रीपादुका पूजयामि ।
ट ठ ड ढ ण अनङ्गमदनादेवीश्रीपादुका पूजयामि ।
त थ द ध न अनङ्गमदनातुरादेवीश्रीपादुका पूजयामि ।
प फ ब भ म अनङ्गरेखादेवीश्रीपादुका पूजयामि ।
य र ल व अनङ्गवेगिनीदेवीश्रीपादुका पूजयामि ।
शं सं ष ह अनङ्गाङ्कुशादेवीश्रीपादुका पूजयामि ।
ळं क्षं अनङ्गमालिनीदेवीश्रीपादुका पूजयामि ।

चतुष्कं प्रथमं पूज्य पौरस्त्यादिदिशाक्रमात् ।
द्वितीयमग्निकोणादि [1]नागपत्राम्बुजेऽर्चयेत् ॥ ५५ ॥

[2]ह्रीं श्रीं सर्वसंक्षोभिणीशक्तिश्रीपादुकां पूजयामि ।
ह्रीं श्रीं सर्वविद्राविणीशक्तिश्रीपादुकां पूजयामि ।
ह्रीं श्रीं सर्वाकर्षिणीशक्तिश्रीपादुकां पूजयामि ।
ह्रीं श्रीं सर्वाह्लादिनीशक्तिश्रीपादुकां पूजयामि ।
ह्रीं श्रीं सर्वसंमोहिनीशक्तिश्रीपादुकां पूजयामि ।
ह्रीं श्रीं सर्वस्तम्भिनीशक्तिश्रीपादुकां पूजयामि ।
ह्रीं श्रीं सर्वजृम्भिनीशक्तिश्रीपादुकां पूजयामि ।
ह्रीं श्रीं सर्ववशङ्करीशक्तिश्रीपादुकां पूजयामि ।
ह्रीं श्रीं सर्वरञ्जिनीशक्तिश्रीपादुकां पूजयामि ।
ह्रीं श्रीं सर्वोन्मादिनीशक्तिश्रीपादुकां पूजयामि ।
ह्रीं श्रीं सर्वार्थसाधनीशक्तिश्रीपादुकां पूजयामि ।
ह्रीं श्रीं [3]सर्वसम्पत्तिपूरणीशक्तिश्रीपादुकां पूजयामि ।
ह्रीं श्रीं सर्वमन्त्रमयीशक्तिश्रीपादुकां पूजयामि ।
ह्रीं श्रीं सर्वद्वन्द्वक्षयङ्करीशक्तिश्रीपादुकां पूजयामि ।

[4]मन्त्रश्रेष्ठे स्थिता एता शक्तय सर्वसिद्धिदा ।
पश्चिमादिक्रमे[5]णैव विलोमेन प्रपूजयेत् ॥ ५६ ॥

सर्वसिद्धिप्रदादेवीश्रीपादुकां पूजयामि ।
सर्वसम्पत्प्रदादेवीश्रीपादुकां पूजयामि ।
[1]सर्वप्रियङ्करीदेवीश्रीपादुकां पूजयामि ।
सर्वमङ्गलकारिणीदेवीश्रीपादुकां पूजयामि ।

---

१. भाग–ख. । २. ह्रीं श्रीं रहित एव पाठ सर्वत्र–ग. । ३. सर्वानामरि–ख. ।
४. मनुश्रेष्ठ–ख । ५ णैता–ख. ।

। एतदनुरोधेन मूले (१।१७०) इत्यत्र 'सर्ववशङ्करी' इत्यस्य स्थाने 'सर्वप्रियङ्करी' इति पाठः स्थापनीयः ।

सर्वकामप्रदादेवीश्रीपादुकां पूजयामि ।
सर्वदुःखविमोचिनीदेवीश्रीपादुकां पूजयामि ।
सर्वविघ्ननिवारिणीदेवीश्रीपादुकां पूजयामि ।
सर्वमृत्युप्रशमनीदेवीश्रीपादुकां पूजयामि ।
सर्वाङ्गसुन्दरीदेवीश्रीपादुकां पूजयामि ।
सर्वसौभाग्यदायिनीदेवीश्रीपादुकां पूजयामि ।

पङ्क्त्यश्रेषु स्थिता एता देव्यः सर्वार्थसाधिकाः ।
वारुणीं दिशमाश्रित्य वरिवस्येद् विलोमतः ॥ ५७ ॥

ह्रीं श्रीं सर्वज्ञादेवीश्रीपादुकां पूजयामि ।
ह्रीं श्रीं सर्वशक्तिमयीदेवीश्रीपादुकां पूजयामि ।
ह्रीं श्रीं सर्वैश्वर्यप्रदादेवीश्रीपादुकां पूजयामि ।
ह्रीं श्रीं सर्वज्ञानमयीदेवीश्रीपादुकां पूजयामि ।
ह्रीं श्रीं सर्वव्याधिविनाशिनीदेवीश्रीपादुकां पूजयामि ।
ह्रीं श्रीं सर्वाधारस्वरूपिणीदेवीश्रीपादुकां पूजयामि ।
ह्रीं श्रीं सर्वपापहरादेवीश्रीपादुकां पूजयामि ।
ह्रीं श्रीं सर्वानन्दमयीदेवीश्रीपादुकां पूजयामि ।
ह्रीं श्रीं सर्वरक्षास्वरूपिणीदेवीश्रीपादुकां पूजयामि ।
ह्रीं श्रीं सर्वेप्सितफलप्रदादेवीश्रीपादुकां पूजयामि ।

महाफलप्रदा देव्यो दशान्तर्दिगराश्रयाः ।
पश्चिमाशामवष्टभ्य पूर्ववत् पूजयेदिमाः ॥ ५८ ॥
मध्यचक्रे विलोमेन वशिन्याद्यष्टकं यजेत् ।
पादुकां पूजयामीति (न्यासाऽन्यसे)द् देवीं विशेषतः ॥ ५९ ॥

१. पङ्क्त्यश्रेष्ठ–क., षट्यश्रेष्ठ–ख. । २. सिद्धिदाः–ख. । ३. ह्रीं श्रीं रहितः पाठः सर्वत्र–ख. । ४. पापप्रशमनी–ख. । ५. मध्ये–ख. । ६. सादेशं–क. । ७. 'देवीं' नास्ति–क. ।

द्रा द्री क्लीं ब्लूं स (या रा ला वा सा सर्व)जम्भनेभ्यो बाणेभ्यो नम. ।
(ध थ सर्वंस)मोहनाय धनुषे नम. ।
(आ ह्रीं सर्वं)वशीकरणाय पाशाय नम. ।
क्रो (सर्व)स्तम्भनायाङ्कुशाय नमः ।
महामध्यमहादेवीषडङ्गावरणाद् बहि ।
पश्चिमादिचतुर्दिक्षु यजेद् बाणाद्यमायुधम् ॥ ६० ॥

वाग्भवमुखार्याग्निचक्रे कामगिरिपीठे मित्रीशनाथात्मके कामेश्वरीदेवीरुद्रात्मशक्तिश्रीपादुकां पूजयामि ।

कामराजमुचार्यं सूर्यचक्रे जालन्धरपीठे षष्ठीशनाथात्मके वज्रेश्वरीदेवीविष्ण्वात्मशक्तिश्रीपादुकां पूजयामि ।

शक्तिबीजमुचार्य सोमचक्रे पूर्णगिरिपीठे ओड्याणनाथात्मके भगमालिनीदेवीब्रह्मात्मशक्तिश्रीपादुकां पूजयामि ।

श्रीमूलमुचार्य ब्रह्मचक्रे ओड्याणपीठे चर्यानाथात्मके श्रीमहात्रिपुरसुन्दरीदेवीपरब्रह्मात्मशक्तिश्रीपादुकां पूजयामि ।

कामेश्वर्यादिका एता अग्रदक्षोत्तरोदरे ।
वा(का[1]का)मशक्तिबीजाना व्यस्ताव्यस्तमुखा[2] यजेत् ॥ ६१ ॥

पूर्ववद् धूपदीपौ च मुद्रा[3]. कारणतर्पणम् ।
नैवेद्य सघृतं दद्यात् सितापूपादिसयुतम् ॥ ६२ ॥

वरिवस्या विधायेत्थ संजप[4] सहुतक्रियम् ।
सह कामकलाध्यान सौभाग्यहृदय स्मरेत्[5] ॥ ६३ ॥

[6]मण्डल चतुरश्रं च सवृत्त वामभागत. ।
विधाय मनुनाऽनेन सपुष्प तत्समर्पयेत्[7] ॥ ६४ ॥

---

१. जाभा–क. । २. मुख–ख. । ३ नैवेद्य सघृत तत । सितापूपादिसयुक्त दद्यान्मुद्राश्च दर्पणम् ॥–ख. । ४. विद्या जप्त्वा समर्च्य तत्–ख. । ५. पठेत्–ख. । ६. 'मण्डल · हूं स्वाहा' इत्येष पाठ पूर्वं ४४ श्लोकानन्तर स्थापित–ख. । ७. समर्चयेत्–ख. ।

ऐं व्यापकमण्डलाय ऐं।

अर्घान्निपूर्णसलिलं स्थापयेत् तत्र भाजनम्।
त्रिधा पठन् कलावर्णमनुं दद्याद् बलिं ततः ॥ ६५ ॥
ॐ ह्रीं सर्वविघ्नकृद्भ्यः सर्वभूतेभ्यो हूं स्वाहा।
बद्ध्वा तु खेचरीमुद्रां क्षमस्वेति प्ररोचयेत्।
यथोपदेशं प्रणमेद् गुरुभक्तिभरानतः ॥ ६६ ॥
[1]मूलोद्भवं शक्तिचक्रं यतस्तन्मयतां गतम्।
तस्मिन्नेवाव्यये तत्त्वे विलीनं तद्विभावयेत् ॥ ६७ ॥
[2]मूलं स्वात्मनि चिद्रूपे यजेद्यत्तत्तदेव हि।
पुष्पादिकं समाघ्राय शुचौ देशेऽप्सु वा त्यजेत् ॥ ६८ ॥
[3]पराहन्तामये संविदग्नौ सर्वेंद्रियतर्पणे।
इदन्तालक्षणं हव्यं जुहुयादवहिर्मुखः ॥ ६९ ॥
एतद्विद्याचिरक्लिष्टैः शिष्यैरभ्यर्थितो भृशम्।
शिवानन्दमहायोगी सुभगोदयमब्रवीत् ॥ ७० ॥
मन्त्राः शतं समुद्दिष्टाश्चतुस्त्रिंशदधिश्रियः।
सारवन्तीह सूत्राणि सप्तति सुभगोदये ॥ ७१ ॥
प्रसृता भारतीज्योत्स्ना शिवानन्देन्दुमण्डलात्।
कुदेशिकमहाधर्मसन्तप्तैः सेव्यतां चिरम् ॥ ७२ ॥

इति शिवानन्दमुनिविरचितः सुभगोदयः समाप्तः ॥

१. पात्रि–दी.। २ परि–दी। ३. मद्यज्य त–ख.। ४. सपेत–ख। ५. तर्पणम्–क. ख।

1. एष श्लोको योगिनीहृदयदीपिकायाम् (पृ० ६९, ३३८) उद्धृतो दृश्यते।
2 पङ्क्तिरेषोद्धृता दृश्यते तत्रैव (पृ० ६९)।
3 महार्थमञ्जरीपरिमले (पृ० १३२) समुद्धृत एष श्लोकः।

सुभगोदयवासना

शिवानन्दमुनिविरचिता

[1]पराभूजन्मपश्यन्तीवेल्लीगुच्छसमुद्भवा ।
मध्यमासौरभा[2] वैखर्यक्षमाला जयत्यसौ[3] ॥ १ ॥

समस्तसम्पत्सम्पूर्णभोगमोक्षफलाप्तये ।
ध्यानामृतमयं नौमि गुरुं संविन्मयं शिवम् ॥ २ ॥

पूर्णप्रमातृ(सं?ता)सिद्ध्यै संकोचानां च शान्तये ।
चि[4]दानन्दम(ही?हा)सारां विद्यामात्मीकरोम्यहम् ॥ ३ ॥

चिद्रसाच्छामृताम्भोधिलहरी(तस्य?रस)शीकरैः ।
आर्द्रीकृतसमस्ताङ्गो विदधे स्नानमुत्तमम् ॥ ४ ॥

अशेषकर्मानुष्ठानयोग्यताप्रतिपादिनीम् ।
सन्ध्यामुपासे शिवयोः सामरस्यपदं शिवाम् ॥ ५ ॥

कालचक्रमयीमेतामन्तस्तपनमण्डले ।
तोयाञ्जलिप्रदानेन प्र(ण?णौ)म्यात्माम्बिकामहम् ॥ ६ ॥

विहितप्रतिपिद्धात्मविकल्पपदपातनम् ।
सिद्धिरत्नाकरं क्षेत्रं यजनस्थानमाश्रये ॥ ७ ॥

भूपानुलेपतिलकमालावस्त्राञ्जनादिभिः ।
अलङ्करोम्यहं देहं संवित्पीठमनुत्तमम् ॥ ८ ॥

अहन्तेदन्तयोर्बीजमविभागरसात्मकम् ।
शिवशक्तिमयं चक्रं विश्वाकारं भजाम्यहम् ॥ ९ ॥

---

१. पल्लीगुच्छ—क. । २. सौभरी—क. । ३. स्वगा—क. । ४. चिदनन्त—क. ।

1. चिद्वल्ल्यां (पृ० ४१) समुद्धृत एव श्लोकः । 'परा भूजन्म' इत्येवमादिश्लोकगमतः पाठोऽनुचितस्तत्रत्यः ।

अयं वैश्वम्भरो भागो देव्याश्चक्रात्मना स्फुरन् ।
शरीर स्थूलमेवेद भावयामि मुखाद् गुरो ॥ १० ॥
[1]सोमसूर्यकृशान्वात्मतेजस्त्रितयरूपकम् ।
नेत्रत्रय भावयामि वृत्तत्रितयमञ्जसा ॥ ११ ॥
[2]षोडशच्छदपद्मोऽस्य भागो भूताक्षमानसम् ।
विकारात्मकतापन्नं देव्या. स[2]भावयाम्यहम् ॥ १२ ॥
[3]वसुच्छदनपद्माङ्क[3]दलोऽस्य चक्र[4]गो विभु. ।
अव्यक्ताद्या. प्रकृतयो भू[5]तान्ता निश्चिनोम्यहम् ॥ १३ ॥
[4]चतुर्दशारधरणी करणानि चतुर्दश ।
[7]चतुर्दशशिवारण्य महादेव्या. स्मराम्यहम् ॥ १४ ॥
[5]बाह्यो दशारभागोऽस्य बुद्धिकर्माक्षगो[8]चर. ।
मण्डलात्माभिमानि(न्यो?न्या) देव्या. सकल्पयाम्यहम् ॥ १५ ॥
[6]अन्तर्दशारवसुधा बु[9]द्धिकर्मेन्द्रियावलि. ।
महात्रिपुरसुन्दर्या इति सचिन्तयाम्यहम् ॥ १६ ॥
[7]अ[10]ष्टारा[11]शप्रदेशोऽस्य चि[12]न्निर्वाणपणादिकम् ।
[13]सूक्ष्म पुर्यष्टक देव्या मतिरेषा हि गौरवी ॥ १७ ॥

---

१. षोत्य भोग–चि., षाङ्कदेशो–दी. । २. सक्ल्प–क. । ३. क्ङ्को देशो–क, क्ङ्कदेशो पद्म–दी. । ४. चक्को–चि । ५ भूताशा–क. भूतानां–चि. । ६. वसुधा–दी., सरणी–चि. । ७ चक्ररूपशिवारण्या–क. । ८. गोचरा( )–क. । ९. ज्ञानकर्मेन्द्रियाणि च–दी. । १०. ष्टारव्यपदे–दी. । ११. प्रवेशो–चि. । १२. र्णिवणकादि–क., र्णणेषु सादि–चि. । १३. सूक्ष्मक्षण–क., सूक्ष्मपुर्यष्टक–चि. ।

1 चिद्वल्ल्यां (पृ० ५३) समुद्धृत एव श्लोकः ।

2 चिद्वल्ल्यां (पृ० ६४) योगिनीहृदयदीपिकायां (पृ० ६८) च दृश्यते श्लोक ।

3 चिद्वल्ल्यां (पृ० ६३) योगिनीहृदयदीपिकायां (पृ० ६८) च वर्तते श्लोक ।

4 चिद्वल्ल्यां (पृ० ६२) दृश्यते सम्पूर्णं श्लोक, योगिनीहृदयदीपिकायां (पृ० ६८) तु पूर्वार्धमात्रमेव ।

5 श्लोकार्धश्चिद्वल्ल्यां (पृ० ६१) दीपिकायां (पृ० ६८) च द्रष्टव्य ।

6 श्लोक एव दीपिकायां (पृ० ६८) दृश्यते ।

7 चिद्वल्ल्यां (पृ० ६०) दीपिकायां (पृ० ६८) च दृश्यते श्लोक ।

[1]इच्छादिशक्तित्रितयं पशोः सत्त्वादिसंज्ञकम् ।
[2]महत्त्रयश्रं चिन्तयामि गुरुवक्त्रादनुस्मरात् ॥ १८ ॥

[3]महामध्यं च चक्रस्य महानन्दात्मकं पुनः ।
अनुत्तरविमर्शैकसारं संविन्मयं भजे ॥ १९ ॥

विभाव्यैवं चक्रगति भूयो भूयो विमृश्य च ।
विद्यां करोमि च पुनः समस्तव्यस्तपूजया ॥ २० ॥

[4]संवित्सतत्त्वनैर्मल्यसिद्धये शोषणादिकम् ।
विकल्पसार्वभौमस्य शरीरस्याश्रयाम्यहम् ॥ २१ ॥

आनीय (संऽसां)विदं वेद्यं तदेकीकरणात्मकम् ।
प्राणसंयमनं कुर्वन् वेद्योपशममारभे ॥ २२ ॥

[5]पातालादिपु लोकेपु ये विघ्ना भेदलक्षणाः ।
ददामि तालत्रित(यासऽयं त)त्रि राकृतिसत्फलम् ॥ २३ ॥

[6]कारणात्मपरामृष्टकार्यभूताङ्गुलिस्थितिम् ।
करोमि चिन्मयीं शुद्धिं करयोः परिशोधिनीम् ॥ २४ ॥

भावराशिमशेषेण चिद्रूपाणां शिवात्मनाम् ।
चतुर्णामर्चकादीनां विदधाम्यासनं क्रमात् ॥ २५ ॥

---

१. सयपशो–क. । २. भावयामि–दी. वि. । ३. तरस्–वि. । ४. सम–क. । ५. भजेत्–क. । ६. कार्यभूतान् भुवि स्थितिः–क. । ७. स्पर्शशोधिनीम्–क. दी. ।

1. चिद्वल्ल्यां (पृ० ४३) दीपिकायां (पृ० ६८) चोद्धृतः श्लोकः ।
2. 'महत्त्रयं······महानन्दात्मकं' कपुस्तके न दृश्यते, दीपिका(पृ० ६८)चिद्वल्ली(पृ०४३, ७१)-दृष्ट एषोंऽशस्तत्र त्रुटित इति प्रतीयते, 'पुनः' इत्यन्तिमस्य पदस्य तत्रोपलम्भेः ।
3. चिद्वल्ल्यां (पृ० ७१) समुद्धृत एष श्लोकः ।
4. महार्थमञ्जरीपरिमले (पृ० ११५) श्लोकोऽयं दृश्यते । श्लोकस्याभिप्रायस्तत्रैवावलोकनीयः ।
5. दीपिकायां (पृ० २४७) दृश्यते श्लोकार्धः ।
6. दीपिकायां स्थलद्वये (पृ० २३७, २८०) महार्थमञ्जरीपरिमले (पृ० ११७) च श्लोक एव दृश्यते ।

[1]सर्वज्ञत्वादिशक्तीनां सतीनामात्मनि प्रभौ ।
उन्मज्जनं भावयामि षडङ्गविधियोगतः ॥ २६ ॥
मातृकावर्गसंयुक्तवशिन्याद्यष्टकस्मृतेः ।
विमृशामि महाहन्ता परिपूर्णचिदात्मिकाम् ॥ २७ ॥
कल्पयामि च सामान्यमर्घ्यं सर्वविशोधनम् ।
चिद्रसप्रायममृतं सिद्धिदं कल्मषापहम् ॥ २८ ॥
शिवशक्त्यात्मषट्कोणसामरस्यत्रिकोणकम् ।
संविद्रूपमहादर्शं करोम्येतेन मण्डलम् ॥ २९ ॥
मातृमानप्रमेयात्मपावकेनेन्दुविग्रहम्[2] ।
आधारपात्रपीयूषं सन्दधेऽहमनुक्रमात् ॥ ३० ॥
कलासनविमर्शेन विशेषा(र्घ्यं?र्घ्यं) चिदात्मकम् ।
भावयामि भवप्राप्तिसाधनं भवभेषजम् ॥ ३१ ॥
अर्घ्योदाभ्युक्षणेनैव देहपुष्पस्थ(या?ला)दिकम् ।
सविदम्भोधिलहरीरसेनार्द्रीकरोम्यहम् ॥ ३२ ॥
स्वात्मानन्दचमत्कारं परितृप्तिप्रयोजनम् ।
समाधि समतासारं सम्यगङ्गीकरोम्यहम् ॥ ३३ ॥
स्वातन्त्र्योल्लासि(का?ता)शेषतत्त्वव्रातविजृम्भितम् ।
सवित्तत्त्वं महाहन्तासार ध्यायामि शीतलम् ॥ ३४ ॥
[3]ज्ञानक्रिया(स्त?स)तत्वेन मन्त्रमुद्राक्रमेण तु ।
आवाहयामि हृदयाद्बहिः संवित्कला निजाम् ॥ ३५ ॥
[4]घृतकाठिन्यव[३]च्चक्रमहायोनौ चिदम्बरम् ।
द्रुतहेमघनीभा(व इ?वमि)व मूर्तीकरोम्यहम् ॥ ३६ ॥

१. घृतकाठिन्य–क. । २. च्चक्र–दी. । ३. वमिति मूर्ति–दी. ।

1. महार्थमञ्जरीपरिमले (पृ० ११७) समुद्धृत एष श्लोकः ।
2. अग्निरविचन्द्रविग्रहमित्यर्थः । इन. सूर्य. । 'इन सूर्ये प्रभौ' (३।३।१११) इत्यमरः ।
3. द्रष्टव्यम्—' मन्त्रमुद्राशब्देन ज्ञानक्रिये लिलक्षयिषेते'' (ऋजु० पृ० ४६) इति वचनम् ।
4. दीपिकायां (पृ० ८६) दृश्यते श्लोकः ।

[3]प्रकाशैकघने धाम्नि वि[1]कल्पान् [2]पाशवादिकान् ।
[3]निक्षिपाम्यर्चनद्वारा वह्नाविव घृताहुती. ॥ ३७ ॥
रागद्वेषचरुं पूर्णम(हि?भि)मानावसेचनम् ।
चिरेण मयि संजातमुपहारीकरोम्यहम् ॥ ३८ ॥
[2]प्र[4]दानैस्तर्पणैः सम्यग्विशुद्धैरमृतात्मभि. ।
[5]महाहन्तीकरोमीदं वि[6]श्वं हव्यवपुर्धरम् ॥ ३९ ॥
प्रकाशभरिता(:) [3]कान्तिक्रियासा(र?रा:) शिवात्मिका. ।
ज्ञानक्रियात्मने देव्यै मुद्राः संदर्शयाम्यहम् ॥ ४० ॥
[4][7]खं वायुर्ज्योतिरम्भूमिशब्दादिगुणभेदत. ।
[10]दशपञ्चतया व्याप्ता व्यापिका. पूजयाम्यहम् ॥ ४१ ॥
अनुत्तरादिसर्गान्तबोधचन्द्रकलाश्रिते ।
मध्य(त्रा?त्र्य)श्रे षोडशैता यजेन्नित्या. कला. क्रमात् ॥ ४२ ॥
[5]प्रमातृसप्तके[8]ष्वे(को?कं) विहाय प्रथमं पुनः ।
त्रिकं वारादिभेदेन संश्रये गौरवीं स्थितिम् ॥ ४३ ॥
सर्वज्ञत्वादिका. शक्तीः सेवे संवि(त्त?त्ति)त. परा(:) ।
षडङ्गोपास्तियोगेन गर्भावरणदेवता. ॥ ४४ ॥
[6]चक्रराजे परा[11]मृश्या यो[12]गिन्य. प्रकटादिका. ।
[13]विमर्शाख्याश्चिदम्भोधिलह(री?र्य)स्ता अपि क्रमात् ॥ ४५ ॥

---

१. विकल्पप्रसरादिकान्–दी. । २ प्रस–से. । ३. निक्षिपेत् स्वार्चन–दी. । ४. नैदानै–दी. क. । ५. महाहन्ता–दी., मदहन्ता–दी. । ६. विश्वहव्यधनुर्धरम्–क. । ७. पुर सरम्–दी. । ८. रवते षट्–क. । ९. योगत–क. । १०. दश पञ्च च यान्नित्या व्यापिका यजता भवेत्–क. । ११. मृश्य–चि. । १२. योगिनी–चि. । १३. विमृशामि चिद–क. ।

1. दीपिकाया (पृ० १९३) सेतुबन्धे (पृ० १९४) च वर्तते ।
2. दीपिकाया स्थलद्वये (पृ० २६४, ३३३) समुद्धृत एष श्लोकः ।
3. कान्तिशब्दोऽत्र प्रकाशार्थत्वाज्ज्ञानपरः ।
4. चिद्वल्ल्या (पृ० ३६) समुद्धृत. श्लोक. ।
5. शिव, मन्त्रमहेश्वर, मन्त्रेश्वरः, मन्त्र, विज्ञानाकल, प्रलयाकल, सकल इति सप्त प्रमातारः ।
6. चिद्वल्ल्यां (पृ० ५६) दृश्यते श्लोक. ।

वसुधाभवने दे(वंश्वीं) महाचित्तरुमञ्जरीम् ।
प्रकटाह्वां पूजयामि त्रैलोक्यपरिमोहिनीम् ॥ ४६ ॥
यस्या उल्लसिता एता योगिन्यश्चिद्घनत्विषः ।
[१]चक्रेश्वरीर्भजाम्येता[२]श्चक्रे चक्रे समाहिताः ॥ ४७ ॥
राजच्छदनपद्मस्था गुप्ताह्वाश्चिन्मणिप्रभाः ।
ताः संदधे महाशक्तीः सर्वाशापरिपूरिकाः ॥ ४८ ॥
याश्च गुप्ततराह्वानाः संवित्कौस्तुभदीप्तयः ।
भजे ता वसुपत्राब्जे सर्वसंक्षोभणात्मिकाः ॥ ४९ ॥
चतुर्दशारावरणे या देव्यश्चिन्मधुश्रियः ।
कलाह्वाः पूजयाम्येताः सर्वसौभाग्यदायिकाः ॥ ५० ॥
बाह्यपङ्क्त्यश्चक्रे या वा (देव्य)श्चिच(न्द्र)चन्द्रिकाः ।
सर्वार्थसाधिका एताः कुलोत्तीर्णाह्वया यजे ॥ ५१ ॥
[1]अन्तर्दशारगा दे[३]व्यो विद्युत्पुञ्जनिभाः शुभाः ।
निगर्भाख्या [४]भजाम्येताः सर्वरक्षाविधायिनीः ॥ ५२ ॥
अष्टारे या वशिन्याद्याश्चित्क्षीरस्निग्धताः पराः ।
सर्वरोगहरा एता विमृशामि विशेषतः ॥ ५३ ॥
[2]देव्याः संवित्स[५]त्तत्त्वाया भेद्यो(द्दि[६])लनहेतुकाः ।
आयुधाख्याः पराः शक्तीर्बाणाद्याः पूजयाम्यहम् ॥ ५४ ॥
सर्वानन्दमयी मध्ये महात्रिपुरसुन्दरीम् ।
यजाम्यतिरहस्यां तां महार्चिःस्पन्दधर्मिणीम् ॥ ५५ ॥
विमृशामि महाहन्तां संवित्स्रोतोमहानदीम् ।
[3]जनिपालनधर्मेण जपेनान्तर्मुखात्मना ॥ ५६ ॥

---

१. चक्रेश्वरे–चि. । २. श्चक्र चक्र समाश्रिताः–चि. । ३. देव्यश्चिल्लताप्रकलानि या(ः)–क. । ४. पूजनीयाः–चि. । ५. त्स्वसत्तायाः–चि. । ६. भ्रमन–चि. ।

1. चिद्वल्ल्यां (पृ० ६१) श्लोकोऽयमवलोक्यते ।
2. चिद्वल्ल्यां (पृ० ५८) पद्यमिदमवलोकनीयम् ।
3. महार्थमञ्जरीपरिमले (पृ० १२८) समुद्धृत एष श्लोकार्धः ।

संविन्मये महावह्नौ विमर्शपरमार्चिषि ।
श्रद्धीकरोम्यक्षवृत्तीस्तिला(द्या?ज्या)हुतिकर्मणा(म्?)॥ ५७ ॥
सर्वज्ञत्वादिशक्तीनां संविद्रू(पा?प)विमर्शनम् ।
विलयाङ्गविधानेन विदधामि विधानतः ॥ ५८ ॥
विश्वभेदलयप्रायां महासंवित्त(नूर्ण?नूं नि)जाम् ।
भावयामि महाकामकलाध्यानेन नित्यदा ॥ ५९ ॥
सौभाग्यहृद्विमर्शेन संवित्सर्वात्मभावनाम् ।
तन्मयत्वफलावाप्त्यै करोम्यहमनारतम् ॥ ६० ॥
अर्चास्थानानि मानिन्यै देवतायै चिदात्मने ।
ददामि च बलिव्याजाद् विकल्पा(द्वि?न् वि)घ्न-
(शा?श)व्दि(कात्?तान्)॥ ६१ ॥
कायवाङ्मन(सा?सां) ग्रेयं शिवैकात्म्येन योजना ।
नमस्कृतिं करोम्येतां संविद्रू(पा?प)विमर्शि(नीः?नीम्) ॥ ६२ ॥
इदन्तोल्लासितं हव्यं संविच्चक्रस्य मध्य(म?ग)म् ।
महाहन्तीकरोम्येवं तदिदं च विमृश्यते ॥ ६३ ॥
[1]संविदग्नौ महासारे विमर्शैकशरीरिणि ।
भेदाभासमिदं हव्यं जुहोम्यपुनरुद्भवम् ॥ ६४ ॥
क्रियाशेषमशेषेण विमृशामि चिदात्मकम् ।
पराम(र्शा?र्शः) परा पूजा पवित्रं हि विधीयते ॥ ६५ ॥
ग्रथिता सेयमम्लान(।) संविन्माला मनोहरा ।
महानुभावगन्धाढ्या जुषतां लोकमातरम् ॥ ६६ ॥
इती(वरास्य?रिताऽस्याः) क्रमवासना शुभा विच्छहीनक्रममार्गशोधिनी ।
हिताहितद्वैतपथप्रणाशिनी समस्तसंविन्मयपूर्णचित्तया ॥ ६७ ॥
सुत्राणामपि समत्या सुभगोदयवासना ।
शिवानन्देन रचिता विदुषां प्रह्वतां महत् ॥ ६८ ॥
इति शिवानन्दमुनिविरचिता सुभगोदयवासना समाप्ता ॥

1. दीपिकायां (पृ० २४८) समुद्धृतोऽयं श्लोकः ।

सौभाग्यहृदयस्तोत्रम्

शिवानन्दमुनिविरचितम्

[1]तन्मह. परमं नौमि कृत्यैः पञ्चभिरङ्कितम्[1] ।
अशेषविश्वाभेदा[2]त्म पूर्णाहन्तात्मकं शिवम् ॥ १ ॥
[3]त्रिधा विभक्तं यद्वस्तु स्तोतृ[4]स्तुत्यस्तुतिक्रमात् ।
एकस्मै महसे तस्मै नम. स[5]कलचक्षुषे ॥ २ ॥
स्मरामि ता परा वाचं पश्यन्त्यादिक्रमाश्रयाम् ।
नानाविधरसाका[6]रा महानुभवरूपिणीम् ॥ ३ ॥
[2]देशकालपदार्थात्म[7] यद्यद्वस्तु यथा य[8]था ।
तत्तद्रूपेण या भाति तां श्रये संवि[9]दी कला[10]म् ॥ ४ ॥
मूलादिविलपर्यन्तं महात्रिपुरसुन्द(री?रि) ।
या तनुस्ते तडित्प्रख्या ता भ[11]जे भवशातनीम् ॥ ५ ॥
[3]योनौ कनकपु[12]ञ्जाभं हृदि विद्युच्छटोज्ज्वलम् ।
आज्ञाया चन्द्रसकाशं महस्तव महेश्वरि ॥ ६ ॥
[4]प्रसृतामृतरश्म्यौ[13]घसन्तर्पितचराचराम् ।
भवा[14]नि भवशान्त्यै त्वा भावयाम्यमृतेश्वरीम् ॥ ७ ॥

१. रचितम्–क. । २ भेदेन–क. ख. । ३. त्रिविभक्त च–क. ख. । ४. स्तोतृ–क. ख. । ५. परम–ख. । ६. कार–क ख । ७. र्थात्मा–क. ख. दी. । ८. तथा–क. ख. दी. । ९. संविद–क. ख. । १० पराम्–क । ११. वन्दे–ख. । १२. सकाश–क. । १३. श्म्यो–ग. । १४. भवानीं–ख. दी. ।

1 'तन्मह परम नौमि' इत्यशश्चिद्वल्ल्या (पृ० ५) दृश्यते ।
2. दीपिकायां स्पन्दवृत्तौ (पृ० ५,१७९) समुद्धृतोऽयं श्लोक ।
3 महार्थमञ्जरीपरिमले (पृ० १४५) दृश्यते श्लोक ।
4. दीपिकायां (पृ० २५७) दृश्यते श्लोक. ।

[1]वर्णं[१]. कला पदं[२] तत्त्व मन्त्रो[३] भुवनमेव च।
इत्यध्वषट्कं देवेशि भाति त्वयि चिदात्मनि ॥ ८ ॥

अनाश्रितादिकालाग्निरुद्रान्त चिरं[४]मद्भुतम्।
उन्मीलयसि मातस्त्वं प्रकाशवपुषि त्वयि ॥ ९ ॥

यदिदं भासते देवि नामरूपक्रियात्मकम्।
प्रकाशवपुषि[५] त्वत्तस्तत्सर्वं नातिरिच्यते ॥ १० ॥

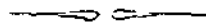
[2]नेत्रादि[६]जालकोपान्ते हृत्पद्मासनलीलया।
वारं वारं त्वया[७] देवि रूपादिमधु सेव्यते ॥ ११ ॥

संविद्देव्यः समाक्रम्य विषयानमृतासवान्[८]।
योगिना[९] प्रेषयन्त्यार्ये[१०] त्वत्पूजार्थं[११] हि सर्वदा ॥ १२ ॥

सौभाग्यहृदयं गुह्यं[११] शिवानन्देन[१२] योगिना।
समाराधनपूर्त्यर्थं स्तुतं[१३] सकलकामदम् ॥ १३ ॥

इति विरचितमेतत् त्रैपुर स्तोत्रमाप्तं[१४]
प्रकटितपरमार्थं योगिवर्यो[१५]पजुष्टम्।
सकलदुरितरोग[१६]ध्वंसनानन्यकार्यं
प्रतियजनविधान सेव्यता भक्तियुक्तै ॥ १४ ॥

॥ इति शिवानन्दमुनिविरचितं सौभाग्यहृदयस्तोत्रं समाप्तम् ॥

१. वर्णा—क. ख.। २. मनुस्तत्त्व—क. ख.। ३. पद—क. ख.। ४. चिरम—ख. ग.। ५. वपुषस्तत्समास—क. ख.। ६. ज्वाल—क. ख.। ७. मया—ख.। ८. सव —ग.। ९. योगिनो—क.। १०. आर्ये—क.। ११. स्तोत्र—ख.। १२. सर्वा—क., चिदा—ख.। १३. स्मृत—ग.। १४. माद्य—क.। १५. वर्येण—क.। १६. योग—क.।

1 महार्थमञ्जरीपरिमले (पृ० ७३) चिद्वल्ल्यां (पृ० १८) च दृश्यते श्लोकः।
2. महार्थमञ्जरीपरिमले (पृ० १३) उद्धतोऽयं श्लोकः।

सौभाग्यसुधोदयः

अमृतानन्दयोगिविरचितः

[1]जयति ज्योतिरनुत्तरमिदमखिलं यस्य भासते भासा ।
सा [2]भासयति यत्र भानुर्न शीतभानुः कुतो बृहद्भानुः ॥ १ ॥

[2]स्वाभाविकी स्फुरत्ता विमर्शरूपा[3]स्य विद्यते शक्तिः ।
सैव चराचरमखिलं जनयति जगदेत[4](व?द)वति संहरते ॥ २ ॥

तस्य निरुपाधिमूर्तेर्निखिलातीतस्य नित्यतृप्तस्य ।
संसारमोहसंभ्रमसंगतिरनयैव सन्तत भवति ॥ ३ ॥

सेयं तदेकरस्यात् परा परामर्शरूपिणी शक्तिः ।
स्वस्वातन्त्र्यो[5]ल्लासस्पन्दादेकाऽप्यनेकधा वितता ॥ ४ ॥

प्रथमं पश्यन्त्यादिप्रकारभेदप्रपञ्चिताकारा ।
वि[6]श्वोत्तीर्णानाहतना[7]दमयी सैव मातृका जाता ॥ ५ ॥

अखिलमनाहतमूर्तिमत्युत्तीर्णस्वरूपिणी तरति ।
[3][8]कायति नानानामप्रपञ्चरूपेण मातृका देवी ॥ ६ ॥

---

१. एषा पङ्क्तिर्न दृश्यते—क. ख. । २ जयति—ग. । ३. स्वात्म—ती. । ४. देतदपि च सहरति—ग. मी. । ५. न्त्र्येणोल्ल—ग. । ६. 'विश्व' नास्ति—ग. । ७. नामवती—ग. । ८. पङ्क्तिचतुष्टय न दृश्यते—क ख. ।

1. "यत्र तेजांसि तेजांसि तमांसि च तमांसि च । तेजांस्येव तमांस्येतद्वरदज्यो · ॥" इति प्रथम श्लोक—ग., अत्र पद्वितीयपङ्क्तिस्थाने—'तस्मै यत्यनुत्तरे" इति दृश्यते—ख. । यम्तुनन्तु—"यत्र तेजांसि तेजांसि तमांसि च तमस्यलम् । तेजांसि च तमांस्येतद्वन्दे ज्योतिरनुत्तरम् ॥" इत्यनितरगुणरूपरार्थोपलक्षणानुवृत्तिमङ्गलाचरणश्लोक एव विवृतरूपेणात्र दृश्यते ।

2. सौभाग्यभास्करे ललितासहस्रनामभाष्ये (पृ० १२२) उद्धृतो दृश्यत एव श्लोकः ।

3. श्लोकार्धो यागिनीहृदयदीपिकाया (पृ० १०६) दृश्यते ।

निजभागाद्विभागा(?) पर्यासिसमासैकरस्यभेदम(यि?यी)।
एकाऽप्येकादश(वा?धा) जाता माता परैव पश्यन्ती ॥ ७ ॥
[[1]पश्यति सर्वं स्वात्मनि करणाना सरणिमपि यदुत्तीर्णा ।
तेनेयं पश्यन्तीत्युत्तीर्णेत्यप्युदीर्यते माता ॥]
पश्यन्त्य(ा) परमार्थं स्व(ा)वयवा (प्या?था)द्वयोऽद्वामा(सा?धाः) ।
ताभ्य समष्टिरूपे न सामरस्य च तत्त्वतो भिन्नम् ॥ ८ ॥
एकैकरस्यरूपा परा[2]ऽपराऽद्वाशमातृपरमार्थौ ।
ताभ्यामनाहताख्या नादमयी मध्यमाऽभवन्माता ॥ ९ ॥
स्थानादिभिरहतत्वाद् बुद्धिव्यापारमात्रबोध्यत्वात् ।
माताऽनाहतनामा सूक्ष्मा विकृतादिनादनवकमयी ॥१०॥
सूक्ष्मैव म[3]ध्यमेय नादमयी स्थूलभावमापन्ना ।
[4]द्व्युत्तरचत्वारिंशद्वर्णात्मिकवर्गनवकरूपेण ॥ ११ ॥
[2]पश्यन्तीव न केवलमुत्तीर्णा नापि वैखरीव बहिः ।
स्फुटतरनिखिलावयवा म[5]ध्यगता मध्यमा तयो(र?र्य)स्मात ॥ १२ ॥
परयाऽपरया पादार्ध[6]ष्ट्यष्टचात्मना च पश्यन्त्या ।
माता मध्यमया नववर्गात्मिकया च वैखरी जाता ॥ १३ ॥
स्थानकरणप्रयत्नैरभिहतपवनप्रवर्तितार्णत्वात् ।
हतनामधेयमस्या विहित वर्णोदयक्रमाभिज्ञैः ॥ १४ ॥

---

१. 'ताभ्य ' सामरस्य' नास्ति—क.ख. । २. पर.स्ताशमात्र—ग.। ३. मध्यमया—ख. ।
४. द्वयतर—क. ख. । ५ धापूपा—क. ख. सौ.। ६ ष्टकमव्य—ग. ख.।

1 [ ] चिह्नस्थ. श्लोक सौभाग्यभास्करे (पृ० १००) सौभाग्यसुधोदयश्लोकत्वेनोद्धृत प्रकरणानुरोधादत्र स्थापित, मातृकासु तु नोपलभ्यते ।
2 सौभाग्यभास्करे (पृ० १००) उद्धृतो दृश्यते श्लोक ।

[1]अवधारणे(द्र?न) वै (वे?चे)दमक्षे विवरे च ख गतौ रौति ।
कर्णविवरैकगम्यस्वार्णेय वैखरी यतो माता ॥१५॥
दश पञ्च च बिन्द्वन्ता स्वरा मता प्रतिपदादितिथिरूपा ।
रविशशिसर्गस्पन्दप्रभवा हि भवन्ति ते तदात्मान ॥१६॥
रविशशिरूपौ बिन्दू शिवशक्तिमयौ तदात्मक सर्ग. ।
सत्त्वोद्रेकश्च तयो शिवशक्त्योस्तत्स्वभावतोऽवस्थे ॥१७॥
सत्ता शिवस्तदशा वामा ज्येष्ठा तथैव रौद्री स्यात् ।
एता एवानुत्तरमिच्छोन्मेषश्च समभव(द्?न्) ह्रस्वा. ॥१८॥
उद्रेक [१]शक्ति. स्यादिच्छा [२]ज्ञाना क्रिया च शक्त्यशा. ।
दीर्घास्ता एवासद्यानन्दश्चेशनोनता चेति ॥१९॥
अस्वरवपुरादिशिव [३]परे प्रमाता स्वसविदुन्मेषात् ।
इच्छति वेदितुमर्थानीशनया तदनु वेत्ति भिन्नगति ॥२०॥
[४]ईच्छावेशानन्तरमस्मिन् प्रागीशनोदयान्मध्ये ।
व्यक्ताव्यक्तार्थमया( ) षण्ढा इच्छेशनोद्भवा वर्णा ॥२१॥
इच्छानुत्तरयोगाद्विहिता श(क्तिः क्ति)स्वरस्य सभूति ।
एकारानुत्तरयो सङ्गादैकारसभवो भवति ॥२२॥
उन्मेषानुत्तरयो सङ्गादोकारजन्म निर्णीतम् ।
औकारानुत्तरयो सङ्गाच्छक्तिनिशूलनिष्पत्ति ॥२३॥
वेदनरूपो बिन्दु शिवशक्तिद्वितयसामरस्यतनु. ।
[५]वेदकवेद्यविभागस्वरूपसकोचरूपसस्कार. ॥२४॥

---

१. शाक्त्यशा –क. ख. । २. ज्ञान–क. ख. । ३. परप्रमाता–ग. । ४. पङ्क्तित्रय नास्ति–ख. । ५. पङ्क्तित्रय नास्ति–ख. ।

1. "वै निश्चयेन स कर्णविवर राति गच्छतीति व्युत्पत्ति सौभाग्यसुधोदये कथिता" (सौभाग्यभास्करे, पृ० १००) । "अनुत्तराद्यादिशयत्येच्छाशक्त्या योगादिक्रमेण वर्णोत्पत्तिप्रकार सौभाग्यसुधोदये द्रष्टव्य" (सौभाग्यभास्करे, पृ० १२५) । "एवमन्येषां वर्णानामुत्पत्ति परापञ्चाशिकासौभाग्यसुधोदयादिषु वर्णितानुसन्धेया' (सेतुबन्धे, पृ० २९१) ।

रविशशिसंचरणवशाद् यथैव विकसन्ति सन्ततं तिथयः ।
तन्मयसर्गस्पन्दादुन्मिषितास्ते स्वरास्तदात्मानः ॥२५॥
सर्गेण कादिवर्णैरपि षट्त्रिंशद्भिरात्मनोऽवयवैः ।
षट्त्रिंशतत्वमयं जगदावृणुते शिवात्मकं माता ॥२६॥
शक्तिर्न शिवेन विना शिवोऽपि न तया विनाऽस्ति तद्वदिदम् ।
विश्वं वागर्थमयं शिवशक्त्युल्लाससंभवं भाति ॥२७॥
[1]यदयमनुत्तरमूर्तिर्निजेच्छया निखिलमपि जगत्स्रष्टुम् ।
प[1]स्पन्दे स स्प[2]न्दः प्रथमं शिवतत्वमुच्यते तज्ज्ञैः ॥२८॥
इच्छा सैव स्वच्छा सन्ततसमवायिनी प[3]रा शक्तिः ।
सचराचरस्य जगतो बीजं निखिलस्य निजनि[4]लीनस्य ॥२९॥
स्वेच्छाशक्त्युद्गीर्णं जगदात्माहन्तया समाच्छाद्य ।
निवसन् स एव निखिलानुग्रहनिरतः सदाशिवोऽभिमतः ॥३०॥
विश्वं स एव पश्यन्निदन्तया निखिलमीश्वरो जातः ।
सा भ[5]वति शुद्धविद्या येदन्ताहन्तयोरभेदमतिः ॥३१॥
माया वि[6]भेदबुद्धिर्निजांशभूतेषु निखिलभूतेषु ।
नित्यं तस्य निरङ्कुशविभवं वेलेव वा[7]रिधिं रुन्धे ॥३२॥
स तया परिमितमूर्तिः संकुचितसमस्तशक्तिरेष पुमान् ।
रविरिव सन्ध्यारक्तः संहृतरश्मिः स्वभासने[8]ऽप्यपटुः ॥३३॥
सम्पूर्णकर्तृताद्या या बह्वय. सन्ति शक्तयस्तस्य ।
संकोचात् संकुचिताः कलादिरूपेण रूपयन्त्ये[9]नम् ॥३४॥
य[10]त्सर्वकर्तृता सा संकुचिता कतिपयार्थमातृपरा ।
किञ्चित्कर्तारममुं कलयन्ती कीर्त्यते कलाना[11]म्ना ॥३५॥

---

१. प्रस्पन्दे–क. ख. । २. स्पन्द –क. ख. । ३. सती–ग. दी. । ४. विली–दी. । ५. भाति–दी. । ६. पि भेद–क. ख. ग. । ७. वारिधे–ग. । ८. शशि–ग. । ९. नेऽय–दी. । १०. तत्–ग. दी. । ११. नाम–ग. ।

1. यदयमित्यादिका गन्धवतीत्यन्ताः श्लोका योगिनीहृदयदीपिकायां (पृ० १२४-१२६) समुद्धृताः सन्ति ।

सर्वज्ञताऽस्य शक्तिः परिमिततनुरल्पवेद्यमात्रपरा ।
[1]ज्ञानमुपपादयन्ती विद्येति निगद्यते बुधैराद्यैः ॥३६॥

नित्यपरिपूर्णतृप्तिः शक्तिस्तस्यैव परिमिता तु सती ।
भोगेषु रञ्जयन्ती सततममुं रागतत्त्वतां याता ॥३७॥

या नित्यताऽस्य शक्तिर्निकृष्य निधनोदयप्रदानेन ।
[2]नियतपरिच्छेदकरी क[3]लैसा स्यात् कालतत्त्वरूपेण ॥३८॥

याऽस्य स्वतन्त्रताख्या शक्तिः संकोचशालिनी सैव ।
कृत्याकृत्येष्ववशं नियतममुं नियमयन्त्यभून्नियतिः ॥३९॥

इच्छादित्रिसम[4]ष्टिः शक्तिः शा[5]न्ताऽस्य सङ्कुचद्रूपा ।
सङ्कुचितेच्छाद्यात्मकसत्त्वादिकसाम्यरूपिणी तु सती ॥४०॥

बुद्ध्यादिसामरस्यरू[6]पा चित्तात्मिका मता प्रकृतिः ।
इच्छाऽस्य रजोरूपाऽहङ्कृतिरासीदहम्प्रतीतिकरी ॥४१॥

ज्ञानाऽस्य सत्त्वरूपा निर्णयबोधस्य कारणं बुद्धिः ।
तस्य क्रिया तमोमयमूर्तिर्मन इत्युच्यते विकल्पकरी ॥४२॥

[7]रागादिपञ्चभेदः स एव सङ्कुचितविग्रहो देवः ।
ज्ञानक्रियोपरागप्राधान्याद् विविधविषयरूपोऽभूत् ॥४३॥

श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनजिह्वाघ्राणानि बोधकरणानि ।
वाक्पाणिपादपायूपस्थाख्याकानि कर्मकरणानि ॥४४॥

शब्दस्पर्शौ रूपं रसगन्धौ चेति भूतसूक्ष्माणि ।
अयमेवातिनि[8]कृष्टो जातो भूतात्मनाऽपि भूतेशः ॥४५॥

गगनमनिलश्च तेजः सलिलं भूमिश्च पञ्च भूतानि ।
श्रोत्रादिकरणवेद्याः शब्दाद्यास्तानि वेदकान्येषाम् ॥४६॥

---

१. उत्पादयति ज्ञान-क. ख. । २ नियतिः-ग. । ३ तृप्ता-ग । ४. समष्टिशक्तिः-क. ख. टी । ५. शान्तस्य-ग. । ६. स्वरूप-ग टी. । ७ वामादि-ग. । ८. निष्कृष्टो-ग. ।

वचनकरी वा[1]गासीत् पाणि. स्यात् करणभूतमादाने ।
गमनविसर्गानन्दत्रितये पा[2]दादिकत्रिक करणम् ॥४७॥
गन्धवती भूमि. स्यादाप. सांसिद्धिकद्रवास्तेज. ।
उष्णस्पर्शविशिष्टं[3] सस्पर्शो वायुरम्बर शब्द. ॥४८॥
[1]मायान्तमात्मतत्त्व विद्यातत्त्वं सदाशिवान्तं स्यात् ।
श[4]क्तिशिवौ शिवतत्त्वं तुरीयतत्त्वं समष्टिरेतेषाम् ॥४९॥
[5]चतुरात्मिकेयमेषा परादि[6]रूपप्रपञ्चभेदवती ।
सृष्टिस्थितिसंहारानाख्याख्या[7]श्चतुरोऽन्वयानभिव्याप्ता ॥५०॥

इति श्रीमदमृतानन्दयोगिविरचिते[8] सौभाग्यसुधोदये
प्रथमः प्रपञ्चः ॥

[2]सैव महाविद्यात्मा माता चतुरन्वयैकविश्रान्ति ।
चतुराननादिजननी जाता चतुरात्मवर्गफलदात्री ॥ १ ॥
[3]अस्वरविमर्शरूपौ स्वांशौ हित्वा चतुष्कलौ सैव ।
वामादीच्छादिमयान्यकरोद् द्वन्द्वान्यमूनि चत्वारि ॥ २ ॥
वामांशो ब्रह्मा स्यादिच्छैव तस्य भारती शक्ति. ।
अनयोरेतन्मिथुनं सृष्टिः प्रा[10]गन्वयात्म वाग्बीजम् ॥ ३ ॥
ज्येष्ठांशो विष्णु स्याज्ज्ञा[11]ना विश्वम्भरा तयोर्मिथुनम् ।
इदमेव दक्षिणान्वयरूप श्रीकामराजमध्यास्ते ॥ ४ ॥

---

१. घागुत्ता–ग. । २. पादादिक–दी. । ३. मह्प –ग., मह्पस्पर्शो–दी. । ४. शवरयन्त–ग. । ५. चातु–ग. । ६. भेद–क. ख. । ७. ख्यार्णान् चतुर–क. ख. । ८. इत्यमृतानन्दकृते–क. ख. । ९. घान्ति –ग. । १०. प्राग् वाग्भवात्मक बीजम्–क. ख. दी । ११. स्याज्ज्ञान–क. ख. दी. ।

1. सेतुबन्धे (पृ० १२८) दृश्यते श्लोक एव । "एतेषां (३६ तत्त्वानां) स्वरूपमुत्पत्तिक्रमश्च सौभाग्यसुधोदये द्रष्टव्य." (पृ० ६८) इति वरिवस्यारहस्ये, तदस्यैव प्रकरणस्य परामर्शकम् ।
2. द्वितीयप्रपञ्चस्था सर्वे श्लोका योगिनीहृदयदीपिकायां (पृ० १००-१०२) दृश्यन्ते ।
3. एष श्लोकार्धो योगिनीहृदयदीपिकायां १७१ तमे पृष्ठेऽपि दृश्यते ।

रौद्र्यात्मकस्तु रुद्र क्रियामयी शक्तिरस्य रुद्राणी ।
युगलमिदं तार्तीयं बीजं पालयति पश्चिमाम्नायम् ॥ ५ ॥

स्यादम्बिकास्वरूप शम्भु शान्तात्मिकाऽस्य शक्ति स्यात् ।
मिथुनमिदं शिवशक्त्योरुत्तरसमयात्म तुर्यमधितिष्ठेत् ॥ ६ ॥

एवमनुत्तरशक्त्योश्चतुरशद्वन्द्वरूपिणौ जाता ।
चतुरन्वयात्मिकेयं पश्यन्ती मातृकामयी विद्या ॥ ७ ॥

सृष्टि पूर्वाम्नायो वाग्भवबीज तदात्मक त्रिविधम् ।
सृष्टिस्थितिसहारैर्भिन्ना सृष्टिस्त्रिमूर्तिमूर्ति स्यात् ॥ ८ ॥

ब्रह्माऽत्र सृष्टिसृष्टावधिपतिरेतस्य भारती शक्ति ।
सोऽस्य हस्यार्थं स्यात् स एव शिवशक्तिवाचकश्चापि ॥ ९ ॥

हस्यार्थे स्यादत्र स्वशक्तिमयरूपसार्णसयोगात् ।
सृष्टिस्थितौ तु विष्णु कर्ता विश्वम्भराऽस्य शक्ति स्यात् ॥ १० ॥

विष्णु. कलिपेरर्थो ललिपेरेतस्य शक्तिरर्थं स्यात् ।
रुद्रोऽधिपति. शक्ती रौद्री स्यात् तत्र सृष्टिसहारे ॥ ११ ॥

हरवर्णयुगलमनयोर्वाचकमर्थोऽत्र रस्य रुद्र स्यात् ।
रुद्राक्षरसम्पर्काद् रौद्री तच्छक्तिरत्र हस्यार्थं ॥ १२ ॥

अत्र तु शक्त्यर्णस्य प्राथम्य शक्तिबीजभूतत्वात् ।
अधिवसत शिवशक्ती सज्ञानाख्या तयोस्तु नित्वमयी ॥ १३ ॥

कामकला कलयित्री तुर्यमयी रक्तशुक्लमिश्रतनु. ।
रक्तो विन्दु शक्ति शुक्ल शम्भुः परस्तदैकात्म्यम् ॥ १४ ॥

एव द्वितीयबीज स्थितिरूप दक्षिणान्वयात्म स्यात् ।
स्थितिसृष्ट्यादिविभेदाद् वसन्ति ता एव देवतास्तत्र ॥ १५ ॥

---

१. मय—ग. । २. त्मात्म—ग. । ३ शोडमूत —ग. । ४. रक्षरा—ग. । ५. महाविद्या—ग. ।
६. सेय सस्यार्थं —ग. । ७. सर्गा—ग. । ८. दास्ता एवात्रापि देवता न्यवसन्—ग. । ९. स्त्यत्र—क.ख. ।

अत्र कलवर्णमध्यस्थितो ह्कार. स्थितिस्वरूपत्वम् ।
अस्य द्योतयति परं स्थितिरूपं[1] सविदम्विकाकार.[2] ॥ १६ ॥
संहारात्मकपश्चिमसमयमये[3] तद्वदेव तार्तीये[4] ।
संहृतिसृष्ट्यादिवशाद्[5] वसन्ति ता एव देवतास्तत्र[6] ॥ १७ ॥
सृष्टौ शक्तेर्नियतप्राधान्यादस्य शक्तिवीजत्वात् ।
स्वात्मनि[7] संहृतिसृष्टौ शिवमन्तर्भाव्य भासते[8] शक्तिः ॥ १८ ॥
त्रिमये तुरीयवीजेऽनाख्यारूपोत्तरान्वयात्मनि तौ ।
शक्तिशिवावधिवसतो निरन्तरं सामरस्यमापन्नौ ॥ १९ ॥
सृष्ट्यादिभेदभिन्नश्रीविद्यावर्णयुगल[9]नवकात्मा ।
नवनादवर्गरूपा माता सा मध्यमा[10]ऽभिधा वितता ॥ २० ॥
शब्दस्पर्शौ रूपं रसगन्धौ चेति भूतसूक्ष्माणि ।
व्याप्यव्यापकभावात् पञ्चदश स्यु. क्रमेण तत्संख्या. ॥ २१ ॥
तिथयश्च कला[11] नित्यास्वदात्मिकाः स्युस्तथैव तत्सख्यै. ।
वर्णै. समष्टिरेषा विद्या व्याप्नोति तानि सर्वाणि ॥ २२ ॥
सर्गादिसमष्टि[12]रूप. स्वांशै[13]रेभिस्तदात्मना वितत: ।
सर्गेण कादिवर्णैरपि षट्त्रिंशद्भिरात्मनोऽवयवैः ॥ २३ ॥
पुनरज्न्यञ्जनविन्दुप्रभेद[14]भिन्नास्तदक्षरावयवान् ।
षट्त्रिंशत्संख्याकास्तत्त्वमयानश्नुते हि सा माता ॥ २४ ॥
व्यष्टिसमष्टिविभेदैश्चतुरात्मा तत्त्ववीजपीठमयी ।
चतुरन्वया[15]त्मनाऽपि च मातास्ऽष्टकमातृकामयी विद्या ॥ २५ ॥

इति[16] श्रीमत्पुण्यानन्दशिष्यामृतानन्दयोगिप्रवरविरचिते
सौभाग्यसुधोदये द्वितीयः प्रपञ्चः ॥

---

१. ध्वनिरूप'–ग. । २. दम्बरा–ग. । ३. समये–दी. । ४. तार्तीयम्–दी. । ५. वशातु सन्ति–दी. । ६. स्त्वत्र–क. ख. ग. । ७. स्वात्मा–ग. । ८. विभासते–दी. । ९. युगम–ग. । १०. मा मता–ग. । ११. तियय कलाश्च–ग. । १२. सर्गः समष्टि–ग. । १३. स्वरैस्त्रिभि –ग. । १४. प्रभेदनोदक्षरावयवान्–ग. । १५. चतुरक्षरा–ग. । १६. इति द्वितीय प्रपञ्च –क. ख. ।

अस्याम्बिकाशमूता शक्तिः (सा से[1]स्वाशे)न शान्तया साकम् ।
समरसभावं याता जाता ज्योतिर्मयी महाबिन्दुः ॥ १ ॥
सैव स्वेच्छोद्रेकाद् वामा (प[1]व)मनादमुष्य विश्वस्य ।
[2]वक्रीकृतनिजरूपा [3]सृष्टिः शृङ्गाटवामरेखा स्यात् ॥ २॥
ज्येष्ठा ज्ञानावेशादृज्वी स्थितिरेतदग्ररेखा[4] स्यात् ।
रौद्री क्रियोपरागात् संहृतिरेतस्य दक्षिणा रेखा ॥ ३ ॥
इत्थमिय पश्यन्ती जाता[5] माता त्रिकोणरूपेण ।
साऽपि चतुर्बीजवती विद्या वेद्या तदात्मिका तद्वत् ॥ ४ ॥
वामा(दि[1]दी)च्छाद्यष्टप्रतिबिम्बैरष्टकोणमुत्पन्नम् ।
अष्टत्रिकोणमध्यस्पन्दैर्दशभिर्दशारमु[6]त्पन्नम् ॥ ५ ॥
अस्यैव प्रतिबिम्बं बाह्यदशारं च भासमानस्य ।
स्पन्दवशादेवैषा चक्राणा समुदितं च मनुकोणम् ॥ ६ ॥
द्व्युत्तरचत्वारिंशद्योनिगणो[7] मध्ययोनिपर्यन्तम् ।
नादमयैर्नववर्गैर्मध्यमया तावदक्षरैर्व्याप्तिः[8] ॥ ७ ॥
विद्याशमयै[9]. स्वार्णै. काद्यैर्वर्गैः स्वरै[10]श्च षोडशभि ।
अष्टद्व्यष्टदलाम्बुजयुगलं व्याप्नोति वैखरी देवी ॥ ८ ॥
बीजत्रयमयतेजस्त्रितयविकाराश्च तानि वृत्तानि ।
भूबिम्बत्रयमेतत् पश्यन्त्यादित्रिमातृविश्रान्तिः ॥ ९ ॥
चतुरश्रषोडशाष्टच्छेदात्मक[11]चक्रत्रयं त्रिधा सृष्टिः ।
पूर्वाम्नायो वाग्भवबीजं तद्वत्[12] त्रिमूर्तिदैवत्यम् ॥ १० ॥

---

१. बलेरशेन–ग. । २. चक्री–ख. ख. । ३. सृष्टि–क. ख. । ४. तासोत–ग. । ५. माला भाग–ग. । ६. मध्यामीन्–ग. । ७. गणा–क. ख. । ८. ध्याप्तम्–ख. ख. । ९. यस्यार्णे–ग. । १०. 'स्वरै' नास्ति–क. ख. । ११. 'च्छदात्मक' नास्ति–ग. । १२. तद्वि–क. ख. ।

मनुकोण द्विदशार त्रितयमिद कामराजवीजं स्यात् ।
स्थितिरत्र देवताना त्रयमपि तद्वच्च दक्षिणाम्नाय ॥ ११ ॥

अष्टत्रिकोणमध्यत्रितय तार्तीयमेष[१] सहार. ।
[२]अत्रापि देवतात्रयमासीदयमेव पश्चिमाम्नाय. ॥ १२ ॥

सर्वमनाख्यारूपं तुर्यं[३] शिवशक्तिदेवताधिकृतम् ।
स्यादुत्तरसमयात्मकमेव स्रोतोमय महाचक्रम् ॥ १३ ॥

[४]इति श्रीमत्पुण्यानन्द(शिष्यामृतानन्दयोगिप्रवरविरचिते)
सौभाग्यसुधोदये तृतीय. प्रपञ्च ॥

---

[1]चित्तमये श्रीपीठे ज्योतिर्विन्दौ यदस्य सक्रान्तम् ।
[५]प्रतिबिम्ब परधाम्न. परलिङ्ग [६]तत्प्रकीर्त्यते प्राज्ञै ॥ १ ॥

तत्र परा परमेशी प्रकाशशक्त्यात्म(का?कौ) निजावशौ ।
निर्भिद्य नित्ययोगात् काम. कामेश्वरीत्यभून्मिथुनम् ॥ २ ॥

[७]सर्वं स्वस्वात्मतया [2]कामो देव [८]प्रकाम्यमानत्वात् ।
[3]वक्त्राद्यास्तस्याशा वाराद्य [९]वर्णित बुधैराद्यै ॥ ३ ॥

परमात्मिका तदीया स्वेच्छाशक्तिर्बभूव कामेशी ।
इच्छादिकास्तदीया मूर्धादिशा मनीषिभि कथिता ॥ ४ ॥

अनयोरात्मावय(ता?व)व्याससमासैकरस्यभेदवपु ।
पश्यन्ती मातेय न तत्त्वतो भिद्यते ततस्ताभ्याम् ॥ ५ ॥

---

१. मेव–क ख । २. तत्रापि–क. ख. । ३. रावयान्वादिक–क. ख. । ४. इति तृतीय प्रपञ्च –क. ख. । ५. प्रतिफलित–क. ख. दी. । ६ तत्र–ग. । ७. सर्वऽस्य–ग. । ८. स–ग., स काम्यत्वात्–दी. । ९. वर्णिता–क. ख. ।

1. योगिनीहृदयदीपिकाया (पृ० ६१) समुद्धृतमेतत्पद्यम् ।
2 योगिनीहृदयदीपिकाया (पृ २६३) समृद्धत एष पद्यांश ।
3 "वामाद्यास्तस्याशा वक्त्राद्या वर्णिता बुधैराद्यै " इति पाठ समुचितः प्रतिभाति ।

अस्याम्बिकांशभूता शक्ति[1] (सा सेऽस्वांशे)न शान्तया साकम् ।
समरसभावं याता जाता ज्योतिर्मयी महाविन्दुः ॥ १ ॥
सैव स्वेच्छोद्रेकाद् वामा (प१व)मनादमुष्य विश्वस्य ।
वक्री[2]कृतनिजरूपा सृष्टि[3]: शृङ्गाटवामरेखा स्यात् ॥ २॥
ज्येष्ठा ज्ञानावेशादृज्वी स्थितिरेतदग्ररेखा स्यात् ।
रौद्री क्रियोपरागात् संहृतिरेतस्य दक्षिणा रेखा ॥ ३ ॥
इत्थमियं पश्यन्ती जाता[4] माता त्रिकोणरूपेण ।
साऽपि चतुर्बीजवती विद्या वेद्या तदात्मिका तद्वत् ॥ ४ ॥
वामा(दि१दी)न्छाद्यष्टप्रतिबिम्बैरष्टकोणमुत्पन्नम् ।
अष्टत्रिकोणमध्यस्पन्दैर्दशभिर्दशार[6]मुत्पन्नम् ॥ ५ ॥
अस्यैव प्रतिबिम्बं बाह्यदशारं च भासमानस्य ।
स्पन्दवशादेवैषा चक्राणां समुदितं च मनुकोणम् ॥ ६ ॥
द्व्युत्तरचत्वारिंशद्योनिर्गणो[7] मध्ययोनिपर्यन्तम् ।
नादमयैर्नववर्गैर्मध्यमया तावदक्षरैर्व्याप्तिः ॥ ७ ॥
विद्यासमयै[9]: स्वार्णै: काद्यैर्वर्गै: स्वरै[10]श्च षोडशभि: ।
अष्टद्व्यष्टदलाम्बुजयुगलं व्याप्नोति वैखरी देवी ॥ ८ ॥
बीजत्रयमयतेजस्त्रितयविकाराश्च तानि वृत्तानि ।
भूबिम्बत्रयमेतत् पश्यन्त्यादित्रिमातृविश्रान्ति: ॥ ९ ॥
चतुरश्रषोडशाष्टच्छेदा[11]त्मकचक्रत्रयं त्रिधा सृष्टिः ।
पूर्वाम्नायो वाग्भवबीजं तद्वत्[12] त्रिमूर्तिदैवत्यम् ॥ १० ॥

---

१. क्तेरंसोन–ग. । २. चक्री–क. ख. । ३. सृष्टि–क. ख. । ४. खासीत–ग. । ५. माता जाता–ग. । ६. मध्यासीन्–ग. । ७. गणा–क. ख. । ८. ध्यप्तिम्–च. ख. । ९. यस्वार्ण–ग. । १०. 'स्वरै' नास्ति–क. ख. । ११. 'च्छेदात्मक' नास्ति–ग. । १२. तद्धि–क. ख. ।

मनुकोणं द्विदशारं त्रितयमिदं कामराजबीजं स्यात् ।
स्थितिरत्र देवताना त्रयमपि तद्वच्च दक्षिणाम्नाय. ॥ ११ ॥

अष्टत्रिकोणमध्यत्रितयं तार्तीयमेप[1] सहार. ।
अत्रापि[2] देवतात्रयमासीदयमेव पश्चिमाम्नाय. ॥ १२ ॥

सर्वमनाख्यारूपं तुर्यं शिवशक्तिदेवताधिकृतम् ।
स्याद्वृत्तरसमयात्मकमेव[3] स्रोतोमय महाचक्रम् ॥ १३ ॥

इति[4] श्रीमत्पुण्यानन्द(शिष्यामृतानन्दयोगिप्रवरविरचिते)
सौभाग्यसुधोदये तृतीयः प्रपञ्च. ॥

---

[1]चित्तमये श्रीपीठे ज्योतिर्बिन्दौ यदस्य सङ्क्रान्तम् ।
प्रतिबिम्बं[5] परधाम्नः परलिङ्गं तत्प्रकीर्त्यते[6] प्राज्ञै. ॥ १ ॥

तत्र परा परमेशी प्रकाशशक्त्यात्म(का?कौ) निजावशौ ।
निर्भिद्य नित्ययोगात् काम. कामेश्वरीत्यभून्मिथुनम् ॥ २ ॥

सर्वैं[7] स्वस्वात्मतया [2]कामो देव. प्रकाम्यमानत्वात्[8] ।
[3]वक्त्राद्यास्तस्याशा वाराद्य वर्णित[9] बुधैराद्यै: ॥ ३ ॥

परमात्मिका तदीया स्वेच्छाशक्तिर्बभूव कामेशी ।
इच्छादिकास्तदीया मूर्धावशा मनीपिभि. कथिता ॥ ४ ॥

अनयो रात्मावय(त्रि?व)न्यासससमासैकरस्यभेदवपुः ।
पश्यन्ती मातेय न तत्त्वतो भिद्यते ततस्ताभ्याम् ॥ ५ ॥

---

१. मेव—क. ख । २. तत्रापि—क. ख. । ३. रान्वयान्वादिक—क. ख. । ४. इति तृतीयः प्रपञ्च—क. ख. । ५. प्रतिफलित—क. ख. दी. । ६ तत्र—ग. । ७. सर्वेऽस्य—ग. । ८. स—ग., स काम्यत्वात्—दी. । ९. वर्णिता—क. ख. ।

1. योगिनीहृदयदीपिकाया (पृ० ६१) समुद्धृतमेतत्पद्यम् ।
2 योगिनीहृदयदीपिकाया (पृ २६३) समृद्धत एव पद्याश ।
3 ''वामाद्यास्तस्याशा वक्त्राद्या वर्णिता बुधैराद्यैः." इति पाठः समुचितः प्रतिभाति ।

सो[1] च चतुरक्षरात्मा तदश(पूःभू)नानि तानि मिथुनानि ।
चत्वारि वेदयन्ति विद्या वेद्या तदात्मिका विबुधे. ॥ ६ ॥
आधारनवकमनयोर्मूलादिब्रह्मरन्ध्रपर्यन्तम् ।
नव[2]नादवर्गरूपा माता व्याप्नोति मध्यमा देवी ॥ ७ ॥
सृष्ट्यादित्रयभेदैर्नवभिर्भिन्नार्णयुग्मनवकव(ति?ती) ।
नवचक्ररूपिणी सा विद्या व्याप्नोति तद्वदाधारा(त्?न्) ॥ ८ ॥
पट्त्रिंशत्तत्त्वमय शरीरमनयोर्निजेच्छयोपात्तम् ।
ह[3]न्ताद्यविद्ययाऽपि व्याप्तं तावत् प्रकारभिन्नाभ्याम् ॥ ९ ॥
एकत्रिंशत्रितयद्वि[4]तयसमष्टिप्रकारसकलिते. ।
तत्त्वे. स्वा[5]वयवमयैश्चतुर्भिरनयोस्तथान्वया व्याप्ता. ॥ १० ॥

इति चतुर्थ प्रपञ्च ॥

श्रीपीठशैलशिखरे परशिव[6]भानो प्रकाशमानस्य ।
निजशक्तिरश्मिनिकरश्च[7]क्रमदेवतात्वमायात ॥ १ ॥
[1]मध्यत्रिकोणको[8]णे वामे श्रीपूर्णपीठमेतस्मिन् ।
वुद्धिमये परतेज प्रतिफलित त्वितरलिङ्गता यातम् ॥ २ ॥
रौद्र स्यादोड्डीश क्रियैव भगमालिनी तयोर्मिथुनम् ।
रुद्रस्व[9]शक्तिरूप तृतीयवीजात्मक त(द)व्याप्ते ॥ ३ ॥
[2]दक्षिणकोणेऽहङ्कृतिरूपे जालन्धरे तु सक्रान्तम् ।
परधाम वाणलिङ्ग जा[10]त सक्रान्त्युपाधिभे[11]दवशात् ॥ ४ ॥

---

१. सा चतुरक्षरा वा–क. ख. । २. नाय–क ख । ३ हन्तायं–ख., हतयाद्य–ग. । ४. 'द्वितय' नास्ति–ग. । ५. स्वावयवात्–क. ख. । ६. शिवधाम्न –क. ख । ७. श्चक्र–ग. । ८. 'कोणे' नास्ति–ग. । ९. स्व–क. ख. । १०. तत्सक्रान्तद्युति–क. ख. । ११. च्छेद–क. ।

1 दीपिकाया (पृ ६१) समुद्धृतमेतत्पद्यम् ।

2 दीपिकायां (पृ० ६१) दृश्यते श्लोक एष ।

ज्येष्ठांशः षष्ठीशः ज्ञाना वज्रेश्वरी तयोर्मिथुनम् ।
विष्णुविश्वम्भरात्मकमस्मिन्नधिवसति मध्यबीजमयम् ॥ ५ ॥

[1]पुनरेव कामपीठे तदग्रकोणे स्थिते मनोरूपे ।
प्रतिफलितं तज्ज्योतिः स्वयम्भुलिङ्गं समीरितं[1] सद्भिः ॥ ६ ॥

वामांशो मित्रेशः[2] कामेशीच्छा तयोर्मिथुनम्[3] ।
ब्रह्मब्राह्मीरूपं वाग्भवबीजात्मकं वसत्यस्मिन् ॥ ७ ॥

इत्थं वामाद्यंशैर्वागादिकबीजवाच्यतां यातैः ।
वामादियुगलरूपा जाता सा मातृकैव पश्यन्ती ॥ ८ ॥

वसुयोनिष्वदसीयं पुर्यष्टकमष्टदेवताकारम् ।
अन्तर्दशारचक्रे सर्वज्ञाद्यास्तदक्षसचाराः[4] ॥ ९ ॥

स्युः सर्वसिद्धिदाद्यास्तदक्षविषया बहिर्दशारगताः ।
मनुकोणशक्तिनिकर. करणचतुर्दशकमेव तदीयमभूत् ॥ १० ॥

द्व्युत्तरचत्वारिंशद्योनिगतो देवतानिकायोऽयम् ।
मध्यमया नववर्गैर्विद्यार्णयुगात्मकैरभिव्याप्तः ॥ ११ ॥

अष्टकमनयोरिष्टं प्रकृतीनामष्टपत्रशक्तितया ।
एतद्विकारजातं संजातं[5] नृपपत्रदेवताकारम् ॥ १२ ॥

अणिमादिगुणनिकायस्तयोस्तयोरेव[6] धातुसमुदायः ।
मुद्रामयी च सा[7] वै चतुरश्रत्रयमये[8] वसत्यस्मिन् ॥ १३ ॥

द्विरदकलादलकमलद्वितयगतं[9] शक्तिरश्मिचक्रमिदम् ।
विद्यात्मकैः स्वकीयैर्वर्णैर्व्याप्नोति वैखरी माता ॥ १४ ॥

---

१. समीहितं–दी. । २. मित्रीश.–ग. । ३. तयोरिद युग्मम्–ग. । ४. दंश श्रमे–ग. । ५. नववसुपत्राब्जदे–क, ख. । ६. स्तनयोरेव–क. ख. । ७. सदपि–ग. । ८. त्रितयमधि–ग. ९. ले द्वितीयमिदं–क, ख. ।

1. दीपिकायां (पृ० ६१) समुद्धृतमेतत्पद्यम् ।

आधारनवकमनयोर्नवचक्रीभावमागतं शिवयोः ।
तन्मध्यचारचतुरा मुद्रात्व प्राप मोदनात् सवित् ॥ १५ ॥

तन्नादशक्तिनवकं नवचक्रेशीस्वरूपमापन्नम् ।
विद्यार्णयुग्मनवक तद्विद्यानवकरूपतो वितत॒म् ॥ १६ ॥

नवचक्रवासिनीना भासा प्रकटादियोगिनीना च ।
तासामिव चक्राणा चतुराम्नायादिरूपता ज्ञेया ॥ १७ ॥

इति पञ्चमः पटलः ॥

तदनादिबोधरूपं परमानन्दात्मक पर ज्योतिः ।
स्फुरति यदा स्वात्मान विमृष्ट विद्ययाऽन्यार्ऽभिलपेत् ॥ १ ॥

तदनुत्तरस्फुरत्ताकार(ः) स्वात्मीयतत्त्वविम्रष्टा ।
परमशिवो गुरुराद्यश्चर्यानाथापराभिधानधर. ॥ २ ॥

विद्याना सर्वासा भिन्नस्रोत.परम्पराकाणाम् ।
वारिधिवर इव सरिता पुण्यतमो भवति यत्र समेद. ॥ ३ ॥

भिन्न. स एव यातः कामे(श१शी)त्व विमर्शभागेन ।
शक्ति. साऽस्य निरङ्कुशविभव वेलेव वारिधि रुन्धे ॥ ४ ॥

कृतयुगसमये विद्यामाद्यामस्यै विमर्शरूपिण्यै ।
ओड्याणपीठनिलयश्चर्यानाथोऽधिदेव(ते१तै)वेश. ॥ ५ ॥

एतन्निरोधजन्या मुक्तिर्जन्तो स एव ससारः ।
संसारस्य च मुक्तेः सरणि शरणं प्रयामि तच्चरणम् ॥ ६ ॥

---

१. रूपनवकलाविदितम्–क. ख. । २. विद्ययाऽभिलपत्–क. ख. । ३. समृष्टा–क. ख ।
४. परा–क. ख. । ५. इति–ग. । ६. कामेश्वरीत्व–ग. । ७. भेदेन–क. ख. । ८. विमया–ग. ।
९. ओड्कार–ग. । १०. नाथादिदेवदेवेशम्–ग. । ११. मुक्तिर्मुक्ति–ग. ।

सेयं स्वौघैर्भिन्नान् गुरून् गुणैः [1]षष्ठमित्रसंज्ञादीन्[2] ।
अन्वग्रहीदमी(षा?षां) ज्येष्ठो ज्येष्ठौलिहेतुरोड्डीशः ॥ ७ ॥
क्रोधमुनिश्चिद्रूपस्त्रेतायुगनायकोऽन्त्यबीजपतिः ।
सत्त्वतनुर्भंग[3]मालाभर्ता श्री[4]पूर्णशैलपीठगतः ॥ ८ ॥
सुब्रह्मण्यो मध्यः षष्ठीशो [5]मध्यमौलिकर्ता च ।
प्राणात्मा वज्रेशीनाथ(:) श्रीकामराजबीजपतिः ॥ ९ ॥
जालन्धरपीठस्थो द्वापरयुगनायको रजोरूपः ।
श्रीकण्ठो [6]मित्रेशो [7]ना(थं?थः) कामेश्वरीमनःकान्तः ॥ १० ॥
श्रीकामरूपनिलयो [8]विषयमयो वाग्भवाक्षराधिपतिः ।
बालो बालौलिकरः कलियुगकाल[9]प्रभुस्तमोमूर्तिः ॥ ११ ॥
[10]नाथैरेभिः परज्योतिपरिस्पन्दः प्रपञ्चपरमार्थः ।
दिव्यौघोऽयं [11]कथितः सेव्यः श्रीवामकेश्वरीदेव्याः ॥ १२ ॥
[12]मित्रेशनाथमात्रे कलियुगस(न्धा?न्धौ) निलीय निवसन्तीम् ।
विद्यामाद्यामेनां लोपामुद्रा युगादितः प्रापत् ॥ १३ ॥
यदनन्यलब्धपूर्वा[13] विद्यामेषा युगादितो लेभे[14] ।
[15]तत्तन्नाम्ना प्रथितं सन्तानमिदं हि सर्वलोकेषु ॥ १४ ॥
तदनु मुनिः कलशभवस्ताभ्यां [16]कङ्कालतापसाचार्यः ।
तस्माद् धर्माचार्यो लघुनुतिवररचनविदितविज्ञानः ॥ १५ ॥
तस्मादपि योगि(स?व)राद् योगेशी मुक्तकेशिनी नाम ।
नानापदानमहितो दीपकनाथः स्वसन्ततेर्दीपः ॥ १६ ॥

---

१. शेष—ग. । २. कान्—ग. । ३. माया दत्ता—ग. । ४. शैलपूर्ण—क. ख. । ५. मध्यमौलि—ग. । ६. मित्रीशो—ग. । ७. नाथा—ग. । ८. विषम—क. ख. । ९. प्रभूतिराख्यातम्—क. ख. । १०. नादै.—क. ख. । ११. विदितः—क. ख. । १२. मित्रीशः—ग. । १३. वमिनामेषा—क. ख. । १४. लभते—क. ख. । १५. तन्नाम्ना—क. ख. । १६. काल—ग. ।

विद्यामवाप तस्या योगिन्या [1]विमलबोधभागिन्या ।
एते [2]शिवाशभूते. सिद्धौघ( ) पड्भिरीरितो गुरुभि. ॥ १७ ॥
दीपकनाथस्य सुतो विद्या तस्मादवाप जिष्ण्वाख्य ।
अथ मातृगुप्तदेवस्तस्मादस्माच [3]तेजसो देव ॥ १८ ॥
तस्मान्[4]मनोजदेवस्ततोऽपि कल्याणनाथयोगिवर ।
तस्मात् परमानन्द स्वात्मानन्दस्ततो महायोगी ॥ १९ ॥
तदनु त्रिलोचनेशो दक्षिणसन्तान[5]सिद्धिसन्तान ।
एतस्माद् देवेशो [6]मारिजबाधाख्यविपयविदितयशा ॥ २० ॥
तस्माच्च केशवेशस्त्रिलोचने[7]शोपराभिधान(प?ध)रः ।
तस्मात् पुण्यानन्दो ([8]माम?ममा)मृतानन्दयोगिनो नाथ. ॥ २१ ॥
[9]भानुक(सुमा?शुभा)वसान सन्तान स्वीय[10]मात्मनो ज्ञात्वा ।
सम्प्रति [11]सन्ततियोजित[12]जननादहमस्मि पञ्चम पुरुप. ॥ २२ ॥
[13]एतैर्नाथैरुदितो मानौघो मानवोत्तमैरर्च्य ।
सर्वेपा तु गुरूणा [14]गोप्य तत्पूज्यनाम [15]सामयिकम् ॥ २३ ॥
गुरुव[16]क्त्रमात्रगम्य न पुस्तके लोक[17]नामवल्लेख्यम् ।
एतेपामोघा[18]नामिव गाङ्गाना तमो(व?प)ह त्रितयम् ॥ २४ ॥
वागादित्रितयमय [19]वन्द्य विद्यावतारसोपानम् ।
एतत्त्रितयसमष्टि श्रीगुरुनाथस्य पादुकात्रितयम् ॥ २५ ॥

---

१. मङ्गलाकृते श्रमत –क ख. । २. शिवाङ्ग–ग । ३. तेजदेवाख्य –ग । ४. ज्ञनायस्तस्मात–क. ख. । ५ सिधु–ग. । ६. वारिववायव्य–क. ख. । ७. शो धराभिधानधरः–ग. । ८. महा–क. ख. । ९. भानुङ्–क ख. । १०. मामना–ग. । ११. सन्तत–ग. । १२. सन्ततिरह्–ग. । १३. नार्देर्विदितो–क ख. । १४. योग्य यत्–ग. । १५. धामैक–ग. । १६. वज्रादव–क. ख. । १७ नाय–क. ख. । १८. ना नवरङ्गाना–क. ख । १९ वेद्य–क. ख. ।

(शि?सि)तशोणमि[1]श्ररूपं तुर्यं वागादिमयतया वेद्यम् ।
नि[2]व(स)ति सहस्रप(ति?त्रे) सरोरु(हो?हे) नाथपादुकारूपम् ॥ २६ ॥

सुभगत्वसुधारसोदयाय स्वगु(रु?)रूपायविशेषशेषभाजः ।
निजमानसमन्दरादमथ्नादमृतानन्दसुधीरयुग्मसि[3]न्धुम् ॥ २७ ॥

[4]इति श्रीमत्पुण्यानन्दशिष्यामृतानन्दयोगिप्रवरविरचिते
सौभाग्यसुधोदये षष्ठः प्रपञ्चः ॥

ग्रन्थश्च परिसमाप्तः ॥

---

१. बिन्दु—क. ख. । २. नास्त्येषा पङ्क्तिः—ग. । ३. सिद्धाम्—क. ख. । ४. इत्यमृतानन्दकृते—क. ख. ।

चिद्विलासस्तवः

अमृतानन्दयोगिविरचितः

[1]स्वप्रकाशशिवमूर्तिरेकिका तद्विमर्शतनुरेकिका तयोः ।
सामरस्यवपु[१]रिष्यते परा पादुका परशिवात्मनो गुरोः[२] ॥ १ ॥
चित्रभानुशशिभानुपूर्वकै[३]स्त्रि[४]त्रिभेदनियतेषु[५] वस्तुषु ।
तत्तदात्मकतया विमर्शनं तत्समष्टिगुरुपादुकाजपः[६] ॥ २ ॥
तीर्थमद्वयसुधारसोदधे[७]र्वारितं[८] निजविमर्शवेलया ।
आणवादिमलमोचनोचित स्नानमंत्र[९] विधिना निमज्जनम् ॥ ३ ॥
[2]सा[१०] निशा सकललोकमोहनी[११] वासरः स खलु सर्वबोधकः ।
सामरस्यमिह सन्धिरेतयोः श्रीपरैव ननु[१२] सान्ध्यदेवता[१३] ॥ ४ ॥
[3]स्वप्रकाशशिव एव भास्करस्[१४]तद्विमर्शविभवा[१५] मरीचयः ।
यैः[१६] स भासयति वेद्यमण्डलं तस्य पूजनमहन्तया मतिः ॥ ५ ॥
चिद्विलास[१७]मयभित्तिभावितं ज्ञानदीपविगलत्तमोगुणम् ।
आत्मतत्त्वमिह योग[१८]मण्टपं[१९] तस्य[२०] पूजन[२१]विधानमर्चनम् ॥ ६ ॥

---

१. तनु–क. घ. । २. गुण –च. । ३. कै–घ. । ४. त्रित्रिकेण–छ. । ५. निचितेषु–घ. । ६. ड्ढित –ङ. । ७. दधि –घ. ङ ज. । ८. वारिदं–च. । ९. मन्त्र–ग. । १०. या–ग. । ११. मोहिनी–छ. । १२ खलु–ङ. च. । १३ साध्य–घ. । १४. र' स–छ. । १५. विभवो–दी. । १६. यं सहादयति वेद्य–ङ. च., यैस्तया स यदि वेदि–छ. । १७. स्वरकलास्थिमय–ख. ज., स्वप्रकाशमयभित्तिभावित–ग., स्वरूपशास्थिमय–छ. । १८. योग–च. । १९. मण्डपं–ख. घ.छ । २०. तत्र–ग. । २१. मण्डल–ङ., मण्डप–च. ।

1. योगिनीहृदयदीपिकायां १८५, १९५, २३७ पृष्ठेषूद्धृत एष श्लोकः ।
2. चिद्वल्ल्यां ३५ पृष्ठे उद्धृत एष श्लोकार्धः ।
3. योगिनीहृदयदीपिकायां २४९ पृष्ठे उद्धृत श्लोक एष. ।

[1]भेदलक्षणविपक्षसकटात्[१] तारण परमिहात्मरक्षणम् ।
सविदात्मकतया वि[२]मर्शन व[३]न्धन भवति सर्वतो दिशाम् ॥ ७ ॥
वेदि[४]का हृदयपद्मकर्णिका चिन्मयी वसति तत्र देवता ।
यो[५] हि तद्यजनकर्मकर्मठ[६]स्तस्य पाशभिदुर स भैरव ॥ ८ ॥
वि[७]श्वभेदविभवा[८] विकल्पधीलक्षणा[९] भवति विघ्नसन्तति ।
निर्विकल्पनिजधा[१०]मवि[११]श्रमस्तन्निराकरणमत्र कीर्तित[१२]म् ॥ ९ ॥
[2]य[१३]त्र निर्विषयबोधलक्षणे[१४] स्वा[१५]त्मशम्भुरवतिष्ठतेऽनि[१६]शम् ।
तत्त्वजालकमिद शिवावधि क्ष्मा[१७]मुख सकल[१८]मासनं मतम् ॥ १० ॥
[3]आत्मतत्त्वगतयोरशुद्धयोरत्र कर्मकरणात्मनोर्द्वयो ।
शुद्धतत्त्वल[१९]यभावनामयी शुद्धिरात्मकरयो परा मता ॥ ११ ॥
वेद्यसवि[२०]दि इदस्फु[२१]रात्मनो वे[२२]तृसविदि विलापनाम[२३]यी ।
वृत्तिरद्वयविमर्शवि[२४]ग्रहा प्राणसयतिरुदीरितोत्त[२५]मा ॥ १२ ॥
आसनानि नवचक्रसविदामुद्भवस्थितिलया[२६]स्त्रिशस्त्रिश ।
अङ्गषट्करचना षडध्वनामशतावगतिरात्मसंवि[२७]दि. ॥ १३ ॥

---

१. दोद्धारण–ग., दोत्तारण–दी. । २. विचिन्तन–ग. । ३. सर्वतो भवति बन्धनम्–ग. । ४. अम्बिका–ग. । ५. कोऽपि–ग. सोऽपि–घ, योऽपि–ङ. च । ६. ठ सर्व–ग. । ७. चित्त–ग. । ८. भवो–क. ख. घ. ङ. च. छ. ज. । ९. लंक्षणो–क., लक्षणो–ख. घ छ. ज., लक्षण–ग. च । १०. धाम्नि–ग । ११. विश्रमात्–ग. । १२ कीर्तनम्–क. ग. । १३ नित्य–ग । १४. णम्–ङ. दी. । १५. साम्ब–ख. ज. । १६ मृशम्–ङ. च. । १७. क्ष्मात्मक–ग. । १८. मानन–ङ. । १९. मय–ग., गत–च दी. । २०. दमिद–ग. । २१. परात्मन –ग. स्फुटात्तनो–ङ., स्फुटात्मनो–च, स्फुरन्मनो–छ. । २२. वेद्य–ग. । २३. मयि–क., न मयि ग. । २४. लक्षणा–ङ च । २५. त्तरा–छ. । २६. त्रय क्रमात्–घ. । २७. विवि–ग., विदा–घ ङ. च. ।

1 योगिनीहृदयदीपिकायां ९१ पृष्ठे, चिद्वल्ल्या च ६ पृष्ठे उद्धृत एष श्लोकार्ध । क. ख. घ. छ. ज. मातृकासु तु न दृश्यते एष श्लोक ।

2 योगिनीहृदयदीपिकाया (पृ० १८८) दृश्यते श्लोकार्ध एष ।

3 योगिनीहृदयदीपिकाया ९१, २८० पृष्ठयोरुद्धृत एष श्लोक । क. ख. घ. छ. ज. मातृकासु तु न दृश्यते ।

काम ऊर्ध्वगतबिन्दुरानन भानुरेप तदधोगतौ स्तनौ ।
चित्रभानुशशिना[1]वुभौ कला योनिरत्र [2]संपरा[3]र्धकुण्डली ॥ १४ ॥
[4]एवमात्मनि चतुष्कलामये सर्वतत्त्वसमवायलक्षणे ।
न्यासमाहुरिह वैखरीति[5]वाग्[6]वृत्तित. समविशेषभा[7]वनम् ॥ १५ ॥
[8]पूरुपत्वसमवा[9]प्तिहेतुपुर्यष्टकाख्यनिजसूक्ष्मव[10]र्त्मणः ।
[11]चित्पदे लयविधानमष्टवाग्देवता[12]न्यसनमि[13]ष्टमुत्तमम् ॥ १६ ॥
[14]अन्तरङ्ग[15]करणान्युपाधय. स्वप्रकाशन[16]भसोऽत्र सक्रमात् ।
पीठभावमुप[17]यान्ति तानि तन्न्यासकर्म पर[18]धाम्नि [19]हृल्लयः ॥ १७ ॥
तत्त्वधामयुगमातृकात्मक[20]त्रि[21]त्रिभेदनियते[22]पु वस्तुषु ।
[23]पानपात्रपरमामृतन[24]य तुर्यवि[25]श्रमणमर्घ्यशोधनम् ॥ १८ ॥
[1]मेदिनीप्रमुखमाशिव मत तत्त्वचक्रमि[26]ह चक्रमुत्तमम् ।
[27]स्वस्व[28]भावसमवायभासिनी देवता भवति सा[29]विदो कला ॥ १९ ॥
[2]आन्तरस्य निजसविदात्मनो मातु[30]रक्षकरणा[31]ध्वना वहि. ।
मेयसविदि समर्पण [32]तदावाहन समरसत्वलक्षणम् ॥ २० ॥

---

१. वुभे–ग. । २. स हरा–क ख. छ. ज. । ३. ध्य–च. । ४. येन चा–ग. । ५. रादि–क. ख. ग. ड. च. छ. ज. । ६. वृत्तिता–क. ख. ज., कीर्तिरासनमशेपभासनम्–ग., वृत्तिता च सविशेषभासनम्–घ., चित्तता समवशेपभावनम्–ड. च. । ७. भावनाम्–छ. । ८. पौरुपत्व–ग. । ९. वाप–ग. । १०. वप्मणा–ग., वर्त्मनाम्–ड. च. । ११. चित्पथे–च. । १२. न्यसन–क. । १३. जुष्ट–छ. । १४. आन्त–घ. च. । १५. णप्रभावत –छ. । १६. नवसूत्र–छ., नभसाऽत्र–ड. । १७. याति भावित न्यास–ग. । १८. धाम केवलम्–घ. । १९. तत्लय –क. ड. घ., तल्लयात्–ग. । २०. त्मन –ग. । २१. वेण–छ. । २२ तत्त्वलक्षण.–ग , तत्त्वलक्षणम्–ध. ध., मस्वलक्षणम्–ड. । २३. पाद–क. ख. ड घ. छ. ज । अर्घ्य–घ. । २४. त्रय–क., त्रया–ड. । २५. वण–क. ख. ज । २६. मिति–ड. च. । २७. स्वरूप–ड. च. । २८. मयभावनामयी–ग., समवायभासिनी–चि. । २९. सादिनो–छ. । ३०. रत्र–दी. । ३१. त्मनो–घ., त्मना–ड. च. दी. । ३२. सदावा–ग. घ. ड. च ।

1 चिद्वल्ल्यां (पृ० १४) समुद्धृत एव श्लोक. ।
2 योगिनीहृदयदीपिकायां (पृ० ९३) समवलोक्यते श्लोक एव ।

पञ्चधैव[1] यदिदं प्रपञ्चितं पञ्चधाऽनुभवशाश्वतोदयम् ।
तत्[2]सुसं[3]हरणमौपचारिकं कर्म निर्मलनिजा[4]त्मसंविदि ॥ २१ ॥
यस्तु[5] पञ्चदशधा प्रकल्प्यते[6] काल एष[7] शशि[8]भानुसंक्रमात् ।
तस्य शाश्वतपदे[9] लयक्रिया[10] नित्यवासर[11]कलार्चनं[12] मतम् ॥ २२ ॥
बाह्यचक्रमुपगा[13] मरीचयस्तत्त्वजाल[14]लसदात्मसंविदः[15] ।
तत्समर्चनमतीव[16] चिन्मयानाख्य[17]धाम्नि विलय[18]क्रमक्रिया ॥ २३ ॥
यच्चतुर्विधमिदं विभासते तत्त्वरूपममृतान्तराकृति[19] ।
तस्य पञ्चमपदे[20] लयक्रिया[21] संमतं[22] बलिचतुष्टयं तथा[23] ॥ २४ ॥
पञ्चधा प्रसरतश्चिदात्मनो[24] ह्यान्तरस्य[25] बहिरिन्द्रिया[26]ध्वना[27] ।
सामरस्यमिह संविदात्मनारा(त्रिर्ति)कं परमिदं समीरितम् ॥ २५ ॥
वाक् सहैव मनसा निवर्ततेऽप्राप्य[28] निष्कलनिरञ्जनाद्[29] यतः ।
तत्र[30] निर्मनसि शब्दवर्जिते धाम्नि विश्रमणमुत्तमो[31] जपः ॥ २६ ॥
बिम्बितं स्फुरति यत्र संविदो[32] रूपमान्तरमिदन्तया बहिः ।
विश्वमेतदखिलं चराचरं दर्पणं हृदयदर्पणं परम्[33] ॥ २७ ॥
छादयन्निखिल[34]मात्मसंविदा[35] त्रायते त्रिविध[36]तापसंकटात् ।
यच्चिदम्बरगतं[37] शिवात्मकं[38] छत्रमत्र कमलं सुधामलम्[39] ॥ २८ ॥

---

१. पञ्चता–क. ख. ङ. ज., यश्चिता–घ. च. । २. तस्य–ग., तत्र–ङ. च. । ३. संस्म–घ. । ४. निहा–ग. । ५. यत्तु–ग. । ६. प्रकीर्त्यते–ग. घ. ङ. च. । ७. एव–घ. ङ. च. । ८. शिव–घ. शिश–ङ. । ९. विश्रुत–घ. । १०. क्रमात्–ङ. । ११. सन–घ. । १२. च निमितम्–घ. । १३. पयगा–ग. । १४. जालक–ग. । १५. सविदि–ङ. । १६. मनीत–क. ख. छ. ज., मिदन्तया मया–ग. । १७. भिरय–घ. । १८. क्रिया–ग. । १९. हगन्–घ., पहृत्–ङ. च. । २०. शाश्वत–ग., पश्चिम–च. । २१. समर्पणं–ङ. घ. । २२. सम्मतं–ङ. छ., चिन्तितं–ग. । २३. मतम्–ग. । २४. त्मनस्था–च. । २५. बाह्यान्तश्च–ग. । २६. बहिरप्यना ततः–ङ. च. । २७. त्मनः–ग., त्मना–घ. । २८. स्याप्य–ग., प्राप्य–घ. ङ. च. । २९. मोधनः–ग. । ३०. तस्य–ग., अत्र–ग. । ३१. मोत्तमम्–ग. ङ. । ३२. संविदा–ग. छ. । ३३. मतम्–ङ. च. । ३४. खलित–ग., अमित–ङ. । ३५. दशा–ग. । ३६. निर्मल–क. ख. छ., विविध–ज. । ३७. तत्त्व–घ. । ३८. शिवा–ङ. च. । ३९. मयम्–ग. ङ. च. ।

पञ्चधा [१]स्फुरणमेव संवि[२]द[३]श्चामर विवि[४]धचा[५]रुचङ्क्रमम् ।
विश्व[६]दृग्लयविचित्रनिर्मि[७]तं स्वेक्ष[८]णक्षणभवो भवस्तव ॥ २९ ॥
[1]ए[९]षणात्रयमयस्य वर्ष्मणस्तत्त्वसंचयमयस्य संविदि ।
धाम्नि त[१०]त्त्वसमतीतस[११]त्त्वके स्वा[१२]त्मन खलु निवेदन मतम् ॥ ३० ॥
[2]स्वप्रकाशवपुषा गुरु' शिवो य. प्रसीदति पदार्थमस्तके ।
[१३]तत्प्रसादमिह तत्त्वशोधन प्राप्य मोदमुपयाति भावुक. ॥ ३१ ॥
[3]पाशजालकमिद प[१४]रं पशोर्ना[१५]शिकारणम[१६]तो म[१७]त [१८]हवि. ।
[१९]तत्त्वतो निजगुरोर्निरीक्षणात् प्राप्यते तदमल [२०]पवित्रितम् ॥ ३२ ॥
[4]वेद्यराशिद[२१]मनेन विश्वतो निर्विकल्पम[२२]यवासनोल्बणम् ।
चित्तमे[२३]व द[२१]मनं शि[२४]वेऽमुकस्यार्पण द[२१]मनकार्पण परम् ॥ ३३ ॥
[5]दी[२५]यते परशिवैक्यभावना क्षी[२६]यते सकलपा[२७]पसंचय ।
येन चिज्जलधिपारसेतुना दीक्षण गुरुकटाक्षवीक्षणम् ॥ ३४ ॥

———— ——

१ स्फुरित–ग. । २. चामर–ङ. च । ३. स्वात्मभावपरिचारसक्रम –ग. संविदो विधृतचामरत्रियम्–ङ., क्रमम्–च. । ४. विधृत–क. ख. घ. ज. । ५. चातुरक्रमम्–क. ख. घ. छ ज. । ६. दुर्लभ–क ख. ग. घ. ङ. च. ज. । ७. ता–ग., त–क. ख., घ. ङ. च. ज. । ८. स्वक्षणक्षणभवस्तव स्तव –क. ख. ज., मोक्षगक्षणभवस्तवस्तत –ग , स्त्रिक्षणक्षणभवो–घ., स्वेक्षण परमकम्पद तप –छ. । ९. ईपण–क., ईक्षण–ख. ज., ईपणा–घ., एपण–ङ. च. । १०. सत्त्व–घ. । ११. सप्तगे–क ख., तत्त्वगे–घ., सप्तके–ङ. च., सप्तगे–ज. । १२ सद्मन –ङ. । १३. यत्–क. ख. ज. । १४. परा वश नाश–ङ., परा वशांनाशि–च. । १५. ध्वजि–ग. । १६. मता–ङ. । १७. मत परम्–ग. । १८. पवि –च. । १९. भिद्यते–ग., तत्रता–ङ., तत्त्रितो–च. । २०. विचि–ग. । २१. धम–छ. । २२. निजवासना–ङ. च. । २३. मेतदमल–घ. । २४. वे मुख–छ., वे मुख स्वा–घ. । २५. विद्यते–ङ. । २६. क्षिप्यते–ङ च. । २७. पाश–घ. ।

1. गपुस्तके नास्त्येव श्लोक ।
2 योगिनीहृदयदीपिकाया १७५, १८९, १९५ पृष्ठेपूद्धृत श्लोक एव ।
3. पमानुवाया नास्त्येव श्लोक ।
4 गपुस्तके नास्त्येव श्लोक ।
5. चिद्वल्ल्यां (पृ० ७३) समुद्धृत. श्लोकार्ध एव ।

[1]अन्तरङ्गकरणात्म[2]नां चतुस्स्रोतसा विविधदेवताजु[3]षाम् ।
पूजनं परमिहोन्मनीशिखामध्यवर्ति[4]परमात्मयोजनम् ॥ ३५ ॥
पञ्चश्रो[5]त्रकर[6]णानि मा[7]नसं दर्शनानि विषयप्रदर्शनात् ।
दर्शनानि षडमूनि तानि तत्पूजनं भवति तल्लयश्चिति[8] ॥ ३६ ॥
जाग्रदादिसमया[9]श्चतुर्विधाश्चा[10]न्तरात्मपरमात्मविग्र[11]हाः ।
[12]पञ्चमेऽत्र तदती[13]तचिद्घने धाम्नि तल्लयमतिस्तदर्चनम् ॥ ३७ ॥
[2]खे निरस्तनिखि[14]लक्रि[15]याक्रमे या चितिश्चरति शा[16]श्वतोदया[17] ।
सा शिवत्वसमवा[18]सिका[19]रिणी खेचरी निखि[20]लखे[21]दहारिणी ॥ ३८ ॥
[3][22]यत्स्वरूपमहिमा विकल्पि[23]ते शक्तिचक्रमि[24]ह रज्जुसर्पवत् ।
तत्स्वरूपपरमार्थबोधतस्तत्र तस्य विलयो विसर्जनम् ॥ ३९ ॥
या क्रियासम[25]भिहार[26]तस्त्रिधा [27]दर्शिताऽत्र गुरुभावनादिका[28] ।
सा [29]विभेदलयभा[30]वनादिकाऽभ्य[31]स्यतां परशिवैक्यसिद्धये ॥ ४० ॥

[32]इति चिद्विलासस्तवः समाप्तः ॥

---

१. आन्त–क. ख. ग. ङ. च. छ. ज. । २. त्मना–ग. । ३. जुष–ग. । ४. शिवमन्त्र–ग., शिवमात्र–च. ख. घ. च. ज., हि शिवात्म–छ । ५. पाद–ङ. । ६. विषयाणि–घ । ७. मानसे–क. ज. । ८. श्चितिः–छ. । ९. पञ्चतुर्विध–ग., पांश्चतुर्विधा–ङ. । १० श्रान्त–छ. । ११. विग्रह–ग., विग्रहे–ङ. । १२. पञ्चमो–ग., पञ्चम त्र–ग. । १३. धीतिचिघने–ग. । १४. सकल–दी. । १५. लागमक्रियार्पा च निश्र–छ. । १६. कालशंकरी–ङ. च. । १७. दयो–दी. । १८. वाप–ग. । १९. दायिनी–ङ. च. । २०. भर्जन–ङ. घ. छ., सकल–दी. । २१. भेद–ग. । २२. य–क. ख. । २३. ल्पत–छ. । २४. मिति–क. । २५. मपिवा सत क्रिया–ग. । २६. त क्रिया–घ. ङ. च. । २७. दोशिताऽत्र–क. ख. छ. ज., योशिता त्रि–ग., योशिताऽत्र–घ. । २८. धिका–ग. छ. । २९. विबोध–ग. । ३०. वागनायिका तस्य से परशिवैक्यभावना–ग. । ३१. सम्यतां–छ. । ३२. इति चिद्विलास–क., इति श्रीपुण्यानन्दपरमयोगीन्द्रविरचितश्चिद्विलास सम्पूर्ण–ग., इति चिद्विलास समाप्त–ङ. च. ।

1. चतुर्थे मात्रयेव श्लोक ।
2. योगिनीहृदयदीपिकायां (पृ. ७८) उद्धृते श्लोक एव ।
3. ह. ध. मातृकयोर्नास्त्येव श्लोक ।

[प्रक्षिप्ता अधिका वा श्लोका]

[1]यत् त्वगादिनिजधातुसप्तक तत्समष्टिरिह चाष्टक तनौ[१] ।
तत्तदङ्गविलयक्रिया[२]ोदित त्वष्ट[३]काष्टकसमर्पण[४] परम्[५] ॥ ४१ ॥

[2]दृक्[६]क्रियात्मशशिभानुमध्यग[७] खे चरत्यनलयष्टि[८]धाम यत् ।
यत्[९]तदूर्ध्वशिखर पर नभस्तत्र दर्शय[१०] शिव[११] त्वमम्बिके ॥ ४२ ॥

[3]आत्मसंविदनले शिवात्मनि वासनेन्धनविवृद्धतेजसि ।
वृत्तिपञ्चकहविस्समर्पण होममत्र कथित मनीषिभि. ॥ ४३ ॥

[4]या शिवैक्यविषया मन क्रिया प्रत्यगुन्मुखतया शिवस्त्रिया ।
पूजनादिविविधक्रियालय स्वात्मसविदिति हि क्षमापणम् ॥ ४४ ॥

....।
[5]आत्मचक्रमनुदेवतात्मनामासन शिवमयत्वभासनम् ॥ ४५ ॥

---

१. तनो –ग. । २. क्रमक्रिया–ङ. च. । ३. चाष्ट–ङ. च. । ४. चंन–ङ. च. । ५. मनम्–ङ. च. । ६. यत–दी., हृत्–सौ. । ७ मध्यत –ग. मध्यगे–दी., मध्यग –सौ. । ८. यष्टि धाम य –ग., त्यनिलवन् सुधामयः–चि., दष्टिधाम्नि य –दी., दष्टिधाम य –सौ. । ९. तत्–ग. । १०. यति वक्त्रमम्बिके–ग. । ११. शिवत्व–दी. ।

1 गपुस्तके ४० सख्याक , घ. ङ. मातृकयोश्च ३९ सख्याक. श्लोकः ।

2 गपुस्तके ३० सख्याक एव श्लोको दृश्यते । वस्तुतस्तु चिद्गगनचन्द्रिकाया ३२ सख्याक एव श्लोकोऽनवधानेनात्र स्थापित ।

3. गपुस्तके ३१ सख्याक श्लोक ।

4 गपुस्तके ३५ सख्याक श्लोक ।

5 योगिनीहृदयदीपिकायां (पृ. ९२) समुपलभ्यते श्लोकार्धं एव. । अत्रोद्धृता अन्ये श्लोकाश्चिद्विलासे समुपलब्धाः, एष श्लोकार्धस्तु तत्र न दृश्यते । प्रकरणानुरोधाच्चानुमीयते श्लोक एष तत्रत्य एव स्यादिति । अत एवायमत्र सन्निवेशित ।

रामचन्द्रसहायेन व्रजवल्लभशर्मणा ।
ग्रन्थियादोभिराकीर्णस्तीर्ण षोडशिकार्णव ॥

चिद्विलासस्तवमातृकाश्लोकसंख्याक्रमबोधिका सारणी

क्रमसंख्या	क.	ख.	ग.	घ.	ङ.	च.	छ.	ज.
१	१	१	१	१	१	१	१	१
२	२	२	२	२	२	२	२	२
३	३	३	३	३	३	३	३	३
४	४	४	४	४	४	४	४	४
५	५	५	६	५	५	५	५	५
६	६	६	५	६	६	६	६	६
७	×	×	११	×	७	७	×	×
८	७	७	७	७	८	८	७	७
९	८	८	८	८	९	९	८	८
१०	९	९	९	९	१०	१०	९	९
११	×	×	१०	×	११	११	×	×
१२	१०	१०	१२	१०	१२	१२	१०	१०
१३	११	११	१३	११	१३	१३	११	११
१४	१२	१२	१४	१२	१४	१४	१२	१२
१५	१३	१३	१५	१३	१५	१५	१३	१३
१६	१४	१४	१६	१४	१६	१६	१४	१४
१७	१५	१५	१७	१५	१७	१७	१५	१५
१८	१६	१६	१८	१६	१८	१८	१६	१६
१९	१७	१७	१९	१७	१९	१९	१७	१७
२०	१८	१८	२०	१८	२०	२०	१८	१८
२१	१९	१९	२१	१९	२१	२१	१९	१९
२२	२०	२०	२२	२०	२२	२२	२०	२०

क्रमसंख्या	क.	ख.	ग.	घ.	ङ.	च.	छ.	ज.
२३	२१	२१	२३	२१	२३	२३	२१	२१
२४	२२	२२	२४	२२	२४	२४	२२	२२
२५	२३	२३	२५	२३	२५	२५	२३	२३
२६	२४	२४	२६	२४	२६	२६	२४	२४
२७	२५	२५	२७	२५	२७	२७	२५	२५
२८	२६	२६	२८	२६	२८	२८	२६	२६
२९	२७	२७	२९	२७	२९	२९	२७	२७
३०	२८	२८	×	२८	३०	३०	२८	२८
३१	२९	२९	३७	२९	३१	३१	२९	२९
३२	३०	३०	३८	×	३५	३५	३०	३०
३३	३१	३१	×	३०	३६	३६	३१	३१
३४	३२	३२	३९	३१	३७	३७	३२	३२
३५	३३	३३	३६	३२	३२	३२	३३	३३
३६	३४	३४	×	३३	३३	३३	३४	३४
३७	३५	३५	३२	३४	३४	३४	३५	३५
३८	३६	३६	३३	३५	३८	३८	३६	३६
३९	३७	३७	३४	३६	×	×	३७	३७
४०	३८	३८	४१	३७	४०	४०	३८	३८
४१	×	×	४०	×	३९	३९	×	×
४२	×	×	३०	×	×	×	×	×
४३	×	×	३१	×	×	×	×	×
४४	×	×	३५	×	×	×	×	×
४५	×	×	×	×	×	×	×	×

अनुक्रमणीभागः

तत्र

क्रमसख्या	क.	ख.	ग.	घ.	ङ.	च.	छ.	ज.
२३	२१	२१	२३	२१	२३	२३	२१	२१
२४	२२	२२	२४	२२	२४	२४	२२	२२
२५	२३	२३	२५	२३	२५	२५	२३	२३
२६	२४	२४	२६	२४	२६	२६	२४	२४
२७	२५	२५	२७	२५	२७	२७	२५	२५
२८	२६	२६	२८	२६	२८	२८	२६	२६
२९	२७	२७	२९	२७	२९	२९	२७	२७
३०	२८	२८	×	२८	३०	३०	२८	२८
३१	२९	२९	३७	२९	३१	३१	२९	२९
३२	३०	३०	३८	×	३५	३५	३०	३०
३३	३१	३१	×	३०	३६	३६	३१	३१
३४	३२	३२	३९	३१	३७	३७	३२	३२
३५	३३	३३	३६	३२	३२	३२	३३	३३
३६	३४	३४	×	३३	३३	३३	३४	३४
३७	३५	३५	३२	३४	३४	३४	३५	३५
३८	३६	३६	३३	३५	३८	३८	३६	३६
३९	३७	३७	३४	३६	×	×	३७	३७
४०	३८	३८	४१	३७	४०	४०	३८	३८
४१	×	×	४०	×	३९	३९	×	×
४२	×	×	३०	×	×	×	×	×
४३	×	×	३१	×	×	×	×	×
४४	×	×	३५	×	×	×	×	×
४५	×	×	×	×	×	×	×	×

अनुक्रमणीभागः

तत्र

नित्याषोडशिकार्णवश्लोकार्धानुक्रमणी

• एतच्चिह्नाङ्किता अंशाष्टिप्पणीस्थाः ।

व्याख्याद्वयोद्धृतग्रन्थग्रन्थकारनामानि

व्याख्याद्वयोद्धृतग्रन्थग्रन्थकारनामानि

व्याख्याद्वयोद्धृतश्लोकार्धानुक्रमणी

परिशिष्टस्थग्रन्थश्लोकार्धानुक्रमणी

परिशिष्टस्थग्रन्थश्लोकार्धानुक्रमणी

विशिष्टपदानां विषयानुक्रमणी

VIDYA
LMBAI-7

परिवर्धनानि संशोधनानि च

पृष्ठे पङ्क्तौ

१ ४ 'मातृकाम् अनाहतभट्टारकपरमशिवस्वरूपाम्' इति ख. ग. घ. पुस्तकस्य एव पाठो महार्थमञ्जरीपरिमलेऽपि दृश्यते । अत एव पाठो मूले पठनीयः ।

३४ ८-९ हृचकार इति तन्त्रालोकस्थः (६ । २३८) श्लोकश्चिद्वल्ल्या (पृ० १५) संकेतपद्धतिस्थ इति न्यदर्शि ।

३५ १४ 'आदावस्य' इत्यस्य स्थाने 'अकारस्य' इति तन्त्रालोकविवेकस्थः (भा० २, पृ०८०) पाठः ।

३६ २० चत्वारिंशदित्यादिकं संकेतपद्धतिस्थं श्लोकद्वयं योगिनीहृदयदीपिकायामपि (पृ० १७०-१७१) द्रष्टव्यम् ।

७४ ४ "श्रुतिस्मृती ममैवाज्ञा यस्तामुल्लङ्घ्य वर्तते । आज्ञाच्छेदी मम द्रोही मद्भक्तोऽपि न वैष्णवः ॥" इति वाधूलस्मृतिस्थः १८९तमः श्लोकः । "श्रुतिस्मृती ममैवाज्ञे यस्ते उल्लङ्घ्य वर्तते । आज्ञाच्छेदी मम द्वेषी मद्भक्तोऽपि न मे प्रियः ॥" इति भक्तिचन्द्रिकोद्धृतः (पृ० २२८) पाठः ।

७४ १५ 'चतुर्लक्षकोटि' इत्यतः परम् 'एकलक्षकोटि' इत्यावश्यकं प्रतीयते ।

११० १ 'रहस्या' इत्यस्य स्थाने 'रहस्यत्वा' इति पठनीयम् ।

११७ ८ "न तात चपलैर्भाव्यमिह प्राप्तैः कथञ्चन" इत्यस्य श्लोकस्योत्तरार्धः "चपलः सर्वभूतानां द्वेष्यो भवति मानवः" इत्येवं दृश्यते भाण्डारकरसंशोधनसंस्थानमुद्रितमहाभारतस्यारण्यपर्वणि १५६ तमाध्यायस्य ११ तमश्लोकस्य टिप्पण्यां पाठान्तरप्रदर्शनप्रसङ्गे । पी. पी. एस. शास्त्रिसंस्करणे (११२ । ११), कुम्भघोणसंस्करणे (१६० । १२) च मूल एव स्थापितः । पुण्यपत्तनस्थचित्रशालामुद्रणालयसंस्करणे (१५९ । १२), गोरखपुरस्य गीतामुद्रणालयसंस्करणे (१५९ । ११) त्वस्य पूर्वार्धं एव दृश्यते ।

१२१ १२ 'स्मितमाधुर्यं' इत्यादिश्लोकस्यानन्तरम्—"दाडिमीबीजवद्यावदन्तपङ्क्तिविराजिताम् । रत्नबीजकसद्भासिजिह्वामञ्चलमाविनीम् ॥" इत्येव श्लोकोऽधिको दृश्यते सेतुबन्धे ।

१२९ ८ 'सर्वध्येयस्कृते' इत्यस्य स्थाने 'सर्वप्रियङ्करी' इति पाठो मूले स्थापनीयः सुभगोदयसंग्राहात (पृ० २९२) ।

१३५ १२ 'हृष्टिभूता.' इत्यस्य स्थाने 'दृष्टीभूताः' इति पठनीयम् ।

१५३ २ 'प्रमथितामिव' इति पठनीयम् ।

१७० ५ 'क्षिप्तम्' इत्यादिपङ्क्त्यनन्तरम्—"तैलमध्यगतं चक्रं विद्वेषणकरं परम्" इत्येषा पङ्क्तिरधिका सेतुबन्धे ।

१८५ ९ 'विन्दुकण्ठ' इत्यर्थरत्नावल्यनुगुणः पाठः ।

२०० १४ 'अनिकेताप्त' इत्यस्य स्थाने 'अनिकेताख्य' इत्युचित. पाठः ।

२२२ १४ अत्रत्यः (पृ० २२२) पाठ एव स्वीकार्य., न तु ४० पृष्ठस्थः ।

२२३ ३ 'लघुकर्ता' इत्यस्य स्थाने 'लघुनुनिकर्ता' इत्युचितः पाठ. ।

२८२ १ 'देवीदण्डकम्' इत्यस्य स्थाने 'त्रिपुरसुन्दरीदण्डकम्' इति पठनीयम् ।

२८२ ५ 'बालार्क' इत्यस्य स्थाने 'बालाग्र' इति पाठेन भाव्यम् ।

२८४ ३ 'विधाना' इत्यस्य स्थाने 'निरोधा' इति पाठ उचितः प्रतिभाति । तञ्जावुरमातृकाया दृश्यतेऽपि सः ।

३०५ ४ 'चिरम्' इत्यस्य स्थाने 'चित्रम्' इति पाठो मूले स्थापनीयः ।

३४७ २६ क्षेमराजाचार्य इति ग्रन्थस्थः पाठः ।

